

چوڏهين صديءَ جا
برک عالم

(ماهوار شريعت سکر پاران شايع ٿيل سوانح حيات نمبر ۾
شامل چوڏهين صدي هجريءَ جي اترادي عالمن جون
حياتيون، بزرگي ۽ سندن تعليمي خدمتون)

سهيڙيندڙ
مولانا مفتي عبدالوهاب چاچڙ

طالب المولىٰ اڪيڊمي، هالا
1442هه / 2021ع

چوڏهين صديءَ جا برک عالم

(ماهوار شريعت سکر پاران شايع ٿيل سوانح حيات نمبر ۾ شامل چوڏهين صدي هجريءَ
جي اترادي عالمن جون حياتيون، بزرگيءِ سندن تعليمي خدمتون)

سهيڙيندڙ

مولانا مفتي عبدالوهاب چاچڙ

(رئيس جامعہ شرعيہ روهڙي، ايڊيٽر ماهوار شريعت روهڙي)

پروف ريڊنگ

عبدالوهاب جروار

طالب الموليٰ اڪيڊمي، هالا

۱۴۴۲ھ / 2021ع

ڪتاب جو نالو:	چوڏهين صديءَ جا برک عالم
سهيڙيندڙ:	مولانا مفتي عبدالوهاب چاچڙ
پروف ريڊنگ:	عبدالوهاب جروار
پهريون ڇاپو:	۱۴۴۲هه/2021ع
انڊيڪس:	نديم احمد سولنگي
ڪمپيوٽر لي آئوٽ:	عبدالله جروار
ڇپيندڙ:	سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي فون: 021-32737290
ڇپائيندڙ:	طالب المولىٰ اڪيڊمي، هالا
قيمت:	800/= روپيا

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

طالب المولىٰ اڪيڊمي
هالا

فهرست

ضلع سکر

ضلع شڪارپور

ضلع جيڪب آباد

ضلع لاڙڪاڻو

ضلع دادو

ضلع خيرپور

اداري پاران

سنڌ سونهاريءَ جي مٽي ايڏي تہ زرخيز آهي جو قحط الرجالي جي دور ۾ بہ هن مردمر خيز ڌرتيءَ علمر و ادب جي آسمان جا لازوال ۽ هر وقت چمڪندڙ چنڊ ۽ تارا پيدا ڪيا آهن. سنڌ جي هن مقدس خاڪ مان جنمر وٺندڙ علمر جو نور پريو مهراڻ تا قيامت جاري ۽ ساري رهندو.

حافظ شيرازي رحہ جو هي مشهور شعر سنڌ واسين علمر و عرفان جي تشريح ۾ هڪ مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو:

"ثبت است بر جريده عالمر دوام ما"

اُتر سنڌ جي علماءَ ڪرام جو هي مستند تذڪرو مولانا عبدالوهاب چاچڙ صاحب جي بهترين تصنيف آهي، جنهن ۾ سکر، شڪارپور، جيڪب آباد، لاڙڪاڻو، دادو ۽ خيرپور جي ديني عالمن جو احوال شامل ڪري مولانا صاحب اهو ثابت ڪيو آهي تہ سنڌ جا ضلعا ديني علمر جا قلعا آهن.

مذڪوره ڪتاب جو هي ڇاپو طالب المولىٰ اڪيڊمي طرفان "چوڏهين صديءَ جا برک عالمر" جي عنوان سان ڇپايو پيو وڃي.

اداري (طالب المولىٰ اڪيڊميءَ) جو ارادو آهي تہ هن ڪتاب وانگر پنهنجي محترمر دوست ۽ ساٿي نور احمد ميمڻ صاحب جي صلاح ۽ مشوري سان سنڌ جي برک اديب ڊاڪٽر مظهر الدّين سومري جو ڪتاب "تحريڪ آزاديءَ ۾ سنڌ جي عالمن جو حصّو" پڻ ڇپائي پڌرو ڪجي. (انشاءَ اللهؔ)

27 ذيقعد 1442هہ
8 جولائي 2021ع
ڪراچي، سنڌ

مخدوم جميل الزّمان
چيئرمين طالب المولىٰ اڪيڊمي
ميمبر قومي اسيمبلي پاڪستان

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

پنهنجي پچار

اج نـــہ اوطـــاقن ۾، جوڳيـــان ســـندي ذات
ڏيهـــان ڏورڻ ڏک ســـين، روئـــڻ ســـڄي رات
تـــن جنـين جـي تـات، سـي لاهـوتي لـڏي ويـا

(حضرت شاهہ)

سنڌ ملڪ سدائين علم و فضل ۽ جهاد و تبليغ جو مرڪز رهيو آهي، پهرين ۽ ٻي صدي جي سنڌي محدثن ۽ امامن کان وٺي گذريل صدي تائين علمي تسلسل ۽ روحاني ربط هلندو آيو آهي. دين جي جيتري خدمت سنڌ مان ٿي آهي، ايتري شايد ئي ڪنهن ٻئي عجمي ملڪ کي نصيب ٿي هجي. پر مؤرخن دين جي انهن پرجهلن سان انصاف نہ ڪيو ۽ انهن جو حق ثنا ادا نہ ڪيو بقول حضرت مرشدنا هاليجوي قدس سره ”حضرت شاهہ ولي الله جي دور ۾ سنڌ اندر ڪيئي شاهہ صاحب جي هم پلئہ علماءَ موجود هئا.“ پر انهن جو ذڪر ڪٿي آهي؟ خير! اهو دور اسان کان اڳي جو آهي.

چوڏهين صدي هجري اسان جي آڏو هلندي پوري ٿي، ان جي اندر سنڌ جي گهڻن عالمن جون ديني ۽ علمي ڪاوشون اکين اڳيان ٿي گذريون. اسان بہ ٻين مؤرخن جيان قاصر ليکباسين جيڪڏهن انهن جو ذڪر خير نہ ڪيوسين. انهيءَ احساس اسان کي مجبور ڪيو تہ مشڪل حالتن هوندي ماهنامہ شريعت جو هڪ ضخيم خاص نمبر شايع ڪجي، جنهن ۾ صدي جي علماءِ سنڌ جون مفصل حياتيون ڏنيون وڃن، جيئن وس آهر ڪجهہ نہ ڪجهہ حق ادائي ٿئي. اسان جو ارادو هو تہ سڄي سنڌ جي علماءِ ڪرام جو بيان هڪ ئي شماري ۾ آڻيون پر ڪم شروع ڪرڻ سان احساس ٿيو تہ جميع علماءِ سنڌ جا احوال ۽ ڪمال هڪ شماري ۾ نہ ماپي سگهندا... جاڪوڙ مان هيءُ بہ پتو پيو تہ سنڌ جا سوين اهڙا علماءَ ٿي گذريا آهن، جن مان هر هڪ لاءِ جدا ضخيم نمبر شايع ڪرڻ جي ضرورت آهي، ان کان علاوه

احوال جي جمع ڪرڻ ۽ تحقيق ۾ پيش آيل دشوارين بہ ان تي مجبور ڪيو تہ علماءِ سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائي هر هڪ لاءِ الڳ نمبر تيار ڪيو وڃي، ان ڪري هن نمبر ۾ ڇهن ضلعن جي عالمن سڳورن کي آندو ويو آهي.

اسان کي قوم جي بي حسي معلوم هئي پر ايتري نہ جيڪا اکين ڏٺي سون، تذڪره جي جواز سمجهائڻ ۽ احوال جي حاصل ڪرڻ ۾ اسان کي در در جون نوڪرون ڪاٽڻيون پيون، ڇهن ضلعن جي شهرن ۽ ڪيترن دور دراز ڳوٺن تائين پيادل پهچي علماءَ جي متعلقن کي منتون ڪري احوال ورتو اٿئون، اهڙين افسوسناڪ حالتن ۾ سنڌ خالي نہ آهي. ڪيترا شعور وارا ۽ ڪم ڪندڙن جا همدرد ماڻهو موجود آهن، ضلع لاڙڪاڻہ جي حضرت مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي ۽ دادو ضلع جي پياري دوست مولانا تاج محمد کوهاري ۽ مولانا نثار احمد بهاولپوري جا مون تي تمام وڏا حسان آهن، انهن جي تعاون ۽ همدردي منهنجي ڪم ۽ همت ۾ تقويت ڏني. فجزاهم الله خيرا.

گهڻي جدوجهد کان پوءِ بہ ڪي برک عالم رهجي ويا آهن، دادو ضلع جي استاد العلماء حضرت مولانا محمد حسن کوسہ جوهي واري جو احوال نہ ملي سگهيو ان لاءِ جوهي ۾ سڄو ڏينهن صرف ڪيم پر نتيجو ڪجهہ بہ نہ نڪتو. مولانا نظر محمد ساوند (ڪنڌڪوٽ) ۽ مولانا عبدالله شاهہ فتاحي (خيرپور) جو احوال بہ نہ ملي سگهيو. ان ۾ سندن وارثن ۽ تعلقدارن جو قصور آهي، تعلقدارن جي عدم تعاون ڪري، ڪن جيد عالمن ۽ چوٽيءَ جي بزرگن جو احوال رسالي جي پڇاڙي ۾ ڏنو ويو آهي جن جي متعلقين کي جيتري ملامت ڪجي ٿوري آهي.

جمع ۽ تحقيق احوال ۾ مسلڪ جي تعصب کي وچ ۾ نہ آندو ويو آهي، مخالف خيالن وارن معروف عالمن جو احوال بہ فراخ دليءَ سان ڏنو ويو آهي جيئن تاريخ حقيقت سان مزين رهي.

علماءَ جي احوال کي سَنَد سان آندو ويو آهي. ڪوشش ڪري سندن ڪنهن معتبر ۽ قريبي وارث يا خاص تعلقدار شاگرد کان احوال ورتو اٿم، ڪتابن تان بہ احوال نقل ڪيا اٿم. مضمون جي آخر ۾ لکندڙ يا ڪتاب جو نالو حوالي طور آندو ويو آهي. هڪ شخص بابت جدا جدا ماڻهن جا ڏنل احوال بہ جدا جدا سوالن سان آندا ويا آهن، جيڪي حالات مون کي ذاتي طور تي معلوم آهن، اهي مون پنهنجي نالي سان نقل ڪيا آهن.

اسان فهرست کي آسان طريقي سان ٺاهيو آهي، هر ضلعي جي علماءَ کي ذڪر يا مرتبي جي لحاظ سان نہ پر ابجد جي حساب سان مرتب ڪيو ويو آهي، جيئن ڪنهن بہ مخصوص عالم جي احوال لهڻ ۾ ڏکيائي نہ ٿئي.

سوانح حيات نمبر اسان جي اندازي کان گهڻو تاخير سان شايع ٿيو. مواد جو جمع ڪرڻ ۽ ڇپائي جون مشڪلاتون تاخير جون باعث ٿيون، جنهن ڪري پڙهندڙن کي ڊگهي انتظار ۽ شديد اشتياق جي تڪليف سهڻي پئي، انشاءَ الله تعاليٰ هن عظيم الشان نمبر جي مطالعي سان ان تڪليف جا نشان مٽجي ويندا.

سنڌ جي هيٺين ضلعن جي علماءَ جا احوال جلدي موڪليا وڃن، جيئن سوانح حيات جي ٻي حصي جي تياري شروع ڪئي وڃي. ان لاءِ سيني عالمن ۽ تاريخدانن کي سخت تاڪيد ڪجي ٿي. اميد تہ سڄڻ ان سڏ ورنائڻ ۾ پس و پيش نہ ڪندا. نوابشاهہ، سانگهڙ، حيدرآباد، بدين، ٿرپارڪر، ٺٽو ۽ ڪراچي ضلعن جي عالمن جو احوال ان شاءَ الله ٻئي حصي ۾ آندو ويندو.

عبدالوهاب چاچڙ

ڪجهه ڪتاب جي باري ۾

مطالعي هيٺ آيل ڪتاب ”چوڏهين صديءَ جا برک عالم“ سنڌ جي تمام وڏي ليکڪ، عالم ۽ مفسرِ قرآن، حڪيم الاسلام مولانا مفتي عبدالوهاب چاچڙ جو لکيل آهي. مفتي صاحب جن هونئن ته سنڌ جي هڪ نامياري عالم جي شهرت رکن ٿا پر سندن به وڏا ڪم سنڌ جي علمي تاريخ ۾ هميشه يادگار رهندا. انهن مان هڪ سال 1971ع کان سکر مان ماهوار ديني رسالو ”شريعت“ جاري ڪرڻ جيڪو 51 سالن کان لڳاتار شايع ٿيندو اچي ٿو. ان رسالي جي ذريعي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ديني چاهڪ ۽ علمن جي عاشقن کي چاهڪ ۽ علوم جو ڀنڊار حاصل ٿيندو رهيو آهي. سندن ٻيو وڏو ڪم سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن شريف جو تفسير سهل البيان لکڻ آهي. جنهن کي سنڌ جو ساڪائتو ادارو سنڌيڪا اڪيڊمي پوين ڏهن سالن کان لڳاتار شايع ڪندو اچي ٿو.

مفتي عبدالوهاب صاحب جن 30 سالن کان روهڙيءَ ۾ هڪ وڏو ديني ادارو دارالعلوم الشرعيه به قائم ڪيو آهي، جتي درس نظاميءَ جي تعليم دوره حديث تائين پڙهائي هر سال ڪيترائي عالم فارغ التحصيل ڪيا وڃن ٿا. ان اداري جا شيخ الحديث به پاڻ مفتي صاحب جن آهن. اهڙي طرح شرعي مسئلن جي لاءِ مفتي صاحب جن ۽ سندن اداري کي سڄي سنڌ ۾ هڪ وڏي سَنَد ۽ مڃتا حاصل آهي. ماڻهن جي معاشرتي مسئلن تي روزانو ڪيترين فتوائون جاري ڪري انهن کي شرعي رهنمائي فراهم ڪئي وڃي ٿي. اجا به مفتي صاحب جن کي هي وڏو اعزاز حاصل آهي ته سنڌ جي وڏن سياسي ۽ قومي مسئلن بابت شرعي فتويٰ ۽ نقطئه نظر سنڌ جي عوام کي پيش ڪندا رهيا آهن. پاڪستان ۾ پهريون ڀيرو عورت جي وزيراعظم ٿيڻ بابت فتنو پيدا ٿيو ته حضرت مفتي عبدالوهاب چاچڙ صاحب جن ان مسئلي تي هڪ ڪتاب لکي عورت جي وزيراعظم ٿيڻ جي حق ۾ شرعي

تحقيق ۽ فتويٰ جاري ڪئي. اهڙي طرح ڪالا باغ ڊيم، سنڌ ۾ ڏارين جي آبادڪاري، ڪوٽا سسٽم، قومي حقن ۽ سنڌ جي وسيلن جي مالڪيءَ بابت مولانا مفتي عبدالوهاب چاچڙ جا ماهوار شريعت ۾ لکيل اداريا ۽ فتوائون کين سنڌ جي هڪ محترم ۽ اعليٰ علمي ۽ ديني شخصيت جو مقام عطا ڪيو آهي.

ڪتاب "چوڏهين صديءَ جا برک عالم" مولانا مفتي عبدالوهاب جي انهن مضمونن تي مشتمل آهي جيڪي پاڻ ماهوار شريعت ۾ مختلف وقتن تي لکي شايع ڪيا. انهن مضمونن تي مشتمل ماهوار شريعت جو سوانح نمبر سال 1981ع ۾ شايع ٿيو هو.

ان سوانح نمبر کي هينئر ڪتاب جي صورت ۾ سنڌ ۾ علم ۽ عرفان جو فيض عام ڪندڙ درگاهه حضرت نوح سرور جي موجوده جانشين عزت مآب مخدوم جميل الزمان صاحب جن ڇپائي انهن عالمن جي تذڪري کي عام ڪري رهيا آهن جيڪي پنهنجي دور جون مشعلون هئا جن سان سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ روشن ۽ جرڪندڙ هئي. سائين مخدوم جميل الزمان صديقي صاحب جن کي هي علم دوستي ۽ علم پروري ورثي ۾ مليل آهي. سنڌن درگاهه جي مؤسس حضرت نوح سرور رحمة الله پاران قرآن شريف جي فارسي ترجمي کي سنڌي ٻوليءَ ۾ ڇپائي ان کي عام ڪرڻ کان وٺي پنهنجي تحقيق ۽ ترتيب سان اڻ ڳڻيا ڪتاب مخدوم طالب المولیٰ اڪيڊميءَ پاران ڇپائي پڌرو ڪري چڪا آهن ۽ هي ڪتاب به ساڳي اڪيڊمي پاران شايع ٿي رهيو آهي.

هن ڪتاب ۾ چوڏهين صدي هجريءَ جي انهن عالمن جو تذڪرو شامل آهي جيڪي اتر سنڌ ۾ علم ۽ عرفان جا روشن ستارا هئا. حضرت مفتي صاحب جو پنهنجو تعلق اتر سنڌ سان آهي، ان ڪري اتان جي عالمن بابت ڄاڻ ۽ مواد هٿ ڪرڻ لاءِ پيشرفت ڪئي هوندائون. سنڌي ماڻهو پنهنجي وڏڙن، عالمن، بزرگن ۽ سڏارڪن بابت مواد هٿيڪو ڪونه رکن. ان ڪري اهڙو مواد جيڪڏهن ڪو ڪٺو ڪرڻ گهري ته ان کي وڏي ڪوشش ڪرڻي پوي ٿي. اهڙو اظهار ڪتاب جي مرتب مفتي صاحب جن پنهنجي پچار ۾ هنن لفظن سان ڪيو آهي:

”اسان جو ارادو هو تہ سچي سنڌ جي علماءِ ڪرام جو بيان هڪ ئي شماري ۾ آڻيون پر ڪم شروع ڪرڻ سان احساس ٿيو تہ جميع علماءِ سنڌ جا احوال ۽ ڪمال هڪ شماري ۾ نہ ماپي سگهندا... جاڪوڙ مان هيءُ بہ پتو پيو تہ سنڌ جا سوين اهڙا علماءَ ٿي گذريا آهن، جن مان هر هڪ لاءِ جدا ضخيم نمبر شايع ڪرڻ جي ضرورت آهي، ان ڪان علاوه احوال جي جمع ڪرڻ ۽ تحقيق ۾ پيش آيل دشوارين بہ ان تي مجبور ڪيو تہ علماءِ سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائي هر هڪ لاءِ الڳ نمبر تيار ڪيو وڃي، ان ڪري هن نمبر ۾ ڇهن ضلعن جي عالمن سڳورن کي آندو ويو آهي.

اسان کي قوم جي بي حسي معلوم هئي پر ايتري نہ جيڪا اکين ڏٺي سون، تذڪره جي جواز سمجهائڻ ۽ احوال جي حاصل ڪرڻ ۾ اسان کي در در جون ٺوڪرون کائڻيون پيون، ڇهن ضلعن جي شهرن ۽ ڪيترن دور دراز ڳوٺن تائين پيادل پهچي علماءَ جي متعلقن کي منٿون ڪري احوال ورتو اٿئون، اهڙين افسوسناڪ حالتن ۾ سنڌ خالي نہ آهي. ڪيترا شعور وارا ۽ ڪم ڪندڙن جا همدرد ماڻهو موجود آهن.“ (ص: 15 ۽ 16)

حضرت مفتي صاحب جن هن سهيڙ جي لاءِ واضح لکيو آهي تہ:

”جمع ۽ تحقيق جي احوال ۾ مسلڪ جي تعصب کي وچ ۾ نہ آندو ويو آهي. مخالف خيال وارن معروف عالمن جو احوال بہ فراخ دليءَ سان ڏنو ويو آهي تہ جيئن تاريخ حقيقت سان مزين رهي.“ (ص: 16)

ذڪرڻ سنڌ جي عالمن بابت سوانحي خاڪا بہ ماهوار شريعت ۾ شايع ٿيندا رهيا آهن ۽ اسان اميد ٿا ڪريون تہ انهن عالمن بابت سوانح نمبر بہ جيڪڏهن مفتي صاحب سهيڙي وٺن تہ سنڌ جي عالمن بابت جاڻ ۽ معلومات جو ينڊار موجوده ۽ ايندڙ نسلن کي رهنمائي ملي ويندو.

هن ڪتاب جي سڀ کان وڏي خوبي هي آهي تہ عالمن ۽ بزرگن جي باري ۾ معلومات ڪوزي ۾ درگاهہ بند ڪري ڏني وئي آهي. هر پيراگراف ۽ هر صفحو معلومات سان مزين آهي ڪٿي بہ اجائي ڊيگهہ ڪونهي. ڪنهن

بہ شخصيت جي تذڪري ۾ ان جي همعصر شخصيتن ۾ وابستہ عالمن جا تذڪرو بہ ڏيندو ويو آهي ائين فهرست ۾ پوڻا ٽي سئو عالم ڄاڻايل آهن پر همعصر ۾ وابستہ عالمن جو تذڪرو هزارين عالمن تي محيط آهي. انهيءَ لحاظ کان هي ڪتاب مولانا دين محمد وفائي جي ڪتاب ”تذڪره مشاهيرِ سنڌ“ جو تسلسل بڻجي ويو آهي.

عالمن جي تذڪري ۾ انهن جي خاندان سان لاڳاپيل ٻين علمي شخصيتن جي پچار ۾ تذڪرو بہ ڪيو ويو آهي. جيئن صفحي 37 تي قاضي محمد عثمان چاچڙ جي تذڪري ۾ ان جي عالمات نياڻين جو تذڪرو ڪيو آهي. انهن عالمات پنهنجي دور ۾ دين جي دعوت لاءِ ڪيتريون ئي ڪوششون ورتيون. انهن ڪوششن جو بيان بہ حيرت ۾ وجهندڙ آهي. بيبي غلام فاطمہ چاچڙ جي تذڪري ۾ بيان ڏيل آهي تہ:

> مسجد جي تعمير لاءِ شهر کان هڪ ميل پري سرن جو ڪورو پچايو ويو ۽ باوضو قطار وارن دست بدست ۽ بسم الله پڙهندي اهي سرون مسجد تائين پهچايون ۽ رازن بہ انهيءَ طريقي سان اوساري ڪئي.
>
> ڳوٺ جي عورتن تي لازم هو تہ هو نماز انهيءَ مسجد ۾ ادا ڪن ۽ رمضان شريف ۾ قرآن ڪريم جو ختم تراويح ۾ ٻڌن. تان تہ ناپاڪي جي حالتن ۾ بہ مٿن لازم هو تہ مسجد جي ٻاهران ويهي قرآن ڪريم ٻڌن. خلاف ورزي ۽ سستي ڪندڙن لاءِ مناسب سزا مقرر هئي.
>
> رمضان شريف جي پوئين ڏهاڪي ۾ ڏهاڪو کن عورتون هميشہ اعتڪاف ۾ ويهنديون هيون.
>
> قاضي صاحب کي بادشاهہ خاتون جو اهو بيعت ۽ ارشاد وارو سلسلو ناپسند هو جڏهن پاڻ مرد هوندي بہ انهيءَ کان پاسا ڪندو هو تہ پوءِ پنهنجي نياڻي جي انهيءَ طريقي کي ڪيئن برداشت ڪندو. پر بيبي سانئڻ بہ پنهنجي وس ۾ نہ هئي. (ص: 39)

اهڙي عالمن جي شاگردن جو تذڪرو بہ جا بجا ملي ٿو. همعصر عالمن جي نشاندهي بہ گهڻين مضمونن ۾ پڙهڻ لاءِ ملي ٿي. مجموعي طور تي هن

ڪتاب کي مرتب ڪرڻ هڪ تمام وڏي عالماڻي ڪوشش آهي. جيڪا حڪيم الاسلام حضرت مفتي عبدالوهاب چاچڙ صاحب جن جي حصي ۾ آئي آهي. سنڌ جي عالمن تي ايندڙ دور ۾ جيڪو بہ وڏو تحقيقي ڪم ٿيندو تہ هي ڪتاب ان تحقيق لاءِ اهم ماخذ بڻبو.

قبلہ سائين مخدوم جميل الزمان صاحب جن هن ڪتاب جي ڇپائي ذريعي ان کي جيارڻ جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو ان لاءِ سائين جن ڪيرون لهڻيون. هڪڙي پيشرفت، سنڌن علمي ذوق ۽ عالمن سان محبت جو موجون هڻندڙ ثبوت آهي. مون کي اميد آهي تہ هي ڪتاب سنڌ جي موجوده ۽ ايندڙ نسلن جي لاءِ علم و فضل جي دنيا مان واقفيت ۽ انسپائريشن جي لاءِ پنڊار ثابت ٿيندو ۽ ڪيترن ماڻهن لاءِ اتساهيت ۽ رهنمائي جو ڪارڻ بڻبو.

نور احمد ميمڻ
باني چيئرمين
سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي

سليم ڳاڙهوي

وارا وڄائي ويا

سجڻ سنڌڙيءَ جا سڏائي ويا — زماني ۾ وارا وڄائي ويا!
نرالا نظارا پسائي ويا — صدي چوڏهينءَ کي سجائي ويا!
ڪڪر علم وارا وسائي ويا — پنا فرض وارا پڙهائي ويا!
زمين تي ستارا وڇائي ويا — زماني مان ظلمت مٽائي ويا!
غلاميءَ جا قصا ڪُٽائي ويا — رهائيءَ جا ليکا لکائي ويا!
مشقت جا ميدان ملهائي ويا — رياضت جي رنگت رچائي ويا!
مروت جا موتي ورهائي ويا — محبت جا ميلا مچائي ويا!
ديانت جا بادل وسائي ويا — صداقت جا سبزا ڇمائي ويا!
شريعت جي شوڪت پسائي ويا — طريقت جي طاقت وڌائي ويا!
سبق معرفت جا سُڻائي ويا — حقيقت جون شمعون جلائي ويا!
فراست جا رستا بنائي ويا — جلالت جا جلوا پسائي ويا!
شجاعت جا نعرا لڳائي ويا — شهادت جا رتبا پرائي ويا!
هدايت جون ٻوليون ٻڌائي ويا — حلاوت جي دولت لٽائي ويا!
لياقت جا چشما وهائي ويا — ذهانت جا ڏوڪا وڄائي ويا!
عدالت ۾ حق سچ سڻائي ويا — سعادت جا نغما سُڻائي ويا!
وڪالت جا واهڙ وهائي ويا — سخاوت جا بربط وڄائي ويا!
سيادت جا ڪوتل ڪُڏائي ويا — سياست کي سچ تي هلائي ويا!
فراست جي عزت وڌائي ويا — فضيلت جا دريا وهائي ويا!
بلاغت جا گلشن ڦُٽائي ويا — فصاحت جون هيران گهلائي ويا!
شرافت جون ڇوليون لڳائي ويا — شرارت جون پاڙان پٽائي ويا!
روايت جي حڪمت رهائي ويا — نيابت جي نوبت وڄائي ويا!
ذلالت جا نقشا مٽائي ويا — دجالت جي شدت گهٽائي ويا!
عداوت جا پاندا پيچائي ويا — خجالت جا لاشا لٽائي ويا!
رسالت جي رفعت مڃائي ويا — جماعت جي عظمت وڌائي ويا!

ويا مرد هو باعمل، بامراد
صدي چوڏهين زنده، پائنده باد!

ضلع سكر

حضرت حافظ محمد صديق رحہ

اسان جي سونهاريءَ سنڌ ۾ ماضيءَ قريب ۾ جيڪي ڪامل ولي ۽ اهل الله ٿي گذريا آهن. انهن ۾ حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊيؒ جو اسم مبارڪ خاص طرح ذڪر لائق آهي. حافظ صاحب جن شريعت جي پيرويءَ ۽ اتباع سنت جا سخت پابند هئا. اهوئي سبب آهي جو کين پنهنجي وقت جو غوث جنيد سڏيو ويندو آهي. حافظ صاحب جي ديني عظمت جو اندازو هن ڳالهہ مان بہ لڳائي سگهجي ٿو جو اسان جي علائقي جا ٽي مشهور ۽ معروف عالم بزرگ (1) سراج السالڪين حضرت مولانا غلام محمد دينپوري (2) رئيس الموحدين حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي ۽ (3) امام الانقلاب حضرت مولانا عبيدالله سنڌي صاحب سندن فيض يافتہ آهن.

حافظ صاحب ذات جا قريشي هئا.* سندن وڏا عربستان جا رهاڪو هئا، اتان هجرت ڪري ڪيچ مڪران جي رستي سنڌ ۾ داخل ٿيا هئا ۽ ڀرچونڊي شريف جي ويجهو اتر طرف ٻن ٽن ميلن جي مفاصلي تي ان وقت جي شاهراه جي ڀرسان سڪونت اختيار ڪئي هئائون. حضرت حافظ صاحب جي والد جو نالو ميان محمد ملوڪ هو. جيڪو راهڪي ڪري پنهنجو گذر سفر ڪندو هو. ميان محمد ملوڪ صاحب اتي رهنڌڙ سمان قوم مان شادي ڪئي، جنهن مان ٻہ فرزند تولد ٿيا. هڪ محمد صديق ۽ ٻيو الله بخش، اهو محمد صديق اڳتي هلي حافظ محمد صديق ڀرچونڊيءَ جي مبارڪ نالي سان هن سنسار ۾ ناميارو ٿيو. جنهن جي فيض ۽ عرفان جي چشمي مان هزارين اجايل سيراب ٿيا ۽ لکين ڀتڪيل ۽ بدڪار انسان حق ۽ سچ جي واٽ تي گامزن ٿيا. حافظ صاحب جي ولادت جو صحيح سن معلوم نہ ٿي سگهيو آهي، پر اندازو اهو آهي تہ سندن ولادت اٽڪل 1224هہ

---

* مشهور ۽ معروف روايتن موجب پاڻ سميجہ قوم مان هئا. (ايڊيٽر)

۾ ٿي هوندي. حافظ صاحب جو والد، سندن ننڍپڻ ۾ ئي سفر آخرت ڏانهن
ڪوچ ڪري چڪو هو هينئر سندن والده ماجده تي هن ٻارڙي جي
پرورش ۽ پالنا جو بار اچي پيو. والده ماجده کين ڀهريائين ڳوٺ جي هڪ
حافظ صاحب وٽ قرآن شريف پڙهڻ لاءِ ويهاريو پر سنت ئي علم جي
تحصيل لاءِ بهاولپور رياست جي احمدپور ليہ علائقي جي هڪ ڳوٺ جندو
ماڙي جي مدرسي ۾ داخل ٿيا.

انهن ئي ڏينهن ۾ ميان محمد حسن شاهہ روضي ڌڻي ﷬ جي
حڪم موجب سوئي شريف کي پنهنجو مسڪن بنائي هدايت ۽
رهنمائي جو ڏيئو روشن ڪيو جنهن جي نور جي لاٽن چوڌس کي منور
ڪري ڇڏيو. حافظ صاحب ان مدرسي کي خيرآباد چئي ميان محمد
حسن شاهہ جي خدمت ۾ ظاهري ۽ باطني علمن جي تڪميل لاءِ اچي
حاضر ٿيا. هتي ئي حافظ صاحب جن ظاهري ۽ باطني علمن ۾ ڪمال
حاصل ڪيو ۽ پنهنجي مرشد وٽان خلافت جي خلقت عطا ٿين. خلافت
جو خرقو جڏهن عطا پي ٿين تہ مرشد سڳوري کين ارشاد فرمايو تہ هاڻي
وڃي خدا جي خلق کي هدايت ڪر!

حافظ محمد صديق صاحب مرشد جي حڪم جي تعميل ۾ موجوده
ڀرچونڊي ڳوٺ کي اچي پنهنجو مسڪن بنايو ۽ دعوت ۽ تبليغ جي ڪم
۾ مشغول ٿي ويا. فقيرن ۽ درويشن جي آمد شروع ٿي وئي، هزارين ماڻهو
اچي، ذڪر اذڪار وٺڻ لڳا. ڪيترائي ڪٺيل دلين وارا، پنهنجي دلين تان
زنگ ۽ ڪٽ لهرائڻ آيا.

تماڪو ۽ نسوار کي حضرت حافظ صاحب ﷬ تمام گهڻو خراب
سمجهندا هئا ۽ نسواري پيش امام جي پنيان نماز پڙهڻ کان پاسو ڪندا
هئا. جنهن کوه تي تماڪ جي پوک هوندي هئي (احتياطًا) ان کوه جي پاڻي
مان وضو بہ نہ ڪندا هئا. جنهن شادي ۾ دهل دماما هوندا هئا، تہ نہ رڳو پاڻ
ان ۾ شرڪت نہ ڪندا هئا پر پنهنجي جماعت کي بہ ان ۾ شريڪ ٿيڻ
کان منع ڪندا هئا. حافظ صاحب جي شريعت جي اتباع ۽ بلند اخلاقيءَ
بابت بہ چار واقعا هيٺ ڏجن ٿا:

حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊي کي هڪ عالم جيڪو سندن
مريد هو دعوت ڏني، حضرت جن پنهنجي جماعت سميت ان ڳوٺ ڏانهن

ويا ۽ مسجد ۾ قيام فرمايائون. ڳوٺ جا ڪيترائي ماڻهو سندن زيارت لاءِ اچي گڏ ٿيا. ان ميڙ ۾ هڪ ننڍڙو ڇوڪرو بہ هيو، جنهن جي هٿن ۾ چانديءَ جا ڪنگڻ پيل هئا. حضرت حافظ صاحب جي جڏهن نظر ان ڇوڪري تي پيئي تہ پڇيائون هي ڇوڪرو ڪنهن جو آهي؟ ماڻهن وراڻيو تہ جنهن مولوي صاحب توهان جي دعوت جهلي آهي، هيءُ ڇوڪرو ان جو پٽ آهي. حافظ جن مولوي صاحب کي مخاطب ٿي ڪري فرمايو تہ مولوي صاحب! چانديءَ جا زيور تہ مردن کي پائڻ حرام آهن. مولوي صاحب وراڻيو سائين! هن جي نانيءَ مجبور ڪري پارايا آهن. حضرت جن سخت ناراض ٿيا ۽ پنهنجي جماعت کي فرمايائون تہ هلو هتي الله جو دين نہ آهي، نانيءَ جو دين آهي. چنانچہ ان وقت ئي پنهنجي جماعت وٺي هليا ويا.

حضرت حافظ صاحب جن وٽ هڪ دفعو ڪوڙو گدرو آيو ۽ اهو سڄو پاڻ کائي ويا. باقي صرف هڪ ڦاڪ پنهنجي مريد کي ڏنائون ۽ چيائون تہ وٽ تون بہ چکي ڏس، متان چوين تہ اڄ مون کي پنهنجو حصو نہ مليو. هن جڏهن اها ڦاڪ زبان تي رکي تہ ٿُو ٿُو ڪري اڇلائي ڇڏيائين. پاڻ ان تي فرمايائون تہ جيڪو روزانو مٺا گدرا موڪليندو هيو اڄ ان ڪوڙو موڪليو آهي ۽ تون اهو اڇلائين ٿو؟

حضرت حافظ صاحب نماز جي امامت پڻ ڪندا هئا. هڪ دفعي هڪ مهمان عالم کي نماز پڙهائڻ لاءِ پنهنجي مصلي تي ويهاريائون. حضرت جن جو هڪ فدائي مريد اها ڳالهہ برداشت نہ ڪري سگهيو ۽ مصلو ڪڍي پجي ويو ۽ چيائين تہ منهنجي سائينءَ جي مصلي تي ڪو ڏاريو ماڻهو ڇو ويهي؟ حضرت حافظ صاحب پنهنجي پٽڪي مان هڪ ٽڪرو ڦاڙي مصلي جي جاءِ تي وڇايو ۽ ان عالم سڳوري کي ان تي ويهاريائون.

وفات: حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊي تاريخ 10 جمادي الثاني سال 1308هہ ۾ وفات ڪئي، ڪين جامع مسجد جي متصل دفن ڪيو ويو.

(مضمون عبدالرحمان جتوئي) ماهنامہ شريعت ج 5 ش 1)

نوٽ: امام انقلاب حضرت مولانا عبيدالله سنڌي، حافظ محمد صديق جي شاگردن مان هڪ هئا. هن پنهنجي ڪتاب ۾ حافظ صاحب متعلق يادگيريون لکيون آهن، جيڪي هيٺ ڏجن ٿيون. (عبدالوهاب چاچڙ)

مان اڪيلائي ۾ نماز پڙهڻ شروع ڪئي تہ مون کي مناجات ۾ بي مثال لذت آئي. سن 1304هہ ۾ رمضان جا ڪجهہ روزا رکيم پر ظاهر ٿيڻ جي ڀَو کان ٻيا روزا نہ رکيم. مون کي اسلام جي اظهار جو شوق وڌي ويو پر ڀڄڻ جي بہ ڪا صورت سمجهہ ۾ نہ ٿي آئي، پوءِ حضرت يونس ﷺ واري دعا پڙهڻ شروع ڪيم. لَآ اِلٰهَ اِلَّآ اَنْتَ سُبْحٰنَكَ ۖ اِنِّيْ كُنْتُ مِنَ الظّٰلِمِيْنَ ... پوءِ الله تعاليٰ ذوالقعد 1304هہ ۾ اسباب ٺاهي ڏنا. مان پنهنجي علائقي مان لڪي نڪتمر ۽ سنڌ ۾ اچي اسلام جو اعلان ڪيم ان وقت منهنجي عمر سورهن سال هئي. مان پنهنجو نالو عبيدالله رکيو. ان کان پوءِ سيد العارفين الحافظ محمد صديق قدس سره وٽ آيم، مون کي ڪلمہ توحيد (ذڪر) جي تلقين ڪيائون. مان سندن هٿن تي صفر 1305هہ ۾ بيعت ڪئي. منهنجو مرشد راشدي طريقي جو امام هو. اهو طريقو جيلاني شاخ جي قادري طريقي ۽ الادمية الاحسينية جي نقشبندي مجددي طريقي جو جامع آهي. پاڻ سني حنفي هئا ۽ مولانا محمد اسماعيل شهيد جي طريقي تي شرڪ ۽ بدعت کان روڪيندا هئا. منهنجو مرشد، صدر شهيد (حضرت شاهہ اسماعيل شهيد) جي صحبت ۾ رهيو هو جڏهن اهي افغانستان ڏانهن ويندي سنڌ مان ٽپيا هئا، انهن جي صحبت مان فيض حاصل ڪيو هئائين، رضي الله عنهم اجمعين.

مان سندن صحبت ۾ بہ مهينا رهيم. انهن سان گڏ جماعت نماز ۾ شريڪ ٿيندو هوم، انهن جي حلقہ ذڪر ۾ شامل ٿيندو هوم. مختلف محفلن ۾ هدايتن وارا سندن الفاظ ٻڌندو هوم. پاڻ والد وانگر شفقت سان منهنجو خيال رکندا هئا. تنهن ڪري سندن ڳالهائڻ جي ميناج ۽ سندن صحبت جي لذت مون کان ڪڏهن نہ وسري، جڏهن کانئن جدا ٿيم تہ انهيءَ صحبت جو محسوس اثر ٿيم ۽ مان گويا ڏسي رهيو هوم تہ مان هيبت واري هڪ اهڙي روشنيءَ کان هليو ويو آهيان، جيڪا شفقت سان وچڙيل هئي، انهيءَ معرفت جو ان وقت پورو يقين ٿيو جڏهن مان شيخنا شيخ الاسلام مولانا رشيد احمد گنگوهي سان مليمر چو تہ ان جي صحبت ۾ بہ اهڙو ئي اثر ۽ نور پاتمر. (سيد العارفين جي) انهيءَ صالح ميلاپ جي برڪت سان اسلامي معاشرو منهنجي دل جي گهراين ۾ پيهي ويو ۽ مان پاڻ کي انهيءَ جماعت جو هڪ رڪن محسوس ڪيو. مون کي خبر پئي

تہ (پڑهڻ لاءِ وچڻ بعد) سيد العارفين منهنجي متعلق پچندا رهيا ۽ منهنجي لاءِ دعائون گهرندا رهيا جن مان ڪن دعائن جي قبوليت مون پنهنجي اکين سان ڏٺي. مثلاً هيءَ دعا تہ "الله تعاليٰ عبيدالله کي علم جي اندر راسخ علماءِ تي اعتماد ڪرڻ جي توفيق ڏئي!" الله تعاليٰ جي فضل ۾ اميد اٿم تہ سندن ٻيون بہ سڀ دعائون قبول ڪندو!

تحفة الهند ۽ تقوية الايمان ۾ پڙهيو هوم تہ جاهل مسلمانن ۾ هندستان جي مجوسين وانگر شرڪ عام آهي. پوءِ سنڌ ۾ سيد العارفين جي جماعت ڏٺم تہ اهي حنفي هئا ۽ شرڪ کان بالڪل پري هئا، وري جماعت اهل حديث کي ڏٺم تہ اهي شرڪ جي رد ۾ گهڻو سخت هئا. مان ڏٺو تہ ويجهي ڳوٺن مان اهل حديث سيد العارفين جي مسجد ۾ ايندا هئا، رڪوع وغيره ۾ هٿ کڻندا هئا ۽ ڏاڍيان آمين چوندا هئا، مان ڏٺو تہ اهي ٻيئي جماعتون شرڪ جي رد ۾ ۽ مولانا سيد محمد اسماعيل شهيد جي احترام ۾ موافق هيون. جڏهن مان ملتان پهتم تہ هڪ حنفي جماعت ڏٺم جيڪي شرڪ ۽ بدعت ۾ ملوث هئا ۽ اهي مولانا محمد اسماعيل شهيد سان بغض رکندڙ هئا. جڏهن دارالعلوم ديوبند جي جماعت کي ڏٺم تہ اهي سيد العارفين جي مسلڪ جي قريب هئا، هن نشاني سان تہ اهي بہ حنفي هئا ۽ مولانا محمد اسماعيل شهيد جي تعريف ڪندا هئا انهن سان ملڻ ۾منهنجو سينو کلي پيو (اها سيد العارفين جي دعا جي قبوليت هئي).

(ٽن سالن ۾ علوم جي فراغت بعد) دل جي انتشار دفع ڪرڻ لاءِ ارادو ڪيم تہ سيد العارفين ڏانهن وڃان، جيئن سندن صحبت مان راحت حاصل ڪريان، دهلي کان هلي سيد العارفين جي جاءِ ڀرچونڊي پهتم پر سيد العارفين رضي الله عنہ منهنجي پهچڻ کان ڏهہ ڏينهن اڳ ۾ فوت ٿي چڪا هئا پوءِ تہ اجان منهنجا غم وڌي ويا، پر سندن خاص صحبت يافتن مولانا ابوالسراج غلام محمد نظام الدين دينپوري ۽ مولانا ابوالحسن تاج محمود علاءُالدين امروٽي ظاهري ۽ باطني تربيت ڏانهن ڏيان ڏنو.

(التمهيد لتعريف ائمة التجديد تصنيف حضرت مولانا عبيدالله سنڌي ص 9 – 10 ۽ 14)

مولانا عبدالرحمان ساکرو رحہ

جيئن سکر جي ارگرد ڪنگري، سوئي، پرچونڊي ۽ امروٽ شريف علم وعرفان جا اڏا هئا، جتان توحيد جي طالبن کي شراب معرفت جا لبريز جام ملندا هئا، تهڙيءَ طرح 19هين صديءَ جي آخر ۾ حضرت مولانا عبدالرحمان جي وجود مسعود ڪري سکر شهر رحمت ۽ برڪت جو اڏو بنجي ويو. مولانا عبدالرحمان صاحب جا وڏا اصل بغداد کان آيا هئا. مولانا صاحب ظاهري ناس وڪڻندو هو پر باطني فيض جا وٽس خزانا هئا.

مولانا عبدالرحمان صاحب جي تعليم جو پتو ٻن ڪتابن تان پئجي سگهي ٿو. (1) قدوة الواصلين. حضرت خواجہ محمد حسن صاحب قدس سره ولد عمدة العارفين حضرت خواجہ عبدالرحمان صاحب فاروقي مجددي قدس سره جي مقدس نسب جو سلسلو ڏهن واسطن سان حضرت مجدد الف ثاني شيخ احمد سرهندي سان ملي ٿو. حضرت امام رباني جو پاڪيزه سلسلو ٻٽيهن پيڙهين سان حضرت فاروق اعظم سان ملي ٿو. خواجہ عبدالرحمان مجددي ۽ سندس پٽ خواجہ محمد حسن ٻئي مجاهد بزرگ هئا. خواجہ عبدالرحمان مجددي جي وفات جو سال 1315هہ (1897ع) آهي ۽ سندس مزار ٽکڙ کان ٻہ ميل اتر طرف گنجي ٽڪر تي آهي ۽ خواجہ محمد حسن جي وفات جو سال 1465هہ (1945ع) آهي، سندس مزار پنهنجي والد جي روضي جي ايرندي ۾ آهي. خواجہ محمد حسن جي شاگردن مان خواجہ عبدالله جان ڪتاب ”مونس المخلصين“ لکيو. جنهن ۾ پوري تفصيل سان سندن سوانح حيات تي روشني وڌل آهي.

(2) ٻيو ڪتاب خواجہ محمد حسن مجددي جو لکيل ”تذڪرة الصلحاءِ“ آهي، جنهن ۾ سندس همعصر اهل الله بزرگن جو ذڪر پوري تشريح سان بيان ڪيل آهي. هي رسالو نهايت قابل قدر ۽ اهڙو مقبول آهي جو اردو ۾ بہ ان جو ترجمو صوفي عبدالرحيم صاحب ڪلڪتي واري ڪراچي مان ڇپرائي مفت شايع ڪيو. هن رسالي ۾ ان دور جي عربستان، افغانستان، بلوچستان، هندستان ۽ سنڌ جي قابل ذڪر علماءِ ۽ صلحاءَ جو بہ ذڪر ڏنل آهي ۽ حضرت مولانا عبدالرحمان ساڪرو جو بہ قدري بيان ڏنل آهي.

حضرت مولانا عبدالرحمان ساکرو مشهور عالم، فاضل ۽ ولي ڪامل هو ۽ سندن استاد مخدوم محمد صاحب مجذوب سيوهاڻي قلندريؒ هو جو صاحب جذب هو ۽ 1237هه (1899ع) ۾ وفات ڪيائين. 19هين صدي جي آخر ۾ سکر ۾ ٻه درسگاهون هيون، جتي قال رسول الله جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هو. پهرين درسگاهه سکر پراڻي ۾ جامع خيرالدين گيلاني هئي، ٻي سکر شهر جي قلب ۽ جگر ۾ مولانا عبدالرحمان جي جامع مسجد. انهن کان قديم بکر ۾ مخدوم نوح جو مڪتب هو جو پوءِ انقلاب دهر جي ڪري متجي ويو هو. سکر پراڻي ۽ سکر نئين جي درسگاهن ۾ فارسي ۽ عربي تعليم شاگردن کي ملندي هئي ۽ ٻئي درسگاهون حڪومت وٽ رجسٽرڊ هيون ۽ هتي جي فارغ التحصيل شاگردن کي سرڪاري دفترن ۾ جلد نوڪري ملندي هئي. ماستر شيخ حبيب الله، مولوي عبدالرحمان جي درسگاه جو شاگرد هو. راقم الحروف جو ذاتي تجربو آهي ته ماستر صاحب فارسي اهڙيءَ طرح ڳالهائيندو هو جڻ سندس گهر جي ٻاڻهي آهي. مولوي عبدالرحمان بين المملڪتي شهرت رکندڙ هو چنانچه بمبئي، حجاز عراق ۽ شام تائين سندس علميت ۽ برڪتن جو پڙاڏو ٻڌڻ ۾ ايندو هو ۽ انهن ملڪن ۾ سندس معتقدن جو بيحد گهڻو تعداد هو جيڪي شاگرد يا معتقد مولوي صاحب سان حج ڪرڻ ويندا هئا، اتان جهوليون روپين سان ڀري موٽندا هئا.

سال 96_1895ع ۾ سکر شهر ۾ سخت پليگ پئي، ماڻهو شهر ڇڏي ڀڄي ويا پر مولوي صاحب وڏي همت سان شهر واسين جي خدمت ڪندا رهيا ۽ لاوارثن جو ڪفن دفن جو انتظام ڪندا رهيا. ڇاڪاڻ ته ماڻهو بيمارن کي گهر ۾ ڇڏي ٻاهران تالو هڻي ڀڄي ويندا هئا. جڏهن مردن جي بدبوءِ اٿندي هئي ته حڪومت قفل ڀڃائي گهرن جا وسلا ساڙائي ڇڏيندي هئي. انهيءَ پليگ ۾ هن ڪامل بزرگ ۽ ولي الله وفات ڪئي، جنازي کي مسلمانن شيخ شينهن آرائين جي قبرستان ۾ دفنائڻ جو ارادو ڪيو پر ڊاڪٽرن ۽ حڪومت اعتراض آندو. توڙي جو شهر خالي ٿي ويو پر جنازي سان هزارين مسلمانن جو هجوم هو. نوعيت ايتري حد کي پهتي جو پوليس جو اٿالو اچي پهتو ۽ خونريز هنگامي جو امڪان هو مگر سکر جي مخلص ليڊر بابو شيخ محمد سليمان جي تدبير سان معاملو خير و خوبي سان ختم ٿي ويو. ڪليڪٽر مسلمانن کي شيخ شينهن جي قبرستان ۾ جنازه کي دفنائڻ جي اجازت ڏني. اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّآ اِلَيۡهِ رٰجِعُوۡنَ.

حضرت عبدالرحمان جي همعصر بزرگن جا نالا:

حضرت عبدالرحمان ساڪرو جي همعصر بزرگن جا نالا ڏيون ٿا ته انهيءَ وقت ڪهڙا بزرگ هئا (1) الحاج محمد عثمان شاهه بخاري متوفي 1325هه (1907ع) لڳ ميرپورخاص (2) حاجي آخوند سچيڏنو بختيارپوري تعلقه سيوهڻ وفات 1312هه (1894ع) (3) حاجي محمد ابراهيم نظاماڻي نر جو ڳوٺ تعلقه ٽنڊو محمد خان وفات 1320هه (1902) (4) ميان محمد هاشم درس ڳوٺ ڪلڙي تعلقه ٽنڊو محمد خان وفات 1320هه (1902ع) (5) حاجي عبدالواحد بوبڪ (تعلقه سيوهڻ) (6) حضرت مولانا تاج الدين چوٽاروي (ضلع سانگهڙ) 1338هه (1919ع) (7) حاجي محمد احسان جروار بلوچ ڳوٺ جروار (تعلقه ٽنڊوالهيار) وفات 1320هه (1902ع) (8) حاجي حافظ ميان ابوبڪر سيوهاڻي جو وادين جي پڙ حيدرآباد ۾ رهندو هو وفات 1312هه (1894ع) (9) حڪيم سيد الحاج ميران محمد شاهه الحسيني ٽکڙائي وفات 1309هه (1891ع) (10) حاجي سليمان ٽکڙائي وفات 1313هه (1889ع) (11) حاجي ميان محمد طيب ميمڻ 1330هه (1911ع) (12) مولانا نورمحمد شهدادڪوٽي وفات 1291هه)

عطاءالله: مولانا عطاءالله، مولانا عبدالرحمان ساڪرو جو پاٽيجو هو وقت جو ڪامل ولي ٿي گذريو آهي.

عبدالڪريم: مولوي عبدالڪريم ولد الحاج مولانا عبدالرحمان 1907ع کان عيدگاه جو پيش امام ٿي رهيو سندس وفات کان پوءِ پوئين ۾ ڪوبه اهڙو عالم ڪونه ٿيو جو پيش امامي ڪري سگهي، سندس فرزند مولانا غلام محمد عيدگاهه جو پيش امام ٿي رهيو.

عبدالحڪيم: مولانا الحاج عبدالرحمان جو پيو پٽ الحاج ميان عبدالحڪيم ٺيڪيدار هو ڪيس ٻه پٽ عبدالعزيز ۽ عبدالغفور هئا.

غلام محمد: مولوي حڪيم غلام محمد ولد مولوي عبدالڪريم سکر بندر تي حڪمت ڪندو هو راقم جو دوست هو.

احمد: مولوي احمد ولد مولانا عطاءالله صاحب هن وقت مختيارڪار آهي.

1930ع ۽ 1939ع کان متاثر ٿي مولانا عبدالرحمان جا پوئيان وچ شهر مان لڏي پراڻي سکر وڃي ويٺا، مسجد شريف قائم ۽ دائم آهي.

اڄ نـــ اوطـــاقن ۾، جوڳيـــان ســـندي ذات.
ڏيهـــان ڏورڻ ڏک ســـين، روئـــڻ ســـڄي رات.
تـن جنـين جـي تـات، سـي لاهـوتي لـڏي ويـا.

(حضرت شاهہ)

(تاريخ سکر، از مولائي شيدائي قلمي ج 2 ص 206 کان 208)

مولوي عبدالرحمان بزرگ شريعت جو پابند ۽ بي نفس درويش هو. نئين سکر جي شروع شروع آباد ٿيڻ وقت پنهنجي والد مولوي ڪمال الدين سان گڏجي بلوچستان مان اچي درياءَ بند تي رهيو. سنڌ جي مشهور عالم مولانا خليفہ محمد يعقوب همايوني کان ديني علمن جي دستاربندي ڪيل هيس ۽ نقشبندي طريقي ۾ خواجہ عبدالقيوم مجددي قنڌاري جو بيعت ٿيل هو. هو وڏو مهمان نواز هو ڪيترائي مسافر سندس دسترخوان مان کائيندا هئا. هن جي هٿ تي ڪيترائي هندو مسلمان ٿيا. ان سلسلي ۾ ان تي ڪيئي مقدما بہ ٿيا. شروع ۾ درس ڏيندو هو پر پوءِ درس ڇڏي خدمت خلق ۾ مشغول رهيو. فقير قادر بخش بيدل مولانا وٽ پڙهيو هو. شرح جامي پڙهندي "عشق" جي لفظ تي بيدل ڳوڙها ڳاڙيندي مولانا کي چيو سائين اهو لفظ تہ زمين ۽ آسمان کان بہ ڳرو ٿو لڳيم. هاڻي وڌيڪ پڙهڻ بس! حضرت امروٽي سان ان جون صحبتون رهيون، مخدوم مجذوب سيوهاڻي کان بہ ڪجهہ پرايائين. مولوي عبدالقادر قاسم پوري سان ان جون ملاقاتون رهيون. پير سيد حزب الله شاهہ پاڳارو مولانا جو گهڻو احترام ڪندو هو. سندن وفات 23 شوال 1314هہ طاعون جي بيماري ۾ ستر ورهين کان بہ وڌي ڄمار ۾ ٿي، مولوي محمد صالح ڍڪڻائي ان جو مرثيہ تاريخ چيو هو.

(مشاهير سنڌ از مولانا وفائي ﷫ ج 1 ص 225)

روايت آهي تہ حضرت مولانا تاج محمود امروٽي ﷫ مولانا عبدالرحمان وٽ ايندا هئا. مولانا عبدالرحمان کين بشارتون ٻڌايون. بعد ۾ مولانا امروٽي ﷫ پراڻي سکر ۾ مدرسہ قاسم العلوم جاري ڪيو هو جنهن ۾ ديوبند جا فاصل عالم رکيا هئائون. ترڪ موالات جي تحريڪ ۾ علماءِ جي گرفتارين سبب مدرسو ڦٽي ويو جنهن کي پاڻ گهوٽڪي ۾ کڻي ويا ۽ حضرت پير فخرالدين شاهہ ۽ پير شير محمد شاهہ جي سپرد ڪيائون جيڪو اڄان تائين قائم آهي. مون کي ياد آهي تہ ان مدرسہ جي ڪن ديڳڙن

تي مولانا عبدالرحمان سکر واري جو نالو لکيل آهي، ان جو مطلب ٿيو تہ پراڻي سکر وارو مدرسو بہ مولانا عبدالرحمان جي مدرسہ جي تجديد هو.

مولانا عبدالرحمان رحمه الله بندر روڊ تي نڪرندا هئا، ان زماني ۾ بندر روڊ صاف ڪليل ۽ تفريح جهڙو هوندو هو ڪنهن غيرمسلم عورت يا مرد تي نظر وجهي ڪڏهن چوندا هئا هي ماڻهو بہ باه ۾ سڙڻ جهڙا آهن؟ ان چوڻ سان ان تي بيهوشي طاري ٿيندي هئي، ان کي مولانا وٽ کڻي ايندا هئا. ڪلمي پڙهائڻ سان ان کي هوش ايندو هو. ان ڪري انگريز گورنمينٽ هندن جي گُهر تي مولانا تي بندر روڊ ڏانهن وڃڻ جي بندش وجهي ڇڏي هئي.

مولانا جنهن مسجد ۾ پڙهائيندا هئا، اها هينئر مدينہ مسجد جي نالي سان ڪپڙي بازار ۾ اوقاف تحت هلي ٿي ان ۾ هڪ کوه آهي جيڪو هاڻي بند پيو آهي، چوندا آهن اهو مولانا کان اڳي ڪنهن ڪسبياڻي ٺهرايو هو مولانا جن ان مان وضو نہ ڪندا هئا بلڪ دريا مان پاڻي گهرائي ان مان وضو ڪندا هئا. حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوي رحمه الله درياءَ رستي سکر مان لنگهيا هئا تہ مولانا عبدالرحمان وٽ ٽي ڏينهن رهي پيا هئا.

قاضي محمد عثمان چاچڙ رحہ ۽ ان جون عالمات نياڻيون

راڄن پور: اباوڙي شهر جي اولهہ ۾ ڏيڍ ميل جي پنڌ تي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي. اوائلي دور ۾ راڄن پور رانوتي (اباوڙي تعلقي جي هڪ شهر) جي ير ۾ هو پر درياءَ جي پائڻ ڪري اهو شهر، ٽگ ۾ اچي بڏائون.

وري ڄام ڀنيو جي چوڻ تي اتان منتقل ڪري موجوده جڳهہ تي اچي بڏائون. انهيءَ شهر جو مکيہ عنصر چاچڙ قوم جي راڄ ڏيهي پاڙي جو هڪ علمي گهراڻو هو. شايد نالي جو سبب بہ اهوئي آهي.

انهيءَ خاندان ۾ علم و عرفان تہ گهڻو پراڻو آهي، جنهن جو علم العليم المخير وٽ آهي، البت موجوده راڄن پور بڏجڻ مهل انهيءَ خانواده جو چشم و چراغ مولانا دين محمد هو جيڪو تيرهين صديءَ جو وڏي کان وڏو فاضل ۽

اهل دل هو غالباً ظاهري علم پنهنجي وڏن کان ۽ باطني فيض گهوٽڪي جي سيدن کان مليو هوس. انهيءَ بزرگ جي قبر جامع مسجد گهوٽڪي جي ڏکڻ ۾ ٿلهي واري مقبري ۾ آهي.

مولانا دين محمد کي ٻه پٽ مولانا قاضي عثمان ۽ مولانا الهڏوايو عرف مولانا يار محمد ۽ ٻه نياڻيون بيبي صلاح خاتون ۽ بيبي واليڏني عرف ماءُ جي سانئڻ هيون، اهي ٻيئي زنده دل ۽ خدا رسيده بزرگياڻيون هيون، بيبي صلاح خاتون سجدي جي حالت ۾ فوت ٿي.

بيبي واليڏني هن گهراڻي جي پهرين خاتون آهي جنهن مقامي زالن ۾ ديني تعليم جو بنياد وڌو ۽ مڪمل درسگاهه قائم ڪيو جيڪو اڄ تائين انهيءَ نيڪ خاندان جي نيڪ عورتن جي همت سان هليو پيو اچي.

مولانا قاضي محمد عثمان: هيءُ بزرگ مولانا دين محمد جو وڏو فرزند هو. ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگوار کان حاصل ڪيائين باقي اعليٰ تعليم ڪٿان حاصل ڪيائين؟ انهيءَ بابت ڪابه وثوق جهڙي روايت نه ملي آهي. وقت جو علامه، عارف بالله ۽ قاضي هو.

روحاني فيض پنهنجي والد وانگر صاحبن جي لوءِ يعني گهوٽڪي جي سيدن سڳورن کان ورتائين.

پيري مريدي جي مروج طريقي کان ڪنارو ڪندو هو پر تنهن هوندي به وٽن عقيدتمندن جو هڪ وڏو هجوم نظر ايندو هو.

بهاولپور جي نواب کيس صادق آباد جو قاضي مقرر ڪيو هو. مولانا جن جمعي جي ڏينهن اوڏانهن وڃي هفتي جا فيصلا نبيري ايندا هئا.

روايت آهي ته هڪ شر بلوچ تي چوريءَ جي تهمت هئي، برادري جي ماڻهن کيس چڪيءَ تي چاڙهيو هڪ پير سلامتيءَ سان ڪڍي، پيو ڪيڏندي پاڳين کي گار ڏنائين ۽ چيائين ته مان توهان کي ڪونه چيو هو ته مان چور نه آهيان؟ باهه مان سلامتيءَ سان نڪتو البت هڪ پير لاساتجي پيس، ماڻهو حيران ٿيا ته آخر کهڙو فيصلو ڪجي باهه مان نڪري به آيو آهي ۽ ڪجهه اثر به اٿس.

اهو فيصلو قاضي صاحب وٽ کڻي آيا. قاضي صاحب فتويٰ ڏني ته هيءُ چور نه آهي باقي هڪ پير کي لاس، گار ڏيڻ جي ڪري آئي اٿس.

قاضي صاحب جو جلال ۽ رعب:

قاضي محمد عثمان وٽ اخير عمر ۾ علماءَ جو هڪ فيصلو آيو. سڀ عالم ادب وچان گوڏا پيچي ويٺا. حضرت مولانا علي شير لڪپوري رحمه الله هڪ گوڏو مٿي ڪري ويٺو. قاضي صاحب چهبڪ هڻي فرمايس ته مولانا سبق نه ٿو پڙهائين، هي شرعي فيصلو آهي، ادب سان ويهه!

ڪرامتون:

راجنپور شريف جي ويجهو هڪ مشهور ٻيلو هوندو هو جنهن کي شينهڻي جو ٻيلو ڪوٺيو ويندو هو ڇو ته انهيءَ ۾ شينهن رهندا هئا.

قاضي صاحب جن جون مينهون جيڪي اڍائي سؤ کن هيون، ٻارهن ڏنار انهيءَ ٻيلي ۾ چاريندا هئا روزانو ٽيپهريءَ جو وضو مهل شينهن ڪنڌ ڊاري اچي ويهندو هو. جڏهن قاضي صاحب کيس فرمائيندو هو ته اسان فلاڻي سڪر توکي ڏني تڏهن اٿي هليو ويندو هو ۽ ٻيلي ۾ اها سڪر ماري کائيندو هو.

هي به مشهور آهي ته جڏهن ڪو چور قاضي صاحب جن جون مينهون ڪاهيندو هو ته اهي مينهون سڪ ۾ گڇي پونديون هيون يا نر سانُ ٻڌجي وينديون هيون يا انهن جي ناسن مان خطرناڪ نانگ نروار ٿيندا هئا.

اولاد:

قاضي محمد عثمان رحمه الله کي نرينه اولاد ڪونه هو. باقي کيس چار نياڻيون هيون. بيبي غلام فاطمه عرف بادشاهه خاتون، عظيم خاتون، هاجران خاتون ۽ عظمت خاتون. اهي چارئي عورتون زهد ۽ تقويٰ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هيون، انهن مان بيبي هاجران خاتون گهوٽڪي جي بيبين جي استاد هئي، گهڻي وقت کان هي طريقو رهيو ته راجنپور شريف کي باطني فيض گهوٽڪي کان ۽ گهوٽڪي کي ظاهري فيض راجنپور شريف کان ملندو رهيو. مردن کي مردن کان ۽ زالن کي زالن کان.

هڪ دفعو اها مائي هاجران بيمار ٿي پيئي، گهوٽڪي جي صاحبات کي چيائين ته مان آچر ڏينهن توهان وٽ موٽي اينديم. واقعي انهيءَ اهل دل

عورت جو جنازو آڇر ڏينهن گهوٽڪي پهتو انهن ڇئن پينرن مان گهوٽڪي ۾ صرف اها مدفون آهي باقي ٽيئي راجنپور جي ويجهو ميان سلطان جي قبرستان ۾ دفن ٿيل آهن.

بيبي غلام فاطمہ: پنهنجي پينرن ۾ باطني فيض ۾ ممتاز هئي، حافظ القرآن هئڻ سان گڏ عالمہ بہ هئي، بدائع منظوم بر زبان ياد هوس ۽ ٻيا ڪتاب بہ پڙهيل هئي، ظاهري علوم کان پوءِ باطني ڪمالات ۾ ايترو تہ بلند ٿي جو صاحبن جي لوءِ کان ڪيس خرقہ خلافت مليو. ٿوري وقت ۾ خلق خدا جي رجوعات ٿي، مرد توڙي عورتون جوق در جوق فيض حاصل ڪرڻ لاءِ اچڻ لڳا. پردي جي پٺيان مردن کي وعظ نصيحت ۽ تلقين فرمائيندي هئي، پردي جو ايڏو اهتمام ڪندي هئي جو اندر ڪوٺ ۾ بہ برقعي سان گذاريندي هئي.

ارد گرد جون عورتون هر وقت خدمت ۾ گذاريندڙيون هيون، جمعي جي ڏينهن وعظ و نصيحت جي خصوصي مجلس قائم ڪندي هئي ۽ عورتن کي تراويح بہ پڙهائيندي هئي، انهيءَ لاءِ اندر هڪ عاليشان مسجد ٺهرايائين جا اڄ بہ پنهنجي منارن مان پري کان نمايان آهي.

مسجد جي تعمير لاءِ شهر کان هڪ ميل پري سرن جو ڪورو پڄايو ويو ۽ باوضو قطار وارن دست بدست ۽ بسم الله پڙهندي اهي سرون مسجد تائين پهچايون ۽ رازن بہ انهيءَ طريقي سان اوساري ڪئي.

ڳوٺ جي عورتن تي لازم هو تہ هو نماز انهيءَ مسجد ۾ ادا ڪن ۽ رمضان شريف ۾ قرآن ڪريم جو ختم تراويح ۾ ٻڌن، تان تہ ناپاڪي جي حالتن ۾ بہ مٿن لازم هو تہ مسجد جي ٻاهران ويهي قرآن ڪريم ٻڌن، خلاف ورزي ۽ سستي ڪندڙن لاءِ مناسب سزا مقرر هئي.

رمضان شريف جي پوئين ڏهاڪي ۾ ڏهاڪو کن عورتون هميشہ اعتڪاف ۾ ويهنديون هيون.

قاضي صاحب کي بادشاهہ خاتون جو اهو بيعت ۽ ارشاد وارو سلسلو ناپسند هو. جڏهن پاڻ مرد هوندي بہ انهيءَ کان پاس ڪندو هو تہ پوءِ پنهنجي نياڻي جي انهيءَ طريقي کي ڪيئن برداشت ڪندو. پر بيبي سائڻ بہ پنهنجي وس ۾ نہ هئي.

بيبي سائڻ جي انهيءَ ڪيفيت کي بدلائڻ لاءِ قاضي صاحب ميان

محڪم الدين انيڙ کي گهرايو. ميان صاحب رات جو هڪ تنگ تي ۽ يهي وظائف پڙهيا ۽ دعائون گهريون، صبح جو قاضي کي چيائين تہ ۽ سان پنهنجي وظائف سان انهيءَ ڪيفيت جي پيڙ کي ڪجهہ هٽايو آهي ميد تہ آهستي آهستي تبديلي اچي ويندي پر ميان صاحب جي وچڻ ڪانپوءِ تبديلي تہ پري آهي هٽون بي بي سائنن جي ڪيفيت ۾ اضافو ٿيڻ لڳو.

سندن شادي حافظ محمد عارف (موجوده محمد عارف جي ڏاڏي) سان ٿيل هئي، ذڪر الله ۾ محو هئڻ ڪري ازدواجي معاملات ۾ ڪا خاص دلچسپي ڪانہ هين، ڪو اولاد بہ ڪونہ ٿين.

حافظ صاحب کي ٻي شادي جي اجازت ڏنائين پوءِ حافظ صاحب جند وڏي چاچڙ جي ڌيءَ سان نڪاح ڪيو. جنهن مان سنڌ جو وڏو عالم مولانا عبدالحليم پيدا ٿيو ۽ مولانا عبدالحليم جو فرزند ميان محمد عارف حال حيات آهي ۽ پنهنجي وڏن جي طريقي تي قائم آهي. (هيءُ بزرگ هن وقت فوت ٿي چڪو آهي)

جند وڏو اصل ۾ گهوٽڪي تعلقي جي مانجهي جي ڳوٺ جو هو ماڻٽن کان ڪاوڙجي رياست بهاولپور جي الهہ آباد شهر ۾ وڃي رهيو هو.

همعصر: حضرت حافظ محمد صديق پرچونڊي شريف، حضرت حسن شاهہ سوئي شريف، مولانا محمد ابراهيم سرحد (گهوٽڪي جي لڳ) وارو صاحبن جي لوءِ جا بزرگ سندن دوست هئا.

حضرت حافظ محمد صديقؒ جڏهن راڄنپور ۾ ايندا هئا تہ ادب ۽ احترام کان ڳوٺ جي ٻاهران جتي مبارڪ هٿ ۾ کڻندا هئا.

پاڻ جماعت کي فرمائيندا هئا تہ جي ڪنهن کي رباني عالم ڏسڻا هجن تہ راڄن پور شريف جي قاضي محمد عثمان ۽ مولانا يارمحمد کي ڏسي.

مدفن: قاضي صاحب جي وفات جي تاريخ معلوم نہ ٿي سگهي آهي، باقي سندن قبر مبارڪ راڄن پور جي خانقاه ۾ آهي.

(مضمون مولانا محمد اسماعيل ڪنڊويؒ، شريعت ج 1 ش 7)

مولانا يار محمد چاچڙ رحه

هيءُ بزرگ، حضرت مولانا دين محمد جو ننڍو فرزند هو.

تعليم:

تقريباً سموري تعليم پنهنجي وڏي ڀاءُ قاضي محمد عثمان کان پرايائين. فراغت کان پوءِ تدريس جو سلسلو شروع ڪيائين. تورن ڏينهن ۾ راڄن پور شريف جو مدرسو. هن علائقي جي ممتاز درسگاهن کان به فائق ٿي ويو.

جنهن دور ۾ پيرچونڊي شريف باطني فيض جو مرڪز ۽ عرفان جو منبع هو. انهيءَ وقت ۾ علامه الدهر ۽ استاد الڪل حضرت مولانا يار محمد جي تدريس جي ڪري راڄن پور ظاهري علوم جو ۽ فنون شرعيه جو منتهي بڻيل هو. هن صدي جي سنڌي عالمن جو هڪ وڏو انگ حديث ۽ فقه ۾ (بالواسطه يا بلاواسطه) راڄن پور سان متعلق آهي.

زهد و تڪل: روايت آهي ته هڪ ڀيري جيئن ئي گهر ۾ داخل ٿيا ته سندن طبيعت خراب ٿي ۽ فرمائڻ لڳا ته شايد اڄ اسان جي گهر ۾ ڊونڊي (پئسو) آهي، جاچ ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته گهرجي ته ڪنهن جاري ۾ چار آنا پيل هئا، انهيءَ وقت ئي حڪم ڪيائون ته اهي گهر مان ڪڍي خيرات ڪيا وڃن.

راڄن پور شريف جي ويجهو اوير ۾ شيخ محمد طاهر ڏگهڙوچو جي قبر آهي. صبح روزانو حضرت جن اوڏانهن وڃي مزار تي ختمو چئي پوءِ انهيءَ قبرستان مان سگّر لاهي ايندا هئا. طالب علمن کي سگّرن جي مٺ مٺ ڏيئي پوءِ اڇي پڙهائيندا هئا، اهي سڀ ڪجهه اناج جي نه هئڻ ڪري ڪندا هئا، ڪڏهن ته گهر ۾ سمورو هفتو دانگي نه چڙهندي هئي.

انهيءَ هوندي به ڳوٺ جي باقي رهاڪن کان طالب علمن جو لباس تازو هوندو هو ۽ ويحسبهم الجاهل اغنياءَ من التعفف جو عين مصداق هئا.

جذبہ حريت:

تعليمي سلسلي سان گڏ سندن طبيعت جهاد جي جذبي سان پڻ رنگيل هئي، عوام کي آزاديءَ جو احساس ڏيارڻ لاءِ مختلف اپاءَ وٺندا رهيا ۽ اهو سندن خاص پروگرام هو.

عوام ۾ بيحد مقبوليت جي بنا تي انگريز سرڪار گهبرائجي وئي ۽ پنهنجي ڇاڙتن (وطن دشمنن) جي ذريعي حضرت جن کي زهر ڏيڻ جو ناڪام منصوبو رٿيو هو. انهيءَ ڪري جڏهن بہ ٻاهر نڪرندا هئا تہ پاڻ سان هڪ ڪستو ساڻ کڻندا هئا. جيڪو زهر سڃائڻ لاءِ ٺهيل هو ۽ زهر وارو کاڌو پوڻ شرط پچي پوندو هو. اهو ڪستو مدرسہ عثمانيہ راڃن پور شريف ۾ يادگار موجود آهي.

تصوف:

باطني ڪمالات ۾ بہ بلند مقام رکندا هئا. ڪين اهو فيض صاحبن جي لوءِ يعني گهوٽڪي جي سيدن کان مليو هو.

انهيءَ خاندان جو عالم رشيد احمد راوي آهي تہ جنيد وقت حضرت مولانا حمادالله هاليجوي ؒ مون سان ڳالهائيندي هڪ ڀيري فرمايو تہ "جڏهن مان ننڍپڻ ۾ گهوٽڪي واري مدرسي ۾ پڙهندو هوس، تنهن وقت توهان جي ڏاڏي بزرگوار يارمحمد جي زيارت ٿي. جڏهن اوهان جو ڏاڏو گهوٽڪي ۾ آيو تہ هيءَ عام چوڻ ٿي ويو تہ راڃن پور جو هڪ اهڙو بزرگ آيو آهي، جنهن جا هڏ بہ ذڪر ڪندا آهن. اسان پنهنجي استاد کان اجازت وٺي بزرگ جي زيارت ڪئي، انهيءَ وقت اسان ڇا ڄاڻون تہ انسان جا هڏا بہ ذڪر ڪندا آهن ۽ هاڻي ڳالهہ پيئي آهي تہ واقعي معرفت واري انسان جا هڏ بہ ذڪر ڪندا آهن.

مولانا جي فضيلت جو اندازو لڳائڻ لاءِ هيءُ ڪافي آهي تہ حضرت حافظ صاحب پرچوندي قدس سره وفات کان ڪجهہ اڳ ۾ پنهنجي ياٽٽي ميان عبدالله کي بہ وصيتون فرمايون (1) تہ وفات کان پوءِ مون کي تڙ مولانا قاضي محمد عثمان ڏياري ۽ نماز جنازه مولانا يارمحمد پڙهائي (2) تہ عبدالله! منهنجي ماٽٽن جي پارت اٿيئي، ماٽٽن کان مراد سميجا نہ سمجهہ، بلڪ منهنجا روحاني ماٽٽ راڃن پور شريف جا چاچڙ بزرگ آهن. انهن جو ادب ۽ احترام ڪج!

شاگرد:

حضرت مولانا جا شاگرد تہ ڳڻ کان ٻاهر آهن، البت انهن مان ڪي مشاهير ذڪر ڪريون ٿا.

قطب الارشاد حضرت مولانا صالح محمد ﷫ سجاده نشين درگاه سوئي شريف، حضرت مولانا تاج محمود امروٽي، حضرت مولانا خليفہ غلام محمد صاحب دينپوري ﷫، حضرت مولانا نظر محمد ڀنگوي، مولانا خدا بخش ڀٽو ﷫، (حضرت قاري محمد عيسيٰ مرحوم جو والد) ۽ انهيءَ وقت جا ٻيا لڪپوري ڀٽا عالم، مولانا علي شير لڪپوري ﷫، مولانا عبداللطيف منگريو ٽر وارو، مولانا محمد علي مهر ڪاهي وارو ۽ پوئين زماني ۾ حضرت پير فخرالدين شاهہ ﷫ گهوٽڪي ۽ حضرت مولانا نور محمد ﷫ گهوٽڪي بہ حضرت جن وٽ ڪجهہ پڙهيا هئا.

حضرت مولانا نظر محمد جي شاگردن مولانا قمرالدين صاحب انڊڙ ۽ مولانا نور محمد صاحب ڪنڊوي ۽ انهن جي شاگردن سنڌ ۽ هند جي ڪنڊڪڙڇ تائين علم جو فيضان ڪيو.

وفات:

سنڌ جو هيءُ روشن انسان جيڪو علم جو سج ۽ معرفت جو مينار هو. (ياد رهي تہ صاحب عرفان هوندي بہ پنهنجي وڏي ياءُ ۽ استاد وانگر پيري مريديءَ جي مروج سلسلي کان پاسيرو رهيو) حضرت حافظ ﷫ کان ٿورو پوءِ دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو. سندن قبر مبارڪ خانقاه راڄن پور شريف ۾ آهي.

(مضمون مولانا محمد اسماعيل ڪنڊوي ماهنامہ شريعت ج 1 ش 9)

مولانا عبدالحليم راڄن پوري رحہ

مولانا مولوي عبدالحليم چاچڙ ﷫ راڄن پوري سن 1304هہ ۾ راڄن پور شريف ۾ پيدا ٿيا. والد بزرگوار جو نالو حافظ محمد عارف هو. ابتدائي

تعليم سنڌ جي تاريخي درسگاه دارالعلوم عثمانيه راڄن پور شريف ۾ مولانا يار محمد صاحب وٽ حفظ قرآن ڪيائون ۽ پوءِ مولوي علي شير لڪپوري وٽ تعليم حاصل ڪيائون. ڪجهه وقت هتي تعليم حاصل ڪرڻ بعد مولانا موصوف لاهور ۾ پڙهڻ هليا ويا. ڪهڙي مدرسي ۾ تعليم ورتائون، اهو مولانا جن جي ڊائري مان معلوم نه آهي، لاهور ۾ ٽي سال رهڻ بعد مولانا صاحب باغستان ۾ (جيڪو هن وقت روس جي تسلط هيٺ آهي) حضرت مولانا عبدالوهاب ڪولاچي جيڪب آباد واري وٽ تعليم حاصل ڪئي ۽ اتي تعليم پوري ڪيائون. پوءِ مولانا جن سمرقند ۽ بخارا جي تاريخي شهرن جي زيارت ڪان مشرف ٿيا، جيڪي ان وقت علم و عرفان جا مرڪز هئا. مولانا موصوف انهيءَ سفر ۾ پشتو زبان چڱيءَ طرح سکيا. جڏهن مولانا عبدالوهاب باغستان مان واپس آيا ته مولانا موصوف پنهنجي استاد سان گڏ وطن واپس آيا. ڪجهه وقت راڄن پور شريف ۾ آرام ورتائون بعد ۾ دوره حديث پڙهڻ لاءِ دهلي هليا ويا. اتي هڪ سال رهي بعد ۾ راڄن پور شريف واپس ٿيا، ڪجهه وقت ڳوٺ رهيا، پوءِ دارالعلوم ديوبند شريف ۾ داخل ٿيا. ان وقت حضرت شيخ الهند مولانا محمود الحسن ﷫ جن جو زمانو هو. به سال اتي تعليم ورتائون، بعد ۾ پنهنجي آبائيَ ڳوٺ راڄن پور شريف ۾ پڙهائي جو سلسلو شروع ڪيائون. جتي ڪافي عالم فيض يافته ٿيا. جيئن ته مولانا عبدالحڪيم راڄن پوري، مولوي عبدالمجيد پيو ڏيتا پيا ۽ حضرت مولانا الحاج عبدالهادي دينپوري ﷫ وغيره. ان بعد ڪجهه وقت تعلقه ڪشمور جي شهر بخشاپور جي جامع مسجد ۾ مدرسي جو ڪم شروع ڪيائون. ڪافي، عرصو تعليم ڏيندا رهيا، پوءِ شهر روهڙي جي لوڪوشيد ۾ خطيب هئا. جتان مولانا موصوف حج بيت الله شريف لاءِ روانا ٿيا، واپسي ۾ اچي روهڙي رهيا، گهڻو زمانو اتي گذاريائون. آخري عمر پنهنجي گهر ۾ گذاريائون، مولانا هڪ وڏو عالم ۽ فاضل هو. سنڌي، فارسي، عربي، پشتو ۽ بلوچي جو بهترين شاعر هيو پنهنجي شعرن جي مجموعي جو نالو دردنامو رکيو هئائون، جو ڪتاب آخري عمر ۾ ختم ڪري ڇڏيائين، منهنجي روڪڻ تي فرمايائون پٽ! اهو منهنجو ذاتي معاملو آهي، انهيءَ ۾ تنهنجو ڪوبه دخل نه آهي. البت ڪي سنڌي شعر مان اتاريا هئا سي موجود آهن، حضرت مولانا جي بيعت جو سلسلو حضرت خليفه غلام محمد

صاحب ﷫ دينپور وارن سان هيو. تصوف جي اسرار تي مولانا کي گهڻي معلومات ۽ درڪ هو.

وفات:

حضرت مولانا صاحب 1384هه ۾ سرطان (ڪينسر) جي موذي مرض ۾ مبتلا ٿيا. آخر گهڻي علاج معالج کان پوءِ 17 رمضان المبارڪ بروز ڇنڇر بوقت صبح انتقال فرمايائون. جسد خاڪي راڄنپور شريف جي مضافات ۾ ميان سلطان ﷫ جي مقام ۾ دفن ڪيو ويو جيڪو آڏي بنگلہ روڊ کان اولهہ طرف ٻن فرلانگن تي واقع آهي.

مولانا صاحب کي ٽي شاديون هيون. جيڪي مولانا صاحب جي حياتي ۾ گذاري ويون. وڏي گهر مان هڪ ڌي ۽ ننڍي گهر مان هڪ پٽ محمد عارف ڇڏيائون. مون (محمد عارف) کي چار پٽ آهن وڏو پٽ عبداللطيف مولوي آهي ۽ ٻيو نمبر حافظ آهي ۽ ٻہ ننڍا شروعاتي تعليم ۾ مشغول آهن.

(ميان محمد عارف بن مولانا عبدالحليم راڄن پوري)

مولانا علي شير لڪپوري رحہ

هي بزرگ اٽڪل 1298هہ لڪپور تعلقي اباوڙي ۾ پيدا ٿيا هئا. سندن والد صاحب جي نالي جو مون کي پتو نہ پيو آهي.

ابتدائي تعليم ڳوٺ راڄن پور شريف ۾ حضرت مولانا يارمحمد عرف ميان الهڏوايو صاحب وٽ شروع ڪيائون تان تہ تڪميل علم جي بہ راڄن پور شريف ۾ ٿي. ان کان پوءِ مولانا پنهنجي ڳوٺ لڪپور ۾ ديني درسگاهہ کوليو جتي عربي فارسي جي تعليم جو ڪم شروع ڪيائون. جتي ڪافي بزرگن ۽ عالمن علم پرايو. جيئن مولانا عبدالحليم راڄن پوري ۽ پير عبدالرحمان پرچوندي سندن شاگرد آهن. حضرت مولانا جو بيعت جو سلسلو حضرت امروٽي ﷫ سان هيو ۽ پاڻ بہ وقت جا برگزيده بزرگ هئا. ظاهري علم ۽ باطني علم جا حڪيم هئا. آخري عمر ۾ پاڻ حج جي سفر تي سعوديہ روانا ٿيا واپس اچڻ تي پنهنجي ڳوٺ ۾ وفات ڪيائون. اٽڪل

1942ع ۾ دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا. سندن قبر لڪپور ڳوٺ جي هڪ مقام ۾ آهي، اولاد ۾ پٽ هئا هڪ مولوي محمد مسلم صاحب جيڪو فوت ٿي ويو ان کي پٽ عبدالرشيد آهي. (2) مولوي حسن جان، جيڪو زنده آهي جنهن کي چار پٽ ۽ هڪ نياڻي آهي.

(ميان محمد عارف راڄن پوري)

مولانا عبدالحڪيم راڄن پوري رحه

هيءُ بزرگ 10 رمضان المبارڪ 1318هه ۾ پنهنجي آبائي ڳوٺ راڄن پور شريف ۾ پيدا ٿيا. والد محترم جو نالو مولانا غلام رسول بن مولانا يارمحمد هو. ابتدائي تعليم پنهنجي مدرسي راڄن پور شريف ۾ حضرت مولانا عبدالحليم کان ورتائون. بعد ۾ ڪجهه وقت قاسم العلوم گهوٽڪيءَ ۾ مولانا نورمحمد صاحب جن وٽ پڙهيا. شايد ٻن سالن بعد مولانا عبدالحڪيم ڪراچي مدرسه مظهرالعلوم کڏي ۾ مولانا محمد صادق وٽ داخل ٿيا. ڪجهه وقت اتي تعليم حاصل ڪرڻ بعد سنڌو شڪارپور ۾ مولانا اميد علي جن وٽ دستاربندي ڪيائون. پوءِ اعليٰ تعليم لاءِ دارالعلوم ديوبند شريف روانا ٿيا خبر ناهي ته ان وقت ديوبند ۾ ڪنهن جو زمانو هو اتان فارغ ٿي پنهنجي ڳوٺ جي مدرسي عثمانيه ۾ پڙهائي جو سلسلو شروع ڪيائون. ڪجهه وقت هتي رهڻ کان پوءِ لوڪو شيڊ روهڙي جي قديم جامع مسجد ۾ خطيب مقرر ٿيا، بعد ۾ جتي مولانا عبدالحليم رهيا. مولانا عبدالحليم کان پوءِ هينئر مولوي رشيد احمد رهي ٿو مولانا موصوف تمام وڏين صلاحيتن جو مالڪ هو. زاهد ۽ عابد هجڻ سان گڏ تمام برجستو عالم ۽ فاضل به هيو. آريه سماج وارن سان ڪافي مناظره ڪيائين جنهن ۾ هڪ مناظرو لاهور شهر ۾ رکيل هو جيڪو رام چندر سان ٿيو. اهو مناظرو سرڪاري طرح هاءِ ڪورٽ جي جج اڳيان ٿيو هيو. جنهن ۾ مولانا شمس الحق ﷫ به موجود هئا، جيڪي ان وقت مناظره پڙهائڻ جا قابل استاد تسليم ڪيا ويندا هئا جنهن جو مولانا عبدالحڪيم شاگرد به هو. بعد ۾ مولانا شمس الحق ﷫ صادق آباد جي پرسان رهيا ۽ اتي ئي فوت ٿي ويا. مولانا صاحب رام چندر

کي پنهنجي علمي دلائلن سان ڪوڙو ڪيو ۽ انگريز جج مولانا جي حق ۾ فيصلو ڏنو ۽ رام چندر هارايو. مولانا صاحب ان زماني ۾ سائنسي ايجاد ۾ بہ طبع آزمائي ڪندا هئا. جيئن تہ ڪانن جي جهاز کي تيار ڪري اڏائيندا هئا. مولانا يار محمد جي روايت مطابق پاڻ فرمائيندا هئا جيڪڏهن مون وٽ آلات هجن تہ هوائي جهاز ۽ بجلي تيار ڪرڻ ڪابہ ڏکي ڳالهہ نہ آهي، مولانا صاحب هڪ وڏو ڪاتب هيو جنهن جو رسم الخط تمام سٺي نموني جو هو مولانا صاحب مهرون بہ تمام سهڻيون تيار ڪندا هئا.

سياسي زندگي:

مولانا موصوف حضرت امروٽي ﷫ جن جي زماني ۾ سياسي ڪم حضرت جي حڪم مطابق ڪندا هئا. خلافت واري زماني ۾ مولانا صاحب حضرت امروٽي ﷫ جي قيادت ۾ گهڻو ڪم ڪيو. ازانسواءِ سکر شهر جي ڪرڙي ٽاٽي واري مسجد جي اڳيان هڪ قبو آهي، جنهن ۾ هڪ ڪتبو لڪيل هو جنهن مان ثابت ٿيو پئي تہ جيڪا مسجد هينئر قبي جي اولهہ طرف واقع آهي اهو مسافرخانو هو. مولانا صاحب اهو ڪتبو رات جو لاهي درياه ۾ داخل ڪيو ۽ انهيءَ مسافرخاني کي مسجد قرار ڏنو ويو جيڪا اڄ بہ موجود آهي.

مولانا موصوف جن جو بيعت جو سلسلو حضرت خليفہ غلام محمد ﷫ دينپوري جن سان هيو.

مولانا صاحب آخري عمر ۾ لوڪو شيڊ روهڙي مان سفر مڪہ شريف ۽ مدينہ منوره ڏانهن روانا ٿيا. حج ڪان موٽڻ بعد لوڪو شيڊ روهڙي پهتا ۽ اتي مولانا کي گردي جي تڪليف ٿي. 22 ربيع الثاني 1357هہ ۾ روهڙي لوڪوشيڊ ۾ وفات ڪيائون ۽ ريلوي بند جي اتر طرف اروڙ روڊ جي اولهہ طرف مقام آهي اتي مدفون آهي. مولانا صاحب کي اولاد ڪونہ هيو.

(ميان محمد عارف بن حضرت مولانا عبدالحليم راڄن پوري)

مولانا محمد اسماعيل پنوّر رحہ

استاد العلماءَ علامہ محمد اسماعيل بن ملا ڪمن جو خاندان سادات گهوٽڪي جي خدام مان هئا. اهو خاندان اصل ۾ ڳوٺ ٻوهلي تعلقي اٻاوڙي

جو آهي. سندن وڏي ڏاڏي ملا محمود متقي کي حضرت سيد موسيٰ شاهہ وڏي گهرائي جامع مسجد گهوٽڪي جو ٻهاريدار ڪري رکيو. ملا محمود جي بزرگي ۽ تقويٰ جا ڪيئي واقعا مشهور آهن.

مولانا جن اٽڪل 91_ 1292هہ ۾ تولد ٿيا. گهوٽڪي کان ٽي ميل اولهہ طرف ڳوٺ حسين ٻيلي ۾ چارٽن جو هڪ مشهور مدرسو هو جتي ان زماني ۾ مولانا خيرمحمد ۽ سندس ڀاءُ مولانا ولي محمد درس ڏيندا هئا. مولانا جن ابتدائي پارسي جي تعليم اتي ورتي، ان دور ۾ حضرت مولانا قمرالدين انڍڙ جامع مسجد گهوٽڪي واري مدرسي ۾ پڙهائيندا هئا. مولانا جن صرف ۽ نحو جا شروعاتي ڪتاب اتي پڙهيا. پوءِ مولانا قمرالدين رحمه الله ملا ڪمن سان سڱ جي مسئلي تي ناراض ٿيا جنهن ڪري مولانا محمد اسماعيل پنگ ۾ مولانا نظر محمد انڍڙ وٽ ويا. جيڪي مولانا قمرالدين جا بہ استاد هئا. پر مولانا قمرالدين جي منع سبب مولانا نظر محمد بہ کين نہ پڙهايو مولانا محمد اسماعيل دينپور شريف ويا. حضرت مولانا غلام محمد قدس سره جن کيس مشورو ڏنو تہ عبيدالله پيرجهنڊي ۾ مدرسو کوليو آهي اتي وڃي پڙهہ! حضرت جن کيس تاڪيدي خط بہ عنايت ڪيو. مولانا پير جهنڊي وڃي پڙهيا استاد الڪل مولانا محمد لغاري بہ اتي پڙهائيندا هئا جيڪي سنئون سڌو محدث مولانا نذير حسين دهلوي جا شاگرد هئا. ٻيا بہ جيد عالم ان مدرسہ ۾ پڙهائيندا هئا. مولانا جن وڏا وڏا ڪتاب پيرجهنڊي ۾ پڙهيا. منطق ڪبريٰ لاءِ مولانا سنڌي رحمه الله کيس مدرسہ نعمانيہ شاهي مسجد لاهور موڪليو جتي استادالمعقول مولانا غلام احمد پڙهائيندا هئا جيڪي خيرآبادي علماءِ جا شاگرد هئا. مولانا محمد اسماعيل جن چوندا هئا تہ مولانا غلام احمد جو حضرت شيخ الهند سان خاص تعلق هو تبرڪاً کين پنهنجي مدرسي ۾ گهرائيندا بہ هئا. حضرت شيخ الهند منطق جي شائق طلباءَ کي مولانا غلام احمد ڏانهن ۽ مولانا غلام احمد رحمه الله حديث پڙهڻ لاءِ حضرت شيخ الهند ڏانهن موڪليندا هئا. مولانا جن فرمائيندا هئا تہ لاهور ۾ مون ايتري محنت ڪئي جو مطالعو ڪندي اکيون ڳري پيون بدن ڏٻرو ڪندا ٿي پيو. پاڙي ۾ هڪ عورت کي رحم آيو ان گهہ ڪارائي ڪجهہ صحت جو سامان مهيا ڪيو اکين تي اهو اثر پڇاڙيءَ تائين رهيو. مولانا جن کي پڙهڻ جو ايترو شوق هو جو پيرجهنڊي کان لاهور ويندي گهوٽڪي ۾ نہ لٿا بلڪ پنهنجي والد کي تار ڪئي هئائون تہ مان فلاڻي گاڏي ۾ وڃان ٿو

اوهان منهنجي پٽ محمود حسن کي اسٽيشن تي ڪٽي اچي ديدار ڪرائجو لاهور مان فارغ ٿي دوره حديث حضرت مولانا محمودالحسن شيخ الهند ﷫ وٽ دارالعلوم ديوبند ۾ پڙهيا. مولانا جن چوندا هئا ته مدرسه جي جامع مسجد جو سنگ بنياد ان سال پيو. ان لاءِ مولانا مسعود احمد بن حضرت گنگوهي ﷫ کي گهرايو هئائون. جڏهن مولانا جن فارغ ٿي گهوٽڪي پهتا ته مولانا غلام احمد ﷫ ملا ڪمن کي مبارڪباد جو خط لکيو جنهن ۾ هي به لکيائون ته اوهان کي مبارڪ هجي جو اوهان جو پٽ پڙهيو پر افسوس اٿم ته منهنجو پٽ نه پڙهيو. مولانا جن گهوٽڪي جي ٻن نيڪ سيرت سيدن حضرت پيرفخرالدين شاهه ۽ سندس ننڍي ڀاءُ حضرت قاري سيد شير محمد شاهه کي ٿاڻه ڀون وٺي ويا ۽ حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي ﷫ سان انهن جو تعلق ڳنڍايو. انهن ٻنهي پيرن جو حضرت امروٽي سان به گهرو تعلق هو ان ڪري ته حضرت امروٽي ﷫ پراڻي سکر وارو پنهنجو مدرسو گهوٽڪي منتقل ڪري سندن حوالي ڪيو. سيد قاري شير محمد شاهه جي شادي جي موقعي تي مولانا جن حضرت مولانا خليل احمد سهارنپوري ۽ حضرت مولانا مرتضيٰ حسن چانڊپوري جن کي گهوٽڪي وٺي آيا هئا. هڪ ڀيري مولانا جن ڪتابن ۾ ٻن نسخن جي تلاش ڪئي جيڪي ڪين مولانا خليل احمد سهارنپوري وجه معاش لاءِ ڏنا هئا. هڪ چاندي جو نسخو هو ۽ ٻيو قوة جو هو. پر اهي ٻيئي نسخا ڪوئي چورائي کڻي ويو. مولانا جن بحر عالم هوندي اهڙا ته سادا هوندا هئا جو ڪوئي نه سمجهندو ته هي ڪو عالم آهي، پاڻ خوش طبع به هئا. سبق پڙهائيندي طلباءَ سان کل ڀوڳ به ڪندا هئا. اها خوش طبعي ڪين مولانا محمد لغاري کان ورثي ۾ ملي هين. مولانا جن کان ڪوئي طالب علم دعا گهرائيندو هو ته ان کان ناراض ٿي چوندا هئا ادب ادب وڃي محنت ڪر اهائي دعا آهي. مولانا جي حضرت سنڌي ﷫ سان ڏاڍي عقيدت هئي، هڪ ڀيري ڪنهن پڇيس ته مفتي ڪفايت الله علم ۾ مٿي يا مولانا سنڌي ﷫؟ فرمايائون سنڌي مٿي. وري مولانا انور شاهه لاءِ چيائون ته به فرمايائون سنڌي مٿي. سائل پڇندو ويو مولانا مٿي مٿي چوندا ويا. پير شير محمد شاهه سائل کي روڪيو ته مولانا جن حضرت سنڌي ﷫ جي محبت ۾ آهن اوهان اهي سوال بند ڪريو! مولانا جن فرمائيندا هئا مان حضرت شيخ الهند کان پوءِ دارالعلوم ديوبند گهمڻ ويم (حضرت مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جن جو چوڻ آهي ته اسان دوره

حديث پڙهندا هئاسين تہ ان زماني ۾ مولانا جن اتي آيا هئا) ڏنم تہ مولانا حسين احمد موتين جي هار وانگر مربوط ڍگهي تقرير ٿي ڪئي پر اسان جو شيخ محمود الحسن) نهايت مختصر ۽ جامع تقرير ڪندا هئا. مولانا محمد ابراهيم بلياتيؒ لاءِ مولانا جن چيو ان کي پڙهائڻ اچي ٿو مولانا اعزاز علي هدايہ ٽي پڙهائي ان تي خوش نہ ٿيا، مولانا جن جامع مسجد گهوٽڪي ۾ درس ڏيڻ شروع ڪيو هو پر بيهوده ماڻهن جي بدتميزي سبب اتي تعليم هلائي نہ سگهيا ۽ پوءِ مدرسہ قاسم العلوم ۾ ۽ پنهنجي گهر پڙهائيندا هئا. هڪ ڀيري سندن فرزند عبدالقيوم فوت ٿي ويو اهو کين سيني پٽن کان وڌيڪ پيارو هو. ان زماني ۾ مان گهر ۾ وٽن پڙهڻ ويندو هوم. مان عذرخواهي لاءِ ڀهرين ڏينهن خدمت ۾ ويم. پاڻ فرمايائون عبدالحئي! سبق پڙهہ! ڳوڙها ڳاڙيندا رهيا ۽ سبق بہ پڙهائيندا رهيا. فرمائيندا هئا عبدالقيوم اهڙو تہ فرمانبردار هو. جو پنهنجي سموري پگهار جو اڌ منهنجي قدمن ۾ ۽ اڌ پنهنجي والده جي قدمن ۾ اچي رکندو هو. مون کي اهڙي فرمانبردار پٽ جو سخت صدمو آهي پر جڏهن حضرت رسول اللهﷺ جي وفات تي صحابہ ڪرام کي آيل صدمو ياد پوي ٿو تہ منهنجو غم بلڪل هلڪو ٿئي ٿو. مولانا جن طالبن تي عبارت پڙهڻ ۽ نحوي اصولن جو ڏاڍو خيال رکندا هئا پنهنجي پٽ مولوي مسعود مرحوم کي ڀهريون مشڪواة شريف بنا ترجمي جي صرف عبارت پڙهايائون. منطق ۽ فلسفہ جا امام هئا. تصريح ۽ شرح چغميني هيئت جا ڏکيا ڪتاب ڪره تي اهڙيءَ طرح سمجهائيندا هئا جو ڄڻ تہ شاگرد پاڻ آسمان جو سير پيو ڪري. صدرا ۽ شمس بازغہ خار جي مثالن پٿرن ۽ ٺڪرن ۾ سمجهائيندا هئا جنهن سان عقلي مسئلا واضح ٿي ويندا هئا. فرمائيندا هئا اهو مولوي کهڙي ڪم جو جيڪو پٿرن ۽ ٺڪرن مان پنهنجي صدرا نہ ٺاهي، هر ڏکئي ڪتاب پڙهائڻ ۾ خوشي محسوس ڪندا هئا. هڪ ڀيري مون کي چيائون دارالعلوم ديوبند جون سندون بہ قسم هونديون هيون. محض دينيات جي ماهر لاءِ لفظ استہ علي الشيطان لکيو ويندو هو ۽ جيڪو دينيات سان گڏ معقولات ۾ بہ ماهر هجي ان جي سند ۾ اشد علي الشيطان لکيو ويندو هو. هدايہ تي تہ وڏي دسترس هين، سڄي هدايہ معقولي طرز تي صغريٰ، ڪبريٰ ٺاهي پڙهائيندا هئا، سندن شاگرد رشيد مولانا مظهرالدين انڊڙ چين تہ مان هدايہ پڙهي آهي تہ ان کي فرمايائون هدايہ توکي مان پڙهائيندم. هدايہ معقول انداز ۾ پڙهايائون. مولانا عبدالحئي

لکنوي جي حاشيہ کي هيچ سمجهندا هئا. مولانا جن فرمائيندا هئا استادن جي خدمت کي عار نہ سمجهجي، پاڻ طالبن کي ٿورا سبق شروع ڪرائيندا هئا. فرمائيندا هئا خذ حرفا قل الفا (هڪ اکر وٺ پر هزار ڀيرا دهراءِ) فرمائيندا هئا ذڪي ۽ غبي ۾ ڏهن جو فرق آهي جيڪڏهن ذڪي هڪ ڀيرو ڏٺي ۽ غبي ڏهہ ڀيرا دهرائي تہ ٻيئي هڪ جهڙا هوندا. مولانا جن ڏاڍي محنت ڪئي، مدرسہ دارالرشاد پيرجهنڊي ۾ سڪا ٽڪر پسائي نرم ڪري ناشتو ڪيائون، محنت جي ڪري دارالعلوم ديوبند جي ششماهي امتحان ۾ 70 طالب علمن مان پهريون نمبر آيا، پاڻ هر ڪتاب کي مطالعي سان پڙهائيندا هئا. توڙي ڪريما هجي، علم طب جا ماهر ۽ چڱا تجربيڪار حڪيم هئا، ميزان الطب سندن درس ۾ شامل هئي، جامع مسجد جي خطابت بہ ڪيائون خطاب ۾ عورتن جي مسئلن تي گهڻو زور ڏيندا هئا، چوندا هئا ٻار جي تربيت جو پهريون ادارو ماءُ جي جهولي آهي، انهن جي اصلاح سان ٻار جو اصلاح ٿيندو. محقق عالم مولانا مظهرالدين سندن ارشد تلامذه مان آهي، ان چيو "مولانا ڪورائي ڪجهہ تعليم ترڪ ڪئي تہ پريشان ٿيم. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي دلداري ڏني تہ استاد جو بدل گهوٽڪي ۾ مولانا محمد اسماعيل موجود آهي. مان وٽن چار سال پڙهيم مون کي ايڏو تہ سندن تعليم مان حظ آيو جو پچاڙي تائين ڪين نہ ڇڏيم. سنڌ ۽ پنجاب ۾ مون اهڙو عالم اڪين نہ ڏٺو.

شاگرد:

استادالعلماءِ حضرت مولانا اميد علي جيڪب آباد، مولانا نورمحمد انيڙ مولانا خوش محمد ميروخاني، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، رئيس الموحدين مولانا قاري محمد عيسيٰ مولانا عبدالحق پٽو فخر سادات سيد پيرفخرالدين شاهہ، حضرت قاري سيد شير محمد شاهہ (جنهن کي جيد عالمن حج جي مسائل ۾ امام تسليم ڪيو هو ۽ سنڌ ۾ قرائت جي فن کي بہ انهن ئي عام ڪيو مولانا قاري محمد ميهڙ وارو بہ سندن شاگرد هو.) حضرت مولانا عبدالحليم راڄن پوري وغيرهم.

اولاد:

پاڻ ٽي شاديون ڪيائون، پهرين گهر مان مولوي محمود حسن ۽ مولوي

عبدالرحمان ٿيا. مولوي عبدالرحمان ذي استعداد عالم هو پر پڙهايائين ٿورو. حيدرآباد ۾ اسڪول ٽيچر هو بيمار ٿي گهر آيو ۽ فوت ٿي ويو. ٻي شادي ڳوٺ پرچوندي مان ڪيائون جنهن مان عبدالقيوم، مولوي مسعود ۽ مولوي اسرائيل ٿيا. مولانا جن کي چار نياٽيون بہ آهن. فرزندن مان بہ مولوي محمود حسن ۽ مولوي اسرائيل حال حيات آهن. مولانا جن غالباً 1376هہ ۾ راه رباني وٺي هليا ويا ۽ جامع مسجد جي قبرستان ۾ دفن ڪيا ويا.

(مولانا عبدالحي الحسيني گهوٽہ)

منهنجي چاچي مولوي محمد يوسف ٻڌايو تہ حضرت امروٽي ﷫ ضعيفي حالت ۾ جامع مسجد ۾ آيا. سورة والعصر جي تلاوت ڪري اعلان ڪيائون، تہ ان جو ترجمو ۽ تفسير مولانا محمد اسماعيل ٻڌائيندا. مولانا عرض ڪيو تہ سائين مون کي ايتري همت ڪونهي، پوءِ مولانا احمد علي لاهوري ان جو تفسير بيان ڪيو.

مولانا جن ضعف جي حالت ۾ بہ جامع مسجد کان مدرسہ قاسم العلوم ۾ روزانہ پنڌ اچي درس ڏيندا هئا. مون کي اها سعادت نصيب ٿي جو منهنجي پارسي ڪتابن جو امتحان حضرت مولانا جن ورتو هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا قمرالدين انيڙ رحہ

منهنجو والد مرحوم حضرت مولانا قمرالدين پٽ رازق ڏنو پٽ رحيم ڏنو سنڌ جي گهٽي پاڳي عالمن سڳورن جو استاد هو پنهنجي عاقل تعلقي جي چيچڙي شهر کان اڍائي ميل کن اتر، اولهہ تي ڳوٺ تربت (انهيءَ ڳوٺ جي پر ۾ ڪنهن لنجار فقير جي تربت آهي انهيءَ ڪري ان ڳوٺ کي تربت چيو ويندو آهي) ۾ سنڌن ولادت ٿي، باقي سن ولادت اسان کي معلوم نہ آهي.

طلب علم:

پارسي ۽ عربيءَ جا ابتدائي ڪتاب پنهنجي چاچي ميان الهڏنو وٽ پڙهيائون (ميان الهڏنو ولد رحيم ڏنو جيڪو منهنجو نانو بہ ٿئي، وقت جو سنو عالم ۽ زبردست صوفي ۽ ماهر ڪاتب هو. فنون وغيره ۾ ان جا

ڪيترائي ڪتاب لکيل موجود آهن، ميان صاحبان جي خاندان ۾ ان جا لکيل وظيفا بہ موجود آهن، هن قرآن مجيد جا بہ ڪيترائي نسخا لکيا) ان کان پوءِ رستم ۾ مولانا عبدالستار رستمي وٽ وڃي پڙهيا، انهيءَ دوران مٿن عشق مجازي جو غلبو ٿي ويو. پڙهڻ ڇڏائجي وين، عشق مجازي کان عشق حقيقي ڏانهن ٽپي ويا، نيٺ سندن والده، ميان محڪم الدين صاحب سيراني انيڙ ﷫ جي ننگر ۾ وڃي رهي ۽ پنهنجي پٽ جي انهيءَ حال جي شڪايت ڪيائين، ميان صاحب جي دعا سان عشقيہ حالت ختم ٿي. پاڻ چوندا هئا تہ اجان ستين منزل رهندي هئي تہ عشق ختم ٿي ويو پوءِ پنجاب ۾ وڃي پڙهيا ۽ ديري غازي خان ۾ بہ پڙهيا، پاڻ اتي خيالي پڙهندا هئا تہ هڪ پيري سندن استاد فرمايو سڀاڻي جيڪو عبارت پڙهي اهو خيالي جي انهيءَ مقام جو چڱي طرح مطالعو ڪري پڙهڻ جي موقعي تي سمجهائي ۽ حل ڪري، پاڻ فرمائيندا هئا تہ عبارت پڙهڻ جو وارو منهنجو هو، سو سڄي رات مطالعو ڪري مقام حل ڪيم پر مٿي ۾ سور پئجي ويو. حضرت مولانا عبدالڪريم ڪورائي مرحوم اهو مقام ڏسيندا هئا، ان دور ۾ پنجاب جي عالمن جو دستور هو تہ جيڪو عالم، عبدالغفور ۽ خيالي پڙهائيندو هو سو پنهنجي مدرسي تي جهنڊو کوڙي ڇڏيندو هو، سنڌ جا عالم، شهرت کان پاسو ڪندا هئا تنهن ڪري سنڌ ۾ جهنڊي کوڙڻ جو رواج ڪونہ هو.

ديري غازي خان کان پوءِ پنگ ۾ حضرت مولانا نظر محمد وٽ معقولات ۽ ٻيا فنون اچي پڙهيائون، ۽ حديث بہ اتي پڙهي تڪميل ڪيائون، انهيءَ دور ۾ حديث جي ڪتابن مان ڇڙو مشڪواة شريف ۽ بخاري جي پاءُ جو خالي ترجمو پڙهايو ويندو هو، اڳي سنڌ جا عالم، حديث ۾ مختصر تقرير ڪندا هئا. جيئن مولانا ابوالحسن سنڌي ۽ محمد عابد سنڌي جي حاشين مان ظاهر آهي.

تعليم:

پڙهڻ کان فارغ ٿي پهريون گهوٽڪي جي جامع مسجد واري مدرسي ۾ پڙهائڻ لاءِ ويٺا. اهو مدرسو مسجد جي پِر ۾ هو. پندرهن سال کن اتي رهيا. وعظ ۾ حق چوندا هئا. انهيءَ حق گوئي جي ڪري مسجد ۽ مدرسي جي متولي سيدن سان اختلاف ٿي پين، پير، نهايت غلط رويو هلڻ لڳا، سو مولانا

جن وچڻ لاءِ تيار ٿيا مگر جماعت وچڻ نہ ٿي ڏنو. نيٺ ميان محڪم الدين سيراني ﷫ جي حڪم سان چپ چپاتي هليا ويا. سامان ڪٽائي رات جو هن حوالي ڪري هليا ويا جو ڪين ڏينهن جو ماڻهو وچڻ نہ ڏين ها! گهوٽڪي کي ڇڏي، ميان شمس الدين انيڙ جي ڳوٺ ۾ اچي رهيا، جنهن کي انيڙ اوپاريون ڳوٺ سڏيندا آهن. ناسازي جي ڪري اتان بہ ڇڏي ميان امان الله جي ڳوٺ ۾ اچي رهيا جنهن کي درياه پائي ويو آهي. پوءِ خيال ٿين تہ هجرت ڪري حرمين شريفين ۾ وڃي رهان. ميان محڪم الدين سوچيو تہ متن حج فرض ڪونهي، مولانا جي وڃڻ ڪري اسان علم کان محروم رهجي ويندا سون. سو ميان صاحب شادي جو بندوبست ڪيو ۽ هجرت نہ ڪرڻ جو مشورو ڏنائون. مولانا، پنهنجي مرشد جي راءِ نہ ٽاري سگهيا ۽ رهي پيا، شادي پنهنجي چاچي جي ڌيءَ سان ٿين. ميان صاحب نهايت سادي نموني اها شادي ڪرائي ڇڏي، پوءِ مولانا جن اتي ئي پڙهائيندا رهيا. حضرت مولانا عبدالڪريم ڪورائي بہ اتي ئي پڙهيو هو. گهوٽڪي واري دور ۾ بہ تمام گهڻا شاگرد، فارغ التحصيل ڪيائون. اسان وٽ هڪ بڪ هوندو هو جنهن ۾ ٽيهارو کن عالمن جا نالا لکيل هئا جيڪي گهوٽڪي ۾ مولانا جن وٽ فارغ ٿيا. مولانا نور محمد چاچڙ ڪنڊوي ۽ مولانا محمد اسماعيل پٽنو گهوٽڪي ۾ وٽن پڙهيا هئا. مولانا مير محمد نورنگي (ميان غلام رسول پيڙي چانڊيي وارو جيڪو پوءِ لاڙڪاڻي جي لاهوري محلي ۾ اچي رهيو، سو مولانا نورنگي جو شاگرد هو) مولانا محمد حسين ٿهيم، ميان غلام حيدر شاهہ پنهواري وارو ۽ مولانا جان محمد تماچاڻين وارو بہ سندن شاگردن مان آهن.

تصنيف:

(1) دافعہ نحو جي فن ۾ ڪافيہ جو اختصار لکيائون، مگر ڪافيہ جي جن عبارتن تي اعتراض آهن انهن ۾ ترميم يا اضافو ڪيو اٿن. جيئن تہ ڪافيہ ۾ ڪلام جي هيءَ تعريف آيل آهي "الڪلام ما تضمن ڪلمتين بالاسناد" ان تي مشهور اعتراض آهي تہ محققن جي راءِ موجب جملہ شرطيہ ۾ بين الطرفين اسناد ۽ حڪم آهي تہ جزا جي اندر جيئن ڪن عالمن جو خيال آهي تہ محققن جي انهيءَ راءِ موجب جملہ شرطيہ ڪلمتين تي نہ پر جملتين تي

مشتمل آهي ۽ ڪافيہ جي تعريف ان ڪي شامل نہ آهي. تنهن ڪري مولانا مرحوم جن دافعہ ۾ ان جي بجاءِ هي تعريف آندي "الڪلام ما تضمن ڪلمتين او الجملتين بالاسناد".

(2) "رافعہ شرح دافعہ" نهايت گهاٽن اڪرن سان لکيائون، ان جي تڪميل ۽ صفائي کان اڳ ۾ فوت ٿي ويا. اهو ڪتاب ناقص بہ آهي ۽ نظرثاني ۽ صفائي کان بہ رهيل آهي، منهنجي وڏي ڀاءُ ميان انورالدين مرحوم صاف اکرن ۾ نقل ڪيو مگر اهو نقل، غلطين سان ڀريل آهي ڇو تہ ميان انورالدين ڪافيہ پڙهڻ دوران اهو نقل ڪيو هو. سو ڄاڻ جي ڪمي ۽ اصل جي صاف نہ هجڻ ڪري نقل ۾ تمام گهڻيون غلطيون ٿيل آهن.

(3) رسالہ قمريہ منطقي مسائل جو متن آهي ان ۾ هيٺين مروج ڪتابن جا سڀ مسئلا اچي ٿا وڃن ۽ ان ۾ ڪجهہ وڌيڪ مسئلا بہ آهن.

(4) شمسيہ شرح قمريہ

(5) علم بيان ۾ استعاره ۽ مجاز مرسل متعلق عربي ۾ هڪ رسالو اٿن ۽ ان تي پارسي ۾ حاشيو بہ لکيو هئائون، پاڻ شوقين طالبن کي سبقاً اهو رسالو پڙهائيندا هئا.

تصوف:

مولانا، ذڪر ۽ وظائف پڙهندا رهندا هئا. باطني ڪمال حاصل هو. حضرت امروٽيؒ بنا ذڪر ڏيڻ جي، مريد ڪرڻ جي ڪين اجازت بہ ڏني هئي مگر پاڻ مريد ڪرڻ کان پاسيرا رهيا.

سياسي تحريڪون:

پاڻ تحريڪن کان پاسيرا رهيا. چوندا آهن تہ هڪ پيري تعلقہ جي مختيارڪار، مولانا جن کي گهرائي چيو تہ توهان تحريڪي مولوين جي خلاف ڪفر جي فتويٰ لکي ڏيو. مولانا پڇيس تہ ان فتويٰ مان توکي ڪهڙو فائدو رسندو؟ چيائين اسان انهيءَ فتويٰ ذريعي، انهن مولوين کي بدنام ڪنداسون ۽ انهن جي زور کي گهٽائينداسون. مولانا مرحوم جن (جان ڇڏائڻ لاءِ) ڪيس چيو توهان جو دماغ خراب ٿيو آهي، جو توهان انهن مولوين

ڪان ڊڄو ٿا. ملا ويچارا توهان کي ڪهڙو نقصان پهچائيندا. اجايو توهان پريشان ٿيا آهيو. اهڙي طرح غلط فتويٰ ڏيڻ کان پاڻ کي بچائي ويا. جڏهن حضرت امروٽي ﷫ اها خبر ٻڌي تڏهن فرمايائون مان اتي هجان ها تہ مولانا قمرالدين جي ڏاڙهي چميان ها. هيءَ بہ روايت آهي تہ مولانا قمرالدين مرحوم کان ڪنهن پڇيو تہ هي تحريڪي عالم، توهان جي نظر ۾ ڪيئن آهن؟ فرمايائون "ادا! اهي تہ سچ چون ٿا پر اسان جيل جي پؤ کان چپ آهيون." حضرت امروٽي ﷫ انهن لفظن ٻڌڻ تي ڏاڙهي چمڻ لاءِ چيو هو. ايڏي وڏي عالم کان ايتري تائيد بہ حضرت امروٽي ﷫ جي نظر ۾ تمام وڏي شيءِ هئي.

اولاد:

مولانا کي چار پٽ هئا (1) انورالدين (2) مظهرالدين (3) ظهيرالدين (4) سعدالدين، سعدالدين مولانا جي زندگيءَ ۾ ننڍي هوندي فوت ٿي ويو. ظهيرالدين مولانا جي وفات کان پوءِ گلستان پڙهندي وفات پاتي. انورالدين، والد صاحب وٽ ڪافيہ پڙهندو هو. مولانا جن جي وفات کان پوءِ مولانا ڪورائي کيس پاڻ سان وٺي ويو ۽ کيس نحو مير کان پڙهائڻ شروع ڪيائين ڪنزالدقائق، ڪافيہ ۽ قال اقول تائين پڙهي، تعليم ڇڏي گهر اچي رهيو. شادي شده هو سو گهر جي سنڀال ۾ مشغول ٿيو. ڪجهہ وقت کان پوءِ ان جي بہ وفات ٿي وئي.

وفات:

وفات جو سال مون کي ياد نہ آهي البتہ حضرت امروٽي ﷫ جي وفات کان گهڻو پوءِ فوت ٿيا. تعزيت جي موقعي تي حضرت مولانا ڪورائي جي ڇوڻ سان مولانا ٻهائي جي پٽ مولانا عبدالرحمان ضيائي، مولانا جي وفات تي هڪ نظم چيو هو جنهن ۾ وفات جي تاريخ بہ ڄاڻايل آهي. اهو نظم اسان وٽ محفوظ هو مگر هاڻي هٿ نہ ٿو اچي. مولانا جن ڇيڇڙي ۾ ميان بگي شير جي مقام ۾ مدفون آهن.

(مضمون حضرت مولانا مظهرالدين ايڊيٽر ماهنامہ شريعت ج 3 ش 12)

مولانا نورمحمد عادلپوري رحہ

مولانا نورمحمد ذات جا ملڪ هئا. سندن والد ماجد جو نالو حاجي محمد ابراهيم هو. سندن ولادت 1292هہ ۾ ٿي.

تعليم:

ننڍي هوندي ئي قرآن شريف پنهنجي والد صاحب وٽ پڙهي، حسين بيلي (گهوٽڪي کان اولهہ ۾ ٽن ميلن تي آهي) ۾ ان وقت جي مشهور مدرسي اندر داخل ٿيا، عربي ۽ فارسيءَ جي علوم دينيہ جي تڪميل اتي ڪيائون.

مولانا جن فرمائيندا هئا تہ مون کي ننڍين عمر ۾ سخت سيئر نڪتي هئي. اجان سيئر جي لاغري ۽ ڪمزوريءَ کان نڪتو ئي نہ هيم، بلڪ سيئر جا چيچڪا ڪچا ئي هئا تہ حسين بيلي جي مدرسي ۾ پهتم. ان وقت مسجد جي اڏاوت جو ڪم شروع هو. اوساري کان سواءِ ٻيو سڄو ڪم، طالب علم ڪندا هئا. ٻني کان پڪيون سرون بہ طالب علم، مٿي تي کڻي ايندا هئا. مان ڪمزور حالت ۾ بہ طالبن سان گڏ سرون کنيون.

ڳوٺ مان جيڪا ماني گڏ ٿيندي هئي سا بہ طالبن ۾ پوري نہ پوندي هئي، پاڇي تہ تمام ٿورڙي ملندي هئي. جيڪا نڪر جي پيالن ۾ وجهي کائيندا هئاسين، پاڇي کپي ويندي هئي تہ خالي پيالن ۾ گرهہ گهمائي کائيندا هئاسين، ڪڏهن تہ گرهہ گهمائيندي پيالا پڇي بہ پوندا هئا.

دستاربندي کان پوءِ پنهنجي عاقل تعلقي جي حسين چاچڙ ڳوٺ ۾ فارسي پڙهائڻ شروع ڪيائون. ڳوٺ جو وڏيرو ڪجهہ اڳاڙي ڪري ۽ ڪجهہ پنهنجي آن مان هڪ خرار سالانہ مولانا جن کي ڏيندو هو. پاڻ ويهارو سال يا ڪجهہ گهٽ وڌ اتي تعليم ڏيندا رهيا. پوءِ عادلپور جو وڏيرو امير بخش خان ڏاريجو عادلپور جي قديمي مدرسي لاءِ کين وٺي آيو ۽ مولانا کي ساڳيو سال ۾ هڪ خرار ان ڏيندو رهيو. مولانا عربي ۽ فارسي پڙهائيندو رهيو. طالب علم گهڻا ٿي ويا ۽ طالبن جي لاءِ ڳوٺ مان ماني اڳاڙي ويندي هئي.

مولانا عادلپور ۾ ملا مڪتب بہ شروع ڪيو هو ۽ گورنمينٽ جي طرفان

ڪين هڪ معاون ماستر بہ مليل هو. مولانا کي حڪومت جي پاران سالانہ گرانٽ ملندي هئي، مگر جڏهن خلافت تحريڪ جي هلچل دوران ترڪ موالات جو فيصلو ٿيو (يعني تہ گورنمينٽ سان ڪوبہ تعاون نہ ڪيو وڃي) مولانا مڪتب بند ڪري ڇڏيو ان بعد عادلپور ڇڏي مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ ماهوار ويهہ رپيا پگهار تي پارسي جا معلم مقرر ٿيا. ان وقت اتي عربي جو استاد، حضرت مولانا نور محمد انيڙ مرحوم هو. مدرسہ قاسم العلوم ۾ چار پنج سال تعليم ڏنائون. وري بہ مرحوم امير بخش خان ڏاريجو مولانا کي منٿون ڪري، عادلپور وٺي ويو ۽ ساڳي طرح سالانہ 12. 13 ٽوڪا اَن ڏيندو رهيو. مگر ڪجهہ سالن بعد، رغبت ڍري ٿي ۽ امير بخش پاڻ بہ وفات پائي ويو. سو مدرسہ جي خدمت ۾ اها دلچسپي نہ رهي، پاڻ وري بہ ملا مڪتب جاري ڪيائون ۽ ساڳي طرح گورنمينٽ پاران هڪ يا ٻہ نائب ملندا رهيا ۽ سال ۾ ڪيس هزار جي قريب گرانٽ ملندي هئي ان سان گڏ فارسي ۽ عربي تعليم جو سلسلو بہ ساڳيو رهندو آيو. 1943ع ڌاري ڪن ڳوٺاڻن جي دشمني ڪري مڪتب ڇڏيائون ۽ پاڻ ڪمزور حالت ۾ اتي ئي رهيا ۽ 1944ع ۾ هن بي بقا جهان کان عالم بقا ڏانهن راهي ٿيا.

شاگرد:

مولانا جن جا شاگرد تمام گهڻا هئا پر انهن مان هڪڙو ئي لکن مٿ آهي يعني غوث دوران حضرت مولانا حمادالله قدس سره. جو حضرت جن، فارسي، مولانا مرحوم وٽ پڙهيا هئا. ماستر ڪريم بخش چاچڙ "حضرت هاليجوي" منظوم ۾ چيو آهي:

پارسي پــرائڻ لاءِ اڳتي پيــو پنــڌ پــوڻ،
آخوند عبدالرحيم، مولانا نورمحمد وٽ ٿيو وڃڻ،
هڪ خيرپوري ٻيو عادلپوري، هنڌ گهرجي نہ ڇڏڻ.

"نئين زندگي" (سيپٽمبر 1962ع) اندر آيل مضمون ۾ علامہ قاسمي رحہ بہ ايئن لکيو آهي.

خوشنويسي:

مولانا مرحوم اعليٰ درجي جو خوشخط هو. حضرت مولانا تاج محمود

امروٽي قدس سره سان بيعت ڪئي هئائين ۽ حضرت امروٽي رحہ ڪين ڏاڍو پيائيندا هئا. مولانا کي پاڻ وٽ ڪجهہ ڏينهن رهائي، قرآن مجيد لکرايو هئائون، مولانا مرحوم هڪ قرآن مجيد بمعہ ترجمي جي لکيو هو جيڪو سکر جي تڏهوڪي مشهور ڪتب فروش هريسنگهہ، لاهور مان ڇپرايو هو. ان جا نسخا هن وقت بہ ڪن دوستن وٽ محفوظ آهن جنهن جي غلطين تي علماءِ سنڌ فتويٰ بہ جاري ڪئي هئي. هريسنگهہ مذڪور ٻيا بہ ڪيترا ڪتاب، مولانا کان لکائي ڇپرايا هئا، جناب حاجي محمود احسن هاليجوي جي ڪتب خاني ۾ ڪي اهڙا قلمي ڪتاب موجود آهن جيڪي مولانا مرحوم جي هٿ جا لکيل آهن. جيئن تہ خلاصہ حدود امراض، فرهنگ ڪبير ۽ خلاصة الاوزان اهي ٽيئي ڪتاب حضرت مولانا عبدالقادر پنهواري واري جي تصنيف آهن.

(ڏسو منهن جو مضمون ماهنامہ "الولي" بابت ماه جون، جولاءِ 1975ع ۾.)

شاعري:

مولانا مرحوم ٻين ڪمالات سان گڏ عمده قسم جو شاعر بہ هو. مولانا مرحوم فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ ڪيترائي شعر چيا آهن. مولانا پنهنجي پٽ عبدالحڪيم جي چوڻ تي درس نظامي جي مشهور فقهي ڪتاب "نام حق" تصنيف مولانا شرف الدين بخاري ثم اُچي جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيو. پر "تهذيب" واري سعد تفتازاني جي پٽ وانگر ڪتاب جي لکت کان اڳ ۾ ئي عبدالحڪيم فوت ٿي ويو. سندن شاعري جو نمونو ماهنامہ شريعت ج 3 ش 6 ۾ اچي چڪو آهي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالعزيز ٽريچاٽوي رحہ

حضرت امروٽي ﷫ جا جيڪي مشهور ۽ بزرگ خليفا آهن، انهن ۾ حضرت مولانا عبدالعزيز صاحب ٽريچاٽوي ﷫ بہ هڪ آهي. هڪ خاص خصوصيت جيڪا مولانا صاحب کي ٻين سيني خليفن کان ممتاز ڪري ٿي، اُها آهي پنهنجي مرشد جي قربت۔حضرت مولانا عبدالعزيز صاحب

سالن جا سال پنهنجي مرشد جي حضور ۾ رهيو ۽ ان عرصي دوران درگاه جو سمورو انتظام ۽ ننگر جي خدمت بجا آڻيندو رهيو. هن مختصر مضمون ۾ انَ پلاري بزرگ جو ذڪر خير ڪريان ٿو.

حضرت مولانا عبدالعزيز صاحب ذات جا ”شيخ“ هئا ۽ ”ٽريچاڻي“ تعلقي پني عاقل جا وينل هئا. سندن والد جو نالو مولوي محمد حيات آهي جيڪو روحانيت جو مالڪ ۽ ديني علمن جو چڱو ڄاڻو هو. مولانا عبدالعزيز صاحب ابتدائي تعليم پنهنجي والد ماجد کان حاصل ڪئي. ان بعد تعلقي پني عاقل جي هڪ ڳوٺ ”پنهواري“ ۾ مولانا عبدالقادر صاحب جي مدرسي ۾ داخل ٿيا. مولانا صاحب ظاهري علم کان سواءِ طريقت جو بہ سلسلو رکندا هئا ۽ سندن ئي صحبت ۾ مولانا عبدالعزيز صاحب جو طريقت ڏانهن لاڙو ٿيو. جڏهن مولانا صاحب پنهواري ۾ عربي تعليم پرائي رهيا هئا تڏهن قطب الاقطاب حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي ﷫ جي بزرگي ۾ ڪمال جي شهرت سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر پهچي چڪي هئي. مولانا صاحب پنهواري واري مدرسي کي الوداع چئي امروٽ شريف ۾ اچي حضرت امروٽي رحہ جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ درگاه ۾ هڪ خادم جي حيثيت سان رهڻ لڳا. ان عرصي ۾ حضرت مولانا عبيدالله سنڌي دارالعلوم ديوبند شريف کان فارغ التحصيل ٿي امروٽ شريف آيا ۽ اتي هڪ ديني مدرسو ۽ اسلامي اشاعت گهر کوليائون. مولانا عبدالعزيز صاحب ﷫ جن ان مدرسي ۾ مولانا سنڌي کان شاهہ ولي الله جو فلسفو پڙهيا ۽ اشاعت گهر ۾ خاص دلچسپي ورتائون. مولانا صاحب ترت ئي تصوف جا مرحلا طئي ڪيا ۽ کين خلافت سان نوازيو ويو.

حضرت مولانا عبدالعزيز صاحب حضرت امروٽيءَ جي حياتيءَ ۾ ڪافي عرصو امروٽ شريف ۾ رهيا. ننگر جي خدمت کان علاوه پنهنجي مرشد سان گڏ تبليغي، سماجي ۽ سياسي ڪمن ۾ خاص ڪري ”خلافت تحريڪ“ ۾ تمام گهڻو حصو ورتائون. پاڻ انگريزن جا سخت مخالف هئا. ان ڪري سندن خلاف سخت تقريرون ڪندا هئا. انهيءَ ڪري کين ڪجهہ وقت لاءِ جيل بہ وڃڻو پيو.

حضرت امروٽي﷫ جي رحلت بعد بادل ناخواستہ امروٽ شريف کي خيرباد چئي پنهنجي ڳوٺ ٽريچاڻي هليا آيا ۽ اتي دين جي تبليغ ۽ ذڪر

اذڪار جو سلسلو شروع ڪري ڏنائون. ٿورڙي ئي عرصي اندر سندن مريدن جو تعداد هزارن تائين پهچي ويو. ان کان علاوه سياست ۽ سماجي ڪمن ۾ بہ بهرو وٺندا رهيا. مولانا صاحب جن ڪيترن ئي ديني مدرسن جي سرپرستي فرمائي ۽ مختلف سياسي جماعتن ۾ حصو وٺندا رهيا. مسجد منزل گاه جي هلچل جي دوران ڪن هندن جي غلط شڪايتن سبب کين گرفتار ڪري ”خانپور ڪنوري“ ۾ نظربند ڪيو ويو. پوءِ جيئن تہ اهي شڪايتون بي بنياد هيون. ان ڪري جلد ئي کين آزاد ڪيو ويو.

مولانا صاحب مهمان نواز، خوش اخلاق، همدرد ۽ خوش طبع هئا. مهمانن جي خدمت پنهنجي هٿن سان پاڻ ڪندا هئا. مهمانن ۽ غريب مسافرن جي خدمت ڪندي ڏاڍا سرها ٿيندا هئا. پاڻ گهڻو ڪري پنهنجن مريدن ۽ مهمانن سان گڏ هيٺ ويهي ڪاڌو کائيندا هئا، خدا جي وحدانيت ۽ رسول ڪريم ﷺ جي سنت جي اتباع تي خاص زور ڏيندا هئا. شرڪ ۽ بدعت جا سخت مخالف هئا.

حضرت مولانا عبدالعزيز جي هم عصر عالمن ۽ بزرگن جو تعداد تمام گهڻو آهي. جيئن تہ حضرت مولانا حماداللہ هاليجي شريف، حضرت مولانا محمد صالح بائجي شريف، حضرت مولانا احمد علي لاهور، حضرت مولانا عبدالڪريم صاحب محمد پوري، عرف ڪهاڙو. ميان دين محمد شاهہ نور محمد شجراع، مولوي عبدالڪريم صاحب چشتي شڪارپور، ميان نظام الدين شاهہ امروٽ شريف، مولانا قاضي حبيب الله نيڙهي شريف وغيره.

سنڌ جو هيءُ عالم ۽ بزرگ تاريخ 6 آگسٽ 1950ع آچر ڏينهن اجل جي قاصد کي لبيڪ چئي عالم جاوداني ڏانهن روانو ٿيو. اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّآ اِلَيۡهِ رٰجِعُوۡنَ. شال الله پاڪ جون رحمتون ۽ برڪتون سندن قبر پاڪ تي هجن. (آمين)

سندن چار فرزند آهن. (1) مولوي محمد (2) مولوي محمد حسين (3) مولوي محمد يحيٰ ۽ (4) مولوي محمد هارون، سندن چارئي فرزند دين جي تبليغ ۽ اسلام جي اشاعت لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهن ٿا ۽ پنهنجي والد جي ٻاريل شمع کي روشن رکيون ٿا اچن، سندن خاندان جي ٻين عالمن جو بيان اڳتي ايندو.

(عبدالرحمان جتوئي-ان مضمون جو گهڻو مدار ٺاهي مهراڻ جو سوانح حيات نمبر آهي ۽ ماهنامہ شريعت ج 2 ش 12 ۾ ڇپيو هو.)

ميان محمد صالح بائيجوي رحہ

قطب الاقطاب حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي رحمة الله عليه جا جيڪي مشهور ۽ بزرگ خليفا ٿي گذريا آهن، ميان محمد صالح صاحب بائجي شريف وارو بہ انهن مان هڪ آهي. هڪ خاص خصوصيت جيڪا ميان صاحب کي ٻين سيني خليفن کان نروار ڪري ٿي، اها آهي سندن اميري، خليفي صاحب اميري هوندي بہ فقيري اختيار ڪئي ۽ ايتري قدر شريعت جو اتباع ڪيائون جو ڪين حضرت امروٽي رحمة الله عليه وٽان خلافت جي خلعت عطا ٿي. ميان محمد صالح صاحب ذات جا ڏاريجا هئا ۽ اها ذات پنوعاقل تعلقي ۾ چڱي تعداد ۾ آباد آهي، ان برادري وارن جو اڪثر پيشو زميندراي آهي چوندا آهن تہ هيءَ برادري اصل ۾ رانوڙ راجپوت هئي ۽ حضرت غوث بهاؤالحق ملتاني سهروردي رحمة الله عليه وٽ (سندن خليفن جي معرفت) اسلام جي حلقي ۾ داخل ٿي هئي هڪ ٻي روايت آهي تہ هن برادري بابا فريدالدين گنج شڪر چشتي رحمة الله عليه جي هٿ مبارڪ تي اسلام قبول ڪيو هو.

وڏو ڏاڏو:

حضرت خليفي صاحب جن جو جد اعليٰ حضرت شيخ المشائخ بايزيد ثاني مشهور بزرگ ۽ ولي الله ٿي گذريو آهي، هيءُ بزرگ پني عاقل شهر کان ڏکڻ طرف هڪ ميل پنڌ تي ريل جي بند جي پرسان موجوده پير احمد سلطان لڳ بائجي پراڻي جو ساڪن هيو. هي بزرگ نائين صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو آهي. "بائجي" اصل ۾ "بايزيد جي" هئي جيڪا مٽجي سٽجي بائجي ٿي وئي. انگريزن جي رڪارڊ جي داخلا مطابق "بايزيد جي" تعلقي نندا پور ضلعي شڪارپور ۾ شامل هئي.

شيخ المشائخ بايزيد رحمة الله عليه ڪن سببن جي ڪري اتان لڏي اچي موجوده سلطان پور ڳوٺ جي پرسان سڪونت اختيار ڪئي ۽ اتي ئي وفات ڪيائون ۽ سندن مقبرو بہ اتي ئي آهي.

جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي تہ ڏاريجا برادري بنيادي طرح زميندراي

پيشو رکندڙ آهي، ان ڪري خليفي صاحب جن جا وڏا بہ مسلسل پنهنجي تر جا زميندار رهندا پيا آيا. خليفي صاحب جي والد جو نالو ميان خدا بخش هو. کيس بہ فرزند هئا. وڏو تماچي خان ۽ ننڍو ميان محمد صالح صاحب. ميان صاحب جي ولادت جي صحيح تاريخ معلوم ٿي نہ سگهي آهي. اندازو اهو آهي تہ پاڻ اوڻويهين عيسوي صدي جي ٻئي اڌ جي پهرين ڏهاڪي (1850ــ 1860) درميان تولد ٿيا هئا.

ميان صاحب شروعاتي تعليم پنهنجي ڳوٺ جي هڪ عالم مولوي جمال الدين پنهور وٽ حاصل ڪئي. ميان صاحب قرآن شريف ۽ فارسي نصاب جا سڀ ڪتاب اتي پڙهيا. ان مختصر تعليم جي حصول بعد ميان محمد صالح پنهنجي اباڻي ڌنڌي يعني زميندار سان مشغول ٿيا. خليفي صاحب جن ننڍپڻ کان ئي سخي طبيعت، ڪشاده هٿ، بلند اخلاق، مهربان طبع ۽ واعدي جا سچا ۽ پڪا هئا. البت جوانيءَ جي زماني ۾ کين ملهہ وڙهڻ شغف رهيو ۽ وڏن وڏن ميلن ۾ ملاکڙن ۾ پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا رهيا. پر ستت ئي ان شوق کان دل پڃي پين ۽ سندن طبيعت الله وارن جي صحبت ڏانهن مائل ٿيڻ لڳي، مولانا عبدالرحمان سکر واري ۽ ملا محمد عباس پنهور گگل واري سان سندن صحبتون ۽ ملاقاتون رهنديون پيو آيون ۽ انهن وٽان ديني سرمايو حاصل ڪندا پئي رهيا.

ملا محمد عباس پنهور گگل وارو رئيس الموحدين حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحہ جو مريد هو ۽ اڪثر سندن خدمت ۾ امروٽ شريف ويندو رهندو هو ۽ موٽڻ تي ميان صاحب سان حضرت امروٽيءَ جون ڳالهيون ڪندو رهندو هو. آخرڪار ملا صاحب جي ترغيب تي ميان صاحب جن حضرت امروٽيءَ جا مريد ٿيا ۽ ٿورڙي وقت اندر حضرت امروٽيءَ جن ميان صاحب کي خلافت جو خرقو عنايت ڪيو ۽ کين سند بہ لکي ڏني، جيڪا بائجي شريف جي سجاده نشين وٽ موجود آهي. اها اٽڪل 1310 هجري سن جي ڳالهہ آهي، هڪ روايت مطابق ميان صاحب حضرت امروٽيءَ جا پهريان خليفا هئا. ميان صاحب عمر ۾ حضرت جن کان بہ يا ٽي سال وڏا پڻ هئا. اها پڻ روايت آهي تہ پنهي عاقل طرف جي ايندڙ فقيرن کي حضرت امروٽي تلقين ڪندا هئا تہ هاڻي هيڏانهن اچڻ جي تڪليف نہ ڪندا ڪريو ۽ توهان بائجي شريف ويندا ڪريو.

بس پوءِ تہ بائجي ۾ دين جي بهاري لڳي ويئي. فيض جو درياءُ ڇوليون

ڏيڻ لڳو ڪيترائي هن فيض جي چشمي مان سيراب ٿي ويا. جيئن تہ (1) مخدوم غلام رسول ساڪن تعلقو سکر. هي پلارو سندن حياتي دوران فوت ٿي ويو هيو (2) مولانا محمد حيات ناڙيءَ وارو (3) سيد صابل شاهہ ساڪن سيد ڳوٺ تعلقو پنوعاقل (4) شيخ ولي محمد فقير ڳوٺ دادلوءَ تعلقو پنوعاقل، اهي ٽيئي بزرگ سندن وفات بعد جلدي فوت ٿي ويا.

ميان صاحب گفتگو جا ڏاڍا قابل هئا. سندن گفتار اونهي ۽ صوفياڻي رنگ جي هوندي هئي، سندن اطوار شاهاڻہ هوندا هئا. پوشاڪ گهڻو ڪري اوچي پائيندا هئا، خوراڪ سادي کائيندا هئا، ننگر عام هوندو هو. ڪنهن کي بہ ماني کارائڻ کانسواءِ هرگز نہ ڇڏيندا هئا، دل جا نهايت سخي ۽ طبع جا حليم هئا.

هن چشمہ جود و سخا، معدن خلق و صفا، مخزن صدق و وفا تاريخ 19 ربيع الاول 1361 هجري مطابق 6 اپريل 1942ع سومر جي رات عشا وقت هن فاني جهان مان رحلت ڪئي. اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّآ اِلَيۡهِ رٰجِعُوۡنَ.

ميان صاحب ٻہ شاديون ڪيون هيون، پهرين شادي ڦوهہ جوانيءَ جي وقت ڪئي هئائون جنهن مان ڪين هڪ فرزند ميان محمد ابراهيم نالي تولد ٿيو. ميان صاحب ڏاڍو پلارو، نهايت ديندار، طبع جو سادو ۽ تارڪ الدنيا شخص هو. ميان محمد ابراهيم 1964ع ۾ انهتر ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪئي.

خليفي صاحب ٻي شادي وڏيءَ عمر ۾ ڪئي هئي، جنهن مان ڪين هڪ فرزند ۽ هڪ نياڻي ٿي، نياڻي ستت ئي گذاري وئي، باقي سندن فرزند موجوده سجاده نشين الحاج ميان عبدالستار صاحب جن آهن، جيڪي خدا جي خلق کي دين جي واٽ ڏسيندا رهن ٿا ۽ پنهنجي والد جي ٻاريل ڏيئي جي وٽ سوريندا رهن ٿا.

(مضمون عبدالرحمان جتوئي الهداداڻوي ماهنامہ شريعت ج 7 ش 4)

مولانا نورمحمد چاچڙ رحہ

مولانا نورمحمد ولد ملا ڪرڙ ولد يعقوب ولد يوسف، راڄنپوري عالمن وانگر هيءَ بزرگ بہ راڄڏيهي پاڙي مان هو. سندس ولادت جو سن معلوم نہ آهي. شعور واري عمر ۾ اچڻ بعد ماڻن ڪيس حسين ٻيلي (تعلقي گهوٽڪي)

۾ چارڻ برادري جي عالمن جي مدرسي ۾ ويهاريو. فارسي سڀ اتي پڙهيو. عربي تعليم لاءِ خواجہ غلام فريد مرحوم جي مدرسي ۾ داخل ٿيو ۽ مولانا غلام رسول وٽ پڙهيو. مولانا جي پسر ڪلان، مولوي محمد يوسف جو چوڻ آهي تہ ذهين هئڻ پاران خواجہ صاحب، مولانا صاحب کي ڏاڍو پيارو گهرندا هئا ۽ ڪيس هميشہ مولانا سنڌي ڪري سڏيندا هئا ۽ مولانا لاءِ دعائون بہ گهرندا هئا. هڪ ڀيري طالبن، دعويٰ ڪئي تہ استاد ڪاڏي خوراڪ ۾ اسان جو حق ڪائي ٿا وڃن. خواجہ صاحب فيصلو ڪيو. مولانا نور محمد کان پڇا ڪيائين مولانا استادن جي حق ۾ ڳالهايو. انهيءَ تي خواجہ صاحب ڏاڍو خوش ٿيا. پر مولانا سيد حبيب الله شاهہ (مهتمم مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي مولانا مرحوم جو شاگرد هو) مولانا مرحوم جن کان نقل ڪندا هئا تہ ان وقت خواجہ صاحب گهٽ نڪرندا هئا ۽ هڪ ڀيري اسٽيشن تي خواجہ صاحب جي زيارت ٿي وئي. والله اعلم بالصواب. ان کان پوءِ پنگ ۾ حضرت مولانا نظر محمد انيڙ وٽ پڙهيا ۽ آخري ڪتاب حضرت مولانا قمرالدين انيڙ وٽ ميان جي ڳوٺ (تعلقي پنوعاقل) ۾ پڙهيا. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، حضرت مولانا عبدالڪريم ڪورائي مرحوم کان نقل ڪندا آهن تہ هڪ ڀيري ڪتاب عبدالغفور (حاشيہ شرح جامي) جي ڪنهن مقام ۾ استاد قمرالدين مرحوم جن منجهي پيا، شاگردن کان پڇيائون تہ توهان مان اهو مقام ڪنهن سمجهيو آهي؟ سڀ طالب علم چپ ٿي ويا البت مولوي نورمحمد ڪنڌوي چيو سائين! مون سمجهيو آهي. مولانا قمرالدين جي حڪم سان مولوي صاحب جن اهو مقام بالڪل صحيح ۽ واضح ڪري سمجهايو. مولانا قمرالدين مرحوم ڏاڍو خوش ٿيا. 18، 19 سالہ عمر ۾ مولانا نورمحمد صاحب جن مولانا قمرالدين مرحوم وٽان فراغت حاصل ڪري پنهنجي ڳوٺ ڪنڌو چاچڙ ۾ مدرسو قائم ڪري تعليم شروع ڪيائون. مذڪوره مدرسو ۾ وڏن ڪتابن وارا مختلف علائقن جا تقريباً 80 طالب علم پڙهندا هئا. مولانا جن صبح جي نماز کان سمهڻي نماز تائين پڙهائيندا رهندا هئا. هيئين تعليم لاءِ وڏن شاگردن کان بہ ڪم وٺندا هئا. مولانا جن اهو سڄو ڪم في سبيل الله ٿي ڪيو. ڳوٺ وارن بہ وڏي همت ڪئي جو ڳوٺ جي هر گهر کي طالب ورهائي ڏنا ويا جن کي گهر جي ڀاتين وانگر سمجهيو ويندو هو. انهن جي ماني، ڪپڙن ڌوئڻ وغيره جو سڄو ذمو ڳوٺ وارن پنهنجي مٿان کنيو هو. انهيءَ مدرسي مان تمام گهڻا عالم

پيدا ٿيا. جيئن ديره اسماعيل خان جو مولانا محمد عمر (جيڪو گهڻو وقت غوثپور ۾ رهي پوءِ ديره ڏانهن موٽي ويو) لس ٻيلہ جو مولوي ابوبڪر، ميان ڳوٺ جو محسن شاهہ، ٻاڳ ناڙي جو مولوي عبدالرزاق، مولوي محمد قاسم چاچڙ، مولوي عبدالڪريم (ڳڙهي عادل شاه) مولوي در محمد جمالي وغيره. مولوي عبدالواحد سنڌي، سيد موسيٰ شاهہ گهوٽڪي وارو ۽ سيد حبيب الله شاهہ گهوٽڪي وارو ۽ ٻيا هزارين عالم وٽن پڙهيا هئا. هڪ سال مدرسہ قاسم العلوم ۾ بہ پڙهايو هئائون. پنر، ڊهي ۽ قادر پور ۾ پڙهايو هئائون. پڙهائي دوران ڪتابن جي تصحيح ۽ مختصر حاشيہ لکڻ جي بہ کين عادت هئي. سندن وفات کانپوءِ ستت ڳوٺ کي باهہ لڳي. جنهن ۾ مولانا جو عظيم ڪتب خانو بہ شهيد ٿي ويو. تنهن ڪري سندن تصنيف جو ڪوبہ پتو نٿو لڳي، پرچونڊي واري بزرگ ميان عبدالله صاحب پنهنجي پٽ ميان عبدالرحمان مرحوم جي تعليم لاءِ ڪجهہ وقت مولانا نورمحمد کي پرچونڊي ۾ رهايو هو.

مولانا جو روحاني ۽ سياسي تعلق حضرت سائين امروٽي رحمة الله عليه سان هو. حضرت امروٽي کين تمام گهڻو ڀائيندا هئا. حضرت امروٽي رحمة الله عليه مولانا کي پنهنجو تبرڪ (جتي ۽ سٿڻ) عنايت ڪيو هو. مولانا جن جي وصيت مطابق اهو تبرڪ قبر ۾ گڏ رکيو ويو. دفن جي موقعي تي علماءَ، انهيءَ ۾ مختلف ٿي پيا تہ اها وصيت شريعت جي مطابق آهي يا نہ؟ مولانا عبدالرزاق مرحوم صدر مدرس قاسم العلوم گهوٽڪي معاملو هن طرح نبيريو تہ وصيت ڪندڙ تمام وڏو عالم، فقيہ ۽ مفتي هو. ان جي وصيت خود شرعي جواز لاءِ ان جي فتويٰ آهي. تنهن ڪري وصيت پوري ڪئي وڃي، حضرت امروٽي جي گهري تعلق سبب حضرت مولانا قمرالدين مرحوم مولانا جن کان ناراض هئا. ناراضگي جو ٻيو سبب هيءُ بہ هو تہ جڏهن مولانا نورمحمد جن فارغ ٿي اچي پنهنجو درسگاهہ کوليو تڏهن مولانا قمرالدين جي مدرسہ جا گهڻا طالب علم مولانا نورمحمد ڏانهن هليا ويا. مولانا جن پنهنجي وقت جي چوٽيءَ جي عالمن ۾ شمار ٿيندا هئا. فتوائن ۾ حضرت لکنوي ۽ حضرت همايوني کي مقدم رکندا هئا. فتويٰ ۾ سندن پنهنجو وڏو مقام هو. خاص طور لوڪل زمين جي اندر وراثت هلي سگهي ٿي يا نہ؟ اهو سوال ڪنهن مئجسٽريٽ پڇيو هو جنهن وٽ انهيءَ قسم جو ڪيس هلندڙ هو. مولانا جن وراثت جي فتويٰ ڏني، مدرسہ دارالعلوم ديوبند شريف جي علماءِ ڪرام عدم وراثت جي فتويٰ

جاري ڪئي. مولانا نورمحمد جن جوابي فتويٰ صادر فرمائي ۽ مولانا ميرمحمد نورنگي مرحوم بہ مولانا مرحوم جي تائيد ڪئي، خاص موڪل زمين جو تعلق سنڌ سان هو تنهن ڪري مئجسٽريٽ صاحب انهيءَ بابت سنڌ جي علماءَ جي فتويٰ کي ترجيح ڏني.

پرچونڊي شريف ۾ ميان عبدالله مرحوم اضحي ۾ اٺ ڪهايا، انهيءَ موقعي تي مولوي علي شير لڪپوري مرحوم ٽن تڪبيرن (ٽن سيرن ڏيڍ) لاءِ چيو مولانا نورمحمد فرمايو تہ ٻين جانورن وانگر اٺ کي بہ هڪ ٽي سير ڏيڻي آهي. گهڻا عالم موجود هئا، بحث هليو نيٺ مولانا نورمحمد جي فتويٰ صحيح نڪتي.

ڳوٺ داد لغاري (تعلقہ ميرپور ماٿيلو) ۾ حنفين ۽ غيرمقلدن جو مناظرو رکيل هو. حنفين پاران مولانا اميد علي مناظر هو مگر ڪتابن نہ هئڻ سبب ڏاڍو تنگ ٿيو. ايتري ۾ مولانا نورمحمد مرحوم ڪتابن سميت پهچي ويو. مولانا جي پهچڻ تي ڪيس مخالف ڌر چيو اسان بس ڪئي، توهان سان مناظرو ڪرڻ نٿا گهرون، پوءِ مولانا جن مولانا اميدعلي کي فرمايو هٿيارن بنا، جنگ نہ ڪرڻ گهرجي.

مولانا جن جا پنهنجي دور جي وڏن عالمن ۽ مفتين سان گهرا تعلقات هئا. حضرت امروٽي ﷫ جي وفات کان پوءِ پاڻ ميان محمد صالح بائجي شريف وارن وٽ گهڻو ايندا هئا، مون حضرت هاليجوي قدس سره کان حضرت مولانا مرحوم بابت پڇا ڪئي، پاڻ فرمايائون توهان جو ڏاڏو مولانا نورمحمد، اسان جو دوست ۽ تمام وڏو عالم هو. سکر ۾ گهڻو ڪري حضرت مولانا عبدالرحمان سکر واري جي خلف مولوي عبدالڪريم وٽ رهندا هئا، وقت جا حاڪم بہ مولانا جو گهڻو احترام ڪندا هئا. رياست ٽونڪ جي والي خاندان مان شهزادو محمد خان انهيءَ وقت سکر ضلع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ پوءِ ڊپٽي ڪمشنر ٿي آيو اهو علمي ذوق جو ماڻهو هو. منطق ۽ فلسفي جا ڏکيا مقام مولانا کان پڇندو هو ۽ مولانا جو ڏاڍو معتقد ٿي رهيو.

اولاد:

ڪين چند نياڻيون ۽ ٽي پٽ ٿيا. (1) مولوي محمد يوسف انهيءَ وڏي پٽ جي نالي سان ابو يوسف ڪنيت هين. مولوي يوسف پارسي جو ماهر آهي باقي عربي علوم سان سندس تعلق گهٽ آهي، آمرن ۽ جابرن سان مقابلا

ڪرڻ ان جو خاص مشغلو آهي. (2) مولوي عبدالقادر مرحوم عالم ۽ فقيہ هو گهڻو پنهنجي والد بزرگوار وٽ پڙهيو. مان ان جو اڪيلو پٽ آهيان ۽ منهنجا ٽي ننڍا ڀائر ننڍپڻ ۾ فوت ٿي ويا. (3) عبدالعزيز گهڻو پڙهيل نہ آهي، مولوي محمد اسماعيل مولانا مرحوم جي هڪڙي نياڻي مان ۽ مولوي صوفي الهہ بخش سندس ٻي نياڻي جو اولاد آهن.

وفات:

مورخہ 5 سيپٽمبر 1939ع ۾ سندن وفات ٿي ۽ گهوٽڪي شهر جي مشهور قبرستان (مبارڪ شاهہ نهري جي مقام) ۾ پنهنجي رشتيدارن سان گڏ مدفون آهن. (مضمون عبدالوهاب چاچڙ ماهنامہ شريعت ج 5، شمارو3)

حضرت والد ماجد مولانا عبدالقادر چاچڙ قدس سره

والدﷺ جن پاڻ پنهنجي ولادت جي تاريخ 14 شعبان 1327هہ مطابق 31 آگسٽ 1909ع سومر ڏينهن لکي آهي. تعليم پنهنجي والد ماجد مولانا نورمحمد کان حاصل ڪيائون، مخدوم محمد هاشم مهر ٻڏايو تہ اوهان جو والد ۽ مان اوهان جي ڏاڏي وٽ 1927ع ۾ ڪافيہ گڏ پڙهندا هئاسين، ان سال مولانا جن مدرسہ قاسم العلوم ۾ پڙهائيندا هئا. والد صاحب دوره حديث ڪونہ پڙهي سگهيا، پاڻ فقہ ۽ پارسي جا ماهر هئا، هڪ ڀيري مولانا اشرف علي ٿانويﷺ ڏانهن مسجع خط لکيائون. مولانا ٿانوي پنهنجي عادت موجب لکيو تہ اوهان جي خط ۾ تڪلف ٿيل آهي، تنهن ڪري اوهان سادو خط لکو تہ مان ان جو جواب ڏيان. والدﷺ ڪنهن ڪم لاءِ حضرت مولانا غلام محمددينپوري کان وظيفو ورتو. ڪجهہ وقت کان پوءِ موٽي اچي شڪايت ڪيائون تہ سائين ڪم ڪونہ ٿيو. پاڻ جلال ۾ آيا، فرمايائون پنهنجي ڏاڙهي کي نٽو ڏسين سنت تي پوري آهي؟ وري شڪايت ٿو ڪرين تہ ڪم نہ ٿيو. والدﷺ اتان سڌا حضرت مولانا مرشدنا هاليجوي قدس سره

جي خدمت ۾ آيا. انهن قصيده برده جو عمل ڏسين کم ترت تي ويو. پاڻ حضرت جن جا گهرا عقيدتمند ۽ تعلقدار رهيا. حضرت جن جي تربيت به رنگ ڏيکاريو. اعليٰ درجي جا متقي عالم تي پيا. بزرگن جا وظيفا ۽ طبي نسخا مختلف ڪتابن جي حواشي تي لکيا اٿن. پنهنجي ڳوٺ ۾ قرآن مجيد ۽ پارسي پڙهائيندا هئا ۽ ملا مڪتب به کوليو هئائون. جنهن ۾ 70، 80 شاگرد ۽ شاگردياڻيون هيون. محنت ۽ توجهه جي ڪري والد ﷫ جا پڙهيل نمايان حيثيت وارا آهن. عورتن جي تعليم جو خاص اونو هوندو هين. حضرت مرشدنا هاليجوي به پيرا اسان جي گهر آيا هئا ۽ منهنجي والده ماجده (ادام الله ظلها علينا) به اتي بيعت ڪئي هئي. والده چيو ته حضرت جن شرع مطابق عورتن جي زباني بيعت تي اڪتفا ڪندا هئا. جن جي تعلق تي ڏاڏو سائين ﷫ خوش نه هو. ڏاڏي سائين جو تعلق حضرت امروٽي سان هو ۽ پوءِ حضرت ميان محمد صالح بائيجوي سان گهڻي سنگت تي. بابا سائين حضرت هاليجوي جا گرويده هئا. طب ۽ فقهي مسائل تي سوين صفحن جا سندن لکيل نوٽ مجلد ڪتابن جي اڳين ۽ پوئين خالي پنن تي ڪندريا پيا آهن علم. فرائض. جي عربي رسالي تي مبسوط پارسي حاشيه سندن لکيل آهي. قصيده برده بهترين پارسي ترجمو لکيو اٿن. ان ترجمي جو خطبو آخر ۾ ڏنو اٿن. خطبه جا آخري الفاظ هي آهن. ”*چوں عنایت ربانی توفیق رفیق ساخت خامہ روبنگارش نہاد وماہ بتاریخ بیست و ششم جمادی الاول سن یک ہزار سہ صد پنجاہ و ہفتم ہجری فراغت دست داد*“ والد ﷫ هڪ هنڌ لکيو آهي ”*ورد سورہ فاتحہ از مرشدی محمد حماداللہ دامت فیوضیاتہ برائے ہر مشکل کافی-بعد از نماز مغرب بشرط کہ در ہر جا کہ فرض خواندہ باشند ازان جاپائے بدیگر سمت نہ جنباند بلکہ سنت و نفل نیز در انجا خواندہ و آنجانشتہ و 41 بار فاتحہ مع تسمیہ و آمین خواندہ دعامیخواستہ باشند تا چہل روز بلاناغہ خواھند گذارند پس حق عزوجل درہر امر بوقت کہ پسندیدہ اوست آسانی خواہد کرد۔*“ هڪ هنڌ لکن ٿا: ”*از حضرت دینپوری در حق بندہ عبدالقادر: آپ صبح کو ایک تولہ جوائن کو گھوٹ کر بہت کم میٹھا کرکے پی لیا کریں اللہ تعالیٰ شانہ ریاح کا افاقہ فرمائینگے*“ پاڻ حضرت پير فخرالدين شاهه ﷫ ۽ خاص طرح حضرت پير شير محمد شاهه ﷫ سان مختلف مسائل تي خط و ڪتابت ذريعي بحث به ڪندا هئا. بيئي سادات سندن گهڻو اڪرام ڪندا هئا ۽ والد جي به انهن ۾ گهڻي حجت هوندي هئي. والد ﷫ حضرت فخر الدين شاهه ﷫ کي عريضه لکيو ته هي خط ۽ ٽڪليون لفافي ۾ وجهي

دارالاشاعت ديوبند موڪليو ۽ منهنجي صحت لاءِ دعا به گهرو. حضرت پير صاحب جواب لکيو جناب عاليؒ *"حسب الحکم لفافه ميں ٹکٹ اس فقير نے ہاتھ سے بند کروا کر دیوبند ارسال کئے ہیں آپ کے حق میں دعا گو ہوں"* حضرت ٿانوي ﷫ جي وفات تي پنهي سادات کي لکياٿون. "عاليجناب فيضياب سيد حاجي فخرالدين شاهه و حاجي شير محمد شاهه دام بقائڪم و ارشاد ڪم! سلام مسنون. بعد از اظهار حسرت و حزن ميگويم که جزاکما الله فی محی السنة وحکيم الامة محمد اشرف علی﷫ واسعة دائمة آمين! والسلام علیٰ من اتبع الهدیٰ والتزم متابعة المصطفیٰ. تازه عرض ته بيئي حضرات هي تعزيت نامو قبول فرمائيندا. محمد عبدالقادر چاچڑ از ده خادم گهوٽڪي.

پير صاحبان جواب ۾ لکيو: *"وعليکم السلام بيشک به احوال انتقال حضرت کا جان سوز خبر ہے۔ رب العالمين انہيں اعلیٰ مراتب فرمائے۔ آپ بھی دعا فرمائيں۔ فخر الدين"* ننڍي پير صاحب ان جي پٺيان لکيو: "از شير محمد سلام مسنون معروض جي اشڪال تي حضرت پير شير محمد شاهه والد﷫ کي هڪ مبسوط ۽ مدلل خط لکيو. ان جي آخر ۾ لکياٿون ته "اهو مسئلو لکڻ سان نه پر سامهون ويهي مشق ڪرڻ سان سمجهه ۾ ايندو." والد﷫ پارسي ۽ سنڌي جا شاعر به هئا، ڪتابن جي مطالعي جا نهايت شوقين هئا، پاڻ ماهر طبيب به هئا چوندا آهن هڪ پيري طب جي ڪتاب جو سميات وارو مقام پڙهي رهيا هئا ته سندن اڳيان ماني کائڻ لاءِ رکي وئي، ماني ڏسي شڪجي پيا ته ان ۾ زهر آهي، تڪر پيجي ڪتي کي وڌائون ته اهو اقت مري پيو. شربتن ۽ جلابن ۾ به ڪافي پنهنجون ايجاد ڪيون هئائون.

اولاد:

والد ﷫ پهرين گهرواري کي ڇڏيو ان کان پوءِ ٻي شادي ڪيائون اولاد سپ ٻي گهر مان ٽين پنج نياٽيون ٽيون جن مان چار حال حيات آهن ۽ خدا جي فضل سان سپ اولاد واريون آهن هڪ ننڍي هوندي فوت ٿي وئي ۽ چار پٽ ٽين وڏو احقر عبدالوهاب، ٻيو عبدالحق، ٽيون عبدالواحد ۽ چوٿون عبدالرزاق، ٽيئي ننڍا پائر سندن وصال کان پوءِ ستت ئي فوت ٿي ويا. منهنجي لاءِ والد﷫ ايتري ته گهڻي الحاج سان دعا گهرندا هئا جو منهنجي والده ماجده کين چوندي هئي ته چرين ۽ پينو فقيرن وانگر ڪٽي حالت ٻڌائي

اٿيئي! والدﷺ جهڙڪ ڏيندي منهنجي والده کي چوندا هئا توکان تہ ڪونہ ٿو پنان، جنهن کان پنان ٿو اهو ڪونہ ٿو ٽڪي ۽ نٿو ڪاوڙجي تون چو ٿي تنگ ٿئين. دعا سدائين هي گهرندا هئا "اي منهنجا الله منهنجي هن ٻچڙي کي عمل صالح ۽ علم نافع عطا ڪر!"

وفات:

ڦوه جوانيءَ ۾ پيشاب جي ڪثرت ۽ پٺن جي درد ۾ مبتلا ٿيا. حضرت هاليجوي ﷺ کي وظيفا شفاءَ لاءِ موڪليا هئا. جيڪي پڙهي پاڻي تي شوڪاري کيس پياريا ويندا هئا پر حڪم ربي سان تاريخ 14 مئي 1948ع مطابق 24. 6. 1367هہ وفات پاتائون. ان وقت منهنجي عمر 5 سال هئي ۽ سندن عمر 40 سال هئي، سندن قبر مقام نهري شاهہ ۾ آهي. قرآن شريف جا ڪجهہ سبق بہ مون کي پڙهايا هئائون. 15 سالن کان پوءِ مان حضرت هاليجوي ﷺ جي خدمت ۾ پهتم ان وچ ۾ اسان جي خاندان جو ڪوئي فرد سندن حضور ۾ نہ ويو هو منهنجي اچڻ تي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ سڄي خاندان بابت نالي وار پڇا ڪيائون.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا نور محمد انيڙ رحہ

مولانا نور محمد انيڙ بن الهنواز بن معہ عرف ميهو فقير بن راضو فقير ڳوٺ شاهو انيڙ ۾ 1886ع ۾ ڄائو. جتي سندس والد صاحب جون زمينون هيون. تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ تعلقي اباوڙي جي ڳوٺ لڪپور ۾ مولانا علي شير لڪپوري وٽ لاڙڪاڻو شهر لڳ خالد ڳوٺ ۾ مولانا نورنگائي وٽ ۽ نيڙهي ۾ سائين حماداللہ هاليجوي جي خدمت ۾ پڙهيا. سال 1922ع ۾ دارالعلوم ديوبند ويا. جتي 7 شوال 1342هہ ۾ داخلا ورتائون. جيئن تہ حضرت امروٽيﷺ جي خصوصي سفارش سان ويل هئا ان ڪري کين مدرسي جي عام طالب علمن بنسبت امتيازي حيثيت مليل هئي، سندن استادن ۾ مولانا انور شاهہ ڪشميري، مولانا عزيزالرحمان، مولانا اعزاز علي،

مولانا رسول خان صاحب مولانا اصغر حسين ۽ مولانا محمد ابراهيم بلياوي شامل آهن.

هاليجي شريف جي هڪ ٻئي عالم مولانا عبيدالله انيڙ به ساڻس گڏ دوره حديث پڙهيو شعبان 1343هه ۾ دارالعلوم ديوبند کان فارغ التحصيل ٿيا. مولانا نورمحمد پنهنجي استادن مان جنهن کان وڌيڪ متاثر ٿيا، سو مولانا انور شاهه ڪشميري هو. سندس علميت قابليت ۽ ذهانت کي تمام گهڻو ساراهيندا هئا.

حج بيت الله:

مولانا نور محمد سال 1926ع ۾ حج لاءِ روانا ٿيا. انهن ڏينهن ۾ حاجين جي قافلن سان رستي جي آسپاس رهندڙ بدوي شرارتون ڪندا هئا ۽ خاص ڪري احرام جي حالت ۾ ته انهن کي تنگ ڪرڻ جو ڪافي ونجهه ملندو هو. مولانا جن جي قافلي سان هڪ بدوي هٿ چراند ڪرڻ لڳو ٻيا حاجي سڄورا احرام جي ڪري سڀ ڪجهه برداشت ڪندا رهيا. مگر والد صاحب جن ان بدوي کي ڏسي مار ڏيئي ڀڄائي ڪڍيو ۽ مڪه شريف ۾ پهچي احرام جي خلاف ورزي جو جرمانو ڀري ڏنائون. سندن سموري سفر جو خرچ 300 رپيا آيو.

تدريس و تبليغ:

ديوبند واري مدرسي کان واپس اچي متيارن جي شهر ۾ سرهندي پيرن وٽ پڙهائڻ شروع ڪيائون. تنهن بعد ڪجهه سالن لاءِ دادلوءِ (تعلقي پنوعاقل) ۾ رهيا. ان کان پوءِ گهوٽڪي جي مدرسه قاسم العلوم ۾ پڙهائڻ لاءِ آيا. اهو مدرسو اڳي مسجد جي اتر طرف پير عارف شاهه جي ديري ۾ هيو ۽ بعد ۾ موجوده مدرسه قاسم العلوم جي جاءِ تي منتقل ڪيو ويو. ڪجهه وقت کان پوءِ مدرسي کي ڇڏي ڳوٺ ابراهيم انيڙ تعلقي پني عاقل ۾ پنهنجي گهر ۾ رهڻ لڳا. مگر اڃان هڪ سال مس گذريو جو پير محمد موسيٰ شاهه جيلاني کين گهوٽڪي هلڻ لاءِ مجبور ڪيو ۽ شهر جي 84 ٿنڀن واري مشهور جامع مسجد ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون. اتان ڇڏڻ کان پوءِ اٽڪل 10 ورهيه خانپور (تعلقو ميرپور ماٿيلو) جي ڀرسان ڳوٺ حاجي رحمت خان گبول ۾ گذاريائون. سال 1941ع ڌاري مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ وري

اچي تدريس جو ڪم شروع ڪيائون. 1945ع کان 1952تائين تاريخي شهر روهڙي ۾ تبليغي خدمتون سرانجام ڏنائون، سندن قائم ڪيل تنظيم انجمن نورالاسلام جي طرفان هن وقت بہ روهڙي شهر ۾ تبليغ ۽ درس قرآن جو سلسلو هلندو پيو اچي. 1952ع ۾ ٽيهر مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي کي اچي آباد ڪيائون. 1960ع تائين شيخ الحديث ۽ صدر مدرس جا فرائض سرانجام ڏيندا رهيا، ان کان پوءِ مولانا صاحب پنهنجي زندگي جا باقي ڏينهن مدرسہ جي لڳ پنهنجي گهر ۾ گذاريا.

وفات:

سندن وفات جي تاريخ 12 محرم الحرام 1386هہ بمطابق 7 مئي 1966ع آهي، سندن قبر گهوٽڪي جي مشهور قبرستان خاڪي شاهہ ۾ آهي.

نڪاح ۽ اولاد:

حضرت والد صاحب 3 نڪاح ڪيا. 2 پنهنجي هڪ عزيز فقير محمد آچر جون نياڻيون هڪ ٻئي پٺيان ۽ هڪ قطب زمان حضرت هاليجوي ﷫ جي سڀ کان وڏي نياڻي. حضرت والد صاحب ۽ مولانا حماداللہ هاليجوي پاڻ ۾ سڳا ڀاءُ ماروٽ هئا، والد صاحب جو ڏاڏو معہ فقير حضرت هاليجوي جو نانو هيو. رشتيداري ۽ استاد شاگردي جي تعلق کان سواءِ والد صاحب جي تقويٰ ۽ حياءَ ڏسي حضرت هاليجوي کين پنهنجو نياڻو بنايو. برادريءَ کان ٻاهر کين ڪيترائي سڱ آڇيا ويا پر غير ڪفو هئڻ ڪري نڪاح نہ ڪيائون. برادري کان ٻاهر رشتيداري ڪرڻ نقصان سمجهندا هئا البتہ هڪ مائي صاحبہ جي سخت مجبور ڪرڻ تي نڪاح ڪيائون پر پوءِ پردي جي پابندي نہ ڪرڻ سبب کيس طلاق ڏيئي ڇڏيائون.

والد صاحب کي ٽنهي گهرن مان 8 نياڻيون ۽ 9 پٽ ٿيا.

نرينہ اولاد:

مولانا نذير حسين، ماستر عبدالسلام، ماستر عبدالمالڪ، مولانا عبدالباري، حافظ محمد انور، مولوي حافظ فضل اللہ، حافظ صبغت اللہ، حافظ عبدالرب ۽ هڪ ننڍي هوندي ئي فوت ٿي ويو. مولانا عبدالباري دارالعلوم

ديوبند جو فاضل، ظاهري ۽ باطني علوم جو ماهر هو. 20 مارچ 1958 ۾ 73 سالن جي عمر ۾ فوت ٿي ويو. ٻيا سڀ فرزند زنده آهن ۽ پنهنجي ڪاروبار ۾ ۽ ديني خدمت ۾ مشغول آهن. مولانا نذير حسين عربي ٽيچر جي حيثيت ۾ رٽائر ٿيا آهن. مجلس تحفظ ختم نبوت جا مرڪزي رڪن آهن ۽ جامع مسجد پنوعاقل جي مدرسہ محي السنة جا باني آهن. عبدالسلام ۽ عبدالمالڪ پرائمري استاد آهن ۽ تبليغي جماعت ۾ سرگرميءَ سان حصو وٺندا آهن. حافظ محمد انور گهوٽڪي ۾ ڊي اي وي هاءِ اسڪول جا هيڊماستر آهن. پنهنجي محلي جي مسجد ۾ امامت ۽ ديني تعليم ڏيندا آهن. علوم عربيہ ۾ پڻ چڱي مهارت اٿن. حافظ عبدالرب گهوٽڪي زرعي ورڪشاپ ۾ ملازم آهي والد صاحب پنهنجي اولاد کي ديني ۽ دنيوي ٻنهين تعليمن سان آراستہ ڪيو سندن خاندان ۾ 5 پٽ، 12 پوٽا، 8 ڏوهٽا ۽ 3 ڏوهٽيون قرآن پاڪ جا حافظ ۽ حافظياڻيون آهن.

انگريزن خلاف جهاد:

حضرت امروٽيؒ جي مشن هئي تہ اسلام جي سڀ کان خطرناڪ دشمن انگريز کي ملڪ مان تڙي ڪيجي، مولانا حماداللہ سان گڏ حضرت والد جن بہ حضرت امروٽي جي خاص مقربين مان هئا، ان ڪري ساڻن قدم سان قدم ملائي هلندا هئا. والد صاحب تقرير ۽ عام گفتگو ذريعي انگريز جي مخالفت ڪندا هئا. انگريزي دور ۾ ڪليڪٽر وڏي آفت سمجهيو ويندو هو. ان جي ملاقات لاءِ ڀهريائين پٽيوالي وٽ حاضري پرٽي پوندي هئي، پٽيوالو ٻانهن کان وٺي در جي ٻاهران جتي لهرائي پوءِ اڳتي ڇڏيندو هو صاحب جي دربار ۾ هٿ ٻڌي بيهڻو پوندو هو جيستائين صاحب بهادر نظر شفقت فرمائي، ڪرسي تي ويهڻ لاءِ خاص لسٽ هوندي هئي انهيءَ کان سواءِ ڪوبہ ڪرسيءَ تي ويهڻ جي لائق نہ هوندو هو اهو هو ڪليڪٽر جي دربار جو طريقو.

انهيءَ دور ۾ سکر ۾ گبن نالي هڪ انگريز ڪليڪٽر ٿي آيو ان هندن جي اثر ۾ اچي ڳئون جي ڪوس تي پابندي وڌي، والد صاحب ان جي خلاف احتجاجي تقريرون ڪيون ۽ دورا ڪري پابندي ختم ڪرڻ جو مطالبو ڪيو.

هندن وڏو شور مچايو. نوٽيس ذريعي والد صاحب جي طلبي ڪئي، حضرت امروٽي جي هدايت تي والد صاحب انگريز حڪومت جي آداب

خلاف سڏو وچي بنا اطلاع جي جتي سميت سندس سامهون پيل ڪرسي تي ويهي رهيو. صاحب بهادر ڏاڍي خار ڪاڍي، پڇيائين ته ڪير آهين؟ بنا اطلاع اندر ڪيئن آئين ۽ بغير اجازت ڪرسي تي چو ويٺو آهين؟ حضرت صاحب فرمايو ته تنهنجو نوٽيس مليو تون گهرايو آهي مان پاڻ ڪونه آيو آهيان جو اجازت وٺندو وتان، جيڪڏهن ڪو ڪم آهي ته ٻڌاءِ نه ته مان واپس وڃان ٿو مون کي تنهنجي ملڻ جو شوق ڪونه آهي، گبن سمجهي ويو ته هي آواز مولانا نور محمد اڪيلي جو نه آهي پر ساري سنڌ جو آهي، تنهن وري پڇيو ٻڌو آهي ته اوهان ماڻهن ۾ بغاوت پکيڙيو ٿا!؟ مولانا صاحب فرمايو اسان پنهنجو حق گهرون ٿا بغاوت نٿا پکيڙيون. هي ملڪ اسان جو آهي نه توهان جو اسان آزادي گهرون ٿا، ان کان سواءِ هندو مسلمانن ۾ فساد پيدا ڪرڻ لاءِ تون ڳائي گوشت کائڻ تي پابندي وڌي آهي اسان ان تي احتجاج ڪريون ٿا. مولانا جن جي حاضر جوابي ۽ جرئت کان مرعوب ٿي انگريز ڪليڪٽر هي چئي رخصت ڪيائين ته ڀلا وڃو بغاوت نه ڪريو.

هجرت افغانستان:

انگريز گورنمينٽ جي غاصبانه قبضي ۽ اسلامي خلافت دشمني تي احتجاج ڪرڻ لاءِ هجرت جي تحريڪ شروع ٿي، هڪ معاهدي مطابق هندستان کان مسلمان هجرت ڪري افغانستان پهچندا ۽ افغان حڪومت هٿيار ڏيئي کين جهاد لاءِ تيار ڪندي ان تحريڪ ۾ والد صاحب جن به ڀرپور حصو ورتو. مگر جيئن ٽپڙ ٽاڙي وڪرو ڪري روانا ٿي پشاور تائين مس پهتا ته اها تحريڪ ختم ٿي ويئي.

ترڪ موالات:

ان تحريڪ ۾ به ڀرپور حصو ورتائون، مڪتبه رشيديه ساهيوال مان ان موضوع تي هڪ ڪتاب ڇپيو آهي ان ۾ سنڌ جي ٻين عالمن سان گڏ مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي جي صدر مدرس مولانا نور محمد انڍڙ جي صحيح به پيل آهي.

تدريس:

والد صاحب تدريس سان گڏوگڏ طالب علمن جي تربيت تي به پورو پورو توجه ڏيندا هئا، تربيت ۾ شفقت ۽ سختيءَ جو مليل جليل طريقو هوندو

هو. شفقت ايتري قدر هوندي هئي جو طالبن سان کل ڀوڳ ڪندا رهندا هئا. گفتگو نرم هوندي هئي سندن ضروريات زندگيءَ جو حتي الامڪان خيال رکندا هئا. گهر ۾ ڏڌ هوندو هو تہ لسي جو وڏو ديڳڙو مدرسي لاءِ پرائي پاڻ سيني طالبن کي ورهائي ڏيندا هئا. ڪو طالب بيمار هوندو ۽ ڪاڌي ۾ پرهيز هوندس تہ ان لاءِ ڪاڌو گهران تيار ڪرائيندا هئا. طالبن جي دوا درمل جو خاص خيال رکندا هئا. ان شفقت هوندي بہ انتظام ۾ سخت هوندا هئا. نماز ۽ اخلاق ڏانهن خاص توجهہ ڏيندا هئا. نماز تي نہ پهچڻ واري کي سزا ڏيندا هئا ۽ شاگردن جي جسماني تربيت جو خاص خيال هوندو هون. مدرسہ جا وڏا طالب عصر جي نماز کان پوءِ ميدان ۾ ملهون، ڪوڏي ڪوڏي ۽ ڊوڙون پائڻ ۾ مشغول هوندا هئا. انهن غير نصابي سرگرمين سان گڏ طلبا جي تعليمي امور جي بہ سختي سان نگراني ڪندا هئا تہ جيئن ڪوبہ شاگرد پڙهائي يا مطالعي جي وقت ۾ بيا ڪم نہ ڪري.

برادري جي اصلاح:

اسان جي برادري انڊڙ ۾ فقيري سان گڏ جهالت سبب ڪيتريون ئي غيرشرعي رسمون ڪاهي پيون هيون جن ۾ بي پردگي، اوليائن تي سکون باسڻ ۽ زالين مڙسين حضرت پير موسيٰ نواب رحمه الله جي مزار تي حاضري ڀرڻ ۽ بيون جاهلانہ رسمون هيون. انڊڙ برادري جي عيساڻي پاڙي ۾ سڀ کان پهريان سائين هاليجوي رحمه الله ديني تعليم حاصل ڪئي ۽ انهن کان پوءِ حضرت والد صاحب بہ پڙهڻ شروع ڪيو ۽ انهن ٻنهي گڏجي انهن بيهوده رسمن خلاف جهاد شروع ڪيو. سختي ۽ نرمي سان گڏيل جدوجهد ۽ محنت جي نتيجي ۾ انهن جي زندگي سان لاڳو معاملات ۾ تمام غيرشرعي رسمون بہ نڪري ويون. انهن سڀني عيساڻين جي گهرن ۾ شرعي پردو جاري ڪيو جنهن موجب عورت پنهنجي ڏير، سوٽ، ماسات ۽ هر ان عزيز کان بہ پردو ڪري ٿي، جو سندس محرم نہ آهي.

تبليغ ۽ اصلاح المسلمين:

عام مسلمانن جي اصلاح لاءِ مولانا جن تقريرن، درس قرآن ۽ ذاتي رابطہ رکڻ ذريعي تمام گهڻي ڪوشش ڪئي، سندن تقرير مٺي ۽ درد سان ڀريل هوندي هئي. تقرير ۾ قرآن ۽ حديث جا احڪام مناسبت سان سندڙي

شعر ڪجهہ عبرت ڏيندڙ قصا ۽ سبق آموز ڪلائيندڙ ٽوٽڪا بہ پيش ڪندا هئا. عام فهم معياري سنڌيءَ ۾ نهايت ئي دلڪش وعظ هوندو هو. روهڙي ۾ درس قرآن جو سلسلو شروع ڪيائون. جنهن ۾ هر طرف جا ماڻهو وڏي تعداد ۾ شريڪ ٿيندا هئا ۽ سندن زندگي ۾ درس قرآن انقلاب آندو گهوٽڪي ۾ بہ مسجد ۾ صبح جي نماز کان پوءِ درس قرآن ڏيندا هئا جنهن ۾ طالبن کان علاوه پاڙي جا شيخ ۽ شهر جا ماڻهو تمام گهڻي چاهہ سان شريڪ ٿيندا هئا. عام ماڻهن سان سندن برتاءُ ۽ خوش خلقي تبليغ جو وڏو ڪردار ادا ڪيو. هر هڪ جي خدمت ڪرڻ ۽ ڏکويلن سان همدردي ۽ ضرورتمندن جي مدد ڪرڻ سبب هر طبقي جا ماڻهو سندن قرب ۾ سڪون ۽ قرار محسوس ڪندا هئا. غريب مسلمانن کي واڻين جي وياج تي ڏنل قرض کان آجو ڪرائڻ لاءِ حتي الامڪان سندن اوڌر سوڌر جي مدد ڪندا هئا ۽ قرض جي وصولي ۾ ڏاڍي سهولت ڏيندا هئا ۽ ڪڏهن نقصان بہ برداشت ڪرڻو پوندو هئن.

فيصلا ۽ فتويٰ:

گهوٽڪي ۾ مدرسہ جي لڳ رهندڙ شيخ. پناڻ ڪوري ۽ پنہ هجن يا روهڙي جا شيخ ۽ قاضي، اهي پنهنجي برادري جا معمولي توڙي اهم نوعيت جا فيصلا والد صاحب کان طئي ڪرائيندا هئا. پير فخرالدين شاهہ ۽ پير موسيٰ شاهہ جي مريدن يا هارين ۾ پيدا ٿيندڙ جهڳڙن نبيرڻ لاءِ متيان پير صاحب مولانا نورمحمد جون خدمتون حاصل ڪندا هئا. پنهنجي برادري ۾ بہ سندن فيصلي کي وڏي اهميت حاصل هئي فتويٰ جي باب ۾ خاص ڪري ميراث ۾ بہ سندن مهارت پنهنجو مٽ پاڻ هئي، ڪين مسئلو ٻڌائڻ لاءِ ڪتاب کولڻ جي ضرورت پيش نہ ايندي هئي، فقہ جي ڪتابن جون عبارتون زباني ياد هين. 1960ع ۾ جيتوڻيڪ پڙهائي ڇڏي ڏنائون ۽ بيمار بہ رهڻ لڳا. تنهن هوندي بہ فتويٰ ۽ تحرير جو ڪم جاري رهيو. سخت تڪليف جي حالت ۾ بہ ڏکئي کان ڏکيو مسئلو پوري اعتماد سان ٻڌائيندا هئا. هڪ دفعي اهڙي تڪليف جي حالت ۾ ڪجهہ ماڻهو مسئلو پڇڻ آيا. مان ڪين تڪليف ڏيڻ مناسب نہ سمجهي ۽ ڪتاب کولي جاچ ڪري ان مسئلي جو جواب ڪاغذ تي لکيم ۽ والد صاحب کي پڙهي ٻڌايم پر انهن ان مسئلي جي جيڪا

وضاحت ڪئي تنهن موجب منهنجو لکيل جواب غلط هيو ۽ سندن هدايت تي ٻيهر جواب لکيم.

تقويٰ ۽ مسلڪ جي پابندي:

پاڻ عابد، متقي ۽ حنفي مسلڪ جا سخت پابند هئا ۽ شرع جي ڳالهه ۾ ڪابه نرم پاليسي اختيار ڪرڻ لاءِ تيار نه هوندا هئا. جيڪو ماڻهو ڪائنن قرض وٺندو هو ته ان وٽان نه ماني کائيندا هئا ۽ نه وري ڪانئس ڪا سوکڙي قبول ڪندا هئا. جيستائين اهو ماڻهو قرضدار رهي پر جيڪڏهن اهو مقروض حجائتو هجي ۽ ان جي موڪليل سوکڙي موٽائي نه سگهن ته پوءِ ان جو حساب ڪري لکي ڇڏيندا ۽ اوترو انهيءَ جي قرض مان ڪاٽي ڇڏيندا هئا. انهيءَ احتياط لاءِ امام اعظم ﷺ جي مثال کي پنهنجي دليل طور پيش ڪندا هئا. امام ابوحنيفه ﷺ ڪن ماڻهن سان گڏ هڪ شخص جي دروازي تي ويا ته سندس جاءِ جي پاڇي کان پري تي اس ۾ بيهي رهيا ۽ پڇڻ تي ٻڌايائون ته چونڪه ان گهر جي مالڪ ڏانهن منهنجو قرض آهي، تنهن ڪري مان مناسب نٿو سمجهان ته ان جي ڪنهن به شيءِ مان نفعو وٺان متان وياج ۾ شمار نه ٿئي.

ڳوٺن ۾ جمعو:

امام اعظم ﷺ جي تحقيق مطابق ننڍين ڳوٺن ۾ جمعي جي نماز پڙهڻ جائز نه آهي، حضرت امروٽي سائين ۽ سندس صحبت ۾ رهندڙ ٻيا ڪيترا عالم سنڌ جي مخصوص حالات جي ڪري ڳوٺن ۾ جمعي نماز پڙهندا هئا. سائين جن هاليجوي هڪ ڀيري فرمايو ته سنڌ جي خاص حالتن ۽ ضرورتن جي ڪري سنڌ جي قاضي القضاه مخدوم ٺٽوي ﷺ ٻين امامن جي مسلڪ مطابق ڳوٺن ۾ جمعو قائم ڪرڻ جو فيصلو ڏنو آهي ۽ اهڙو فيصلو شرعاً نافذ آهي، مگر حضرت والد صاحب امام اعظم جي مسلڪ تي اٽل رهيا ۽ زندگي ڀر ڪڏهن به ڪنهن ڳوٺ ۾ جمعي جي نماز نه پڙهيائون ڪوشش ڪري اهڙي وقت شهر ۾ پهچندا هئا اتفاقاً اهڙي هنڌ رهڻو پئجي وڃي ته نفل جي نيت ڪري جماعت سان شريڪ ٿيندا هئا ۽ بعد ۾ ظهر جون فرض 4 رڪعتون پڙهي ڇڏيندا هئا. (مولوي عبدالمعيد عيساڻي)

حضرت استاد مولانا نورمحمد وٽ مون قرآن پاڪ جو ترجمو ۽ ڪجھ پارسي ڪتاب پڙهيا هئا، حضرت پير فخرالدين شاهہ فرمائيندا هئا تہ مولانا نور محمد جي ذهانت ۽ قابليت ايتري بلند آهي جو دارالعلوم ديوبند جي صدر مدرس ٿيڻ جو اهل آهي. لنواري جي حج ختم ڪرائڻ لاءِ پاڻ جيل ۾ ويا هئا اهو پاڻ ٻڌايو هئائون. مولانا جن حضرت مولانا محمد اسماعيل پٽہ وٽ بہ پڙهيا هئا. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالباري رحہ

پيدائش:

مولانا نور محمد انيڙ جي فرزند ۽ حضرت هاليجوي جي ڏوهٽي مولانا عبدالباري جي ولادت سال 1925ع ۾ هاليجي شريف ۾ ٿي ۽ تقريباً 20 ڏينهن کان پوءِ گهوٽڪي ۾ آيا. جڏهن سندس عمر 5 سالن جي ٿي تہ قائدو ڪٽي ڳوٺ ابراهيم تعلقہ پنوعاقل جي ميانجي امير بخش وٽ پڙهڻ وينو ۽ ٿوري وقت ۾ قرآن شريف پورو ڪيائين ان کان پوءِ ٻين ٻارن کي ير واري پرداد ڳوٺ جي اسڪول ڏانهن ويندو ڏسي پاڻ بہ پڙهڻ شروع ڪيائين، اتي سنڌي 3 درجا پڙهيائين تہ والد صاحب سان گڏجي ڪيس رحمت خان گبول جي ڳوٺ ويٺو پيو ڳوٺ رحمت خان ۾ استاد حافظ محمد صاحب گهوٽڪي وارو بہ پڙهائيندو هو مولانا عبدالباري پنهنجن مامن حاجي محمد احسن ۽ حافظ محمود اسعد سان گڏ استاد حافظ صاحب وٽ قرآن شريف ياد ڪرڻ شروع ڪيو. قرآن شريف پورو ڪري وري اسڪول ۾ داخل ٿيو مگر بيمار ٿيڻ سبب اسڪول ڇڏي ڏنائين، صحت مند ٿيڻ تي مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ پڙهڻ شروع ڪيائين مگر جلد ئي ٻيهر بيمار ٿيو ۽ ڪيس هاليجي شريف اماڻيو ويو. پورا ٻارهن مهينا سخت بيمار رهيو جنهن دوران ڪافي عرصو بيهوش پيو هوندو هو، سندس نظر بالڪل ختم ٿي ويئي هئي ۽ ڪافي دعائن ۽ دوائن کان پوءِ ڪيس نظر پوڻ لڳي ۽ وري پڙهڻ شروع ڪيائين دستاربندي جامعہ دارالهديٰ حبيب آباد (نيڙهيءَ) مان ڪيائين ان کان پوءِ 20 سالن جي عمر ۾ دارالعلوم ديوبند مان دوره حديث پڙهي دستاربندي ڪيائون.

تدريس ۽ تبليغ:

1946ع ۾ چڪ (شڪارپور) ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون، ڪجهه عرصو کهڙن (تعلقه گمبٽ) ۾ پڙهايائون. سال 1950ع ۾ پيرڳوٺ جي اسڪول ۾ عربي ٽيچر مقرر ٿيو جتي فيبروري 1953ع تائين پڙهائيندو رهيو ان عرصي ۾ پيرڳوٺ ۽ آسپاس جي ماڻهن ۾ دين ۽ ديني تعليم لاءِ زبردست چاهه پيدا ڪيائين، مسجد سالار ڪوه ۾ ديني تعليم جو مرڪز قائم ڪيائون، جيڪو اڄ به هڪ عاليشان مدرسي جي صورت ۾ تعليمي خدمتون سرانجام ڏيندي سندن ياد کي قائم رکيو اچي.

ان تعليمي مرڪز ۾ اسڪول جا شاگرد، استاد، دڪاندار، مزدور ۽ هر طبقي جا ماڻهو ديني تعليم حاصل ڪرڻ ايندا هئا. 1953ع جي مارچ مهيني ۾ تحريڪ نبوت جي سلسلي ۾ گرفتار ٿي اٽڪل ساڍا ڇهه مهينا سينٽرل جيل سکر ۾ گذاريائون. جيل مان آزاد ٿي اسڪول مان استعيفا ڏيئي مدرسه تعليم الدين پريالوءِ ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون، جيڪو ان وقت دين محمد شاهه واري مسجد ۾ هوندو هو. جتان پوءِ پريالوءِ جي جامع مسجد ۾ منتقل ٿيو. 1957ع ۾ پريالوءِ ڇڏي مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي پڙهائڻ لڳا، 19 يا 20 مارچ 1958ع ۾ اسر مهل سندن روح پرواز ڪري مالڪ حقيقي سان مليو ۽ کيس خاڪي شاهه قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

نڪاح ۽ اولاد:

سندن نڪاح ميان عبدالرحيم انڍڙ جي نياڻيءَ سان ٿيو جيڪو سنڌ جي برک عالم دين مولانا قطب الدين انڍڙ جو والد هو. مولانا عبدالباري جي نشاني هڪ پٽ آهي جو سندس وفات کان اٽڪل 5 مهينا پوءِ ڄايو ان جو نالو پاڻ اڳ ۾ ئي زبير احمد رکيو هئائون. زبير احمد قرآن پاڪ جو حافظ آهي ۽ مدرسه مظهرالعلوم کڏه ڪراچي ۾ پڙهي رهيو آهي. سندس 33 ساله زندگي جيل ۾ يا پڙهائي ۾ يا تبليغ ۾ مصروف گذري، هو بيڪ وقت انقلابي رهنما، مهربان استاد ۽ درد مند مبلغ هو.

تحريڪ تحفظ ختم نبوت:

1953ع واري مشهور تحريڪ تحفظ ختم نبوت ۾ مولانا جن پيرڳوٺ

مان هڪ وڏو جٿو تيار ڪري ڪراچي پهتا تي کين گرفتار ڪري شهر کان پري غير آباد جاين تي ڦٽو ڪري آيا. اتان موٽي گهوٽڪي آيا ۽ مختلف هنڌن تي تقريرون ڪري ماڻهن کي گرفتاري لاءِ تيار ڪندا رهيا. 28 فيبروري 1953ع تي سندس وڏو ڀاءُ مولانا نذير حسين گرفتار ٿي چڪو هيو ۽ انهيءَ کان سواءِ سيد عطاءُالله بخاري ۽ ڪيترا ٻيا مذهبي رهنما مارچ جي شروع تائين جيل پهچي چڪا هئا. ان ڳالهه کين ڏاڍو بيقرار ڪيو ۽ چوندا هئا ته عطاءُ الله شاهه جهڙا قيد جي ڪوٺڙي ۾ بند هجن ته اسان پنهنجي گهرن ۾ بسترن تي ڪيئن آرام ڪري ٿا سگهون. نيٺ کين مارچ مهيني جي وچ ڌاري گرفتار ڪري سينٽرل جيل سکر جي ڦاسي گهاٽ ۾ رکيو ويو. جيل ۾ نه پاڻ آرام ڪيائون ۽ نه وري جيل جي عملدارن کي آرام ڪرڻ ڏنائون. سندن ماني دروازي کان اندر ڪري رکي ويندي هئي جنهن مان حسب ضرورت ٻه چار گره کائي ساڳي جاءِ تي اهڙي طرح رکي ڇڏيندا هئا جو ماني آڻڻ وارو ايئن سمجهندو هو ته مولانا ماني نٿو کائي. ويتر جو ڪو آفيسر اچي ته ان کي اهڙي ڏک ڏين جو ڇڙڪ اٿي ويهي نٿا سگهن جنهن مان انهن اهو سمجهيو ته مولانا بک هڙتال ڪئي آهي. نيٺ کين وڏي ڀاءُ مولانا نذير حسين جي وارڊ ۾ پهچايائون جنهن انهن کي خاطري ڏني ته مان ان جي بک هڙتال ختم ڪرائيندس، مولانا صاحب پنهنجي ڀاءُ کي حقيقت ٻڌائي ته مان بک هڙتال ڪونه ڪئي هئي پر ڇڙو ختم نبوت جي مخالف حڪومت کي پريشان ڪرڻ لاءِ اهڙو طريقو اختيار ڪيو هيم. جيل جي اندر سندن مصروفيت پڻ وارن قيدين کي تبليغ ڪرڻ يا تلاوت قرآن هئي، ويهي ڪري يا بيٺل يا پنهنجي وارڊ ۾ گهمندي قرآن شريف پڙهندا رهندا هئا ۽ رات جو ٻه ڪافي وقت نماز ۾ بيهي قرآن پاڪ جي تلاوت ڪندا هئا. روزانه قرآن پاڪ جو ختم ڪرڻ سندن اهڙو معمول هيو جو بيماري ۽ تڪليف ۾ ٻه ان ۾ ڪو فرق نه آڻيندا هئا. اٽڪل ساڍا ڇهه مهينا جيل ۾ گذارڻ کان پوءِ کين آزاد ڪيو ويو.

بحيثيت استاد:

استاد جي حيثيت ۾ سندن طريقي ڪار ٽن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. (1) اسڪول ۾ استاد جي حيثيت (2) ديني مدارس جي استاد جي حيثيت ۽ (3) عام شهري باشندن جي استاد جي حيثيت.

اسڪول ۾ استاد:

ضلع سکر لوڪل بورڊ جي چيف آفيسر جو چوڻ آهي ته جڏهن مون مولوي عبدالباري کي ڏٺو ته مون نٽي سمجهيو ته هي سادو ڇوڪر ڪو مولوي ٿي سگهي ٿو يا ڪنهن اسڪول ۾ هڪ ڏينهن لاءِ به پڙهائي سگهي ٿو پر جيئن ته سندس والد سان ان کي نوڪري ڏيڻ لاءِ واعدو ڪري چڪو هيم. سو مجبوراً کيس پير ڳوٺ هاءِ اسڪول ۾ آرڊر ڏنم ۽ مون کي پورو يقين هيو ته پهرين ڏينهن ئي شاگرد تنگ ڪري کيس اسڪول ڇڏائيندا مگر ڪجهه عرصي بعد اسڪول جي انسپيڪشن لاءِ ويم ته اسڪول جو تمام اسٽاف سندس پڙهائي ۽ انتظامي اهليت جو مداح هيو شاگرد سندس ضابطي ۾ ٿي ڏٺم.

مولانا عبدالباري اسڪول جي شاگردن کي دين جي بنيادي اصولن کان واقف ڪندا هئا ڪين اخلاقي ۽ مذهبي تربيت نماز جي پابندي ڪرائڻ سان گڏ نظم ۽ ضبط جو پابند بڻائيندا هئا. اسڪول ۾ يا بازار ۾ ڪنهن شاگرد کي شرارت ڪندي ڏسندا هئا ته ان کي هدايت به ڪندا هئا ۽ سزا به ڏيندا هئا. چڱن ڪمن ڪري سندن همت افزائي ڪري دل وٺندا هئا. اهوئي سبب آهي جو شاگردن جي دلين ۾ هيبت سان گڏ ان لاءِ عقيدت ۽ احترام به رهندو هو ٻارن ۾ اصلاح ڏسي انهن جا والدين يا اسڪول جا ٻيا استاد مولانا سان بي پناهه عقيدت رکندا هئا. شاگرد نماز جا عادي بڻجي ويا ۽ ازخود مسجدن ۾ وڃي قرآن شريف جي تعليم پڙهڻ لڳا.

ديني مدارس جي استاد جي حيثيت ۾:

سندن پڙهائي جو طريقو عام استادن کان مختلف هوندو هيو. هو پڙهائڻ وقت ڪتاب جي عبارتن تي تقرير يا عجيب و غريب نڪته بيان ڪرڻ بدران شاگردن ۾ ڪتاب سمجهڻ جو ملڪو پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. هو شاگرد کان عبارت پڙهائيندا هئا ۽ جتي غلطي ڪندو هو ته ڪانئس پڇندا هئا ته ان لفظ کي اعراب ڪهڙو اچي ٿو؟ عبارت پڙهڻ کان پوءِ شاگرد کي ترجمو ڪرڻ ۽ جملي جو مطلب ٻڌائڻ لاءِ چوندا هئا ۽ جيڪڏهن شاگرد غلطي ڪري ته سندس توجه ڇڪائيندا هئا ۽ کيس مطالعو ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪندا هئا. جنهن ڪري شاگرد مطالعي وقت ڪتاب کي صحيح سمجهي ايندا هئا ۽ انهن ۾ استعداد پيدا ٿيندو هو.

عام شهري باشندن جي استاد جي حيثيت ۾:

متي ذڪر ڪيل اسڪول ۽ مدارس ۾ باقاعده تعليم ڏيڻ کان سواءِ ڪاروباري ۽ ملازم پيشه عام شهرين جي تعليم لاءِ پيرڳوٺ جي سالار ڪوه واري مسجد ۾ هڪ مرڪز قائم ڪيائون، جتي قرآن پاڪ جو لفظي ترجمو ۽ مولانا عبدالستار خان جو جڙيل ڪتاب ”عربي ڪا معلم“ پڙهايو ويندو هو. پڙهائي جو وقت مغرب کان عشا تائين اٽڪل ٻه ڪلاڪ ۽ صبح جي نماز کان پوءِ اٽڪل ڏيڍ ڪلاڪ ڪن هيو. انهيءَ وقت مسجد ڪراڙن ۽ نوجوان شاگردن سان پري پئي هوندي هئي، هن درسگاه جي خصوصيت اها هئي جو انهن ۾ پيءُ ۽ پٽ، پوٽو ۽ ڏاڏو ٻه هم درس هوندا هئا. ان مرڪز جي زيرنگراني شهر جي ٻين مسجدن ۾ به انهيءَ طرز تي پڙهائڻ جو بندوبست ڪيو ويو. مولانا اميرالدين ٻه گهڻا سال انهيءَ مرڪز ۾ پڙهائيندو رهيو. قرآن پاڪ جي معنيٰ پڙهڻ جي ڪري پيرڳوٺ جي عام شهرين ۾ تمام سٺي تبديلي آئي.

ذاتي خوبيون:

پنهنجي والدين ۽ وڏن پاڙن جو تمام گهڻو ادب ڪندو هيو. سندن راءِ کي ڪڏهن به رد نه ڪندو هيو. سندن آڏو پنهنجي تڪليف ظاهر نه ڪندو هو ۽ نه وري پيءُ ماءُ کي پنهنجي ضرورت ئي ٻڌائيندو هو. ڪيس جيڪا پگهار ملندي هئي ته ان مان بغير ڪنهن پائي ڪپائڻ جي سموري بابا سائين جي آڏو رکندو هو ۽ جيڪا پنج ڏهه رپيا خرچي ملندي هيس تنهن مان به بچائي ننڍن پاڙن تي خرچ ڪندو هو. پيءُ ماءُ جي آڏو ڪنڌ جهڪائي نهايت ادب سان گفتگو ڪندو هو جيئن هڪ ڏڄڻو نوڪر پنهنجي نهايت ئي ڪاوڙيل حاڪم سان پيش ايندو آهي. متن ماڻهن ۾ پاڻ کان عمر يا مٽيءَ جي لحاظ کان وڏن سان ادب ۽ ننڍن سان شفقت سان پيش ايندو هيو. سندس ڪوشش هئي ته پنهنجي ماڻهن جي ٻارن کي پاڻ سان وٺي ديني مدرسن ۾ داخل ڪن ۽ ڪوشش سان ڪافي ٻارن ان وٽ يا ٻين مدرسن ۾ پڙهڻ شروع ڪيو. پنهنجي ننڍن پاڙن مان حافظ محمد انور کي سندس ملازمت جي مصروفيت هوندي به چڱا ڪتاب پڙهايائون ۽ ننڍي ڀاءُ فضل الله ابو عبدالمعيد کي ٽن سالن ۾ درس نظامي پڙهائي دارالهديٰ ٺيڙهي ڏانهن دوره حديث لاءِ موڪليائون.

(ابوعبدالمعيد عيساڻي)

مولانا محمد اسماعيل سومرو رحہ

مولانا موصوف جي جنم جي تاريخ ملي نہ سگهي آهي، اندازي موجب پاڻ 14هين صدي هجري جي ابتدا ۾ پيدا ٿيا. مولانا جي جمڻ جو هنڌ ڪوٽلو مرزا لڳ ٻاگو پٽو تعلقہ اٻاوڙو ضلع سکر آهي. پاڻ ذات جا سومرا هئا، سندن والد جو نالو ميان الله رکيو هو. ميان الله رکيو هڪ نيڪ مرد، پرهيزگار، متقي ۽ تهجد گذار هو. اهو گئنگ مين هو پنهنجي زندگي ريلوي جي ملازمت ۾ بسر ڪيائين. حضرت حافظ محمد صديقؒ ڀرچونڊي شريف وارن جو مريد هو. پنهنجي پياري پٽ کي ديني تعليم ڏيارڻ لاءِ ديني مدرسي ڳوٺ جهنگل ملڪ تعلقي اوٻاوڙي ۾ داخل ڪيائين. جنهن ۾ مولانا محمد اسحاق پٽو پڙهائيندو هو. ڪجهہ وقت اتي رهڻ کان پوءِ اتان ڇڏي مدرسہ نعمانيہ لاهور ۾ تعليم حاصل ڪيائون. اڃان ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيائون تہ وڏي مسافري جي ڪري والدين جي ناراضگي سبب وري موٽي اچي ساڳي مدرسہ جهنگل ملڪ ۾ تعليم جاري ڪيائون. مگر ڳوٺ جي ويجهڙائي ڪري تعليم ۾ خلل پيو پوي، والدين جي اجازت بغير اتان نڪري ويا. ڪيترو وقت گم هئا. عزيز اقربا ڳولي ڳولي ٿڪجي پيا. آخر خبر پين تہ مدرسہ پير جهنڊي ۾ تعليم وٺي رهيا آهن. ان وقت ۾ حديث ۽ تفسير مولانا عبيدالله سنڌي پڙهائيندا هئا. مولانا خليل الله جيڪي هن وقت ايسو فيڪٽري ڏهرڪي جي جامع مسجد جا خطيب آهن، تن جا هم سبق هئا. اتان سندن والد ميان الله رکيو زوري وٺي آيو. جو پاڻ ڳوٺ اچڻ تائين روئيندا آيا. ٻاهر وڃڻ کان پوءِ والد صاحب ناراض ٿيندا هئا تنهن ڪري لکپور تعلقہ اوٻاوڙو ۾مولانا علي شير (جيڪي وقت جا ولي هئا راڄن پور اٻاوڙي واري جي ڪن عالمن جي شاگرد ۽ ڪن جا استاد هئا. ۽ ميان عبدالله صاحب ڀرچونڊي شريف وارن جا استاد هئا.) ان وقت ۾ ڀرچونڊي شريف جي بزرگن جا فرزند ۽ راڄن پور جي عالمن جا ٻار بہ تعليم وٺندا هئا. جن مان مولانا عبدالحليم صاحب چاچڙ بہ هئا. ڪيترا طالب افغانستان، هندستان ۽ بنگال جا تعليم وٺندا هئا. مولانا نور محمد انڊڙ بہ ان ڏينهن ۾ پڙهندا هئا جتي مولانا پنهنجي تعليم جي تڪميل ڪئي. ظاهري تعليم

پوري ڪري باطني علم لاءِ وقت جي ولي حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحہ جي خدمت ۾ ڪجھ وقت گذاريائون. اتان باطني فيض وٺي پنھنجي اباڻي ڳوٺ ۾ آيا، جتان نئين ڪوٽ جا لاڙڪ زميندار مولانا کي پنھنجي ڳوٺ لڏائي ويا، اتي درس تدريس جو ڪم شروع ڪيائون. مسجد جا خطيب ۽ پيش امام ٿي رهيا. وڏا مقرر ۽ مبلغ مشھور ٿيا. واعظ تبليغ ۾ ڪڏهن بہ ڪنهن کان هڪ پيسو بہ نہ ورتائون. هميشہ سادگيءَ سان گذاريندا هئا، سادو لٽو پائيندا هئا، سادو کاڌو کائيندا هئا. اڪثر پيادل سفر ڪندا هئا. ڪو سواري وٺي ايندو هو تہ ناراضگي جو اظهار ڪندا هئا. جيڪڏهن ٻيا ماڻهو پيادل هوندا هئا تہ پاڻ گھوڙي تي نہ چڙهندا هئا. جيڪڏهن ڪو تنگ ڪندو هو تہ کيس چوندا هئا تہ تون هل مان پوءِ ايندس. پاڻ تقرير ۾ فرمائيندا هئا تہ مولوين کي تقرير تي ڪجھہ بہ نہ ڏيندا ڪريو. پاڻ بہ اصل ڪجھہ نہ وٺندا هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ڪرايي جا مولوي حق ڪڏهن بہ چئي نہ سگھندا. تقريرن تي وجھڻ ڪري مدرسہ جو ڪم گھٽ ٿي ويو پوءِ فتوي جو ڪم شروع ڪيائون. فتوي ۾ بہ ايڏا تہ ماهر ۽ مشھور ٿي ويا جو پرچوندي ۾ بہ مولانا جي فتوي تي عمل ٿيندو هو. هميشہ مولانا کان فتوي گھرائيندا هئا. جج بہ ڪيترا فيصلا مولانا ڏانهن موڪليندا هئا. ڊپٽي ڪمشنر ۽ ڪمشنر بہ شرعي فيصلا مولانا ڏانهن موڪليندا هئا. فتوي لکڻ جو ڪوبہ اجورو ڪونہ وٺندا هئا. وڏن ماڻهن سان ملڻ کان ڏاڍو پاسو ڪندا هئا. ڪين فرمائيندا هئا تہ اوهان جي اچڻ ۾ مون کي تڪليف ٿيندي آهي ۽ وقت ضايع ٿيندو آهي، وڏن ماڻهن جا نذرانہ بہ قبول نہ ڪندا هئا. سڄي زندگي غريبي ۽ مسڪيني ۾ گذاريائون زمين جو هڪ ٻارو بہ هٿ نہ ڪيائون. وڏا آفيسر سندن معتقد هئا مگر انهن کان ڪڏهن بہ فائدو نہ ورتائون. مولانا جي ڪوشش سان هتي هڪ عاليشان مسجد جڙي تيار ٿي، جنهن ۾ مولانا جا پنھنجا توحيد ۽ حضور پاڪ ﷺ جي تعريف جا شعر لکيل آهن. مولانا جا شعر عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌي ۾ ڇپيل آهن. مولانا جي فتوائن جو هڪ وڏو رڪارڊ آهي، مولانا صحابہ ڪرام جي دشمنن سان مناظره بہ ڪندا هئا اهي مناظره شروعاتي دور ۾ ڪندا هئا. پڇاڙيءَ ۾ وصيت فرمائي ويا تہ منهنجي قبر عام قبرستان ۾ ڪجھ ڪابہ امتيازي صورت نہ هجي قبر ڪچي هجي، منهنجي لاءِ بخشش جي دعا گھرندا رهندا. پويان 3 فرزند ۽ 2 نياڻيون ڇڏي ويا جن سڀني جون شاديون ٿيل آهن. جن مان 2 عالم آهن. هڪ مولوي

عبدالعزيز ۽ ٻيو عبدالحڪيم. مولوي عبدالعزيز مسجد جو خطيب ۽ پيش امام آهي، حڪمت جو ڪم بہ ڪندو آهي، مولوي عبدالحڪيم دڪانداري جو ڌنڌو ڪري، پاڻ وڃي پنهنجي رب سان ملاقاتي ٿيا.

(حافظ محمد اسماعيل ڪانجو. ڏهرڪي)

مولانا حافظ محمد يونس رحہ

تعلقي گهوٽڪي ۾ ڳوٺ جهنگل گهوٽہ ۾ پيدا ٿيا. سندن والد جو نالو حاجي ٻيلو هو پر پير خدا بخش شاھہ ان جو نالو ڦيرائي نور محمد رکيو هو. اولياءِ ڪرام جو صحبتي ۽ خدمتگذار هو. پنهنجي پٽ کي مدرسي حفظ القرآن رحمو والي ۾ داخل ڪيائين جتي حافظ محمد موسيٰ پڙهائيندو هو اهو ۽ حافظ محمد عثمان عمر ڀڄي وارو استادالڪل حافظ شير محمد مشوري جا شاگرد هئا. جنهن کي سيدالعارفين حافظ محمد صديق پرچونڊي پڙهايو هو. حفظ القرآن کان پوءِ حسين ٻيلي ۾ عبدالستار خان ۽ محمد فقير گهوٽہ وٽ پارسي شروع ڪيائون. پارسي ۾ سندس چاچي ملا آدم بہ مولوي صاحب کي چڱي مدد ڏني، فارسي جي تڪميل لاءِ مولانا نور محمد عادلپوري وٽ ويا. ڪجهہ تعليم حضرت مولانا محمد اسماعيل پٿر ۽ حضرت مولانا نور محمد انيڙ کان بہ پرايائون. حضرت پير فخرالدين شاھہ فرمائيندا هئا تہ مولانا نورمحمد انيڙ دارالعلوم ديوبند جي صدر مدرسي جي لائق آهن.

والد صاحب (مولانا محمد يونس) ۽ نو مسلم شيخ خوش محمد (جنهن کي پوءِ هاليجي شريف ويندي سندس سالن ٻيلي جي اندر شهيد ڪري ڇڏيو) حضرت امروٽي ﷫ وٽ علم جي دعا گهرائڻ ويا. حضرت امروٽي ﷫ مولانا علي شير لڪپوري کي لکيو تہ هيءَ بہ منهنجا پٽ اچن ٿا انهن جي پارت اٿو. مولانا جن ڪين وڏي شفقت سان پڙهايو. حافظ محمد يونس ختم قرآن جو اتي پڙهيو ماڻهن خيراتون ۽ عطيہ ڏنا. مولانا لڪپوري حافظ صاحب کي چيو اوهان ڪجهہ نہ وٺو تہ اوهان کي گهڻي برڪت پوندي، ان کان پوءِ حافظ صاحب ڪڏهن بہ تراويح ۾ ختم ڪرڻ تي ڪجهہ نہ ورتو تان تہ ڳوٺ وارن جو ڪير بہ

قبول نہ ڪندا هئا. مولانا جن آخري ڪتاب حضرت مولانا اميد علي جيڪب آبادي وٽ پڙهيا. فراغت کان پوءِ مدرسہ قاسم العلوم ۾ پڙهائڻ شروع ڪيو. پارسي ۽ ارشادالصرف ۾ تہ يڪتاءِ زمانہ هئا. حضرت مولانا قاري محمدي عيسيٰ ۽ مولانا عبدالحق پڻ بہ ڪجهہ وقت وٽن پڙهيا هئا. مولانا جن پنهنجي بزرگن جا تمام گهڻو عقيدتمند هئا. ڳالهہ ڪندا آهن تہ ڪنهن ماڻهو رستي ويندي دريءَ مان منهنجي ولادت جي خبر ٻڌائي. ان کي چيائون ادا تنهنجو نالو ڇا آهي؟ ان چيو سدورو. مولانا جن فرمايو خدا ڪندو منهنجو پٽ بہ سدورو ٿيندو. منهنجو نالو نصرالله رکيائون پر جڏهن شرح وقايہ پڙهائيندي مولانا عبدالحئي لکنوي جو علم بحر ڏٺائون تہ منهنجو نالو بہ عبدالحئي رکيائون ۽ پڙهڻ جي شروعات حضرت هاليجوي کان ڪرايائون. جو حضرت جن پارسي جو سبق مون کي پاڙهي علم جي شروعات ڪئي ۽ دستاربندي بہ پنهنجي هٿن سڳورن سان ڪرايائون. جڏهن مون کي ديوبند موڪليائون. ان وقت حالتون نيڪ نہ هيون تقسيم واري خونريزي جا اثرات موجود هئا پر ان هوندي بہ مون کي حضرت مدني جي خدمت ۾ روانو ڪيائون. مولانا جن ڪن سببن ڪري مدرسہ قاسم العلوم کي ڇڏي گهر ويجي رهيا. مولانا غلام رسول چنو باغ چنہ کان پنڌ اچي ڳوٺ مان سبق وٺي گهر موٽي ويندو هو. پوءِ مولانا غلام رسول چنو کين مدرسہ مظهرالعلوم باغ چنہ وٺي ويا ۽ اتي ڪجهہ وقت درس ڏنائون. پوءِ حضرت پير فخرالدين شاهہ ۽ حضرت مولانا عبدالرزاق جي حڪم سان پاڻ مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي جا سفير مقرر ٿيا. ديانت ۽ امانت ۾ مثالي هئا. هڪ پيري سندن کيسي ۾ پيل مدرسي جي قلم سان ڪجهہ لکڻ چاهيم تہ جهٽ کسي ورتائون ۽ تنبيہ ڪندي فرمايائون دارالعلوم ديوبند مان هن لاءِ پڙهي آيا آهيو تہ مدرسي جي امانت ۾ خيانت ڪريو. آخري عمر ۾ مجذوبيت جي حالت ۾ هئا سندن وفات سومر ڏينهن 25 محرم 1398هہ ۾ ٿي. کيس پنج فرزند آهن (1) ”شيخ الحديث حضرت مولانا“ عبدالحئي حسيني فاضل دارالعلوم ديوبند (2) عبدالعزيز (3) عبدالقادر (4) حافظ نور محمد سفير مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي (5) عبدالخالق ۽ هڪ نياڻي آهي جيڪا مولوي قاري حافظ عبدالرحيم گهوٽہ جي نڪاح ۾ آهي.

(حضرت مولانا عبدالحي بن مولانا محمد يونس ﷾)

مولانا درمحمد گهوٽ رحہ

هيءُ بزرگ ڳوٺ مراد گهوٽ ۾ پيدا ٿيو ۽ ميانجي ڪوڙل جو ٻيو نمبر پٽ هو. مراد ڳوٺ ڪنهن زماني ۾ جيد عالمن جو مولد ۽ منشا هو. حضرت مولانا محمد ڪامل ڪتباري، حضرت مولانا محمد حيات ڪتباري ۽ ٻيا بزرگ اصل ۾ ان ڳوٺ جا آهن، جن جو ذڪر عمدة الآثار في تاريخ ڪتبار ۽ الرحيم (حيدرآباد) جي مشاهير نمبر ۾ آهي. مولوي درمحمد مرحوم جو تعلق بہ انهيءَ خاندان سان آهي. اهو گهڻو علم مولانا محمد يونس سان گڏ پڙهيو ۽ ڪجهہ وقت ميانجي احمد (شيخائي واري) وٽ بہ پڙهيو 15 رمضان المبارڪ 13هہ ۾ وفات پاتائين. ڪيس ٽي پٽ آهن (1) مولوي عبدالحليم جيڪو عربي ٽيچر آهي (2) حافظ عبدالقيوم ۽ ٽيون پٽ مجذوب آهي ۽ نياٽيون بہ آهن.

(حافظ نورمحمد گهوٽ)

مولانا حافظ استاد ثناءُالله سنگهڙ رحہ

مولانا ثناءُالله ذات جا سنگهڙ هئا. تعلقي گهوٽڪي ۾ پيرل سنگهڙ ڳوٺ ۾ تولد ٿيا. سندس مائٽ جاهل ۽ جرائم پيشہ ماڻهو هئا. سندن اصلي نالو سانوڻ هو مولوي محمد قاسم چاچڙ وٽ قرآن مجيد ناظره ۽ ڪجهہ حفظ ڪيائون. مولانا محمد قاسم چاچڙ ان جو نالو ڦيرائي ثناءُالله رکيو. مولانا ثناءُالله گهڻو حفظ القرآن حافظ حاجي محمد عثمان وٽ عمر ڊهي ۾ ڪيو ان سال مسلمانن هندن جا عام ڏاڙا هنيا هئا. پارسي عادلپور ۾ مولانا نور محمد ملڪ وٽ پڙهيا ۽ ڪجهہ نئين ڪوٽ ۾ مولانا محمد اسماعيل سومري وٽ بہ پڙهيو ان ڪان علاوه اميد علي، مولانا نورمحمد انيڙ ۽ مولانا عبدالرزاق وٽ بہ پڙهيا. فنون جا آخري ڪتاب داد لغاري ۾ مولانا عبدالمجيد چاڪي وٽ پڙهيا. جڏهن مان صرف پڙهڻ لاءِ داد لغاري ويم

تڏهن مولانا عبدالمجيد پنجاب پڙهڻ لاءِ ويو هو ۽ مولوي ثناءُالله طالبن کي سبق ڏيندو هو. ان کان پوءِ اسان ٻيئي مولانا عبدالمجيد سان گڏ ڳوٺ علي شاهه تعلقي سکر ۾ آياسين. ان مدرسي ۾ مولانا اميد علي ۽ مولانا عبدالرزاق به پڙهائي چڪا هئا. ان کان پوءِ اسان ٻيئي سومراٽي آياسين. مولانا ثناءُ الله اڳ ۾ به اتي پڙهي چڪو هو مولانا محمد يعقوب جي والد مولانا عبدالحي وٽ پڙهياسين. ڪجهه وقت مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽه وٽ به پڙهياسين. جهنجا ڳوٺ (تعلقه ڪنڊڪوٽ ۾) مولانا فقير محمد وٽ به پڙهڻ ٿيو ان کان پوءِ مولانا ثناءُالله اسان کان جدا ٿي گماٽي (رياست بهاولپور) ۾ مولانا حبيب الله وٽ وڃي پڙهيا ۽ اتي ئي فارغ ٿيا. فارغ ٿي مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي ۾، گهڻو عرصو پڙهايائون. پوءِ مدرسه مدينة العلوم پنوعاقل ۾ ۽ ڪجھ وقت پرياليءَ ۾ وري قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ پوءِ صادق ڳوٺ لڳ قادرپور ۾، پوءِ ڪجهه وقت مدرسه دارالسعادت قادرپور ۾ پوءِ آخر تائين صادق ڳوٺ ۾ پڙهائيندا هئا ۽ تاريخ 22 .1. 1973ع مطابق 17، ذي الحج 1392هه ۾ وفات پاتائون. پٺيان به پٽ ايوب ۽ حبيب الله اٿن جيڪي پڙهي رهيا آهن، حضرت مولانا نهايت متقي هئا مشڪوڪ مال هئڻ سبب مائٽن جي گهر جي ماني نه کائيندا هئا. پڙهڻ واري زماني موڪل جا ڏينهن عمر ڍهي ۾ حافظ محمد عثمان وٽ گذاريندا هئا. سندن شاگرد بي شمار آهن.

(حافظ دوست علي لکڻ)

منهنجي پارسي ۽ عربي جي ابتدائي تعليم مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪيءَ ۾ حضرت استاد مولانا ثناءُالله وٽ ٿي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالمجيد پيہ رحہ

تقريباً 1315هہ ڳوٺ ڏيٺا پيہ تعلقي اباوڙي ۾ تولد ٿيا. والد جو نالو ميانجي احمد دين هو. ڇئن پنجن سالن بعد سندن والد ميانجي احمد دين ڪنهن سبب سان اصلوڪي ڳوٺ مان لڏي تعلقي ڪشمور ضلعي جيڪب آباد جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ بنڊ ۾ وڃي سڪونت اختيار ڪئي، جتي ابتدائي قرآن پاڪ جي تعليم پنهنجي والد وٽ شروع ڪيائون. مولانا جو اصل نالو محمد عيسيٰ هيو. جڏهن 11، 12 ورهين جي عمر جا ٿيا تہ انهيءَ ڳوٺ ۾ سيد حاجي شير محمد شاهہ رحمة الله عليه آيا، ميانجي احمد دين پنهنجي پٽ محمد عيسيٰ سميت ملڻ ويو. حضرت پير صاحب جن ميانجي صاحب کي چيو تہ تون پنهنجو پٽ اسان جي حوالي ڪر تہ ڪيس تعليم ڏياري وڃي جو ٻار ذهين ۽ فهيم نظر ٿو اچي، تڏهن سندن والد صاحب خوشي سان انهيءَ آڇ کي قبول ڪيو. حضرت پير صاحب جن ڪين مدرسہ قاسم العلوم ۾ داخل ڪرايو ۽ ڪفالت پنهنجي ذمي فرمايائون دوران تعليم سندن هم سبقي مولانا قاري محمد عيسيٰ ٻٽو ۽ مولانا محمد عالم ٻٽو ميرپوري ۽ ٻيا هئا جيئن تہ ساڳئي مدرسي ۾ هم سبقي ۽ هم نام بہ فرد ٿي پيا، انهيءَ ڪري پير صاحب جن محمد عيسيٰ پيہ جو نالو تبديل ڪري عبدالمجيد رکيو.

سندن استاد اڪرام:

حضرت مولانا علي شير لڪپوري، حضرت مولانا اميد علي رحمة الله عليه حضرت مولانا نورمحمد انيڙ ۽ حضرت مولانا شمس الحق افغاني مدظلہ العاليٰ.

فن قرائت:

فن قرائت حضرت پير سائين شير محمد شاهہ کان حاصل ڪيائون، بعد ۾ حضرت پير سائين جي معيت ۾ ٿانہ ڀون ويا جتي تبرڪ طور چند اسباق حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي رحمة الله عليه کان حاصل ڪيائون.

آخري دستاربندي:

سندن دستاربندي مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪيءَ ۾ ٿي، فراغت بعد پنهنجي ڳوٺ ۾ تعليم ڏسڻ شروع ڪيائون، جتان تمام گهڻا انسان فيضياب ٿيا آهن. آخر 35، 36 ورهيہ عمر ۾ ڪين قرآن پاڪ جي حفظ ڪرڻ جو شوق ٿيو پوءِ بغير استاد جي محنت ڪيائون. نهايت ذڪي هئڻ ڪري چئن مهينن ۾ 15 ڏينهن ۾ پورو حفظ قرآن ڪيائون. پوءِ سڄي عمر رمضان المبارڪ ۾ ختم قرآن بغير ڪنهن لالچ جي ٻڌائيندا رهيا. آخر تقريباً 50 ورهين جي عمر ۾ اصلوڪي آبائي ڳوٺ ڏيتا پيہ ۾ سڪونت اختيار ڪيائون.

علمي خدمت:

ان ڪان پوءِ ڳوٺ پير نادر شاهہ تعلقي اباوڙي ۾ هڪ مدرسي جو بنياد وڌائون جتي باقي حياتي جا ڏينهن عربي، فارسي ۽ حفظ قرآن مجيد جي تعليم ڏيندا رهيا. سال 1956ع ۾ الله تعاليٰ ڪين حج بيت الله جي نعمت ڪان نوازيو پاڻ عابد زاهد ۽ تهجد گذار هئا. سال 1960ع ۾ قرآن پاڪ جو سبق پڙهائيندي ڪين گردي جو دورو پيو يڪدم گهر پهتا پئي ڏينهن 10 بجي ڏينهن جو ڳالهائڻ بند ڪيائون. تلاوت قرآن پاڪ زبان تي جاري ٿي ويئي اڌ ڪلاڪ ڪن اهو معاملو هليو هلندي تلاوت ۾ دم پرواز ٿين. سندن بيعت حضرت امروٽي رحہ سان هئي، حضرت امروٽي رحہ جي وفات بعد حضرت هاليجوي رحہ سان تعلق ڳنڍيائون.

(عبدالرحمان بن مولانا مرحوم)

ميان يار محمد راڄنپوري ۽ مولانا جي هم سبقي مولوي محمد عالم سومري جو چوڻ آهي تہ مولانا عبدالمجيد پيہ گهڻو وقت قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ ۽ ڪجهہ وقت مدرسہ مظهرالعلوم کڏو ڪراچي ۾ پڙهيا ۽ فراغت شڪارپور ۾ مولانا اميد علي وٽ حاصل ڪيائون. ميان يار محمد جو چوڻ آهي تہ مولانا عبدالحڪيم، مولانا عبداللطيف راڄنپوري، قاري محمد عيسيٰ پٺہ، مولانا عبدالحق پنو ۽ مولانا عبدالمجيد پيہ انهن جي مدرسن ۾ گڏ پڙهيا ۽ گڏ فارغ ٿيا.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا محمد قاسم چاچڙ رحه

مولانا محمد قاسم پٽ ملا ماڻڪ پٽ ميوو پٽ جلال پٽ پرتو پٽ اسحاق عرف ساڪ. ساڪاڻي انهيءَ ساڪ ڏانهن منسوب آهن. مولانا صاحب چوڏهين صديءَ جي شروعات ۾ ڳوٺ ماڻڪ چاچڙ ۾ ڄائو. ملا سائين داد سندس ننڍو ڀاءُ هو. قرآن مجيد جي تعليم ميانجي محمد هاشم وٽ پرايائين. سنڌي فائنل قادرپور مان ڪيائين. ان زماني ۾ قادرپور جو اسڪول سنڌ جي مکيه اسڪولن مان هڪ هو. پارسي ۽ گهڻي عربي تعليم مولانا نورمحمد چاچڙ وٽ ڪنڊي جي ڳوٺ ۾ حاصل ڪيائين. جامع مسجد گهوٽڪي ۾ هڪ رياستي عالم وٽ به پڙهيا. مولانا عبدالحليم چاچڙ وٽ غوثپور ۾ ڏتي ڏنه شاهه جي مدرسي ۾ به ڪجهه تعليم ورتائون. فراغت مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ حاصل ڪيائون. فراغت کان پوءِ ڪجهه وقت مدرسه مظهرالعلوم کڏي ۾ رهي مولانا محمد صادق کان امام غزالي جا ڪي ڪتاب سمجهيائون. ڪراچي کان موٽي ڳوٺ ۾ پنهنجو مدرسو کوليائون. مولانا شير محمد جتوئي تائبي سکر وارا، مولانا عبدالقادر بن مولانا نورمحمد چاچڙ، مولانا غلام حيدر ملاح، مولوي محمد صالح عاجز ايڊيٽر هفت روزه "صبح صادق"، سيد موسيٰ شاهه گهوٽڪي وارو، مولانا نظر محمد ساوند رحمه الله ۽ ٻيا سندس شاگرد آهن. مولانا ثناءُ الله مرحوم به قرآن ڪريم ناظره مولانا محمد قاسم وٽ پڙهيو. خانڳڙه واري بزرگ مولانا احمد رحمه الله مشڪواة شريف جو سنڌي ترجمو ڪرايو هو مولوي محمد قاسم به پنهنجي استاد مولانا نورمحمد چاچڙ سان گڏ انهيءَ جي مترجمين ۾ شامل هو. 1934ع ۾ ملا مڪتب شروع ڪيائون. گهڻو وقت گرانٽ ڪونه وٺندو هو. هڪ پيري ڪوئٽه ۾ مولوي صاحب کي انگريزن گرفتار ڪيو هو پر چشمي واري پير صاحب جي ضمانت تي آزاد ٿيا. حقيقت ۾ مولوي صاحب ڪوئٽه گهمڻ ويو هو. سندن بيعت حضرت مولانا خليل احمد سهارنپوري رحمه الله سان هين. آخر ۾ حضرت هاليجوي رحمه الله سان تعلق ٿين. جمادي الاول 1387هه ۾

وفات پاتائون، ۽ پنهنجي خاندان جي قبرستان مسافر (لڳ قادرپور) ۾ دفن ٿيا. کين چار پٽ ۽ ٽي نياڻيون هيون. جن مان ٻه پٽ مولوي حاجي محمد ۽ محمد عيسيٰ ۽ هڪ نياڻي حال حيات آهن.

(مولوي حاجي محمد ۽ محمد عيسيٰ)

مولوي خدا بخش پٿو رحہ

خاندان:

مولوي خدا بخش جو ڏاڏو ساماڻو عرف مولوي عثمان هو جنهن کي نڳن کٽي وچي دهلي وڪيو اتفاق سان اباوڙي جو ماڻهو اتي مليس ان کيس سچاٽي آزاد ڪرايو. ساماڻي کي پڙهڻ جو شوق جاڳيو. فتح پوري مسجد (دهلي) ۾ داخل ٿيو اهو دور غالباً حضرت شاه عبدالعزيز محدث دهلوي جو هو صدر سعيد حضرت مولانا عبدالحي وٽ ٻه ڪجهه پڙهيو مولانا محمد عثمان کان روايت آهي تہ اسان ڏاڍي محنت ڪئي، سموري مدرسي ۾ اسان ٻہ طالب علم وڏيڪ محنتي هئاسين مان صرف بيت الخلاء ۾ وڃڻ مهل مطالعي کان رهجي ويندو هوس، پر ٻيو سنگتي مون کان زور محنتي هو محنت ٻہ بک تي هوندي هئي، هڪ ڏينهن مشهور سياح بزرگ محڪم الدين سيراني آيو ۽ مسجد ۾ آرام ڪرڻ لڳو. ان جا ڪن ڪجهه وڏا هئا طالب علم شرارت ڪري ان جي ڪنن ۾ ڪانيون هڻڻ لڳا. ان بزرگ چيو بابا مان صبح جي نماز مدينہ منور ۾ پڙهي هتي پهتو آهيان. مون کي ڪجهه آرام ڪرڻ ڏيو. اسان چيو واه ايڏو وڏو بزرگ آهين ۽ اسان تڪليفن ۾ آهيون، چيائين اوهان کي ڪهڙي تڪليف آهي، اسان بک جي شڪايت ڪئي، ان چيو اوهان مان هڪڙو "ڏي گهل" جي هڪ تسبيح پڙهي تہ اها تڪليف دور ٿي ويندي. بزرگ هليو ويو شام جو سڀ کان پهريون منهنجي پڙهڻ جو وارو هو مان اها تسبيح پڙهي تہ سڄي دهلي اٿلي پيئي مختلف طعام ماڻهو کڻي آيا. ايتري قدر جو مسجد جي اڱڻ ۾ گنجائش نہ رهي، اسان ٻہ مصيبت ۾ اچي وياسين تہ ماني کائون يا مطالعو ڪريون. بزرگ صاحب

اللفظل هو ان لفظ جو تاثير ڏاڏي محمد عثمان کان پوءِ بہ گھڻو عرصو اسان جي خاندان ۾ رهيو. مولانا عثمان رياضي اقيلدس ۽ ٻين فنن ۾ ماهر ٿيڻ کان پوءِ فارغ ٿي موٽيا ۽ ڪوٽ مٺڻ ۾ خواجہ غلام فريد جي ڏاڏي خواجہ محمد عاقل جي مدرسي ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون. ڪافي زمانو پڙهائي پنهنجي آبائي ڳوٺ عيدن پٺہ موٽي آيا ۽ اباوڙي ۾ حڪومت پاران قاضي مقرر ٿيو. کين 3 پٽ ٿيا مولوي نظام الدين، مولوي عبدالنبي ۽ مولوي عبدالرسول. ٽئي ڄڻا ڍهرن جي مسجد ۾ رهيا. پنهنجو ماهيو مال بہ هين، اتي بہ درس تدريس جو ڪم جاري رهيو. قاضي صاحب جي وفات بعد مولوي نظام الدين درس ڏيڻ شروع ڪيو. تمام گھڻا طالب علم فيضياب ٿيا. جن مان حضرت مولانا عبدالحليم ڪنڊو (جيڪي مولانا محمد يعقوب والد مولانا مفتي عبدالغفور همايوني جا استاد هئا) مولانا قاضي عثمان راڄنپوري ۽ مولانا يار محمد راڄنپوري نمايان آهن. اهو خاندان شاهہ ولي الله جي گھراڻي جو قريبي تعلقدار آهي ۽ مولانا عبدالحليم ڪنڊوي ۽ راڄنپوري علماءِ هڪ واسطي سان حضرت شاهہ عبدالعزيز محدث دهلوي ۽ صدر سعيد حضرت مولانا عبدالحئي جا شاگرد آهن. اهو عبدالحي حضرت مولانا شاهہ عبدالعزيز جو نياڻو ۽ خاص شاگرد هو. (پر راڄنپوري خاندان جي معلومات مطابق مولانا عثمان ۽ مولانا يار محمد راڄنپوري مولانا نظام الدين وٽ ڪونہ پڙهيا هئا. مولانا يار محمد جنهن جي ڪري راڄنپور علمي فيضان ۾ زياده مشهور ٿيو پنهنجي والد وٽ ۽ پنهنجي ڀاءُ وٽ پڙهيو.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا جو گھر اباوڙي ۾ ڪورين واري مسجد وٽ هو مولانا ٻاهر ويل هئا. گھر ۾ سندن بہ پٽ نورالله ۽ ضياءُ الله، هڪ نياڻي ۽ گھرواري حمل سان موجود هئا تہ اوچتو گھر ڪري پيو ۽ سموري گھر جا ڀاتي شهيد ٿي ويا. مولانا جن حضرت ايوب ﷺ وانگر صبر ڪيو. ڪتب خانو سڙي ويو. ان حادثي تي بہ صبر ڪيائون. ان وقت مولانا جي عمر 80 سال هئي، ان بعد پاڻ ماٽيلي مائٽن ڏانهن گھمڻ ويا تہ هڪ عورت چيس مولوي صاحب مون کي خدا پاڪ نياڻي ڏني تہ اها توکي پرڻائيندس، خدا جو شان ان کي نياڻي ٿي. ان جو نالو سيائي رکيائين ۽ مولانا جن 92 ورهيہ عمر ۾ شادي ڪئي، مولانا کي ان مان ٽي پٽ نورالله، ضياءُالله ۽ خدا بخش ۽ هڪ نياڻي ٿي، مولانا جو

تعلق تصوف ۾ خواجہ صاحب جي خاندان سان هو. خواجہ محمد عاقل کي بہ پٽ هئا، خواجہ عبدالحق ۽ خواجہ خدا بخش، اتفاق سان خواجہ خدا بخش جي وفات جي موقعي تي مولانا کي ٽيون پٽ ڄائو ان تي پنهنجي مرشد جو نالو رکيائين.

مولانا جن پنهنجي حياتيءَ ۾ نياڻي پرڻائي ويا هئا ۽ گهرواري بہ فوت ٿي چڪي هئي، مولانا جي وفات بعد سندن ٽنهي پٽن کي راڄنپوري عالم وٺي ويا، انهن جي پرورش ڪيائون ۽ انهن کي تعليم بہ ڏنائون. بہ پٽ ٿورو پڙهيا، باقي مولوي حافظ خدا بخش شرح وقايہ تائين اتي تعليم ورتي ۽ ان جي شادي مولوي عبدالواحد پنو جي ڌيءَ سان ٿي، شادي کان پوءِ پنهنجي اصلي ڳوٺ عيدن پٺہ ۾ مولوي يار محمد ليہ واري کي ٽي سال رهائي ان وٽ علم جي تڪميل ڪيائين. مولوي خدا بخش پنهنجي راڄنپوري استادن ۽ محسنن جي وڏي خدمت ۽ ادب ڪندو هو سدائين ختم اتي پڙهندو هو. تراويح پڙهائي پنهنجي ڳوٺ موٽي ايندو هو ۽ گهرواري کان ٻڙو جهڳائي لسي ۽ مکڻ کڻي اسر جو اچي پنهنجي استادن کي روزو رکائيندو هو. راڄن پور ۾ پڙهڻ واري وقت ان جا هم سبق هئا، مولوي علي شير لڪپوري، مولوي غلام قادر پٺہ، مولوي سليمان پٺہ ۽ مولوي عبدالرئوف مهر. راڄنپوري عالمن جي مائٽي ٿيل هئي، اوڏانهن پنهنجا ٻار موڪليندا هئا تہ مولوي خدا بخش کي انهن سان گڏ موڪليندا هئا. تصوف ۾ سندن تعلق حضرت حافظ پرچوندي ﷫ سان هو سندن وفات بعد حضرت دينپوري ۽ حضرت امروٽي سان سندس تعلق ٿيو مولوي خدا بخش مولانا عبدالغفور همايوني سان ملڻ ويو ان کي چيائين مان مولوي نظام الدين پٺہ جو پٽ آهيان، مولانا همايوني کانئس پڇيو تہ تون مولوي نظام الدين جو پٽ آهين اهو ڪنهن جو پٽ هو؟ چيائين اهو مولانا عثمان جو پٽ هو. مولانا همايوني ٽي پيرا مولوي صاحب کان پڇيو پوءِ پنهنجي خليفن کي چيائون مولوي خدا بخش اسان جي استادي گهراڻي جو عالم آهي، جيتري تائين هتي آهي مصلو ان جو آهي (مولانا همايوني جو والد ۽ استاد مولانا محمد يعقوب همايوني مولانا عبدالحليم ڪندوي جو مولانا نظام الدين پٺہ جو شاگرد هو.)

فراغت کان پوءِ گهڻو وقت پنهنجي ڳوٺ عيدن پٺہ ۾ پڙهايائون، پوءِ قحط سالي سبب بوزدارن واري ڳڙهي محمد شاهہ ۾ ٽي سال پڙهيائون، ان

ڪان پوءِ هيبت (تعلقه ڪنڌڪوٽ) ۾ ٻه چار مهينا رهيا. پير محمد شاهه سندن چڱي خدمت ڪئي، پر عقائد جي اختلاف سبب اتي رهڻ پسند نه ڪيائون. اج ڪان سٺ سال اڳي هيبت کي ڇڏي ڳوٺ رئيس عمر پٽه (تعلقه ڪشمور) ۾ آيا ۽ حضرت پرچونڊي ﷫ جي مريد فقير غلام محمد پٽه جي ننڍڙي مسجد ۾ درس ڏيڻ لڳا. حضرت پير فخرالدين شاهه ۽ پير قاري شير محمد شاهه ان ڳوٺ ۾ گهڻو ايندا هئا انهن. (ٽنهي ڀائرن) حاجي قادر بخش خان، حاجي بلند خان ۽ حاجي غلام محمد خان کي چئي مولوي خدا بخش کي سندن وڏي مسجد ۾ مقرر ڪرايو ٽيهه سال متواتر اتي تدريس هلايائين، مولوي خدا بخش پنهنجي ٽنهي پٽن مولوي عبدالواحد، قاري محمد عيسيٰ ۽ مولوي عبدالحق کي سنڌي ۽ پارسي پڙهائي مدرسه قاسم العلوم ۾ داخل ڪيو ۽ ٻه سال پوءِ پنهنجي پوٽي مولوي عبدالغفور کي به انهن سان گڏ ڇڏيو. آخري عمر ۾ مولوي خدا بخش پنهنجي ڳوٺ موٽي آيا ۽ ٽن ادائي سالن ڪان پوءِ 1360هه ڌاري پنهنجي ڳوٺ عيدن پٽه ۾ فوت ٿيو. مولوي صاحب حضرت ٿانوي جا ڪتاب گهڻو پڙهندو هو. تحريڪ خلافت ۾ گهڻو حصو ورتائون. بئراج واري مشهور مسجد جي تحريڪ ۾ پنهنجي مرشد سان گڏ هو ۽ ڪفن مٿي سان ٻڌي نڪتو هو.

(مولوي عبدالغفور بن مولوي عبدالواحد پٽه)

مولانا قاري محمد عيسيٰ رحه

قاري محمد عيسيٰ بن مولوي خدا بخش بن مولانا نظام الدين بن مولانا قاضي عثمان پٽو غالباً 1900ع ۾ پيدا ٿيو. پارسي پنهنجي والد وٽ پڙهيو ۽ عربي گهڻي مدرسه قاسم العلوم ۾ پڙهيو ۽ تڪميل به اتي ڪيائين ۽ ڪجهه لاهور ۾ مولانا شمس الحق وٽ به پڙهيو. پهريون قاري صاحب مدرسه قاسم العلوم جو سفير مقرر ٿيو پوءِ سفارت ڇڏي تبليغي سلسلو شروع ڪيائون. سنڌ، بلوچستان ۽ رياست بهاولپور ۾ توحيد جي تبليغ ڪندو رهيو. نهايت حق گو مخلص ۽ جرئتمند واعظ هو. سندس ٽي پٽ مولوي عبيدالله، حافظ عبدالاحد ۽ مولوي عبدالصمد آهن. سندن وفات 15 رجب 1383هه ۾ ٿي. (مولوي عبدالغفور پٽه)

حضرت قاري صاحب سنڌ ۾ جيڪا توحيد ۽ اصلاح جي خدمت ڪئي ان جو نظير ملڻ مشڪل آهي. حضرت هاليجوي قدس سره جن قاري صاحب کي هڪ سند لکي ڏني هئي ته قاري محمد عيسيٰ جنهن سهڻي انداز سان قرآن سمجهائي ٿو اهڙو مشڪل سان ٻئي ڪو بيان ڪندو هوندو. ڪنهن باطل قوت سان ٽڪر لاءِ ڪوئي به ڪيس خط لکندو ته هڪدم اچي اتي پهچندو هو. ان جي اصلاح جا اثرات گهرا موجود آهن. قاري صاحب جڏهن به هاليجي شريف ۾ ايندو هو ته پاڻ بزرگ صبح جي نماز پڑهائي ڪيس ڪرسي رکائي ڏيندا هئا ۽ قاري صاحب روزانو وعظ ڪندو هو قاري صاحب تلخ لفظ به ڳالهائيندا هئا پر مٺان جو سهڻي انداز سان قرآن جي آيت پڑهندا هئا ته ٽتل دل ٺري ويندي هئي. ميان يار محمد راڄنپوري ۽ ٻين ذريعن مان معلوم ٿيو آهي ته مولانا قاري محمد عيسيٰ، مولانا عبدالحڪيم راڄنپوري ۽ مولانا عبدالمجيد پيو مولانا اميد علي وٽ مدرسه مولوي جهان خان شڪارپور ۾ فارغ ٿيا. مولوي محمد عالم سومره جنهن پڻ انهن سان گڏ دستار فضيلت ٻڌي. ان چيو ته حضرت مولانا تاج محمود امروٽيؒ اسان کي دستار ٻڌائي هئي.

(ايڊيٽر)

مولانا عبدالحق پنّو رحه

مولوي خدا بخش پنهنجي پٽ مولوي عبدالحق کي فراغت کان پوءِ دارالعلوم ديوبند موڪليو پر دارالعلوم ۾ تازو اختلاف ٿي پيو هو ۽ مولانا انور شاه ڪاشميري ديوبند ڇڏي ڏابيل ۾ وڃي رهيا ۽ مولانا شبير احمد عثماني به اتي پڑهائڻ لڳو هو. مولانا عبدالحق ديوبند ۾ پهچي اتان ڏابيل ويو ۽ انهن ٻنهن بزرگن وٽ دوره حديث پڑهيو اتان موٽي 4 سال سڄاول ۾ رهي شمس الحق افغاني وٽ قرآن پاڪ جو تفسير پڑهيو ۽ اهي تقريرون به قلمبند ڪيائين. پوءِ مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ ڪجهه سال استاد ٿي رهيو ۽ ٿورو وقت سفير به ٿيو. پوءِ اتان ڇڏي لوڪو شيڊ پڊعيدن جي جامع مسجد ۾ اچي رهيا ۽ سڄي زندگي پڊعيدن ۾ رهي توحيد جي پرچار ڪندا رهيا. پنهنجي وڏي پاءُ وانگر حق گو عالم هئا. ان علائقي ۾ مولانا تمام گهڻو اصلاح ڪيو سندس حق گوئي

جا واقعا ضرب المثل آهن. صدر ايوب خان جي زماني ۾ نواب شاهه جي هڪ مسجد اندر حڪومت خلاف تقرير ڪرڻ جي پاداش ۾ مارشل لا ڪورٽ ڪين 5 هزار رپيه ڏنڊ يا ڇهه مهينا ٽيپ ڏني. هڪ رات جيل ۾ گذاريائون صبح جو سندن هڪ شاگرد ۽ معتقد عبدالفتاح ملڪ پڊعيدن واري 5 هزار رپيا ڏيئي مولانا کي آزاد ڪرايو. مولانا جن جنرل امراء خان مارشل لا ائڊمنسٽريٽر زون بي وٽ ڪوئٽا ۾ اپيل داخل ڪئي، مولانا جن، پنهنجي پاڻتي مولوي عبدالغفور کي ساڻ ڪري سانس وچي ڪوئٽا ۾ مليا، امراءَ خان جي پڇا ڪرڻ تي ته توهان نوابشاهه ۾ تقرير ڪئي آهي؟ مولانا عبدالحق چيو هائو وري پڇيائين ته اوهان ايوب خان کي گهٽ وڌ ڳالهايو هو مولانا فرمايو بالڪل مون هي لفظ چيا هئا ته حضرت عمر فاروق رضي الله عنه رعيت جو پهريدار هو پنهنجي ننڊ ڦٽائي رعيت کي آرام ڪرائيندو هو اڄ مٿين حاڪم ڪان وٺي هيٺين آفيسرن تائين ڪنهن کي به رعيت جو خيال نه آهي. امراءَ خان چيو: لڪين ايوب خان گڏجن ته به حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جي برابر نه آهن، مولانا توهان صحيح چيو آهي اوهان آزاد آهيو. مولانا جي واپسيءَ کان به اڳي ڏنڊ واري پيسن واپس ڪرڻ جو بندوبست ٿي چڪو هو. مولانا جن 1965ع ۾ پڊعيدن جي اندر فوت ٿيا. (مولوي عبدالغفور پاڻتو)

مولانا عبدالقادر پنهواري وارو رحه

مولانا عبدالقادر بن محمد بن فاضل انڊڙ هڪ علمي گهراڻي ۾ پيدا ٿيا. موجوده مولوي محمد فاضل تائين (جيڪو سندن پوٽو آهي) ست پيڙهيون عالم باعمل ٿيندا آيا آهن. انهن سڀني مان زياده شهرت ۽ ڪمال مولانا عبدالقادر کي حاصل ٿيو مولانا جن جو تولد قاسم پور (لڳ سانگي) ۾ ٿيو. علم سمورو مولانا خليفه محمد يعقوب همايوني وٽ پڙهيا. مولانا عبدالرحمان سکر وارا، مولانا عبدالله (سومراڻي) مولانا عبدالستار رستمي ۽ مولانا عبدالغفار (والد مولانا احمد) خانڳڙهه وارو سندن هم استاد هئا. فراغت بعد پنهنجي ڳوٺ قاسم پور ۾ پڙهائيندا رهيا پوءِ پنهواري جا سيد کين پنهواري وٺي ويا، اتي مدرسي تمام گهڻي شهرت ورتي ۽ وفات تائين اتي رهيا، مولانا وٽ جن تعليم ورتي تن مان ڪي مکيه شخصيتون هيءُ آهن: حضرت مولانا ابوالحسن تاج محمود امروٽي رحمة الله عليه، مولانا عبدالعزيز ٽريچاڻوي، مولانا احمد ٽريچاڻوي، مولوي غلام حيدر شاهه مولانا

حڪيم قائم الدين ۽ ان جو پاءُ حڪيم عبدالڪريم، مولوي عيسيٰ ۽ ان جو پٽ مولوي فيض الڪريم، پيرزادو غلام محمد ۽ ٻيا. حضرت امروٽي جو سائن ايترو تعلق هو جو قرآن مجيد جو ترجمو ڪري مولانا عبدالقادر کي ڏيکاريائون ان کان پوءِ ڇاپي ۾ آنڌائون، پر وچ ۾ هڪ مسئلو اچي ويو جنهن تعلقات کي خراب ڪيو. مولانا عبدالقادر جي وڏي نياڻي مائي سانل باقاعده فارغ التحصيل عالم ۽ ولايت واري عورت هئي، ان جو رشتو حضرت امروٽي سان طئي ٿيو هو پر انڊڙ برادري جي سخت مخالفت سبب مولانا عبدالقادر حضرت امروٽي کي رشتو ڏيڻ کان جواب ڏنو بيبي سانل به ٻي ڪنهن سان شادي ڪرڻ کان جواب ڏنو ۽ ڪنواري فوت ٿي وئي، مائي سانل ڪرامتن واري عورت هئي، حضرت امروٽي سان ايڏي وڏي زيادتي ٿي ته به پنهنجي استاد جو احترام ڪندا رهيا. مولوي فاضل ٻڌايو ته مان نيڙهي ۾ پڙهندو هوس ته حضرت امروٽي اتي آيا، منهنجي پڇا ڪيائون مون کي گهرائي هڪ سبق پڙهايائون. گوياڪ استاد جي پڙهائڻ وارو احسان لاٿائون. مولوي فاضل (بن مولوي غلام محمد بن مولانا عبدالقادر) سندن پوٽو آهي، ان وڌيڪ ٻڌايو ته حضرت امروٽي ڪابل واري هجرت جي تياري واري وقت مون کي گهرايو. مون کي فرمايائون، اسماءَ حسنيٰ ياد ڪر ته توکي ان جي اجازت ڏيان، مولانا عثمان ڪوري ۽ حڪيم قائم الدين وارن مون کي آهستي چيو ڪيمياء گُهر، ڪيمياء گُهر، انهن سمجهيو ته استادزادي جو انگل ضرور پورو ڪندا، مان به ٻاراڻي ڪندي چيو سائين مون کي ڪيميا جو نسخو ڏيو. فرمايائون ابا اچان تون ان لائق نه ٿيو آهي، مولوي فاضل هي به ٻڌايو ته مان جڏهن به امروٽ شريف ويس ته مون کي سدائين گڏ ماني کارائيندا هئا. حضرت امروٽيؒ جو اهو ڪمال تحمل هو جو جنهن خاندان سندن عالم ۽ صاحب ولايت مڱ روڪي ڇڏي، جڏهن ته طرفين ۾ ٻي انداز چاهت به هئي پر استادي رشتي سبب ان خاندان سان اها فياضي روا رکيائون، مولوي فاضل چيو حضرت هاليجويؒ فرمايو مان مولانا وٽ پڙهڻ لاءِ آيو هيس پر پاڻ ضعيف ٿي چڪا هئا ان ڪري اتي ڪونه پڙهيس، مولانا جن عامل به وڏا هئا ۽ انهن جي دعا به مقبول هئي، مولوي فاضل ٻڌايو ته شاهه مردان شاهه اول (متوفي 7. 3. 1329ھ) به پيرا دعا لاءِ خدمت ۾ آيو پهريون پيرو رات جو آيو مولانا کان تعويذ گهريائين جو پڳ تي پائرن اختلاف ڪيو هو. مولانا جن جو باطني سلسلو سرهندي خاندان سان هو پاڻ خواجه نظام الدين سرهندي شڪارپوري جا مريد هئا پاڻ شاعر به هئا، سندن شعر آهي:

نام من عبدالقادر است
بن محمد بن محمد فاضل است

پنهنجي شاگرد حامد شاهہ شڪارپوري کي فرمايائون، دلائل الخيرات جي اجازت وٺ تہ ڪڏهن بک نہ ٿئي، ان چيو سائين مون کي اجازت ڏيو تہ زمين جي کٽت ڪريان جو آساني سان ملي ٿي، فرمايائون: چڱو اتي واٽ تي هڪ کوه کٽاءِ جنهن تي هي لکرائي ڇڏ:

نو بکندید چاه حامد شاه
بر توکل خداء بر سر راه

تصنيف:

مولوي فاضل چيو اسان وٽ مولانا جو هڪ وڏو بياض آهي، جنهن ۾ طبي ۽ علمي فوائد لکيل آهن، مدرسہ دارالعلوم حماديہ هاليجي شريف ۾ پڙهائڻ واري زماني ۾ اتي مولانا جا ٽي طبي ڪتاب منهنجي مطالعي ۾ آيا. (1) خلاصہ حدود امراض (2) فرهنگ ڪبير (3) خلاصة الاوزان. انهن ٽنهي ڪتابن جو ڪاتب حضرت مولانا نورمحمد عادلپوري ﷫ آهي، انهن ڪتابن ۾ جا بجاءِ پنهنجي استاد مولانا محمد يعقوب همايوني جا نسخا نقل ڪيا اٿن.

اولاد:

هڪ پٽ مولوي غلام محمد جيڪو سندن حياتيءَ ۾ فوت ٿي ويو (مولوي غلام محمد مرحوم جو پٽ مولوي فاضل حال حيات آهي، جيڪو مولانا حبيب الله نيڙهي وارن، مولانا قمرالدين انيڙ ۽ مولانا جان محمد تماچاڻي وارن وٽ پڙهيو آهي) ۽ ٽي نياڻيون هيون، وڏي بيبي سانل عالمہ ۽ وليہ هئي، ان جي نسبت حضرت امروٽي سان ٿيل هئي پر شادي ۾ رڪاوٽون ٿيون ۽ ان نيڪ عورت پڇاڙي تائين پيو ڪو رشتو قبول نہ ڪيو ٻي هاليجي شريف ۾ پرڻيل هئي فقير مالڪڏنو ان جو پٽ ۽ فقير احمد دين ۽ شرف الدين ان جا پوٽا آهن ۽ ٽين نصرالله انيڙ کي ڏنل هئي، مولانا جن 4 ذوالحج 1328هہ ۾ فوت ٿيا، پنهواري جي قريب مقام ۾ مدفون آهن.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا محمد ابراهيم سرحد وارو رحه

حضرت مولانا محمد ابراهيم پيو پراڻي سرحد (تعلقہ گھوٽڪي) ۾ پيدا ٿيو. پاڻ يتيم هئا. سندس والده ان کي رڍن چارڻ ۾ صرف ڪيو. حافظ سليمان پيہ جو سرحد ۾ وڏو مدرسو هو. ان مائي صاحبہ کي چيو تہ هيءُ ٻار رڍن چارڻ جهڙو نہ آهي، اهو منهن جي حوالي ڪر تہ ان کي تعليم ڏيان. مائي چيو: اسان غريب آهيون مان بيوه ۽ هي يتيم ٻار آهي، اسان کي گذران بہ تہ ڪرڻو آهي. حافظ صاحب چيو منهنجي حياتي تائين تون اسان وٽ رهہ ۽ کاءُ پيءُ. مولوي صاحب قرآن پاڪ اتي ياد ڪيو ۽ پارسي عادلپور جي مدرسي ۾ وڃي پڙهيو. اهو چاچڙ عالمن جو قديمي مدرسو هو. پاڻ چاچڙ برادري جي عالمن وٽ پارسي مڪمل ڪيائون.

کهڙن جا مخدوم قاضي بہ هئا ۽ درگاهن کان خراج وصول ڪرڻ تي بہ مامور هئا، ان سلسلي ۾ کهڙن جو مخدوم عادلپور ۾ آيو اهو بزرگ مولوي محمد ابراهيم کان متاثر ٿيو سندس استاد کي چيائين تہ هي طالب علم اسان کي ڏيو تہ اسان وٽ پارسي پڙهائي ۽ پاڻ اتي عربي پڙهي. مولوي صاحب کهڙن ويو ۽ دستاربندي بہ اتي ڪيائين. غالباً مخدوم محمد عاقل سندن استاد هو دستاربندي کان پوءِ عربي بہ اتي پڙهائيندا رهيا. ميان محمد جامي انيڙاتي آيو محڪم الدين سيراني ان جو پٽ هو ياد رهي تہ اصلي محڪم الدين سيراني صاحب السير ڪرل برادري جو سمہ سٽہ جي طرف جو ٿي گذريو هو نالي جي شراڪت سبب هن کي بہ سيراني چوندا هئا. ميان جامي ﷫ مخدومن کي چيو اسان کي ڪو عالم ڏيو جيڪو اسان جي ٻارن کي ديني علم پڙهائي، جو اسان وٽ فقر تہ آهي پر علم ڪونهي، مخدوم صاحب واعدو ڪيو ميان صاحب جي نظر مولوي محمد ابراهيم تي پيئي، مخدوم صاحب کي چيائين اسان کي هي مولوي صاحب ڏيو! مخدوم صاحب چيو اسان پاڻ اهو طلب ڪري ورتو آهي، ميان صاحب جي اصرار تي مولوي صاحب کي ميان جامي جي حوالي ڪيائون، پاڻ ٽي سال ميان جامي وٽ پڙهايائون، ميان صاحب چين اوهان مون کان

خلافت وٺو پر مولوي صاحب انڪار ڪيو ۽ چيائون تہ اوهان سان منهنجي طبيعت نہ ملي آهي، اوهان جا ڪي طريقا شرعاً صحيح نہ آهن، جيئن سماع. ان کان پوءِ مولوي صاحب ميان صاحب کان موڪلائي حرمين شريفين جي پيدل سفر تي روانا ٿيا. ميان صاحب انهن کي سفر خرچ لاءِ اَٺ آنا ڏنا. جيڪي ان وقت سندس کيسي ۾ هئا. انهيءَ سفر ۾ ستر ڄڻن جو قافلو ٿي ويو پر سفر جي سختين ۾ ٻيا سڀ آهستي آهستي مري ويا. باقي ٽي ڄڻا وڃي بچيا. انهن مان ٻہ حافظ هئا ۽ مولوي صاحب حافظ ۽ عالم هو اڃ ۽ بک وگهي اهي بيهوش ٿي ويا. انهن کي جبل جي ڇانو ۾ سمهاري پاڻ جبل تي چڙهي آبادي جي تلاش ڪئي هڪ عرب عورت کي رڏون ۽ ٻڪريون چاريندي ڏٺائون. ان وٽ پاڻيءَ جي کلي هئي، مائي هن عجمي کي ايندو ڏسي پاڻي هاري ڇڏيو مولوي صاحب مائي سان عربي ۾ ڳالهايو ان سمجهيو تہ هي پڙهيل آهي.

عورت: تون قرآن مجيد پڙهيو آهي؟

مولوي صاحب: هائو مان حافظ آهيان.

عورت: تون حديث نبوي پڙهيو آهين؟

مولوي صاحب: هائو مان عالم آهيان.

عورت تون حافظ ۽ عالم آهين، پوءِ بہ پاڻي ۽ ماني لاءِ پيو رلين، تو وٽ تہ ڪا حقيقت ئي ڪونهي، هي آيتون اٿئي اهي پڙهندو رهہ تہ اُڃ ۽ بک جو مسئلو ئي پيدا نہ ٿيندو ۽ هي وظيفو حرمين پاڪ جي فلاڻي هنڌ پڙهندين تہ توکي رسول الله ﷺ جي زيارت ٿيندي.

ان کان پوءِ ماني ۽ پاڻي کين هر هنڌ تي مليا ۽ ڪا بہ دقت پيش نہ ٿي آئي، سفر جي ٿڪاوٽ بہ نہ پيئي ٿئي. پاڻ ايران، عراق ۽ شام واري رستي سان ويا هئا. مديني ۾ ٻيئي سنگتي بہ کانئن جدا ٿي ويا. پاڻ ٽي سال اتي رهيا ۽ ٽي حج ڪيائون. اتي کين اشارو مليو تہ ميان جامي کان خلافت وٺو! موٽندي ڦيريون ميان جامي وٽ ويا ۽ ان کان خلافت وٺي سرحد ۾ اچي پنهنجو مدرسو جاري ڪيائون. 24 سال کن اهو مدرسو هلايائون ۽ تعليم ڏنائون، طالب علم ڳوٺن مان مانيون وٺندا هئا. ڪڏهن ڇڙو ڳجرن جو ساڳ بہ کائيندا هئا. پاڻ جمعي جي ڏينهن پيدل عادلپور ويندا هئا. سيد مبارڪ شاهہ بغدادي، ماٽيلي جي ويجهو پنهنجي ڏاڏي ۽ سرحد جي

ويجهو ميان سمہ (اهو مبارڪ شاهہ يا موسيٰ شاهہ جي دور جو آهي) تي فاتحہ پڙهي سرحد موٽي ايندا هئا. جتي هينئر دفن ٿيل آهن اتي هڪ وڏي ڪنڊي هوندي هئي، جنهن هيٺان ڏنار صفائي ڪري آرام ڪندا هئا. مولوي صاحب بہ هڪ ڏينهن ٿڪاوٽ ۽ گرميءَ سبب اتي اچي ويٺا ۽ ڏنار ۽ر واري ڳوٺ جا ڍڪڻ هئا، مولوي صاحب انهن کي چيو اوهان وڏيري بهادر کي وڃي چئو تہ پاڻي کٽي اچي ايتري تائين مان اوهان جي مال جو خيال رکندم. بهادر خان ڏنارن کان مولوي صاحب جا پار پڇيا تہ سمجهي ويو تہ مولوي سرحدي آهي. گهوڙو سنجي ۽ مٿو پاڻي ٺاهي اچي پهتو مولوي صاحب چيو وڏيرا ڪو وقت ايندو هيءَ جاءِ آباد ٿيندي ۽ ڪو فقير هتي ايندو. پاڻ 1303هہ ۾ فوت ٿيا ۽ سرحد ۾ ئي دفن ٿيا. 97. 1898ع ۾ درياءَ سرحد کي پاڻي ويو 22 سالن بعد مولوي صاحب جو لاش سلامت نڪتو ان کي پيٽي ۾ وجهي چنگل ديهہ جي هڪ دڙي تي ان پيٽي کي رکيو ويو جو سڄو ملڪ پاڻي هو ڪٿي دفن جي جاءِ نہ هئي، پاڻي لهي ويو تہ اهو (مولوي جو ڳوٺ) منظور ٿيو ۽ ان ڪنڊيءَ واري هنڌ دفن ٿيا. ان وقت اهو وڏيرو جيئرو هو.

مولوي محمد ابراهيم، حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊي ﷫ ۽ حضرت مولانا عبدالرحمان سکر وارا پاڻ ۾ گهاٽا دوست هئا. مولوي محمد ابراهيم ۽ حضرت حافظ ﷫ گهڻو ڪري گڏ سفر ڪندا هئا ۽ ڪنهن غير شرعي ڪم جي خلاف بہ گڏ ڪاهہ ڪندا هئا.

سندن خلفاءِ ۽ شاگردن ۾ حضرت مولانا نظر محمد انيڙ ڀنگ وارو ممتاز آهي، مولوي صاحب تقريباً سمورو علم مولوي سرحدي وٽ پڙهيو ۽ خلافت بہ اتان مليس، هڪ عجيب نموني سان حافظ بہ اتي ٿيو پير ڏٽي ڏنہ شاهہ غوثپوري مولوي صاحب کي لکيو تہ اسان ڏانهن ڪو عالم موڪل. مولانا جن مولوي نظر محمد کي موڪليو. مولانا نظر محمد شعبان جي پڇاڙيءَ ۾ پهتو پير صاحب ان کي موٽائي موڪليو تہ مولوي صاحب رمضان کان پوءِ اچي اسان کي في الحال حافظ گهرجي. مولوي سرحدي جي ڪرامت آهي جو جلال ۾ اچي مولانا نظر محمد کي سٺن ڏينهن ۾ سمورو قرآن پاڪ ياد ڪرائي پير صاحب ڏانهن موڪليو تہ عالم بہ هي اٿيئي تہ حافظ بہ. مولانا نظر محمد جو معمول هو تہ پهريون ختم غوثپور ۾ ٻيو سرحد

۾ ۽ ٽيون پنهنجي ڳوٺ ينگ ۾ پڙهندو هو. ميان سيد مولوي سلطان علي شاھ صادق ڳوٺي بہ سندس خليفو هو.

اولاد:

مولوي صاحب کي بہ نياٽيون هيون، هڪ ميان مولوي صالح محمد کي پرڻايائون، جيڪو سندن پائيٽيو هو ۽ وفات بعد اهو سجاده نشين ٿيو. ميان صالح کي ٽي نياٽيون هيون، موجوده سجاده نشين ميان شفيع محمد مولوي صالح جي نياٽيءَ جو پٽ آهي.

(ميان شفيع محمد سجاده نشين)

مولوي سلطان علي شاھ رحہ

مولوي ميان سلطان علي شاھ جيلاني اصل ۾ ملهار مغلان ضلعي جهلم جا هئا. خانپور جي قاضي خاندان کان علم حاصل ڪيائون. پنجاب ۾ بڙي مولوي صاحب سان مشهور هئا ۽ فتوي ۾ بہ مشهور هئا. شروعات ۾ سرڪاري ملازمت ڪيائون پر هن جي خودداري سبب انگريز حڪومت هن کي نوڪري مان ڪڍي ڇڏيو. انهيءَ عار کان تہ گهر ڪهڙو منهن وٺي وڃان سنڌ ڏانهن ايندڙ ٻيڙيءَ تي چڙهي آيو. ملاحن کان پڇيائين تہ سنڌ ۾ ڪو اهل الله آهي؟ انهن مولوي محمد ابراهيم سرحد واري جو ڏس ڏنو. ان زماني ۾ درياءَ سرحد جي لڳ وهندو هو. مولوي سلطان علي شاھ. سرحد آيو تہ ان تي مولوي سرحد واري جو رنگ چڙهي ويو ۽ اتي ئي رهي پيو. اتي رهڻ دوران حضرت مولانا عبدالرحمان سکر واري سان بہ ان جون صحبتون رهيون پنهي بزرگن کان فيض ۽ اجازت مليس. مطلب تہ سهروردي طريقي جو سني عالم ۽ ڪامل هو. مولوي محمد ابراهيم جي وفات بعد مولانا عبدالرحمان وٽ ايندا رهندا هئا مولانا عبدالرحمان کان موڪلائي حرمين شريفين ويا ۽ بہ حج ڪيائون.

چتو مياڻي (صادق ڳوٺ لڳ قادرپور) ۾ رهڻ جو سبب هيءُ ٿيو تہ مولوي عبدالغفور ڪوري جي ماءُ پنهنجي پٽ کي مولوي محمد ابراهيم

وٽ وڃي ويٺي تہ هن کي پڙهايو. مولوي صاحب ميان سلطان علي شاهہ کي
چيو تہ هن کي تون پڙهاءِ. مولوي سلطان علي شاهہ عرض ڪيو تہ سائين
مان هتي اوهان کان فيض وٺڻ آيو آهيان پڙهائڻ تہ ڪونہ آيو آهيان! پر
مولوي صاحب ان کي حڪم ڏيئي چتو مياڻي ۾ رهايو تہ اتي رهي هن ٻار
کي پڙهاءِ. مولوي عبدالغفور بہ ڪافي زمانو ٿيو جو فوت ٿي ويو آهي. پاڻ
گهڻو وقت چتو مياڻي ۾ رهندا هئا ۽ ڪڏهن ضلع جهلم بہ ويندا هئا
پنهنجي زمين جي سنڀال ۽ مائٽن سان تعلق رکندا آيا. تر جا ماڻهو گهڻي
تعداد ۾ سندن مريد آهن. پاڻ 9 فيبروري 1937ع ۾ فوت ٿيا ۽ صادق ڳوٺ
۾ ئي دفن ٿيل آهن. کين هڪ پٽ مولوي منظور احمد هو مدرسہ نعمانيہ
دهلي ۽ نعمانيہ لاهور ۾ پڙهيو امرتسر ۾ بہ پڙهيو پير حيدر شاهہ بخاري
چشتي (ضلع جهلم) کان فيض ورتائين مقرر بہ هو خضر وزارت جي
خلاف پنجاب ۾ خوب تقريرون ڪيائين. پاڻ شاعر بہ هو مهجور ان جو
تخلص هو سنڌي، پنجابي ۽ اردو ۾ شعر چيو اٿس. ان جي تصنيف بہ آهي
جن مان هڪ ڪتاب الاسرار الخفيہ في علم الڪيمياءَ مطبوعہ آهي.
سندس وفات 12 فيبروري 1974ع تي ٿي کيس بہ هڪ پٽ ميان محمد
حنيف آهي. (ميان محمد حنيف)

ميان محمد حنيف ڪتابن جو شائق آهي، هن جو ذاتي ڪتب خانو
ڏسڻ وٽان آهي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

شيخ الشيوخ حضرت مولانا حماداللّٰه هاليجوي رحہ

پاڻ انڍڙ برادري جي عيساڻي پاڙي جا هئا. انڍڙ برادري جو روحاني
سلسلو سهروردي رهيو آهي. جو موسيٰ نواب رحمة الله عليه جي وساطت سان شيخ
بهاؤالدين زڪريا ملتاني رحمة الله عليه سان انهن جو تعلق آهي پر هن بزرگ قادري
طريقي کي رائج ڪيو. سندن ولادت تقريبن 1301هہ آهي، سندن خاندان
علمي هو ابتدائي تعليم قرآن ڪريم آخوند ابراهيم وٽ ۽ پارسي آخوند
عبدالرحيم ڪلهوڙي (بچہ ڳوٺ واري) ۽ مولانا نورمحمد عادلپوري وٽ

حاصل ڪيائون، حضرت استاد مظهرالدين جي ناني ميان الله ڏنہ وٽ بہ پڙهيا هئا، عربي جا ابتدائي ڪتاب مولانا واصل محمد بروهي ﷫ ۽ مولانا نورمحمد سومراٽي انيڙ وٽ پڙهيا، حضرت مولانا قمرالدين انيڙ وٽ جامعہ مسجد گهوٽڪي ۾ بہ پڙهيا، اُتي مشڪواة پڙهندا هئا پر حديث پڙهڻ سان گريو ٿيندو هيو ۽ مشڪواة نہ پڙهي سگهيا، مولانا علي شير لکپوري وٽ پڻ علم حاصل ڪيائون، روحاني تعلق لاءِ حيدرآباد پاسي ڪنهن بزرگ وٽ ويا پر ان جي ها هو هي واري طرز ذڪر کان مطمئن نہ ٿيا ۽ رات جو مدرسہ دارالرشاد پيرجهنڊي ۾ اچي رهيا. ارادو هين تہ مولانا سنڌي کان ڪجهہ پرائجي پر صبح جو مولانا سنڌي جي درس قرآن کان مطمئن نہ ٿيا ۽ هليا آيا، حضرت جن مولانا محمد لغاري استادالڪل وٽ ۽ سومراٽي شريف ۾ مولانا عبدالقادر وٽ بہ پڙهيا هئا، هڪ روايت آهي تہ پاڻ حسين بيلي (تعلقہ گهوٽڪي) جي چارڻ علماء وٽ بہ پارسي پڙهيا هئا، حضرت استاد جو چوڻ آهي تہ دستاربندي راڄنپور ۾ ڪيائون پر صحيح نہ آهي. حضرت جن ڪجهہ وقت هاليجي شريف ۾ پڙهايو پوءِ نيڙهي ۾ پڙهاياڻون مولانا حبيب الله، مولانا نورمحمد انيڙ، مولانا عبيدالله انيڙ ۽ بيا اتي وٽن پڙهيا هئا. پاڻ شروع کان ئي تصوف ڏانهن مائل هئا پر ڪنهن طريقي يا پير طريقت تي مطمئن نہ هئا، احاديث ۾ آيل اذڪار ڪندا رهندا هئا ۽ ڪنهن ڪامل جي تلاش ۾ هئا. حضرت مولانا تاج محمود امروٽي﷫ ان وقت اوج ۾ هئا پر انيڙ برادري جا علماءَ حضرت امروٽي سان مانوس نہ هئا، خاص ڪري مولانا عبدالقادر پنهواري واري جي ڪري حضرت جن بہ حضرت امروٽي جا معتقد نہ هئا. نيڙهي ۾ حضرت امروٽي﷫ جا گهڻا معتقد ۽ مريد هئا پسگردائي جي هڪ فقير عبدالغني حضرت هاليجوي کي حضرت امروٽي﷫ ڏانهن هلڻ لاءِ تيار ڪيو پوءِ تہ پهچڻ جي دير هئي، پاڻ اتي ئي رهي پيا ۽ ٿوري عرصي ۾ خلافت حاصل ڪري ورتائون. روايت آهي تہ حضرت امروٽي ﷫ جن هيءُ وصيت لکي ويا هئا تہ مون کان پوءِ مولوي حمادالله منهنجي جاءِ تي ويهي ماڻهن جي ارشاد جو ڪم سنڀالي پر حضرت امروٽي﷫ جي وفات بعد اها وصيت گم ڪئي ويئي. حضرت جن تبليغ لاءِ تمام گهڻو سفر ڪندا هئا، اٺ تي چڙهي پري پري تبليغ ڪندا هئا. خلافت تحريڪ، لنواري جي جڙتو حج خلاف تحريڪ ۽ بين ملڪي ۽

ديني تحريڪن ۾ ڀرپور حصو وٺندا رهيا. هاليجي شريف ۾ ويهي حضرت جن جيترو قوم جو اعتقادي ۽ عملي اصلاح ڪيو آهي اهو ورلي ڪنهن کان ٿيو هوندو. انيڙ برادري ۾ ٻين فقيرن ۾ شرعي پردي جي پابندي رائج ڪيائون. جنهن کي ڏسي ماڻهو حيرت ۾ پئجي وڃي. پنجاب، سنڌ ۽ بلوچستان جا علماء سندن سڳي ۾ هئا. سنڌ جا سو فيصد علماءَ سندن مريد ۽ پروانا هئا، اها وڏي ڪمال جي علامت آهي، توحيد جي ايتري گهڻي پرچار ڪيائون، جو سنڌ جي هڪ وڏي حصي کي موحد بڻائي ڇڏيائون. حضرت جن جو گهڻو فيض حضرت مولانا خليفي احمد دين مرحوم کي نصيب ٿيو. مولوي فياض نور زمان (ڪراچي) مولانا عبدالعزيز پاندوي رحمه الله مولانا عبدالڪريم قريشي (پير شريف) ۽ مولانا حافظ محمود اسعد هاليجوي ءَ به چڱو فيض ورتو. 1368ھ ۾ حضرت جن حرمين شريفين ويا ته عرب جا ماڻهو انبوه ڪري فيض يافته ٿيندا رهيا. پاڻ تعليم، تبليغ ۽ ارشاد سان گڏ تصنيف به ڪئي اٿن. لغات القرآن ۽ هشت مسائل ڇپيل آهن. ڪشاف تي حاشيو لکيو اٿن، قصيده بانت سعاد جو شرح، سبع معلقات جو حاشيو. قصيده برده جو شرح، نظم اسماءَ الحسنيٰ للشيخ عبدالقادر الجيلاني رحمه الله جو شرح به سندن لکيل آهن. آخري عمر ۾ جماعت جي اصرار تي جمعي نماز کان پوءِ تفسيري رنگ ۾ تقرير الحمد کان شروع ڪيائون اها تقرير مدرسه دارالهديٰ ٺيڙهي طرفان باقاعده قلم بند ڪرائي وئي هئي پر اها هن وقت نااهلن جي هٿ ۾ اچي وئي آهي ۽ ٻڌڻ ۾ آيو آهي ته ان ۾ خيانتون ڪيون ويون آهن. مرشد هاليجوي طويل علالت بعد مورخه 12 ذي القعد 1381ھ مطابق 18 اپريل 1962ع تي فوت ٿي ويا. اِنَّا لِلّٰهِ وَ اِنَّآ اِلَيۡهِ رٰجِعُوۡنَ. شائق نظاماڻي هن مصرعه سان تاريخ وفات بيان ڪئي آهي. "حامد ذات حق حمادالله" (1381ھ) (عبدالوهاب چاچڙ)

حضرت مولانا يوسف بنوري محدث رحمه الله جا تاثرات:

الشيخ العارف الزاهد المحدث الفقيه حمادالله بن محمود بن حمادالله هاليجوي، هاليجي ڏانهن نسبت آهي، اهو سنڌ جي ضلع سکر ۾ پنوعاقل تعلقي جو هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، اهو ڳوٺ حضرت شيخ رحمه الله جي رهڻ جو هنڌ هو اتي هڪ مسجد نهراياڻين ۽ حجرا به. پاڻ سن 1300ھ ۾ پيدا ٿيا.

پنهنجي علائقي ۾ وڏا ٿيا، ۽ پنهنجي دور جي علماءَ کان علم پرايائون. عالم ۽ استاد ٿيا ڪيترا سال پڙهايائون ۽ تدريس سان گڏ تصنيف ۾ مشغول رهيا، علم جي ممتاز مقام تي پهتا. علم ۽ تدريس جي شروعات ۾ سندن طبيعت صوفين جي ذوق کان پاسيري هئي، تان تہ الله تعاليٰ کين توفيق ڏني جو شيخ ڪبير عارف عظيم الشيخ تاج محمود امروٽيؒ جي هٿ تي بيعت ڪيائون. امروٽي، امروٽ شريف ڏانهن منسوب آهي جيڪو سکر سنڌ جي علائقي جو هڪ ڳوٺ آهي، حضرت امروٽيؒ طريقہ قادريہ ۾ پنهنجي زماني وارن سيني کان وڌيڪ ڪامل هئا. انهيءَ بيعت سان کين ويجهڙائي وارو مضبوط رابطو حاصل ٿيو ۽ سندن باطني نسبت ڪامل طرح جاري ٿي. پاڻ سندن افضل خليفہ بڻيا ۽ کين بيعت ۽ ارشاد جي عام اجازت ملي تان تہ پنهنجي شيخ جي حياتيءَ ۾ مسند خلافت تي جلوه گر ٿيا. سندن مرشد جي حڪم سان ماڻهو حضرت حماداللہ جي بيعت ڪندا هئا سندن مرشد فرمائيندا هئا تہ مکڻ حماداللہ کڻي ويو باقي ماڻهن لاءِ لسي ڇڏي ويو. پنهنجي ڳوٺ ۾ چاليهہ سال مرشد ۽ رهنما بڻجي رهيو. عبادت، ارشاد، وعظ، افتاء ۽ سمجهاڻي ۾ مشغول رهيا، مرشد سائين ڪڏهن پاڻ کي ابوالاسعاد جي ڪنيت سان تعبير ڪري نالو محمد حماد پيش ڪندا هئا.

پاڻؒ عابد، زاهد، بردبار، باوقار رياءَ کان بنهہ پري ۽ منهنجي معلومات ۾ آيل سيني علم ۽ نيڪي وارن کان وڌيڪ زاهد هئا. مريدن ۽ طالبن لاءِ تمام گهڻو حليم هئا، پاڻ صحيح ۽ صريح ڪشف وارا هئا. خلق جي نفعي پهچائڻ ۾ سخت حريص هئا، پاڻ عالمن ۽ فقيرن سان محبت رکندا هئا. دنيادارن ۽ آسودن توڙي وڏي عهديدارن جو دنيا ۽ عهدي جي ڪري سندن دل ۾ ڪوبہ مقام نہ هو. پاڻ سختين ۽ ڏکن تي صبر ڪندڙ هئا. سندن زندگي، ڏکن سان پريل هئي. کاڌي ۽ پيتي جي لذتن کان پري هئا، صبح جي نماز پڑهائي ماڻهن لاءِ ويهي رهندا هئا انهن کان بيعت وٺندا هئا. کين ذڪر اذڪار ۽ منقول دعائون ڏسيندا هئا، حاجت روائي واريون دعائون پڻ ڏيندا هئا. کين دوائون بہ ڏسيندا هئا پاڻ حاذق حڪيم هئا. وٽن دوائون ۽ مجرب علاج موجود هوندا هئا. وٽن ڪيترا سنڌ جا ڪورا جٽ بہ ايندا هئا جيڪي چوندا هئا سائين مان بيمار آهيان منهنجي لاءِ دعا گهرا! هٿ کڻي ان لاءِ دعا گهرندا هئا پوءِ وري اهو ماڻهو چوندو سائين تعويذ بہ لکي ڏيو ان کي تعويذ بہ لکي ڏيندا هئا، وري چوندو سائين منهنجي بيماري لاءِ ڪا دوا بہ ڏسيو! ان کي ڏاڍي وضاحت سان دوا ڏسيندا هئا.

دوائن ملائڻ، انهن جو نالو ۽ استعمال ڪرڻ سڀ ان کي سمجهائيندا هئا. وري چوندو سائين مون وٽ پيسو ڪونهي جنهن سان اهي دوائون خريد ڪريان مهرباني فرمائي منهنجي مدد ڪريو پوءِ ان کي ضرورت جيترا پيسا ڏيندا هئا. اهي سوال ۽ ڇيڙڇاڙ ۾ گهڻو وقت وڃندا هئا مگر ڪڏهن به اسان ان کي مونجهه ۾ بچان ڪونه ڏٺي، اهي تڪليفون نهايت خوشي سان برداشت ڪندا هئا ۽ هميشه لااله الاالله جو ورد ڪندا رهندا هئا. اهي آهن سندن اهي عادتون جيڪي مون ڏٺيون، سندن خلق ۽ بردباري ڏاڍي عجيب هئي، سندن سخاوت ۽ مهرباني وڌيڪ عجب ۾ وڌو. سندن اهو طريقو منجهند تائين هو پوءِ ڪلاڪ ڏيڍ لاءِ گهر ۾ ويندا هئا پوءِ ٻيپهري نماز لاءِ نڪرندا هئا، نماز پڙهائي ٽيپهري تائين قرآن ڪريم جي تلاوت ۾ مشغول رهندا هئا. ٽيپهري جي نماز کان پوءِ ويهي خط ٻڌندا هئا ۽ انهن جا جواب ڏيندا هئا ۽ پڇيل مسئلن بابت فتويٰ ڏيندا هئا. ڪڏهن فتويٰ ٻيو ڪوئي لکندو هو پوءِ اها فتويٰ کين پڙهي ويندي هئي جيئن ان تي صحيح ڪن يا اصلاح جي ضرورت هجي ته ان جي تصحيح ۽ اصلاح ڪن، سانجهي نماز تائين اهو سلسلو هلندو هو سانجهيءَ نماز بعد ماڻهن ڏانهن منهن ڪري ويهندا هئا ۽ ماڻهو به حلقو ٻڌي ويهندا هئا ۽ قادري طريقي جو ذڪر ڪندا هئا ۽ ماڻهو سندن اتباع ڪندا هئا، توجهه جي تاثير ۾ ڏاڍا قوي هئا. مان هڪ رات مجلس ۾ اهڙو تجربو ڪيو. ذڪر جو اهو سلسلو عشاءَ جي بانگ تائين هلندو هو، ان کان پوءِ خدام کي چوندا هئا ته مهمانن کي ماني کارائن ۽ بسترا مهيا ڪن، ان کان پوءِ گهر هليا ويندا هئا. سندن اهو حال حياتي جي پڇاڙي تائين قائم رهيو. يعني عبادت، ارشاد ۽ خدمت خلق، ان ۾ نه ڪڏهن مونجهيا ٿيا ۽ نه ڪڏهن بيزار ٿيا. سبحان الله ذالك فضل الله يوتيه من يشاءُ والله ذوالفضل العظيم

مطلب ته شيخ حمادالله ﷫ عالم، عارف، زاهد، عابد، علوم و معارف ۾ محقق ۽ ذڪر جي اسرار ۽ خواص جو واقف هو. اولياءَ ۽ علماءَ مان ورلي ڪوئي ان جي مقابلي جو هو، پاڻ حاذق طبيب، هدايت وارو مرشد، سنت نبويه ڪريمه جو تعبيدار ۽ شريعت جي اتباع جو شوقين هو پاڻ ذات پاڪ جي تجلي جي بلند مرتبي تي فائز هو صفات جي تجلي کان مٿي هو، انهيءَ ڳالهه کان مستغني هو جو ڪوئي ان کي سڃاڻي يا ان کان فيض پرائي. مون کي ڪويه اهڙو ماڻهو

معلوم نہ آهي جيڪو ان جي خصوصيات ۽ فضائل ۾ برابر هجي. البت اسان جو شيخ عارف ديوبندي مولانا عزيزالرحمان نقشبندي ان جي برابر ٿي سگهي ٿو اسان جو اهو شيخ عارف ديوبندي جڏهن 1347هہ ۾ فوت ٿيو تہ اسان جي شيخ امام العصر رحمه الله حضرت مولانا انور شاهہ رحمه الله فرمايو:

”ہماری جماعت میں جو سب سے افضل عند اللہ تھے چل بسے۔“

مان چوان ٿو عارف سنڌي کي همعصرن مان گهٽ ڪنهن سڃاتو ۽ ڪنهن بہ ان کان پوري طرح باطني ڪمالات جو استفادو نہ ڪيو ۽ منهنجي خيال ۾ سندن هٿ مبارڪ تي ڪنهن بہ سلوڪ جا مرحلا طئي نہ ڪيا. الله تعاليٰ مٿس رحمت ڪري، ان کان راضي رهي ۽ ان کي خوش رکي ۽ جنت ۾ ان جي جاءِ ڪري.

(مقدمہ لغات القرآن مان کي ٽڪرا اهو مقدمو مولانا بنوري رحمه الله جو آهي).

مولانا نورمحمد سومراڻي انيڙ رحہ

سندن ولادت ۽ وفات جون تاريخون ياد نہ آهن. پاڻ ڳوٺ ڇيڙا انيڙ تعلقي پنوعاقل جا هئا. ننڍپڻ ۾ ئي پنجاب يا ٻي ڪنهن طرف تعليم لاءِ هليا ويا هئا. حياتيءَ جو ڪجهہ عرصو ٻاهر گذاري، 50. 55 ورهين جي عمر ۾ گهر موٽي آيا. هن کي ڪنهن بہ ڪو سڃاتو. البت هن جي پارن پٽن ۽ وڏن جي سڃاڻپ ۽ نالن ڪڻڻ سان پڪ ٿي تہ هي اهوئي نورمحمد آهي جيڪو ننڍي هوندي غائب ٿي ويو هو نهايت عابد، زاهد، حق گو ۽ بيباڪ عالم هو مٿن گريو گهڻو هوندو هو قرآن پاڪ جي تعليم کي گهڻو عام ڪيائين. پنهنجي ڳوٺ جي جامع مسجد ۽ جمعہ جسڪاڻي ڳوٺ جي وڏي مسجد مولانا پاڻ ٺاپچائي ڳوٺ وارن کان ڪجهہ وصول ڪرڻ بغير تعمير ڪرايون، ڳوٺ واري مسجد 1320هہ ۾ مڪمل ٿي، ان مسجد تي حضرت مولانا حمادالله رحمه الله جا هٿ اکر لکيل آهن. ”قد بنیٰ هٰذه الجنة مولانا استاذی زبدة العلماء ميان نورمحمد انڈڑ فی التاريخ التاسعة من شهر جمادی الاول فی السنة الهجرية ثلاثة عشرمائة و عشرون سند رقمه تلميذ ملا حماد عفی الله عنه“ ان سان گڏ حضرت جن بہ حديثون بہ مسجد تي لکي ڇڏيون آهن، جن جي

پڇاڙي ۾ لکيل آهي رقمہ محمد حماد غفرالله لہ. هڪ حديث جي آخر ۾ لکيل آهي ڪذا سمعت عن استادي مولانا واصل محمد بروهي (عبارت مان ظاهر آهي تہ ان زماني ۾ حضرت جن وچولا ڪتاب پڙهندا هوندا. ايڊيٽر) مشهور آهي تہ ڳوٺ واري جامع مسجد جي لاءِ پڇايل بني ۾ پيلي جون ڪاٺيون استعمال ڪرڻ تي پني عاقل جي مختيارڪار مولانا کي گهرايو. مختيارڪار هندو هو. مولانا اتي پهتا تہ پٽيوالي کين اندر وڃڻ کان روڪيو. مولانا ان کي چيو؟ پٽ چو ٿو روڪين، اندر سوئر ويٺو آهي جو ڪائيندو؟ ايئن چئي مولانا اندر هليو ويو اهي لفظ مختيارڪار بہ ٻڌا. اندر هنگوري جو هڪ شاهہ صاحب بہ ويٺو هو. مولانا مختيارڪار کي چيو ٻچا توکي شرم نٿو ٿئي جو خدا جي گهر ٻڌائڻ تي گهرايو اٿيئي، مسجد بہ خدا جي، پيلو بہ خدا جو. جهنگ پٺهين جو آهي تہ پوءِ پلي گهراءِ. مختيارڪار گهبرائجي ويو. ويتر شاهہ صاحب ان کي چيو خبردار اهو ڪاريهر نانگ اٿيئي متان ڪجهہ ڪچيو آهن. مختيارڪار مولانا کان معافي ورتي. پٽيوالي کي پنج روپيا ڏيئي ٽوڪرو مٺائي جو گهرائي مولانا کي ڏنو. مولانا جن هندو جي هٿ جي مٺائي نہ کائيندا هئا پر جماعت لاءِ اهو ٽوڪرو کڻي آيا. مولانا جن توحيد جا پروانا هئا. ڪٿي بہ ڪنهن وڻ جي پوڄا ٻڌندا هئا تہ هڪدم پنهنجي خادم سميت ڪهاڙو کڻي هلندا ۽ وڃي اهو وڻ وڍي ڦٽو ڪندا هئا شادي ڪونہ ڪيائون. سندن قبر بگي شير مقام ۾ آهي. (مولوي محمد اسحاق انڙ)

حضرت استادي مولانا مظهرالدين مدظلہ جن جو خيال آهي تہ اهو مولوي صاحب فاضل ديوبند هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

حاجي مولوي رحيم بخش سومراڻي: ابتدائي تعليم حضرت هاليجوي ﷫ کان ورتائون ۽ باقي ڪتاب مولانا حبيب الله نيڙهي وارن وٽ پڙهيا. مٿن وجد جو غلبو گهڻو هوندو هو. ان بزرگ کي مسجدن ٺاهڻ جو ڏاڍو شوق هو. پيلارن جي روڊ تي هڪ مسجد ۽ پني ۾ صالحاڻي جي وچ تي بہ مسجدون ۽ صالحاڻي لڳ عيدگاهہ ۽ هڪ کوهہ. صالحاڻي ۽ پني درميان ۾ هڪ کوه عيدگاهہ لڳ کڻايائين. ان بزرگ جي بعيت حضرت امروٽي سان هئي پوءِ حضرت هاليجوي ﷫ سان بيعت ڪيائون. 17 صفر 1377هہ تي وفات ڪيائون. (مولوي محمد اسحاق)

مولانا محمد صادق انيڙ رحہ

مولانا محمد صادق عرف سنهڙو مولوي ولد ميانجي چنيسر ولد ميان پليڏنو انيڙ سندن ولادت وڏڻ ڳوٺ تعلقي پني عاقل ۾ ٿي، قرآن پاڪ جي تعليم آخوند محمد ابراهيم (مولانا عبيدالله انيڙ جي پيءُ) وٽ حاصل ڪيائون. ڪرم الدين ۽ عمرالدين جي والده کين قرآن پڄرائيندي هئي. مولانا جن خدا کان دعا گهري اها دعا قبول ٿي ۽ سندس ذهن کلي پيو. ڳوٺ صيدلي انيڙ ۾ ملا حبيب الله وٽ بہ ابتدائي تعليم ورتائون. مولوي محمد واصل بروهي وٽ رڪ استيشن لڳ بہ پڙهيا هئا. ڳوٺ خالد ضلع لاڙڪاڻو ۾ بہ پڙهيا هئا، مولانا قمرالدين انيڙ وٽ مشڪواة وغيره پڙهيا هئا ۽ فراغت استادالڪل مولانا محمد لغاري وٽ مدرسہ دارالرشاد پيرجهنڊو ۾ ڪيائون، مولانا محمد رحمة الله عليه محدث نذير حسين دهلوي کان علم حديث ورتو هو. مولانا محمد صادق جو ڏاڏو ميان پليڏنہ باڪمال زاهد ۽ سخاوت ۾ مشهور هو. سڄي مهرڪي ان جي عزت ڪندي هئي. اصل ۾ ڪمال واه تي وينو هو اتان کيس محمد ابراهيم مهر لڏائي وڏڻ مهر وٺي آيو. والدين جي فوت ٿيڻ بعد مولانا محمد صادق وڏڻ مهر کي ڇڏي آيو ۽ ڳوٺ محمد ابراهيم لڳ صالحاڻي ۾ تعليم جو ڪم شروع ڪيائون، ڪافي عرصي کان پوءِ حضرت هاليجوي رحمة الله عليه جي مشوري سان مولانا قطب الدين ۽ مولوي محمود حسين کين هاليجي وٺي آيا. ڪامل مرحوم جي جاءِ خالي پئي هئي جنهن تي ان کي ويهاريو ويو جنهن ۾ هن وقت سندس اولاد رهي ٿو. ڇهہ سال اتي تعليم ڏيئي برٽ ۾ مدرسو کوليائون جو اڄان بہ هلي ٿو. ديني مدرسہ سان گڏ ملا اسڪول بہ کوليائون، حافظ محمد ۽ حافظ محمد ابراهيم سمائر ڪنز تائين مولانا سنهڙي وٽ اتي پڙهيا ۽ باقي تعليم دارالهديٰ ٺيڙهي مان پرائي فارغ ٿيا. سندس نينگر حافظ احمد حسن بہ شرح جامي تائين اتي پڙهي پوءِ ٺيڙهي ويو. حضرت هاليجوي رحمة الله عليه کين سوني تند چوندا هئا، وفات مهل فرمايائون سنڌ جو هڪ جهنڊو ڪري پيو. مسئلن پڇڻ لاءِ پاڻ ماڻهن کي مولانا محمد صادق ڏانهن بہ اشارو ڪندا هئا. سندن روحاني تعلق حضرت

امروٽيﷺ سان هو. مشهور آهي تہ پاڻ حضرت امروٽي جا مجاز هئا. حضرت امروٽيﷺ سان انهن جو گهرو تعلق هو جو سندس پٽ مولوي ابوبڪر جو طهر بہ امروٽ ۾ ٿيو هو. هجرت تحريڪ ۾ مولانا جن پنهنجا ٽپڙ وڪڻي روانگي لاءِ تيار ٿيا تہ هجرت جو سلسلو ختم ٿي ويو. پاڻ ڪرامت وارا بزرگ هئا تر جا زميندار ۽ عام ماڻهو خاص ڪري لوهي مبارڪ پور جا مهتمم، وڏڻ مهر جا مهر ۽ روگهڙ سندس گهڻو معتقد هئا. سندن وفات تقريباً 1955ع ۾ ٿي ۽ هاليجي شريف جي مقام پير صلاحي ۾ مدفون آهن.

اولاد:

مولانا کي ٽي پٽ ٿيا، مولوي ابوبڪر، حافظ احمد حسن فارغ التحصيل عالم هو. فقيرالله ۽ بہ نياڻيون امينہ زوجہ عطا محمد ۽ جويره زوجہ حاجي محمد احسن. مولانا جي گهرواري حال حيات آهي. مولوي فقيرالله کي چار پٽ ۽ نياڻيون آهن ۽ مولوي ابوبڪر کي بہ پٽ مولوي فاروق احمد (عالم ۽ واعظ خطيب مسجد شاهي بازار پنوعاقل) ۽ مولوي رفيق احمد ۽ هڪ نياڻي صفيہ زوجہ مولوي ابراهيم ولد مولوي عبدالحڪيم. مولانا محمد صادق جو هڪ ڀاءُ عبدالوارث عرف وارثڏنہ هو جنهن جو پٽ مولوي عبدالواحد سنڌي استاد جامعہ مليہ دهلي ۽ سابق ايڊيٽر ماهنامہ نئين زندگي ڪراچي ۾ رهي ٿو. مولوي عبدالواحد سنڌي جو هڪ پٽ آصف جيلاني انٽرنيشنل جنگ لنڊن جو چيف ايڊيٽر آهي.

(مولوي فاروق احمد)

مولوي محمد عثمان قاضي رحہ

هيءُ بزرگ مولوي محمد عثمان بن ميان عبدالرحمان ذات ڪوري (قاضي) ويٺل ڳوٺ عالي واهڻ شهر ڀٽار تعلقي پنوعاقل جا هئا. اصلي علي واهڻ پائيجي ويو ان ڪان پوءِ موجوده جاءِ تي ٻڌو ويو. سندن ابتدائي تعليم پنهنجي والد صاحب وٽ ٿي ان ڪان بعد مٿين تعليم لاءِ ڪڏهن ڪاٿي تہ ڪڏهن ڪاٿي، آخري تعليم مولانا نبي بخش وارن وٽ حاصل ڪيائون. فارغ التحصيل ٿيڻ لاءِ ديوبند جو سفر اختيار ڪيائون، اتي تعليم حاصل

ڪري اتان مدينہ منوره جو سفر ڪيائون، اتي 2 سال تعليم ڏنائون تہ ڪين شاديءَ لاءِ ڳوٺ گهرايو ويو ۽ اتي تعليم ڏيندا رهيا. ڪجهہ وقت کان بعد وري مدينہ منوره جو سفر اختيار ڪيائون، اتي وري ٽي سال تعليم ڏنائون. ان کان پوءِ حضرت امروٽيﷺ جن ڪين گهرائي ورتو جو عرب جي حڪومت شريف جي هٿ هئي. بهرحال پاڻ اتان ڪتابن جو وڏو ذخيرو ڪٺي اچي پهتا ۽ ڪجهہ وقت خلافت جي تحريڪ ۾ ڪم ڪيائون ۽ ان کان بعد عمرپور جيڪا ٿل جي قريب آهي اتي تعليم ڏنائون ۽ پوءِ ڪين حضرت امروٽي ﷺ جي حڪم سان چڪ ۾ جا سندن جامع ٺهرايل هئي ان ۾ مدرسو کوليو ويو اتي تعليم ڏيندا رهيا. حضرت جن جي وفات کان بعد شهر ٽريچاڻي ۾ سڪونت اختيار ڪيائون ۽ اتي تعليم ڏنائون، نهايت متوڪل ۽ شب خيز بزرگ هو ۽ نهايت وڏو عالم هو. ان وقت جا بي مثال عالم هئا ۽ هر تعليم ۾ مهارت رکندڙ هئا. فقہ جا تہ گويا امام هئا اهڙا پيچيده مسئلا حل ڪري ڇڏي ويا جو ٻئي ڪنهن عالم کان ڪونہ ٿي سگهيا جيئن تہ مفقود جو مسئلو طلاق مڪره جو مسئلو طلاق صغير، يعني مڪره جي طلاق جي وقوع جي خلاف هئا، صغير جي طلاق جي وقوع جا قائل هئا ۽ مفقود جي متعلق امام مالڪ ﷺ جي مسلڪ تي فتويٰ ڏيندا هئا، مولانا جي فتوائن جو مجموعو فتاويٰ عثماني جي نالي سان اسان وٽ محفوظ آهي، شمائل ترمذي جو سندن سنڌي ترجمو ڇپيل آهي، تفسير تنويرالايمان جي تڪميل بہ مولانا جن ڪئي هئي ڇو تہ تڪميل کان اڳ ۾ مولانا محمد عثمان نورنگزاده فوت ٿي ويو هو. مولانا محمد مدني ﷺ جيڪو قرآن مجيد جو ترجمو ڪيو هو ان ۾ بہ ڪجهہ مولانا جو حصو آهي، مولانا جا شاگرد بي انداز آهن.

اولاد:

مولانا کي ٻہ پٽ هئا (1) شمس الدين اهو شهيد ٿي ويو (2) عبدالقادر نريچ ۾ رهي ٿو ۽ هڪ نياڻي آهي نريچ جي قبرستان ۾ دفن آهن. (مولوي عبدالواحد شيخ) دارالعلوم ديوبند ۾ ڪجهہ وقت شيخ الهند وٽ پڙهيا، حضرت جي ڪاري پاڻي وڃڻ بعد حضرت ڪشميري وٽ تڪميل ڪيائون.

(مولانا محمد يعقوب مهر)

مولوي احمد صاحب شيخ رحہ

مولانا صاحب جي ابتدائي تعليم پنهنجي والد صاحب وٽ ٿي، ان کان بعد پنهواري تعلقي پنوعاقل جي ڳوٺ ۾ مولانا عبدالقادر جن وٽ تعليم ورتي ۽ حڪمت جو ڪم مولانا دين محمد ڳوٺ دفر تعلقي پنوعاقل ۾ حاصل ڪيائون ۽ علوم جي تڪميل استادالڪل مولانا محمد لغاري وٽ ڪيائون.

فارغ ٿيڻ کان بعد پنهنجي ڳوٺ ۾ (جيئن تہ بزرگان دين جو سلسلو تعليم جو هيو يعني بنا عوض جي تعليم ڏيندا هئا) تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون ۽ وجہ معاش سندن حڪمت جو ڪم هيو. نهايت بزرگ ۽ متبحر عالم هو ۽ دين ۽ تعليم جو ايڏو تہ شوق هو جو پنهنجي وقت ۾ پنهنجي قوم جي ڪنهن بہ فرد کي علم کان خالي نہ ڇڏيائون ۽ ديني غيرت ايڏي هوندي هين جو رسم و رواج کي نهايت سختيءَ سان بند ڪرائي ڇڏيائون. اسان جي ذات ۾ اڳ پردو نہ هوندو هو مگر جڏهن مولانا صاحب فارغ ٿي دين جو ڪم شروع ڪيائون، پنهنجي قوم کي باقاعده شرعي پردو ڪرائي ڇڏيائون جيڪو اڄ تائين موجود آهي. پنهنجي ساري زندگي تعليم ۾ گذاري ويا ۽ پنهنجي پويان بہ پٽ نهايت قابل عالم ڇڏيا جن مان هڪ مولوي محمد عثمان جيڪو نوابشاهہ ۾ ڪاروبار ڪندو هو. ٻيو ڊاڪٽر محمد عمر سکر ۾ ڊاڪٽري ڪندو هو.

سندن پيدائش انهن جي ڪتبہ مان معلوم ٿي تہ سن 1311هہ هئي، پاڻ تقريبا 80 ورهين جي عمر ۾ وفات پاتائون.

مولانا احمد پٽ آخوند محمد حيات بن گل محمد بن نور محمد (اهو شيخاني تعلقہ موري کان ڇڏي ٽريچاٽي آيو) ٽريچاٽي اڳ ۾ روهڙي جي ويجهو هئي علي واهڻ جي قريب. پوءِ پير مراد ڳوٺ وٽ پڌو ويو جيڪو منڊو دائره جي قريب آهي، پير مراد زندگي ۾ ڪڏهن برقعو نہ لاٿو. ان کان پوءِ موجوده خاڪين جي ڳوٺ سليمان وٽ پڌي وئي پوءِ موجوده هنڌ قائم ٿي، اهي انتقال درياءَ جي پاڻ سبب ٿيا. هن هنڌ ڳوٺ پڌڻ کان اڳ ۾ اسان جي

ڏاڏي، حضرت امروٽيؒ کان پڇيو تہ سائين درياه پاڻ کائڻ نہ ٿو ڇڏي، هاڻي ڪٿي ڳوٺ ٻڌون، پاڻ مراقبو ڪري فرمايائون ميرانپور جو ڏورو ڪٿي آهي؟ چيائون: هتان ويجهو آهي، پاڻ فرمايائون تہ پوءِ خدا تي ڀروسو ڪري هتي ڳوٺ ٻڌو مولانا عبدالعزيزؒ مولانا احمد جو ڀاءُ هو ٻيا ڀائر محمد قاسم، محمد پريل، گل محمد، محمد حسين هئڻ.

(مولوي عبدالواحد شيخ)

داد لغاريءَ جا علماءَ

مولانا محمد يعقوبؒ :

مولوي محمد يعقوب صاحب وڏو عالم، فاضل ۽ قومي ڪارڪن هو پارسي ۽ سنڌي شاعر هو. سندس تخلص سامي هو مولوي بهائي سامي جو مرهون منت هو سامي جا ڪيترا شعر تضمين طور تي پنهنجي ديوان ۾ آندا اٿس. ڀرچونڊي وارن بزرگن جو خليفو هو غريبن ۽ محتاجن جي مدد سندس خاص مشغلو هو. ڏهن ڪوهن جي اندر گهمندو هو ۽ حاجتمندن جون ضرورتون معلوم ڪري اهي پوريون ڪندو هو. رامو ديڊ کي بہ واٽين کان ان وني ڏنائين، هارين کي ترغيب ڏيندو هو تہ گڏجي جوڙا وهايو ۽ گڏجي ڪم ڪريو. مولانا عبدالله لغاري فرمايو اسان کي ان جي انهيءَ تحريڪ جو قدر روس ۾ پيو مولوي عبداللهؒ چيو منهنجي ڄمڻ کان ٿورو پوءِ مولانا محمد يعقوب وفات پاتي، سندس وفات 1289هہ ۾ ٿي.

مولانا محمد امين لغاريؒ :

هيءُ داد لغاري جو وڏو عالم ۽ فاصل تي گذريو آهي. سندس حوالي سان وڌيڪ تفصيل نہ ملي سگهيا آهن.

مولوي محمد يعقوبؒ :

مولوي محمد يعقوب ولد مولوي محمد امين لغاري 17 رجب 1315هہ ۾ داد لغاري ۾ ڄائو پرائمري تعليم داد لغاري اسڪول ۾ ورتائون. پيءُ کان

ضروري ديني شروعاتي تعليم وٺڻ بعد، عربي ۽ فارسي مڪلوٽ گنج ۽ پير جهنڊي ۾ پڙهيا. فارسي ۾ ڪريما، گلستان، رحيما، بوستان ۽ سڪندر پڙهيا. عربيءَ ۾ به حديث، فقه ۽ تفسير وغيره پڙهيا. تعليم کان فارغ ٿي پنهنجي پيءُ جي مدرسي ۾ درس ڏيڻ شروع ڪيائون.

مولوي صاحب وڏو عالم ۽ شاعر هو فارسي ۾ سندس 6 تصنيفون آهن. ردالملحدين، رحيما، نامه حق، توحيدالحق، سراج العقائد ۽ نصح الحق. هي سڀ ڪتاب قلمي صورت ۾ موجود آهن ۽ اٽڪل 2 سؤ صفحن کان به مٿي آهن. فارسيءَ کان سواءِ سنڌي ۾ به سندس 3 ڪتاب آهن. خطبه انوارالحق، خطبات سنڌي ۽ ديوان يعقوبي. هنن ٽنهي ڪتابن ۾ مولوي صاحب غزل، ڪافيون، مولود ۽ خطبا لکيا آهن. سندس ڪتاب ۾ سوزو گداز. فڪر، ولولو فراق، تغزل ۽ تصوف موجود آهي.

مولوي محمد هاشم رحمة الله عليه:

مولوي محمد هاشم خشڪ، مولوي محمد امين وٽ عربي ۽ فارسي پڙهيا. وٽس پنهنجو ذاتي ڪتب خانه هو سندس فارسي جا اکر تمام سهڻا ۽ عمدا هئا. مولوي يعقوب سندس دوست ۽ همعصر هو ڪانئس پنهنجا فارسي ڪتاب لکرائيندو هو هڪ نظم ۾ مولوي هاشم لاءِ هيءُ شعر چيو:

از يعقوب است ابن ابيات پر مشک
بود راقم محمد هاشم خشک

(دادا سنڌي)

مولوي محمد يعقوب رحمة الله عليه:

هي صاحب داد لغاري جي پرسان ڳوٺ پانڌيءَ ۾ ڄائو سندس والد جو نالو نيازي هو پاڻ عربي، فارسي ۽ سنڌي جا وڏا عالم هئا. پانڌي جي ڳوٺ ۾ هڪ مدرسو (دارالهدي) کولي ڳوٺ جو نالو بدلائي سنت آباد رکيائون، پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ دارالاشاعت به قائم ڪيائون. جتي ڪيترائي ڪتاب ۽ رسالا ڇپرايائون جن مان صفات الاهي، فتح محمدي، خطبه سنڌي، گلزار سنت ۽ رساله بي نمازي مشهور آهن. پاڻ کي "ناظم جمعيت التاليف و

دارالاشاعت“ ڪري لکندا هيا. مولوي صاحب سرائڪي جا شاعر بہ هيا ۽ حڪمت جو ڌنڌو بہ ڪندا هيا. (دادا سنڌي)

مولوي عبدالعزيز رحمة الله عليه :

مولوي عبدالعزيز ولد مولوي محمد يعقوب داد لغاري ۾ 18 ذي القعد 1322هہ ۾ ڄائو پرائمري اسڪول داد لغاري مان 4 درجا سنڌي پڙهيا. ان کان پوءِ ديني تعليم پنهنجي پيءُ جي مدرسي مان حاصل ڪيائون. قرآن شريف کان سواءِ فارسي ۾ ڪريما ۽ سڪندر پڙهيا. مولوي صاحب سنڌيءَ جو وڏو عالم ۽ شاعر هو. شاعري ڪيس ورثي ۾ ملي هئي. پاڻ هڪ سؤ کان وڌيڪ سنڌي ۽ سرائڪي شعر چيا اٿن. سندن مڪمل بياض موجود آهي. شاعري ۾ تخلص ”عزيزڻ“ رکيائون. مولود. ڪافيون. غزل ۽ نظم چيا اٿس. هڪ نظم ”احوال زمانہ“ مشهور آهي جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪين شعر تي ڪيڏو درڪ هو ۽ ان ۾ سماج جي پوري پوري عڪاسي ٿيل آهي. هي نظم علم عروض جي مطابق چيل آهي:

1. ڏنگا پٽڪا ٻڌن لوفر مڇان ڏاڙهيون مکن هر هر
   ڪٽي سوٽيون گهمن بازر وتن ٿا ملڪ کي بگاڙي
2. ڪرن شاديون ماري جهمريون نچائن بي حيا ڪنجريون
   دهل ڏڪڙ ۽ جنجريون وڄائن خوب دهلاري
3. ملا واعظ ڪرن ٻين کي سڏارن ڪين ٿا من کي
   ادا افسوس آ تن کي وعظ تن جو آ بيڪاري
4. زاني نشائي جوٽا وارا لٽائن گهر پنهنجا سارا
   آهن شيطان جا پيارا اٿن شيطان سان ياري

عزيزڻ 2 جمادي الاول 1375هہ ۾ وفات ڪئي. (دادا سنڌي)

مولوي عبدالمجيد رحمة الله عليه :

مولوي عبدالمجيد ولد محمد صادق قريشي 1902ع ۾ ڳوٺ ٽوبا تعلقي گهوٽڪي ۾ ڄاوا. ننڍپڻ ۾ ٽي لڏي داد لغاري ۾ اچي رهيا. جتان جي پرائمري اسڪول مان 1921ع ۾ فائينل پاس ڪري، ماستري ورتائون. پر پوءِ خلافت

تحريڪ دوران، حضرت امروٽيؒ جي دست بيعت ٿيڻ کان پوءِ نوڪري ڇڏي ديني تعليم ڏانهن ڌيان ڌنائون. ريتي ۾ قرآن شريف ميان نور محمد سومري وٽ پڙهيا. عربي ۽ فارسي جي وڌيڪ تعليم وٺڻ لاءِ پير جهنڊي، داد لغاري ۽ گهوٽڪي ويا. پنجاب جي مختلف ضلعن ملتان، مظفر ڳڙهه، ميانوالي، گجرات، گوجرانوالا ۽ لاهور ۾ به پڙهيا. اتي سندن استادن ۾ مولانا عبدالرزاق، مولانا احمد علي لاهوري ۽ مولانا غلام رسول گجراتي هيا. سنڌ ۾ مولانا عبدالقادر لغاري، مولانا نورمحمد ۽ مولانا محمد هاشم استاد هين. ان کان پوءِ اعليٰ ديني تعليم لاءِ ديوبند ويا جتي حضرت مولانا سيد حسين احمد مدني، مولانا اعزاز علي اديب ۽ مولانا محمد ابراهيم بلياوي معقولي وٽ پڙهيا ۽ اتي دستاربندي ڪيائون.

ديوبند کان موٽي اچڻ کان پوءِ داد لغاري ۾ ”مدرسه نورالاسلام“ جو بنياد وجهي 25 سالن تائين پاڙهيندا رهيا. ان کان علاوه ڏهه سال سنڌ جي ٻين شهرن گهوٽڪي، تعلقه سکر ۽ تعلقه سانگهڙ ۾ تعليم ڏيندا رهيا. گهڻو عرصو پنجاب جي ديني مدرسن ۾ ڪم ڪندا رهيا جتي ”استاد سنڌي“ جي نالي سان مشهور هيا. اتي ئي پاڻ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم شروع ڪيائون. جن ۾ عربي، فارسي ۽ اردو ڪتاب اچي وڃن ٿا. ڪجهه ڪتاب پنجاب ۾ به ڇپرايائون. مولوي صاحب کي علم صرف و نحو ۽ منطق تي عبور حاصل هو ان ڪري ڪيترائي ڪتاب انهيءَ موضوع تي لکيائون. سندن هيٺيان ڪتاب ڇپيا آهن. (1) صرف و نحو عربي زبان ۾ لکيل هي ڪتاب 1930ع ۾ لاهور ۾ ڇپيو. (2) فارسي ۾ قانون سه حرفي تي حاشيو هي ڪتاب 1935ع ملتان ۾ ڇپيو (3) اردو ۾ صرف و نحو. هي ڪتاب 1967ع ۾ صادق آباد ۾ ڇپيو. ان کان علاوه ڪيترائي اعليٰ پائي جا مبلغ ۽ مقرر هيا. سندن تقرير اثر انگيز ۽ ناصحانه هوندي هئي، سندن طبيعت ۾ ظرافت ۽ مزاح هوندو هو ان ڪري عوام سندن تقريرون شوق سان ٻڌندو هو. مولوي صاحب سٺو شاعر به هو 1930ع کان شاعري شروع ڪيائون. جيڪا عربي، فارسي ۽ سنڌي ۾ هوندي هئي، مرحوم شاهه فيصل کي سندس زندگيءَ ۾ جيڪو عربي قصيدو موڪليو هئائون جنهن کان متاثر ٿي شاهه فيصل کين سعوديه ۾ اقامي ڏيڻ لاءِ لکيو هو سندس ڪيترو ئي ڪلام گم ٿي ويو آهي، مولوي صاحب سٺو حڪيم به هو. داد لغاري ۾ ”شفاخانه رشيديه“ کوليائون،

سندس هڪ اردو نظم "تجارت" جا ڪجهه اشعار هي آهن. سندن تخلص "عبد" هو.

مبارک صد مبارک ہو تمہیں اے زمرہ مسلم — کہ پھر زندہ کیا تم نے تجارت حرفت مسلم
ہمارے پیشوا کامل نبی مرسل کا شیوا تھا — دلائی یاد پھر تم نے ہمیں یہ سنت مسلم
غلامی اور کھیتی میں سمجھتے ہیں فخر اپنا — اس میں گم ہوئی عزت بدل گئی ہمت مسلم
الاہی عبد اور عاجز تیرے در کا سوالی ہے — کہ دنیا میں رہے قائم وہ پھر رفعت مسلم

مولوي صاحب 16 نومبر 1973ع تي وفات ڪري ويا. (دادا سنڌي)

منهنجو استاد مولانا عبدالمجيد چاڪي تدريس ۾ مشهور هو البت وچ ۾ خلو دماغ ٿيڻ سبب 15، 16 سال پڙهائي ڇڏي ڏنائين ان کان پوءِ پيهر مدرسه قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ غالباً 62. 1963ع ۾ پڙهائڻ آيا. ان وقت مان وٽن ڪي ڪتاب پڙهيا. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي محمد هاشم رحمة الله عليه :

داد لغاري جي ايراضي جو بيباڪ حق گو ۽ مخلص مبلغ مولوي محمد هاشم ولد حاجي الله بخش لغاري، سچ ۽ حق هر وڏي ماڻهو کي چئي ڏيندو هو ان ڪري ڪيس "مولوي ڪهاڙو" چوندا هيا. قاطع البدعات و الشرڪ مولوي محمد هاشم شروعاتي تعليم پانڌي جي ڳوٺ ۾ مولوي يعقوب وٽ ورتي ۽ ڪجهه ديني تعليم رياست بهاولپور ۾ ورتائون. داد لغاري ۾ جڏهن مولانا عبيدالله سنڌي آيا، تڏهن مولوي صاحب کي پاڻ سان گڏ پير جهنڊي وٺي ويا. اتي ڪجهه تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ ديوبند ويا جتي انقلابي رنگ چڙهيو ۽ آزادي جي مفهوم کي سمجهيائون. خلافت تحريڪ جي زماني ۾ سهارنپور جيل ۾ ڪجهه وقت رهيا ان کان موٽي اچڻ کان پوءِ داد لغاري کان 7 فرلانگن تي تالهي ڳوٺ ۾ مدرسو کولي درس ڏيڻ لڳا پر سندن گهڻو رجحان تبليغ ڏانهن هيو ان ڪري اڪثر سفر ۾ رهندا هئا. پري پري تائين وڃي سماجي براين، رسومات، بدعات ۽ شرڪ جي پاڙ پٽڻ لاءِ ڪوشش ڪندا هئا. تحريڪ ختم نبوت ۾ به خاص حصو ورتائون. ٿورو وقت ٿيندو جو پاڻ گذاري ويا آهن.

(دادا سنڌي)

مولوي محمد ابراهيم رحمة الله عليه:

مولوي محمد ابراهيم ولد مولوي محمد هاشم لغاري پهرين محرم الحرام سن 1341هه ۾ ڄاوا. شروعاتي تعليم پنهنجي والد جي مدرسي ۾ ورتائون. عربي ۽ فارسي مولوي عبدالمجيد قريشي وٽ پڙهيا. عربيءَ جي ڪجهه تعليم وزير آباد ۾ مولوي محمد رمضان وٽ به پڙهيا. بعد ۾ عربي جي تڪميل مولوي نورمحمد ۽ مولوي عبدالرزاق وٽ ڪيائون. ڪجهه عرصو صادق آباد ۾ به تعليم حاصل ڪرڻ ۾ گذاريائون. فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ مولوي عبدالمجيد جي مدرسي ۾ درس ڏيڻ شروع ڪيائون. جتي ڪجهه وقت کان پوءِ مهتمم ٿيا ۽ مدرسي جو سارو انتظام پاڻ هلائڻ لڳا. 1959ع ۾ مدرسي جو انتظام مولوي محمد طيب جي حوالي ڪري پاڻ ميرپور ماٿيلي جي شهر ۾ "مدرسه انوارالعلوم" جو بنياد وڌائون. هاڻي هي مدرسو مولوي سلطان احمد ۽ سندن فرزند مولوي محمد اسحاق جي نظرداري هيٺ پنهنجي عاليشان عمارت ۾ هلي رهيو آهي.

مولوي محمد ابراهيم صاحب وڏو ديني عالم هيو. سندس گفتگو بصيرت افروز هوندي هئي، هو اعليٰ پائي جا مبلغ هئا. سياسي شعور، ديني جذبو، ملي تڙپ ۽ قومي احساس رکندڙ هئا. 1957ع جي ختم نبوت تحريڪ ۾ به خاص حصو ورتائون. مولوي صاحب 11 ذي القعد 1391هه ۾ گذاري ويا.

(دادا سنڌي)

مولوي محمد رمضان رحمة الله عليه:

مولوي محمد رمضان ولد الهڏنو خان لغاري، غازي دڙي (لڳ داد لغاري) جا رهندڙ هيا. پاڻ عالم دين ۽ مبلغ اسلام هئا. ڪجهه وقت کان پوءِ پنجاب جي وزير آباد شهر ڏانهن لڏي ويا جتي مدرسو به کوليائون. دين جي اشاعت ۽ توسيع ۾ سندن وڏو هٿ هو. تحريڪ ختم نبوت ۾ خاص حصو ورتائون. پنجاب ۾ سندن ڪافي مريد آهن. ماضي قريب ۾ گذاري ويا آهن.

(دادا سنڌي)

مولانا بهاءُالدين بهائي رحہ

سنڌ جو سعدي، مولانا بهاءُالدين ولد جلال الدين پتافي 1239هہ ۾ ڳوٺ نصير ڪوٽي تعلقي گهوٽڪي ۾ ڄاوا. قرآن شريف هڪ مائي وٽ پڙهيا، فارسي مولوي حسين بخش وٽ ۽ عربي جي تحصيل علي اڪبر شاهہ وٽ ڪيائون، ان کان پوءِ رئيس مٺا خان لغاري جي دعوت تي داد لغاري جي پرسان مدرسو کولي درس و تدريس جو ڪم شروع ڪيائون. هتان ئي مولانا صاحب جي عالمانہ زندگي جي شروعات ٿي ۽ تصنيفات جو شغل شروع ڪيائون. ڪجهہ وقت کان پوءِ داد لغاري کان 5 ميل اولهہ طرف ڳوٺ بهاءُالدين بڏائي اتي مدرسو کولي تعليم ڏيڻ لڳا. پاڻ 1352هہ ۾ وفات ڪري ويا.

مولانا بهائي طريقت ۾ خواجہ غلام فريد جو مريد هو سندس دوستن ۾ مولانا همايوني، حضرت حافظ محمد صديق پرچونديءَ ۽ پيرپاڳاره حضرت شاهہ مردان شاهہ اول هئا. مولانا وڏو عالم ۽ شاعر هو فارسي ۾ کين وڏي مهارت حاصل هئي، جنهن ۾ سندن 18 تصنيفون آهن. سندن اڪثر فارسي ڪتاب رياست بهاولپور جي نواب ۽ وزير جي حڪمن تحت ڇپيا. پير شاهہ مردان شاهہ کين هڪ دستي پريس وٺي ڏني جا "مطبع راشديہ" جي نالي سان پنهنجي ڳوٺ ۾ قائم ڪيائون جنهن کي "مطبع بهائيہ" بہ چئبو هو جنهن ۾ ڪجهہ ڪتاب شايع بہ ٿيا. اهڙيءَ طرح هن صحافت جي ميدان ۾ بہ پاڻ کي چڱو موکيو بعد ۾ هي پريس سيلاب ۾ لڙهي ويئي، سندن تصنيفن جو تفصيل هن ريت آهي:

(الف) فارسي ڪتاب: (1) بدرالعروض (2) تذڪرة القوافي (3) ياد خدا (4) خورد و خواب (5) مثنوي (6) ديوان نعتيہ (7) ديوان بهائي (8) سرمايہ اخلاق حسنہ (9) ما شهيدان (10) مناجات بقاضي الحاجات (11) ڪريما بهائي (12) اسرارالعلوم يعني در منظوم (13) مجمع القوائد (14) داستانہ عاشقانہ (15) مراة الخيال (16) چهل حديث. هي سيئي فارسي ڪتاب ڇپيل آهن، باقي بہ ڪتاب اڻ ڇپيل آهن.

(ب) سنڌي ڪتاب: (1) تنبيہ الڪاملين (2) بلال نامو (3) ڏاچي نامو (4) خطبات بهائي. هي ڪتاب "مطبع بهائيہ" مان شايع ٿيا. فارسي

ڪتاب تذڪره القوافي ۽ مراة الخيال بہ مطبع بهائيہ مان ڇپيا. (دادا سنڌي)

مولانا بهائي گهوٽڪي جي جامع مسجد ۾ سيد علي اڪبر شاهہ وٽ پارسي ۽ عربي جي تڪميل ڪئي ۽ اتي ئي درس ڏيڻ شروع ڪيو. ان بعد هيبت شهيد (تعلقہ ڪنڌڪوٽ) ۾ رمضان شاهہ جي مدرسي ۾ پڙهايائين، ان کان پوءِ داد لغاري طرف آيو. مولانا جي پٽن مان محمد بخش خيالي جنهن جي ڪريما خيالي حاجي رحيم بخش وزير رياست بهاولپور جي ڪوشش سان 1910ع ۾ صادق الانوار پريس صادق آباد مان شايع ٿي، عالم هو ۽ پنهنجي پيءُ وٽ پڙهيو ۽ مولانا عبدالرحمان ضيائي بہ چڱو عالم هو جنهن جو ذڪر اڳي ٿو مولانا بهائي جي شاگردن مان مولانا عبدالمجيد چاڪي قريشي ۽ ٻيا عالم ڪافي آهن. مولانا بهائي جو تذڪرو مهراڻ جي سوانح حيات نمبر ۾ اچي چڪو آهي، حضرت پير حزب الله شاهہ پاڳاري سان سندن آخر عمر ۾ مليو هو ۽ پير صاحب سندس قدر ڪيو. مولانا محمد ابراهيم سرحد واري سان بہ تعلق هئن. سردار گل محمد زيب سان آخر عمر ۾ مليو هو. طريقت ۾ خواجہ غلام فريد سان تعلق هيس، سندس 6 ئي پٽ چڱا فاضل ٿيا. مولوي محمد يوسف، جلال الدين، مولوي محمد بخش خيالي، ماستر احمد دين، مولوي محمد اعظم سراجي ۽ مولوي عبدالرحمان ضيائي. 21 ڪتاب سندس تصنيف آهن، داد لغاري جي عالمن شيخ سعدي ﷬ جي ڪتابن خاص ڪري ڪريما جي مقابلي ۾ خوب تصنيفون ڪيون آهن ۽ تقريباً داد لغاري جي هر شاعر عالم ان ڏس ۾ طبع آزمائي ڪئي آهي. (عبدالوهاب)

مولوي محمد بخش خيالي:

هي صاحب، مولانا بهائي جو ٽيون نمبر پٽ هو قرآن شريف ۽ فارسي پنهنجي والد جي مدرسي ۾ پڙهيو فارسي جو وڏو عالم ۽ شاعر هو فارسي ۾ سندس ڪتاب ”ڪريما خيالي“ حاجي رحيم بخش وزير رياست بهاولپور جي حڪم سان 1910ع ۾ صادق الانوار پريس صادق آباد مان ڇپيو پاڻ سنڌي جو شاعر بہ هو سندس تخلص ”خيالي“ هو. مولود گهڻا چيا اٿس.

اهو محبوب موليٰ جو اهو مطلوب موليٰ جو.

اهو مرغوب موليٰ جو سو رهبر رهنما آهي.

خيالي 7 جمادي الاول 1338هہ ۾ ڄائو ۽ 18 ربيع الاول 1376هہ ۾ گذاري ويو. (دادا سنڌي)

مولانا عبدالرحمان "ضيائي" رحہ

مولانا بهائي جو پٽ مولانا عبدالرحمان "ضيائي" ميرپور ماٿيلي جو مشهور عالم، علوم دينيہ جو فاضل ۽ شاعر شخص ٿي گذريو آهي، سندس فارسي ۽ سنڌي شاعري پختي، معياري ۽ قديم رنگ تي مشتمل آهي، پاڻ عربي ۽ فارسي زبانن جو چڱو ڄاڻو هو.

مولانا عبدالرحمان "ضيائي" مرحومَ جي ولادت صفر 1318هہ ۾ تعلقي ميرپور ماٿيلي ۾ ٿي، سندس پرورش پنهنجي والد جي نظرداري هيٺ ٿي، تنهن ڪري پاڻ ننڍي هوندي کان ئي بااخلاق ۽ باشعور هوندو هو "ضيائي" مرحوم ننڍپڻ ۾ ئي ناظران قرآن شريف پنهنجي والده وٽ پڙهيو جيڪا نهايت پارسا ۽ پرهيزگار هئي. فارسي ۾ ڪريما، رحيما، گلستان، بوستان ۽ سڪندر ڪتاب پنهنجي والد وٽ پڙهيائين، عربي جي تعليم مولانا محمد قاسم صاحب ڳڙهي ياسين وٽ بہ ورتائين ۽ مولانا عبدالڪريم ڪورائي (تعلقہ قمبر) وٽ مٿين تعليم مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽہ ۽ مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي سان گڏ پوري ڪيائين، آخر ۾ دستاربندي حضرت مولانا حافظ محمد ابراهيم ڳڙهي ياسيني وارن وٽ ڪيائين.

تعليم پرائڻ جي دوران پاڻ شادي ڪيائين، جنهن مان ڪيس ٽي پٽ آهن، وڏو فرزند حافظ محمد يوسف قرآن شريف جو حافظ آهي، تعليم مڪمل ڪرڻ بعد پاڻ مختلف مقامات تي درس و تدريس جو ڪم پڻ ڪيائين، ڪجهہ وقت ٻاهر رهڻ بعد واپس اچي پنهنجي والد بزرگوار جي قائم ڪيل مدرسي ۾ آخر عمر تائين تعليم ڏنائين، سن 1978ع ۾ فوت ٿي ويو ۽ پنهنجي والد جي پير ۾ دفن ٿيو.

مولانا "ضيائي" مرحوم جون ڪيتريون ئي فارسي ۽ سنڌي تصنيفون آهن، جن مان هيٺيون قابل ذڪر آهن:

(1) روائح العروض شرح بدرالعروض: هيءُ ڪتاب فارسي ۾ آهي. جيڪو بهاولپور ۾ ڇپيو.

(2) القول الڪافي في شرح تذڪرة القوافي: هيءُ ڪتاب فارسي ۾ علم قافيہ متعلق آهي ۽ ڇپيل آهي.

(3) مجموع الغزليات: هيءُ سنڌي ۽ فارسي غزلن تي مشتمل آهي، انهيءَ مجموعي جا ڪيترائي غزل روزانہ الوحيد ۽ روزانہ مهراڻ ۾ ڇپيل آهن. (الطاف سومرو دادائي)

مولانا ضيائي همايون ۾ مولوي عبدالباقي مرحوم جي پٽن کي ڪجھ وقت تائين پڙهائيندو رهيو. مولانا جي بيعت مولانا عمر جان نقشبندي سان هئي، مولانا سيني ڪان ننڍو پاءُ هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

نوٽ: داد لغاري تعلقي ميرپور ماٿيلي جا ٽي چوٽيءَ جا عالم حضرت استادالڪل مولانا محمد لغاري، عظيم مجاهد مولانا عبدالله لغاري ۽ استاد العلماءَ مولانا عبدالقادر لغاري انهن جو ذڪر سانگهڙ ضلع ۾ ايندو. (عبدالوهاب چاچڙ.)

مولانا قاضي عبدالرزاق رحہ

سندن ولادت روهڙي ۾ تاريخ 18 سيپٽمبر 1892ع ۾ ٿي، ابتدائي تعليم روهڙي جي اسڪول ۽ مدرسي مان حاصل ڪيائون. 1905ع ڌاري خيرپور ميرس ۾ انگريزي پڙهڻ لاءِ اسڪول ۾ داخل ٿيا جنهن کي هاٽي ناز هاءِ اسڪول چئجي ٿو. ان وقت مسلمان تعليم ۾ پوئتي هئا. خيرپور جي وزيرن سردار محمد يعقوب ۽ سردار محمد ابراهيم ڪوشش ڪري اهو اسڪول کوليو هو ۽ ڪيترين ئي فري بورڊون ۽ اسڪالرشپون قائم ڪيون هيون. سن 1908ع ۾ سنڌ مدرسة الاسلام ۾ داخل ٿيا ۽ 1912ع تائين مئٽرڪ پاس ڪري ورتائون. هڪ رات امام انقلاب مولانا عبيدالله سنڌي رحمة الله عليه جي انگريزن جي خلاف ولولہ انگيز تقرير خالقڏنہ هال ۾ ٻڌائين تہ هن جو خيال ئي تبديل ٿي ويو. انگريزي تعليم ڦٽي ڪري مدرسہ دارالرشاد پيرجهنڊي ۾ اچي داخل ٿيو. مولانا عبيدالله سنڌي وٽ قرآن ڪريم جو تفسير پڙهڻ لڳا. اتي جي ٻن ٻين استادن مولانا اڪرم هالائي ۽ مولانا عبدالله لغاري سان بہ سندس واقفيت ٿي، تعليم جو اهو سلسلو گهڻو وقت نہ هلي سگهيو جو حضرت شيخ

الهندﷺ جي حڪم سان مولانا عبيدالله سنڌي پنهنجي شاگرد مولانا عبدالله لغاري کي ساڻ ڪري 1914ع ۾ افغانستان هليو ويو. قاضي صاحب پير جهنڊي کان لاهور پهتو ۽ مولانا احمد علي لاهوري وٽ پڙهڻ شروع ڪيائين سال کن اتي پڙهي 1916ع ۾ گهر موٽي آيا ۽ ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ طرفان مسلم بورڊنگ هائوس سکر ۾ ماستر مقرر ٿيا. 1918ع ۾ کين سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي ۾ عربي جو استاد مقرر ڪيو ويو. ان زماني ۾ علامہ ڊاڪٽر دائودپوٽہ آخري سالن ۾ پڙهي رهيو هو. مولانا عبدالرزاق جو مٿن گهڻو اثر هو ۽ علامہ صاحب پنهنجي تصنيفن ۾ کيس پنهنجو استاد مڃيو آهي. قاضي صاحب سنڌ مدرسہ جي شاگردن ۾ ديني تعليم، شرعي پابندي، شرڪ، بدعت ۽ توهمات کان نفرت ويهارڻ لاءِ ڏاڍي محنت ڪئي. سن 1919ع کان 1936ع تائين سنڌ مدرسہ ۾ استاد رهيا. پوءِ بيماري جي ڪري سنڌ مدرسہ جي ملازمت ڇڏي الوحيد اخبار جا نائب ايڊيٽر ٿيا. 1936ع ۾ سنڌ بمبئي کان الڳ ٿي ان موقعي تي جيڪو سنڌ آزاد نمبر الوحيد جو ڪڍيو ويو هو. ان ۾ قاضي صاحب جو بہ چڱو حصو آهي. ان زماني ۾ مولانا دين محمد وفائي الوحيد جو چيف ايڊيٽر ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي سرپرست هو. ان کان اڳ ۾ جنوري 1930ع ۾ پاڻ علمي دنيا* نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ڪيو هئائون، ان جي پهرين شماري ۾ مشاهير جي حالات ۽ تصويرن جي سلسلي ۾ ڊاڪٽر دائودپوٽہ جيڪا پنهنجي تصور موڪلي آهي ان تي پنهنجي قلم سان اهي اکر بہ لکيا اٿس "تلميذڪ السابق، عمر محمد دائودپوٽہ" ان وقت علامہ پاڻ سنڌ مدرسہ جو پرنسپال هو. رسالي جو دفتر نزديڪ موتي لال ٿئيٽر ڪراچي هو. ان رسالي جو مالڪ هڪ علم دوست حاجي ميرمحمد بلوچ ايم ايل سي هو. جنهن پيا بہ ڪيترائي ديني ۽ اصلاحي ڪتاب ڇپرايا هئا. 1939ع ۾ قاضي صاحب پيهر سنڌ مدرسہ جو معلم العربيہ مقرر ٿيو. سن 1949ع ڌاري قاضي صاحب سنڌ مدرسہ جي ملازمت ڇڏي علامہ دائودپوٽہ جي آڇ تي ڪراچي جي مشهور اين جي وي هاءِ اسڪول ۾ عربي ٽيچر ٿيا. سن 1957ع جي آخر ۾ 65 ورهيہ ڄمار ۾ هر قسم جي ملازمت کان آجا ٿي تصنيف ۾ مشغول ٿيا. قاضي صاحب جن پنهنجي ڪتابن نيڪال ڪرڻ لاءِ سنڌ جو

---

* علمي دنيا جا (پهرين پرچي فيبروري 1930ع کان سواءِ) باقي پنج پهريان پرچا مون وٽ محفوظ آهن. (عبدالوهاب چاچڙ)

گشت ڪندا هئا، هن بنده کي بہ شرف ميزباني بخشيندا هئا ۽ مورخہ 19 مئي 1961ع جمعي جي ڏينهن صبح جي اذان جو ڪلموڙيري واصل بالله ٿيا.

قاضي صاحب، حضرت امروٽي ۽ مولانا سنڌي جو تمام گهڻو عقيدتمند هو ورلي ڪا اهڙي محفل هوندي جنهن ۾ انهن جو ذڪر خير نہ ڪيو هجي، نهايت متوڪل امين ۽ خوددار هئا، سنت جي اتباع ۾ گهڻو سخت هئا، نصيحت ڪندي فرمائيندا هئا تہ انسان لاءِ اهو ڪافي آهي، جو اسوه رسول ﷺ جي پوئواري ڪري ۽ حقوق العباد جو پورو خيال رکي جو انهن حقن بابت سخت پڇاڻو ٿيندو.

تصنيف:

31، 32، 1933ع ۾ ”ڪاميابي“ رسالو جاري رڪيائون، جنهن جا ڪيترا پرچا ناپيد آهن، ان کان اڳ ۾ 1930ع ۾ علمي دنيا جو ايڊيٽر هو. (2) سنڌي تفسير ۽ ترجمو (3) تفسير معلم القرآن سنڌي (4) فتح الرحمان سوره فاتحہ جو تفسير (5) رسالو بي نماز (6) پياري نبي جي حڪمت ڀري ڳالهہ (7) مقاصد اسلام (8) ديني نصاب ڀاڱو پهريون، ٻيون (9) اسان جو پيارو نبي (10) بزرگ هستين جو احوال (11) معلم العربيہ (12) عربي نصاب انٽر آرٽ وارن لاءِ.

(مسٽر ڪريم بخش چنہ جو مضمون ڇپيل الرحيم اگسٽ 72ع اختصار ۽ اضافي سان)

مولوي احمد مڪراني:

مولوي احمد ۽ سندس ڀاءُ منشي جان محمد عالم فاضل هئا، سندن والد بندر تي مسجد ٻڌائي، جيڪا مڪراني مسجد جي نالي سان مشهور آهي، اها محلي وارن مڪرانين جي خرچ تي هلندي رهي، مولوي احمد جيڪو قرآن تعليم جو جيد عالم ۽ مفسر هو انهيءَ مسجد جو پيش امام هو ۽ ان کان پوءِ سندس نالي مولوي خير محمد ولد جان محمد پيش امام ۽ مسجد جو نگران مقرر ٿيو (تاريخ سکر از مولائي شيدائي ج 2 ص 202 قلمي ملڪيت سنڌي ادبي بورڊ)

مولوي محمد عظيم پٽو: غريب آباد واري اڇي مسجد (سفيد مسجد) جو پيش امام وڏو عالم ۽ پرهيزگار هو راقم (مولائي شيدائي) وٽس ابتدائي تعليم ورتي. (ايضاً)

مولانا حافظ عبدالحميد پٽي رحہ

حافظ صاحب ذات جو پٽي هو ۽ سندن وڏا سابق بهاولپور رياست جا وينل هئا، اتان هجرت ڪري اچي اروڙ تعلقي روهڙي ضلعي سکر ۾ آباد ٿيا. اهو وثوق سان چئي نٿو سگهجي تہ سندن آباءَ و اجداد ڪڏهن بهاولپور کي خيرباد چئي سنڌ ۾ آيا. اندازو اهو آهي تہ هو اٺويهين صدي جي ابتدائي سالن ۾ اروڙ وارد ٿيا هئا، حافظ صاحب جي والد جو نالو ميان جان محمد هو جيڪو قرآن شريف جو حافظ هو. ڏاڏي جو نالو ميان محمد عارف هو جيڪو پڻ حافظ قرآن هو. حافظ صاحب جو والد نهايت متقي ۽ پرهيزگار شخص هو. هن جو اروڙ ۾ هڪ مدرسو هو جتي ديني تعليم جي تدريس ٿيندي هئي، حافظ صاحب ڪن سببن جي ڪري اروڙ کي الوداع چئي اچي سکر وسايو ۽ سکر جي مشهور سياسي ۽ سماجي شخصيت سردار علي شاهہ جي مسجد ۾ پيش امام مقرر ٿيو.

حافظ صاحب جو اروڙ ۾ محرم 1319 هجري (اگسٽ 1901ع) ۾ تولد ٿيو. حافظ صاحب پارسي ۽ عربي جا ابتدائي ڪتاب پنهنجي والد وٽ پڙهيا، ان دوران قرآن شريف بہ حفظ ڪري ورتائون. وڌيڪ عربي تعليم سنڌ جي مشهور ديني درسگاهہ دارالهديٰ ٺيڙهي ضلع خيرپور ميرس ۾ سنڌ جي برک ۽ نامياري عالم الحاج مولانا قاضي حبيب الله صاحب کان حاصل ڪيائين، فراغت بعد پنهنجو وقت تعليم، تدريس ۽ ديني خدمتن ۾ گذارڻ لڳا. ان بعد سٽت ئي حافظ صاحب سکر مان هفتيوار اخبار "المنار" نالي جاري ڪئي جنهن سان مرڻ گهڙيءَ تائين نينهن ۽ ناتو نڀائيندا آيا. حافظ صاحب وطن جي آزادي ۽ ٻين ملڪي ۽ سماجي ڪمن ۾ ڀرپور حصو وٺندا رهيا. سکر بئراج جي ڪئنالن جي کوٽائي دوران جڏهن ڪجهہ مسجدون واهن سامهون اچي ويون، جنهن ۾ مسجدن جي شهيد ٿيڻ جو خطرو هو تہ سنڌ جي قطب الاقطاب حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي جي اڳواڻيءَ هيٺ مسجدن جي حفاظت لاءِ هڪ تنظيم "تحريڪ تحفظ مساجد" قائم ڪئي. جنهن ۾ مولانا حافظ عبدالحميد ڀرپور حصو ورتو. مسجد منزل گاهہ واري

ڏڪئي معاملي ۾ بہ حافظ صاحب پوئتي نہ هو. هن صاحب ان معاملي کي سياسي انتقام واري پاسي ڇڪي وڃڻ کان روڪڻ ۾ ڪردار ادا ڪيو.

حافظ صاحب جو تصنيف ۽ تاليف وارو پهلو بہ نهايت درخشان آهي، هن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ديني ڪتاب تصنيف ڪيا. انهن مان "تحفة الفقيہ" تمام گهڻو مشهور آهي، هن ڪتاب ۾ سليس ۽ عام فهم نموني فقهي مسئلن جو نچوڙ پيش ڪيو ويو آهي، جنهن مان گهٽ پڙهيل کان وٺي عالمن تائين فائدو حاصل ڪري رهيا آهن.

آخرڪار اهو علم، آزادي، همت، دليري ۽ بي باڪيءَ جو مجسمو پنهنجن عزيزن ۽ سنڌ جي مسلمانن کي مفارقت جو داغ ڏيئي 9 مئي 1975ع ۾ ڏورانهين سفر تي روانو ٿيو جتان ڪوبہ مسافر اڄ تائين ڪونہ موٽيو آهي.

حريفان باده‌ها خوردند رفتند
تهي خمخانه‌ها کردند رفتند

رشيد پٽني وڪيل ۽ ان جي ڀين پٽن چڱو دنيوي مقام حاصل ڪيو آهي. (عبدالرئوف جتوئي)

مولوي محمد عثمان رحہ ۽
مولوي ڊاڪٽر عمر شيخ ٽريچاڻوي رحہ

مولوي عثمان: هن صاحب ابتدائي تعليم پنهنجي والد مولانا احمد بن آخوند محمد حيات بن گل محمد وٽ حاصل ڪئي، سندس والد مولانا احمد، حضرت مولانا خليفہ عبدالله جو ڀاءُ هو ابتدائي تعليم کان بعد پير جهنڊي ۾ درس نظامي پورو ڪيائون. سندن والد صاحب فوت ٿي ويو هو ان ڪري وجہ معاش جي تلاش ۾ نوابشاهہ ۾ ڪپڙي جو دڪان کوليائون ۽ پنهنجو وقت بسر ڪندا رهيا، وفات تاريخ 19 جمادي الاول 1377هہ ۾ ٿي. پويان ٽي پٽ ڇڏي ويا، ڊاڪٽر رشيد احمد، ڊاڪٽر عزيز ۽ ڊاڪٽر مشتاق احمد.

ڊاڪٽر محمد عمر: هيءُ نهايت ذهين هو سندس والد صاحب ننڍي هوندي

فوت ٿي ويو هو سندس پاءُ مولوي محمد عثمان ان جي پرورش ڪئي ۽ ان جي تعليم جاري رکيائون، سندن ابتدائي تعليم والد صاحب وٽ ٿي باقي سڄي تعليم دارالهديٰ ٺيڙهي ۾ ۽ مٿيان ڪتاب پير جهنڊي ۾ مڪمل ڪيائين.

ان ڪان بعد پاڻ طبيہ ڪاليج لاهور ۾ داخلا ورتائين اتي ڪورس پورو ڪري پنهنجي ڳوٺ ۾ اسپتال کوليائين، سال ٻن ڪان بعد سکر ۾ ڪرايي تي جاءِ وٺي اتي اسپتال کوليائين، ڪاروبار سان گڏ خدمت خلق جو نهايت اونو هوندو هوس، پهريان ئي سکر ۾ تحريڪ پرده شروع ڪيائين تہ ڪابہ عورت بازار ۾ نہ اچي جيڪڏهن ڪنهن مجبوري ڪان اچي تہ پوءِ برقعہ ۾ اچي ان ۾ هو صاحب ڪامياب ويو ۽ تقريباً 2 سال ڪن عورت بازار ۾ نظر نہ آئي، ان ڪان پوءِ احرار ۾ ڪم ڪرڻ لڳو تحريڪ ۾ ايتري دلچسپي هوندي هئي جو ٿوري عرصي ۾ صوبي جو صدر ٿيو سياست ۾ ڪين خاص دلچسپي هئي ۽ تعارف ۽ دوستي بہ گهڻي هئي مگر ذهن ڪي ڪڏهن بہ نہ بدلايائون، جميعة علماءِ هند ۽ تحريڪ آزادي جي علماءِ جا عاشق هئا، مولانا آزاد ۽ مولانا عبيدالله سنڌي ڪي پنهنجو اڳواڻ ڪري مڃيندا هئا. آخر تائين پنهنجي ڊاڪٽري ڪي اوج تائين پهچائي ڇڏيائون ايترا تہ ذهين هئا جو جيڪڏهن تعليم جو ڪم ڪن ها تہ سندن مثال نہ هجي ها اهي الفاظ مولانا قطب الدين جا آهن، جيڪي سندن هم سبقي هئا، بهرحال پنهنجي زندگي چڱي ماحول ۾ گذاري ويا، پويان بہ پٽ ڊاڪٽر جاويد احمد ۽ ڊاڪٽر ظهير احمد ڇڏي ويا. سکر ۾ سندن قائم ڪيل اسپتال جاري آهي.

وفات: 15 جولاءِ 1968ع مطابق 8 جمادي الاول 1390هہ ۾ ٿي، زياده انهن جا حالات ڪتاب قلمي حالات الشيخ ۾ موجود آهي جو بنده لکيو آهي.

(مولوي عبدالواحد شيخ)

حافظ عبدالحميد ٽريچاٽوي رحہ

هيءُ ميان نورمحمد بن گل محمد جو پٽ آهي، ابتدائي تعليم ۽ ان سان گڏ فارسي تعليم مولانا احمد صاحب وٽ پڙهيا پوءِ حفظ لاءِ هيڏي هوڏي ڦرندي آخرڪار امروٽ شريف ۾ حافظ عبدالقادر وٽ حفظ پورو

ڪيائون، فارغ ٿي ڳوٺ ۾ ديني تعليم، فارسي ۽ حفظ قرآن پاڪ ڪرائيندا رهيا، سندن حلقہ درس ۾ ستر اسي حفاظ رهندا هئا ۽ ساري زندگي في سبيل الله تعليم ڏيندا رهيا ۽ حڪمت جو ڪم پنهنجي استاد مولانا احمد ۽ مولانا دين محمد دفر واري وٽ سکيا هئا. اڄ تائين بہ ساري پسگردائي جا اسان ڪي استاد جو پٽ ڄاڻي نهايت ادب سان پيش ايندا آهن ۽ ننڍي وڏي ماڻهو جي زبان تي استاد سائين جو لقب ياد آهي.

هي نهايت متقي ۽ پرهيزگار بزرگ هئا جن کي حضرت امروٽيؒ ، حضرت لاهوريؒ ۽ حضرت ميان محمد صالح بائجويؒ کان فيض مليل هو مگر پاڻ گمنام زندگي ۾ گذاريندا رهيا ڪنهن کي بہ ان حالات کان واقف نہ ڪرايو هئائون. خلافت تحريڪ ۾ گرانٽ ڇڏي ڏني هئائون ۽ حڪمت تي گذارو ڪري تعليم مفت ۾ ڏيندا رهيا ۽ 4 ڊسمبر 1963ع 17 رجب 1383هہ تي فوت ٿيا پويان پنج پٽ ڊاڪٽر عبدالرحيم، مولوي عبدالرحمان، مولوي عبدالواحد، ڊاڪٽر عبدالرزاق ۽ ميان عبدالرئوف ڇڏي ويا.

(مولوي عبدالواحد شيخ)

مولوي ابوبڪر شبلي ٽريچاڻوي رحہ

مولوي يحيٰ جو پٽ ۽ مولانا عبدالعزيز صاحب جو پوٽو آهي، تمام ننڍي عمر ۾ علم حاصل ڪيائين. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ ورتائين ۽ مٿين تعليم ٻاهر مدارس ۾ ورتائين جيئن تہ چڪ ۽ نيڙهي وغيره. آخر ۾ مٿيان ڪتاب خيرالمدارس ملتان ۾ ختم ڪيائين ۽ دستار فضيلت بہ اتي ڪيائين، ديني تعليم سان گڏ انگريزي بي اي بہ ڪيائين، پوءِ عربي ٽيچر ٿي تصنيفات جو ڪم شروع ڪيائين، ۽ عربي گرامر ۾ ڪتاب لکي گورنمينٽ کان انعام حاصل ڪيائين. آخر ۾ ادارو تحقيقات اسلامي ۾ ملازم ٿي (اهو صدر ايوب خان جو زمانو هو) اسلام آباد ۾ نوڪري ڏيڻ لڳو مگر ٿي بي جو عارضو ٿي پيو جنهن ڪري سفر نہ ڪري سگهيو ۽ آخري حياتي گهر ۾ گذاريائين سندس وفات 7 مارچ 1967ع سومر ڏينهن ٿي، پنيان نياڻيون ڇڏي ويو.

(مولوي عبدالواحد شيخ)

مولانا عبدالغفار ۽ مولانا احمد خانڳڙهي رحہ

مولانا عبدالغفار: مولانا عبدالغفار خانڳڙه تعلقي ميرپور ماٿيلو جو عالم ۽ حافظ هو ۽ طريقن قادري ۽ نقشبندي جو فيض يافتہ هو هو حج بہ ڪري آيو هو مولانا محمد يعقوب همايوني وٽان دستاربندي ڪري اچي خانڳڙه ۾ درسگاه ڪوليائين ۽ 1325هہ ۾ فوت ٿي ويو. مولانا بهائي ان جي وفات جي تاريخ جو قطعو لکيو هو جيڪو بياض احمدي سان گڏ ڇپيل آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا احمد: مولانا احمد يار درگاه جو باني هو سندس والد بزرگوار جو نالو عبدالغفار هو ۽ ذات جو مهر هو. ديني تعليم پنهنجي والد کان پرائي فارغ التحصيل ٿيو. 30 سالن جي عمر ۾ حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊيءَ جو مريد ٿيو. مرشد سان ڪمال محبت هيس ۽ سندس ساراهہ ۾ ڪيترو ڪلام چيو اٿس، شريعت جو پابند هو سندس ڪيترائي مريد ۽ معتقد ٿيا. 63 ورهين جي عمر ۾ 23 شوال 1353هہ مطابق 1934ع فوت ٿيو. سندس وفات تي مشهور شاعر مولانا بهائي جي پٽ محمد عظيم سراجي قطعہ تاريخ چيا آهن، سنڌي جو سٺو شاعر هو ان جو شعر ڪتابڙن جي شڪل ۾ ڇپيو بہ آهي، هن جو ڪلام بيتن، سي حرفين، مناجاتن، مدحن، مولودن ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. ادبي ۽ فني لحاظ کان سندس ڪلام جو درجو بلند آهي، ڪن غزلن ۾ پارسي ۽ سنڌي مصرعن جو حسين امتزاج پيش ڪيو اٿس. (تذڪره شعراء سڪر از ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ ص 167)

اهڙيءَ طرح مولانا عبدالرحمان ضيائي بہ قطعہ تاريخ چيو آهي سراجي ۽ ضيائي جا قطعا بياض احمدي ۾ آيل آهن. مولانا احمد مشڪواة شريف جو سنڌي ترجمو ۽ حاشيہ مراة التشريح 7 جلدن ۾ تر جي جيد عالمن کان تيار ڪرايو هو انهن ۾ منهنجو ڏاڏو مولانا نورمحمد مرحوم بہ شامل هو. اهو شرح ٿوري (500) تعداد ۾ عباسي پريس ڪراچي مان مولوي شير محمد گلال 5 ذوالقعد سن 1351 هہ يعني مولانا احمد جي وفات کان بہ سال اڳ ڇپايو هو ان تي ڪي حاشيا مولانا احمد جا پنهنجا بہ آهن، سندن زندگيءَ ۾

ڇپيل مشڪواة شريف مترجم جي سرورق تي هيءَ عبارت لکيل آهي.
”حسب الحڪم حضرت پير روشن ضمير جناب حضرت هادينا مرشدنا مولانا مطلوب الاحد محبوب الصمد حضرت احمد سجاده نشين درگاه عاليجاه حضرت خانگڙهه شريف دام الله برڪاتهم حياتهم.“

اهي بيئي بزرگ عالم متشرع هئا. هاڻي اهو حال آهي جو مان بزرگن جي حالات حاصل ڪرڻ لاءِ سجاده نشين وٽ ويم ۽ انتهائي مايوسي ۽ بي بهري سان موٽيم ۽ مان سجهان ٿو تہ نمبر واري سفرن مان محرومي ۽ تڪليفن سان ڀريل اهو منفرد قسم جو سفر هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي عبدالرزاق پيرزاده رحہ

مولوي عبدالرزاق پيرزادو ساڪن ڳوٺ فراش تعلقي سکر. مرحوم جي والد جو نالو حاجي ڪمال الدين هو فراشن جي پيرزادن جي هيءَ شاخ قريشن سان واسطو رکي ٿي ۽ هتان جي پيرزادن جو مورث اعليٰ حضرت مخدوم شاهہ عثمان قريشي ستينءَ صديءَ جو هڪ بزرگ هيو. حضرت شاهہ عثمان قريشيؒ برصغير جي ممتاز روحاني بزرگ حضرت شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتانيؒ جو مريد ۽ خاص خليفو هيو ۽ پنهنجي مرشد سان سندس وڏي عقيدت هئي، سال ۾ ڪيترا دفعا حضرت شيخ ملتانيؒ جي خدمت ۾ حاضري ڀريندو هو ان زماني ۾ يعني ستين صدي هجري کان وٺي قريشين جو هيءُ خاندان فراشن ۾ سڪونت پذير آهي ۽ پنهنجي جد امجد جي تعليمات تي هلي پنهنجي هٿن سان محنت ڪري ٻين پيرن ۽ پيرزادن کان منفرد حيثيت رکندڙ آهن، جو تہ عام طرح اهي بزرگ خانواده محنت مشقت کان پري رهي قوم جي مٿان ويال هوندا آهن. حضرت شاهہ عثمان قريشيؒ جن پنهنجي اولاد ۽ معتقدين ۽ عام مسلمانن کي سختي سان دين جو پابند ۽ شرڪ بدعت ۽ ٻين غير شرعي ڪمن کان سختي سان منع ڪندا هئا. ايتري قدر جو ڪين هدايت هئي تہ ناس، تماڪ وغيره کي هٿ بہ نہ لائين، جنهن هدايت تي اڄ بہ فراشن جا پيرزاده صاحبان سختيءَ سان پابند آهن. منهنجي خيال ۾ مشائخن ۽ ٻين خاندانن مان اها فضيلت

گهڻو ڪري حضرت شاه عثمان ﷫ جي اولاد يعني فراش جي پيرزادن ڪي آهي، نه ته ناس ۽ تماڪ جهڙين شين جو ڪيترن ئي وڏن خاندانن ۾ رواج آهي، حالانڪ هتان جا پيرزاده ناس ۽ تماڪ کي هٿ لائڻ به گناه سمجهندا آهن، سندن دڪان به آهن جن تي اهي چيزون نه رکندا آهن.

حضرت مخدوم صاحب جي اولاد مان اسان جو مولوي ميان عبدالرزاق پيرزادو پيدا ٿيو. سندس ابتدائي تعليم پڙهن ئي علائقي ۾ ٿي، عربي، فارسيءَ سان گڏ سنڌيءَ ۾ ورنيڪيولر فائينل جو امتحان پاس ڪري سنڌ جي تعليم کاتي ۾ استاد مقرر ٿيو. مرحوم مولوي صاحب جيئن ته ديني جذبه ۽ قومي خدمت جي جذبه سان سرشار هيو ۽ سندس طبع آزادي پسند ۽ اهل الله جي صحبت ۾ نهايت عقيدت سان حاضري ڀريندڙ هئي ان ڪري مرحوم جو روحاني رشتو چوڏهين صديءَ جي مشهور ممتاز ولي ڪامل ۽ استاد اڪمل جنگ آزادي جي سورهيه سپه سالار سيدالاحرار حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي﷫ سان پيدا ٿيو ۽ سيدنا امروٽي ﷫ جي جان نثارن ۽ سرفروش مريدن ۾ شمار ٿيڻ لڳو جڏهن سڄي برصغير ۾ فرنگي سامراج خلاف آزاديءَ جي جنگ شروع ٿي، تڏهن ان تحريڪ جو سنڌ ۾ امروٽ شريف جو بزرگ اميرالمجاهدين سيدنا تاج محمود امروٽي ﷫ روح روان ۽ سالاراعظم هو. ان وقت قوم پرور، وطن دوست ۽ آزادي پسند ماڻهن انگريزن جا لقب ۽ ملازمتون ڇڏيون، تڏهن فراشن جي حضرت مولوي ميان عبدالرزاق پيرزادي به هيڊماستري کي لت هڻي سرڪاري ملازمت مان نڪري سرفروش جماعت سان گڏجي اسلام ۽ آزادي جي تحريڪ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو.

مرحوم مولوي عبدالرزاق خلافت تحريڪ جو سرگرم ڪارڪن رهيو جڏهن هندستان جي آزادي جي تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ هجرت جي تحريڪ شروع ٿي ۽ سنڌ تحريڪ ۾ سڄي برصغير کان وڌيڪ حصو ورتو ۽ اپر سنڌ جي مشهور حريت رهنما مرحوم جان محمد خان جوڻيجي بار ايٽ لا جي اڳواڻيءَ ۾ سوين سنڌ جا مسلمان هجرت ڪري افغانستان ويا، تڏهن مرحوم عبدالرزاق پيرزاده به هجرت جي پوئين قافلي ۾ فراشن کان ڪراچي روانا ٿيا، اتي پهچڻ تي معلوم ٿيو ته تحريڪ بند ڪئي وئي آهي جنهن ڪري واپس ڳوٺ اچي امروٽي جماعت جي برک شخصيت ۽ سنڌ جي

مشهور صحافي، اديب، عالم، سحبان سنڌ مولانا عبدالڪريم چشتيءَ سان گڏجي ديني سياسي ۽ سماجي تحريڪن ۾ زوردار حصو ورتو. ان زماني ۾ سکر تعلقي جو هڪ پير بي باڪ ۽ نڊر مانجهي مرد ابو شوڪت حمزه مهر چڪ وارو جيڪو تعليم کاتي ۾ ماستر هو سو به سرڪاري نوڪري ڇڏي ڪري آزادي جي تحريڪن ۾ مولوي عبدالرزاق سان گڏ ڪم ڪرڻ لڳو بيئي صاحب پاڻ ۾ پائرن وانگر هئا ۽ گڏجي ڪم ڪيائون جڏهن سکر بئراج جي واهن جي کاٽيءَ وقت ڪجهه مسجدون واهن ۾ اچي ويون، تڏهين سيد الاحرار سيدنا تاج محمود امروٽي ﷫ تحريڪ المساجد جي نالي سان تحريڪ شروع ڪئي ان ۾ به مرحوم مولوي عبدالرزاق پيرزاده وڏو حصو ورتو ۽ ستياگره ۾ شريڪ ٿيو انهيءَ دور ۾ سندس ڪيترا مضمون مولانا چشتي جي اخبار تنظيم ۾ شايع ٿيا.

مرحوم پنهنجي سڄي عمر دين ۽ قوم جي خدمت لاءِ وقف ڪئي هئي ۽ پيو مرحوم پيرزادو پاڻ چوندو هو ته دين جي تبليغ لاءِ حضرت سيدنا تاج محمود امروٽي صاحب مون کي ۽ حضرت مولانا حمادالله هاليجوي مرحوم کي گڏ تبليغ تي موڪليندا هئا اسان پياده ڳوٺن ۾ گهمي خدا ۽ ان جي رسول پاڪ جو پيغام پهچائيندا هئاسون ۽ اهو سلسلو ڳچ وقت هليو.

مرحوم پيرزادو مرنجان مرنج طبيعت جو مالڪ هو سندس تعلقات نه فقط سياسي ۽ ديني طبقي سان هئا پر سماج جي ٻين طبقن سان به سندس سهڻا تعلقات هئا.

خان صاحب امير بخش مهر تماچاڻين وارو سندس وڏو معتقد هو ۽ مرحوم جو احترام ڪندو هو جناب آغا بدرالدين خان دراني مرحوم پڻ مرحوم پيرزاده جو خاص خيال رکندو هو ۽ مولوي عبدالرزاق سندس اخبار نواءِ انقلاب جو معاون مدير رهيو. سکر جو مشهور تاجر حڪيم عبدالحق جنهن جا اڪثر ڪتاب مرحوم پيرزاده جا ڪتابت ڪيل آهن، سکر جو سرگرم سياسي ۽ سماجي رهنما جناب ڊاڪٽر محمد عمر مرحوم سنڌ جو مشهور مورخ ۽ مصنف پير حسام الدين شاهه راشدي، سيد محبوب علي شاهه سکر وارو ۽ ٻيا ڪيترا صاحب سندس دوست هئا.

پنهنجي ڪتاب ”هو ڏوٽي هو ڏينهن“ ص 249 ۾ مرحوم بابت جناب پير حسام الدين راشدي هيٺينءَ طرح ذڪر ڪيو آهي:

”مولوي عبدالرزاق سکر تعلقي جو ويٺل نهايت قابل، ڏاڍو سنجيدو ۽ خوشخطيءَ جو وڏو استاد. نستعليق هجي خواه نسق، ٻئي چڙهه موتي. خلافتي هو. الوحيدي هو. ضلعي جي اندر جيڪي اسلامي تحريڪون ٿيون، تن سڀني ۾ هن ڪم ڪيو. حڪيم عبدالحق جي ساڻس پهرين ڏيٺ ويٺ ٿي، سيد محبوب علي شاه وٽ گهڻو رهندو هو اسان سان به دلچسپي هيس، اسان جي ساڻس محبت هئي، مولوي وفائيءَ جا جيڪي ڪتاب ليٿو ڇپيا، انهن سڀني جي ڪتابت گهڻو ڪري مولوي صاحب جي ٿيل آهي. اسان جي زماني ۾ اڍيڪ عمر ڪان مٿي چڙهي هليو هو سال ٿي ويا. سڌ نه آهي ڪٿي آهي، هتي يا هُتي! بهرحال جتي به هجي، خدا کيس عزت ۽ مان سان رکي، چاڪاڻ ته اهي ٻيئي کيس ڏاڍيون عزيز هيون.“

مولوي عبدالرزاق جي اولاد 3 پٽ ۽ 7 ڌيئر آهن. سندس پٽن مان وڏو فرزند عالم ۽ حڪيم هو. جنهن جو نالو هو حڪيم مولوي غلام قادر پيرزادو جيڪو وفات ڪري ويو آهي، مرحوم حڪيم صاحب فقهي مسئلن تي هڪ ڪتاب به لکيو اٿن، جيڪو ڇپجي ڪيترن خطاب خانن ۽ مدرسن ۾ پڙهايو وڃي ٿو باقي سندس ٻه فرزند (1) ميان محمد قاسم ۽ ٻيو سليم الله آهن. ميان محمد قاسم پيرزادو نهايت حليم طبع ۽ قومي خادم آهي.

ميان محمد قاسم هن وقت ضلع ڪائونسل جو ميمبر ۽ ديهه فراش زڪوات ڪاميٽي جو چيئرمين پڻ آهي ۽ سکر شهر ۾ سندس ڇاپ خانو ”ڪمال پرنٽنگ پريس“ جي نالي سان قائم آهي، مرحوم مولوي عبدالرزاق جي پس ماندن ۾ سندس ڏوهٽا جيڪي وڏي تعداد ۾ آهن جن مان ڪيترا گريجوئيٽ، قرآن مجيد جا حافظ ۽ ڪيئي صحافي ۽ پريس وارا آهن. جن مان ميان بشير احمد پيرزادو مالڪ همدرد پرنٽنگ پريس، مسٽر عبدالسميع پيرزادو ڊسٽرڪٽ رپورٽر روزانه سنڌ نيوز، مسٽر نياز احمد پيرزادو ۽ سندس پوٽو حافظ عمر فاروق بن محمد قاسم ڊگري ڪاليج سکر جو هڪ لائق شاگرد آهي.

مرحوم مولوي عبدالرزاق تقريبن اسي ورهين جي ڄمار ۾ 30 رمضان المبارڪ 1388هه جو وفات ڪئي. (محترم مولوي محمد صالح ”عاجز“ ايڊيٽر هفتيوار صبح صادق)

مولوي عبدالرزاق بهترين شاعر هو. همايون جي مولوي عبدالباري حضرت مولانا همايوني ﷬ جي وفات تي هڪ عمدو مرثيه ٺاهيو ۽ ڇپائين ته اهو مولوي عبدالرزاق پيرزاده چيو هو جڏهن همايون ۾ ماستر هو. مولانا

مفتي سعدالله خيرپوري جي مشهور ڪتاب توب محمدي جي ڪتابت بہ مولوي عبدالرزاق ڪئي هئي. بهشتي زيور جو سنڌي ترجمو بہ مولوي صاحب ڪيو هو جيڪو بهشتي ڪوثر جي نالي سان حڪيم عبدالحق ڇپرايو هو. سندن ولادت پهرين اپريل 1884ع ۾ ٿي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي عبدالعزيز قريشي رحہ

مولانا عبدالعزيز بن گل محمد (ملا محمد) متوفي 1335هہ قريشي صديقي مولانا عطا محمد بن ميان جي گل محمد ڪلهوڙو پنهون وسائي واري وٽ تعليم ورتائون. پوءِ بہ مهينا مولانا محسن شاهہ وٽ پڙهيا. پوءِ مولانا عبدالغفور همايوني وٽ ڪجهہ وقت پڙهيو. ان زماني ۾ مولوي عبدالباقي پارسي جا سبق مولانا عبدالعزيز وٽ پڙهندو هو. مولانا غلام رسول شيخ وانڊ واري وٽ بہ پڙهيو هو. پوءِ هندستان هليو ويو دارالعلوم ديوبند ۾ ۽ سهارنپور ۾ پڙهيو. سندس همسفر مولانا عبدالحڪيم ۽ مولانا محمد عثمان ٽريچاڻوي هئا. حضرت مولانا خليل احمد وٽ پڙهيا. ڪيئي سال هندستان ۾ گذاريائون. سنڌ مان سيالڪوٽي نصاب جي تحصيل ڪري پوءِ حديث جي علم لاءِ هندستان هليا ويا هئا. سهارنپور ۾ رهڻ دوران ڪيئي علمي رسالا نقل ڪيائون جيئن لباس بابت حضرت شيخ عبدالحق جو ۽ حل المشڪلات في شرح المهمات از مولانا احمد رضا حسن بهاري ۽ ٻيا رسالا 1334هہ ۾ نقل ڪيائون. مولانا جن موٽي آيا تہ واڳهہ ۾ مدرسو جاري ڪيائون. پوءِ بزرگ چشموي جي مشوري سان علي پور (نور واهہ لڳ پنگرن جو ڳوٺ آهي) ۾ مدرسہ جاري ڪيائون. شهيد الهہ بخش سومري جو ان مدرسي تي هٿ هو 5 سال اتي مدرسو هليو پوءِ نوتال جي پر ۾ غلام نبي جي شهر ۾ مدرسو نقل ڪري ويا. چار پنج سال اتي رهيا. پاڻي جي قلت سبب طالب علم ڇڏي ويا. ڪي نمازون تيمم سان پڙهڻ جي بہ نوبت آئي پوءِ اتان ڇڏي پنهنجي سالن وٽ فيملي لائن جيڪب آباد ۾ اچي رهيو اتي بہ پڙهائيندو رهيو پوءِ سوڍي خان جمالي ڪيس گهرايو. سوڍي خان پاڻ بہ پڙهڻ شروع ڪيو مان سوڍي خان واري زماني ۾ ڪونہ ويم. باقي سڀني مدرسن ۾

وٽن پڙهندو رهيو. سندن شاگردن مان هيءُ بندو، مولوي عبدالرحمان بروهي جيڪب آبادي، مولوي غلام قادر بروهي، مولوي محمد عارف بروهي، مولوي غلام رسول جوڻيجو، مولوي عبدالباقي سندس پٽ ۽ ٻيا.

مولانا جن سنڌي، سرائيڪي، پارسي ۽ عربي جا ماهر شاعر هئا. سندن شعر محفوظ آهن. مولانا جي وفات 11 ذوالقعد 1362هجري جمعه ڏينهن جيڪب آباد ۾ ٿي. کين واگهه ۾ دفن ڪيو ويو جو سندن باقي عزيز به اتي مدفون آهن.

اولاد:

هڪ پٽ مولوي عبدالباقي حال حيات آهن.

تصوف ۾ خواجه عمر جان چشموي سان تعلق هين ۽سندس خليفه مجاز هو. مولوي نورمحمد قريشي بيل پٽ وارو)

قاضي صاحب پنهنجي استاد علامه همايوني ﷫ جي مشهور قافي "حيران هزارين مان نه رڳو" جي جواب ۾ قافي چئي، مولانا عطا محمد پنهون وسائي واري ۽ مولانا عبدالڪريم ڪورائي جي وچ ۾ تحريري مقابلو ٿيو مولانا ڪور وارن جو چوڻ هو ته جمعي جي ٻن خطبن جي وچ ۾ دعا مع رفع يدين مشروع آهي ۽ مولانا وسائي ان جي مخالفت ڪئي، مولانا عبدالعزيز پنهنجي استاد جي تائيد ۽ مولانا ڪورائي جي رد ۾ تحرير لکي جنهن تي سنڌ جي وڏن ۽ مشهور عالمن جون صحيحون پيل آهن جيئن ته مولانا مفتي عبدالغفور همايوني، مولانا خادم حسين، مولانا مير محمد، مولانا عبدالله بنگل ديرائي، مولانا عبدالرحمان شڪارپوري، مولانا عطا محمد وسائي، مولانا دين محمد بٺي، مولانا نظر محمد ينگ وارو مولانا ابوعبدالله محمد عمر ڪڏهري، مولانا عبدالله ڪڏهري، مولانا حامدالله، مولانا عبدالرحمان مدرس مدرسه پير صاحب پاڳارو، سيد علي نواز شاهه علوي تصديق ڪندي لکيو "شك نيست كه ازان حضرت ﷺ درعين خطبه دعا رفع قحط مع رفع يدين ثابت شده ليكن آن مخصوص است بحالات مخصوصه و ازان ثابت نے گردد كه دعا بين الخطبيتن مع رفع اليدين مشروع گردد خصوصا بصور تيك نكننده آن را ملامت كرده شود چه التزام مالا يلزم مكروه است آری دعا سری دریں حالت ممنوع نیست كما نطقت الروايات وهوالحق

والحق احق بالاتباع“ حرره احقرالعباد سيد مير علي نواز شاهہ علوي، مولانا عبدالعزيز پنهنجي تحرير ۾ مولانا عبدالڪريم کي ڪريم بخش لکيو آهي. مولانا عبدالعزيز هڪ هنڌ لکيو آهي: سوال: نامر حق (مقدمة الصواة) ۾ آهي ”صد و هفتاد بيت اين باب است“ جڏهن تہ ابتدا کان 183 ۽ باب اول کان 144 بيت آهن. جواب: ابتدا کان مراد پهرين آهي ۽ اصل ۾ صد و هشتاد هيو پر ناقل جي غلطي سبب هفتاد ٿي ويو. سوال: پوءِ بہ ٽي بيت وڌيڪ آهن. جواب: انهن مان بہ بيت حڪيم سنائي جا آهن غم دين خور الخ ۽ هڪ بيت مشترڪ آهي ۽ ان جو هڪ مصرع ”پيش از ين گفته اند اهل سلف“ مصنف جو آهي ۽ ٻيو مصرع ”عذر من صنف قد استهدف“ سلف جو مقولہ آهي. هڪ هنڌ لکيو اٿئين: سوال اصحاب از رسول ڪريم ”الصلواة کم من کم علیٰ کم فی کم مع کم“ جواب رسول ڪريم الصلواة اثنين (فرض و سنت) من اثنين (الله و رسوله) علیٰ اثنين (انس و جن) فی اثنين (ليل و نهار) مع اثنين (الماءَ والصعيد) مولانا جي شاعري جو نمونو:

حمدت الله حمدا بالکمال
علیٰ آلائه بالا بالابتهال

مولانا جن ڏانهن مولانا محمد عثمان ٽريچاٽوي خط لکيو آخر ۾ هي شعر لکيائين ”اذا کتب الحبيب الیٰ حبيب فحق واجب ردالجواب“ مولانا عبدالعزيز بهترين عربي ۾ مولانا عبدالحڪيم شڪارپوري جي خط جو جواب 20 جمادي الاخر 1334هہ ۾ لکيو ان جو هڪ ٽڪرو آهي ”صدقت ان ملاقات الاحباءِ خيرمن محافل الوزراءِ) (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا حڪيم غلام صديق رحہ

پاڻ ذات جا نونارِي، مشهور صوفي عالم مولانا حبيب الله چنگل وارن جا سؤٽ هئا. علائقي جي مختلف عالمن کان پڙهيا ۽ دستاربندي حضرت

مولانا خوش محمد ميروخاني وٽ ٽين، پوءِ دارالعلوم ديوبند پڙهڻ ويا، مولانا قاري عزيز احمد نيڙهي وارن سان گڏ ديوبند ۾ پڙهيا. پاڻ حاذق حڪيم ۽ سياستدان بہ هئا، تدريس ۾ بہ پنهنجو مٽ پاڻ هئا، تعليم ۾ مولانا اميد علي مرحوم جا همسر هئا. علي خان ۾ پير تراب علي شاهہ جي مدرسي ۾ پڙهائيندا هئا، صرف ۾ چڱي شهرت هين، صرف جو علم ڪين مولانا خوش محمد کان مليو، مولانا خوش محمد فصول اڪبري مولانا عبدالوهاب ڪولاچي کان پڙهيا هئا، جيڪو ان فن جو امام هو.

(حضرت مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي)

مولانا غلام صديق پنهنجي دور جو اهم ماڻهو هو مورخہ 14، 15 آگسٽ 1937ع ڪراچي ۾ جميعة علماءِ سنڌ جو جيڪو عظيم اجلاس زيرصدارت حضرت مدني رحمة الله عليه جي ٿيو هو ان ۾ شرڪت ڪندڙن بابت هفت روزه اصلاح مورخہ 20 آگسٽ 1937ع جو هڪ ليک آهي. ”ڪن نمايان هستي رکندڙ بزرگن جو ذڪر خير“ هن علماءِ ڪانفرنس ۾ هيٺيان حضرات بغرض شموليت رونق افروز هئا. حضرت مولانا حسين احمد مدني (مدظلہ)، حضرت مولانا احمد سعيد، حضرت مولانا حمد علي، حضرت مولانا محمد صادق، مولانا محمد صديق، مولانا حمادالله، مولانا خوش محمد ميروخاني، حضرت مولانا پير محمد حسين جان سرهندي، حضرت مولانا پير شاهہ آغا سرهندي، حضرت مولانا پير غلام مجدد سرهندي، حضرت مولانا عبدالستار جان سرهندي، حضرت مولانا حافظ پير هاشم جان سرهندي، مولانا نذير حسين، مولانا حبيب الله آف نيڙهي، مولانا عبدالعزيز ٽريچاٽي، مولانا سليمان پنوي، مولانا پير عبدالله قريشي آف ڪامارو شريف، مولوي غلام صديق قمبر، مولوي محمد دائود، محبوب تنيہ ضلع لاڙڪاڻو، مخدوم معين الدين نواب شاهہ، مولوي عبدالڪريم چشتي، مولوي محمد عثمان ميرپور بٺورو، حج لنواري خلاف ٽيل ستيہ گره ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي اهم شرڪت ڪندڙن ۾ مولانا حڪيم غلام صديق، مولوي غلام فرد خلافتي ڳوٺ سپر تعلقہ قمبر ۽ مولوي عبدالڪريم خلافتي بٺي تعلقہ ميروخان ڪي اصلاح ۾ خصوصاً ذڪر ڪيو ويو آهي مولانا غلام صديق ستيہ گره واري جيل کان آزاد ٿي مولانا فتح محمد سيوهاڻي کي خط لکيو جيڪو اصلاح 25 فيبروري 1938ع ۾ ڇپيو ”السلام عليڪم“ گذارش تہ مورخہ 14 فيبروري

1938ع سومر ڏينهن آزاد ٿياسون، اوهان جي بردار زاده ڊاڪٽر محمد اڪبر صاحب ۽ حاجي شاهه بخش صاحب بي نظير همدردي جو اظهار ڪيو ۽ هر طرح اسان جي خاطرداري ڪئي، اوهان جي خاندان جي ڪشاده دلي ضرب المثل آهي. خير سلامتي سان اڳاري ڏينهن رفيقن سميت قمبر پهتاسين، اوهان بزرگن جو احترام ۽ عزت هر طرح اسان جي دل ۾ آهي. الوحيد جي غلط پروپيگنڊه ڏسندي ڏاڍو ڏک ٿو ٿئي، جا اخبار علماءِ ڪرام جي دست همت سان پرورش حاصل ڪيل آهي اڄ ساڳي اخبار جمعية العلماءِ جي شروع ڪيل تحريڪ جي اثر گهٽائڻ جي ڪوشش ڪري رهي آهي. مولانا چشتي ۽ مولانا محمد هاشم ۽ ٻين حضرات جو ڌيان الوحيد جي فتنه پردازي طرف ڇڪايو وڃي، اصلاح جي سرمايه گڏ ڪرڻ لاءِ ڪوشش ورتي وڃي. اصلاح کي ڦيرائي ۾ گهٽ هفتي ۾ ٻه دفعا ڪيو وڃي زياده خير والسلام" (عبدالوهاب چاچڙ)

ڊاڪٽر حاجي محمد يامين قريشي رحه

سندس والد جو نالو قمرالدين ولد شهاب الدين هو. ذات قريشي صديقي، 1888ع ۾ انباله چانوٽي (اوپر پنجاب) ۾ ڄائو اصل وينل بستي شيخ درويش، (اوپر پنجاب)، سکر ۾ 1916ع ۾ وارد ٿيو.

آزاديءَ جي تحريڪ ۾ زوردار حصو ورتائين ۽ ڪانگريس ڪاميٽيءَ ۾ گهڻو وقت شامل رهيو ۽ ان سلسلي ۾ سندس گهر جي ڪيترا دفعا تلاشي ورتي ويئي. جڏهن تحريڪ آزاديءَ کي دٻائڻ لاءِ ڪن هندن طرفان شڌي ۽ سنگهٽن تحريڪ شروع ڪئي ويئي، تڏهن ڊاڪٽر صاحب ڪانگريس ڇڏي، "تحريڪ تبليغ" شروع ڪئي ۽ 1928ع ۾ هڪ هفتيوار اخبار "دعوت اسلام" شروع ڪيائين جا پهريائين اردوءَ ۾ پوءِ سنڌي ۾ نڪرندي هئي.

سال 1930ع ۾ جڏهن پير صاحب پاڳاري پير صبغت الله شاهه راشدي تي انگريزن ڪيس ڪيو ته ان ڪيس جي احوال لاءِ پاڳارو نمبر ۽ خاص نمبر شايع ڪرڻ سببان اخبار جي شهرت ۾ واڌارو ٿيو. 1930ع ۾ انجمن تبليغ اسلام جو بنياد وڌائين جنهن جو پاڻ جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو

انهيءَ سلسلي ۾ ڪيترا دفعا تبليغي ڪانفرنسون گهرايائين جن ۾ مولانا ظفر علي خان، مولانا ثناءالله خان امرتسري ۽ ٻيا گهڻا ئي اڪابرين شرڪت ڪندا هئا.

1938ع ۾ خيرپور ميرس مان هفتيوار اخبار ”سياست“ جاري ڪيائين.

1939ع ۾ انجمن اتحاد ملت جي طرفان مسجد منزل گاه جي وا گذاريءَ جي تحريڪ هلايائين، ساڳئي سال جڏهن مسلم ليگ جي طرفان مسجد منزل گاه بحالياتي ڪاميٽي قائم ٿي ته ڊاڪٽر صاحب ان جو ميمبر چونڊيو ويو ان تحريڪ کي زور وٺائڻ ۽ ڪامياب بنائڻ لاءِ هفتيوار ”دعوت اسلام“ کي روزانه ڪيائين، ان وقت اخبار جي انگريزي سيڪشن جو ايڊيٽر پير علي محمد راشدي هو. 19 نومبر 1939ع تي ڪاميٽيءَ جي ٻين ميمبرن سان گڏ ڊاڪٽر صاحب به گرفتار ٿيو. انهيءَ زماني (1939ع) ۾ اخبار ۾ هڪ مضمون شايع ڪرڻ سببان قلم 153 الف هيٺ مٿس مقدمو هليو ۽ 1940ع ۾ هڪ سال جي سزا مليس. 1941ع ۾ قيد مان آزاد ٿيڻ تي، ٻيهر ”دعوت اسلام“ جاري ڪيائين ۽ مسلم ليگ تحريڪ ۾ حصو وٺڻ لڳو. 1945ع ۾ صحت جي خرابيءَ سببان سياست کان ڪناره ڪشي اختيار ڪيائين ۽ ”دعوت اسلام“ بند ڪري، عبادت الاهيءَ ۾ مصروف رهڻ لڳو حج تي وڃڻ جي بي پناه تمنا هيس، آخر 1958ع ۾ اها سعادت به نصيب ٿيس ۽ حج جي ٻئي ڏينهن يعني 11 ذوالحج 1318ھ مطابق 28 جون 1958ع تي منا ۾ مڪه معظمه جي لڳ وفات ڪيائين، سندس جسد خاڪيءَ کي اتي ئي دفن ڪيو ويو.

ڊاڪٽر صاحب ڏندن جو ڊاڪٽر هو ۽ پنهنجي فن ۾ ڪمال مهارت رکندو هو مرحوم پير پاڳارو هزهائينس مير علي نواز خان (خيرپور) ۽ مسٽر لائيڊ (جنهن جي وقت ۾ سکر بيراج ٺهي ۽ سندس نالي تي منسوب ٿي) ڊاڪٽر صاحب جي فن مان استفادو ڪندا هئا. مشهور سول سرجن ڊاڪٽر پيٽيگوار سندس مداح هو. سندس ڪيترا شاگرد سنڌ ۾ آهن. اسٽيشن روڊ تي سندس رهڻ واري جاءِ ۽ مطب اصل دڪان ۽ اخبار جو دفتر فريئر روڊ (سکر) تي 1958ع ۾ مون ڏٺو ساڻس ملاقات به ٿي هئي. نهايت جوشيلو ۽ مومن مرد هو. (مسٽر ڪريم بخش خالد)

سيٺ عبدالستار آدم رحه

سيٺ عبدالستار ميمڻ برادري جو فرد هو. سندس والد سيٺ آدم ڪڇ رياست کان هجرت ڪري، اٽڪل هڪ سؤ سالن کان سکر ۾ ڏنڌو ڪرڻ آيو. سنڌ ۽ بلوچستان جي ڪيترن شهرن ۾ پنهنجا دوڪان کوليائين ۽ ان علائقي جي گهڻي ڀاڱي واپار تي سندس قبضو رهيو.

سيٺ عبدالستار ڪراچي ۾ پيدا ٿيو. اجا ٽئن پنجن سالن جو هو ته سندس والد انتقال ڪري ويو ۽ هن جي پرورش جو بار سندس والده تي پيو جنهن کيس ديني تعليم کان علاوه سنڌي، اردو، فارسي ۽ انگريزي جي تعليم ڏياري. نيڪ بختي ۽ خدا ترس ماءُ کيس غريبن سان محبت ۽ همدردي ڪرڻ جي تلقين ڪندي هئي ۽ انهن جي مصيبتن ۾ مدد ڪرڻ جو تاڪيد ڪندي هئي.

جڏهن عبدالستار جوان ٿيو ته پنهنجي ڌنڌي جي سنڀال سان گڏوگڏ قومي خدمت ۾ حصو وٺڻ لڳو. سن 1914ع واري پهرين مهاڀاري جنگ ۾ جڏهن سلطنت عثمانيه تي زوال آيو ته سيٺ صاحب بيچين ٿي پيو ۽ پنهنجي ڌنڌي کي بند ڪري، خلافت هلچل ۾ شامل ٿي ويو ۽ مرندي دم تائين سکر خلافت ڪاميٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري رهيو.

خلافت ڪاميٽيءَ جي دفتري ڪم کي سنڀالڻ سان گڏوگڏ هو تحريڪ کي اڳتي وڌائڻ لاءِ نيون نيون رٿون سوچيندو هو ۽ ڀرپاسي جي ڳوٺ ڳوٺ ۾ تقريرون ڪري ماڻهن ۾ جوش پيدا ڪندو هو. سمرنا جي يتيمن ۽ خلافت فنڊ لاءِ پڻ چندا ڪندو رهيو. ان جدوجهد ۽ جانفشانيءَ جو نتيجو هي نڪتو جو عوام سندس ويجهو ٿي ويا ۽ سکر ضلعي ۾ خلافت تحريڪ جو ايترو ڪم ٿيو جو سڄي سنڌ جو رڪارڊ ٽوڙي ڇڏيائين. ماڻهن ۾ ايترو جوش ۽ جذبو پيدا ٿيو جو هو وڏي ۾ وڏي قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويا. ايتريقدر جو زالون پنهنجا ڳهه لاهي چندي ۾ ڏينديون هيون.

سيٺ عبدالستار وقت بوقت ڪانفرنسون ڪوٺائيندو هو جن ۾ ڪيئي آل انڊيا ليڊر ايندا هئا. خلافت سان گڏ هو ڪانگريس جو به ميمبر

رهيو ۽ سکر ميونسپالٽي جو وڏي اڪثريت سان ميمبر چونڊيو ويو.

هڪ دفعو سکر ميونسپالٽي ۾ اها رٿ پيش ٿي ته هڪ ميونسپل هاءِ اسڪول جو نالو "تلڪ هاءِ اسڪول" رکيو وڃي. مسلمان ميمبرن ان جي مخالفت ڪئي. سيٺ صاحب انهن کي سمجهايو ته ميونسپل ۾ هندن جي اڪثريت آهي جنهن جي زور تي هو ايئن ئي نهراءُ پاس ڪرائي ويندا. تنهن ڪري چو نه سندن تائيد ڪري ڪانئن پنهنجو ڪم ڪيڊرايو وڃي. ٻئي ڏينهن تي ميونسپل ۾ رٿ پيش ڪيائين ته اسڪول تي تلڪ جي نالي رکڻ سان گڏ ميونسپل ٽائون هال تي مولانا محمد علي جوهر جو نالو رکيو وڃي. ميونسپل ميمبرن جي اڪثريت ان رٿ جي مخالفت ڪئي، جو اهي گهڻو ڪري سرڪار جا ٽوڊي هئا. جنهن تي سيٺ صاحب تقرير ڪندي چيو ته: "اهي مخالف سرڪار پرست آهن. ڪانگريسي هندن جو فرض آهي ته اهي منهنجو ساٿ ڏين، ڇو ته هيءُ قومي سوال آهي." اهڙيءَ طرح هندن جي حمايت سان ريزوليشن پاس ٿي ويو ۽ ٽائون هال جو نالو "مولانا محمد علي جوهر ٽائون هال" رکيو ويو.

هڪ ڀيري خانبهادر محمد پناهه ڊکڻ جي ڳوٺ ۾ خلافت ڪارڪنن کي ايذاءَ ڏيئي مارڪٽ ڪئي ويئي، جنهن کي ٻُڌي، سيٺ صاحب تمام بيچين ٿيو. انهيءَ وقت ڊکڻ ڳوٺ وڃڻ لاءِ تيار ٿيو. ماڻهن گهڻو ئي سمجهايس ۽ جهليس پر نه مڃيائين ڊکڻ ۾ هڪ زبردست جلسو ڪيائين ۽ پوءِ وڃي خانبهادر سان مليو جنهن سندس مهماني ڪئي ۽ پشيمانيءَ جو اظهار پڻ ڪيائين.

هڪ دفعي هڪ جابر صوبيدار علي خان، هڪ خلافتي ڪارڪن امان الله کي بنا ڪنهن ڏوهه جي، ناحق بند ڪيو ان کي سسپينڊ ڪرائي، پنهنجي خرچ سان سندس خلاف ڪيس داخل ڪرايائين. حڪومت خلافتين کي پريشان ڪرڻ خاطر ڪيس مختيارڪار جي ڪورٽ ۾ ٽرانسفر ڪرايو جيڪو پنهنجي گشت جي دوران، ننڍين ننڍين ڳوٺن ۾ حاضريون رکي ڪيس هلائيندو هو. سيٺ عبدالستار ان جو مقابلو هن طرح ڪيو جو جنهن ڳوٺ ۾ مختيارڪار حاضري رکندو هو. اتي سيٺ صاحب جلسو ڪرائيندو هو ۽ جلوس ڪيڊرائيندو هو جنهن ڪري پسگردائيءَ جا ماڻهو گهڻي تعداد ۾ اچي گڏ ٿيندا هئا. جنهن سببان پوليس ۽ ڪامورا واٽڙا ۽ هراسان ٿي پوندا هئا.

هڪ پيري محمد شاهه مڪي جي قبرستان ۾ انجنيئري کاتي وارا پنهنجو دفتر نهرائڻ لڳا، مسلمانن گهڻيون رڙيون ڪيون پر ڪو اثر نه ٿيو نيٺ هڪ ڏينهن سيٺ عبدالستار تمام بيمار هئڻ جي باوجود، پاڻ کي اسٽريچر (بيمارن جي ڏولي) تي کڻائي قبرستان پهتو. اتي جلسو ڪرائڻ کان پوءِ جيڪي آئرو ڪجي رهيو هو ان ۾ پاڻ سمهي پيو ان تي ماڻهن ۾ ڏاڍو جوش خروش پيدا ٿيو ۽ لاچار سرڪار ڪم بند ڪرايو. سرڪٽ هائوس ۾ به اهڙيءَ طرح قبرون کوٽيون ويون پئي، اتي به ڪم ڪرايائين. خواجه خضر جو آستانو جيڪو روهڙي ۽ سکر جي وچ ۾ درياءَ ۾ آهي ان تي هندن جو قبضو هو انهن جو قبضو ڇڏائي، روهڙيءَ جي قريشن جي حوالي ڪرايائين. (قريشين جو ان سان ڪوئي تعلق نه رهيو آهي. ايڊيٽر)

سيٺ عبدالستار آدم 5 مارچ 1921ع تي، پنجٽيهن سالن جي عمر ۾ جواني ۾ وفات ڪئي ۽ پوئتان ٽي پٽ، هڪ نياڻي ۽ ضعيف والده ڇڏيائين. هر دلعزيزيءَ جو هيءُ عالم هو جو هزارين ماڻهو جنازه ۾ شامل ٿيا. جن ۾ مسلم سان گڏ هندو، سک، پارسي، هر طبقي جا ماڻهو هئا. سيني جون اکيون اشڪبار هيون. ميونسپل آفيس ۽ اسڪول بند ٿي ويا، ملازمن جي حاضري نه ٿيڻ ڪري ريلوي ورڪشاپ ۽ سرڪاري آفيسون خودبخود بند ٿي ويون.

سيٺ صاحب جي سڄي عمر ماڻهن جي خدمت ۾ گذري، جنهن ڪري عوام جو ساڻس بيحد پيار هو. هن جي قبر شيخ شينهن بادشاهه جي مقام ۾ آهي ان تي هي ڪتبو لڳل آهي. ”عبدالستار آدم خادم خلافت“ سندس خدمتن جي اعتراف ڪندي سکر ميونسپل يادگار طور، ان رستي جو نالو ”عبدالستار آدم روڊ“ رکيو جو ريلوي ڦاٽڪ ۽ چوڪرين جي اسڪول کان نڪري ٿو ۽ اڳ ان کي ”موچي گهٽي“ چيو ويندو هو.

سيٺ عبدالستار آدم جي وفات تي قومي اخبارن ۾ رنج و الم ۽ همدردي جا مضمون ڇپيا، ڪيترن ليڊرن جن ۾ مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا شوڪت علي ۽ ظفر علي خان شامل هئا، تن تعزيت جون تارون موڪليون، ڪراچيءَ مان شايع ٿيندڙ ”الوحيد“ اخبار هڪ هفتي تائين سيٺ صاحب جي قومي خدمتن جي باري ۾ مضمون ڇاپيا.

(مسٽر ڪريم بخش خالد)

مولوي تاج محمد خان دراني عليگ رحہ

دراني صاحب بابت مسٽر احمد بخش ولد مستري جيوڻ بخش مرحوم لکيو آهي تہ: ”مولوي تاج محمد صاحب سان سکر جا مسلمان غالباً 1920ع ۾ متعارف ٿيا. انهيءَ سال مولوي صاحب عليگڙه مان بي اي پاس ڪئي، مولانا محمد علي جوهر جي حڪم موجب هو قومي خدمت لاءِ سکر ضلعي ۾ مقرر ٿيو هو ۽ انهيءَ ڪري ڪيس وڏيڪ تعليم کي خير آباد چوڻو پيو. سيٺ عبدالستار آدم جي فوت ٿيڻ کان پوءِ هو خلافت ڪاميٽي ضلع سکر جو سيڪريٽري ٿيو ۽ سڄي ضلعي ۾ گهڻا ڪارڪن پيدا ڪيائين. جلسا ۽ ڪانفرنسون ڪرايائين ۽ ڪيترن ٽوڊين ۽ امن سپائين سان ٽڪر کاڌائين. ڳڙهي ياسين تعلقي جي ڏکڻ ڳوٺ ۾ (ڏکڻ هن وقت شهر ٿي ويو آهي)، خانبهادر محمد پناه جي مخالفت جي باوجود، ڪامياب ڪانفرنسون ڪوٺائين. سلطنت عثمانيہ جي ختم ٿيڻ ۽ مصطفيٰ ڪمال جي اقتدار ۾ اچڻ ڪري، خلافت جي خاتمي تي تحريڪ خلافت جي پڄاڻي ٿيڻ کان پوءِ هو سکر ڇڏي، پنهنجي شهر احمدپور شرقيہ (بهاولپور رياست) ڏانهن هليو ويو.

جيستائين سکر ۾ هو تہ معصوم شاهہ جي مناري جي سامهون واري ميدان ۾ ڏاڍا جلسا ڪندو رهيو جن ۾ انگريزن جي خلاف زوردار تقريرون ڪندو هو. انهن مان ڪنهن تقرير جي بنا تي سندس خلاف، ملڪ معظم (شهنشاه) سان جنگ جوٽڻ جي الزام هيٺ مقدمو هلايو ويو. مولوي صاحب هڪ دليرانہ بيان ڏنو پر حڪومت ڪيس هڪ سال جي سزا ڏني. سکر جيل ۾ وڃڻ شرط هن حڪومت برطانيہ جي برخلاف ڪم شروع ڪري ڏنو. پهرئين ڏينهن ئي جيل جي قاعدن جي انحرافي ڪندي، هڪ مٿاهين جاءِ تي بيهي، بلند آواز سان اذان ڏنائين. جنهن سببان جيل ۾ ٽرٽلو پئجي ويو ۽ جيل جي آفيسرن الارم (خطري جي گهنٽي) وڄائي، جيلر ۽ سپرنٽينڊنٽ ڪيس آذان ڏيڻ کان جهليو ۽ چيائونس تہ هي ڪم قانون جي خلاف آهي. مولوي صاحب وراڻيو تہ جيڪڏهن مان انگريز جي قانون کي مڃيان ها تہ

هتي چوا چان ها، توهان وانگر ڪو وڏو آفيسر هجان ها. مان فقط الله جي قانون کي مڃان ٿو. تنهن ڪري هن جي حڪم موجب ضرور آذان ڏيندس ۽ نماز باجماعت پڙهندس. آفيسرن ڪجهه سختي ڪئي ته جيل جا قيدي باغي ٿي ويا ۽ سيئي قيدي نماز باجماعت پڙهڻ لاءِ شامل ٿي ويا. جنهن تي آفيسر لاچار ٿي پيا ۽ پنهنجي چڱائي انهيءَ ۾ سمجهيائون جو مولوي صاحب کي سکر جيل مان تبديل ڪري، ڪراچي جيل ڏانهن اماڻيو ويو.

مولوي صاحب ڪراچي جيل ۾ وڃڻ سان به ساڳي ڪارروائي شروع ڪئي، نيٺ آفيسرن کي آڻ مڃڻي پئي ۽ مولوي صاحب جيل ۾ هڪ قيدي نه پر حاڪم بڻجي رهڻ لڳو. سيئي سپاهي توڙي قيدي، سندس عزت ڪندا هئا ۽ انتظام رکڻ خاطر آفيسرن به مولوي صاحب جي عزت ڪرڻ شروع ڪئي.

مولوي صاحب جيل ۾ ئي قرآن پاڪ حفظ ڪيو. هو سڄو ڏينهن بيمار قيدين جي طبع پرسي ۽ سندن جائز ضرورتن جي پورائيءَ لاءِ واسطيدار عملدارن سان ٽڪر کائيندو رهيو.

مولوي صاحب جي سکر ۾ قيام جي ڏينهن ۾، هڪ دفعو ريلوي جي جنرل اسٽرائيڪ ٿي هئي، ريلوي ملازمن جي همدرديءَ ۾، هو ”نئين پنڌ“ جي پرسان، گارڊن ۾ تقرير ڪندو هو ۽ انهن کي پنهنجن حقن لاءِ منظم نموني ۾ جدوجهد جاري رکڻ لاءِ همٿائيندو رهندو هو.

رياست بهاولپور ۾ واپس وڃڻ کان پوءِ هو تعليم کاتي ۾ ملازم ٿيو ۽ ترقي ڪندي انسپيڪٽر آف اسڪولس جي عهدي تي پهچي رٽائرڊ ٿيو هو مارچ 1967ع ۾ احمدپور شرقيه ۾ فوت ٿيو.

سکر ۾ جيترو وقت رهيو ته سندس رهائش سيد سردار علي شاهه مرحوم جي جاءِ ۾ هئي، جتي پيا به گهڻي ئي اڳواڻ، قومي ڪارڪن ۽ وڏا وڏا عالم ايندا رهندا هئا.

(مسٽر ڪريم بخش خالد)

شيخ عبدالعزيز رحه

شيخ جان محمد نومسلم جو پوٽو ۽ شيخ محمد سليمان "الحق" اخبار جي باني جو فرزند هو. سندس ڏاڏو سولجر بازار ڪراچي ۾ فوجي راشن دوڪان ۾ ملازم هو. اتي ئي سولجر بازار مسجد جي پيش امام مولوي تاج محمد مرحوم جي هٿ تي مسلمان ٿيو. شيخ محمد سليمان پنهنجي والد جي مسلمان ٿيڻ کان پوءِ ڄائو هو ۽ 1901ع ڌاري هفتيوار "الحق" اخبار پهريائين سکر مان جاري ڪئي هئائين. اخبار پوءِ حيدرآباد کڻي آيا. پر وري 1907ع ڌاري سکر مان واپس جاري ڪئي ويئي.

شيخ محمد سليمان کي ٽي فرزند ٿيا. (1) شيخ عبدالعزيز. (2) شيخ عبدالحڪيم ۽ (3) ڊاڪٽر شيخ عبدالباقي. پيءُ جي وفات کان پوءِ شيخ عبدالعزيز اخبار ۽ پريس جو ڪم سنڀاليو. آزاد خيال ماڻهو هو انگريزن جي وفاداريءَ کان بيزار ۽ ڪامورا شاهيءَ جو دشمن. تنهن ڪري ٿورن ئي ڏينهن اندر ڪيس اخبار کان بيدخل ٿي سکر ڇڏڻ تي مجبور ٿيڻو پيو. ڏاڍو جوشيلو قومي ورڪر هو. تقريرن ۾ انگريزن جي خبر وٺندو هو. خلافت تحريڪ جي سلسلي ۾ ڪيس جيل ۾ پوڻو پيو پر سندس همت ۽ اصول ان هوندي به نه ٽٽا. انيڪ ڏکن ۽ تڪليفن ڪري سندس زبان ۾ تلخي پيدا ٿي چڪي هئي. هرڪو ڪانئس پاسو ڪرڻ لڳو ۽ ڪنهن به سندس سرپرستي ڪانه ڪئي، فقيراڻي ۽ حسرت جي زندگي بسر ڪندو رهيو پر نه سياسي نظريو تبديل ڪيائين ۽ نه خودداريءَ کي هٿان ڇڏيائين. پڇاڙيءَ ۾ پير ضياءالدين صاحب جهنڊي واري سان وابسته ٿيو ۽ سندس خدمت ڪندي زندگيءَ جو باقي عرصو پورو ڪيائين. سندس وفات فيبروري 1945ع ۾ ٿي.

(مسٽر ڪريم بخش خالد)

محمد ادريس چاچڙ رح

پنوعاقل تعلقي جي ڳوٺ حسين چاچڙ جو ويٺل هو. پوليس ۾ گهوڙي سوار هو حضرت امروٽي جو مريد هو. سندس صحبت جي اثر سببان نوڪري ڇڏي، تحريڪ خلافت ۾ شامل ٿيو ۽ سڄي عمر خلافتي رهيو.

(مسٽر ڪريم بخش خالد)

سيد فخرالدين شاهہ رح

گهوٽڪي جي مبارڪشاهي سيد خاندان ۾ وڏي پائي جا اهل الله هئا، اڳي تہ گهوٽڪي جو تقريباً هر سيد سڳورو عالم ۽ اهل دل هوندو هو. هر گهر ۾ علماءِ ۽ عالمات ۽ ڪتب خانا هئا پر چوڏهين صدي ۾ چند سيد عالم ۽ اهل الله وڃي بچيا. انهن مان سيد فخرالدين شاهہ جو مقام مٿاهون هو. حضرت پير صاحب سيد محمد عارف شاهہ جو پٽ هو جوانيءَ ۾ گهڻو علم حاصل ڪونہ ڪيائين پر جڏهن مولانا محمد اسماعيل پنہ ﷫ جي مشوري سان حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي سان سندس تعلق ٿيو تہ انهن تي روحاني ۽ علمي رنگ لڳي ويو فقہ جي مکيہ ڪتابن جا اردو ۽ پارسي ترجما گهرائي انهن جو گهرو مطالعو ڪيائون. عالمگيري، هدايہ، شرح الوقايہ، ڪنزالدقائق ۽ ٻين ڪتابن جا ترجما پوري عبور سان پڙهيائون. پاڻ شرعي فيصلا ڪندا هئا ۽ ڪڏهن ڳالهيون ٻڏي صورتحال علماءِ جي آڏو رکي فتوي وٺندا هئا ۽ ان مطابق فيصلو ڪندا هئا. توحيد ۾ پوري طرح رچيل هئا پير ميول شاهہ تي تمام گهڻو شرڪ هلندو هو حضرت پير صاحب جن شجرو تيار ڪري ميول شاهہ جي وارثي جا ڪاغذ تيار ڪري وڃي ميول شاهہ جي مقبري تي قبضو ڪيائون، شرڪ جا اڏا ٽوڙي سک ۽ نياء وارن کي پڄائي ڪڍيائيون، موالين ۽ راڳيندڙن کي هڪلي

ڪيديائون، ان ڪم ۾ ڪين تمام گهڻو وقت خرچ ڪرڻو پيو پاڻ پنهنجي مريدن ۾ ڪيترا ڏينهن ان مقصد لاءِ ترسي پيا.

مولانا ٿانوي جي تعلق ڪري سندن لاڳاپو ليگي مولوين سان گهڻو هو هڪ واري ڊپٽي ڪمشنر کين گهرائي ڪري هدايت ڪئي ته اوهان مسلم ليگ ۾ رهو. پاڻ فرمايائون هميشہ لاءِ وعدو نٿو ڪري سگهان، تي سگهي ٿو ته اسان جي مرشد جو لاڳاپو بدلجي وڃي ته منهنجو به تعلق بدلجي ويندو وري ڊپٽي ڪمشنر چيو ته مولانا تاج محمود امروٽي کي پاڻ وٽ اچڻ نہ ڏيو چو ته اهو مسلم ليگي نہ آهي بلڪ انگريز سرڪار جو دشمن آهي. تنهن تي پير صاحب فرمايو ته اهو هڪ ليکي اسان جو رشتيدار آهي، تنهن کي اچڻ کان آءٌ جهلي نٿو سگهان. تنهن ڪري ڊپٽي ڪمشنر چيو ان صورت ۾ اوهان جون خاص موڪل زمينون ضبط ڪيون وينديون. پير صاحب فرمايو خاص موڪل ته پنهنجي جاءِ تي، پر جيڪڏهن قبولي زمينون بہ کسيون وڃن ته بہ حضرت امروٽي رحمه الله کي اچڻ کان نہ جهليندم. اها ڳالهہ سندن وڏو پٽ سيد حبيب الله شاهہ روايت ڪندو هو جنهن کي مولانا سيد خليل الله شاهہ ابن مولانا سيد حبيب الله شاهہ پنهنجي نوٽ بوڪ ۾ لکيو آهي، پاڻ توڙي حضرت ٿانوي جا خليفہ مجاز هئا پر ملڪي سياست ۾ صحيح راه تي هليا. هڪ پيري اشتهار آيو ان ۾ لکيل هو حضرت مولانا شبير احمد عثماني جانشين حضرت شيخ الهند رحمه الله پير صاحب پڙهي ڪري فرمايو اڙي! نهيو تہ ڪونہ. ڪجهہ ڏينهن بعد ٻيو اشتهار آيو ان ۾ حضرت مدني رحمه الله کي جانشين شيخ الهند لکيل هو. پاڻ فرمايائون هائو اهو نهيو. حضرت پير صاحب جن جو حضرت امروٽي سان ۽ حضرت هاليجوي سان تمام گهڻو تعلق ۽ عقيدتمندي هئي. سيدنا خليل الله شاهہ پنهنجي والد جي روايت سان لکيو آهي تہ مدرسہ قاسم العلوم شروع ۾ سن 1330هہ ڏاري ڀني عاقل جي هڪ ڳوٺ "بچہ ڳوٺ" ۾ حضرت مولانا محمد صالح بائيجوي جي سرپرستي ۾ قائم ٿيو بعد ۾ سکر منتقل ٿي ويو اتي بہ ساڳي سرپرستيءَ ۾ ٻن سالن تائين هلندو رهيو تنهن کان پوءِ گهوٽڪي شهر ۾ پرائمري اسڪول واري هنڌ آندو ويو. مدرسي جو خرچ حضرت پير فخرالدين شاهہ ۽ حضرت پير شير محمد شاهہ جن ذاتي طور تي ڪندا هئا. ٻن سالن بعد اهو پير محمد

عارف شاهہ واري موجوده اوطاق ۾ منتقل ڪيو ويو. ڪافي سال اتي هلندو رهيو ۽ 1360هہ ۾ موجوده هنڌ ڪچي اڏاوت ڪري منتقل ڪيو ويو. حضرت پير صاحب جن ديانت ۽ دانائيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئا جج ۽ بيا آفيسر ڪيترا منجهيل ڪيس حضرت پير صاحب ڏانهن موڪلي ڏيندا هئا. سيد خليل الله شاهہ پنهنجي والد مرحوم کان نقل ڪيو آهي تہ علامہ دائودپوٽہ ڊائريڪٽر تعليمات سنڌ مدرسہ جو معائنو ڪرڻ هليو. علامہ صاحب حضرت پير سائين جن کان احتراماً 3 قدم پوئتي ٿي هليو جڏهن تہ پير رسول بخش شاهہ علامہ جي عهدي جو خيال ڪري علامہ کان ٿي قدم پوئتي ٿي هليو.

حضرت پير صاحب جنهن اعليٰ پيماني تي مدرسہ کي هلايو، اهو سندن اخلاص اعليٰ صلاحيتن جو ثبوت آهي. ديانت جو هي حال هو جو حضرت پير صاحب جن وٽ بہ قلم ۽ بہ مس ڪپڙيون رکيل هونديون هيون، ڪڏهن بہ مدرسہ جي قلم ۽ مس کي ٻي ڪنهن ڪم ۾ ڪتب نہ آندائون. 1956ع واري ٻوڏ ۾ آمريڪي امداد آئي هئي ان ۾ خشڪ کير ۽ گيهہ جا دٻا بہ شامل هئا. مختيارڪار مدرسہ ۾ ڪٽي آيو پاڻ فرمايائون تہ خبر نہ آهي تہ اهي حلال شين مان ٺهيل آهن، يا حرام مان. ان ڪري مان اهي مدرسي لاءِ نہ وٺندم. ان موقعي تي حضرت مولانا محمد اسماعيل پٽہ مرحوم موجود هئا انهن چيو فتويٰ جي لحاظ کان اهي حرام نہ آهن. اوهان نٽا وٺو تہ مون کي ڏيو. پوءِ گيهہ مولانا جن کڻائي ويا.

حضرت پير صاحب جن جي زندگي تي ڪنهن مبسوط ڪتاب لکڻ جي ضرورت آهي. سندن بہ فرزند مولانا سيد حبيب الله شاهہ ۽ سيد محمد عارف شاهہ ٻيئي فوت ٿي چڪا آهن. سيد حبيب الله شاهہ جو فرزند مولانا سيد خليل الله شاهہ، پنهنجي والد وانگر مدرسہ سنيالي رهيو آهي ۽ سيد محمد عارف شاهہ جو فرزند سيد عبدالجبار شاهہ سندن ديرو ۽ مسجد سنيالي رهيو آهي. پاڻ سن 1963ع ۾ فوت ٿيا.

(عبدالوهاب چاچڙ)

حضرت مولانا قاري شير محمد شاهہ رحہ

مولانا قاري شير محمد شاهہ، حضرت پير فخرالدين شاهہ جو ننڍو ڀاءُ هو اهو بہ حضرت ٿانوي جو خليفو هو پير فخرالدين شاهہ جي طبع جمالي هئي ۽ پير شير محمد شاهہ جي طبع جلالي هئي، فقهي مسائل ۾ خاص ڪري حج جي مسائل ۾ وڏي دسترس هين، حضرت مولانا مفتي محمود فرمايو تہ پير شير محمد شاهہ سنڌي مهاجر مدني حج جي مسائل ۾ حجة هو. علامہ بدر عالم ميرٺي کان نقل آهي تہ فرمائيندا هئا پير صاحب حج جي مسائل ۾ مجتهد آهي، علامہ بنوري، مولانا مفتي محمد شفيع ۽ ٻين جيد عالمن کان بہ اهڙا الفاظ ٻڌل آهن. مولانا مفتي محمد شفيع مرحوم حيات القلوب جي خاتمہ طبع ۾ فرمايو آهي:

"طبع ایں نسخہ از مسودہ قلمی بید اهتمام تصحیح اول مرتبہ در مطبع کریمی بمبئی بحسن سعی حاجی حسن میمن متوطن جام نگر من مضافات کاٹھوڑ مقیم رنگون شدہ بود و در تاریخ 25 ذی الحج 1299ھ مطابق ماہ نومبر 1880ع بانصرام رسید لیکن از مد تهائی دراز ایں نسخہ مطبوعہ نایاب شدہ است و باز کسی بطبع آن نہ پرداخت بندہ ضعیف احقر محمد شفیع ایں نسخہ مطبوعہ در مکتبہ دارالعلوم دیوبند مطالعہ کردہ بود۔ و در فکر آن بود کہ اگر ایں نسخہ بدست آید سعی کنم در طبع جدید۔ الحمدللہ کہ محب محترم و مخدوم مکرم حضرت حاجی شیر محمد صاحب من سکان گھوٹکی (سندہ) و مہاجر مدینہ منورہ کہ او مدت دراز ہجرت بمدینۃ الرسول کردہ بود و مدت دراز در جوار سید الانبیاءَ و صفوۃ الرسل اقامت کردہ بودہ دار ایام ضعف و مرض این نسخہ مطبوعہ را بقلم خود نقل کردہ۔ برائی ایں احقر فرستاد و ایں نقل در ماہ رمضان المبارک 1368ھ بانصرام رسید، بندہ ناچیز حسب ایماء آن مخدوم از همان وقت ارادہ کردہ بود کہ در طباعت ایں در نایاب سعی نماید و لیکن الامر بید اللہ سبحانہ تا ایں مدت اتفاق نہ شد و ایں تمنا آنگاہ بوجود آمد کہ مہاجر مخدوم وفات یافتہ در بقیع مدینۃ مستقر یافت واللہ المستعان"

حضرت پير صاحب مرحوم جي هٿ اکرن سان حيات القلوب جو

هڪ نسخو مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي جي ڪتب خاني ۾ بہ موجود آهي. ان تي پير صاحب جن جا حواشي مفيده بہ ڪافي چڙهيل آهن. اهڙي طرح علامہ رحمت الله سنڌي جي المنسک المتوسط ۽ ملا علي قاري جي شرح تي بہ سندن ڪافي حاشيہ لڳل آهن. پير صاحب جن رڍن ۽ ٻڪرين جي ڪتل نصابن جي ضم بابت هڪ استفتاءَ لکي وقت جي جيد عالمن کان فتوي گهري جنهن نهايت دلچسپ بحث جي شڪل ورتي. مولانا عبدالغفور همايوني، مولانا نظر محمدپنگوي، مولانا اشرف علي ٿانوي، مولانا مفتي عزيزالرحمان ۽ ٻين عالمن فتوي ۽ جواب فتوي لکيون. پير صاحب جن انهن فتوائن کي ترتيب ڏيئي رسالہ جي شڪل ۾ڇپايو هو پير صاحب جن جو حج جي مسائل تي لکيل زبدة المناسڪ اڻ لڀ پر حرف آخر ڪتاب آهي. پاڻ جمال القرآن جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري شايع ڪرايو هئائون. رسالہ صوت الضاد بہ لکيو اٿئون. پاڻ نہ چڙو عمده قاري هئا پر پنهنجي دور ۾ سنڌ اندر قرائت کي عام ڪرڻ ۾ سندن وڏ هٿ هو. عشق رسول جو ايڏو تہ غلبو هو جو هر وقت پاڻ سڳورنﷺ جي ياد ۽ حب ۾ روئندا هئا. معاملات ۾ نهايت صاف هئا. هجرت واري زماني ۾ هن تر جا سڀ حاجي ساڻن ملڻ ويندا هئا. انهن کي هي خاص وصيت ڪندا هئا تہ پنهنجون عورتون اسان سيدن جي حويلين ۾ نہ موڪليو پيرن ۾ حال نہ رهيو آهي، اها وصيت هر ملندڙ کي ڪندا هئا. پاڻ 1952ع ۾ هجرت ڪري ويا. اتي ماني پچائڻ کان ڪپڙن ڌوئڻ تائين سڀ ڪم پاڻ ڪندا هئا. هزارين پروانہ مريدن جو مرشد ڪنهن بہ مريد کي ڪم ڪرڻ نہ ڏيندو هو. پاڻ غالباً 1967ع ۾ وفات پاتائون ۽ جنت البقيع ۾ جاءِ ورتائون.

مولانا سيد حبيب الله شاهہ رحہ

سيد فخرالدين شاهہ ﷫ جو وڏو فرزند هو. سندس ولادت 1323هہ ۾ ٿي. سندس فرزند سيد خليل الله شاهہ نقل ڪيو آهي تہ پير فخرالدين شاهہ جو والد سيد محمد عارف شاهہ پارسي ۾ وڏي دسترس رکندو هو ان پنهنجي پوٽي سيد حبيب الله شاهہ جي ولادت تي هڪ ڊگهو تاريخي شعر چيو هو

جنهن جا ڪي شعر هيءَ آهن:

هزاران شکر در درگاه صانع ــــ کند از آب گوهر چند لامع
بفخر الدين حبيب الله عطا شد ــــ بشب دو شنبه گرديد تولد
هزارسه صد و سنه بيست سوم ــــ رسيد احوال روشن گشت چشم

سيد حبيب الله شاهه جي لاءِ علم حاصل ڪرڻ جا موقعا ميسر هئا، عاليشان مدرسه ۾ اعليٰ پائي جا عالم موجود هئا، هن علم حاصل ڪرڻ لاءِ پورو توجهه ڏنو مولانا اميد علي، مولانا نور محمد انڊڙ ۽ ٻين وڏن عالمن کان علم حاصل ڪيائون. پاڻ فرمائيندا هئا ته ڪافيه مولانا نورمحمد چاچڙ وٽ پڙهيم، اهو معقول ۽ نحو جو ابو هو سيد حبيب الله شاهه فرمائيندو هو ته تفسير بيان القرآن ۽ ٻي تصنيف ۾ مولانا ٿانوي کان ڪي ڪمزور ڳالهيون لکجي ويون هيون، ان تي مان ڪين لکيو ۽ ڪڏهن والدﷺ جي معرفت لکت موڪليم ۽ ڪيترن جاين تي مولانا جن رجوع فرمايو پير صاحب جن جو تعلق علماءِ ديوبند سان هو، خواجه غلام فريد سان جنون جي حد تائين عشق هون، خواجه صاحب جا شعر برزبان ياد هين، خواجه صاحب جا پنهنجا ۽ خواجه صاحب متعلق لکيل سڀ ڪتاب وٽن موجود هئا. بريلوي مولوين سان ڪيترا ڀيرا مناظرو ڪري ڪين شڪست ڏنائون، علم غيب جي مسئلي ۾ گهوٽڪي جي فريدي سڏائيندڙ نئين ٽولي کي فوائد فريديه جي هي عبارت ”علم غيب خاصه خدا ست“ ڏيکاري مات ڪرايائون. اها ڳالهه سيد خليل الله شاهه بيان ڪئي آهي. پاڻ مطالعي جو شائق هو نظر ڪمزور ٿي ويس ته ٻين کان ڪتاب پڙهائي ٻڌندو هو. سيد فخرالدين شاهه جي وصال بعد مدرسي جو اهتمام مٿس آيو ڏاڍي سهڻي نموني سان اهتمام سرانجام ڏنائين، طويل بيماري بعد 23 محرم 1979ع سومر ڏينهن وفات پاتائين، سندس اولاد ۾ سيد خليل الله شاهه تازو دستاربند عالم ٿي آيو هو، شاهه صاحب جي اها آس پوري ٿي ۽ وصال ٿيس، هاڻي مدرسه جو اهتمام سيد خليل الله جي حوالي آهي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا سيد موسيٰ شاهہ رحہ

سيد موسيٰ شاهہ ولد حافظ فيض الله شاهہ لوءِ صاحبان (گھوٽڪي) جو نيڪ صالح عالم سڳورو هو. هن گھڻن عالمن کان علم حاصل ڪيو. پاڻ ٻڌائيندا هئا تہ مولانا نورمحمد چاچڙ ڪنڊي وارو منهنجو استاد هو. سندن دستاربندي مدرسہ قاسم العلوم گھوٽڪي ۾ ٿي هئي. نوجواني ۾ وفد ٺاهي تبليغ ۽ اصلاح لاءِ نڪرندا هئا، ماڻهن جا فيصلا ڪندا هئا ۽ ڳوٺن ۾ وڃي ماڻهن جا جهيڙا معلوم ڪري انهن کي گهرائي سندن ناهہ ڪرائيندا هئا. آخر عمر ۾ دائم المريض ٿي پيا ۽ گھڻو زمانو ان حال ۾ گذاريائون. ڪتابن جا ڏاڍا شائق هئا، سندن ذاتي ڪتب خانو ڏسڻ وٽان هو ڪين ڪافي اولاد آهي. ان جا پٽ برسر روزگار ۽ سلڇڻا آهن. پير صاحب جي وفات 16 شوال 1395هہ مطابق 25 آگسٽ 1975ع سومر ڏينهن ٿي. سندن مزار جامع مسجد جي ڏکڻ ۾ آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

حضرت مولانا عبدالله رحہ

مولانا عبدالله ولد قاضي الهہ بخش، پرچونڊي شريف واري حضرت ميان حافظ محمد صديق رحمۃ اللہ علیہ جو ڀاڻتيو ۽ جانشين هو. 1283هہ ۾ سندن ولادت ٿي، قرآن پاڪ حفظ ڪرڻ بعد ڪوٽ سبزل جي مولانا محمد اسحاق وٽ درس نظامي 20 سالہ عمر ۾ مڪمل ڪيائين. ڪوٽ سبزل کان پيدل ايندا ۽ ويندا هئا، هڪ ڀيري گهوڙي خريد ڪري ان تي چڙهي ڳوٺ آيو. حضرت حافظ صاحب رحمۃ اللہ علیہ معلوم ڪري ناراض ٿيا ۽ گهوڙي وڪڻي رقم فقراءِ تي خرچ ڪيائون ۽ فرمايائون تون هاڻي ٿي صاحبزاده ٿيڻ چاهين ٿو. فراغت بعد پنج سال پنهنجي چاچي بزرگوار جي تربيت ۽ صحبت ۾ گذاريائين ۽ انهيءَ وچ ۾ حضرت جن سندس شادي بہ هڪ حافظ قرآن سان ڪرائي، پاڻ موحد عالم هئا. فرمائيندا هئا "اولياءِ ڪرام جي

قبرن تي ٻڪرا ذبح ڪرڻ حرام آهن ۽ اتي عورتن جو ڳائڻ وڄائڻ به حرام آهي. ٻاهر ڪٿي طعام ڪرام مسڪينن کي کارائڻ درست آهي. آخر ته حضرت شاهه اسماعيل شهيد سان سندن نسبت ٿي، جو حضرت حافظ رحمة الله عليه جن صغر سني ۾ حضرت مولانا سيد احمد شهيد ۽ ان جا خاص مصاحب شاهه اسماعيل شهيد رحمة الله عليه سان سوئي شريف ۾ مليا هئا ۽ فيوض حاصل ڪيا هئائون. "عبادالرحمان" جي مصنف تعصب جي ڪري ان ملاقات جو انڪار ڪيو آهي. ان جو اهو ڪتاب غلط روايتن جو مجموعو ۽ تاريخي خيانتن تي مشتمل آهي. چند سال ٿيا آهن جو اهو ڪتاب لکيو ويو آهي. جڏهن ته حضرت مولانا عبيدالله سنڌي رحمة الله عليه جنهن جو تعلق ۽ سماع حضرت حافظ رحمة الله عليه سان براه راست آهي. ان التمهيد ۾ نه ڇڙو ان ملاقات جي تصريح ڪئي آهي پر تعليم لاءِ نڪتو ته پنهنجي شيخ رحمة الله عليه جي هم مشرب جماعت جي تلاش ڪندي حضرت حافظ رحمة الله عليه جون به صفتون سامهون رکيون حنفيت ۽ حضرت شاهه شهيد رحمة الله عليه سان عقيدت، انهن ٻنهي صفتن کي ديوبند ۾ ڏسي اطمينان سان پڙهڻ لڳو مولانا سنڌي رحمة الله عليه التمهيد ۾ ان کي تفصيل سان بيان ڪيو آهي. ميان عبدالله جي زماني ۾ اهو اعتراض ٿيو ته خالي الالله جو ذڪر صحيح نه آهي. حضرت مولانا سيد محسن شاهه جي تحرير ۽ حضرت مولانا اميد علي رحمة الله عليه تائيد سان اهو اعتراض ختم ٿيو. انهن پنهنجي تحرير ۾ حضرت مولانا محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه جو هيءُ قول سندس ڪتاب الادعية والاذڪار مان نقل فرمايو "فلو قال مره لااله الاالله ثم يکدر الاالله کما شاع حملا علی التاکيد جاز کما سمعته من مشائخ خوارزم"

وفات:

اهو علم و عرفان جو پيڪر 25 رجب 1346هه تي فوت ٿيو مولوي احمد خان ڳڙهي ان جي وفات تي هڪ مرثيه چيو ۽ هن مصرعه مان وفات جي تاريخ ڪڍي.

"در بغل معراج آمد شد وصال"

عبادالرحمان جي مصنف حضرت امروٽي، حضرت دينپوري، حضرت

سهارنپوري ٻين انگريز دشمن علماءِ کي گهٽ وڌ ڳالهايو آهي ۽ مشائخ پرچونڊي کي انگريزن جو دوست ڏيکاريو آهي تہ عجب ڪونهي ان جي قلم کان تہ صحابہ ڪرام بہ نہ بچيا آهن. ميان عبدالله جي وفات تي لکندي هيءَ ٻول ٻوليا اٿس: "قدرت کے ہر کام نرالے ہوتے ہیں، حضرت ابو بکر صدیقؓ کو خلافت کیلئے پونے دو سال ملتے ہیں اور امیر معاویہ کو بیس سال جس نے ملت کی ڈوبتی کشتی کو بچالیا جو امت کی گرتی دیوار کا پشتیاں بنا اگر اسے دس سال خلافت کا موقع دیا جاتا تو نہ معلوم اسلام کے چمن میں کتنی شادابی آتی، جس شخص نے خلافت راشدہ کو ختم کرکے اسلام میں ملوکیت کا آغاز کیا، پھر یزید جیسے فاسق و ظالم بیٹے کو ولی عہد بنا کر اسلام میں نئی بدعت رائج کر ڈالی اسے بیس سال کا مااقع دیا جاتا ہے الخ" ص 129 ڇا اهي لفظ ڪنهن سني جا ٿي سگهن ٿا؟ (عبدالوهاب چاچڙ)

ميان عبدالرحمان رحہ

ميان عبدالله جو پٽ ميان عبدالرحمان بہ دين جو جذبو رکندڙ جوشيلو پير هو. 1310 هہ ۾ سندس تولد ٿيو پهريون مولانا سراج احمد خانپوري وٽ پڙهيا پوءِ پرچونڊي ۾ مولانا عبدالڪريم ميانوالي واري کي رهائي ان وٽ پڙهيا. ميان عبدالله ﷫ پنهنجي پٽ جي تعليم لاءِ ڪجهہ وقت مولانا نورمحمد چاچڙ ڪنڊوي کي بہ رهايو هو. والد صاحب جي وفات بعد مسند تي ويٺو گهڻو وقت پنهنجي ڏاڏي ۽ والد وانگر موحد ۽ حريت جي جذبي وارن عالمن سان تعلق هيس. حضرت استاد مولانا نورمحمد انڌڙ مرحوم ٻڌائيندا هئا تہ هڪ پيري ڪراچي مان ريل تي چڙهيس ۽ پير ميان عبدالرحمان بہ ان گاڏي ۾ هو مان بلڪل اڳين گاڏي ۾ هوس ۽ ميان صاحب بالڪل آخري حصي ۾. جيئن منهنجي خبر پيس تہ صرف منهنجي ملڻ لاءِ تيز رفتاري سان پڄندي اچي مليو ۽ وري پڄندي وڃي پنهنجي گاڏي ۾ سوار ٿيو. اهو واقعو ڪراچي اسٽيشن جو آهي بہ پنهنجي مشائخ ۽ علماءِ جو حد کان وڌيڪ احترام ڪندو هو. چاچو مولوي محمد يوسف بن مولانا نورمحمد چاچڙ پرچونڊي جي تر ۽ زمينن جي ماپ ڪندو هو (جو هو ضابط تپيدار هو) تہ ميان عبدالرحمان سڄي عملي جي

ماني سدائين موڪليندو هو ۽ ڪڏهن پاڻ بہ ماني ڪٺائي گڏجي ايندو هو جو چاچو سائين سندس استاد جو پٽ هو پچاڙي ۾ميان صاحب جو تعلق پين مولوي سان ٿيو ۽ علماءِ سوءِ ان وٽ گهڻو ايندا ويندا هئا، مسجد منزل گاهہ ۾ پين ديني معاملن ۾ ان جو ڪردار شاندار رهيو. مورخہ جمادي الاول 1380هہ مطابق 30 آڪٽوبر 1960ع آچر ڏينهن سندس وصال ٿيو. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا شير محمد جتوئي رحہ

مولانا شير محمد تائب ڳوٺ ۾ ڄائو مختلف مدارس مان علم حاصل ڪيائين. مولانا محمد قاسم چاچڙ شاگرد رشيد حضرت مولانا نورمحمد ڪنڊوي ڪان بہ علم حاصل ڪيائين، صرف ۽ نحو جو چڱو ماهر هو صرف ۾ هڪ ڪتاب لکيو هئائين. ڪجهہ وقت درگاهہ عاليہ هاليجي شريف ۾ رهيو. حضرت قدس سره جن جي روبرو صبح جو درس قرآن ڏيندو هو سکر ۾ پهريون منزل گاهہ، پوءِ الله والي مسجد ۾ تعليم ڏيندو رهيو. آخر عمر ۾ مدرسہ انوارالعلوم نزد ڊگري ڪاليج سکر جو بنياد وڌائين. تعويذات وغيره جو ڪم بہ خوب هلندو هوس، مورخہ 25 رمضان المبارڪ 1386هہ ۾ وصال ڪيائين. مولانا محمد انور سندن خلف رشيد هاڻي ان مدرسہ ۾ ڪم ڪي هلائي رهيو آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا رحيم بخش سومرو رحہ

مولانا عبدالحڪيم وارا چار ڀائر هئا. گل محمد، حافظ مومن، مولانا رحيم بخش ۽ مولانا عبدالحڪيم. اهي يتيم هئا ۽ سڀ سومراڻي ۾ پڙهيا، اتي دستاربندي ڪري پوءِ مولانا عبدالحڪيم دارالعلوم ديوبند ويو. مولانا عبدالحڪيم پيرجهنڊي ۾ مولانا محمد وٽ بہ پڙهيا ۽ گهوٽڪي واري مولانا غلام محمد وٽ پڻ پڙهيا، مولانا عبدالحڪيم فارغ ٿي امروٽ شريف آيا، ڪجهہ وقت اتي پڙهايائون پوءِ پير ضياءُالدين شاهہ جي چوڻ تي

پيرجهنڊي پڙهائڻ ويا. مختصر طريقي سان سمجهائڻ ۾ سندس نمونو نرالو هو سندن زبان ڏاڍي فصيح هئي جڏهن تہ مولانا اميد علي جي زبان ثقيل هئي جهنڊي کان پوءِ شاهل سڏايہ آيا اتي جا ماڻهو حضرت امروٽي جا خاص مريد هئا. مولانا نحو فقہ ۽ ميراث ۾ خاص شهرت يافتہ هو مولانا عبدالحڪيم مولوي فضل الله جي مدرسہ اشرفيہ ۾ پڙهائيندو هو تہ مولانا محمد کي اتي مقرر ڪرايائين خاص فلسفہ ۽ اقليدس پڙهائڻ لاءِ. مولوي فضل الله ان جي پوڙهپ کي ڏسي لهرائي پيو ۽ مولانا چيو مان پنهنجي پگهار مان ڪجهہ ڪڍي استادالڪل کي ڏيندم. مولانا رحيم بخش بہ پاءُ وانگر سومراٽي ۾ پڙهيا ۽ اتي ئي دستاربندي ڪيائون. چوڏهيہ جي پر ۾ ڏيئن لڳ سيدن جي بنگلہ ۾ پڙهائيندو هو اتي جا سيد مولانا جي اثر ۾ اچي ويا ۽ موحد ٿيا. مولانا خليفہ احمد دين ﷫ بہ وٽن اتي پڙهيا هئا. پوءِ مولانا جن درويش ڪاڪيپوٽہ ڳوٺ ۾ پڙهائيندو هو مولانا جن وڏا متقي ۽ دين جي معاملي ۾ حد کان وڌيڪ جذبو رکندڙ هئا. ڪيترن خطرناڪ موقعن تي وچي تقريرون ڪري غلط ڪمن کي روڪيائون. ڪاڪيپوٽن ۾ رهڻ دوران مولانا جن جي اهليہ فوت ٿي ويئي. هڪ ماڻهو ڪنواري ڇوڪري پاڻهن آڇي پر پاڻ فرمايائون مان پوڙهو آهيان ڪا رن زال شادي ڪندم البتہ مولوي عبدالقادر جوان آهي ان کي پرڻايو تہ بهتر آهي. مولانا جن نيٺ هڪ رن زال سان شادي ڪئي اها ڏاڍي نيڪ ۽ پارسا عورت هئي. مولانا جي وفات کان سال پوءِ فوت ٿي وئي. مولانا رحيم بخش وارا شاهل سڏايہ کي بہ دين جي ڪري ڇڏي آيا جو اتي جي وڏيري نڪاح ۾ڏي عورت ٻي کي پرڻائي هئي. مٿس ڪيس داخل ٿيو مولانا جن کي چيائين اوهان منهنجي خلاف شاهدي نہ ڏجو پر مولانا جن فرمايو حق جي شاهدي ضرور ڏبي. پوءِ مولانا جن کي هن تنگ ڪيو ۽ نيٺ ڳوٺ کي خيرباد چيائون شاهدي صحيح ڏنائون ۽ وڏيري کي سزا لڳي. مولانا رحيم بخش ڪاڪيپوٽن ۾ بيمار ٿيو بيماري حالت ۾ گهر موٽي آيو ۽ فوت ٿيو. مولانا عبدالحڪيم کان سال اڳي فوت ٿيو مولانا کي هڪ پٽ نورمحمد هو ان بہ شاديون ڪيون پر اولاد ڪونہ ٿيس ۽ لاولد فوت ٿيو.

(مولانا عبدالقادر ڇهواڻ ڇهي وارو مولانا جو خاص شاگرد)

مولانا مخدوم غلام مصطفيٰ رحه

محمدپور (تعلقي گهوٽڪي) جا مخدوم ڪنهن تعارف جا محتاج نه آهن. مولانا غلام مصطفيٰ انهيءَ خاندان جو درويش عالم هو مولانا محمد هاشم ياسيني کان پڙهي علوم دينيه جي فراغت لڌائين. مولوي ابراهيم ياسيني پنهنجي هڪ بياض ۾ لکيو آهي "مخدوم غلام مصطفيٰ شخصي صابر عالم فاضل زاهد عابد متخلق بااخلاق محمدي بوده مريدان سنده و بلوچستان چون پروانه برسرش قربان بودند" 1332ھ ۾ سندس وصال ٿيو. مولوي ابراهيم ياسيني هن شعر مان ان جي تاريخ ڪڍي آهي.

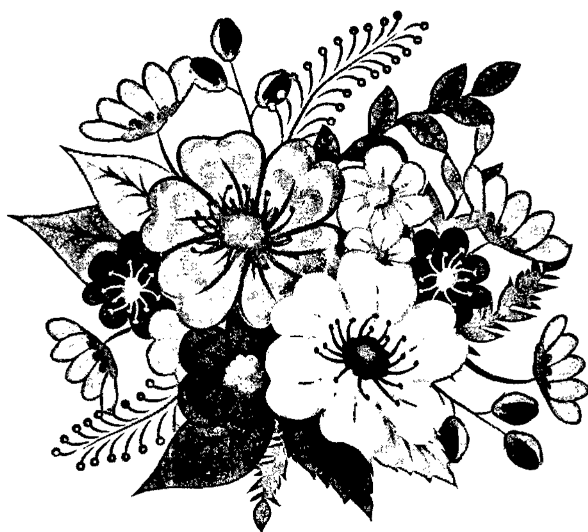
سال تاریخ او طلب کرم
گفت ہاتف چراغ حقبازی

(عبدالوهاب چاچڙ)

ضلع
شکارپور

حضرت مولانا ابوالحسن سيد تاج محمود امروٽي قدس سره

حضرت مولانا تاج محمود صاحب امروٽيءَ رحمة الله عليه جي ولادت تعلقي روهڙيءَ جي هڪ ڳوٺ، ڳاڙهي موريءَ جي پرسان ديواني ۾ ٿي هئي، (هيءَ علائقو ان وقت تعلقہ روهڙي ضلع سکر ۾ شامل هو پر هن وقت اهو علائقو تعلقي ۽ ضلع خيرپور ميرس ۾ آهي. سندن ولادت جي تاريخ صحيح طور تي معلوم نٿي سگهي آهي. اندازو آهي تہ پاڻ 18 صدي جي ٻي اڌ ۾ تولد ٿيا، محققن جي خيال ۾ اهو سن 1859ع مطابق 1276هہ تي سگهي ٿو.

حضرت امروٽي صاحب جن حسب نسب جي لحاظ کان سيد هئا، حضرت جن جو خاندان پنهنجي تر ۾ رشد ۽ هدايت جو مرڪز هو. سندن والد حضرت مولانا سيد عبدالقادر شاهہ ظاهري ۽ باطني علمن ۾ باڪمال بزرگ هو حضرت مولانا تاج محمود امروٽي شروعاتي تعليم پنهنجي والد صاحب کان حاصل ڪئي، ظاهري علمن جي تڪميل حضرت مولانا عبدالقادر پنهواري (تعلقہ پنوعاقل) وٽ حاصل ڪئي، شرعي علمن جي تحصيل بعد حضرت امروٽي باطني علمن حاصل ڪرڻ لاءِ ان وقت جي مشهور عالم ۽ ولي الله حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊي جن جي دست مبارڪ تي بيعت ڪئي ۽ لڳاتار رياضت کان پوءِ تمام ٿوري وقت اندر کين خلافت جو خرقو پهرايو ويو. جڏهن حضرت مولانا تاج محمود امروٽي روحاني تربيت جي سلسلي ۾ مقيم هئا تہ انهن ئي ڏينهن يعني 1887ع مطابق 1305هہ ۾ حضرت مولانا عبيدالله سنڌي ڀرچونڊي ۾ تشريف فرما ٿيا، اتيئي ٻنهي ٻلارن جو پاڻ ۾ تعارف ٿيو.

خلافت ملڻ کان پوءِ حضرت مولانا امروٽي پنهنجي مرشد جي حڪم سان "امروٽ شريف" تعلقي ڳڙهي ياسين ضلع سکر (هن وقت ضلع شڪارپور) کي پنهنجي مستقل رهائشگاهہ بنايو ۽ دعوت الي الله ۽ دعوت الي الاصلاح لاءِ پاڻ پتوڙيندا رهيا.

علمي ۽ ادبي خدمتون:

حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحمه الله مسلمانن جي سياسي ۽ سماجي پستيءَ جو علاج ديني تعليم اندر سمجهيو. تنهن ڪري حضرت امروٽي سڀ کان پهريائين هڪ ديني مدرسو قائم ڪيو. هن درسگاهه جي نصاب ۾ حديث ۽ تفسير سان گڏ شاهه ولي الله جي تصنيفن کي پڻ شامل ڪيو. ان وقت پريس ۽ نشر و اشاعت جي سڀني ذريعن ۽ وسيلن تي غيرمسلمن جو قبضو هو. مسلمانن جا سڀ مذهبي ڪتاب حتيٰ ڪ قرآن شريف به غيرمسلمن جي پريسن ۾ ڇپبا هئا. جڏهن 1308هه مطابق 1890ع ۾ حضرت مولانا عبيدالله سنڌي رحمه الله ديوبند مان فارغ التحصيل ٿي سنڌ ۾ واپس آيو ته سندن اچڻ کان فقط ڏهه ڏينهن اڳ ۾ حضرت حافظ محمد صديق پرچونڊي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪا هئا. ان ڪري مولانا سنڌي پرچونڊيءَ کان ٿيندا ”امروٽ شريف“ آيا ۽ اتيئي سڪونت اختيار ڪيائون. حضرت مولانا تاج محمود امروٽي، مولانا عبيدالله سنڌيءَ کي پريس قائم ڪرڻ جي صلاح ڏني ۽ ”محمود المطابع“ نالي پريس قائم ٿي جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جا ڪيترائي ڪتاب ڇپيا ۽ هن پريس مان ”هدايت الاخوان“ نالي هڪ سنڌي ماهوار رسالو ڪجهه وقت تائين شايع ٿيندو رهيو.

حضرت مولانا تاج محمود امروٽي جن وقت جا بهترين اديب ۽ شاعر هئا، سندن تخلص ”حسن“ هو. قرآن شريف جو سنڌيءَ ۾ ترجمو (1312هه) سندن نثر نگاريءَ جو هڪ بهترين نمونو آهي، اهڙيءَ طرح شعر و شاعريءَ ۾ سندن لکيل ڪتاب ”پريت نامو“ ۽ ”مولود شريف“ هڪ وڏي شاهڪار جو درجو رکن ٿا. ”پريت نامه ۾ يوسف زليخا جي قصي کي جنهن سوز ۽ گداز سان لکيو ويو آهي اهو هڪ اعليٰ مقام رکي ٿو. امروٽ شريف ۾ ديني درسگاهه، اشاعت گهر ۽ مولانا امروٽي جي روحاني، سياسي ۽ مجاهدانه تربيت سنڌ جي مسلمانن ۾ جيڪو شعور پيدا ڪيو ان جو نتيجو خلافت ۽ آزاديءَ جي تحريڪن ۾ ظاهر ٿيو. جنهن ۾ سنڌ جي مسلمانن چڱو ڀلو حصو ورتو هتان ئي حضرت امروٽي جي سياسي زندگي شروع ٿئي ٿي.

سياسي زندگي:

سال 1914ع (1332هه) ۾ حضرت شيخ الهند مولانا محمود الحسن رحمه الله

هندستان کي آزاد ڪرائڻ لاءِ هڪ ڳجهي تحريڪ هلائي جنهن ۾ هندن به حصو ورتو. انهن ڏينهن ۾ شيخ الهند ﷫ جو شاگرد، وڏو عالم ۽ انقلابي حضرت مولانا عبيدالله سنڌي، پير جهنڊي جي مدرسي جو مهتمم هو. آزاديءَ جي ان تحريڪ جي سلسلي ۾ سال 1915ع (1333هه) ۾ ڪيس انگريزن خلاف محاذ قائم ڪرڻ لاءِ ڪابل موڪليو ويو. ان تحريڪ جي سلسلي ۾ ملڪ اندر جيڪي مرڪز قائم ڪيا ويا هئا، تن مان ٻه سنڌ ۾ ٻه هئا. هڪ "امروٽ شريف" ضلع سکر (موجوده شڪارپور ضلع) ۾ هو، جنهن جو امير حضرت مولانا تاج محمود امروٽي هو هي مرڪز سنڌ ۽ بلوچستان لاءِ هو. ٻيو مرڪز ڪراچيءَ ۾ هو جنهن جو امير حضرت مولانا محمد صادق کڏي وارو هو. اها تحريڪ جيڪا "ريشمي رومال" جي نالي سان مشهور آهي. تحريڪ سال 1917ع (1336هه) ۾ ناڪام ٿي ويئي، مولانا عبيدالله سنڌي 25 سال جلاوطن رهڻ کان پوءِ 1939ع (1358هه) ۾ شهيد الهه بخش سومري جي ڪوشش سان وطن واپس آيو.

يورپ جي استعماري طاقتن خاص طرح سان انگريزن، ترڪن جي خلاف جيڪي سازشون شروع ڪيون هيون تن جي مدنظر خلافت ۽ حرمين شريفين جو تحفظ ضروري هو. انهيءَ لاءِ گڏيل هندستان جي مسلمانن 1919ع (1337هه) ۾ "آل انڊيا خلافت ڪاميٽي" قائم ڪئي، سنڌ جي مشهور سياسي ليڊر غلام محمد خان ڀرچونڊي مرحوم خلافت تحريڪ کي وڏي تقويت ڏني، اهوئي سبب هو جو کيس 1920ع ۾ "آل انڊيا خلافت ڪانفرنس" جو صدر چونڊيو ويو. ان سال حيدرآباد ۾ "خلافت" جو جلسو ٿيو جنهن جي صدارت مولانا عبدالڪريم درس ڪئي، ساڳئي سال ۾ وري لاڙڪاڻي ۾ "آل انڊيا خلافت ڪانفرنس" جو جلسو ٿيو جنهن جي صدارت پير صاحب جهنڊي واري ڪئي، انهيءَ سال 2، 3 مئي وري جيڪب آباد ۾ خلافت جو جلسو حضرت مولانا تاج محمود امروٽي جي زير صدارت ٿيو. جيڪب آباد واري جلسي کان پوءِ "هجرت تحريڪ" وڏي زور شور سان شروع ٿي جنهن جو ليڊر "رئيس المهاجرين" جان محمد خان جوڻيجو مرحوم هو ان جي سرڪردگيءَ ۾ سنڌ جا هزارين مسلمان پنهنجو مال متاع وڪڻي افغانستان روانا ٿيا.

هجرت تحريڪ ته ختم ٿي ويئي پر پوءِ سنڌ ۾ خلافت تحريڪ پوري

زور شور سان جاري رهي، تحريڪ کي ڪامياب بنائڻ لاءِ 1920ع ۾ حاجي سر عبدالله هارون ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي ءَ جي ڪوشش سان روزانه "الوحيد" ڪراچي جاري ٿي، جنهن کي خلافت تحريڪ جو ترجمان بنايو ويو ان کان پوءِ غلام محمد خان ڀرڳڙي مرحوم حاجي سر عبدالله هارون، مولانا محمد صادق کڏي وارو حضرت مولانا تاج محمود امروٽي، پير تراب علي شاهه، پير صاحب جهنڊي وارو شيخ عبدالمجيد سنڌي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، اسدالله ٽڪڙائي، قاضي خدا بخش ۽ ٻين ڪيترن اڳواڻن هن تحريڪ ۾ حصو ورتو هو.

آل انڊيا خلافت ڪاميٽي ۽ ڪانگريس جي گڏيل اجلاس ۾ برطانيه جي خلاف جيڪا "ترڪ موالات" جي تحريڪ منظور ٿي هئي سا دراصل جان محمد خان جوڻيجي جي تحريڪ هئي ۽ حضرت مولانا تاج محمود امروٽي پيش ڪئي هئي، هجرت تحريڪ ۾ سنڌ جي مسلمانن جيڪو حصو ورتو ۽ قربانيون ڏنيون تن جو نظير هن برصغير جي تحريڪ آزاديءَ جي تاريخ پيش ڪرڻ کان قاصر آهي.

اڄ کان 60 سال اڳ جو واقعو آهي (هينئر ان واقعي کي سؤ سالن کان وڌيڪ عرصو ٿي ويو آهي) جڏهن سال 1920ع ۾ لاڙڪاڻه ۾ خلافت ڪانفرنس منعقد ٿي هئي، هن ڪانفرنس ۾ مولانا شوڪت علي، مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا عبدالباري فرنگي محلي به آيا هئا. سنڌ مان مرحوم غلام محمد ڀرڳڙي، حضرت مولانا تاج محمود امروٽي ۽ ٻيا ڪيترا علماءِ ۽ مشائخ شامل هئا. ڪانفرنس جو صدر حضرت پير رشدالله شاهه جهنڊي وارو هو ۽ آجيان ڪاميٽي جو چيئرمين پير تراب علي شاهه راشدي قمبر وارو هو، رئيس جان محمد خان جوڻيجو جيڪو بعد ۾ "هجرت تحريڪ" جو اڳواڻ بڻيو سو پڻ ڪانفرنس جو روح روان بڻيو بيٺو هو.

ڪانفرنس هڪ ٺهراءُ پاس ڪيو ته سنڌ جا اڳواڻ وفد جي صورت ۾ وڃي بمبئي جي گورنر سان ملاقات ڪن ۽ کين چون ته خلافت جو معاملو هڪ نجو اسلامي مذهبي معاملو آهي، جنهن ۾ دست اندازي ڪرڻ کان سنڌ جي سرڪاري ڪامورن کي روڪيو وڃي، ٺهراءُ مطابق وفد ريل جي رستي بمبئي روانو ٿيو، وفد ۾ ٻين کان علاوه حضرت مولانا تاج محمود امروٽي، غلام محمد خان ڀرڳڙي، پير تراب علي شاهه راشدي ۽ پير علي انور شاهه

راشدي شامل هئا. ٻي ڏينهن گاڏي اچي مارواڙ پالي اسٽيشن تي پهتي، سنڌن وفد مان هڪ ميمبر شيخ نور محمد گاڏي مان لهي پليٽ فارم تي گهمندو رهيو. جهٽ پلڪ ڪانپوءِ اکين مان ڳوڙها ڳاڙيندو موٽي آيو ۽ اچي احوال ڪيائين، تہ جڏهن ريل آبو روڊ اسٽيشن تي پهچندي تہ ان وقت وفد وارو گاڏو خالي ڪرايو ويندو ڇو تہ ان گاڏي ۾ ترڪ قيدي آڻي وهاريا ويندا جن کي جنگ دوران گرفتار ڪري "آبو جيل" ۾ قيد ڪيو ويو هو ۽ هاڻي کين آبو جيل مان ڪڍي بمبئيءَ موڪلڻو اٿن.

حضرت مولانا تاج محمود امروٽي اهو احوال ٻڌي فتويٰ ڏني تہ ترڪ قيدين کي انگريزن جي حوالات ۾ ڏسي، کين آزاد ڪرائڻ فرض ٿيندو تنهن ڪري عملي طور جهاد ڪرڻ جو وقت اچي ويو آهي، وفد جي ٻي ڪنهن ميمبر کي مجال ڪانہ هئي، جو امروٽي صاحب جي فتويٰ کان منهن موڙي، اصول جي ڳالهہ هئي، اسلام جو سوال هو وفد وارن وٽ سواءِ لٺين ۽ لڪڙين جي ٻيو ڪوبہ هٿيار ڪونہ هو. رستي هلندي سورهيہ سر ڏيڻ لاءِ تياريون ڪندا رهيا، وضو ڪيائون، ڪپڙا بدلايائون لٺيون لڪڻ ساهيائون ۽ ڪنڌ ۾ قرآن وڌائون. ريل جڏهن مقرر وقت تي آبو اسٽيشن تي پهتي تہ مجاهد لٺيون کنيو ڏوڪيندا گاڏيءَ مان نڪري پيا، هيڏانهن ڏٺائون هوڏانهن واجهايائون، پليٽ فارم جي ڪنهڙي مٿان ڪنڌ ڪڍي تڪيائون، پر ترڪ قيدين جو ڪٿي بہ نانءُ نشان ڪونہ هٿ آين. اڌ منو ڪلاڪ گاڏي ترسي سارو وقت گهوٽ گهٽ جهليو بيٺا هئا پر ترڪ قيدي ڪونہ آيا، آخري وقت تائين بہ نہ پهتا، لاچار مجاهد موٽي گاڏيءَ ۾ چڙهي پيا ۽ گاڏي بمبئي طرف رواني ٿي ويئي.

هن مرد مجاهد، اسلام جون خدمتون سرانجام ڏيندي اڳاري ڏينهن 5 نومبر 1929ع مطابق 2 جمادي الثاني 1348هہ تي هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪيو. (دل عبدالحئي "راهي")

ابتدائي قرآن شريف جي تعليم آخوند محمد قاسم سومرو کان ورتائون ۽ پارسي تعليم مولوي عبدالقادر پنهواري واري کان ۽ عربي تعليم جي تڪميل پنجاب جي جدا جدا مدرسن مان ونئي طريقت ۾ قدم رکيائون، حقيقت ڪري طريقت ۾ سندس دل صغير پٽي کان ئي ميلان ڪيو جو سندس والد ماجد ميان عبدالقادر شاهہ عرف پورل شاهہ ذاڪر درويش ۽

باخدا هو. جن جي تربيت ۽ تعليم ڪري سندس طبيعت جو ميلان ايڏانهن هو ۽ ذڪر خدا سان نٺيڍي ڪان وٺي مشاغل ۽ تقويٰ ۽ ورد تي عامل هئا. آخر ۾ استخاره ڪيائين جنهن ڪري خواب ۾ هڪ بزرگ جي زيارت ٿين ۽ انهن ڪان علم باطني ۽ فيض ملڻ جو اشارو ٿين پوءِ تہ سفر اختيار ڪيائين ۽ مشهور خانقاهون سنڌ ۽ پنجاب جون ڏسندا بزرگن جون زيارتون ڪندا رهيا. سيني خانقاهن تي خواب ڏٺل بزرگ جون صفتون نہ ڏسي ڪنهن بہ خانقاه تي بيعت نہ ڪيائون. آخر ۾ سوئي شريف آيا جتي بزرگ ميان حسن شاهہ صاحب جي ناسازي طبع ڪري حضرت محمد صديق پرچونڊي شريف وارا ڪانئن طبع پرسي لاءِ آيل هئا. امروٽ شريف وارن ڪي جڏهن حافظ صاحب عليہ رحمة جي زيارت ٿي تہ ساڳيون صفتون ۽ خواب وارو حليو ساڻن پورو آيو. جنهن ڪري حضرت قبلہ امروٽي جن سندس خدمت ۾ شامل ٿي پرچونڊي شريف اچي بيعت ڪيائين ۽ مريد ٿيا. فقط اڍائي مهينن جي قليل عرصي ۾ علم باطني جي تڪميل ڪيائين. ان ڪان پوءِ حضرت حافظ صاحب جن امر فرمايو تہ هاڻي اوهان امروٽ وڃي رهو ۽ اتي وڃي دين خدا جي خدمت ڪريو ۽ ٻيون بہ ڪيتريون ئي نصيحتون فرمائي ڪين رخصت ڪيائون. پاڻ امروٽ آيا. بہ فقير سندس خدمت ۾ پرچونڊي شريف ڪان حضرت حافظ صاحب جن ڏنا هئا جن سان گڏجي اچي پنهنجي خانقاه تي رهيا. انهيءَ جاءِ تي سندن ڏاڏي جو مقبرو آهي. هو وڏو باڪمال ۽ عارف شخص هو انهيءَ ڪري ان جاءِ تي خلق جي آمد گهڻي هئي. خاص ڪري سومر تي گهڻي مخلوق ايندي هئي وڏو ميلو لڳندو هو ماڻهو سڪان ڪڻي اتي اچي وڏيون وڏيون باسون پوريون ڪندا هئا ۽ ڀنگ نوشي جو سخت زور رهندو هو ان ڪان سواءِ ٻيون بدعتون جيڪي اڄڪلهہ جي پيرن تي آهن سي سڀ عام جام ٿينديون هيون. حضرت مولانا جن چند ايام انهيءَ ڳالهہ تي ويچار ڪندا رهيا. پاڻ هڪ مسجد ۾ رهڻ لڳا ۽ ٻاهر ساري خانقاه تي بدعتن جو غلبو هو. آخر هڪ ڏينهن جلالي آئي ۽ اول اچي ڏنڊا ڪونڊا ڀڃي پرزا ڪيائون ۽ پوءِ ڀنگوڙن ڪي ماري تڙي ڇڏيائون. پاڻ فقيرن سميت انهيءَ جاءِ ڪي ڪولي اها مٽي ڪيدي ان جي بجاءِ پنجهون وجهي سڪن ڪچا ٺاهي انهن ۾ رهڻ لڳا. پاڻ مسجد لاءِ سرون وجهندا هئا ۽ بہ فقير مٽي ٺاهي ڪين ڏيندا هئا. مسجد جون سرون پوريون ڪري مسجد ڪچين سرن

جي ٺاهيائون، ان کان پوءِ وري بيهر پڪين سرن سان مسجد ٺاهيائون، هاٽوڪي مسجد ان کان پوءِ ٽئين ڀيري ٺاهي ويئي آهي. ڀهرين ڀهرين کوه جو سنڌن خانقاه جي اوپر کان شهر ۾ آهي اهو کٽايل آهي، انهيءَ کوه کي هن طرح کٽايائون جو مولانا عبدالرحمان سکر وارو ملاقات لاءِ امروٽ شريف ايندو هو هڪ دفعي دستور موجب مولانا صاحب آيو ۽ مقبري ڏي ختمي ڏيڻ لاءِ ويو موٽي آيو ۽ اچي حضرت سائين کي چيائين ته اوهان کي کوه جي تمام گهڻي ضرورت آهي. اوهان جي کوه جون پوريون سرون موجود آهن، پاڻ فرمايو اسان وٽ کوه لاءِ سرون اصل ڪين آهن. مولانا صاحب فرمايو ته اوهان جي وڏن تي قبو نهيل هو ۽ ليٽ اچڻ ڪري ڪري پيو آهي اهي سرون کوه ۾ لڳايو فقيرن اها ڳالهه ٻڌي مولانا کان فتويٰ پڇي ونگ لاءِ وڃڻ وڃيائون ۽ کوه جي ڪم کي لڳي ويا، قاضي محمد ابراهيم قريشي ڪهرن جو ويٺل، ڳالهه ٿو ڪري ته ان کوه جي تياري وقت فرمايائون: ننگر ۾ پيسو به ڪونه آهي کوه تي خرچ به ضرور لڳندو سو ڪيئن ڪجي؟ ايتري ۾ هڪ شخص آيو جو ظاهر ۾ هندو پئي ڏسڻ ۾ آيو اچي حضرت صاحب کي روپين جي هڪ ڳنڍ رومال ۾ ٻڌل ڏني ۽ چيائين هي پيسا اٿو کوه کٽايو.. پاڻ پيسا ورتائون اهو شخص غائب ٿي ويو نه اسان ڪڏهن اهو ماڻهو ڏٺو نه اڳي ڏٺل هو. پيسا ڪڍي ڳڻيا ڇهه سو رپيا هئا کوه تيار ٿي ويو.. (مولانا محمد هاشم خلافتي ويٺل نئون ڳوٺ رڪ اسٽيشن جو مضمون جيڪو مولانا چشتي رحمة الله عليه جي هفت روزه پيغام شڪارپور جي خاص امروٽي نمبر 25 نومبر 1929ع ڇپيو ۽ مولانا ان کي خود نوشت "منهنجي صحافتي زندگي" ۾ موٽايو.)

متاثر ڪندڙ بزرگن مان سڀ کان اول ۽ سڀ کان زياده قابل ذڪر لائق افتخار نالو سنڌ جي مشهور ۽ مقتدر هستي سيدالعلماء رئيس الموحدين ولي ڪامل حضرت شاهه مولانا ابوالحسن مولوي سيد تاج محمود صاحب بزرگ امروٽي (رحمة الله عليه) جو نالو آهي.

حضرت امروٽي رحمة الله عليه قادري طريقي جو وڏو باڪمال خدا رسيده پير هو. حضرت بابرڪت رئيس الاولياءَ حضرت حافظ محمد صديق رحمة الله عليه ڀرچونڊي شريف واري بزرگ جو خليفو هو. توحيد ۽ سنت جو وڏو بااثر ۽ ڪامياب مبلغ هو پنهنجي قال ۽ حال ۾، گفتار ۽ ڪردار ۾، ظاهر ۽ باطن ۾، علم ۽

عمل ۾، شريعت ۽ طريقت ۾ سلف صالحين (اڳين بزرگ هستين) جو زنده ۽ ناقابل انڪار مثال ۽ نمونو هو. وڏو صاحب جذب ڪشف و ڪرامت جو ڌڻي هو. سنڌ، پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان جي گوشي گوشي ۾ هزارن جي تعداد ۾ علماءَ خواه عام مسلمان سندس مريد ۽ شيدائي موجود آهن. سندن هٿ تي هزارن جي تعداد ۾ غير مسلم ڪلمه توحيد پڙهي اسلام جي حلقي ۾ داخل ٿيا. سندس فيض و تلقين و ارشاد جي برڪت سان ڳوڻن جا ڳوٺ سموري جا سمورا شرڪ ۽ بدعت جي عقيدن ۽ ڪڌن ڪرتوتن کان توبه ڪري پابند شريعت ٿي هميشه لاءِ روزه، نماز، ذڪر خدا ۽ تلاوت ڪلام پاڪ ۾ مشغول ٿيا. اڪين ڏٺا واقعا سامهون آهن، جو سوين ماڻهو فاسق، فاجر، شرابي، جواري ۽ بڇڙا سندن خدمت ۾ اچي هميشه لاءِ انهن گندن فعلن کان بيزار ٿي ويا ۽ وجي ياد الاهي ۾ جنبي ويا.

سندن زبان تي هر وقت خدا ۽ رسول پاڪ جو ئي ذڪر خير هوندو هو. هميشه ٿوري ٿوري وقفي تي بار بار فرمائيندا هئا ته "جيڪڏهن مسلمان مسلمان ٿيڻ گهرن ته صحابن سڳورن جي زندگي کي سامهون رکن، صحابن سڳورن جي زندگي اسلام جي مڪمل تصوير آهي. صحابه سڳورن جي زندگي قرآن جو تفسير آهي." اهي جملا گو سندن تڪيه ڪلام هو سندس مجلس گفتار ۾ تمام وڏو حصو اصحابن جي حالات ڪارنامن جي بيان تي خرچ ٿيندو هو. اهڙي طرح حضرت صاحب مجلس ۾ ويٺل مسلمانن ۾ اسلام جو حقيقي روح ڦوڪيندا رهندا هئا.

حضرت صاحب انگريزن ۽ انگريزي اقتدار ۽ انگريزي سلطنت جو وڏو سرگرم ۽ زبردست مخالف هو. سندن عقيدو هو ته هن وقت مشرق ۽ مغرب ۾ اسلام ۽ مسلمانن جو وڏو دشمن ۽ بيحد خطرناڪ ۽ چالباز دشمن انگريز ۽ انگريزي اقتدار آهي، حضرت فرمائيندو هو ته سڀ نصراني حڪومتون اگرچه اسلام ۽ مسلمانن جون پڪيون دشمن آهن. پر انهن سڀني ۾ سڀ کان وڏيڪ نقصان پهچائيندڙ ۽ ڪٽيل دشمن انگريز آهي. حضرت صاحب آزادي ۽ حريت جو علمبردار هو دين ۽ قوم جي راه جو وڏو مجاهد هو. جهاد سندن زندگيءَ جو مکيه اصول هو. جهاد کي هو اسلام جو روح سمجهندا هئا ۽ توحيد کي اسلام جو قلب! حضرت وڏو بيخوف دلير ۽ بهادر هو. توحيد تي ڳالهائيندي عام خلق جي پرواه نه ڪندو هو ۽ جهاد تي

ڳالهائيندي سرڪار ۽ سرڪاري عملدارن جو ڪو خيال نہ رکندو هو.

الله تعاليٰ جي ذات پاڪ جي امداد ۽ دستگيريءَ تي ڪيس ڏاڍو آسرو ۽ اعتماد هوندو هو هروقت ٿوري ٿوري ڳالهہ تي دعا گهرندو هو حاضر ماڻهن مان ڪو عرض ڪري تہ قبلا سائين! خوش نٿو گذاريان يا ڪو چوي تہ منهنجو ابو يا ادو بيمار آهي يا ڪو چوي تہ فلاڻو ٻاهر ويو يا ڪو چوي تہ فلاڻو اچي نہ سگهيو سلام ۽ نياز عرض رکو مطلب تہ اهڙن سيني جملن کان بعد گويا حضرت صاحب جي عادت هئي تہ دعا گهرندا هئا. دعائن جو سلسلو قائم هوندو هو هڪ وقت وجهہ وٺي واندو ڏسي عرض ڪيم تہ ايتري ٿوري وقت ۾ اها ڪهڙي دعا گهرندا آهيو حضرت فرمايو تہ:

"اللهم اياك نعبد واياك نستعين وصلى الله على حبيبه محمد و آله و اصحابه اجمعين"

حضرت خوش طبع، متواضع، ڪشاده رو، روادار، نرم دل ۽ مهمان نواز تہ هئا ئي هئا، سڀ ڪنهن سان اهڙو تہ مهربان ۽ ڪريم تي هلندا هئا جو هر هڪ سندن اخلاق ۽ شفقت کي ڏسي چوندو هو تہ حضرت صاحب رحم ۽ شفقت جو پتلو آهي، اگرچہ هندن جي مسلمان ٿيڻ جو سلسلو جاري هوندو هو پر وٽس هندو مردن خواه عورتن جو اچڻ ڪثرت سان ٿيندو هو دعا گهرائڻ ۽ تعويذ وٺڻ لاءِ عام جام ايندا هئا. حضرت صاحب ساڻن بيحد پيار ۽ قرب سان پيش ايندو هو ساڻن کلندو ۽ کلائيندو هو سندن ٻارن کي خرچيون ۽ شيون ڏيندو هو حضرت اسلامي مبلغن جو ڏاڍو قدر ڪندو هو کين ڏاڍي محبت ڏيندو هو سندن حوصلہ افزائي ڪندو هو کين مخفي طور مالي مدد پڻ ڏيندو هو.

حضرت مولانا ٻڌراج جي واهن ۾ ايندڙ مسجدين جي بقا ۽ سلامتي لاءِ بي حد بي مثال ۽ زوردار جهاد شروع ڪيو انگريز سرڪار جي طاقت ۽ تڪبر جي مدنظر سڀ ڪو پيو چوندو هو تہ بزرگ اجايو ٿو اهو زور ڪپائي، ٿيندو ڪجهہ بہ نہ. مون کي ياد آهي تہ مون جڏهن اهو احوال پيش ڪيو تڏهن ڏاڙهي مبارڪ تي هٿ ڦيرائي بزرگ فرمايو تہ. "بابا مولوي چشتي منهنجي حيّ ۽ قادر قيوم خدا جي فضل ۽ مدد سان سڀ ڪجهہ ٿيندو انشاءَ الله فتح اسان جي آهي، خلق حيران رهجي وئي ۽ کين بزرگ جو خدا رسيده

هجڻ محسوس ٿيو جڏهن گهڻي وقت ۽ ڇڪتاڻ کان پوءِ سرڪار بهادر پنهنجي سموري فرعوني طاقت هوندي بہ هڪ ساده پوش. بوريہ نشين درويشن محمودﷺ جي اڳيان گوڏا جهڪايا ۽ مسجدن جي بچاءَ جو اعلان ڪيو هي بندو گنهگار انهيءَ تحريڪ ۾ پنهنجي آقا ۽ بزرگ مولانا امروٽيءَ سان شريڪ هو. ان زماني ۾ منهنجي اخبار هفتيوار "پيغام" نڪرندي هئي، هڪ پرچي ۾ مون هڪ مضمون لکيو "حفاظت مساجد" جي سري سان، جنهن ۾ هي چند سٽون الله تعاليٰ جي توفيق سان منهنجي قلم لکيون:

"مسلمانو! جيڪڏهن اسان جي زندگيءَ ۾ مسجديون برباد ڪيون ويون ۽ اسان خاموش رهياسون تہ خدا پاڪ جا فرشتا ۽ آسمان جا تارا اسان تي ڦٽڪار ڪندا. جيڪڏهن اسان پنهنجي جان مال ۽ اولاد عيال جي حفاظت ڪري سگهون مگر مسجدن جي حفاظت نٿا ڪريون تہ سنڌونديءَ ۾ غرق ڇو نٿا ٿيون، جيڪڏهن خدا پاڪ ۽ رسول پاڪ جو دل ۾ پيار اٿو تہ پنهنجو رت بئراج وارين مسجدين جي حرمت ۽ حفاظت تي قربان ڪري ڪنور سرڪار جو ڪنڌ جهڪو ڪريو!!."

اها اخبار حضرت ڪي سندن فرموده موجب مان پڙهي ٻڌائي، پاڻ رنا ۽ جوش وچان اٿي ۽ مون کي بہ اٿاري ڀاڪر پائي منهنجي نرڙ ۽ ڏاڙهي تي چميون ڏنائون، وري چيائون تہ "شابس ڙي بابا مولوي چشتي شاباس، منهنجي دل ٺاري وڌءِ!"

(حضرت مولانا عبدالڪريم چشتي ﷺ جو مضمون ماهنامہ نئين زندگي جون 1948ع ۾ ڇپيو ۽ تازو ماهنامہ پيغام ڪراچي مولانا جي خود نوشت جي وچ ۾ان کي نقل ڪيو.)

پيغام واري زماني ۾ سنڌ اندر هڪ زبردست ڏکيو ۽ اهم معاملو درپيش ٿيو انهيءَ وقت بئراج جي واهن جي کوٽائي پئي ٿي ۽ ان سلسلي ۾ روهڙي تعلقي ۾ هڪ، سکر تعلقي ۾ ٻي، ڳڙهي ياسين تعلقي ۾ ٽين مسجد پئي وئي، ٽيئي مسجدون واهن جي وچ ۾ پئي آيون، مسلمانن ان تي اعتراض ورتو. حضرت مولانا بزرگ امروٽ شريف واري ان تحريڪ جي اڳواٽي ڪئي. هيءُ بندو بہ حضرت سائين جو هڪ سپاهي هو. سندس رهبري هيٺ

اپر سنڌ جي مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ۾ انهيءَ بنسبت ٿيندڙ جلسن ۾ جيڪي حضرت مرحوم جي صدارت ۽ اڳواٽيءَ هيٺ پئي ٿيا هي بندو شامل رهيو. هڪ خاص پرچو "پيغام بنام "حفاظت مساجد نمبر" شايع ڪيو ويو هو ان پرچي جي ايڊيٽوريل جا هيٺان ٽي ٽڪرا قابل مطالعہ آهن جن مان ان وقت جي جذبات جو اندازو لڳائي تو سگهجي:

1. مسلمانو! جيڪڏهن اسان جي زندگيءَ ۾ مسجدون برباد ڪيون ويون ۽ اسان خاموش رهياسون تہ خدا جا فرشتا ۽ آسمان جا ستارا اسان تي ڦٽڪار ڪندا.
2. جيڪڏهن اسان پنهنجي جان مال، اولاد ۽ عيال جي حفاظت ڪري ٿا سگهون مگر مسجدن جي حفاظت اسان کان نٿي پڄي سگهي تہ سنڌونديءَ ۾ غرق ڇو نٿا ٿيون؟
3. جيڪڏهن خدا پاڪ ۽ رسول پاڪ جو دل ۾ پيار اٿو تہ پنهنجو رت ٻئراج وارين مسجدن جي حرمت ۽ حفاظت تي قربان ڪري ڪنور سرڪار جو ڪنڌ جهڪو ڪريو!!

الله جي قدرت! حضرت سائين بزرگ امروٽي جي برڪت ۽ ڪرامت ۽ سندس جهاد جو اثر اهو ٿيو جو سنڌ سرڪار برطانيہ سرڪار جي بي پناه طاقت ۽ فرعوني اقتدار ۽ استبداد هوندي هڪ بوريہ نشين جوڙي پوش درويش ولي الله جي اڳيان واقعي ڪنڌ نمايو واهن کي ڦيرائڻ تہ مشڪل هو مگر سرڪار بزرگ سان ان ريت مصالحت ڪئي جو واهن جي وچ ۾ سيمينٽ، بجري ۽ پڪين سرن سان مسجدن کي چوگرد پختو ڪري ڇڏيو ۽ هميشہ قائم رکڻ جو واعدو ڪيو.

(خود نوشت مولانا چشتي رحمة الله عليه ماهوار پيغام ڪراچي مارچ، 1980ع)

حضرت امروٽي رحمة الله عليه جي ابتدائي تعليم گهٽڻ هنڌن تي ٿي، پنجاب جي مختلف مدرسن ۾ ۽ اباوڙه تعلقہ جي راڄنپور واري مدرسي ۾ ۽ ٻين جاين سومراٽي ۽ پنهواري وغيره تي تعليم ورتائون. مولانا عبدالرحمان سکر واري ڀاڪر پائي پنهنجو جهاد ۽ غيرمسلمن کي اسلام تي آڻڻ وارو فيض عنايت ڪيو هو. خواب ۾ مليل اشاري مطابق ڀرچونڊي شريف وڃي خلافت ورتائون، حضرت امروٽي جو ڪيل ترجمہ قرآن خير جاري ۽ سنڌ وارن تي سندن احسان عظيم آهي. سندن وڏا خليفہ حضرت هاليجوي رحمة الله عليه هئا.

مولانا احمد علي لاهوري، مولانا عبدالعزيز ترپچاٽوي ۽ ميان محمد صالح بائيجوي ۽ ٻيا پڻ خليفا هئا. ٻڌو ويو آهي ته امروٽ شريف جي اندر رشد و هدايت لاءِ حضرت هاليجوي ﷫ کي حڪم لکت ۾ ڪري ويا هئا مگر اها لکت ظاهر نٿي، حضرت امروٽي ﷫ علماءَ جا مرجع هئا. مطلب ته مرشد العلماءِ هئا. اهو رنگ حضرت هاليجوي تي به چڙهيو. حضرت امروٽيءَ﷫ جو فرزند حسن شاهه ننڍڙي عمر ۾ فوت ٿي ويو. حضرت امروٽي جو مسجدن جي حفاظت وارو جهاد مثالي ڪارنامو هو. حضرت امروٽي جي زندگي جا عظيم ۽ ڪثير پهلو آهن جو ان لاءِ هڪ وڏي ڪتاب جي ضرورت آهي، سنڌ جي جانشين پيرن جو ان پاسي ڪوئي ڌيان نه آهي. ريشمي رومال تحريڪ بابت انگريز گورنمينٽ جي رڪارڊ ۾ حضرت امروٽي ﷫ لاءِ لکيل آهي. ”سنڌ ۾ ٻيو نمبر ان جو زبردست اثر آهي جو ٽيڙو مولوي همايون جي اثر کان گهٽ آهي، اهو ڪڏه ڪراچي جي مولوي محمد صادق جو دوست آهي جيڪو هاڻي ڪاروار ۾ نظربند آهي، خيال آهي ته انهيءَ مولوي عبيدالله جي فرار افغانستان ۾ ان جي مدد ڪئي هئي، ان جا هزارين پيروڪار آهن جن ۾ وڏا وڏا زميندار، پليڊر ۽ سرڪاري ملازم شامل آهن، جنود ربانيه جي فهرست ۾ ليفٽيننٽ جنرل آهي.“

مولانا همايوني ۽ ان جا همنوا انگريزن جي فائدي ۾ هئا ان ڪري انگريز آفيسر کي ان جو اثر وڌيڪ نظر آيو آهي ۽ نه ته حضرت امروٽي جو اثر پهريون نمبر هو.

حضرت امروٽي ﷫ جي سنڌي شاعري پريت نامه ۽ مولودن ۾ عام ماڻهن ڏٺي آهي ۽ سنڌي ادب ۽ علمي اوچائي قرآن پاڪ جي ترجمي مان پڌري آهي، جيڪو اڳي لاهور مان ۽ هاڻي تاج ڪمپني ڪراچي مان ڇپيو آهي. پر سندن پارسي نظم جو نمونو مون کي هڪ پراڻي ڪتاب ۾ مليو. حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ﷫ جو ڪتاب ”فتح القوي في نسب النبي“ مولوي محمد عثمان مالڪ مطبع فيض عثماني ڪراچي 1303هه ۾ ڇاپيو هو ان قطعه تاريخ حضرت امروٽي ﷫ کان لکايو هو جيڪو ڪتاب جي آخر ۾ هن طرح آيل آهي:

تاريخ طبع كتاب مستطات فتح القوى فى نسب النبى طبعزاد فانى الوجود تاج محمود امروتى سكنه امروت شريف كهنه ضلع شكاربور.

کتاب مستطاب فیض عالم	بذکر نسب آن سردار آدم
تعالیٰ اللہ چہ زیبا این ضیائیست	دل عشاق را زان بس بہائیست
ز تصنعف لطیف نیک فر جام	محمد ہاشم مخدوم انام
بطبع فیض عثانی مکرم	طبع گردید این نسب مفخم
چو این مسکین ز سال طبع آن جست	خرد از ہوش خود بیرون زدل رفت
پیام آورد کاین شد نسب مکتوب	ہمیشہ باد از دلہاء مرغوب

1303ھ

(عبدالوهاب چاچڙ)

الحاج مولانا حڪيم عبدالڪريم چشتي رحہ

مولانا حڪيم محمد عبدالڪريم چشتي مرحوم سال 1314ھ مطابق 1896ع شڪارپور ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جو نالو عبدالله هو. جيڪو تمام نيڪ ۽ صوم و صلواة جو پابند هو سندس نسب جو سلسلو هڪ نيڪ ۽ پرهيزگار ٻانهي حافظ صاحبڏني سان ملي ٿو جيڪو حضرت محمد امين شاهہ چشتي شڪارپوري جي خليفن مان هو. (مولانا پنهنجي نسب جو حوالو پاڻ ڏنو آهي) تنهنڪري مولانا پاڻ کي هميشہ چشتي لکندو هو.

مولانا صاحب جي ابتدائي تعليم سندس هڪ قريبي مائٽ مولوي غلام رسول وٽ ٿي، ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ مولانا چشتي خليفي عبدالغفور وٽ وڃي حاضر ٿيو. خليفو صاحب پنهنجي وقت جو سنو عالم ٿي گذريو آهي. عبدالغفور صاحب طب جي فن جو ماهر ۽ قال ۽ حال جو صاحب هو. چشتي صاحب فارسيءَ جا ڪتاب خليفہ عبدالغفور وٽ پڙهيا، ان کان بعد مولانا صاحب عربي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ وڪٽوريا جوبلي عربي اسڪول شڪارپور ۾ داخل ٿيو. ان وقت هن اسڪول ۾ استادالعلماءَ مولانا عبدالرحمان ميمڻ استاد اول جي حيثيت ۾ ڪم ڪري رهيو هو. ان فياض استاد جي صحبت ۾ مولانا چشتي

پنهنجا علمي مرحلا طئي ڪندو رهيو. مولانا چشتي پنهنجي تعليم 1336هه مطابق 1917ع ۾ مڪمل ڪئي. ڪجهه وقت کان پوءِ مولانا صاحب ٿوري وقت لاءِ طبابت جو ڌنڌو اختيار ڪيو.

جڏهن سال 1336هه (1917ع) ۾ هندستان ۾ آزاديءَ جي پهرين لهر آئي، شڪارپور جي هيڏي ساري آباديءَ مان فقط مولانا صاحب آزاديءَ جي تحريڪ ۾ شامل ٿي حقيقت جو اظهار ڪيو. سال 1337هه مطابق 1918ع ۾ پنهنجي وطن جي آزادي خاطر ڪانگريس ۾ شامل ٿيو. ان دور ۾ چشتي صاحب "انجمن مجاهدين اسلام" جو بنياد وڌو. جنهن جو مقصد هو ته اسلامي وڏن موقعن تي علماءِ دين جي ڪارنامن کي عوام اڳيان پيش ڪري، غير شرعي رواج ۽ رسمون ختم ڪيون وڃن. مولانا جي خدمت جو عوام خيرمقدم ڪيو. سال 1939ع ۾ شڪارپور ۾ "عيد ميلادالنبي" موقعي تي مولانا پهرين تقرير ڪئي، ايئن پيو معلوم ٿئي ته هي خطيب اڳتي هلي فن خطابت جو هيرو ثابت ٿيندو ۽ ٿيو به ايئن. سنڌ وارن سندس قدر ۽ قيمت کي سڃاڻي "سحبان سنڌ" جو لقب ڏنو.

مولانا جي تقريرن ۾ عجيب جوش ۽ خروش هوندو هو ان ڪري سنڌ گورنمينٽ هن کان تنگ اچي ويئي. جيڪب آباد ۾ هڪ تقرير جي سلسلي ۾ کيس هڪ مهينو قيد جي سزا ملي. جڏهن شڪارپور جيل مان نڪتو ته سکر ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ جي طرفان کيس تقرير ڪرڻ جي ممانعت جو تنبيه نامو جاري ڪيو ويو. پر هن مرد مجاهد حڪم جي تعميل پنهنجي توهين سمجهي، هن هڪ سياسي جلسي ۾ قرآن مجيد جي "سورة حشر" جو تفسير ٻڌائيندي احرار جي صحيح مقصد کي بيان ڪيو. پوءِ جڏهن شڪارپور پهتا ته کيس گرفتار ڪيو ويو ۽ مٿس ڪيس هلائي 4 مهينا قيد جي سزا ڏني ويئي. مولانا ڪيترائي ڀيرا جيل ۾ ويو.

ان وقت مولانا چشتي صاحب جو وڏو ڪارنامو هيءُ هيو ته هن سنجوڳي شيخن ۾ پنهنجي تقريرن سان صحيح اسلامي روح کي بيدار ڪيو. تبليغ اسلام جو جوش سندس دل ۾ ايترو ته هو جو ماه جمادي الاول 1342هه (نومبر 1923ع) ۾ سندس ئي ڪوشش سان "جميعت العلماءِ صوبه سنڌ" جو اجلاس شڪارپور ۾ سڏايو ويو جنهن جي صدارت پير غلام مجدد صاحب ڪئي، هن جلسي ۾ اٽڪل هڪ سؤ عالمن شرڪت ڪئي.

جميعت العلماءِ جي هن موقعي تي مولانا جي گهري واقفيت سنڌ جي ٻن اول العزم شخصيتن سان ٿي جن مان هڪ محسن قوم حضرت مولانا تاج محمود امروٽيؒ صاحب هو. جنهن جي پاڪيزه سيرت مولانا عبيدالله سنڌي جهڙيون لازوال شهرت رکندڙ هستيون پيدا ڪيون ۽ ٻيو خانبهادر الله بخش سومرو جيڪو پنهنجي روشني جي انتها تي پهچڻ کان اڳ مِڙئي خوني شفق ۾ هميشه لاءِ غروب ٿي ويو.

جيئن جيئن وقت گذرندو ويو. مولانا چشتي سنڌ جي مسلمانن جي توجهه جو مرڪز بڻبو ويو. تبليغ جي ضرورت کي محسوس ڪندي هن شڪارپور ۾ سال 1343هه مطابق 1924ع ڌاري "انجمن اشاعت اسلام" ۽ "جمعية التبليغ" جي ادارن جو بنياد وڌو جنهن جو حقيقي روح روان پاڻ هو.

سال 1345هه (1926ع) ۾ مولانا شوڪت علي جي وساطت سان، انگريز گورنمينٽ حج جي دستور موجب اجازت ڏني، مختلف صوبن جي خلافت ڪاميٽين جا نمائندا حج لاءِ موڪليا ويا. انهيءَ لاءِ ته سلطان ابن سعود بابت جيڪي حقيقتون ٻڌايون وڃن ٿيون، انهن جي تحقيقات ڪئي وڃي، مولانا چشتي کي سنڌ جو نمائندو چونڊي موڪليو ويو. خدام الحجاج جو ڪيس صدر مقرر ڪيو ويو. سلطان ابن سعود سندس وڏي مرحبا ڪئي، ان موقعي تي هن خلافت طرفان 20 هزار رپيا ۽ اناج سعودي حڪومت کي ڏنو ته اها امداد ارض المقدس جي مستحقين ۾ ورهائي وڃي.

مولانا صاحب ٻيو ڀيرو 1351هه (1932ع) ۽ ٽيون ڀيرو سال 1352هه (1933ع) ۾ حج ڪيو. آخري ڀيري حجاز جي وزير مال جي استدعا تي هن مڪي شريف جي هڪ اهم جلسي ۾ "حجازي سياست" تي هڪ تقرير ڪئي، جنهن کي اتان جي اخبار "ام القريٰ" باقاعدي شايع ڪيو ۽ مولانا صاحب کي ان جي علم ۽ فضل تي مبارڪباد پيش ڪئي.

ان ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته مولانا پنهنجي حياتيءَ جو سمورو حصو سنڌ جي هر سياسي ۽ اسلامي تحريڪ ۾ مخلصانه ڪم ڪندي گذاري ڇڏيو. مولانا چشتي مرحوم جا حضرت مولانا تاج محمود امروٽيؒ، مولانا همايوني، بزرگ هاليجوي، مولانا محمد صادق کڏو ۽ ٻين ممتاز ۽ مايه ناز برک عالمن سان به گهاٽا تعلقات هئا. مٿين بزرگن ۽ مرحوم چشتي صاحب بي لوث خدمت ڪري آئنده نسل لاءِ قابل تقليد نمونو ڇڏيو آهي.

سنڌ جي هن عظيم سپوت تاريخ 16 ذوالقعد 1383هه مطابق 21 مارچ 1964ع سومر ڏينهن سفر آخرت اختيار ڪيو.

(نئين زندگي مئي ۽ جون 1964ع تان ورتل موڪليندڙ دل عبدالحئي "راهي")

حضرت مولانا چشتي ﷫ وفات کان 5 سال اڳ ۾ مسٽر ڪريم بخش خالد جي چوڻ تي پنهنجي صحافتي زندگي تي هڪ ڏکهو مضمون لکي خالد صاحب جي حوالي ڪيو ان مان ۽ سه ماهي مهراڻ جي سوانح حيات نمبر مان معلوم ٿئي ٿو ته مولانا جي ولادت 1898ع ۾ ٿي آهي. مولانا چشتي انهيءَ خود نوشت ۾ لکي ٿو ته "مان خليفه حاجي عبدالغفور وٽ پارسي ۽ طب پڙهندو هوس ته ان وقت رئيس شمس الدين خان بلبل جي هفتيوار اخبار آفتاب (سکر) ۽ بابو شيخ عبدالعزيز محمد سليمان جي هفتيوار اخبار الحق (سکر) جو باقاعده مطالعو ڪندو هوس. 1919ع ۾ انگريزن فتح جو جشن ملهايو ته هندستان جي عوام ۾ انگريزن جي خلاف نفرت وڌي وئي، مان ان وقت ويهن ايڪويهن ورهيه جو هوس، امروٽ شريف جي بزرگ مولانا مرحوم شاهه ابوالحسن تاج محمود امروٽي سان اسان جا خانداني تعلقات محبت هئا، مرحوم مولانا دين محمد وفائي سان راٽيپور جي جيلاني پيرن صاحبن جي معرفت اسان جي استاد محترم حضرت مولوي عبدالرحمان مهر جا تعلقات محبت قائم هئا، مرحوم بزرگ امروٽي مولوي وفائي ۽ ٻين رفيقن سان گڏجي خلافت ڪاميٽي برپا ڪرڻ لاءِ شڪارپور تشريف فرما ٿيا سندن اثر ۽ محبت ذريعي خلافت ڪميٽي ۾ شريڪ ٿيس ۽ خلافت ڪميٽي جو سيڪريٽري چونڊيو ويس، آگسٽ 1927ع ۾ جيڪب آباد مان هفت روزه صداقت جاري ڪيم، ست مهينا هلائي فيبروري 1928ع کان پوءِ الحنيف جي ايڊيٽر وڏيري ڪريم بخش ٿانوري ماستر جي سپرد ڪيم، صداقت جي شروعات تي حضرت امروٽي هيءَ لکيو "بيحد ضرورت پئي محسوس ٿئي ته اپر سنڌ مان اهڙي ڪا اخبار جاري ڪئي وڃي جنهن ۾ خصوصيت سان (1) اسلام جي پاڪ ڪتاب قرآن شريف ۽ پاڪ پيغمبر ﷺ جي خوبين ۽ ڪماليتن تي روشني وڌي وڃي. (2) اسلام جي تعليم جو پيغام ڏنو وڃي (3) سندن اصلاح لاءِ جدوجهد ڪئي وڃي (4) مسلمانن کي تجارت ڏانهن متوجه ڪيو وڃي. الله تعاليٰ اوهان کي نيڪ توفيق عطا ڪندو اوهان صداقت جي ذريعي اهي خدمتون انشاءَ الله تعاليٰ احسن طريقي سان سرانجام ڪندا."

آگسٽ 1928ع ۾شڪارپور مان هفتيوار پيغام جاري ڪيو ڇهه سال ڪاميابي سان هلائي بند ڪيم. 1933ع ۾مولانا وفائي حج تي ويو ته روزنامه الوحيد ڪراچي جو آخري فيبروري 1933ع کان مئي 1933ع تائين عارضي طرح ايڊيٽر ٿي ڪم ڪيم. 1942ع ۾ شهيد الله بخش، پير الاهي بخش ۽ ٻين گڏجي ڪراچي مان روزنامه آزاد جاري ڪئي ۽ ان جو چيف ايڊيٽر مون کي مقرر ڪيائون. 1944ع تائين مان چيف ايڊيٽر رهيم. ان وچ ۾ مرحوم الله بخش شهيد ٿي ويو جي ايم سيد وارن ڪراچي مان روزنامه قرباني جاري ڪئي، 7 مارچ 1946ع کان چند مهينا مان ان جو چيف ايڊيٽر ٿيم. ٻن ورهين کان پوءِ وري ڪراچي آيم ۽ روزنامه مجاهد جو چيف ايڊيٽر ٿيم. پوءِ مولوي محمد صالح عاجز ۽ نياز همايوني سان گڏجي شڪارپور مان هفتيوار جمهور جاري ڪئي سون. حاجي محمود خادم ۽ ٻين دوستن جي رفاقت سان لاڙڪاڻي مان 3 جنوري 1949ع کان هفتيوار پاڪستان جاري ڪيم. مان ان جو چيف ايڊيٽر ۽ عبد عاقلي ايڊيٽر هو. 9،8 مهينا ان جو چيف ايڊيٽر رهيم. اهو ان طويل خود نوشت جو تت آهي جيڪو پيغام ڪراچي مارچ 1980ع ۾ ڇپيو آهي. مولانا 55 کن عاليشان ڪتاب لکيا آهن. جن مان ست ڪتاب پارسي ۾ ۽ باقي سنڌي ۾ آهن. (1) هدايات محمدي (2) انوار محمدي (3) حالات محمدي (4) ڪمالات محمدي (5) احسانات محمدي (6) وصال محمدي (7) حبيب خدا (8) آئينه حق (9) تلوار حق (10) آفتاب حق (11) صراط مستقيم (12) برهان رباني (13) حجت حقاني (14) اهلبيت المومنين (15) شهيد ڪربلا (16) قضيه ڪربلا (17) امام اعظم (18) امام شافعي (19) محبوب سبحاني (20) امام رباني (21) سلطان الهند (22) بيان المعراج (23) نور خدا (24) جواهرات (25) تعليم الاسلام (26) مجاهد اسلام (27) اولياءَ اسلام (28) رهبر حج (29) علامات قيامت (30) امير معاويه رضي الله عنه (31) تقديس الرسول (32) پيغام محبت (33) جواب الاجواب (34) عملن جو انجام (35) مجموعه وظائف (36) ڪتاب النڪاح (37) هداية المسلمين (38) ميلاد النبي (39) باطن نبوت (40) طاهرات (41) قرآني دعائون (42) پيغمبري دعائون (43) مجربات چشتيه (44) پنج سورة مترجم (45) شفاءَ الاسقام (46) عبدالڪريم (47) معجزا محمدي. پارسي (1) قرب قيامت (2) معامله باغ فدڪ (3) القول المقبول (4) القول الاظهر (5) التلقين والهداية (6) ڪشف الغطاء (7) رافع الحجب.

اها فهرست شهاب الدين چشتي ايڊيٽر شهباز شڪارپور جي مضمون ۾ آهي جيڪو تماهي مهراڻ جي سوانح حيات نمبر 1957ع ۾ ڇپيو هو. ان ۾ 14 نمبر اهلبيت المومنين غالباً "امهات المومنين" ڪتاب آهي نالي ۾ غلطي ٿي وئي آهي، مرحوم لطف الله بدوي پنهنجي مضمون ۾ (جنهن کي دل "راهي" مختصر ڪري موڪليو آهي) عشق رسول ڪتاب جو به ذڪر ڪيو آهي ۽ هي به لکيو اٿس ته "آخر ۾ مولانا "شاهاڻو ڪلام" ڏهن بابن ۾ جوڙيو جنهن ۾ شاهه ڀٽائي ﷫ جي ڪلام جي تعريف انتخاب ۽ تشريح آهي. بالڪل آخر ۾ فداء الاسلام لکيائين جيڪو 1961ع ڇپيو."

(عبدالوهاب چاچڙ)

علامه علي محمد ڪاڪيپوٽه رحه

تعليم:

مولانا علي محمد صاحب ابتدائي تعليم قرآن پاڪ ۽ پارسيءَ جي پنهنجي چاچي آخوند ميان غلام الرسول کان حاصل ڪئي، آخوند صاحب سنڌي ۽ فارسي جو جيد عالم هو. وڏا وڏا امير ۽ مشائخ پنهنجي اولاد جي تعليم لاءِ ڪيس گهرائيندا هئا. مير هزار خان کوسو پنهنجي پٽ راجه رحيم خان لاءِ کين رکيو ۽ تعليم جي صلي ۾ سموري زندگي آخوند صاحب کي نقد ۽ جنس جو وظيفو ملندو رهندو هو. آخوند صاحب کي وقت جي مشهور طبيب، حڪيم ميان نظام الدين قريشي تعلقي لاڙڪاڻي قصبه دودي ۾ پنهنجي فرزند ميان شهاب الدين لاءِ گهرائي ڪيس معلم مقرر ڪيو. مولانا علي محمد ان وقت ننڍو نينگر هو پنهنجي چاچي سان گڏ دودي ۾ آيو هو. آخوند صاحب هن ننڍي نينگر کي ڳوٺ سنهڙي متصل دودهم حضرت محمد ڪامل وٽ جو حضرت نورنگي جو شاگرد هو ابتدائي تعليم عربي لاءِ ڇڏيو ان وقت دوده ۾ حڪيم صاحب جي وڏي ڀاءُ علامه ميان خير محمد جو پڻ وڏو مدرسو هو. جنهن ۾ گهڻائي عربي خواه فارسي جو شاگرد رهندا هئا پر آخوند صاحب، پنهنجي ڀائيٽي کي مولانا محمد ڪامل وٽ رهايو.

هي راقم بہ اصل ڳوٺ دوده جو رهاڪو آهي، مولانا علي محمد پنهنجي چاچي آخوند غلام الرسول وٽ ايندو رهندو هو. اتان مولانا سان منهنجي سڃاڻ شروع ٿي ۽ ستت ئي اها سڃاڻ گهرن لاڳاپن ۾ تبديل ٿي ويئي. اسين بيئي ننڍي ٿهي جا هئاسون پر مولانا صاحب مون کان وڏو نظر ايندو هو. ابتدائي ڪتابن جي تعليم کان پوءِ مولانا مرحوم سنهڙي کي ڇڏي، حضرت مولانا مير محمد نورنگي جي خاص شاگرد مولانا غلام الرسول جن وٽ ڳوٺ بيڙي چانديہ ۾ شرح جامي ۽ ٻيا ڪتاب شروع ڪيا. علامہ غلام الرسول درس، تدريس ۾ وڏي شهرت جا مالڪ آهن، هاڻي تہ گهڻو پيرسن ٿي ويا آهن ۽ دائم مريض بہ رهن ٿا. ان دور ۾ سنڌن مدرسو وڏو مرڪز هو. پري پري کان ذهين طالب ڇڪجي بيڙو چانديو ۾ پڙهڻ لاءِ ايندا هئا. مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽہ جي ڪا قسمت چڱي هئي جو شروع کان کين فائق استاد ملندا رهيا. بيڙو چانديو ۾ مولانا مرحوم گهڻو پرايو پر انهن جي علمي پياس اڃا اجهڻ واري نہ هئي، ساڻيهہ سنڌ جي هڪ ٻئي عظيم عالم علامہ ڪورائي جنهن جهڙا محقق عالم برصغير پاڪ و هند ۾ ڪي ڳڻ ڳڻيا ملندا. انهن کان فيض پرائڻ لاءِ ڪور سليمان تعلقہ قمبر ۾ پهچي ويا.

ڪور سليمان تعلقي قمبر جو هڪ ننڍو ڳوٺ آهي جتي خلافت تحريڪ کان پوءِ مولانا سيد تراب علي شاهہ جن جي تحريڪ سان هڪ عربي مدرسو قائم ٿيو هو. مولانا نورنگي جي مشوري ۽ صلاح سان علامہ عبدالڪريم کي ان مدرسي ۾ مدرس مقرر ڪيو ويو. علامہ موصوف اصل ۾ پاڳارو پٽو لڳ آباد تعلقو رتوديرو جا رهاڪو هئا ۽ محراب پور جمالي ۾ سندس فيض جو درياه جاري هو. اتان مولانا کي لڏائي ڪور سليمان ۾ آندو ويو. مولانا صاحب ڪڏهن بہ محراب پور کي نہ ڇڏي ها پر مولانا نورنگيءَ کان ننڍائپ ۾ ڪجهہ تعليم ورتي هئائون ان ڪري سنڌن وڏو ادب ۽ احترام ڪندا هئا. مولانا نورنگيءَ کي انڪار نہ ڪري سگهيا ۽ ڪور سليمان هليا آيا. انهيءَ نسبت ڪري اڳتي هلي علامہ ڪورائيءَ سان مشهور ٿيا. علام ڪورائي جي جنهن تعليم ڏني هوندي ان کي اهو اندازو ٿيو هوندو تہ قديم سنڌ ۾ نئي ۽ ڀين جاين تي جيڪي وڏا سنڌي عالم عالمي شهرت جا ٿي گذريا آهن، مولانا ڪورائي صاحب انهن جو نمونو هئا.

مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽہ کي اهڙو جيد ۽ محقق استاد ملي ويو پوءِ

تہ ڏينهن رات ڪري علم کي لڳي ويا ۽ سالن جا سال اتي رهي فيض پرايائون. ان وچ ۾ علامہ ڪورائي ٿوري وقت لاءِ ڪور سليمان کي ڇڏي آباد انڙ ۾ حاجي غلام قادر ۽ حاجي غلام عمر انڙ جي مدرسي ۾ صدر مدرس مقرر ٿيا اتي بہ مولانا علي محمد استاد سان گڏ آيو ۽ ٻيا هيٺان طالب علم هئا. مولانا دوست محمد مرحوم، مولانا عبدالرحمان ضيائي، مولانا عبدالعزيز پاندو قبو مولانا شاہ محمد هڪڙو مولانا علي بخش تونيو هيءُ راقم بہ ان مدرسي ۾ هيو ۽ ابتدائي ڪتاب شروع هئا. ڪجهہ وقت بعد پنهنجي شاگردن سميت ڪور سليمان ڪان واپس آيا.

مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽہ ڪور سليمان ۾ گهڻو عرصو رهي وڏو ملڪو هٿ ڪيائين. جيڪو پاڻ ڪور سليمان کي نہ ڇڏي ها پر علامہ ڪورائي ناغا گهڻا ڪندا هئا. ان ڪري مولانا ڪاڪيپوٽو اتان ڇڏي پنجاب ويو. رياست بهاولپور ۾ ڪوٽ چنيءَ ۾ مولانا حبيب الله وٽ بہ رهيا پر جيڪو مزو کين ڪور سليمان ۾ مليو اهو پنجاب ۾ ڪٿي بہ کين نہ مليو. نيٺ هڪ سچو سال ايئن ڦرندو پوءِ وڃي دارالعلوم ديوبند پهتا جو دنيا جو وڏو اسلامي علمي مرڪز آهي، اتي رهي عربي ادب ۽ منقول جي وڏن ڪتابن جي تعليم حاصل ڪيائون. دوره حديث جو شيخ العرب و العجم مولانا حسين احمد مدني وٽ پڙهيائون. دارالعلوم ديوبند جو مشهور منطقي عالم مولانا محمد ابراهيم ۽ شيخ الادب مولانا اعزاز علي ٻئي استاد. مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽہ کي هڪ وڏو ذهين شاگرد ڄاڻي کيس گهڻو ڀائيندا هئا. دارالعلوم ديوبند مان فارغ ٿي ڪجهہ وقت اچي پنهنجي ڳوٺ ڪاڪيپوٽہ لڳ ڳڙهي ياسين ۾ درس شروع ڪيائون پر اوچتو کيس طب ۽ ٻين امتحانن جو شوق جاڳيو. دهلي هليا ويا اتي استاد الاطباءَ مولانا حڪيم جميل الدين دهلوي ڪان طب جو دورو پڙهيائون. ۽ مشرقي علومن جي امتحانن لاءِ اورينٽيل ڪاليج فتحپوري ۾ داخل ٿي مولوي فاضل ۽ منشي فاضل امتحانن ۾ وينا. مولوي فاضل امتحانن ۾ اها اعليٰ ڪاميابي حاصل ڪيائون جو کين پنجاب يونيورسٽي طرفان اورينٽيل ڪاليج لاهور ۾ اسڪالرشپ تي فيلو ڪري ڪنيو ويو. سنڌ جو هي پهريون نوجوان عالم هو جنهن مولوي فاصل امتحان پاس ڪيو ۽ ان ڪان پوءِ هن بزرگ عالم جي تقليد ۾ علامہ ڪورائي جي ٻئي شاگرد مولانا غلام مصطفي قاسمي ساڳي

دهليءَ مان اهو امتحان پاس ڪيو ۽ ساري دهلي ۾ اول آيو.

مولانا ڪاڪيپوٽہ لاهور جي قيام واري زماني ۾ ڊاڪٽر سر محمد اقبال جا استاد پڻ بڻيا. ڊاڪٽر صاحب کي قديم فلسفہ تي يورپ ۾ ڪو ليڪچر ڏيڻو هو ان جي معلومات لاءِ مولانا محمد شفيع پرنسپل اورينٽيل ڪاليج لاهور کي ڪنهن جيد عالم لاءِ لکياؤن. ڪاليج طرفان مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽہ کي موڪليو ويو ڊاڪٽر صاحب پهرين تہ مولانا کان اهو امتحان ورتو جو ڪيس شمس بازغہ جي هڪ عبارت جي ترجمي لاءِ چيو مولانا اتي جو اتي ڪيس ترجمو ڪري ڏيکاريو. جو ڊاڪٽر صاحب کي ڏاڍو پسند آيو ۽ پوءِ تہ روزانو مولانا صاحب ڊاڪٽر اقبال ڏانهن ويندو رهندو هو ۽ ڊاڪٽر اقبال استفاده ڪان پوءِ مولانا علي محمد صاحب کي پنهنجي طرفان اهڙو سرٽيفڪيٽ پڻ ڏنو هن کان پوءِ علامہ موصوف پنهنجي وطن وريو ڪجهہ وقت درس نظامي ڏيندا رهيا. ان وچ ۾ لاڙڪاڻي مدرسي ۾ عربي استاد جي جاءِ خالي ٿي، لوڪل بورڊ جي پريزيڊنٽ کي ڪافي اميدوارن جون درخواستون پهتيون هيون. مولانا علي محمد بہ درخواست موڪلي هئي. ان وقت جو پريزيڊنٽ نواب نبي بخش خان ڀٽو هو جنهن مولانا علي محمد جي درخواست سان گڏ ڊاڪٽر سر محمد اقبال جو سرٽيفڪيٽ ڏسي اها درخواست قبول ڪئي. مولانا علي محمد چڱو عرصو اتي گذاريو ان کان پوءِ وري مدرسن جي ماحول ڏانهن وريا ۽ ڪيترن ئي عربي مدرسن ۾ صدر مدرس يا شيخ الحديث ٿي تعليم ڏيندا رهيا. جن مان مکيہ هيٺيان مدرسا آهن: (1) دارالسعادت گورو پهوڙ تعلقو شڪارپور (2) علي شاهہ جو ڳوٺ (3) مدرسہ مظهرالعلوم کڏو ڪراچي (4) دارالفيوض ڪنڏڪوٽ (5) پنهنجو ڳوٺ (6) شاهہ ولي الله ڪاليج منصوره تعلقو هالا.

مولانا علي محمد ۾ خشيت ايزدي ۽ خشوع ڪيترو هو ان جو اندازو هن مان لڳائي سگهون ٿا جو مون کي مولانا پير نثار احمد سرهندي شڪارپوري جن ٻڌايو تہ مولانا ڪاڪيپوٽہ حرمين شريفين ۾ مون سان گڏ هئا. سڄو ڏينهن ڪعبة الله اندر نفل، تلاوت ڪلام پاڪ ۽ گريہ زاري ۾ گذاريندا هئا. جڏهن مدينہ منوره ۾ پهتاسون تہ مولانا جي حالت رقت قلبيءَ ۾ هن حد کي وڃي پهتي جو روئندا هئا تہ ايڏا سڏڪا ڀري روئندا هئا جو جڻ ڪو ننڍو ٻار ٿو روئي، سڄو ڏينهن صلواة پڙهندا هئا. پير صاحب جو چوڻ

آهي ته حرمين شريفين ۾ مولانا علي محمد جي حالت مون سيني کان نرالي ڏٺي. (ڊاڪٽر غلام حيدر گهانگهرو تماهي الرحيم 1968ع)

علامه علي محمد ولد بهادر خان سال 1900ع ۾ ڳوٺ مارون ڪاڪيپوٽه تعلقه ڳڙهي ياسين ۾ پيدا ٿيا. لاهور ۾ رهڻ دوران علامه اقبال کي زمان ۽ مڪان جي فلسفيانه تحقيق مڪمل ڪرڻي هئي ڪي ڏسڻ جو مسئلو به چوندا آهن. ان لاءِ سيد سليمان ندوي سان به خط و ڪتابت ڪئي هئائين، مگر پورائي نه ٿي، مولانا ڊاڪٽر محمد شفيع پرنسپل اورينٽيل ڪاليج سان مشورو ڪيائين ۽ ڪاليج جي لائبريري به ڏنائين ته فلسفي جا پراڻا ڪتاب سڀ علامه علي محمد مطالعي لاءِ ورتا آهن. مولوي محمد شفيع جي مشوري سان علامه علي محمد ڊاڪٽر اقبال کي فلسفه سمجهائڻ تي مامور ٿيو. پڙهڻ کان فارغ ٿي 1938ع ۾ پنهنجي ڳوٺ پهتا ۽ پنهنجي چاچي سان گڏ پڙهائڻ لڳا ۽ شادي به ڪيائون. 1942ع ۾ بوڏ آئي جنهن ڪري اتان لڏي رستم لڳ ڳوٺ علي شاهه ۾ رهي درس شروع ڪيائين. مولانا عالم بي مثال هجڻ سان گڏ طب جا ماهر به هئا سندن لائبريري ۾ طب جا جهونا ڪتاب پيا آهن. مولانا جن عربي، پارسي، اردو ۽ سنڌي جا وڏا شاعر هئا. حضرت امروٽي ﷫ جي وفات تي هڪ عربي مرثيو چيو هئائون، جيڪو ان زماني ۾ الوحيد ۾ ڇپيو هو ان جو مطلع هو: "بکت عيني عليٰ شيخ ڪبير.جريٰ دمعي ڪماء من غدير" ان جي پارسي شعر ۾ جو نمونو:

مریض عشق سامانے نہ دارد
جنون دارد بیابانے نہ دارد

1961ع ۾ جرمني جي مشهور محققه پروفيسر اينمري شمل ڳڙهي ياسين ۾ آغا بدرالدين دراني جي جاءِ تي مولانا سان ملي ۽ عربي سنڌي ادب تي گفتگو ٿي، ان کان ايترو متاثر ٿي جو خط ۾ مولانا کي پنهنجو استاد تسليم ڪيو اٿس، مولانا ابن دريد جي شعرن جو شرح لکيو آهي، لاهور اورينٽيل ڪاليج ميگزين ۾ عرب شاعري تي سندن ڪيترا مقالا شايع ٿيا هئا، مولانا جن قرآن مجيد خطي ۾ به لکيو هو جنهن جا آخري 5 پاره ڪٿل آهن. 1963ع ۾ مولانا حج بيت الله ڪيو. ان مبارڪ سفر جون يادگيريون نوٽ ڪيون اٿس. سال 1966ع ۾ جي آخر ۾ مولانا کي پيشاب جي تڪليف

تي، جنوري 1967ع ڪراچي مان آپريشن ڪرايو ويو. آخر 1 مارچ 1967ع تي وفات پاتائون.

(ضياءالدين ڪاڪيپوٽو)

مدرسه مظهرالحق نصرپور ۾ به پڙهايو اٿن. پنيان به پٽ ۽ ٽي نياڻيون ڇڏي ويا آهن. علم عروض ۾ مولانا بهائي کان فيض ورتائون. (الرحيم)

مولانا خليفه احمد دين رحه

حضرت خليفه احمد دين ولد الهداد ڪيهر ضلع جيڪب آباد ۾ نور واه تي لڳ ڪيهرن جي ڳوٺ ۾ ڄاوا. سندن والد صاحب ننڍي هوندي فوت ٿي ويو ۽ چاچو سندن پرورش ڪندو هو. ننڍي هوندي ڍڳيون چاريندا هئا پوءِ پڇي وڃي پڙهيا. ۽ طالب علمي واري زماني ۾ به پاڻ ڪمائي کائيندا هئا. مولانا نبي بخش عودوي ۽ مولانا محمد اسماعيل عودوي وٽ پڙهيا. مولانا عبدالڪريم غوثپوري ۽ مولانا شيخ شفيع الدين فاضل ديوبند ٺلائي وٽ به پڙهيا. مولانا محمد صالح شيخ دينپور واري وٽ ۽ مولانا رحيم بخش سومرو وٽ به پڙهيا. آخري ڪتاب مولانا عبدالحڪيم وٽ پڙهي فارغ ٿيا. فراغت کانپوءِ مدرسه دارالسعادت گورو پهوڙ ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون. 1357هه تائين رهيا. پاڻ ان مدرسي جا مدرس هئا ۽ ڪجهه وقت مدرسي جي نظامت ۽ محرري به اضافي طور تي سنڀاليائون. جيئن مدرسي جي رڪارڊ مان ظاهر آهي پوءِ حضرت سائين هاليجوي رحمة الله عليه جي حڪم ۽ مولانا محمد عالم پهوڙ جي والد جي ڳوٺ جي چڱي مڙس جرار پهوڙ جي گهر تي ڳوٺ جرار پهوڙ ۾ اچي مدرسو کوليائون ۽ پڇاڙي تائين ان مدرسه ۾ ئي رهيا. مولانا جن جي شاگردن مان حضرت مولانا محمد عالم، هي بندو ۽ مولانا عبدالهادي (خانپور)، مولوي عبدالحميد هڪڙو (خانپور)، مولوي عبدالعزيز قاسمي، مولانا غلام رسول پهوڙ ۽ ٻيا ڪيئي علماءِ دين آهن.

سلوڪ:

طالب علمي جي زماني ۾ حضرت امروٽي قدس سره سان بيعت ڪئي

هئائون. پاڻ هدايه اخيرين پڙهندا هئا جو حضرت امروٽي جو وصال ٿيو. فرمائيندا هئا تہ ”وفات واري رات مان امروٽ شريف ۾ هيم. سخت اونداهي رات ويتر مينهن بہ پوي پيو. حضرت جن مون کي فرمايو تہ ديواني وچي منهنجي ماڻهن کي وٺي اچ. اسان جي موٽي اچڻ کان اڳي حضرت وصال ڪري چڪا هئا“.

حضرت امروٽي رحمت الله عليہ جي وفات بعد حضرت هاليجوي رحمت الله عليہ جي خدمت ۾ آيا اتي ئي سلوڪ جون منزلون طئي ڪري خلافت ورتائون. حضرت هاليجوي ڪڏهن ڪين خليفہ بہ ڪوٺيندا هئا. پاڻ ماڻهن کي انهن ڏانهن موٽائيندا هئا ۽ فرمائيندا هئا تہ خليفہ صاحب وقت جو قلندر آهي. پاڻ بنا ڪنهن بہ تردد جي حضرت جن جا خليفہ اڪبر آهن. خليفہ صاحب جن حج تي ويا اتي سال کن رهيا. مولانا بدر عالم ميرٺي رحمت الله عليہ کان حديث جي اجازت ورتائون. موٽڻ جو خواب ۾ اشارو ٿين. پاڻ موٽي آيا ۽ واردات جو تمام گهڻو ذڪر ڪندا هئا. حضرت جن جي تنبيہ تي رڪجي ويا. حضرت هاليجويؒ جي وفات کان پوءِ ڪافي علماءَ خليفہ مرحوم ڏانهن رجوع ٿيا. ۽ بيعت ڪيائون جيئن مولانا محمد مراد، مولانا عبدالوهاب چاچڙ، مولانا فيض محمد ڊول، مولانا حضور الدين، هيءُ بندو ۽ ٻيا علماءَ.

تبليغ:

تعليم ۽ تزڪيہ سان گڏ تبليغ جو ڏاڍو اونو هوندو هين. سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پيدل يا سواري تي تمام گهڻو پهچندا هئا. شروع ۾ گڏهہ تي سواري ڪري تبليغ تي پهچندا هئا پوءِ منهنجي والد صاحب اڏيري گهوڙي ڏني ۽ ڦر ٽيڻ تي گهوڙي موٽائي ڏنائون ۽ ڀاڻ پاڻ جهليائون. جهاد جو ڏاڍو شوق هين. 1953ع ۾ ختم نبوت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتائون. رفض، بدعت، مودوديت ۽ هر باطل جو زندگيءَ ڀرمقابلو ڪندا رهيا. پاڻ آخر دم تائين جميعة جا ڊويزنل امير هئا ۽ انهن جي زماني ۾ مير صبح صادق خان کوسو ڊويزنل ناظم عمومي رهيا. 1967ع واري ڍاڪا جي اجلاس ۾ پنهنجي ياران حضرت مولانا عبدالڪريم بير وارن کي موڪليو هئائون. پاڻ نهايت متوڪل علي الله ۽ سنت جا سخت پابند هئا. گهوري ڀهوڙ جي مدرسہ جي

رڪارڊ ڏسڻ مان معلوم ٿيو تہ خليفہ مرحوم پنهنجي معمولي ناڻن جي بہ پگهار پاڻ ڪاٽي حساب ڏاهيندا هئا. پاڻ ٽي مدرسہ کوليائون. مدرسہ جرار پهوڙ مفتاح العلوم خانپور ۽ مصطائيہ شڪارپور پر سفير هڪ بہ نہ رکيائون. ڪلن اڳاڙڻ لاءِ ڪانئن پڇيم فرمايائون خالق جي خزاني ۾ ڪوٺي نہ آهي. مخلوق جي در تي ڪستو ڪٽي نہ وڃو. حضرت امروٽيﷺ واري جلال جو اثر طبيعت ۾ هين پر تواضع ۽ انابت بہ گهٽي هين. پاڻ مستجاب الدعوات ۽ صاحب ڪرامات هئا. جيڪي ملندو هو اهو مدرسي ۾ داخل ڪندا هئا ۽ پنهنجي ڪجهہ بہ ملڪيت نہ ٺاهيائون.

تصنيف:

ترتيب الخلافة تي هڪ رسالو لکيو هئائون. علامات قيامت ۽ اذڪار تي بہ مسودا اٿن.

وفات:

ٿل طرف حاجي عبدالستار ڪوسي جي ڳوٺ تبليغ جي لاءِ ويل هئا. 7 ربيع الاول 1389هہ مطابق 1969ع خميس رات عشاءَ نماز ڪان پوءِ دورو پيو ۽ فوت ٿي ويا. پنهنجي مدرسہ جرار پهوڙ جي پير ۾ مدفون آهن. سندن جانشين مولانا محمد عالم آهن. خليفہ صاحب شادي ڪئي هئي ان مان هڪ پٽ بہ ٿيو هو. اهليہ ۽ پٽ جرار پهوڙ جي ابتدائي ڏينهن ۾ فوت ٿو ويا وري ٻي شادي نہ ڪيائون. (مولانا غلام قادر شڪارپور)

حضرت خليفہﷺ اخير عمر ۾ اکين جو آپريشن ڊاڪٽر نثار احمد پناڻ ڪان مير صبح صادق خان جي تعاون سان ڪرايو هو. ۽ آپريشن ڪان پوءِ ڪافي ڏينهن مير صاحب جي جاءِ تي رهيا هئا. حضرت هاليجويﷺ جي اثر صحبت سان مير صاحب ۾ ديني ۽ علمي ذوق ۽ علماءَ ۽ مدارس جي خدمت جو جذبو پيدا ٿيو. حضرت جن علماءَ کي وصيت بہ ڪري ويا هئا تہ هي هڪ وڏيرو هٿ آيو اٿو ان کي يجائي نہ ڪيجو. ان ڪري سمجهدار ۽ مخلص علماءَ مير صاحب جو گهڻو خيال رکندا هئا ۽ مير صاحب سان گهرا تعلقات رکيائون ۽ ان جي علمي ۽ ديني ذوق جو قدر ڪيائون. خليفہ مرحوم ۾ سياسي حالات جو چڱو شعور هو. پاڻ ون يونٽ ڪان پوءِ وعظ ۾ فرمائيندا

هئا تہ پنجاب کان هي ياجوج ماجوج نڪتا آهن خدا پناهہ ۾ رکي. فرمائيندا هئا تہ هي بالڪل صحيح آهي تہ پنجابي هڪ تہ پائنين ڏون جي هوون ڏون، هي جهڳو هي تون. سندن رسالو البراهين علي ترتيب خلافة الخلفاءَ الراشدين علمي مجالس سنڌ وارن 1976ع ۾ ڇپرايو هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا محسن شاهہ رحہ

وڏا اصل اچ شريف کان آيل آهن. شاهہ جلال سرخ پوش جي خاندان مان آهي. سندن وڏا اچ کي ڇڏي بلوچستان ۾ منڙي جي پاسي اچي رهيا، اتي ان جي اجداد جون قبرون بہ موجود آهن. سيد عظمت شاهہ جي مزار ۽ خانقاه مشهور آهي. مولانا جو والد سيد محمود شاهہ پراڻي نصير آباد آيو جيڪو ان وقت قلات جي نيابت هو هاڻي نصير آباد پاڻ ڌار ٿي ويو آهي ۽ ان جي جاءِ تي جهٽ پٽ آباد ٿيو آهي. نصير آباد ۾ سيد محمود شاهہ جي مزار آهي، سيد محمود شاهہ کي بہ پٽ هئا، سيد مولوي عبدالنبي شاهہ ۽ سيد مولوي محسن شاهہ. سيد محسن شاهہ ننڍو هو تہ سندن والد فوت ٿي ويو. والد جي وفات بعد ڪجهہ وقت پنهنجي وڏي ڀاءُ وٽ رهيو. پر طالب علمي جي شوق ۾ گهران نڪتا ۽ پنجاب جي مختلف مدرسن ۾ تعليم حاصل ڪندا رهيا، جتي بہ ڪنهن فن جو ماهر عالم معلوم ٿيندو هو اتي وڃي پهچندا هئا. مولوين جي وسطي ۾ پڙهيا. غالباً مولوي عبدالرزاق نالي عالم وٽ پڙهيا، راولپنڊي پاسي گولڙه شريف ۾ پير مهر علي شاهہ جي مدرسي ۾ بہ پڙهيا. آخري طرح سهارنپور ويا اتي ئي دستاربند ٿي واپس آيا، 14 سال سانده علم حاصل ڪيائون انهيءَ سڄي عرصي ۾ گهر نہ موٽيا هئا، طالب علمي جي دور ۾ جتي بہ ويندا هئا شاهہ سنڌي سان مشهور ٿي ويندا هئا، فرمائيندا هئا پنجاب جي هڪ مدرسي ۾ داخل ٿيم اتي ماني جي ڏاڍي تڪليف هئي بہ ٽي ڀيا حصي ۾ ايندا هئا، ڳوٺ جي زميندار زمين جو هڪ نمبر مدرسي جي حوالي ڪيو هو ان ۾ چڻا هئا، جڏهن بک تنگ ڪندي هئي تہ ان نمبر ۾ وڃي ڦوٽا کائي گذارو ڪندا هئاسين.

موٽي آيا تہ سندن ڀاءُ ڍڳهي (بلوچستان) ۾ سڪونت پذير هو اتي رهي

ڪجهہ وقت درس ڏنائون، ميان جي ڳوٺ ۾ بہ سادات سيد شاهنواز شاهہ ۽ سيد نور محمد شاهہ رهندا هئا جن جو تعلق حافظ محمد صديقؒ ڀرچونڊي شريف وارن سان هو. انهيءَ جا مريد هئا. سيد نور محمد شاهہ جي پٽ سيد قطب شاهہ جي نياڻي سان مولانا محسن شاهہ شادي ڪئي، ان زماني ۾ ميان جي ڳوٺ ۾ مياڻن جو مدرسو هو جنهن ۾ پنجاب جو هڪ عالم پڙهائيندو هو ميان جي ڳوٺ ۾ ٻن قسمن جا مياڻا آهن هڪڙا پنهيار آهن ۽ ٻيا مهر. مدرسو پنهيارن جو هو ان وقت مدرسي جو متولي ميان آدم هو مولانا محسن شاهہ جي تدريس ٿوري وقت ۾ مشهور ٿي وئي، ميان آدم مولانا کي پنهنجي مدرسي لاءِ اصرار ڪيو. مولانا جن جو بہ ميان جي ڳوٺ سان رشتيداري جو تعلق ٿي چڪو هو ان ڪري مولانا جن ان مدرسہ ۾ اچي رهيا، اهو مدرسو مياڻن واري جامع مسجد وٽ هو. ان وقت سندن عمر 36 ورهيہ کن هئي ۽ سال 19ـ 1920ع ۾ هو مولانا جن جي ولادت اڻويهين صدي جي نائين ڏهي ۾ ٿي آهي، ڪجهہ وقت مدرسہ ۾ رهيا پر پوءِ پنهنجي جاءِ، مدرسو ۽ مسجد ٺهرايائون، سندن مسجد واري جاءِ تي حضرت حافظ محمد صديق ڀرچونڊيؒ نماز پڙهي هئي ان زماني ۾ اتي واريءَ جا دڙا هئا پوءِ فرمايائون ڳوٺ ۾ سيدن جا بہ گهر سڻا آهن اميد آهي تہ هتي علمي چهچٽو ٿيندو. جڏهن پنهنجي مدرسي ۽ مسجد ۾ آيا تہ طالب علم ڪي هن مدرسہ ۾ رهندا هئا ۽ ڪي جامع مسجد ۾، پر تعليم مولانا کان وٺندا هئا ۽ جامع مسجد واري مدرسہ ۾ حفظ القرآن جو استاد رهندو هو ان حد تائين اهو مدرسو هن وقت بہ قائم آهي. مولانا وارو مدرسو هن وقت ڦٽي چڪو آهي، مولانا جن حديث، تفسير، منطق ۽ خاص طرح نحو ۾ مشهور هئا. فقہ ۾ بہ چڱي مهارت هين. ذبح فوق العقدة بابت همايوني مولوين سان مناظرو ڪيو هئائون، انهيءَ زبردست مناظري جي هڪ نشست 17ـ8ـ 1339هہ همايون ۾ ۽ ٻي ڳوٺ ميوو خان کوسہ ۾ ٿي، تمام گهڻا علما گڏ ٿيا، مولانا خوش محمد ميروخاني خاص طرح ۽ مولانا محسن شاهہ، جو ان ۾ معاون هو. حضرت مولانا مخدوم محمد هاشم ٺٽويؒ جو واضح جواز واري فتويٰ سان معاملو ختم ٿيو. ڳڙهي ياسين جي مولوين غلط بياني تي مشتمل هڪ رسالو شايع ڪيو هو جنهن ۾ مناظري جو غلط احوال ڇاپيائون، مولانا محسن شاهہ وارن صحيح احوال شايع ڪيو هو. پاڻ اڄان جامع مسجد ۾ رهندا هئا ڪابل

ڏانهن هجرت جو دور هو حضرت مولانا تاج محمود امروٽي ﷫ هجرت جي فرضيت جا قائل هئا ۽ مولانا محسن شاهه ان جي استحباب جا قائل هئا. حضرت امروٽي﷫ علما ساڻ ڪري مولانا وٽ آيا. مدرسي جي مٿين ڪمري ۾ خاص علماءِ اڪيلا ٿي مسئله تي بحث ڪيائون، مشهور ايئن آهي ته حضرت امروٽي ﷫ جن فرمايو مولانا محسن شاهه جي ڳالهه صحيح آهي. مولانا جن وٽ بي انداز ماڻهو پڙهيا، مون کي ياد آهي ته علامه دائوپوٽه جڏهن سنڌ جي تعليمات جو ڊائريڪٽر ٿيو ۽ اهو پهريون مسلمان ڊائريڪٽر هو ته اهو ميان جي ڳوٺ ۾ والد﷫ جي مدرسي ۾ آيو. مان ان وقت چڱا ڪتاب پڙهندو هوس، مان ڊاڪٽر صاحب کي عربي ۾ سپاسنامو پيش ڪيو ان سپاسنامه جو اصلاح ڪندي والد ﷫ فرمايو تي سؤ طالب علم مون وٽان دستار فضيلت ٻڌي چڪا آهن، سندن شاگردن مان ڪي هيءَ آهن قاضي محمد بخش کهنڪ، مولوي تاج محمد (خان قلات جو استاد) مولوي عبدالرب شاهه (مڪران)، مولانا اشرف شاهه (پير ٻنه ضلع ٺٽو) مولوي الهداد (لوٽي لڳ سبي)، مولوي نور محمد ڪوسو، مولوي الهه بخش ناڙي وارو مولوي عبدالحي مياٽو (ميان جو ڳوٺ)، مولوي يار محمد پهنيار جنهن ميائن جي جامع مسجد جي امامت ۽ قرآني تعليم سنڀالي. باقي جمعو ۽ عيد مولانا محسن شاهه پاڻ پڙهائيندو هو.

وفات ۽ اولاد:

مولانا جن 1950ع ڌاري فوت ٿي ويا. پٺيان ٻه پٽ سيد غوث علي شاهه شان بخاري ۽ سيد شوڪت علي شاهه ۽ ست نياڻيون ڇڏي ويا. شان بخاري پنهنجي والد وٽ دستار بندي ڪئي هئي ۽ ايل ايل بي پرائيويٽ تعليم سان ڪيائين. شان بخاري کي ٽي پٽ محسن شاهه عرف ناصر علي شاهه، اظهار علي شاهه ۽ ارشد علي شاهه ۽ ڇهه نياڻيون آهن جن مان ٽي وڏيون پرڻيل آهن ۽ ٽي ننڍيون آهن شوڪت علي شاهه اي _ايف_سي آهي ان کي پنج پٽ ۽ چار نياڻيون آهن. (شان بخاري بن مولانا سيد محسن شاهه).

چاچي مولوي محمد يوسف جو چوڻ آهي ته مولانا محسن شاهه، حضرت مولانا نور محمد چاچڙ ڪنڊوي جو شاگرد آهي. مولانا محسن شاهه سهارنپور مان پڙهي آيو ان ڪري مٿس علماءَ ديوبند جو اثر هو. لنواري واري

فتني خلاف حضرت شيخ العرب والعجم شيخ الاسلام مدنيؒ جيڪا فتويٰ جميعة العلماءَ جي اجلاس ۾ لکي هئي ان تي سنڌ ۽ هند جي عالمن جون صحيحون پيون. ان تي بہ مولانا محسن شاھہ ۽ سندس شاگرد مولانا اشرف شاھہ پير پٺائي صحيحون پاتيون. اها فتويٰ صحيحن جي سميت ڇپيل آهي. مولانا در محمد ڏول ۽ مولوي شيخ شفيع الدين بہ مولانا جي شاگردن مان آهن. مولانا جي مهر ۾ هيءَ عبارت هوندي هئي "*خلق ايزدرا محمد محسن است*" سندن وفات تي مولوي محمد ابراهيم ياسيني تاريخ وفات بيان ڪئي آهي. تاريخ وفات سيد محسن شاھہ 25 صفر 1369ھ

گفت بہر سال وصلش ہاشمی صاحب جمال
سید محسن علی در سایہ رحمان رسید

حضرت مولانا محمد صالح شيخ رحہ

مولانا هندو مذهب کان مسلمان ٿيو. سندن بيان آهي تہ "آئون اسڪول ۾ لکي قرآن شريف جو ترجمو پڙهندو هيس ۽ جهنم جي ڏڏڪن کان متاثر ٿيندو رهندو هيس. خفيہ مسلمان ٿيس پوءِ جڏهن بلوغ ۾ آيس ۽ مڇن جي ساول هئي تہ حضرت تاج الاولياءَ مولانا سيد تاج محمود امروٽي جي هٿ تي کليل مسلمان ٿيس. مائٽن صغير هجڻ جو ڪيس ڪيو مگر سيشن جج سڪر انهن کي نڪرائي ڇڏيو تہ هي ڪبير آهي. ڪجھہ وقت حضرت امروٽيؒ جي خدمت ۾ رهيس پوءِ خيال ٿيم تہ علم کان سواءِ رهڻ بہ نيڪ نہ آهي پوءِ حضرت امروٽيؒ جي مشوري سان مدرسہ عربيہ سومراٽي شريف وڃي رهيس ۽ درس نظامي پورو ڪيم".

سندن طبيعت تي ملڪيت جو غلبو هيو مجالس ۾ اڪثر ويهڻ پسند نہ ڪندا هئا فقه سان خاص دلچسپي رکندا هئا. مسئلي ٻڌائڻ ۾ ڪتاب ڏسڻ جي ضرورت نہ هوندي هين. ابتدائي دور ۾ تعليم جو ڪم ڪندا هئا. سندن شاگردن مان حضرت مولانا خليفہ احمد الدين بہ هئا. خليفہ صاحبؒ جن فرمائيندا هئا تہ حضرت مستجاب الدعوات هئا. پاڻ وفات

جي وقت ٻڌاياائون تہ حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي ﷫ جي خدمت ۾ سومراٽي ڪان پنڌ ايندو ويندو هيس پاڻ بہ آنا مون کي خرچ لاءِ ڏيندا هئا. جنهن مان ڪاغذ يا مس قلم وغيره وٺندو هيس ۽ فرمائيندا هئا تہ جڏهن ڪا گهرج ٿئي تہ اسان کي چوندو ڪر. هڪڙي دفعي لٽا ڪو نہ هئا، خط لکيم پاڻ بہ روپيا موڪلياائون جن مان چولو سٿڻ وغيره ٺاهيم. جڏهن امروٽ شريف آيم تہ پاڻ فرماياائون تہ پٽ محمد صالح جيڪو تون مون کي خط لکيو اهو منهنجي سيني ۾ تير هو پنهنجي رب کان نہ پيو گهرين؟

مون عرض ڪيو تہ آئينده توبہ آهي اوهان پاڻ فرمايو هو تنهن موجب مان لکيو پوءِ فرماياائون پٽ اهي لٽا لاهي ڪنهن کي ڏي ۽ هي لٽا پاءِ. اهي لٽا پنهنجي گهران موڪلياائون ۽ چياائون تہ هي پاءِ. مولانا فرمائيندا هئا تہ ٻانهو جهڙو پنهنجي رب ۾ گمان رکندو آهي رب سائين انهيءَ سان اهڙو هلندو آهي مونکي رب پاڪ ۾ اميد آهي تہ مون کي بخشيندو ڇو تہ هو غفور آهي ۽ ڪجهہ اسباب بہ اهڙا آهن. مان الله تعاليٰ جي فرائض بجا آڻڻ ۾ هميشه ڪوشش ڪئي آهي. ڪنهن جابر زميندار سان سنگت نہ رکي آهي ڪنهن مسئلي ۾ طرفداري نہ ڪئي آهي انهيءَ ڪري بہ منهنجو گمان الله تعاليٰ ۾ آهي تہ مون کي بخشيندو. آخر وقت ۾ 3 سال بيمار رهيا. آخري ڏهہ مهينا دستن جي مرض ۾ گذريا ۽ انهيءَ نازڪ حالت ۾ بہ ڪائي نماز قضا نہ ٿي، وصيت فرماياائون تہ منهنجي مٿان ٻن سالن جا روزا آهن فديو ادا ڪري ڇڏجو غلباً ٽي يا چار نمازون موت جي غشيءَ جي حالت ۾ قضا ٿي ويون جن جو بہ فديو ڏنو ويو.

ولادت:

سندن آباڻي ڳوٺ لين ڏاهو (موجوده حسين آباد) خيرپور ميرس هيو جيڪو خيرپور کان تقريباً ڇئن ميلن جي فاصلي تي آهي.

تعليم:

1901ع ۾ پرائمري تعليم اسڪول لين ڏاهو حسين آباد ۾ پڙهڻ شروع ڪياائون. 1905ع ۾ ماستر محمد اسماعيل مرحوم پريالي واري جي معرفت اسلامي ڪتابن جو مطالعو شروع ڪيائين، اهو ماستر صاحب حضرت

امروٽيؒ جو خاص مريد هو ان سان گڏ حضرت امروٽيؒ جو سنڌي ترجمو قرآن شريف بہ خفيہ پڙهندو هو. 1907ع ۾ هندو رواج موجب شادي ڪرائي وئي، تنهن بعد ماستر محمد اسماعيل مرحوم جي ذريعي حضرت امروٽيؒ جي خدمت ۾اچي مسلمان ٿيا تنهن بعد سکر سيشن جج وٽ 1908ع ۾ سندن اقربا صغير هجڻ جو ڪيس داخل ڪيو تنهن تي جج اها دعوي ٺڪرائي ڪيس ڪبير قرار ڏنو. انهيءَ ڪشمڪش جي خلاصي بعد پاڻ امروٽ شريف کي پنهنجو اصلي گهر قرار ڏيئي قرآن شريف پڙهيا ۽ تعليم لاءِ سومراٽي ويا. مولانا عبدالحڪيم سومرو سان گڏ پڙهيا.

دارالرشاد پير جهنڊو ۾ مولانا سنڌي وٽ تفسير پڙهيا. ان وقت مولانا احمد علي لاهوري بہ پڙهندو هو ۽ امين سان مشهور هو. طالب پنهنجون شيون پيسا وغيره ان وٽ رکندا هئا.

پاڻ پهريون امروٽ شريف ۾ قرآن مجيد پڙهائيندا هئا ان کان پوءِ محمد پور اڏي ۾ پڙهايائون ۽ پوءِ ڳوٺ دينپور تعلقہ شڪارپور ۾ آيا ۽ آخر عمر تائين اتي رهيا. سندن شاگرد بيشمار آهن جيئن تہ حضرت خليفہ احمد دين ؒ مولوي قادر بخش ڪوسو ڳوٺ خان محمد ڪوسو لڳ بيگاري)، مولوي محمد عالم وڪڙو مولوي الحاج محمد عمر، مولوي عبدالوهاب، مولوي شان محمد، مولوي نظام الدين، مولانا خليفہ عبدالڪريم، اهي پنج ئي بروهي دينپور جا آهن، مولانا عبدالڪريم ڪهاڙو مولوي محمد عظيم ميمڻ، مولوي محمد عالم، آخوند عبيدالله ڪوري، مولانا عبدالڪريم پناڻ اهي چاريئي شڪارپوري آهن. مولوي عبدالڪريم لڳ سلطان ڪوٽ ۽ مولوي نبي بخش (نم شاخ تعلقہ رتوديرو)

سفر هند:

تهانہ پون ۾ حضرت مولانا ٿانويؒ کين 3 راتيون اصرار ڪري رهايو. دارالعلوم ديوبند ۾ حضرت مولانا سيد حسين احمد مدني ؒ سان ملاقات ڪئي.

هجرت:

حضرت امروٽي ؒ واري تحريڪ هجرت ۾ دينپور جا مکيہ ماڻهو

سپ هجرت ڪري افغانستان ويا هئا. مولانا جن بہ هجرت ڪري هليا ويا هئا اتي ڪين نياڻي بہ ڄائي هئي جا اتي ئي فوت ٿي وئي.

شادي:

بروهي ذات جي هڪ يتيم ڇوڪري سان شادي ڪيائون.

اولاد:

ٽي پٽ مولانا عبدالله، مولانا عبدالرحمان، قاري مولوي حافظ محمد حسن، بہ نياڻيون جن مان هڪ افغانستان ۾ فوت ٿي وئي، حافظ محمد حسن بہ فوت ٿي ويو آهي ان کي هڪ پٽ محمد طيب آهي.

مولانا عبدالله نور محمد شجراه ۾ پڙهيا ۽ اتي ئي فارغ ٿيا. کين چار پٽ عبدالسلام، مولوي عبدالباري، عبدالشڪور، احمد حسن ۽ ٽي نياڻيون آهن.

مولوي عبدالرحمان کي چار پٽ ۽ پنج نياڻيون آهن. ياد رهي تہ مولانا محمد صالح کي هندڪي زماني ۾ هڪ ٻار ٿيو هو پر اهو ننڍپڻ ۾ فوت ٿي ويو. (مولوي عبدالباري بن مولوي عبدالله بن مولانا محمد صالح شيخ)

حضرت مولانا عبدالله (يعقوب) سومراٽي وارا رحہ

سومراٽي شريف کي علم و فيضان جو چشمو بنائڻ واري خاندان جو تعلق مهرن جي ڏيراجہ پاڙي سان آهي. اهي اصل ولهار (رياست بهاولپور) جا هئا. ولهار ۾ انهيءَ خاندان جي مسجد بہ تهيل آهي، انهيءَ خاندان جو وڏو محمد حيات مال سانگي اتان لڏي اچي سومراٽي (لڳ رستم) ويٺو. مولانا عبدالقيوم بن مولانا عبدالستار بن ملاح بن اسماعيل جو چوڻ هو تہ اسان محمد حيات جي ستين پيڙهي آهيون، انهيءَ خاندان جي علمي شهرت مولانا محمد يعقوب کان شروع ٿي اگرچہ سندس والد ملا حامد بہ عالم پيو معلوم ٿئي، ڇو تہ مدرسہ ڪنزالعلوم سومراٽي جي مخطوطات ۾ شرح تهذيب لعبد الله يزدي جو مسبوط حاشيہ زبدة المنطق تصنيف علامہ مير نجم الدين رضوي ملا حامد بن اسماعيل پنهنجي هٿن سان لکي. عيدالضحي جي

نماز کان پوءِ سن 1169هه ۾ لکي پورو ڪيو. انهيءَ ڪتب خاني ۾ تمام گهڻا مخطوطات آهن. حضرت مخدوم جعفر بوبڪاني جو ڪتاب ارشاد الصادقين موجود آهي، جيڪو 130 صفحا آهي. مولانا روح الله بن بابو جي بن موسيٰ سنڌي جي ڪتابت سان صفر 1035هه جو لکيل غاية التحقيق شرح ڪافيه موجود آهي، سيد موسيٰ شاهه گهوٽڪي واري جو رسالو پنهنجي خاندان جي ذڪر تي مشتمل به اتي آهي.

مولانا محمد يعقوب جي ولادت جو سن معلوم نٿي سگهيو البت مشهور آهي ته پاڻ هڪ سؤ ويهه ورهيه عمر پائي 1330هه کان پوءِ فوت ٿيا. ان حساب سان تيرهين صدي جي پهرين ڏهاڪي ۾ سندن تولد ٿيو هوندو. مولانا جن سمورو علم همايون ۾ مولانا محمد يعقوب وٽ حاصل ڪيو. چوندا آهن ته مدرسي ۾ ڪاڏي جي ڏاڍي تڪليف هوندي هئي ايتري قدر جو ڏڪڻيءَ ۾ پيٽ ملندو هو ۽ سندن ننڍو ڀاءُ مولانا عبدالستار به گڏ هو مولانا ان کي پنهنجو حصو پيٽ جو به ڏيندا هئا جيئن ننڍڙو ڀاءُ بک تي نه هجي پر عبدالستار رهي نه سگهيو گهر موٽي آيو. مولانا يعقوب جو چوڻ هو ته ٽن چئن ڏينهن کان پوءِ ڪاڪوس ايندو هو جيڪو ٻڪريءَ جي ڦينگڻين وانگر هوندو هو. حضرت خليفه محمد يعقوب استاد سان هم نام هو تنهن ڪري شاگردن مولوي صاحب جو نالو عبدالله رکيو ۽ پوءِ ان نالي سان مشهور ٿي ويو. پڇاڙي تائين مولانا پاڻ کي عبدالله چوائيندو هو. سندس پٽ مولانا عبدالله عبدالغفور جي ڪتابت ڪري آخر ۾ لکيو آهي: ”تمام شد حاشيه عبدالغفور تا بحث موضوعات بوقت اشراق روز عيد ضحيٰ تاريخ دوئم 1309هه از دست عاصي پر معاصي عبدالله بن فياض الزمان وحيد الاوان حضرتنا و استاذنا مولانا عبدالله بن ملا حامد سڪنه قريه سومراٽي، مولانا عبدالله جي مٿان لکيل آهي ”اسم شريف اصلي مولوي محمد يعقوب“. مولانا همايوني وٽان 4 شاگرد گڏ فارغ ٿيا. مولانا عبدالله مولانا نور محمد شهدادڪوٽي، مولانا عبدالرحمان سکري ۽ مولانا عبدالقادر انيڙ پنهواري وارو. اڳي دستور هوندو هو ته دستار فضيلت ٻڌڻ مهل استاد پنهنجي شاگرد کي چوندو هو ته هن وقت تنهنجي لاءِ هڪ دعا ضرور قبول ٿيندي، ٻڌاءِ ته تنهنجي لاءِ ڪهڙي دعا گهرون؟ مولانا عبدالله چيو سائين اسان جي خاندان ۾ علم ۽ مدرسه جو شوق باقي رهي جيئن مدرسي کي هلائيندا اچن. مولانا نورمحمد چيو اسان جي فتويٰ جي شهرت چوٽ چڙهي

وڃي. مولانا عبدالرحمان چيو الله تعاليٰ حق گوئي جي توفيق ڏني ۽ مولانا عبدالقادر چيو عمليات ۾ مهارت ٿئي. خدا جي مهرباني سان سڀني جي حق ۾ دعا قبول ٿي، مولانا عبدالله طالبن کي هڪ سبق پڙهائيندا هئا، جڏهن سندن فرزند مولانا عبدالقادر بہ سبق شروع ڪرايا تہ ان کي چوندو هو ابا! ٻن سبقن پڙهڻ وارن طالبن کي ڇا حاصل ٿيندو؟ مولانا جي وفات 1330هہ کان چند سال پوءِ ٿي، مولانا جن آخر عمر ۾ پيرسني سبب ڪونہ پڙهائيندا هئا ۽ تعليم سندن لائق ۽ فائق پٽن جي حوالي هئي.

مولانا جا شاگرد: (1) سندن ننڍو ڀاءُ مولانا عبدالستار سندن بہ فرزند. (2) مولانا عبدالقادر ۽ مولانا عبدالله (4) مولانا عبدالغفور همايوني، مولانا محمد يعقوب همايوني جي وفات کان پوءِ مولانا عبدالله همايون ۾ رهي مولانا عبدالغفور کي پڙهايو. مولوي عبدالباقي مرحوم ان جي تصديق ڪندو هو، مشهور آهي تہ هڪ ڀيري مولانا عبدالغفور شڪارپور آيو مولانا عبدالله ﷫ استاد زاده سان ملڻ لاءِ ويو، مولانا عبدالله نهايت ساده هوندو هو، مولانا عبدالغفور جي خليفن مولانا کي ملڻ لاءِ نہ ڇڏيو پوءِ افسوس ڪندي فرمايائون مولوي صاحب کي اسان پڙهايو پر ان کي اها جهنڀ تہ اسان ڪونہ سيڪاري هئي هڪ ڀيري مولانا عبدالله همايون ويا، مولانا عبدالغفور صحيح بخاري ويٺي پڙهائي. مولانا عبدالله چيس هي لفظ ڇاپي جي غلطي سبب اچي ويو آهي. اصل عبارت ايئن نہ آهي، مختلف ڇاپن وارا ڪتاب ڏنا ويا سڀني ۾ ساڳيو لفظ هو، مولانا همايوني چيو استاد سائين اوهان هاڻي پوڙها ٿي ويا آهيو. مولانا کي ان جو سخت صدمو ٿيو. مولانا جي موٽي اچڻ کان پوءِ مولانا همايوني هڪ قديم قلمي نسخي کي ڏٺو تہ واقعي مولانا عبدالله جي ڳالهہ صحيح هئي، مولانا همايوني کي سڄي زندگي پنهنجي استاد کي چيل انهيءَ نازيبا لفظ جو افسوس هو ۽ معافي جو هڪ خط بہ لکيو هئائين. (5) مولوي صوبدار خان ڏاريجو عادلپوري، چوندا آهن تہ اهو مختيارڪار هو سومراڻي وٽان لنگهيو مدرسي ۾ تعليم ڏسي اتي ئي نوڪري کان استعيفا ڏيئي اتي رهي پيو ۽ فارغ التحصيل ٿيو ان جي ڪتابت سان ڪيترا ڪتاب موجود آهن، هڪ ڪتاب 1274هہ ۾ لکيو اٿائين. هڪ هنڌ پنهنجي چشتي سلسلي جو بيان ڪندي آخر ۾ لکي ٿو "الاهي بحر شيخ المشائخ قطب السالڪين غياث العاشقين المتخلق باخلاق الله المتصف باوصاف

الله فاني في الله قاضي في خلق الله حضرت شيخ محمد عاقل رضي الله عنه الاهي بحرمت و ڪرامت و غربت خاڪراه دردمندان فقير خدا بخش عاقبت برادر شان صويدار بخير گردان. قاضي محمد عاقل سنڌي ڪوٽ مٺڻ وارو چشتي بزرگ ۽ خواجہ غلام فريد جو پڙڏاڏو هو ان جي وفات 1229هہ ۾ ٿي (6) مولانا محمد حسن جتوئي اهو ست سال مدينہ منوره رهيو ۽ مدني سان مشهور ٿيو (7) مولانا عطاءُ الله ناڙي والہ (8) مولانا عبدالله ناڙي والا (9) مولانا غلام عمر سوني جتوئي وارو (10) سيد تاج محمود امروٽي رحمة الله عليه (11) مولانا محمد عمر ناڙي والہ (12) مولانا نظر محمد ڪوسو محبت پور وارو (12) مولوي قائم الدين نزد لکي (14) مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسيني (15) مولوي نبي بخش (پورڙي) (16) مولانا عبدالوارث ڪوسو ناڙي والہ (17) ميان عبدالله پرچونڊي وارو ۽ ٻيا.

پائر ۽ اولاد:

ملا حامد بن اسماعيل کي 4 پٽ هئا. مولانا محمد يعقوب عرف عبدالله، محمد ايوب، محمد دائود، مولانا عبدالستار. محمد ايوب کي چار پٽ هئا عبدالحق، عبدالخالق، عبدالڪريم ۽ حامد جيڪو ننڍي هوندي مري ويو. عبدالحق کي ٽي پٽ هئا عبيدالله، نور محمد ۽ عبدالرحمان. عبدالخالق کي عبدالحڪيم ۽ ان کي ملا حامد نالي پٽ ٿيو. عبدالڪريم کي پٽ ايوب ۽ نياڻي ٿي. محمد دائود کي هڪ نياڻي ٿي جيڪا مولانا عبدالقيوم بن مولانا عبدالستار جي پهرين گهرواري ٿي. مولانا عبدالستار ۽ ان جي اولاد جو ذڪر مستقل ڏنو ويندو. مولانا محمد يعقوب کي ٻہ پٽ مولانا عبدالقادر ۽ مولانا عبدالله ۽ هڪ نياڻي هئي. (مولانا محمد يعقوب بن مولانا عبدالحي بن مولانا عبدالله بن مولانا يعقوب)

مولوي درمحمد خاڪ الرحيم جي مشاهير نمبر ۾ مولانا عبدالله ۽ مولانا عبدالستار کي مولانا نورمحمد شهدادڪوٽي جو شاگرد لکيو آهي. سومراڻي جي خانداني روايتن ۽ مولانا وفائي جي تذڪره مشاهير سنڌ جي روايت موجب مولانا نورمحمد آخري طرح دستاربندي مولانا محمد يعقوب همايوني وٽ ڪئي آهي، بلڪ مولانا عبدالله وارن سان گڏ فارغ ٿيو آهي، تنهن ڪري خاڪ صاحب جو بيان صحيح نظر نٿو اچي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالقادر سومراٽي شريف رحہ

مولانا جي ولادت ڪڏهن ٿي؟ معلوم نہ آهي. مولانا سمورو علم پنهنجي والد ماجد وٽ پڙهيا ۽ پنهنجي مدرسي ۾ مدرس ٿيا. سندن والد ماجد پوڙهو ٿيو تہ مدرسي جو سمورو ذمو مولانا تي آيو. ان جي زماني ۾ مدرسي وڏيڪ شهرت ورتي. ڪاڏي پيٽي جي تڪليف هوندي بہ وڏي محنت سان تعليم ڏنائون. سندن ڪنيت ابو محمد حسن هئي، حسن ننڍي هوندي ئي فوت ٿي ويو. اهو نالو حضرت امروٽي جي فرزند جي نالي سان مطابقت لاءِ رکيو هئائون، سندن روحاني تعلق حضرت حافظ محمد صديق پرچونڊيؒ واري سان هو جڏهن حضرت امروٽيؒ خلافت وٺي آيا تہ مولانا جن حضرت حافظؒ کان اجازت ورتي تہ مولانا امروٽي سان تعلق رکان، جو ڳوٺ جي ويجهو بہ آهي، پوءِ حضرت امروٽيؒ سان بيعت ڪيائون. چوندا آهن تہ مولانا جن حضرت امروٽي جا پهريان خليفہ آهن. مولانا جي شاگرد رشيد مولانا محمد موسيٰ آرائين وارو چيو جڏهن مان 1298هہ ۾ آيم تہ مولانا عبدالقادر پڙهائيندا هئا. صاحبِ دل، مخلص عالم فاضل صاحب ڪرامات، تارڪ الدنيا حضرت امروٽي جو خليفو هو.“ سندن شاگرد جو حلقو وسيع آهي. (1) مولانا محمد صالح شيخ دينپوري (2) مولانا عطاءُالله انيڙ پنوعاقل (3) مولانا عبدالڪريم ڪورائي گهٽو وقت مولانا وٽ پڙهيو پر مولانا منطق ڪبريٰ نہ پڙهائيندا هئا جو طبيعت تي ان جو بوجهہ ٿيندو هو. مولانا ڪورائي، ڪبريٰ مولانا قمرالدين انيڙ وٽ پڙهي وري آخري ڪتابن لاءِ مولانا عبدالقادر وٽ موٽي آيا. ايڏي وڏي ذهين شاگرد کي بہ صرف بہ سبق پڙهائيندا هئا. (4) مولانا محمد ڪامل سنهڙي والہ (5) مولانا عبدالحڪيم سومرو شڪارپور (6) ان جو ڀاءُ مولانا رحيم بخش سومرو مولانا عبدالحڪيم چوندو هو تہ شرح جامي پڙهندو هيم تہ مولانا وٽ آيس مولانا جن فرمايو جيڪر شرح ماة ۽ هداية النحو ٻيهر پڙهہ: هداية النحو ۾ سڄو ملڪو پيدا ٿيو. (7) مولانا واصل محمد بروهي (8) مولوي محمد موسيٰ پنو (آرائين) (9) مولانا محمد موسيٰ وانڍ (10) مولوي محمد

يوسف محمدا باغ (11) مولوي عبدالغفور عمرڪوٽي (12) ميان نظام الدين شاه امروٽي (13) ميان عبدالرحمان بروهي (14) مولانا عبدالغفور (حضرت هاليجوي ﷫ جو چاچو) حضرت آقا هاليجوي ﷫ فرمائيندا هئا تہ اسان جي طهر جي موقعي تي اسان جو چاچو مولوي عبدالغفور سومراٽي کان فارغ ٿي آيو ۽ مولوي صاحب پنهنجي استادن کي دعوت ڪئي هئي. سومراٽي جا ٽيئي بزرگ هاليجي آيا هئا. (15) مولوي عبدالله- چڪ (16) مولوي محمد اسماعيل- ميان جو ڳوٺ (18) مولوي غلام رسول جتوئي (19) مولوي گل محمد- ميان جو ڳوٺ (20) مولوي عبدالواحد سيتار- چڪ (21) مولوي غلام رسول- لکي (22) مولوي عبدالرحيم- لکي (23) مولوي عبدالله- پير شريف (24) مولوي مير محمد- پنجاب (25) مولانا مير محمد نورنگي (26) مولوي غلام يحيٰ بروهي- خاراني (27) مولانا نيڪ محمد بروهي خاراني (28) مولوي عرض محمد بروهي- خاراني (29) مولوي عبدالغفور مهر آباد عامل (30) مولوي محمد صادق پهوڙ (31) مولوي عبدالله شيخ محمد آباغ (32)مولانا محمود عمرڪوٽي (33) مولانا عبدالله- ناڙي (34) مولانا غلام محمد- ڪمال ديره (35) مولوي عبدالرحيم ٽانوري- ميان جو ڳوٺ (36) مولانا محمد اسماعيل- ميان جو ڳوٺ.

وفات:

مولانا جن 1330هہ ۾ عام وبا ۾ فوت ٿيا. مولانا محمد عثمان ڪوري ٽريچاٽي وارو چوندو هو مولانا جن خدا پاڪ کان دعا گهري هئي تہ خدايا خلق تي آيل هيءَ وبائي مصيبت هٽائڻ لاءِ منهنجو سر قبول پوي تہ حاضر آهي. خدا جي قدرت رات جو مولانا وفات ڪري ويا ۽ ان کان پوءِ وبا ختم ٿي وئي. (والله اعلم بالصواب)

اولاد:

پٽ ننڍي هوندي ئي فوت ٿي ويو. باقي هڪ نياڻي هئي، جيڪا مولانا عبدالقيوم جي گهر ۾ آئي.

(مولانا محمد يعقوب)

حضرت استاد مولانا مظهرالدين فرمايو تہ حضرت هاليجوي﷫ مولانا عبدالقادر سومراٽي واري وٽ پڙهيا هئا. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالله سومراڻي رحہ

مولانا عبدالله بن مولانا محمد يعقوب عرف مولانا عبدالله جي ولادت جو سن بہ معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. اهي بزرگ گمناميءَ کي پسند ڪندا هئا. ڪيئي ڪتاب نقل ڪيا اٿن پر آخر ۾ پنهنجو پورو نالو ۽ ڪتابت جو سن بہ نہ لکيو اٿن. اهو بزرگ بہ پنهنجي والد ماجد وٽ پڙهيو ۽ اتي ئي پڙهائيندو رهيو. جڏهن 1320هہ ۾ مولانا عبدالستار فوت ٿيو تہ مولانا عبدالله رستم واري مدرسي ۾ پڙهائڻ ويو. وري 1330هہ ۾ مولانا عبدالقادر جي وفات بعد سومراڻي واري مدرسي ۾ موٽي آيو. مولانا عبدالله بہ پنهنجي پيءُ، چاچي ۽ وڏي ڀاءُ وانگر نهايت جيد ۽ ذهين عالم هو. حضرت هاليجوي رحمة الله عليه فرمائيندا هئا تہ مان ۽ مولوي سنهڙو (مولانا محمد صادق) پڙهڻ لاءِ نڪتاسين. رستم ۾ آياسين، طالبن چيو قحط آهي ماني جي سخت تنگي آهي. اوهان رهي نہ سگهندا. اسان سومراڻي جو ارادو ڪيو تہ طالبن چيو اتي تہ اجان وڌيڪ تنگي آهي. اسان کي ابراهيم ڳوٺ جو ڏس ڏنائون. اتي مولانا واصل محمد بروهي پڙهائيندو هو. اتي بہ ماني جي تنگي هئي ويلي تي جيڪا ماني ملندي هئي اهي ٽڪر تري مس پريندا هئا. پر قسمت سان ڳوٺ اچون تہ والده ڪڪڙ ۽ مکڻ کارائي تہ اهي انهن ٽڪرن جهڙو مزو نہ ڏين. شرح جامي جو سبق پڙهندي منادي جي بحث ۾ قالوا ياالله ۾ اسان منجهي پياسين استاد بہ منجهي پيو. فرمايائون تہ سومراڻي هلي استادن کان پڇنداسين، اسان استاد سميت سومراڻي آياسين تہ مولانا عبدالقادر سبق پڙهائي رهيا هئا. فرمايائون سبق پورو ڪري سمجهايان ٿو. ايتري ۾ مولانا عبدالله رستم واري مدرسي ڏانهن وڃڻ لاءِ نڪتا. رستي ۾ استاد مولانا واصل محمد ڊچندي (جو مولانا ڏاڍا جلالي هئا) شرح جامي کولي اهو مقام پڇيو. مولانا جن اها عبارت ٺاهي ۽ پڙهندي هليا ويا. وڌيڪ ڪجهہ بہ نہ چيائون. اسان جو ان عبارت کي ڏٺو تہ ڪو مونجهارو ئي نہ رهيو. دراصل ڇاپي ۾ غلطي هئي ۽ اها غلطي اڄ تائين هلندي پيئي اچي. مولانا جي هٿ جو لکيل عبدالغفور جنهن جو بيان اڳ ۾ ٿي آيو ان تي مولانا جا پنهنجا بہ ڪافي

حاشيہ لکيل آهن. مولانا جن حضرت امروٽي کي ڏاڍا پيارا هوندا هئا. مولانا صاحب حال بزرگ هئا، مولانا جن 1337هہ ۾ فوت ٿيا.

شاگرد:

سندن شاگرد بہ تمام گهڻا هئا. سومراٽي جي چوگرد پيلو هو. آبادي بلڪل ڪونہ هئي قحط جو زمانو هو تہ بہ مدرسي ۾ 60 کن مسافر طالب رهندا هئا. ڪي شاگرد هيءُ هئا (1) مولانا محمد پناه آباد- ضلع جيڪب آباد (2) مولانا در محمد ٻول- ٺل (3) مولانا محمد مراد بروهي- نزد رتوديرو (4) مولانا جان محمد پيرزادو- گوسڙجي (5) مولانا عبيدالله انڍڙ- هاليجي (6) مولانا سنهڙو (محمد صادق) هاليجي.

اولاد:

مولانا کي هڪ پٽ مولانا عبدالحي ۽ بہ نياڻيون هيون. (مولانا محمد يعقوب)

مولانا عبدالحئي سومراٽي رحہ

مولانا عبدالحئي بن مولانا عبدالله سن 1331هہ ۾ تولد ٿيا. ننڍڙا هئا جو سندن والد فوت ٿي ويو. مولانا عبدالقيوم بن مولانا عبدالستار جيڪو رستم ۾ پڙهائيندو هو ان جي ڪفالت ۾ رهيا. مولانا عبدالقيوم رستم ۾ سومراٽي جا ٻيئي مدرسا ۽ يتيم جي سنڀال ڪندو رهيو. ان جي تعليم لاءِ مولانا واصل محمد کي سومراٽي ۾ رهايو. مولانا در محمد بروهي رتائي فارغ ٿيو تہ مولانا محمد واصل جي جاءِ تي پنهنجي استاد زادي کي پڙهائيندو رهيو. تقريباً 9 سال پڙهايائين. ان وقت بہ ڪاڏي جي تنگي هئي. مولانا عبدالحئي 1349هہ ۾ فارغ ٿي پنهنجي وڏن جي جاءِ تي پڙهائڻ شروع ڪيائين. توڙي دائم المرض ۽ صاحب فراش هو تہ بہ تعليم ڏاڍي شوق ۽ ذوق سان جاري رکيائين، پاڻ نهايت ذهين ۽ صالح هئا. حضرت هاليجوي رحمه الله مون کي چيو اوهان جو والد نهايت ذهين هو ۽ اوهان جي خاندان ۾ ذهانت موروثي آهي. مولانا عبدالقيوم سندن استاد بہ هو ۽ سهرو بہ. ان جي نگراني ۽ تربيت بہ وڏو اثر ڏيکاريو. مولانا عبدالحئي جي بيعت حضرت هاليجوي رحمه الله سان هئي.

مولانا گردي جي درد ۾ 25 ورهين جي عمر ۾ 1356هه ڌاري فوت ٿيو. حضرت هاليجوي رحمة الله عليه سندس تعزيت تي آيا ۽ قبرستان ۾ ڪيس ختمو چوڻ ويا. موٽي اچي فرمايائون اسان جو جيڪو ذمو هو اهو اسان پورو ڪيو. سندس شاگردن مان ڪي هيءَ آهن. (1) مولوي عبدالحق ڪوسو (2) مولانا ثناءالله سنگهڙ (3) حافظ سلطان محمود بروهي- خاراني (4) مولانا نهال الدين پيہ (5) مولانا در محمد بروهي- خاراني. شاگردن جو ايترو تہ مولانا سان تعلق هو جو مولوي ثناءالله جيڪو ان وقت پڙهندو هو ان دفن واري وقت بي اختيار دانهون ڪيون تہ استاد جي جاءِ تي مون کي پوريو. استاد کي ڪيئن ٿا دفنايو؟

اولاد:

مولانا کي ٻہ پٽ محمد يعقوب ۽ مولوي عبدالقادر آهن. ٽيون پٽ عبدالله بہ هو. جيڪو ننڍي هوندي فوت ٿي ويو. (مولانا محمد يعقوب)

مولانا محمد يعقوب کي هڪ پٽ مولوي عبدالله ۽ ٻہ نياڻيون آهن ۽ مولوي عبدالقادر کي هڪ پٽ مولوي عبدالحي ۽ هڪ نياڻي آهي. حضرت مولانا عبدالحئي رحمة الله عليه سٺو شاعر ۽ صاحب تصنيف هو. پڙهڻ واري زماني کان تصنيف ۽ شعر شروع ڪيو هئائين. اکر بہ اهڙا اٿن جهڙا موتيءَ جا داڻا. ڪتابت جو اهڙو انداز اٿن جو ڇاپي ۽ خط جو فرق محسوس نہ ٿيندو. سندن ڪتابن جي منڍ ۾ گلڪاري ۽ سياهي ۾ سفيد عنوان. هيٺان هيءُ لکيو اٿن. ”در مطبع محمدي سومرا ٽي شريف مطبوع شد“ اگرچہ اتي ڪائي مطبع ڪونہ هئي ۽ نہ اهي ڪتاب طبع ٿيل آهن. پر پڙهندڙ کي مغالطو ضرور ٿيندو.

تصنيف:

نحو جي مسائل تي هڪ مبسوط پارسي نظم ۾ ڪتاب لکيو اٿن. مفعول مطلق تي پهتا آهن ۽ آخري پنا خالي رهيا پيا آهن. سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ عمر وفا نہ ڪرڻ سبب ڪتاب تڪميل تي نہ پهتو. (2) نحو جي مسائل تي سندن ٻيو بہ منظوم پارسي رسالو آهي. ”عين النحو.“ 10 محرم 1348هه ۾ پورو ٿيو. (3) ماة عامل منظوم جي طرز تي ”صد عامل مع حل ترڪيب ڪامل“ اهو بہ تقريباً ساڳيئي سال لکيو ويو ۽ اهو بہ منظوم آهي. (4) ”مفيد المطلبين في حل القوانين“ اهو رسالو صرفي قوانين ۾ پارسي نظم آهي. اهو 1347هه ۾ لکيو ويو. (5) فقہ ۾ منظوم پارسي ”نقدالحق“ ڪتاب الحج پورو

ڪري ڪتاب النڪاح جو عنوان ٻه لکيو اٿس. پر شايد عمر پوري ٿيڻ ڪري ڪتاب پورو نه ٿي سگهيو اهي سڀ رسالا سومراٽي جي ڪتب خاني ۾ محفوظ آهن. (عبدالوهاب چاچڙ)

حضرت مولانا عبدالستار رستمي رحه

ملا حامد بن اسماعيل جو چوٿون نمبر پٽ مولانا عبدالستار ضرور تيرهين صديءَ جي ٽين ڏهاڪي ۾ ڄائو هوندو. مولانا عبدالستار همايون شريف ۾ ڪجهه وقت پڙهيو هو پر بک جي شدت سبب گهر موٽي آيو ۽ پنهنجي وڏي ڀاءُ مولانا عبدالله وٽ پڙهيو جڏهن اهو فارغ ٿي آيو ته فراغت کان پوءِ مولانا عبدالستار رستم ۾ پنهنجو مدرسو کوليو ۽ ان مدرسه ٻه وڏي ترقي ڪئي. مولانا عبدالستار ڪتاب ٻه نقل ڪيا آهن علامه فناري جي يڪروزي مولانا عبدالستار 24 شوال 1278هه ۾ لکي آهي ۽ توضيح 1311هه ۾ نقل ڪئي آهي ان جي آخر ۾ آهي "تمت كتاب التوضيح على يدالمسكين يوم الخميس وقت الضحیٰ لتاسع ذی الحجة المنخرط والمنسلك فی سلكسه احد عشر بعد الالف و ثلاث ماة 14 جون 1894ء ببلدة رستم من مضافات السكهر الشمال علىٰ عشرة اميال كاملة"

شاگرد:

(1)حضرت مولانا نظر محمد پنگ وارو (2) مولانا قمرالدين انيڙ (3) مولانا عبدالوهاب۔ ڪولاچي (4) خليفه صاحب ڏنه پٽو۔ ڪنڊڪوٽ (5) مولوي قادر بخش۔ صحبتپور (6) مولوي نور محمد ڪوسو ۔هيبت شهيد (7) مولوي عبدالرئوف۔ خانپور (8) مولوي عبدالغفور۔ خانپور.

وفات:

مولانا جن کي پٽري جو عارضو ٿيو. ملتان ويا علاج لاءِ اتي ئي 1320هه ۾ فوت ٿيا. مولانا سان سندس پٽ عبدالقيوم ۽ ڪي تر جا زميندار هئا مولانا کي اتي امانت طور پيتي ۾ بند ڪري دفنائي آيا. جڏهن سومراٽي موٽي آيا ته بزرگن فرمايو ته نقل مناسب نه آهي، جتي فوت ٿيا اتي ئي مدفون هجن اهو ئي صحيح آهي.

اولاد:

هڪ پٽ مولانا عبدالقيوم ۽ هڪ نياڻي هئي. (مولانا محمد يعقوب)

مولانا عبدالستار لاءِ مهراڻ سوانح حيات نمبر ۽ الرحيم مشاهير نمبر ۾ لکيل آهي تہ انهيءَ مولانا محمد يعقوب همايوني وٽان فراغت لڌي سندن پوٽي حافظ عبدالمجيد جي بہ اهائي راءِ آهي پر خاندان جي مکيہ عالم مولانا يعقوب جو خيال اهو آهي جيڪو گذري آيو. مولانا دين محمد وفائي بہ مولانا محمد يعقوب جي شاگردن ۾ مولانا عبدالستار کي شمار نہ ڪيو آهي. والله اعلم بالصواب. يڪروزي جي آخر ۾ مولانا پنهنجو نالو لکيو آهي. ان جي پر ۾ لکيل آهي *"تاريخ وفات نامہ حضرت فياض زمان مولانا واولانا مولوی محمد عبد الستار رستمی 15 ماہ ربیع الاول 1320ھ وتربت وے در قریہ ملتان شریف"* سومراٽي شريف جي ڪتب خاني ۾ قصيده بدء الامالي 1201ھ جو لکيل آهي ۽ ان جو لکندڙ عبدالستار نالي ڪوئي عالم هو. ٿي سگهي ٿو تہ انهيءَ خاندان ۾ ان نالي ہيو بہ ڪو عالم گذريو هجي ۽ موجوده خاندان کي ان جو علم نہ هجي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالقيوم رستمي رحہ

مولانا عبدالقيوم 1300ھ ۾ پيدا ٿيا. ويهن ورهين جا هئا تہ سندن والد فوت ٿي ويو. 1320ھ کان 1330ھ تائين سومراٽي ۾ پڙهيا. اهو مولانا عبدالقادر جو دور هو. مولانا عبدالقادر جي وفات بعد مولانا عبدالله رستم کي چڏي سومراٽي آيا ۽ مولانا عبدالقيوم رستم واري مدرسي کي وچي سنياليو ۽ اتي تعليم شروع ڪيائون. تان تہ 2 محرم 1380ھ ۾ فوت ٿيا. سندن روحاني تعلق آغا محمد عمر جان چشمہ واري سان هو. مولانا همايوني سان بہ تعلق هو پر پوءِ حضرت امروٽيؒ سان تعلق ٿين. حضرت هاليجويؒ سان بہ تعلق هين. خليفہ احمد دينؒ سان بہ گهاٽا تعلقات رهيا. ڪٺي گڏبا هئا تہ ڪمري ۾ اڪيلا ٿي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهري ڪندا هئا. وفات ٿيڻ تي حضرت خليفہ صاحب جن ٽي ڏينهن سومراٽي ۾ اچي رهيا.

اولاد:

تي پٽ (1) مولوي عبدالستار اهو ۽ مولوي محمد يعقوب 1371هه ۾ سومراٽي ۾ مولانا محمد عثمان ڪوري ترڇاٽوي وٽ فارغ ٿيا. مولوي عبدالستار رستم ۾ پڙهائيندو رهيو ۽ دير سان فوت ٿي ويو. (2) حافظ عبدالمجيد (3) سعيد احمد ۽ ٽي نياڻيون. مولانا عبدالستار جا ٻه پٽ آهن فيض القيوم ۽ عبدالقيوم. حافظ عبدالمجيد کي ٽي پٽ عبدالمجيد، عبدالحنان ۽ عبدالمنان ۽ ٻه نياڻيون آهن. سعيد احمد کي ٽي پٽ آهن عبدالسميع، عبدالواسع ۽ عبدالصمد. (حافظ عبدالمجيد ۽ مولانا محمد يعقوب)

مولانا محمد موسيٰ پنوّ رحه

مولانا محمد موسيٰ آرائين وارو تقريباً 1282هه ڌاري ڄائو هو چوندو هو ته 16 سالن جي عمر ۾ پڙهڻ شروع ڪيو. ۽ 16 سال پڙهيم ۽ هي به فرمائيندا هئا 1298هه ۾ سومراٽي پڙهڻ لاءِ آيم ته مولانا عبدالقادر پڙهائيندا هئا. آرائين چڪ پاسي جو هو جيڪو 1942ع واري ليٽ ۾ برباد ٿي ويو ۽ هاڻي موجود ڪونهي. مولانا گهڻو وقت سومراٽي ۾ پڙهيو. ڪجهه وقت ڪوٽ منڻ به هليو ويو هو پر سنت موٽي آيو. آخري ڪتاب مولانا عبدالله بنگل ديرائي وٽ پڙهي دستاربندي ڪيائين. مولانا نظر محمد پنگ وارو مولانا موسيٰ وٽ گهمڻ آيو. مٽ کير جو پيتائين ۽ ٻئي مٽ ۾ لسي وجهائي صبح جو اهو ڏهي جو مٽ سمورو پيتائين. مولانا محمد موسيٰ جي پٽ جي شادي تي مولانا عبدالله بنگل ديرائي آيو ۽ ٻيا علماءِ به آيا هئا. قبي جامي جي هڪ مولوي انيڙ سوال ڪيو ته مبني جي آخر نه ڦرندي آهي ته پوءِ ماهي جي زبر سڪون ۾ ڪين بدلجي وئي. سڀ چپ ٿي ويا. جڏهن اها ڳالهه مولانا ڪورائي کي پهتي ته فرمايائون مولوي به چريا آهن. مبني جي آخر عاملن جي ڪري نه بدلبي آهي، ماهي ۾ تبديلي وقف جي ڪري آئي آهي نه عامل جي ڪري. مولانا جن هڪ جمعو ڇڏي ٻئي جمعي تي سومراٽي ايندا هئا. حضرت مولانا مظهرالدين ۽ ٻيا علماءِ ان وٽ پڙهيا. سندن وفات 1379هه ڌاري ٿي.

(حضرت علامه استاد مظهرالدين ۽ مولانا محمد يعقوب جي معلومات)

مولانا جان محمد تماچاڻي وارو رحہ

مولوي جان محمد قريشي ولد مرحوم محمد چتل ڳوٺ فراشن ۾ پهرين ذوالحج 1311هہ ۾ تولد ٿيا. سندن حسب نسب حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه سان 31 هين پشت ۾ ملي ٿو.

حضرت جن جو وڏو ميان محمد صديق مڪ معظم ۾ رهندو هو ۽ ساري زندگي دين جي خدمت ۾ گذاريائين.

ميان محمد صديق دين جي خدمت خاطر پنهنجي محبوب وطن کي الوداع ڪري ٻاهرين ملڪن ڏي نڪتا. شهر شهر ۾ دين جي تبليغ ڪندا اچي باگڙچيءَ جي شهر ۾ وارد ٿيا جتي مدرسو کولي دين جي خدمت ۾ لڳي ويا. ڪجهہ عرصي گذارڻ بعد کين الهام ٿيو تہ فراشن ۾ مدرسہ کوليو. هن حڪم جي تعميل ڪري يڪدم اچي فراشن ۾ مدرسہ کوليو. آخري زندگيءَ جا ڏينهن گذاري وڃي پنهنجي رب کي رسيا. سندن پوٽو محمد عثمان مسند افروز ٿيا. مخدوم محمد عثمان پنهنجي وقت جا اولياءَالله ٿي گذريا آهن، هن صاحب جون ڪيئي ڪرامتون آهن.

حضرت مولوي جان محمد مخدوم صاحب جي سترهين پشت مان آهن. مولوي صاحب جڏهن تولد ٿيو تہ سندن ڏاڏو ميان محمد عاقل حج تي ويل هئا. اتي کين خواب ٿيو تہ اوهان کي پوٽو ڄمندو جنهن جو نالو جان محمد رکجو. جو هو دين جي خدمت خاطر پنهنجي جان وقف ڪندو. جڏهن ستن سالن جا ٿيا تہ قرآن شريف ڏاڏي وٽ پڙهڻ شروع ڪيائون ۽ هن جي وفات بعد باقي رهيل گهر ۾ پڙهي پورو ڪيائون.

جڏهن پندرهن سالن جا ٿيا تہ پنهنجي والده کان اجازت وٺي ديني علم سکڻ خاطر سومراڻي (رستم) جي پرسان مولوي عبدالڪريم صاحب جن جي مدرسي ۾ داخل ٿيا. مولوي عبدالڪريم جي اجازت سان وڌيڪ علم حاصل ڪرڻ لاءِ روجهان محمود آباد ۽ مولوين جي وستي پنجاب ۾ بہ ديني علم سکڻ لاءِ ويا. جنهن مدرسہ لاءِ ٻڌندا هئا تہ اتي پڙهائي سٺي ۽ وڏا عالم آهن تہ يڪدم اوڏانهن تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويندا هئا. ظاهري علم

جي دستاربندي 1917ع ۾ حضرت مولانا قمرالدين انيڙ وٽ ڪيائون ۽ فارغ ٿيڻ بعد ڳوٺ ۾ اچي مدرسو کوليائون.

چوندا آهن ته ڪڏهن به ٻه ويلا ٻارڻ نه ڪائيندا هئا، مگر ڪڏهن به سوال نه ڪندا هئا، چوندا هئا ته سوال ڪرڻ حرام آهي. 50 کن شاگردن جو لٽو ڪپڙو ڪاڏ خوراڪ رب جي حوالي توڪل تي هو. مولوي صاحب کي پنهنجن وڏن جي زمين پنج جريب هئي ۽ اجان تائين آهي جا به غير آباد هئي. مولوي صاحب جن هر جمعي ڏينهن نماز کان پوءِ اعلان ڪندا هئا ته جيڪي به اوهان چندو ڏيو ٿا تنهن جو حساب ڪتاب ڪنهن به وقت مقرر ٿيل شاگردن کان معلوم ڪري سگهو ٿا.

مولوي صاحب جن کي معلوم ٿيو ته تماچاڻي ڳوٺ جي اتر ۾ جهنگ آهي جنهن جهنگ ۾ ماڻهن جو عقيدو آهي ته ان جهنگ ۾ جن ڀوت ۽ اگرو ڀير آهي، جيڪو ماڻهو ان جهنگ جي ويجهو ويندو يا اتان ڪا ڪاٺي ڪپيندو ته مئو پيو هوندو. ماڻهن ۾ ان بابت وڏا وڏا گمان ۽ شڪ ۽ شبها هئا جنهن ڪري اوڏانهن ڪوبه ڪونه ويندو هو.

انهيءَ شرڪ ۽ بدعقيدي جو رواج گهڻي عرصي کان چالو هو. مولوي صاحب کي دل ۾ ڏاڍي تڙپ پيدا ٿي ته انهيءَ شرڪ جي پاڙ پٽي ڪڍجي. آخر هڪ ڏينهن پڪو ارادو ڪري سهي سنيڙي ڳوٺ مان نڪتا، ڳوٺ وارن تمام گهڻو سمجهايو منٿون ڪيون ته نه وڃو مگر باز نه آيا ۽ گمراه انسانن کي راه راست تي آڻڻ لاءِ پڪو ارادو ڪري ڳوٺ کي الوداع ڪري تماچاڻي آيا. تماچاڻيءَ جي ڳوٺ وارن کي جڏهن مولوي صاحب جي اچڻ جي خبر پيئي ته ڏاڍو خوش ٿيا ۽ ماڻهن جا ٽولن جا ٽولا تي اچي سندن آجيان مرحبا ڪئي ڳوٺ جو زميندار به خوشيءَ سان اچي مليو.

ماڻهن کي جڏهن مولوي صاحب جي ارادي جو احوال معلوم ٿيو ته زميندار ۽ ڳوٺ جي معزز ماڻهن مولوي صاحب کي عرض ڪيو ته قبلا! اوهان انهيءَ جهنگ کي ڇڏي ڏيو نه ته نقصان پائيندا. اسان اوهان کي انهيءَ جاءِ کان ٻئي جاءِ انهيءَ ايراضي کان وڌيڪ ڏيون ٿا. مدرسو مسجد ۽ حجرا ٺاهي ڏيڻ لاءِ تيار آهيون ۽ طالبن جو خرچ ۽ اوهان جي ڀگهار وغيره اسان جي ذمي آهي اوهان ڪو خيال نه ڪريو. مگر انهيءَ جهنگ جي ويجهو نه وڃو جو اتي اگرو ڀير آهي، جن ڀوت آهي. مگر مولوي صاحب انڪار ڪيو

تہ انهيءَ جاءِ تي مدرسو نهندو. نيٺ اهو جهنگ کپائي اتي مدرسو ٺاهيائون. ماڻهو حسرت سان ڏسندا رهيا جهنگ ڪٽجي ويو مسجد ۽ مدرسو ٺهي ويو ڪاڏي ويو اگرو پير ڪاڏي ويا جن پوت. رات ڏينهن انهيءَ جاءِ تي الله جو ذڪر جاري هو ۽ قرآن شريف جي پڙهڻ جا آواز اچي رهيا هئا، طالب علم آزادي سان رهڻ لڳا.

مدرسي ۾ تعليم زورشور سان جاري هئي حفظ قرآن شريف وارن لاءِ جدا حافظ قرآن مقرر هو. مولوي صاحب جن حڪمت جو ڪم بہ ڪندا هئا انهيءَ مان جيڪا ڪمائي ٿيندي هئي سا ساري مدرسي ۽ طالب علمن تي خرچ ڪندا هئا، ماڻهن کان مدرسي لاءِ چندو نہ گهرندا هئا.

مولوي صاحب جن کي روحاني ۽ باطني علم حاصل ڪرڻ لاءِ ڏاڍي دل ۾ تڙپ هوندي هئي، جنهن ڪري مولوي صاحب جن حضرت مولوي عبداللطيف قاضي نقشبندي جي دست بيعت ڪئي، جو بزرگ مينهن جي ڪاهي قمبر ڳوٺ جي لڳ رهندو هو.

1957ع ۾ حج لاءِ ويندي بغداد پهتا اتي بہ حضرت پيران پير رحمة الله عليه جي درگاهہ جي گادي نشين سيد يوسف شاهہ مولانا کي پاڻ وٽ رهايو ۽ قادري سلسلي جي خلافت جو خرقہ عنايت ڪيو. ان کان پوءِ عام ماڻهن کي قادري طريقي جو ذڪر ڏسيندا هئا ۽ ڪن خاص ماڻهن کي نقشبندي طريقو بہ ڏسيندا هئا.

وفات:

معدي جي سوج ۽ بخار جي ڪري مورخہ 21 جمادي الثاني 1394هہ ذڪر ڪندي هي جهان ڇڏيائون. سندن وڏو پٽ حڪيم محمد دائودپوٽا قمرالدين ۽ حڪيم فيض محمد حڪمت جي ڪم ۾ لڳل آهن.
(عبدالمالڪ قريشي روهڙي)

حضرت استاد مولانا مظهرالدين صرف ۽ نحو جا ابتدائي ڪتاب مولانا جان محمد وٽ پڙهيا، مولانا جان محمد صرف مولانا حافظ محمد ڪامل سنهڙي واري وٽ پڙهيو هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

حافظ مولانا محمد هاشم قاسمي رحہ

مولانا محمد هاشم قاسمي مرحوم جو جنم 1889ع ۾ ڳوٺ قلپوٹہ نزد بنگل ديرو تعلقہ رتوديرو ضلع لاڙڪاڻو ۾ ٿيو. سندن والد حاجي الله بخش حڪمت جو ڪم ڪندو هو ۽ آس پاس جي ڳوٺن جو معتبر ۽ معزز ماڻهو ليکيو ويندو هو.

مولانا صاحب جن ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ جي مسجد کان شروع ڪئي ۽ پنهنجي مامي ملا محمد عمر کان قرآن شريف حفظ ڪيو. ان کان بعد بنگل ديرو ۾ مولانا عبدالله وٽ ۽ مولانا خوش محمد وٽ ميرو خان ۽ مولانا عبدالقادر پنهواري ۽ مولوي محمد قاسم ڳڙهي ياسين واري وٽ درس نظامي ختم ڪري اچي حضرت قبلہ مولانا تاج محمود امروٽيؒ جي هٿ تي بيعت ڪئي ۽ ڪائنن حديث جي دوري لاءِ ديوبند وڃڻ جي اجازت گهريائين. بزرگن ڪيس چيو تہ پٽ! هي وقت انگريزن جي خلاف جهاد ڪرڻ جو آهي، تون بہ جهاد لاءِ تيار ٿيءُ ۽ ماڻهن کي بہ تيار ڪر، اهو هجرت جو دور هو. باقي اسان دعا ڪريون ٿا تہ تون ديوبند جيڪي ڪجهہ پڙهڻ وڃين ٿو اهو هتي تون ٻين کي پڙهائيندين.

بزرگن جي دعا صحيح ثابت ٿي چو تہ اسحاق ديري تعلقي ڳڙهي ياسين جي مدرسي ۾ مولانا محمد هاشم طالب علمن کي تفسير ۽ حديث پڙهائيندا هئا ۽ اهي شاگرد سنڌ، بلوچستان ۽ هندستان جي ٻين علائقن مان پڙهڻ ايندا هئا.

بزرگ امروٽي کين هميشہ پٽ! ڪري سڏ ڪندا هئا.

حضرت امروٽي قبلہ جن جهاد لاءِ گهوڙا بہ گڏ ڪندا هئا جيڪي پالنا سنڀال لاءِ اسحاق ديري تعلقي ڳڙهي ياسين جي هڪ نيڪ دل زميندار حاجي محمد حاتم ڍهر وٽ موڪليندا هئا. حاجي محمد حاتم امروٽي بزرگن جو خاص مريد هو. بزرگن مولانا محمد هاشم جن کي حڪم ڪيو تہ هو بہ اسحاق ديري ۾ وڃي رهن، مدرسو قائم ڪن ۽ جهاد لاءِ تبليغ بہ ڪن. مولانا صاحب جو هي مدرسو پنهنجي زماني جو هڪ مشهور درسگاهہ

هو ۽ انهيءَ مدرسي جا تعليم يافته اڄڪلهه جا وڏا عالم آهن.

خلافت تحريڪ ۾ سرگرميءَ سان ڪم ڪرڻ سبب سال 1921ع ڌاري مولانا تي برطانيه سرڪار بغاوت جو مقدمو قائم ڪيو ۽ کين به سال قيد جي سزا ڏني. جيل مان آزاد ٿيڻ بعد به مرشد جي ارشاد مطابق تبليغ ۽ تدريس سان گڏوگڏ انگريزن جي خلاف تحريڪ ۾ زوردار ڪم ڪندا رهيا.

مولانا صاحب جن سان جلسن ۾ قومي نغمن چوڻ لاءِ چار نوجوان هوندا هئا، جن کي قبله امروٽي جن "بلبلان خلافت" جو خطاب عطا ڪيو هو. هي بلبلان خلافت پنهنجي مڌر آواز ۽ جوشيلن نغمن سان عوام کي قطع تعلقات ۽ هجرت لاءِ بلڪل تيار ڪري ڇڏيندا هئا. هي بلبلان خلافت به مولانا سان گڏ سرڪار برطانيه جي بليڪ لسٽ تي هوندا هئا.

امروٽي بزرگن جي انتقال ۽ حاجي محمد حاتم جي فوت ٿيڻ بعد اسحاق ديري کان سندن دل کڻي ٿي ويئي ۽ پاڻ اتان لڏي اچي نئين ڳوٺ لڳ رڪ اسٽيسن وٽ ويٺا، هتي انجمن مجاهدان اسلام جي نالي سان هڪ تبليغي ادارو قائم ڪري مرشد سگوري جي مشن کي ڪاميابي سان هلائيندا هئا.

مولانا صاحب جن تدريس ۽ تبليغ سان گڏ تصنيف جو به ڪجهه ڪم ڪيو سندن ڪتاب بنات الرسول، قبله جو مسئلو ۽ احياءَ القلوب (اهو ڪتاب شيخ عبدالحق محدثؒ جي ڪتاب جذب القلوب جي مدد ۽ طرز تي مدينه منوره جي تاريخ تي آهي. انهيءَ زماني جي مشهور ڪتابن مان هئا پر افسوس جو اهي اڄڪلهه ناپيد آهن.

مولانا صاحب پنهنجي زماني جو لاثاني مقرر ليکيو ويندو هو ۽ مٿن 1939ع کان 1940ع ۾ ٻه دفعا خوني حملا به ٿيا، مگر ٻئي دفعا قدرتاً بچي ويا مگر شديد زخمن جي ڪري پهرين دفعي منو مهينو ۽ ٻئي دفعي هڪ مهينو سول اسپتال سکر ۾ علاج لاءِ داخل رهيا.

ريشمي رومال تحريڪ جو هيءُ مجاهد ۽ سرڪار برطانيه جو دشمن نمبر هڪ مارچ 1940ع ۾ پنهنجي مالڪ حقيقي ڏانهن راهي ٿيو. پٺيان به پٽ حاجي محڪم الدين قاسمي ۽ مسٽر رڪن الدين قاسمي وڪيل ۽ چار ڌيئر ڇڏي ويا. (مسٽر رڪن الدين قاسمي)

مولانا محمد قاسم رکوي رحہ

مولوي محمد قاسم سن 1887ع ۾ قلپوٽہ تعلقي رتي ديري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ حڪيم حاجي الله بخش جي گهر پيدا ٿيا. تعليم جي ابتدا پنهنجي ڳوٺ جي مسجد کان ڪيائون، بعد ۾ پنهنجي ننڍي ڀاءُ مولانا محمد هاشم سان گڏ بنگل ديري ۾ عربيءَ جي تعليم حاصل ڪرڻ شروع ڪيائون، ان کان پوءِ ميرو خان، ڳڙهي ياسين ۽ پنهواريءَ ۾ تعليم وٺي درس نظامي ختم ڪري بنگل ديري لڳ ڏٽي واهڻ ڳوٺ ۾ درس تدريس جو ڪم شروع ڪيائون.

ڳڙهي ياسين جي مدرسي ۾ داخلا وقت هڪ عجيب و غريب واقعو ٿيو. مولانا صاحب پنهنجي ننڍي ڀاءُ مولوي محمد هاشم سان گڏ ڳڙهي ياسين جي مدرسي ۾ داخلا لاءِ ويا. ليڪن مدرسي جي صدر مدرس مولانا محمد قاسم ياسينوي مدرسي ۾ شاگردن جي ڪثرت سبب کين داخل ڏيڻ کان معذوري ظاهر ڪئي. ٻئي ڀائر نااميد ٿي ڳوٺ واپس آيا. مولانا محمد قاسم ڏاڍو مغموم ۽ دل شڪستہ رهڻ لڳو. ليڪن چند ڏينهن بعد کين خواب ۾ بشارت ملي تہ ٻئي ڀائر ڳڙهي ياسين وڃو ۽ اوهان جي داخلا ٿي ويندي، ٻئي ڀائر ڳڙهي ياسين آيا ۽ مولانا ياسينوي کين ڏسي مرڪيو ۽ کين چيائين تہ اوهان فلاڻي ڪمري ۾ وڃي رهو.

مولانا موصوف ڏٽي واهڻ ۾ سالن جا سال پڙهائيندو رهيو ۽ گهڻي عرصي بعد جڏهن سندن ننڍو ڀاءُ مولوي محمد هاشم نيئن ڳوٺ ۾ اچي رهيو تہ مولانا موصوف بہ ڏٽي واهڻ کي ڇڏي اچي رڪ ۾ سڪونت پذير ٿيو ۽ اتي عربي مدرسو قائم ڪري تعليم ڏيڻ لڳو ۽ زندگي جي آخري ڏينهن تائين اتي تعليم ڏيندو رهيو.

مولانا صاحب فارسيءَ ۾ ڪافي شعر چيو آهي پر افسوس جو ان مان ڪجهہ بہ هاڻي موجود نہ آهي. گهڻو ڪري اهو مواد 1942ع جي ٻوڏ ۾ لڙهي ختم ٿي ويو ڇو تہ مولانا صاحب انهيءَ زماني ۾ رڪ ۾ سڪونت پذير هو.

مولانا مرحوم هڪ وڏو عابد ۽ خدا ترس بزرگ هو دنيا جي اٽڪين

ٻڌڪين کان دور پنهنجي مالڪ حقيقي جي رضامنديءَ ۾ ڪوشان رهندو هو. سندن سڄو وقت درس تدريس يا عبادت الاهي ۾ گذرندو هو پئسي جي خواهش يا آرام واري زندگي کان ڪوهين پري ڀڄندو هو.

مولانا صاحب عاليشان خوش خط هو. سندن سنڌي خواه فارسي لفظ چٽڪ موتيءَ جا داڻا هوندا هئا.

سياست يا نمائش سندن طبع جي بلڪل مخالف شيون هيون.

هي درويش منش ۽ عالم باعمل بزرگ 1947ع ۾ پنهنجي رب سان وڃي مليو. مولانا صاحب کي هڪ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ هئي سندن پٽ تہ مولانا جي وفات بعد جلد فوت ٿي ويو. باقي سندن ڌيءَ راقم الحروف جي گھرواري آهي.

(رڪن الدين قاسمي)

مولانا عبدالغفور همايوني رحہ

اسان جي سونهاريءَ سنڌ ۾ چوڏهين صدي هجريءَ ۾ جيڪي مشهور ۽ مقتدر علمي شخصيتون ٿي گذريون آهن، مولانا عبدالغفور همايوني ﷫ جو اسم مبارڪ بہ انهن ۾ شامل آهي. مولانا صاحب گھڻين ئي خوبين جا مالڪ هئا پاڻ هڪ ئي وقت عالم فقيہ، مفتي، مؤرخ، حڪيم، شاعر، اديب، اهل الله ۽ اهل دل هئا.

مولانا صاحب جو والد حضرت خليفو مولانا محمد يعقوب صاحب هو جيڪو مشهور عالم ۽ ناميارو مدرس ٿي گذريو آهي. خليفو صاحب ذات جو پيچوهو ابڙو هو ۽ اصل "چٽ" رياست قلات (بلوچستان) جو وينل هو. خليفي صاحب جن والي قلات مير نصير خان جي وقت ۾ پنهنجي استاد مولانا عبدالحليم ڪندوي سان گڏ اباڻي ڳوٺ مان لڏي جيڪب آباد جي ويجهو آباد جي ڳوٺ ۾ سڪونت اختيار ڪئي. ڪجھہ وقت کان پوءِ همايون جي ٻن زميندارن غازي خان سومري ۽ مسو خان سڏائي جي استدعا تي مولانا ڪندوي ﷫ ۽ خليفہ صاحب ﷫ همايون ۾ اچي رهيا ۽ اتي ئي پنهنجو مدرسو قائم ڪيائون پوءِ مولانا ڪندوي وڃي روهڙي رهيو ۽ همايون جو مدرسو مولانا محمد يعقوب جي حوالي ڪيو.

مولانا عبدالغفور جي ولادت هن ئي شهر (همايون) ۾ سن 1260 هجري مطابق 1844ع ۾ ٿي. مولانا صاحب علم پنهنجي والد ماجد وٽ حاصل ڪندا رهيا. سن 1273هه (1856ع) ۾ جڏهن سندن والد وفات ڪئي ته ان وقت مولانا همايوني جي عمر 14 سال هئي ۽ پاڻ شرح جامي جو حاشيو ”عبدالغفور“ پڙهندا هئا. باقي رهيل علم پنهنجي والد بزرگوار جي هڪ شاگرد رشيد مولوي سلطان محمد سيتپوري پنجابيءَ کان حاصل ڪيو. فراغت کان بعد مولانا صاحب پنهنجي والد جي مدرسي ۾ پڙهائڻ شروع ڪيو. ٿورڙي ئي عرصي اندر مولانا جي علمي شهرت ملڪان ملڪ پکڙجي وئي ۽ ڪيترائي طالب علم، علم پرائڻ لاءِ اچي ڪنا ٿيا. مولانا وٽان سوين طالب علم فارغ ٿيا جن مان ڪي مشهور عالم ٿي گذريا آهن. جيئن ته مولوي نبي بخش عودوي، مولوي محمد قاسم ٻڙهي ياسين وارو، سيد زين العابدين شاهه افغانستاني، مولوي حافظ محمد حيات قريشي شڪارپوري، مولوي عبدالرحمان ميمڻ شڪارپوري، مولوي محمد مبارڪ ميان ڳوٺ وارو مولوي محمد يعقوب بلوچستاني، مولوي محمد اسماعيل شاهلاٽي، مولوي عبدالرحمان ڏامراهه ۽ مولوي دين محمد ٻتوي وغيره.

فقه ۽ فتويٰ ۾ مولانا همايوني تمام گهڻو بلند هو. بلوچستان جا حڪمران شرعي فتوائن لاءِ مولانا ڏانهن رجوع ڪندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن شاهي جرڳن نبيرڻ لاءِ مولانا کي بلوچستان ڏانهن به گهرائيندا هئا. مولانا همايوني جا پنهنجي هم عصر عالمن مان حاجي حسن الله صديقي پاٽائي، مولانا پير سيد رشدالله جهنڊي واري، مولانا عبدالله بنگل ديرائي ۽ مولانا ارشاد حسين رامپوري سان وڏا وڏا تحريري مناظرا ٿيندا هئا.

مولانا صاحب 75 ورهين جي عمر ۾ 11 رمضان المبارڪ 1336هه (جون 1918) جمعي رات تي وفات پاتي ۽ پنهنجي والد بزرگوار جي پاسي ۾ مدفون ٿيا. مولانا دين محمد ”اديب“ فيروز شاهي مولانا همايوني جي وفات جو مادو هيٺين طرح ڪڍيو آهي:

چو اسم و نيز مسماش بود عبد غفور
سر وفات بد ان از سر يقين مغفور

(1336)

اولاد:

مولانا صاحب کي پٽ جو اولاد ڪونہ هو ان ڪري سندن وفات بعد سندن ڏوهٽو ميان عبدالباقي مسند نشين ٿيو جيڪو هڪ عالم دين ۽ مفتي هو. ميان صاحب 1383هہ (1963ع) ڌاري رحلت ڪئي. ان ڪان پوءِ ميان صاحب جو فرزند ميان عبدالباري درگاه جو وارث بڻيو.

تصنيف:

مولانا صاحب عربي، فارسي، سنڌي ۽ هندي ٻولين ۾ شاعري ڪئي آهي. سندن تخلص "مفتون" هيو. همايوني صاحب جي سنڌي غزلن ۽ ڪافين جو مجموعو "ديوان مفتون" نالي ڪيترا دفعا ڇپجي چڪو آهي. باقي "ديوان مفتون" عربي، فارسي ۽ هندي شعرن وارو گم ٿي ويو آهي. مولانا جون فتوائون هزارن جي تعداد ۾ آهن، جن مان فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ ٻہ ٻہ جلد شايع ٿيا هئا. مولانا جي طبي لغت "فرهنگ همايوني" شايع ٿيل آهي. ان ڪان سواءِ فقہ ۾ سندن ٻيا بہ ڪتاب آهن جيڪي اجا تائين ڇاپي هيٺ نہ آيا آهن.

مولانا صاحب گوشہ نشين رهندا هئا. سندن رهڻي يڪ سوئي ۽ خلوت نشيني جي هوندي هئي، در تي دربان ويٺل هوندو هو واري سان اجازت موجب ماڻهو زيارت يا ملاقات لاءِ ايندا هئا. مشهور ڪتاب "تذڪره مشاهير سنڌ" ۾ مولانا همايوني بابت هن طرح رقم آهي. "مولانا صاحب ڪڏهن ڪنهن کي هٿ نہ ڏيندو هو. قلم يا ڪتاب کي بہ چادر اندران هٿ ۾ جهلي ڏسندو هو. تمام گهٽ ڳالهائيندو هو سواءِ پڇڻ جي ڪنهن بہ شيءِ جو جواب ڪونہ ڏيندو هو. نماز جو ايترو گهڻو پابند ڪونہ هو ۽ نہ وري ڪنهن ماڻهوءَ کي نيڪ يا بد ڪم کان روڪيندو هو. جنهن ڪري سندس حياتيءَ ۾ ئي همايون جو شهر ۾ بي ديني تمام گهڻي وڌي ويل هئي. چوندا هئا تہ مولانا همايوني کي حضرت رسول ڪريم ﷺ جن خواب ۾ هٿ ملايو آهي تنهن ڪري ٻئي ڪنهن کي بہ هٿ ڏيڻ روا نہ آهي. مگر اها ڳالهہ غلط آهي. حڪيم مولوي عبدالرزاق ترائي واري بيان ڪيو تہ مولانا همايوني ڪان مان پاڻ پڇيو تہ اوهان جو هٿ حضرت رسول الله ﷺ سان ملايل آهي ڇا؟ جو هاڻي ٻين کي هٿ ئي نٿا ڏيو يا ڪنهن شيءِ کي ڇهيو بہ نٿا؟ جواب ۾ فرمايائين مون کي حضرت صديق اڪبر رضي الله عنه ۽ عڪرمہ اصحابيءَ جو خواب

۾ ديدار ڪيل آهي ۽ بس! ڪيترا اهڙا بہ واقعا ٿيا ڪن حالتن ۾ ڪنهن بيمار جي نبض ڏٺائون تہ برابر هڪ سو گهڙي پاڻيءَ سان هٿ ڌوئاريندا هئا، تڏهن مس هٿ جي صفائيءَ جو يقين ايندو هون. (عبدالرحمان جتوئي)

مولانا عبدالغفور همايوني پهريون مولانا محمد يعقوب عرف عبدالله سومراڻي واري وٽ پڙهيا، جو اهو بزرگ پنهنجي استاد خليفہ محمد يعقوب جي وفات بعد همايون ۾ رهي پنهنجي استاد زاده کي پڙهائيندو رهيو. مولانا همايوني جو تحريري مباحثو دارالعلوم ديوبند ۽ مولانا ٿانوي رحمه الله سان بہ ٿيندو رهندو هو. ڪن فتوائن ۾ مولانا همايوني جي تحقيق پٽاندڙ مولانا ٿانوي رجوع بہ ڪيو هو. مولانا همايوني احتياط الظهر جي مسئلي ۾ سخت موقف رکندو هو. حضرت مولانا عبيدالله سنڌي رحمه الله امروٽ شريف ۾ رهڻ واري زماني ۾ ڳوٺن ۾ جمعي جي جواز ۽ احتياط الظهر پڙهڻ جي عدم جواز تي اعليٰ درجي جو عربي ۾ ڪتاب ازالة الشبهة عن فرضية الجمعة“ 1312هہ ۾ تصنيف ڪيو. جيڪو اردو ترجمي سميت 1317هہ مطبع احمدي لاهور مان ڇپيو هو. مولانا سنڌي اهو ڪتاب تحصيل علم کان 4 سال پوءِ لکيو آهي پر اهو ڪتاب پنهنجي مضامين ۽ طرز استدلال ۾ نهايت حيرت انگيز ۽ لاجواب آهي. ان جي جواب لکڻ لاءِ مولانا همايوني قلم کنيو. توڙي مولانا همايوني صحيح جواب نہ ڏيئي سگهيو آهي پر هن جي انداز ۽ علمي اغلوطات جو ڪيس داد ڏيو. مولانا همايوني حمد کان پوءِ لکي ٿو ”اما بعد فقد وصل الی رسالة من تصنيف الشيخ عبيدالله امروتی التی صنفها فی المنع عن الظهر الاحتياطی فوجدتها کبيت العنکبوت بل اکثر قصورا“ آخر ۾ لکي ٿو ”قد تمت بعون الله تعالیٰ وحسن توفيقه الرسالة المسماة بالفوائد الملهمة فی رد ازالة الشبهة والحمدلله اولا و آخرا وظاهرا و باطنا“ (عبدالغفور همايوني) مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ هڪ مجموعو آهي، جنهن جي منڍ ۾ ازالة الشبهة ۽ ان کان پوءِ پنج قلمي رسالا آهن جيڪي تصنيف مولانا همايوني جي ۽ ڪتابت مولانا مفتي سعدالله خيرپوري جي آهن. (1) الفوائد الملهمة في رد ازالة الشبهة صفحا 31 آخر ۾ ڪاتب لکي ٿو تمت يوم الثلاثاء لعشر خلون من صفر المظفر 1322هہ في بلدة خيرپور عند اقامتي فيها للا فتاء فقط محمد سعدالله (2) جواب فتويٰ مولوي عبدالغني ڪڏهري. ان رسالي ۾ احتياط الظهر جي منع جو جواب آهي ان ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ”وايضا صرح به صاحب الانواع اعنی المولوی محمد اللاهوری قد

صنف انواعه ترجمة لفتاوىٰ عالمگيرى حيث قال“ (جہاں ہوں سب کفار جائز ہے مسلمان ليوں جمعہ گذار) انتهت عبارة الانواع. ان جي ڪتابت ـ 10 صفر 1322هـ ۾ پوري ٿي. ان مان معلوم ٿيو تہ فتاويٰ عالمگيري جو پنجابي منظوم ترجمو ٿيو هو. (3) الدرالمنثور في رد منڪري الاستمداد من اصحاب القبور ان جي ڪتابت بہ اڳاري ڏينهن 16 يا 17 صفر 1322هـ ۾ ٿي. ان ۾ سماع موتيٰ جي اثبات تي گهڻو زور ڏنو ويو آهي. مفتي سعدالله‌رحمه‌الله جا ترديدي حاشيہ بہ ڪنارن تي لڳل آهن. (4) التنبيہ العظيم مولوي فيض الڪريم ڳوٺن ۾ جمعو پڙهڻ جي جواب ۾ آهي، ان جي ڪتابت بہ 16 يا 17 صفر 1322هـ ٿي. (5) اثنا عشريہ اهو منجي المومنين جي رد ۾ لکيل آهي. اهو رسالو بہ مفتي سعدالله انصاري خيرپور ۾ خميس ڏينهن 15 جمادي الاول 1323هـ ۾ لکيو هو. مفتي صاحب جا اکر نہ آهن پر موتيءَ جا داڻا آهن. دوست محترم نياز همايوني سنڌ جي طبي تاريخ ۾ مولانا همايوني جي ڪتاب مجربات همايوني جو ذڪر بہ ڪيو آهي. تذڪره شعراء سکر ۾ ٻين ٻن ڪتابن رسالہ حساب هندسہ بهار عشق پارسي (مثنوي) جو ذڪر ڪيو ويو آهي. سنڌ جي زمين خراجي آهي ان موضوع تي مولانا جو هڪ تحقيقي رسالو بہ لکيل آهي، جيڪو مفتي رشيد احمد ڪراچي واري پنهنجي مجموعہ فتاويٰ احسن الفتاويٰ ۾ سمورو نقل ڪيو آهي. مولانا همايوني آخري عمر ۾ وهمي ٿي پيا هئا. نماز لاءِ بہ ٻاهر ڪونہ نڪرندا هئا. هڪ ڀيري حضرت امروٽي‌رحمه‌الله سان شڪارپور يا رڪ اسٽيشن تي مليا. گهڻو ڪري عصر نماز جو وقت هو حضرت امروٽي فرمايس تنهنجا مريد چوندا آهن تہ سائين! مدينہ وچي نماز پڙهندو آهي. نماز پڙهاءِ تہ مريدن جا غلط خيال ختم ٿين. مولانا گهڻا ئي عذر ڪيا پر آخر امامت ڪري نماز پڙهايائون.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي عبدالباقي همايوني رحہ

مولوي عبدالباقي بن ميان محمود بن ميان محمد شريف پيچوهہ اصل ويٺل ڪريم بخش ضلع جيڪب آباد جا آهن. ميان محمود ۽ ان جو وڏو ڀاءُ

ميان عبدالله همايون ۾ مولانا عبدالغفور وٽ پڙهندا هئا. ميان محمود فارغ التحصيل ٿيو تہ همايوني صاحب کيس پنهنجو نياڻو ڏنو. مولانا عبدالغفور همايوني کي صرف ٻہ نياڻيون هيون. ننڍي ننڍي هوندي ئي فوت ٿي وئي ۽ وڏي نياڻي پنهنجي ذات جي انهيءَ عالم کي سڏي پرڻايائون، ميان محمود کي ٻہ پٽ مولوي عبدالباقي، ميان عبدالهادي ۽ ٽي نياڻيون ٿيون. مولوي عبدالباقي 1327هہ ۾ ڄائو ۽ اڃان 9 سالن جو هو تہ سندس نانو فوت ٿي ويو. سندس والده مولوي محمد قاسم ياسيني کي چيو تہ توهان هتي رهي منهنجي ٻار کي پڙهايو. ان معذرت ڪئي ۽ پنهنجي شاگرد ۽ ننڍي ڀاءُ مولوي محمد ابراهيم کي همايون ۾ رهايو جنهن مولوي عبدالباقي کي سڄو علم پڙهايو. دستاربندي ڪري پنهنجي استاد سان گڏ پڙهائڻ لڳو ۽ پنهنجي ناني جي گادي ٻہ سنڀاليندو رهيو. مولوي صاحب فتويٰ جو چڱو ماهر هو. ڪوئي مسئلو پڇندو هو تہ مراقبو ڪري سوچي يڪدم چوندو تہ فلاڻي ڪتاب جو فلاڻو صفحو ڏسو. اهو مسئلو ان ڪتاب جي انهيءَ صفحي مان حل ٿيندو هو. مولوي صاحب وٽ ڪيترائي ماڻهو علم حاصل ڪري ويا. پنهنجي پٽن جي پارسي تعليم لاءِ مولانا عبدالرحمان ضيائي کي رکيو هئائون. سندس پٽ مولوي عبدالباري ۽ مولوي حڪيم صدرالدين ننڍا هئا تہ ڊاڪٽر دائودپوٽہ همايون ۾ آيو. اهو ان وقت سنڌ جو تعليمي ڊائريڪٽر هو. مولوي محمد ابراهيم انهن ٻنهي ننڍڙن شاگردن کي ست اٺ سوال جواب عربي ۾ سيکاريا. ڊاڪٽر صاحب آڌو هڪ پڇي ۽ ٻيو ان جو جواب ڏي. اهي مختصر سوال ۽ جواب ڊاڪٽر صاحب جي آمد ۽ شخصيت متعلق هئا، علامہ ڏاڍو خوش ٿيو. علامہ انهن ٻارن کان پڇيو تہ خاف در اصل چہ بود. ٻارن چيو خاف در اصل خِوف بود. علامہ چيو تہ دراصل خَوَفَ بود. ٻارن ڪٿي ماٺ ڪئي. سندن استاد ٻہ وينو هو. پوءِ پنهنجي جاءِ تي مولوي محمد ابراهيم ۽ مولوي عبدالباقي علامہ کي سمجهايو تہ خاف در اصل خِوفَ هو. ان تي علامہ فرمايو مولانا! اوهان جي عربي باقاعده ۽ اسان جي عربي بي قاعده آهي.

وفات:

مولوي عبدالباقي سومر ڏينهن 24 محرم1383هہ ۾ فوت ٿيو ان جي وفات جي تاريخ مولوي محمد ابراهيم ياسيني چئي آهي.

آه افسوس کہ آن فاضل فیاض جھان	آنکہ بادین نبی بود ھمیشہ مشغول
مسند آرائی بسجادہ غوث عالم	مرجع خلق خدا بود و ہم اصحاب عقول
بیست چارم تاریخ محرم بود	کہ دران پیک اجل برسر او کرد نزول
جستجو چونکہ نمودم زبرائے تاریخ	گشت ز عالم افلاک ندائے موصول
زاھدے ھادی علامہ عبدالباقی	بجنان جاء گزین است احباب رسول

اولاد:

5 پٽ مولوي عبدالباري (سجاده نشين). مولوي حڪيم صدرالدين، محمد ايوب، اعجاز احمد، الطاف احمد ۽ هڪ نياڻي جيڪا ميان محمود جي پاڻتي جي پٽ مولا بخش کي ڏنائين، اهو بہ هتي پڙهيو ۽ شادي ڪري هتي ئي رهي پيو. مولوي عبدالباري کي 6 پٽ ارشاد احمد عرف بابو محمود، نياز احمد، زبير احمد، طفيل احمد، عبدالباقي عرف بابا ۽ سهيل احمد ۽ چار نياڻيون آهن. مولوي صدرالدين کي بہ پٽ شمس الدين، علاءالدين ۽ هڪ نياڻي آهي. (مولوي حڪيم صدرالدين)

مولانا حڪيم فضل الله رحہ

مولوي فضل الله بن ڏاتر ڏنو سومرو شڪارپور ۾ ڄائو ان جو خاندان قديمي شڪارپوري آهي. مولانا عبدالرحمان ميمڻ شڪارپوري وٽ پڙهيا، دوره حديث مولانا عبدالحڪيم وٽ پڙهيا ان مدرسي ۾ جيڪو ان پاڻ قائم ڪيو هو ڪجهہ وقت دارالعلوم ديوبند ۾ بہ پڙهيا، دهلي ۾ اجمل خان وٽ طب پڙهيا، فارغ ٿي حڪمت جو ڪم شروع ڪيائون ۽ ان ۾ وڏو ڪمال حاصل ٿين. ابتدا ۾ شريعت جي پوري پابندي نہ ڪندا هئا پر مولانا اشرف علي ٿانوي رحمة الله عليه جي صحبت ان ۾ تبديلي آندي، سال ۾ هڪ مهينو ٿانہ ڀون وڃي رهندا هئا. اتان اجازت بہ مليل هين، شڪارپور ۾ مدرسہ اشرفيہ جاري ڪيائون. مولانا قاري محمد ميهڙ وارو بہ ان ۾ پڙهائيندو هو ۽ مدرسي کي چڱي ترقي وٺرايائون جيڪو اڄ تائين هلي رهيو آهي. 1931ع ۾ حج ڪيائون وري

1960ع کان پوءِ سانده ست حج ڪيائون. پاڻ ڏاڍا نيڪ هئا 35 سالن کان وٺي روزانہ بلاناغہ ڏه پاره قرآن پاڪ جا تلاوت ڪندا هئا ۽ روزانہ 25 هزار پيرا اسم ذات پڙهندا هئا، تهجد بہ ڪڏهن قضا نہ ٿين. سفر جي دوران ريل گاڏيءَ ۾ بہ اهي معمول نہ گسايائون. 1972ع ۾ 72 ورهيہ عمر ۾ وفات پاتائون.

اولاد:

ڇهہ پٽ مولوي حبيب الله، ثناءُالله، مولوي لطف الله، حڪيم بشير احمد حڪيم نذير احمد ۽ ظفر احمد. هڪ نياڻي جيڪا عبدالسميع سومره جي نڪاح ۾ آهي. (مولوي لطف الله)

مولانا الاهي بخش اعواڻ رحہ

مولوي الاهي بخش بن وڏيرو غوث بخش بن مير محمد بن عبدالحق اعواڻ اصل پنجاب پاسي جا هئا. ميرن جي صاحبيءَ ۾ شڪارپور ۾ اچي رهيا. مولوي صاحب 1900ع جي لڳ ڀڳ ڄائو شڪارپور ۾سنڌي ۽ ڪجهہ انگريزي پڙهي سکر ويو ۽ نم جي چاڙهي وٽ سلاوٽن واري مسجد جي مدرسي ۾ رهندو هو ۽ انگريزي بہ پڙهندو هو ان وقت سندس شادي ٿيل هئي. سکر ۾ رهندي هن جي طبيعت ۾ ڦيرو آيو ۽ اتان پڇي امروٽ شريف هليو ويو. پوءِ کي ان جي ڪا سڌ ئي نہ رهي، حضرت امروٽيؒ جي خدمت ۾ رهيو ۽ اتي علم پڙهڻ لڳو. مهينو کن پڙس ڳولي نيٺ سکر جي سنگتين جي ڏس تي امروٽ شريف ۾ اچي پٽ سان مليو. حضرت امروٽيؒ چيس وڏيرا! هي فقير آهي هن جو لاڙو دين ڏي آهي هن کي زور سان انگريزي ڇو ٿو پڙهائين؟ هو نہ ٿو پڙهڻ گهري، روئي اچي دانهن ڏني اٿس. وڏيري چيو سائين! جيئن مالڪ جي مرضي پر گهر تہ اچي، امروٽ شريف ۾ پڙهندو رهيو گهر ايندو هو تہ چادر جي جهنبٽ ماري هلندو هو گهٽ ملندو هو ۽ گهٽ ڳالهائيندو هو پوءِ ڪجهہ وقت مولوي خليفہ يار محمد وٽ پڙهيو وري امروٽ شريف موٽي ويو ۽ اتي ئي ڪتاب پورا ڪيائين، حضرت جن جي معرفت دارالعلوم ديوبند ويو. مولانا اشرف علي ٿانويؒ وٽ بہ ڪجهہ وقت رهيو.

حضرت جن جي معرفت طبي علم لاءِ اجمل خان جي طبيہ ڪاليج دهلي ۾ داخل ٿيو حڪمت ۽ ڊاڪٽري پڙهيا اتي ڊاڪٽري بہ اردو ۾ پڙهائي ويندي هئي. 5 سال ان ڪاليج ۾ پڙهي ڊگري ورتائين. ان کان پوءِ دهلي جي وڏن حڪيمن، ڊاڪٽرن ۽ عالمن سان رهاڻيون ڪيائين، دهلي جي مشهور نابينا حڪيم عبدالوهاب کان بہ استفاده ڪيائين، اهو نابينا حڪيم حيدرآباد دکن جو فيملي حڪيم تي رهيو هو. ان کان پوءِ حضرت امروٽيؒ جي مشوري سان شڪارپور ۾ پنهنجو دوا خانو کوليائين. ان جو افتتاح حضرت امروٽيؒ پاڻ ڪيو هو ان موقعي تي حضرت مولانا غلام محمد دينپوري ۽ سيد قاري شير محمد شاهہ گهوٽڪي وارو ۽ ٻيا عالم آيا هئا. قاري صاحب سان مولوي صاحب جو گهاٽو تعلق هو. مولانا جو دواخانہ اشرفيہ مشهور هو. دوائن جي فهرست ڇپيل هوندي هئي، مولانا جن تعليم بہ جاري رکي پاڙي جي مسجد ۾ صبح جو درس قرآن ڏيندا هئا ۽ امام بہ هئا 63 ـ 1964ع ۾ فوت ٿيا.

مولانا جا بہ سڳا پاٽر آهن وڏيرو حسين بخش جيڪو سکر لوڪل بورڊ جو ميمبر ۽ شڪارپور ميونسپالٽي جو چيئرمين رهي چڪو آهي. بشير احمد مولوي صاحب کي هڪ پٽ خورشيد احمد ۽ هڪ ڌيءَ آهي ۽ وڏيري حسين بخش کي بہ پٽ وحيد احمد ۽ واجد علي ۽ هڪ نياڻي آهي.

(وڏيرو حسين بخش اعواڻ)

مولانا حڪيم الاهي بخش سومرو رحہ

مولوي صاحب جي ولادت شڪارپور شهر ۾ سن 1912ع ۾ ٿي، ننڍي هوندي والد کيس سنڌي اسڪول نادر واري (هاڻي قاضي محلہ پرائمري اسڪول) ۾ داخل ڪيو. ننڍي هوندي کان ئي پنهنجي ذهين دماغ ۽ قابليت سبب سنڌي چوٿون درجو پهريون نمبر کڻي سان پاس ڪيائين. انهيءَ وقت جي هندو استادن سندن والد صاحب کي گهرائي مولوي صاحب کي اسڪالرشپ درماه بہ روپيا ڏيڻ جو ٻڌايو ۽ صلاح ڏني تہ مولوي صاحب کي انگريزي پڙهڻ لاءِ انگريزي اسڪول ۾ داخل ڪرائجي، مولوي صاحب جيئن تہ حضرت مولانا تاج محمود امروٽيؒ جو صحبتي ۽ مريد هو

تنهن ڪري ننڍي نينگر کي حضرت جن وٽ وٺي ويو ۽ سائين جن کي حقيقت ڪيائين ۽ آئينده لاءِ مشورو پڻ گهريائين. حضرت امروٽيؒ ننڍڙي الاهي بخش کي پاڻ وٽ ويهاري سندس والد کي مخاطب ٿي چيو ته پٽ! انگريزن جو علم پڙهي ڇا ڪندو، کين ديني علم پڙهايو ايئن چئي ڪريما جو ڪتاب کڻي الاهي بخش کي سبق شروع ڪرايو ۽ هڪ ٻن ورقن کان پوءِ پويان به ورق پڙهائي دعا ڪيائون ته شال ستو عالم ٿئي. بزرگ جي دعا سان مولوي صاحب جن 18 سالن جي ننڍڙي عمر ۾ فارغ ٿيو دستاربندي ڪيائين. سندن استاد سندن سوٽ مولوي عبدالعلي ولد مولوي نبي بخش عودوي هو ۽ وقت بوقت مولوي نبي بخش به کين پنهنجي علم جي فيض مان واس ڏيندا رهيا. مولوي نبي بخش عودوي مولوي الاهي بخش کي پنهنجو ائون پٽ ڪري ليکيندا هئا.

مولوي الاهي بخش جي دستاربندي ڪرڻ کان پوءِ سندن والد وري کين حضرت تاج محمود امروٽيؒ جن وٽ وٺي ويا ۽ عرض ڪيائون ته سائين هاڻي کيس ڇا ڪرڻ گهرجي. بزرگ جن دعا جا هٿ کڻي مولوي الاهي بخش کي چيو ته پٽ! حڪمت سک ۽ الله تعاليٰ ڏوڙ مان ذرڻ ڪندو ۽ ٿيو به ايئن. مولوي الاهي بخش جيڪب آباد جي حڪيم قائم الدين وٽ حڪمت سکڻ ويو ۽ پنهنجي ذهانت ۽ خداداد لياقت سبب چند مهينن جي قليل عرصي ۾ حڪمت سکي ورتي ۽ سکر تعلقہ جي محمدا آباغ ڳوٺ ۾ حڪمت شروع ڪيائين. سن 1936ع ڌاري مولوي صاحب پنهنجو مطب تعلقي سکر جي رستم ڳوٺ ۾ کوليو ۽ سن 1956ع تائين رستم ۾ حڪمت ڪندا رهيا. 1956ع ۾ سندن والد کي فالج ٿي پيو. تنهن ڪري پنهنجي والد جي خدمت ۽ علاج جي لاءِ رستم واري 20 سالن جي مطب کي خيرباد چيو ۽ شڪارپور تعلقہ جي خانپور ڳوٺ ۾ مطب کوليائين. ۽ شڪارپور کان خانپور واري مطب ۾ روزانہ سندن اچڻ وڃڻ ٿيندو رهيو ۽ اهڙي نموني حقوق والدين به پورو ڪندا رهيا ۽ گذر معاش پڻ.

مولوي الاهي بخش نہ صرف عالم دين هئا پر عالم باعمل متقي، انصاف پسند پڻ هئا. حق گو به هڪڙائي هئا. کهڙي به ڏکي وقت سچ ڇوڙڻ کان ڪين رهندا هئا. قادري سلسلي ۾ حضرت امروٽيؒ کان پوءِ خليفي محمد صالح بائجي وارن سان وابستہ هئا. سندن وفات 18 جنوري 1960ع بروز سومر شڪارپور ۾ ٿي. (پروفيسر عبدالقدوس شڪارپوري)

سيد دين محمد شاهه رحه (نور محمد شجراه)

سيد باغ علي شاهه کي پنج پٽ هئا. ميان نصير شاهه، مبارڪ شاهه، حميد شاهه، منصب شاهه ۽ دين محمد شاهه. انهن مان دين محمد شاهه صاحب ولايت بزرگ ٿي گذريو آهي. پاڻ 1853ع ڌاري تولد ٿيا. جوانيءَ ۾ کيتيءَ جو ڪم ڪندا هئا. 25 سالن جي عمر ۾ حافظ محمد صديق ڀرچونڊي ﷫ سان تعلق ٿين، ٻه مهينا سانده اتي رهي ذڪر ڪمايائون، پوءِ کين مرشد اشارو ڪيو ته مولانا تاج محمود امروٽي﷫ سان تعلق رکو. اتان امروٽ شريف آيا ۽ ٽي چار مهينا ذڪر ۽ رياضت ڪيائون. حضرت امروٽي کين اجازت عنايت ڪئي ۽ پنهنجي ڳوٺ وڃي رهڻ جي تلقين ڪئي، هتي اچي ذڪر اذڪار کي لڳي ويا، ماڻهن سان همدردي ۽ ڀلائي ۾ به گهڻو ڪوشان رهيا. شروعات ۾ کين ڪجهه ڏکيائي ٿي پر آهستي آهستي نالو روشن ٿي ويو ۽ ماڻهن جي رجوعات ۽ عقيدت وڌندي وئي، هڪ فقير سهتڪ بگٽي شاهيءَ لڳ دعوت ڪئي، بزرگن کي ايڏو جلال هو جو ڳوٺ جا ماڻهو جيڪي تقريباً سڀ جرائم پيشه هئا ڳوٺ ڇڏي ڀڄي ويا ايتري قدر جو دعوتي به دنبا ڪاهي آيو ۽ چيائين سائين هي جماعت ڪان تيار ڪرايو. مان ماني جو بندوبست ڪريان جو ماني ۽ ڀاڄي لاءِ ماڻهو ڪونهي، پوءِ آهستي آهستي اهي بگٽي بزرگن ڪان متاثر ٿيا ۽ پڪا جماعتي بڻجي پيا. پاڻ نهايت حق گو هئا ۽ سندن صحبتين ۾ به اهو رنگ هو هڪ ڀيري حضرت امروٽي﷫ کي خانبهادر الهه بخش اڊي جي دعوت هئي، ان سفر ۾ سيد دين محمد شاهه ۽ ان جو تعلقدار فقير عبدالڪريم ملڪ (عبدالغني شاهه جو سهرو) به ساڻ هو. بنگلي جي جنهن ڪمري ۾ بزرگ رهيل هئا ان جي ڀر واري ڪمري ۾ خانصاحب جو وڏو پٽ محمد پناه خان گرامون فون رکيو ويٺو هو جيڪو شوق مان تازو وٺي آيو هو. فقير عبدالڪريم هاسو ڪٽي ان فوني کي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو. خانصاحب کي غصو آيو پر حضرت امروٽي﷫ جي ڪري ڪجهه نه سگهيو. پاڻ تر ۾ صلح ۽ امن جي به گهڻي ڪوشش وٺندا هئا ۽ زميندار به سندن چڱي تعظيم

ڪندا هئا. هڪ ڀيري محمد خان بنگلاڻي ۽ سردار نبي بخش ڀوڙجي وچ ۾ هڪ ٻانهن ڪٽڻ تي تڪرار تي پيو. ٻئي ڌريون زوريون هيون وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويون پر سيد دين محمد شاهه جي وچ ۾ اچڻ سان صلح ٿيو.

اولاد:

وڏي گهر مان هڪ پٽ محسن شاهه ۽ هڪ نياڻي ٿي ۽ ٻئي گهر مان ٽي پٽ ٿيا، عمر شاهه، عثمان شاهه ۽ جعفر شاهه. محسن شاهه ۽ عثمان شاهه فوت ٿي ويا آهن. محسن شاهه کي پٽ عبدالجبار شاهه ۽ ٻه نياڻيون آهن ۽ عثمان شاهه کي ٻه پٽ محسن شاهه ۽ احسان شاهه ۽ 4 نياڻيون آهن. جعفر شاهه جيڪو هن وقت مسند نشين آهي ان کي 5 پٽ آهن، دين محمد شاهه عرف شبير احمد شاهه، نثار احمد شاهه، مولوي رشيد احمد شاهه جيڪو هن وقت مدرسه هاشميه ۾ استاد آهي، خورشيد احمد شاهه ۽ سراج احمد شاهه، نياڻي هئي پر فوت ٿي وئي، عمر شاهه کي ٻه پٽ عبدالنبي شاهه ۽ شفاعت احمد شاهه آهي ۽ نياڻي فوت ٿي وئي، عمر شاهه 1952ع ۾ تاج اخبار هفت روزه جاري ڪئي ۽ ٻن سالن کان پوءِ ان جو ڊڪلريشن رد ٿيو ته سرور هفت روزه جاري ڪيائين. 5 سالن بعد 1958ع واري مارشل لا ۾ ان جو ڊڪلريشن سکر ضلع جي ٽيرهن اخبارن سان گڏ ختم ٿي ويو. ان کان پوءِ مختلف اخبارن جو مضمون نگار ٿي رهيو.

سيد دين محمد شاهه عام ويا (ماري) ۾ 1918ع ڌاري فوت ٿيو.

(سيد عمر شاهه ۽ سيد شوڪت علي شاه)

مولانا سيد عابد شاهه رحه (نور محمد شجراه)

مولوي عابد شاهه بن عبدالحميد شاهه بن باغ شاهه. سيد دين محمد شاهه جو ڀائيٽيو هو ان جي تعليم عودي ۾ مولانا نبي بخش سومره وٽ، ميان جي ڳوٺ ۾ سيد مولانا محسن شاهه وٽ پوءِ جونگل ۾ مولانا درمحمد ڊول وٽ ٿي، دستاربندي به اتي ڪيائين. پنهنجي ڳوٺ ۾ تعليم ڏيڻ لڳو. سيد عمر شاهه ۽ ٻيا ان جا شاگرد آهن. وعظ ۽ تبليغ جو شوقين هو ان لاءِ سفر به گهڻو ڪندو هو. 62، 1963ع ۾ فوت ٿيو عمر تقريباً 75 سال هئي.

اولاد:

3 پٽ عبدالعزيز شاهه، الاهي بخش شاهه ۽ عبدالڪريم شاهه ۽ هڪ نياڻي هئي جيڪا فوت ٿي ويئي. (سيد عمر شاهه ۽ سيد شوڪت علي شاه)

مولانا سيد حزب الله شاهه رحه (نورمحمد شجراه)

مولوي سيد حزب الله شاهه بن منصب علي شاهه بن باغ علي شاهه اهو به ميان دين محمد شاهه جو پائيتو هو. اهو به شروعات ۾ مولانا نبي بخش عودوي وٽ پڙهيو. ميان جي ڳوٺ ۾ محسن شاهه وٽ به پڙهيو پوءِ مولانا درمحمد ڊول وٽ جونگل ۾ پڙهي اتي دستاربندي ڪيائين. پاڻ تمام سٺو ڪاتب هو. عودي ۾ مولانا نبي بخش کان پوءِ شاهه صاحب پڙهائيندو هو پوءِ تعلقي خانپور جي ڳوٺ امير علي شاهه ۾ پڙهائيندو رهيو ۽ 65 سالن عمر ۾ 15 جون 1963ع جمعي ڏينهن فوت ٿيا. پٺيان هڪ پٽ ثناءُ الله شاهه ۽ به نياڻيون ڇڏي ويا. (عمر شاهه ۽ ثناءُ الله شاه)

حافظ عبدالغني شاهه رحه (نور محمد شجراه)

حافظ عبدالغني شاهه بن منصب علي شاهه بن باغ علي شاهه جي ولادت واري هفتي ۾ سندن والد فوت ٿي ويو. حضرت امروٽي رحمة الله عليه ان جي ڪفالت ۽ پرورش ڪئي، حافظ عبدالرحمان شيخ وٽ محمدآ باغ ۾ حفظ ڪرڻ لڳو. ڳوٺ سوڍي بنگلاڻي ۾ محمد يوسف سومري وٽ به حفظ ڪيائين ۽ حفظ جي تڪميل امروٽ شريف جي مدرسه ۾ ڪيائين. پوءِ پارسي ۽ ڪجهه عربي به امروٽ شريف ۾ پڙهيو. پهريون 34. 1935ع ۾ مدرسه دارالسعادت گوري پهوڙ ۾ سفير مقرر ٿيو ۽ آخر ۾ مهتمم ٿيو ۽ نور محمد شجراه ۾ مدرسي جي اجراءَ کان پوءِ به گهڻي وقت تائين ٻنهي

مدرسن جو مهتمم رهيو. دراصل سفارت واري زماني ۾ بہ مدرسي جي سچي سنڀال عبدالغني شاهہ ڪندو هو. شاهہ صاحب نهايت محنتي ۽ هوشيار هو. مدرسن کي وڏي اوج تي پهچائي ويو. 1937ع جي اخبارن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ان سال ٽن مهينن لاءِ حضرت مولانا احمد علي لاهوري کي گوري پهوڙ ۾ رهائي علماءِ لاءِ تفسير جو دورو رکيو هئائين، جنهن ۾ 30 عالم شريڪ ٿيا هئا. سندس دور ۾ مدرسہ دارالسعادت جا هيءَ استاد رهيا آهن مولانا عبدالحڪيم سومرو، مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽہ، مولانا قطب الدين انڍڙ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، خليفہ احمد دين ۽ ٻيا. نور محمد شجراه ۾ سيد عابد شاهہ ۽ مولوي نهال الدين ميمڻ پڙهائيندا هئا پر 1361هہ ۾ سيد عبدالغني شاهہ اتي جامعہ هاشميہ جو بنياد وڌو. جنهن جو پهريون صدر مدرس حضرت مولانا مظهرالدين انڍڙ پورا 9 سال رهيو. سندس دور ۾ حضرت مولانا حافظ محمود اسعد، مولوي اميرالدين انڍڙ مولوي عبدالسبحان بجاراڻي، مولوي عبدالجبار پيچوهو فارغ ٿيا ۽ مولوي عزيزالله جروار، مولوي محمد صالح عاجز ايڊيٽر هفت روزه صبح صادق، سنڌ جو برک شاعر نياز همايوني ۽ رشيد احمد لاشاري بہ پڙهندا هئا. مولانا مظهرالدين کان پوءِ مولانا عبدالڪريم سومرو 6 سال صدر مدرس رهيو. ان کان پوءِ مختلف علماءَ پڙهائيندا رهيا. هن وقت مولانا عبدالله مهر صدر مدرس ۽ مولانا رشيد احمد شاهہ ثاني مدرس آهي. پهريون مدرسو ميان دين محمد شاهہ جي جوڙيل مسجد ۽ ان سان ملحق قبن واري حجرن ۾ هلندو رهيو پر تنگي سبب مدرسہ جي نئين عمارت جو بنياد 1944ع ۾ وڌو ويو. سنگ بنياد واري موقعي تي امام الانقلاب حضرت مولانا عبيدالله سنڌي، حضرت مولانا حمادالله هاليجوي، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ مولانا عبدالعزيز ياندوي شريڪ هئا. مولانا سنڌي ان موقعي تي جيڪا تائيدي عبارت لکي آهي ان ۾ سن 19 مئي 1944ع هندي لکيو اٿن. شاهہ صاحب هڪ مدرسو خانپور ۾ بہ جاري ڪيو هو جنهن جو صدر مدرس حضرت مولانا عبدالعزيز رتيديري وارا هئا. نور محمد شجراه ۾ وڏا بزرگ تشريف آور ٿيندا رهيا. حضرت مولانا سنڌي، مولانا بنوري مولانا احتشام الحق ٿانوي، حضرت هاليجوي، قاضي احسان احمد شجاع آبادي ۽ ٻين عمدا تعريفي نوٽ لکيا آهن. حضرت هاليجوي جا تہ غالباً ٽي نوٽ جدا

جدا وقتن ۾ لکيل آهن. حضرت هاليجوي ﷫ دستاربندي جي هڪ جلسي ۾ بہ آيا آهن. انهن بزرگن کان علاوه حضرت سيد فخرالدين شاهہ گهوٽڪي واري، علامہ دائودپوٽہ، مولانا قاسمي ۽ مولانا پانبوي جا بہ تحسيني نوٽ لڳل آهن. مدرسہ هاشميہ مدينہ يونيورسٽي سان ملحق آهي ۽ مدينہ يونيورسٽي جي اندر پاڪستان مان ان جي سند اي ڪلاس مڃي ويندي آهي. شاهہ صاحب کي چندي ڪرڻ جو هڪ عجيب طريقو هو. وڏن وڏن نوابن، سردارن ۽ ڪامورن کان سالانہ وصولي ڪري بڪ تي ڪاڻن صحيح بہ نوٽ لکائيندو هو تہ مان هر سال هيترو چندو ڏيندو رهندس. سيد عبدالغني شاهہ علماءِ جي هڪ گڏجاڻي رکي هئي نور محمد شجراع ۾ ان جي صدارت مولانا قاسمي ڪئي، ان ۾ مجلس اصلاح اللسان العربي قائم ڪئي وئي. جنهن جو مقصد هو مدرسن ۾ طلباءَ جي اندر عربي تقرير ۽ تحرير جو ملڪو پيدا ڪرڻ. حضرت هاليجوي ﷫ پاڻ نہ اچي سگهيا پر تائيد ۽ همدردي جو پيغام لکي موڪليائون. ان مجلس جا ميمبر سڄي سنڌ ۾ ٺاهيا ويا. ڊاڪٽر دائودپوٽہ تائيدي خط موڪليو سيد فخرالدين شاهہ گهوٽڪي وارا ۽ ٻيا ممبر ٿيا.

وفات ۽ اولاد:

هفتہ اخير جمادي الثاني 1968ع سومر ڏينهن فوت ٿيا. پنيان هڪ پٽ سيد شوڪت علي شاهہ ۽ ٽي نياٽيون ڇڏي ويا. سيد شوڪت علي شاهہ هن وقت مدرسي جو مهتمم آهي. سرڪاري نوڪري ۾ پرائمري ماستر بہ آهي. حضرت مولانا مظهرالدين ۽ مولانا عبدالحڪيم وٽ مشڪواة تائين پڙهيو آهي. کيس لياقت علي شاهہ، اعجاز علي شاهہ، امتياز علي شاهہ، اياز علي شاهہ، آفتاب احمد شاهہ ۽ عبدالغني شاهہ عرف اخلاق احمد شاهہ ۽ ٽي نياٽيون آهن. عبدالغني شاهہ صاحب جا 3 ڀائر هئا ميهر شاهہ، حزب الله شاهہ ۽ سعيد علي شاهہ. حزب الله شاهہ جو بيان ٽي آيو. سعيد علي شاهہ کي 4 پٽ ميهر علي شاهہ، محمد علي شاهہ، نعمت الله شاهہ ۽ نصرالله شاهہ ۽ هڪ نياٽي ٿي. (سيد شوڪت علي شاهہ)

مولانا صدرالدين شاهہ رحہ (جونگل)

مولوي صدرالدين شاهہ مرادپور (جونگل) جو هو. جونگل ۾ مولانا عابد شاهہ وارن سان گڏ مولانا درمحمد وٽ پڙهيو. ان وقت مدرسي جو مهتمم سندس والد شرف الدين شاهہ هو. فارغ ٿي تنظيم اخبار جاري ڪيائين. جيڪا چار سال ميان عبدالرحمان پرچونڊي جي سرپرستي ۾ هلايائين ۽ پوءِ آخر عمر تائين پاڻ هلائيندو رهيو. 1975ع ۾ 65 سال عمر ۾ فوت ٿيو. (سيد عمر شاهہ)

جامعہ هاشميہ جو ڪتب خانو ڏسڻ وٽان آهي ان ۾ فتح القدير ۽ هدايہ قلمي آهن ۽ مختصر ابن حاجب جي شرح عضد جو مبسوط ۽ عمدو حاشيہ خطيبي بہ قلمي موجود آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي عبدالرحمان نبي آبادي رحہ

نبي آباد تعلقہ ڳڙهي ياسين ۾ هڪ واهڻ آهي. هيءَ بزرگ ننڍي ڄمار ۾ انهيءَ ڳوٺ جي زميندارن جي خواهش سان اچي مقيم ٿيو. مولوي واليڏنہ پنهنجي ديري واري وٽان ۽ مولوي محمد مبارڪ جنڊي ديري واري وٽان علم حاصل ڪيائين. ڪجهہ مٿيان ڪتاب خليفہ محمد يعقوب همايوني وٽان بہ پڙهيو. جدا جدا فقيرن وٽان قادري طريقي ۾ شغل حاصل ڪيائين. آخر ۾ مخدوم پير بخش محمدپوري وٽان خلافت ۽ اجازت مليس. سڄي حياتي توڪل سان گذاريائين ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو پنهنجي قلم سان لکي جمع ڪيائين جنهن مان ڪيترا ڪتاب راقم فقير دين محمد وفائي وٽ موجود آهن.

هي بزرگ سنڌي ۽ پارسي جو شاعر هو. عمليات، تعويذات ۽ طب جو وڏو ڄاڻو هوءَ انهن فنن تي جدا جدا ڪتاب لکيا اٿس. تز ۾ وڏو اثر هيس ۽ معتقدن جو وڏو حلقو هيس. 63 ورهيہ عمر ۾ سن 1301هہ ۾ فوت ٿيو. پٺيان نرينہ اولاد ڪونہ ڇڏيو البت ان جا پائيٽيا موجود آهن.

(تذڪرہ مشاهير سنڌ از وفائي رحمة الله عليه)

مولانا حڪيم عبدالرزاق ترائي رحہ

مولانا جن ابتدائي تعليم پنهنجي والد صاحب وٽ ورتائون. پوءِ جندي ديري ۾ مولوي محمد حسين پٿہ وٽ پڙهيو. پوءِ مولانا عبدالغفور همايوني وٽ بہ تبرڪ خاطر ڪجهہ پڙهي فارغ التحصيل ٿيو. حڪمت پنهنجي والد وٽ سکيا. تجربي ۽ لياقت سان ان فن ۾ چڱي شهرت حاصل ٿين. ٽي ڀيرا حج ڪيو هئائون، حرمين شريفين جي علماءَ سان تعلقات هين. مولانا حديث ۽ فقہ ۾ چڱي مهارت رکندا هئا. جفر جو علم بہ ڄاڻندا هئا پر ان کي ڪم نہ آڻيندا هئا بلڪ ٻين کي بہ جهليندا هئا. حرمين شريفين جي ڪن بزرگن کان تسخير جو ڪو عمل مليل هو. ان ڪري مسخرات گهڻي هٿي گهٽ ڳالهائيندا هئا، درس و تدريس ۾ گهڻو گذاريندا هئا. مولانا خادم حسين جتوئي سندس شاگرد هو.

وفات:

1331هہ ۾ پنهنجي ڳوٺ ترائي (تعلقي ڳڙهي ياسين ۽ رتي ديري جي دنگ تي آهي) ۾ وفات ڪيائون. ڪيترن شاگردن تاريخ وفات لاءِ شعر چيا جن مان مولوي محمد صالح ڏڪٽائي نمايان آهي، پٽيان هڪ نياڻي ۽ پٽ قاضي محمد رفيق ڇڏي ويا. (حاشيہ تذڪره مشاهير سنڌ)

مولوي محمد يوسف انصاري رحہ

حافظ مولوي عبدالرزاق انصاري جو پٽ محمدا باغ ۾ ڄائو. قرآن مجيد پنهنجي ڳوٺ ۾ حافظ قاري غلام رسول وٽ پڙهيو. حافظ عبدالرحمان شيخ بہ ان وٽ پڙهيو هو. عربي ۽ پارسي سومراٽي ۾ مولانا عبدالستار ۽ مولانا عبدالقادر وٽ پڙهيو. فارغ ٿي پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائين ۽ سڄي زندگي اتي ئي پڙهائيندو رهيو. مولوي عبدالواحد مري جيڪب آباد

واري اتي دستاربندي ڪئي هئي، مولوي محمد بروهي ۽ حافظ غلام نبي ڪنڍي واهڻ وارو وٽن پڙهيا هئا. 1942ع واري وڏي سيلاب جي وقت ۾ فوت ٿيا. پٺيان صرف ٻه نياڻيون ڇڏي ويا جن مان هڪ عبدالحڪيم جي اهليه ۽ ٻي عبدالرحيم جي گهر ۾ آهي. (مولوي حڪيم عبدالقادر ۽ مولوي عبدالستار انصاري چڪ)

مولوي محمود انصاري رحه

مولوي محمود پٽ حاجي محمد پناه تقريباً 1880ع ۾ تولد ٿيو. تعليم سجي ڪودي ۾ مولانا نبي بخش وٽ ورتائون ۽ اتي ئي فارغ التحصيل ٿيا. فراغت ڪان پوءِ بهار خان بجاراڻي جي ڳوٺ ۾ ڏه سال پڙهايائون. مولوي خدا بخش ٿل وارو ۽ مولوي عبدالڪريم ٻهلڪائي ۽ ٻيا اتي پڙهيا هئا. ان ڪان پوءِ الف خان بجاراڻي جي ڳوٺ ۾ ٻه ڏهه سال پڙهايائون ان ڪان پوءِ ڳڙهي قيصر خان بوزدار (تعلقي ميرپور ماٿيلو) ۾ سيد محمد شاهه جي مدرسي ۾ پڙهايائون باقي وقت ڳوٺ ۾ گذاريائون. 1952ع ۾ چڪ لڏي آيا اتي ٻه تعليم ڏيندا رهيا ۽ 1955ع ۾ فوت ٿيا.

اولاد:

سندن گهر ۾ مولوي محمد يوسف انصاري جي ڀيڻ هئي ان مان ڪيس ٻه پٽ ٿيا. مولوي عبدالستار ۽ مولوي حڪيم عبدالقادر. انهن تي اهي نالا سندن مامي مولوي محمد يوسف پنهنجي استادن جي ياد ۾ رکيا هئا. مولوي عبدالستار کي 3 پٽ محمد حسن، عبدالخالق ۽ محمد عباس عرف عبدالفتاح ۽ ٻه نياڻيون آهن. مولوي عبدالقادر کي 6 پٽ صبغة الله، عبدالرشيد، محمود، عبدالرزاق، سعيد احمد، عبدالرحمان ۽ پنج نياڻيون آهن. (ايضاً)

مولوي عبدالڪريم شاهہ رح

مولوي عبدالڪريم شاهہ 1285 هہ جي لڳ ڀڳ چڪ ۾ پيدا ٿيا. سندن گهڻي تعليم سومراٽي ۾ ٿي ۽ ڪجهہ ڪتاب مولانا عبدالغفور همايوني وٽ بہ پڙهيا. پوءِ دارالعلوم ديوبند ويا اتي پڙهيا ۽ پوءِ مدينہ عاليہ هليا ويا. اتي ڪافي وقت پڙهائيندا رهيا. اتان موٽي آيا تہ ڳڙهي تيغي ۽ غوث پور ۾ پڙهائيندا رهيا. سندن مريدن جو حلقو بہ اتي گهڻو آهي. پاڻ مولانا همايوني سان دست بيعت هئا. طبيعت خدمت خلق ۾ رچيل هئي، هندو هجي يا مسلمان. مرد هجي توڙي عورت جيڪو بہ چوندو سائين مولوي صاحب هي ڪم آهي هلو! تہ هليا ويندا. حڪمت جا بہ ماهر هئا. بيمارن جي گهر وڃي علاج ڪندا هئا. خدا پاڪ تي پورو توڪل هين. سندن پٽ مولوي غلام رسول شاهہ زمين ورتي تہ ان تي ناراض ٿيا تہ توکي خدا تي ڀروسو ڪونهي. راسخ العقيده سني هئا ۽ مسئلن ۾ مولانا همايوني جا همخيال هئا. 1365هہ ۾ 80 ورهيہ عمر ۾ فوت ٿيا. پٺيان بہ پٽ ڇڏي ويا. مولوي غلام رسول شاهہ ۽ مولوي عبدالعزيز. اهي ٻيئي بہ سومراٽي ۾ پڙهي فارغ ٿيا ۽ مولانا همايوني جا مريد ٿيا. اهي بہ راسخ العقيده سني هئا ۽ مسئلن ۾ مولانا همايوني جا پوئلڳ هئا. مولوي غلام رسول شاهہ اگسٽ 1933ع ۾ فوت ٿيو. پٺيان ٽي پٽ عبدالڪريم، شاهہ حسين شاهہ ۽ حسن شاهہ ۽ هڪ نياڻي ڇڏي ويا. عبدالڪريم شاهہ تي سندس ڏاڏي مولانا عبدالڪريم شاهہ پاڻ پنهنجو نالو رکيو هو جو پاڻ بيمار هئا ۽ فرمايائون الاهي ڪيتري عمر آهي مان پنهنجو نالو ننڍڙي پوٽي تي رکان ٿو. مولوي عبدالعزيز شاهہ 1955ع ۾ فوت ٿيو پٺيان هڪ پٽ انور علي شاهہ ڇڏي ويو.

(محمد حسين شاهہ بن مولوي غلام رسول شاه)

مولانا عبدالغفور مهر رحہ

مولوي عبدالغفور بن آخوند محمد صديق. آخوند صاحب اصل ۾ خان ڳوٺ جو هو جيڪو چڪ جي پاسي هو ۽ سندس وڏي خان جي نالي ڏانهن منسوب هو. اهو ڳوٺ پاڻي جي نذر ٿي ويو تہ پوءِ اچي موٽائي ۾ رهيا. آخوند صاحب کي ہہ پٽ هئا مولوي محمد قاسم ۽ مولوي عبدالغفور. ان سڄو علم مولانا نبي بخش عودوي وٽ پڙهيو. مولانا عبدالغفور فارغ ٿي علي شاهہ جي ڳوٺ (اهو ڳوٺ بہ چڪ جي پاسي ڪچي ۾ آهي) ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون ۽ سموري زندگي اتي پڙهائيندا رهيا. بيمار ٿيا تہ پنهنجي ماٽٽ ۽ سالي مولانا حڪيم قائم الدين وٽ جيڪب آباد ۾ رهڻ لڳا ۽ حڪيم صاحب سندن علاج شروع ڪيو پر ڪين ٿي بي ٿي پئي ۽ اتي ئي فوت ٿيا. جيڪب آباد کان ٻاهرين قبرستان ۾ مدفون آهن. سندن وفات 31 آگسٽ 1943ع مطابق 30 شعبان 1362هہ ۾ ٿي.

اولاد:

مولوي صاحب کي ٽي ڌيئر (1) اشرف خاتون وڏيري پير بخش جي گهر واري مسٽر نذير احمد وڪيل ان جو پٽ آهي. (2) بشارت خاتون زوجہ عبدالمجيد. ان جو پٽ محمد صالح پلاوٽو آهي. (3) شرافت خاتون پاڻ سيڪنڊري تعليم جي ٽيچر آهي ۽ اها مولانا حڪيم قائم الدين جي پٽ يعني پنهنجي ماروٽ ڊاڪٽر محي الدين جي اهليہ آهي، ان جو پٽ ڊاڪٽري پڙهي رهيو آهي.

ڳوٺ علي شاهہ ۾ پڙهائڻ دوران مولوي حڪيم عبدالستار چنو مطول ۽ مشڪواة تائين سمورو علم وٽن پڙهي دستاربند ٿيو. حڪيم صاحب مولوي صاحب جو ڀٽيلو هو. اهو دارالعلوم ديوبند ۾ حضرت مدني ﷫ وٽ دوره حديث پڙهي طبيہ ڪاليج ۾ داخل ٿيو ان کان اڳ ۾ حڪيم قائم الدين وٽ بہ طب پڙهيو هو. دارالعلوم ديوبند ۾ مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽہ مولانا عبدالحق رباني، مولوي محمد ٻنوي، مولوي احمد مٽياروي ۽ مولوي الاهي بخش اعواڻ بہ ان سان گڏ هئا. ٽي سال طبيہ ڪاليج ۾ پڙهيو. حڪيم اجمل

خان جي استاد حڪيم جميل خان وٽ سندن جاءِ تي بہ پڙهندو رهيو. 1928ع ۾ سند وٺي موٽي آيو. شڪارپور ۾ پنهنجو مطب کوليائين. ان وٽ وڏا علما ايندا رهيا، مولانا نورمحمد چاچڙ ڪنڌوي بہ بہ پيرا وٽس آيو هو. سندس استاد حڪيم قائم الدين پنهنجو هڪ مريض مولوي صدرالدين علاج لاءِ وٽس موڪليو ان جي پارٽ ڪيائين. حڪيم صاحب آخر ۾ لکيو "هميشہ اهل علم سان مروت سان هلندا ڪريو." حڪيم صاحب اهو خط 2 مئي 1954ع ۾ لکيو. حڪيم عبدالستار کي ڇهہ پٽ آهن. (1) بشير احمد پروڊيوسر ٽيليويزن (2) منظور احمد اڳ ۾ يو بي ايل جو مئنيجر زونل مئنيجر (وائس پريزيڊنٽ) هو ۽ هاڻي مارشل موٽرس جو جنرل مئنيجر آهي (3) بشير احمد اسسٽنٽ انجنيئر ميونسپل شڪارپور (4) نذير احمد سب ايڊيٽر هلال پاڪستان (5) نثار احمد ڪيشيئر يو بي ايل (6) منير احمد بي اِي پاس ۽ بہ نياٽيون آهن. (1) حاجاڻي زيب النساءِ زوجہ ڊاڪٽر عبدالقادر پنهور پيرجوڳوٺ (2) افروز بيگم زوجہ وحيد احمد پائيٽو مولانا الاهي بخش اعواڻ. (اهو سمورو احوال حڪيم مولوي عبدالستار چنہ کان مليو.)

مولانا محمد هاشم ياسيني رحہ

مولانا جي ولادت سن 1259هہ مطابق 1843ع ۾ شهدادڪوٽ ضلع لاڙڪاڻہ ۾ ٿي هئي، (شهدادڪوٽ هينئر پاڻ قمبر ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر آهي) مولانا کي ديني علم پرائڻ لاءِ پري پنڌ نہ ڪرڻو پيو سندن ئي شهر ۾ سنڌ جو ناميارو عالم استاد العلماءِ مولانا نور محمد شهدادڪوٽي درس ڏيندا هئا. مولانا ان مدرسي ۾ داخلا ورتي ۽ سمورو علم اول کان وٺي آخر تائين مولانا نور محمد شهدادڪوٽي کان حاصل ڪري فضيلت جي دستار ٻڌائون. مولانا محمد هاشم صاحب فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ شهدادڪوٽ شهر جي ويجهو "يرمي" نالي ڳوٺ ۾ ديني مدرسو قائم ڪري تعليم ڏيڻ لڳا جنهن ۾ منو سؤ کن طالب علم هڪ ئي وقت مختلف سبقن ۾ پڙهندا هئا. مولانا صاحب نهايت محنت ۽ جانفشانيءَ سان شاگردن کي علمي فيض پهچائيندا رهيا. چون ٿا تہ پره ڦٽيءَ کان بہ اڳ ۾ درس ڏيڻ شروع ڪندا هئا ۽ ضروري حاجتن کان عشاء جي نماز تائين درس ڏيندا رهندا هئا. پري پري کان علم جا

پياسا کھي مولانا صاحب کان علم پرائڻ لڳا. ڪجھ وقت بعد مولانا صاحب کي ڪٽباري ۾ حضرت مولانا تاج محمد پنهنجي فرزند ميان گل حسن جي پڙهائيءَ لاءِ پنهنجي ڳوٺ وٺي آيا. ڪٽبارن ۾ به مولانا صاحب جي مدرسي ۾ سنڌ ۽ بلوچستان جا سوين شاگرد علم محمدي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪٺا ٿيا. جڏهن بزرگ جي فرزند علم جي تڪميل ڪئي ته بلوچستان جي هڪ سردار نواب اسدالله خان رئيساڻي جي خواهش تي ڪجھ وقت لاءِ رئيساڻين جي جاگير "محرم" جي شهر ۾ مولانا صاحب قضا جي عهدي تي فائز رهيا. آخر ناڙي جي علائقي ۾ پاڻيءَ جي قلت ۽ گرميءَ جي شدت سبب چڏي سنڌ ڏانهن واپس وريا. ڳڙهي ياسين جي هڪ زميندار خانصاحب الله بخش دراني جي استدعا تي سندس شهر ۾ ديني مدرسو کوليائون، جنهن ۾ دور دراز کان شاگرد علم پرائڻ لاءِ اچڻ لڳا. مولانا صاحب پنهنجي حيات مستعار جي اختتام تائين هن مدرسي ۾ علمي نور جي ضيا پاشي ڪندا رهيا. آخرڪار سنڌ جو هي مشهور عالم، مفتي، قاضي ۽ فقيه 19 شوال 1322هه (ڊسمبر 1904ع) ۾ عالم فنا کان عالم بقا ڏانهن رهسپار ٿيو. سندن تاريخ وفات ميان عبدالله متخلص به "هندي" جي هيٺين شعر ۾ نڪري ٿي.

جست ہندی چوں سال رحلت او
گفت ہاتف "شد اندرون بہشت"

1322ھ

مولانا محمد هاشم جن، حضرت مولانا تاج محمد صاحب ڪٽبار شريف واري بزرگ جي دست مبارڪ تي بيعت ڪئي هئائون، نماز روزي جا سخت پابند، شب خيز، عابد، زاهد ۽ متقي انسان هئا. علماءِ ڪرام ۽ صوفياءِ ڪرام جي عزت رکندڙ ۽ صلحاءِ جي صحبت ۾ دلي مسرت ۽ قلبي تسڪين حاصل ٿيندي هئي.

مولانا پنهنجي پٺيان ٽي فرزند (1) مولانا حاجي محمد صالح متوفي 1363هه، (2) مولانا محمد قاسم ۽ (3) مولانا محمد ابراهيم ڇڏيائون.

شاگرد:

مولانا گل حسن سجاده نشين ڪٽبار شريف، (2) حضرت مولانا عبدالله رتوديرو (3) مولوي ڪريم داد ساڪن نوڙهي (تعلقو قمبر) (4) مولانا غلام

محمد ڏگهه (تعلقو قمبر) وارو (5) مولانا محمد قاسم ڳڙهي ياسيني (سندن فرزند) (6) مولانا تاج محمد بلوچستاني (7) مولانا جمال الدين بلوچستاني (8) مولانا ڪمال الدين سيوهاڻي (9) مولانا عنايت صاحب آگرو.

علم و فضل:

مولانا جن ادبي علمن ۽ فقہ ۾ ڏاڍا پڙهيا هئا. فتويٰ نويسي ۽ قضا جو سٺو محاورو هون. مولانا صاحب جو پنهنجي همعصر عالمن مان مخدوم حاجي حسن الله پاٽائي ءَ سان هندستان جي دارالحرب يا دارالاسلام هجڻ تي وڏا تحريري مناظرا ٿيندا رهيا. مولانا جو رايو هو تہ هندستان دارالاسلام آهي پر مخدوم صاحب جي فتويٰ ان جي ابتڙ هئي. مولانا شاعريءَ جو بہ سٺو ذوق رکندا هئا. مولانا جن درس و تدريس ۽ فتويٰ نويسي جي شغل کان سواءِ تصنيف و تاليف جو سلسلو بہ جاري رکندا آيا. سندن جيڪي تصنيفون زماني جي دستبرد کان محفوظ رهيون آهن انهن جا نالا هن طرح آهن:

(1)"نذر" بابت هڪ رسالو (2) مائة عامل تي حاشيو ۽ ترڪيب (3.4) هداية النحو بديع الميزان, ايساغوجي ۽ صرف بهائيءَ تي حاشيا.

(عبدالرحمان جتوئي).

مولانا مخدوم غلام مصطفيٰ محمد پور (تعلقہ گهوٽڪي) وارو بہ مولانا محمد هاشم وٽ پڙهي فارغ ٿيو. ان زماني ۾ سنڌ ۾ ٻن قسمن جا عالم هئا. (1) عقيدن ۾ حق گوئي ۾ پڪا ۽ مضبوط ملڪي سياسي حالات کان باخبر ۽ ملڪي غيرت وارا اهي تمام گهٽا هئا انهن کي امروٽي علماءِ چيو ويندو هو. (2) انهن ڳالهين ۾ ڪمزور ۽ انگريز گورنمينٽ جي خوشنودي لاءِ ڪم ڪندڙ، اهي ٿورا هئا ۽ انهن کي همايوني جماعت چيو ويندو هو. مولوي محمد قاسم ۽ ان جا پٽ انهيءَ پوئين قسم مان هئا. مولوي محمد هاشم ۽ مولوي محمد ابراهيم بنا نرينہ اولاد جي فوت ٿي ويا, باقي ميان محمد صالح کي بہ پٽ ٿيا ۽ ان جا بہ پوٽا ميان منظور احمد ۽ ميان منصور احمد ڪراچي ۾ رهندا آهن. مولانا محمد هاشم جي سوٽ جي پٽ ميان امام بخش جو پٽ مولوي نجم الدين متوفي 26 ذي القعد 1399هہ مولانا محمد قاسم وٽ پڙهي فارغ ٿيو. ان جو پٽ مولوي محمد قاسم هن وقت مسند نشين آهي. مولانا محمد هاشم ذات جو سومرو هو.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي محمد قاسم ياسيني رحہ

مولانا محمد هاشم جو پٽ 16 ربيع الآخر 1305هہ ۾ تولد ٿيو. تعليم پنهنجي والد صاحب کان ورتائين. البت ميبذي، توضيح بمع تلويح ۽ مطلول مولانا عبدالغفور همايوني وٽ پڙهي فارغ التحصيل ٿيو. پارسي جو سٺو شاعر هو. ادب عربي ۾ بي مثال هو. فتوي جي وڏي مهارت هيس. مولانا عبدالغفور همايوني جي وفات کان پوءِ بلوچستان ۽ شمالي سنڌ جون فتوائون ڪانئس پڇيون وينديون هيون. عام ماڻهن جو مرجع هو. درس و تدريس جو ڪم بہ جاري رکيون آيو. نقشبندي طريقي ۾ خواجہ عبدالرحمان ٽڪڙائي سان تعلق هين. سندس فتوائن جو مجموعہ فتاوي قاسميہ 1 جلد بہ ڇپيل ڇپجي چڪو آهي. سندس شاگرد تمام گهڻا آهن. جن مان ڪي هي آهن سندس پاءُ مولانا محمد ابراهيم. مولوي صاحب داد سلطان ڪوٽي جامع فتاوي قاسميہ مولانا احمد قاضي مڪران، مولانا ولي محمد قاضي منڙي بلوچستان، مولوي محمد حسين مدير الحنيف جيڪب آباد. مولانا حافظ محمد هاشم اسحاق ديرائي ۽ مولانا دين محمد وفائي.

وفات:

سندس وفات 44 سال عمر ۾ 17 ذي القعد 1349هہ ۾ ٿي. سندس وفات تي مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي، مولانا محمد عظيم شيدا ۽ پين شعر چيا هئا. (تذڪره مشاهير سنڌ ۽ ان جو حاشيو)

فتاوي قاسميہ جو مون مطالعو ڪيو آهي. ان ۾ ڪافي غلطيون آهن. مون کي مولانا جي علميت جو جيڪو تصور هو اهو بالڪل ڪمزور ٿي ويو. (عبدالوهاب چاچڙ)

تصنيفات:

فتاوي قاسميہ هڪ جلد ڇپيل آهي ۽ ڇهن پنجن جلدن جيتريون قلمي فتوائون موجود آهن. رسالہ در باره تقليد الفاظ القرآن بامعني پارسي ناتمام مجموعہ اشعار، عمدة الآثار في تاريخ ڪتبار. اهو ڇپيل آهي.
(مهراڻ سوانح حيات نمبر)

مولوي محمد ابراهيم ياسيني رحہ

مولانا محمد هاشم جو ٻيو نمبر پٽ 1307ھ ۾ ڄائو. ابتدائي ڪتاب پنهنجي والد وٽ ۽ باقي سمورو علم پنهنجي وڏي ڀاءُ مولوي محمد قاسم ياسيني وٽ پڙهيو. مولانا عبدالغفور همايوني جي ڏوهٽي مولوي عبدالباقي مرحوم جي تعليم لاءِ همايون ۾ رهايو ويو هو. ۽مولوي محمد قاسم جي وفات کان پوءِ ڳڙهي ياسين ۾ اچي پنهنجي پيءُ ۽ ڀاءُ جو مدرسو سنڀاليائين.

تصنيف:

تمام گهٽي تصنيف ڪيائين جن مان هي ڪتاب ڇپيل آهن. (1) ترجمہ مشڪواة ربع اول (2) ازالة الارتياب پارسي (3) حڪم فوٽو گرافي (4) قوت الايمان (5) العقول الصواب (6) مناسک حج (7) لباس النبي (8) تعليم المسلمين (9) هداية العباد فيما يتعلق بالضاد اهي 6 رسالا سنڌي ۾ آهن. (10) جماعة ثانيہ پارسي (11) آداب رسول (12) ما مريدان اهي ٻيئي منظوم پارسي آهن. (ايضاً)

مولوي محمد ابراهيم جي تاريخ وفات معلوم نہ ٿي سگهي. مولوي صاحب جو نالو تمام وڏو هو پر ان جي تصنيف پڙهڻ سان اندازو ٿئي ٿو تہ هو تمام سطحي قسم جو عالم هو. ان جو استدلال بہ سفسط قسم جو هو. حضرت مولانا اميد عليؒ ڳڙهي ياسين وارن مولوين جو ناطقہ بند ڪري ڇڏيو هو. ۽ ڪٿي بہ مولانا جو نالو ٻڌندا تہ ان پاسي رخ ئي نہ ڪندا هئا. انهن جو ڪتب خانو بهترين آهي پر جنهن ڪي ان جو ڏسڻ نصيب ٿئي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا واصل محمد بروهي رحہ

مولوي صاحب جي والد جو نالو ميان محمد مراد لهڙي بروهي هو ۽ سندس آبائي وطن ڳوٺ سچو متصل لنڊسي اسٽيشن ضلع سبي صوبو

بلوچستان هو. ميان محمد مرادي جي اتي ڪجهه باراني زمين هئي. جيڪا وُٺي تي ٿيندي هئي. جيڪڏهن مينهن وٺندو هو تہ زمين آباد ٿيندي هئي ورنہ غيرآباد رهندي هئي ان ڪري سندس مالي حالت اهڙي سٺي نہ هئي، مولوي محمد واصل ان ئي ڳوٺ ۾ تولد ٿيو. اگرچہ پاڻ پڙهيل ڪونہ هو تاهم ڪيس پنهنجي فرزند کي ديني تعليم ڏيارڻ جو ڏاڍو شوق هو مولوي صاحب قرآن شريف پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهيو. مولوي صاحب وڌيڪ ديني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي اباڻي ڳوٺ کي الوداع چئي سنڌ ڏانهن راهي ٿيو. تن ڏينهن ۾ رستم ۽ سومراٽي جي ڳوٺن ۾ ديني مدرسا هئا. رستم ۾ مولانا عبدالستار ۽ سومراٽي ۾ مولانا عبدالله ۽ مولانا عبدالقادر جهڙا مشهور عالم درس ڏيندا هئا. انهن مدرسن جي شهرت ٻڌي مولوي صاحب انهن شهرن ۾ تعليم پرائڻ جو عزم ڪيو. مولوي صاحب جن ڪجهہ وقت رستم ۾ ۽ باقي وقت سومراٽي جي مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪري دستاربندي ڪئي. ان کان پوءِ سنڌ کي پنهنجو مستقل مسڪن بنايو. مولوي صاحب مرحوم سنڌ جي ڪيترن ئي مدرسن ۾ تعليم ڏني، ڪجهہ وقت سومراٽي جي مدرسي ۾ ڪجهہ وقت ابراهيم ڳوٺ متصل چڪ ۾ تعليم ڏيندا رهيا. هن ئي مدرسي ۾ حضرت مولانا حمادالله هاليجوي رحمه الله مولوي صاحب وٽ عربي جا ڪجهہ ڪتاب پڙهيا هئا ۽ ان بعد ڳوٺ علي شاهہ مسو ڀوڙ (هن ڳوٺ جي جتوئين مان شادي ڪيائون تہ اتي ئي لڏي اتي اچي رهيا ۽ پڇاڙي تائين رهيا)، ڳوٺ غازي ڀوڙ ۽ ڳاڙهو مقام تعلقہ خانپور جي مدرسن ۾ ۽ مڪتبن ۾ پڙهائيندا رهيا. مولوي صاحب مرحوم متوڪل شخص هو دنيوي لالچ جو وٽن نالو نشان ئي ڪونہ هو ان ڪري گهڻن مدرسن ۾ مفت تعليم تہ ڪن مدرسن ۾ معمولي پگهار تي پڙهائيندا رهيا. مولوي صاحب مرحوم تمام وڏي عمر لڌي سندن عمر هڪ سؤ ورهين کان بہ تجاوز ڪري وئي هئي. سندس هوش ۽ حواس ٺيڪ هئا البتہ پويان ڪجهہ مهينا فاترالعقل ٿي ويا هئا. مولوي صاحب 1375هہ ۾ وفات ڪئي. سندن جنازي نماز سندن نياڻي مرحوم ميان عبدالله جتوئي پڙهائي. کيس ڳاڙهي مقام ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو. مولانا جن بي غرض، خوددار، حق گو ۽ حق پسند هئا. صحيح ۽ سچي ڳالهہ روبرو چئي ڏيندا هئا چاهي اهو ڪيڏو بہ وڏو ماڻهو ڇو نہ هجي.

سيدنا حضرت عثمان ذوالنورين رضي الله عنه جي سنت تي عمل ڪندي

پنهنجن عزيزن سان نهايت محبت ۽ مروت سان پيش ايندا هئا. انهن جي هڙون توڙي وڙون مدد ڪندا هئا. پاڻ سادو کائيندا هئا ۽ سادو هنڍائيندا هئا. دنيوي عيش عشرت ۽ نٽ ٺانگر کان وڙن ويندا هئا. ڪپڙا به معمولي فقط ٻه جوڙا هوندا هين. گهر به معمولي ٺهيل هون. جيڪو مختصر سامان تي مشتمل هو. شريعت تي سختيءَ سان عمل ڪندا هئا ۽ هميشه اهڙي قسم جي دعا گهرندا رهندا هئا. هڪ ڀيرو راقم الحروف کي ٻڌايو ته مولوي صاحب هميشه هي دعا گهرندا هئا: اللهم ثبت قدمي على الصراط المستقيم ابدا ابدا... مولوي صاحب تهجد گذار هئا. آڌيءَ رات جو اٿي پنهنجي مالڪ جي ياد ۾ مشغول ٿي ويندا هئا ۽ اڪثر ڪري ته تهجد جي نماز بعد ويٺا ذڪر ڪندا هئا تان ته صبح جي نماز جو وقت اچي ويندو هو.

مولوي صاحب مستجاب الدعوات هوندا هئا. جيتري قدر مون کي معلوم ٿيو آهي ته سندن دعائون بارگاه ايزدي ۾ قبول ٿينديون هيون. ڪيترائي ماڻهو کانئن دعائن گهرائڻ لاءِ ايندا هئا. طبيعت جا جلالي هوندا هئا ڪين ڪوئي تڪليف ڏيندو هو ته بي ساخته پاراتي جا الفاظ نڪري ويندا هئا ۽ باامرالله اهي پورا ٿيندا هئا. ان ڪري ماڻهو کانئن ڏاڍو ڊڄندا هئا. پاڻ آسيب زده ماڻهن جو علاج به ڪندا هئا.

اولاد:

مولانا ٽي شاديون ڪيون هڪ سومراٽي شريف جي ملڪ ذات مان ڪيائون ان مان کيس 2 پٽ ۽ 3 نياڻيون ٿيون جيڪي ستت ئي فوت ٿي ويا. ان زماني ۾ پاڻ اتي پڙهائيندا هئا ۽ گهر به اتي هو. وري پنهنجي ذات مان شادي ڪيائون ان مان 6 نياڻيون ٿيون وري جتوئي ذات مان پرڻيا ۽ ان ڪري سومراٽي مان لڏي نئين ماڻٽن وٽ اچي ويٺا ۽ پوڙهپ ۾ روزانه اتان پنڌ اچي سومراٽيءَ ۾ پنهنجي استاد زادن کي پڙهائيندا هئا. ان مان کيس هڪ پٽ عبدالفتاح ۽ هڪ نياڻي ٿي. عبدالفتاح مامن سان گڏ 1964ھ ۾ لڏي اچي الهداداڻي لڳ ڳوٺ ۾ اچي رهيو ۽ اتي دڪان هلائي رهيو آهي.

(عبدالرحمان جتوئي)

مولانا جي شاگردن مان مولانا محمد صادق عرف سنهڙو انيڙ به آهي.

مولوي ڄام سومرو رحه

مولوي ڄام سن 1262هه ۾ ڳوٺ حاجي خان ڪلهوڙو تعلقي خانپور ضلعي شڪارپور ۾ تولد ٿيا. سندس والد آخوند محمد دائود اهل الله هو. اصل ۾ ڳوٺ موٽاڻي مهر ۾ ويٺا هئا پر درياءَ جي اٿل پٿل جي ڪري آخوند صاحب 1208هه ۾ موٽاڻي مهر کي ڇڏي، هن ڳوٺ ۾ اچي رهيو. قرآن پاڪ پنهنجي والد وٽ پڙهي پوءِ سومراڻي جي مدرسي ڪنزالعلوم ۾ داخل ٿيو. اتي ٻه اٺ سال ڪن پڙهيو. پوءِ پنهنجي ڳوٺائي مولوي غلام رسول ڪلهوڙي سان گڏجي جامع مسجد گهوٽڪي واري مدرسي ۾ ڪافي زمانو پڙهندا رهيا. پوءِ دارالعلوم ديوبند ويو ۽ حضرت شيخ الهند ﷺ وٽ فراغت حاصل ڪيائين. حضرت شيخ الهند جي حڪم سان مولوي ڄام سهارنپور ويو ۽ مولانا فيض الحسن کي حماسه جي شرح لکڻ ۾ مدد ڪيائين. مولانا فيض الحسن حضرت گنگوهي جو شاگرد هو ۽ دارالعلوم ديوبند ۾ به پڙهيو هو. مولوي ڄام ڏاڍو متوڪل ۽ شرع جو پابند هو. توحيد جو پڪو ۽ بدعت جي سخت خلاف هو.

وفات ۽ اولاد:

مولوي ڄام 81 سالن عمر ۾ 4 رجب 1343هه مطابق 1925ع ۾ فوت ٿيو. کيس ست پٽ ۽ پنج نياڻيون هيون، پٽن مان محمد حسن "مسڪين" متوفي 15 شعبان 1396هه ۽ حافظ حاجي جمال الدين صاحب اولاد ٿيا ۽ ٻن نياڻين جي شادي ٿي، هڪ حاجي محمد خان مرحوم ۽ هڪ ماستر مخمد پريل جي عقد ۾ آئي. محمد حسن "مسڪين" کي هڪ پٽ ڊاڪٽر عبدالخالق سومرو "راز" ۽ ٽي نياڻيون ٿيون جن مان هڪ ماستر عبدالڪريم جي عقد ۾ ٻي مولانا بخش ۽ ٽين ماستر غلام اڪبر جي عقد ۾ آيون. پويون ٻئي حافظ القرآن آهن. حافظ حاجي جمال الدين کي اٺ پٽ ۽ ست نياڻيون ٿيون. پٽن مان ٽي حافظ آهن. حافظ الهه بخش، حافظ رحيم بخش ۽ حافظ نبي بخش. حافظ مولوي رحيم بخش مدرسه سراج العلوم ڳوٺ حاجي خان ڪلهوڙي جو مهتمم ۽ صدر مدرس آهي. (ڊاڪٽر عبدالخالق "راز")

ڳوٺ جي هڪ پوڙهي پڙهايو تہ ملا ڄام چوندو هو مان ۾ مولوي غلام رسول 22 سال جامع مسجد گهوٽڪي ۾ پڙهياسين. خاندان جي ماڻهن کان هيءُ بہ معلوم ٿيو تہ مولوي ڄام حضرت امروٽي ﷫ جو حد کان وڌيڪ معتقد ۽ مريد هو. مهينن جا مهينا امروٽ شريف ۾ رهيو پيو هوندو هو. حضرت استاد مولانا مظهرالدين بہ پڙهايو تہ ملا ڄام حضرت شيخ الهند جو شاگرد هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

حاجي غلام ڪلهوڙي جي ڳوٺ ۾ بہ ٻيا عالم بہ گذريا آهن. مولوي غلام رسول ڪلهوڙو جيڪو گهڻو وقت ملا ڄام ﷫ سان گڏ پڙهيو ۽ مولوي علي بخش ڪلهوڙو جيڪو مولانا نبي بخش عودوي وٽ پڙهي فارغ ٿيو. انهن جا تفصيلي احوال نہ ملي سگهيا.

مولوي محمد صادق بن گلشير پهوڙ ڳوٺ غازي پهوڙ لڳ خانپور اهو بزرگ عودي ۾ بہ پڙهيو ۽ مولانا خوش محمد ميروخاني وٽ بہ پڙهيو ۽ اتي ئي دستاربندي ڪيائين.

ميان جي ڳوٺ ۾ بہ گهراڻا مياڻن جا آهن. هڪڙا پنهيار جن ۾ مولانا محمد دائود ۽ ان جو پٽ مولانا عبدالحي گذريو آهي جنهن جو سنڌي رسالو عمدة المناسڪ لکيل آهي اهو اڳي ڇپيو هو ان جي وفات جي تاريخ مولوي محمد ابراهيم ياسيني چئي هئي:

گفت ناظم سال و صلش را "بجود ایزدی
رفت عبدالحی از دنیا سو دارالسلام"

بجود کان آخر بيت تائين 1356هہ نڪري ٿو. مولانا 7 جمادي الثاني 1356هہ ۾ فوت ٿيو. ميان مبارڪ همايون جو پڙهيل هو. مولوي عبدالحي مولوي محسن شاهہ وٽ پڙهيو هو. مهر مياڻن مان مولوي محمد اسماعيل ٿي گذريو آهي اهو بہ مولانا محسن شاهہ وٽ پڙهيو هو. انهن بزرگن جا تفصيلي حالات نہ ملي سگهيا.

مولوي عطا محمد پهوڙ:

گوري پهوڙ جي يڪ جو وينل هو. گوري پهوڙ ۾ بہ پڙهائيندو هو. مشهور صرفي هو ان جو احوال بہ نہ ملي سگهيو.

مولوي خليل الله مهر رحہ

مولوي خليل الله ولد مولوي احمد ايوب ولد مولوي محمد يوسف ولد ملا خدا بخش ولد محمد اسماعيل ولد محمد يوسف ولد مولوي محمد ايوب، سندن خاندان کي ايوبي سڏيندا هئا، سندن ذات ڏيرا جا مهر هئي.

اڳي سنڌونديءَ کي بند نہ هوندا هئا ان ڪري سندن وڏا ڪنهن وقت بهاولپور ۾ ڪنهن وقت پنهنجي عاقل جي آس پاس تہ ڪڏهن خانپور ۾ رستم ۾ گذاريندا هئا، سندن هٿ ۾ گهٽيون زمينون هيون ان ڪري ميان سيد عادو شاهہ وٽ پنهنجي زمين ۾ ڳوٺ ڳڙهي عادو شاهہ نالو رکي مستقل ٿي ويٺا سندن کوه ڳڙهي عادو شاهہ خانپور ۾ هئا. هن وقت تائين خانپور جي اوير پاسي وڏو واه شير محمد مهر سان مشهور آهي.

مولوي خليل الله جو تاريخ 24 رمضان شريف 1296هہ ۾ ڳوٺ ڳڙهي عادو شاهہ ۾ جمڻ ٿيو. مولوي محمد ايوب تمام نيڪ بندو هو. سڀ ماڻهو سندس ادب ڪندا هئا. پاڻ انهن جا فيصلا بہ ڪندا هئا، ان پاڻ پنهنجي پٽ مولوي خليل کي قرآن شريف ۽ ابتدائي ديني ڪتابن جي تعليم ڏني، ان بعد مولانا عبدالقادر انيڙ پنهواري واري وٽ ڪجهہ ديني تعليم حاصل ڪئي، ان وقت حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽيؒ بہ اتي تعليم وٺندا هئا. جڏهن حضرت امروٽي ؒ تعليم پوري ڪئي ۽ امروٽ شريف ۾ وڃي رهيا ۽ اتي تعليم ڏيڻ شروع ڪيائون تہ مولوي خليل الله علم جي تحصيل حضرت امروٽي ؒ وٽ امروٽ شريف ۾ ڪئي، حضرت امروٽي ؒ جو مولوي خليل الله سان ايترو پيار هوندو هو جو کيس پنهنجو پٽ سڏيندا هئا. جڏهن ڪجهہ مونجها ٿيندا هئا تہ مولوي خليل الله اهڙي سهڻي ۽ کلائيندڙ گفتگو ڪندا هئا جو سندن طبيعت کلي پوندي هئي.

علم جي تحصيل ڪري ڳڙهي عادو شاهہ ڳوٺ ۾ ديني مدرسو کڏيو ۽ 5 سال ديني تعليم ڏنائون، ڳوٺ ڳڙهي عادو شاهہ ۾ وڏي جامع مسجد تيار ڪرايائون ۽ مدرسہ ۾ هڪ ننڍو کوه بہ کٽايائون.

مولوي غلام رسول مخدوم ربن ڳوٺ مولوي غلام حيدر آباد پنهواري

حڪيم قائم الدين مهر (موٽاڻي پوءِ جيڪب آباد رهيو) وڏيرو غلام نبي مهر موٽاڻي مولوي فضل احمد انيڙ حضرت مولانا حمادالله انيڙ ﷫ جهڙا مشهور ماڻهو وٽس پڙهيا هئا.

مولوي خليل الله ﷫ تمام سخي هوندا هئا ۽ حڪيم بہ اهڙا هئا جو فقط ڏسڻ سان بيماري ٻڌائيندا هئا سندن هٿ شفا تمام مشهور هئي. سندن ڪم زميني زمينداري هو 11 ديهن ۾ زمين هئي، زمين جي پيدائش مان ڏهون حصو خيرات ڪندا هئا. ننڍن يتيم ٻارن ۽ بيواه عورتن کي اَن، پئسا، ڪپڙا ۽ دوائون خيراتي ڏيندا هئا. راهڪن سان ٻٽئي ڳوٺين سان ڪندا هئا. راهڪ اَن جون ڳوٽيون پيري ورهاست ڪندا هئا يا وڏيون ڪاريون ڪانن جون ٺهيل ان سان ان ورهائيندا هئا. دوائون گهوڙي تي خورجين ۾ وجهي عام ماڻهن کي ڏيندا هئا پر جي ڪو وات تي بيمار ملندو هو تہ ان کي دوا بہ مفت ڏيندا هئا ۽ رک جي سامان لاءِ بہ بہ تي رپيا ڪيسي مان ڪڍي ڏيندا هئا اهڙي ريت غريبن جي مدد ڪندا هئا. هن وقت هزارين آدمي ياد ڪري ڳوڙها ڳاڙيندا آهن ۽ دعائون ڪندا آهن.

سندن گفتگو ۽ پهاڪن جي تعريف ننڍي وڏي جي وات ۾ هلندي آهي ۽ ماڻهن جا فيصلا بہ ڪندا هئا ديني بہ ۽ دنيوي بہ.

وفات

مولوي خليل الله ﷫ 63 سالن جي عمر گذاري، آخر ۾ ڪين گڏه ڳڙ جي بيماري تي ان جي آپريشن سول اسپتال سکر ۾ ٿي، سواءِ نشي جي ڊاڪٽرن آپريشن ڪئي. ڊاڪٽر عجب ۾ پئجي ويا تہ آفرين مولوي صاحب کي اها آهي جو آپريشن وقت عضوو بہ نہ چوريو. پر ان آپريشن مان فائدو ڪونہ ٿيو. آخر 25 شعبان1359هہ ۾ وفات ڪيائون.

اولاد

11 پٽ ۽ 5 نياڻيون هيون، 7 پٽ ۽ 2 نياڻيون ننڍي هوندي فوت ٿي ويا باقي 4 پٽ محمد يوسف، عبيدالله، محمد ايوب ۽ محمد حسين ۽ 3 نياڻيون وڏي عرمت تي پهتا. سندس پٽ گهٽو ديني علم ڪونہ پڙهيا. هن وقت سندس هڪ پٽ رٽائرڊ ماستر محمد حسين حال حيات آهي ان کي 8 پٽ ۽

4 نياٽيون آهن سندس ننڍو پٽ حفيظ الله ديني تعليم وٺي رهيو آهي.

(محمد حسين بن مولانا خليل الله مهر)

مولوي خليل الله طب ۽ پنهواري ۾ پنهنجي استاد کان سکيو هو ۽ ماهر حڪيم هو. حضرت امروٽي سان بيعت هيس. پاڻ گهڻو سياح هو. واعظ ۾ زبردست هو. حضرت امروٽيؒ حڪم ڪيو ته مولوي خليل تقرير ڪري، خليل نالي هڪ مولوي اٿيو پاڻ فرمايائون ته نه مولوي خليل مهر تقرير ڪري، مزاحيه طبيعت هين، ان جي مزاح جا قصا تمام گهڻا ۽ عجيب و غريب آهن. ڪيترن مزاحن ۾ وڏيون نصيحتون ۽ علمي نڪتا آهن ۽ ڪي مزاح عامي ۾ آهن. حضرت امروٽيؒ کي جڏهن طبيعت تي قبض طاري ٿيندو هو. ته مولوي خليل کي سڏ ڪندا هئا. اهو سمجهي ويندو هو ۽ ٿي اهڙا پوڳ ڪندو هو جو حضرت جن کلي ويهندا هئا ۽ طبيعت ۾ سبط اچي ايندو هو. ان ڪري هڪ ڀيري حضرت امروٽي کي وضو ڪندي مولوي خليل جي ڪا ڳالهه ياد آئي بار بار مولوي خليل جي طرف ڏانهن ڇنڊا هڻندي فرمائيندا رهيا، مولوي خليل خدا جي رحمت هجيئي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا دوست محمد رحہ

مولانا دوست محمد جن ذات جا ڏيتا هئا، ليڪن سندن وڏڙا ٽالپرن جي صاحبيءَ واري زماني ۾ قضا جي عهدي تي فائز هئا تنهن ڪري هو ”قاضي“ سان مشهور ٿيا. سندن وڏا اصل سيوهڻ طرف جا وينل هئا ۽ روزگار جي سانگي يا ٻئي ڪنهن سبب اتان نقل مڪاني ڪري اچي مرزا پور ۾ سڪونت پذير ٿيا.

مولانا صاحب جي نسب جو سلسلو سندن وڏي ڏاڏي (جيڪو قضا جي منصب تي متمڪن هو) تائين هن طرح آهي: مولانا قاضي دوست محمد ولد آخوند حاجي ولد ميان غوث محمد ولد قاضي مفتي نورمحمد ؒ.

مولانا صاحب جي ولادت تقريباً 1340هه (1922ع) مرزاپور ۾ ٿي. قرآن شريف ۽ سنڌيءَ جا ڇهه درجا ڳوٺ ۾ پڙهي ديني تعليم حاصل

4 نياڻيون آهن سندس ننڍو پٽ حفيظ الله ديني تعليم وٺي رهيو آهي.

(محمد حسين بن مولانا خليل الله مهر)

مولوي خليل الله طب بہ پنهواري ۾ پنهنجي استاد کان سکيو هو ۽ ماهر حڪيم هو. حضرت امروٽي سان بيعت هيس. پاڻ گهڻو سياح هو. واعظ بہ زبردست هو. حضرت امروٽيؒ حڪم ڪيو تہ مولوي خليل تقرير ڪري، خليل نالي هڪ مولوي اٿيو پاڻ فرمايائون تہ نہ مولوي خليل مهر تقرير ڪري، مزاحيہ طبيعت هين، ان جي مزاح جا قصا تمام گهڻا ۽ عجيب و غريب آهن. ڪيترن مزاحن ۾ وڏيون نصيحتون ۽ علمي نڪتا آهن ۽ ڪي مزاح عامي بہ آهن. حضرت امروٽيؒ کي جڏهن طبيعت تي قبض طاري ٿيندو هو. تہ مولوي خليل کي سڏ ڪندا هئا. اهو سمجهي ويندو هو بہ ٿي اهڙا يوڳ ڪندو هو جو حضرت جن کلي ويهندا هئا ۽ طبيعت ۾ سبط اچي ايندو هو. ان ڪري هڪ ڀيري حضرت امروٽي کي وضو ڪندي مولوي خليل جي ڪا ڳالهہ ياد آئي بار بار مولوي خليل جي طرف ڏانهن ڇنڊا هڻندي فرمائيندا رهيا، مولوي خليل خدا جي رحمت هجيئي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا دوست محمد رحہ

مولانا دوست محمد جن ذات جا ڏيتا هئا، ليڪن سندن وڏڙا ٽالپرن جي صاحبيءَ واري زماني ۾ قضا جي عهدي تي فائز هئا تنهن ڪري هو "قاضي" سان مشهور ٿيا، سندن وڏا اصل سيوهڻ طرف جا وينل هئا ۽ روزگار جي سانگي يا ٻئي ڪنهن سبب اتان نقل مڪاني ڪري اچي مرزا پور ۾ سڪونت پذير ٿيا.

مولانا صاحب جي نسب جو سلسلو سندن وڏي ڏاڏي (جيڪو قضا جي منصب تي متمڪن هو) تائين هن طرح آهي: مولانا قاضي دوست محمد ولد آخوند حاجي ولد ميان غوث محمد ولد قاضي مفتي نورمحمدؒ.

مولانا صاحب جي ولادت تقريباً 1340هہ (1922ع) مرزاپور ۾ ٿي. قرآن شريف ۽ سنڌيءَ جا ڇهہ درجا ڳوٺ ۾ پڙهي ديني تعليم حاصل

ڪرڻ لاءِ مرزاپور جي بالڪل متصل "دڙي جي ڳوٺ" ۾ مولوي فيض محمد ڏڪڻ جي مدرسي ۾ داخل ٿيا. فارسي ۽ عربيءَ جا ڪتاب هن مدرسي ۾ پڙهي پوءِ دارالهديٰ نيڙهي ۾ تحصيل علم لاءِ پهتا. هن مدرسي ۾ رهي مولانا صاحب باقي رهيل سمورا ڪتاب پڙهي دستاربندي ٿيا. جيئن ته مولانا صاحب جي مالي حالت بهتر نه هئي ان ڪري تعليم وٺڻ سان گڏ مدرسي جي سنڌي اسڪول ۾ ماستري به ڪندا هئا. مولانا صاحب سنڌيءَ جا ماهر هئا ۽ سنڌن اکر به موتين جهڙا سهڻا هئا. ان ڪري سنڌي اسڪول کي نهايت ترقي وٺرايائون. مولانا صاحب هن مدرسي ۾ اٽڪل 10 سال کن رهيا ۽ آخر سن 1364هه (1945ع) ۾ تعليم مڪمل ڪري فارغ التحصيل ٿيا. فراغت بعد پنهنجي ڳوٺ ۾ اچي جامع مسجد ۾ مدرسو کولي پڇاڙي تائين اتي تعليم ڏيندا رهيا. شروعات ۾ تر طالب علم پڙهندا هئا ۽ پوءِ جڏهن مدرسي ۽ مولانا جي شهرت ٿي ۽ ٻاهريان طالب علم به رهڻ لڳا ته ڳوٺ وارن جي اعانت سان مسجد جي پير ۾ مدرسي جا ڪمرا تعمير ڪيا ويا. موڪل واري مهينن ۾ پاڻ مدرسي جي خرچ پکي لاءِ چندو به ڪندا هئا. آخري ٻن ٽن سالن ۾ تعليم جو نظام قائم نه رهي سگهيو جو لڳاتار ڪي واقعا رونما ٿيا جن مولانا کي پريشانين ۾ مبتلا ڪيو. (1) مولانا جي اهليه جو انتقال ٿيو ۽ ننڍڙن ٻارڙن جي پرورش جو بار مولانا تي اچي ويو (2) مولانا جي زمين ڀائيوارن هڙپ ڪري ڇڏي ان به مولانا کي مالي پريشاني ڏني. (3) مولانا جوان ۽ ڪمائيندڙ پٽ قتل ڪيو ويو اهي اسباب هئا مولانا جي پريشاني ۽ ڪمزوري جا. آخرڪار مولانا کي مٺن پيشابن جي بيماري ورتو ۽ سول اسپتال لاڙڪاڻي ۾ اڱاري ڏينهن 13 ربيع الاول 1396هه مطابق مارچ 1976ع فوت ٿي ويا. سندس جنازو ڳوٺ آندو ويو اوري پري جا عوام ۽ علما جنازي ۾ شريڪ ٿيا. نيڙهي جا سڀ استاد پڻ شريڪ ٿيا. مولانا جي اوصاف جو بيان نثر ڪري سگهجي. مشهور شاعر نثار بزمي جي هنن لفظن تي اڪتفا ڪريان ٿو "مولانا دوست محمد وڏو مهمان نواز، حليم طبع، مقرر پٽن جو ستايل، عزيزن جو آڌاريل، وقت کان اڳي وساميل، تقرير و تحرير جو ماهر هو."

(عبدالرحمان جتوئي).

حڪيم مولوي عبدالرحيم رحه

شڪارپور جي قريشي خاندان مان هو. اهو خاندان پراڻي زماني کان طب سان تعلق رکندو پئي آيو. پاڻ ڏيڍ سال جو هو تہ سندس والد فوت ٿي ويو. ابتدائي تعليم پنهنجي چاچي مولوي نور الدين کان ورتائين پوءِ مولانا نور محمد شهدادڪوٽي وٽان فارغ التحصيل ٿيو.

طب جي مڪمل تعليم حڪيم مولوي عبدالرئوف حيدرآباد وٽان حاصل ڪيائين. پهرين پنهنجي چاچي جو مطب هلائيندو هو پر سير و سياحت سانگي ملتان ويو. جتي هڪ رئيس جي علاج ڪرڻ بعد سندس زور پرڻ تي اتي ئي رهي پيو.

طب ۾ ڪافي شهرت وارو هو. جيڪب آباد، حيدرآباد ۽ ٻين علائقن جا ماڻهو ملتان تائين سندس معتقد هئا. ملتان وڃڻ کان پوءِ بهاولپور، پنجاب ۽ جهنگ سيال جا ماڻهو هن ڏانهن رجوع ٿيندا رهيا جن ۾ غريب ۽ امير سڀ هئا. 1905ع ڌاري ملتان ۾وفات ڪري ويو. سندس پٽ حڪيم مولوي خدا بخش هاڻِ انهيءَ بزرگ جو جانشين بہ ملتان ۾ رهي ٿو.

(سنڌ جي طبي تاريخ از جناب نياز همايوني)

حڪيم مولوي گل محمد صديقي رحه

اصل ترائي جو هو. اتان لڏي اچي مدئجي ۾ وينو 1942ع واري ٻوڏ ۾ آغا بدرالدين دراني جي چوڻ تي ڳڙهي ياسين ۾ آيو. ديني تعليم جي تحصيل مولانا مير محمد جاگيراڻي نورنگي وٽ ڪيائين. هن جو خاندان طبيب خاندان ڪري ليکيو ويندو هو. نبض شناسي ۽ تشخيص ۾ وڏو ماهر هو. دهليءَ جي مشهور نابينا حڪيم سان سندس دوستانہ تعلقات هئا. سندس ڪي قلمي ڪتاب پوئين وٽ محفوظ آهن. سندس ٽي پائر بہ حڪيم هئا.

(عبدالرحمان جتوئي)

حڪيم مولوي عبدالرحيم رحه

شڪارپور جي قريشي خاندان مان هو. اهو خاندان پراڻي زماني کان طب سان تعلق رکندو پئي آيو. پاڻ ڏيڍ سال جو هو تہ سندس والد فوت ٿي ويو. ابتدائي تعليم پنهنجي چاچي مولوي نور الدين کان ورتائين پوءِ مولانا نور محمد شهدادڪوٽي وٽان فارغ التحصيل ٿيو.

طب جي مڪمل تعليم حڪيم مولوي عبدالرئوف حيدرآباد وٽان حاصل ڪيائين. پهرين پنهنجي چاچي جو مطب هلائيندو هو پر سير و سياحت سانگي ملتان ويو. جتي هڪ رئيس جي علاج ڪرڻ بعد سندس زور پرڻ تي اتي ئي رهي پيو.

طب ۾ ڪافي شهرت وارو هو. جيڪب آباد، حيدرآباد ۽ ٻين علائقن جا ماڻهو ملتان تائين سندس معتقد هئا. ملتان وڃڻ کان پوءِ بهاولپور، پنجاب ۽ جهنگ سيال جا ماڻهو هن ڏانهن رجوع ٿيندا رهيا جن ۾ غريب ۽ امير سڀ هئا. 1905ع ڌاري ملتان ۾وفات ڪري ويو. سندس پٽ حڪيم مولوي خدا بخش هاڻِ انهيءَ بزرگ جو جانشين بہ ملتان ۾ رهي ٿو.

(سنڌ جي طبي تاريخ از جناب نياز همايوني)

حڪيم مولوي گل محمد صديقي رحه

اصل ترائي جو هو. اتان لڏي اچي مدئجي ۾ ويٺو 1942ع واري ٻوڏ ۾ آغا بدرالدين دراني جي چوڻ تي ڳڙهي ياسين ۾ آيو. ديني تعليم جي تحصيل مولانا مير محمد جاگيراڻي نورنگي وٽ ڪيائين. هن جو خاندان طبيب خاندان ڪري ليکيو ويندو هو. نبض شناسي ۽ تشخيص ۾ وڏو ماهر هو. دهليءَ جي مشهور نابينا حڪيم سان سندس دوستانہ تعلقات هئا. سندس ڪي قلمي ڪتاب پوئين وٽ محفوظ آهن. سندس ٽي ڀائر بہ حڪيم هئا.

(عبدالرحمان جتوئي)

مولانا حافظ عبدالرحمان شيخ رحہ

سنڌ جي هن عظيم بزرگ جا وڏا اصل شيخاڻين جي ڳوٺ جا رهاڪو هندو هئا، جيڪو گهوٽڪي تعلقي ۾ آهي. سنڌن دل ۾ حق جي تلاش ۽ جستجو هئي جنهن کين اسلام جي طرف راغب ڪيو.

هڪ ڏينهن شهر جي ڀاهران پاڻي ڀريندي سنڌن ملاقات حضرت مولانا غلام رسول جن سان ٿي، ۽ انهن سان گڏجي قطب الاقطاب حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحمة الله عليه جن جي خدمت ۾ اچي توحيد جو ڪلمو پڙهي اسلام جي دولت سان سرفراز ٿيا.

مولانا امروٽي رحمة الله عليه سنڌن نالو عبدالرحمان رکيو. هن جي صلاحيتن جو اندازو حضرت جن کي ٿي چڪو هو تنهن ڪري سنڌن تعليم و تربيت لاءِ حضرت مولانا غلام رسول جن کي خصوصي تاڪيد ڪيو. مولانا غلام رسول جن محمدا باغ جي ڳوٺ ۾ آيا، جيڪو چڪ پرڪڻ کان ٿي ڪوه اتر ۾ آهي.

مشهور آهي تہ مولانا غلام رسول جن عامل بزرگ هئا، انهن وٽ هڪ ڪلمدان هو انهيءَ ۾ رپين، آڏين ۽ پولين جون ڍڳڙيون ٿهيل هيون، ڪيترا دفعا اتان ڪڍڻ بعد بہ ڍڳڙيون پنهنجي اصلي ڍڳ جيتريون لڳنديون هيون، هر روز ڪپڙا بدلائڻ سنڌن عادت هئي کين ڪپڙن جا 35 يا 40 جوڙا هئا.

اها حقيقت بہ تمام مشهور آهي تہ هڪ ڏينهن مولانا عبدالرحمان جن سومهڻي جي نماز پئي پڙهائي، اچانڪ ڪتان ڪاريهر نانگ ظاهر ٿيو ۽ وڏي اچي مولانا جن جي پنيءَ ۾ ويڙهجي ويو. آهستي آهستي وٽ ڏيڻ لڳو. وٽن ڏيڻ سان تڪليف جي شدت ۾ بي پناه اضافو ٿيو. آخرڪار مولانا جن نماز پڄي درد کان بيقرار ٿي مصلي تي ويهي رهيا. نانگ ڦڻ ڪڍي زور زور سان ڦوڪون ڏيڻ لڳو سڄي جماعت پريشان، شاگرد غمناڪ حالت ۾ هر هڪ کي تشويش ليڪن مولانا غلام رسول پرسڪون ويٺو رهيو ۽ سيني کي تاڪيد ڪندو رهيو تہ صبر ڪريو هي نانگ وغيره ناهي. ان کي مارڻ جي ڪوشش نہ ڪريو نيٺ نانگ پنهنجو وڪڙ ڍرو ڪيو ۽ مولوي صاحب کي

چڙي حجري ڏانهن هليو ويو. جماعت وارا ان کي ڏسڻ لاءِ اندر داخل ٿيا تہ کنهن بہ شيءَ جو نشان ڪونہ هو.

حضرت حافظ عبدالرحمان درويش طبع هئا، دنيا سان گهٽ تعلق هو سندن سڄو وقت تعليم و تدريس ۾ گذرندو هو. سندن نيڪي، شرافت ۽ درويشانہ روش ڪري پري پري جا شاگرد الله جي ڪتاب ڪلام الله جو درس وٺندا هئا. مشهور آهي تہ سائين جن وٽ جن بہ تعليم وٺندا هئا.

الله تعاليٰ سندن آواز ۾ اها شيريني ۽ درد رکيو هو جو ٻڌندڙ بي اختيار روئي ڏيندا هئا. اهو بہ مشهور آهي تہ جڏهن پاڻ رمضان المبارڪ ۾ الله جي ڪلام جي تلاوت تراويح ۾ ڪندا هئا تہ ڳوٺ جون هندو عورتون پنهنجن ڪوٺن تي چڙهي الله جو ڪلام ٻڌنديون هيون. دين جي هن روشن ستاري جمادي الثاني 1334هه ۾ خميس رات اسر مهل وفات ڪئي.

(عبدالقادر "انور" شيخ خيرپور)

مولانا حافظ عبدالرحمان آخري ڪتاب پڙهي فراغت سومراٽي ۾ ڪئي ۽ سومراٽي سان ان جي خاص نسبت هئي، مولانا جو محمدا باغ ۾ حفظ القرآن جو مدرسو تمام گهڻو مشهور هو ۽ ان جو فيض تمام گهڻو وسيع هو. ان جو پٽ مولانا عبدالغفار بہ چڱو عالم عامل ۽ خفيہ هنرن جو ماهر هو مسٽر عبدالقادر انور، مولانا عبدالرحمان جو پوٽو آهي سندس هڪ پاءُ عربي ديني تعليم وٺي رهيو آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي خادم حسين جتوئي رحہ

مولانا خادم حسين جي والد جو نالو محمد جيئل هو. پاڻ ذات جا جتوئي بلوچ هئا، سندن نسبي سلسلو ڪلهوڙا خاندان جي آخري حڪمران ميان عبدالنبي جي سپہ سالار ڏڱاٽي خان جتوئي تائين پهچي ٿو. مولانا صاحب جي ولادت تقريباً 1868ع ڌاري ڳوٺ شاهپور متصل مدئجي تعلقو ڳڙهي ياسين ضلع شڪارپور ۾ ٿي هئي. سندن گهراڻو خوشحال هو ان ڪري مولانا جي ننڍي ٿهي نهايت سک ۽ ناز و نعمت سان بسر ٿي، ان سان گڏ ديندار گهراڻو بہ هو ان ڪري جڏهن پڙهڻ جيترا ٿيا تہ ڪين ڳوٺ جندي

ديري ۾ مولانا جان محمد صاحب ڀٽي جي مدرسي ۾ پڙهڻ لاءِ ويهاريو ويو. جتي پنج ڪتابي کان وٺي سڪندر نامہ تائين فارسي جي تعليم حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ ڳوٺ ترائي (متصل مدئجي) ۾ مولانا قاضي عبدالرزاق جي مدرسي ۾ داخل ٿيا. جتي صرف، نحو ۽ فقہ جا ڪجهہ ڪتاب پڙهيائون. ان بعد علم جي تحصيل لاءِ رتي ديري جو رخ رکيائون جتي سنڌ جي نامياري عالم مولانا عبدالله صاحب نوناريءَ اڳيان زانوئي تلمذة ڪيائون. هن مدرسي جو ماحول مولانا کي نهايت پسند آيو ۽ سندس طبيعت کي بہ سڪون حاصل ٿيو. هتي درس نظامي سمورو پورو ڪري فارغ ٿيا. دستاربندي کان پوءِ مولانا کي اڃان بہ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ جو خيال ٿيو. سابق رياست بهاولپور جي ڀنگ شهر ۾ جڳ مشهور فلسفي ۽ منطقي عالم نظر محمد انيڙ کان اٽڪل ٽي سال فلسفو علم ڪلام ۽ منطق پڙهندا رهيا ۽ آخر انهن ٽنهي علمن ۾ مڪمل دسترس ۽ مهارت حاصل ڪري پنهنجي وطن مالوف ڏانهن واپس وريا.

درس و تدريس:

ڀنگ مان واپس ورڻ کان پوءِ مولانا صاحب رتيديري ۾ پنهنجي استاد جي مدرسي ۾ درس ڏيڻ شروع ڪيو. تقريباً ٽن سالن کان پوءِ 1900ع رتيديري کي خيرباد چئي اوستہ ڀليڏنہ آباد تعلقو ۽ ضلع جيڪب آباد جي ديني مدرسي ۾ صدر مدرس مقرر ٿيا. اهو مدرسو ان ڳوٺ جي مخير زميندار اوستہ ڪريم ڏنو خان جي زيرنگراني هلي رهيو هو. هتي مولانا صاحب جي علم ۽ فضل جو چرچو سڄي علائقي ۾ مشهور ٿيو ۽ سنڌ جي مختلف هنڌن تان طالب علم ڪهي اچي وٽن تعليم پرائڻ لڳا. اهو ديني شغل 10 سال پوري زورشور سان جاري رهيو ۽ آخر 1910ع ۾ مدرسي جي باني ۽ مهتمم سان ڪن ڳالهين تي اختلاف سبب ناراض ٿي ڀليڏنہ آباد کان منهن موڙي جيڪب آباد ڏانهن رهسپار ٿيا. جيڪب آباد ۾ پنهنجن دوستن جي مشوري ۽ تعاون سان جامع مسجد ۾ مدرسو قائم ڪري پڙهائي شروع ڪري ڏنائون. هن شهر ۾ تہ سندن علمي شهرت وڌيڪ مشهور ٿي، ڪيترن مدرسن مان طالب علم ڇڏي مولانا وٽ تحصيل ڪرڻ لاءِ اچڻ لڳا، سنڌ ۽ بلوچستان جا سؤ ڪتابي هن علمي شمع جي نور سان منور ٿيڻ لڳا.

سن 1915ع ۾ سنڌ جي مشهور سياستدان ۽ مدبر شهيد الله بخش سومري جي والد محمد عمر سومري جي اصرار تي وري اوستہ پليڏنہ آباد کي اچي آباد ڪيائون ۽ اوستي ڪريم ڏني جي وفات (1924ع) تائين هن مدرسي ۾ تعليم ڏيندا رهيا. اوستہ صاحب جي رحلت بعد سندس وارثن ۾ جائداد جي تقسيم تي تڪرار ٿي پيو. ان ڪري مدرسي جو نظام درهم برهم ۽ ڊانواڊول ٿي ويو. ان بدانتظامي ۽ گهوٽالي جي ڪري مدرسي جا شاگرد آهستي آهستي پچڻ لڳا, اها حالت ڏسي مولانا پليڏني آبادي کي خدا حافظ چئي رتيديري ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ پنهنجن دوستن جي اعانت سان پنهنجو مدرسو قائم ڪري تدريس شروع ڪري ڏنائون.

تاريخ 15 شوال 1348هہ مطابق 15 مارچ 1930ع تي اجل جي قاصد لبيڪ چئي, عالم بقا ڏانهن راهي ٿيا.

مولانا مرحوم کي سندن وصيت موجب جندي ديري ۾ مسجد شريف جي ويجهو سندن شروعاتي استاد مولانا جان محمد صاحب پٽني رحمة الله عليه جي مزار جي متصل سپرد ڪيو ويو.

شاگرد:

مولانا خادم حسين رحمة الله عليه صاحب فراغت کان وٺي وفات تائين مدرسن ۾ علم محمدي پڙهائيندا رهيا ۽ وٽن ڪيترن ئي شاگردن علم حاصل ڪيو جن مان ڪيئي ناميارا علماءَ ٿي گذريا آهن. جيئن تہ (1) مولانا عبدالله درخاني مشڪاف بلوچستان, (2) مولانا قاضي عبدالعزيز مستونگ (3) مولانا قاضي حبيب الله لسٻيلو (4) قاضي صاحبداد سلطان ڪوٽ, (5) مولوي عبدالواحد کوسو جيڪب آباد, (6) مولوي در محمد ٿل. (7) مولوي رحيم بخش سومرو شڪارپور, (8) مولانا عبدالحڪيم شڪارپور, (9) مولوي قاضي عطا محمد ڳڙهي ياسين, (10) مولانا دين محمد وفائي, (11) مولوي عبدالعزيز اوڍو متصل رتوديرو, (12) مولوي شهاب الدين بلوچ خيرپور ميرس, (13) مولوي عبدالڪريم عباسي, مفتي خيرپور ميرس, (14) مولوي سلطان احمد جتوئي رتو ديرو, (15) حضرت مولانا عبدالعزيز رتوديرو ۽ (16) مولوي محمد سليمان واعظ ترڙي محبت.

اولاد:

مولانا جن هڪ شادي ڪئي هئي جنهن مان کيس ٽي پٽ (1) مولوي نذير حسين مشهور هاري ليڊر ۽ ظريف الطبع هو ۽ لاڏاٽو ڪري ويو آهي (2) ميان بشير حسين رتيديري ۾ رهندو آهي ۽ مينهن جو واڙو اٿس. (3) مسٽر امير حسين ايل ايل بي وڪيل ۽ هڪ نياڻي تولد ٿي، جيڪا سنڌ جي مشهور ۽ نامياري واعظي مولوي سلطان احمد جتوئي رحمة الله عليه جي عقد ۾ آئي.

(عبدالرحمان جتوئي)

مولوي حافظ محمد حيات صديقي رحہ

مولوي محمد حيات رحہ حضرت غوث بهاءَ الحق زڪريا ملتاني رحہ جي خاندان مان هڪ سنو عالم ۽ مفتي ٿي گذريو آهي. سندس ولادت شڪارپور ۾ تقريباً 1265هہ ڌاري ٿي. سندن والد مولوي احمدي بہ پنهنجي دور جو مقتدر عالم ۽ جلالي بزرگ هو. انجي وفات 1303 ھ ۾ ٿي. سروري تلاءَ واري مقام ۾ مدفون آهي. مولوي صاحب سندس ٽيون نمبر پٽ هو. مولوي احمدي پنهنجي مدرسي ۾ جيڪو متصل مسجد مطلبائي جي هو انهيءَ ذهين ۽ لائق پٽ کي تعليم ڏني ۽ اتي ئي فارغ ٿيو. ان زماني ۾ انگريز سرڪار جي گرانٽ سان شڪاربور ۾ ديني علمن جو هڪ گڏيل مدرسو ”وڪٽوريہ جوبلي انسٽيٽيوٽ“ نالي کوليو ويو هو جنهن جو مهتمم سيد بهادر علي هو. مولوي محمد حيات ان مدرسي جو استاد ٿيو پر ٿوري وقت ۾ ملازمت کان دل برداشتہ ٿي پيا ۽ پنهنجي خانداني مدرسي ۾ في سبيل الله تعليم ڏيڻ لڳا ۽ گذران لاءِ تجارت شروع ڪيائون. واپار واري ڪوٺي تي بہ فارغ وقت ۾ فتويٰ نويسي جو ڪم ڪندا هئا. پاڻ مقبول ۽ معتبر مفتي هئا. مولانا عبدالغفور همايوني بہ ان جي افتاءَ کي ميجيندو هو.

شاگرد:

مولوي محمد حيات وٽ گهڻن جيد عالمن تعليم ورتي جن مان ڪي ناميارا عالم هيءُ آهن مولوي خليفہ يار محمد قريشي، مولانا عبدالرحمان ميمڻ، خليفہ عبدالحميد ۽ قاضي سيد عبدالغفور.

وفات ۽ اولاد:

4 جمادي الاول 1340ھ ۾ فوت ٿيا ۽ وصيت مطابق درگاھ امين شاھ چشتي ۾ دفن ڪيا ويا. کين ٽي پٽ ۽ هڪ نياڻي هئي. پٽ هئا (1) مولوي عبدالصمد جنهن تحصيل علم ديني جي دوران لڪي انگريزي پڙهيو مئٽرڪ پاس ڪري اعليٰ تعليم لاءِ بمبئي هليو ويو. پارسي ۾ امتيازي حيثيت سان ايم-اي پاس ڪري اتي ڪاليج ۾ پروفيسر ٿيو. ڊاڙ واڙ ڪاليج ۾ بہ پروفيسر ٿي رهيو. هند جي تقسيم ٿي تہ پناھ گير ٿي ڪراچي آيو ۽ سنڌ مسلم ڪاليج جو ۽ پوءِ اسلاميہ ڪاليج جو پرنسپل ٿيو. سياحت جو شوقين هو ايران جي سفر تي انگريزي ۾ ڪتاب لکيائين "ماڊرن ايران" هو گهڻين ٻولين جو ڄاڻو هو. فيبروري 1957ع ۾ 78 ورهيہ ڄمار هيس جو هڪ حادثي ۾گذاري ويو. کيس 5 نياڻيون ۽ هڪ پٽ مولوي عبدالباقي وڪيل آهي. مولوي گويا انهن جي ذات تي ڇڪي آهي. مولوي عبدالاحد لاولد فوت ٿيو (حافظ عبدالرؤف جي مضمون جو خلاصو. اهو مضمون ميگزين نخلستان 1980ع شڪارپور ۾ ڇپيو هو.)

مولانا عبدالرحمان ميمڻ رحہ

مولوي عبدالرحمان ولد خليفو محمد بچل ميمڻ 23 ذوالحج 1299ھ ۾ شڪارپور ۾ تولد ٿيا. ۽ تاريخ 8ربيع الثاني 1340ھ ۾ شڪارپور ۾ 40 سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائون.

مولانا صاحب 23 سالن جي ڄمار ۾ تحصيل علم ڪري دستار فضيلت ٻڌي ان ڪانپوءِ 17 ورهيہ لاڳيتا درس و تدريس ۾ مشغول رهيا. مولانا مرحوم جن بزرگن کان فيض حاصل ڪيو تن ۾ حضرت مولوي حافظ محمد حيات قريشي شڪارپوري، علامہ مفتي عبدالغفور همايوني جا اسماءِ گرامي قابل ذڪر آهن.

هيٺيان بزرگ مولانا جا همعصر هئا. (1) مولانا سيد قاضي بهادر شاھ چشتي (2) مولانا حڪيم عبدالرحيم شڪارپور (3) خليفو يار محمد

قربان ڪري ڇڏيو هو ۽ هو رات ڏينهن انهن گهٽين ۽ محلن ۾ گشت ڪندو رهندو هو جتي موت ۽ ماتمي آواز کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهه نظر ڪانه ايندي هئي. هڪ هڪ گهڙيءَ ۾ ڪيئي جانيون اجل جو شڪار ٿي رهيون هيون. ٻي وارث لاش جنهن جي ڪنهن مالڪي ۽ پر گهور نه پئي ڪئي، مير صاحب انهن جو وارث بڻجي انهن جي ڪفن دفن جو انتظام پنهنجي خرچ سان ڪرڻ لڳو. اها عظيم خدمت آهي جنهن جي باعث مير صاحب شڪارپور جي باشندن جي دلين ۾ پنهنجو غيرفاني مقام حاصل ڪري ورتو. سال 1918ع ۾ جڏهن سنڌ ۾ بئنچ ڪورٽن جو سرشتو رواج ۾ آندو ويو. تڏهن شڪارپور جي بئنچ ڪورٽ جو چيئرمين علوي صاحب کي چونڊيو ويو.

آخر هيءُ علم ۽ ادب جو عرفان جنوري 1920ع ۾ داعي اجل کي لبيڪ چئي دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو. مير صاحب کي اولاد ڪانه ٿي، ان ڪري سندس وارث مير صاحب جو ڀائيٽو مير علي احمد ٿيو جيڪو پڻ جواني ۾ فوت ٿي ويو.

تصانيف:

مير صاحب ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيا، پر اهي اڄڪلهه ناياب ٿي چڪا آهن، مير صاحب جي ڪن مشهور ڪتابن جا نالا هن ريت آهن:

(1)البشارة لاهل الاشارة (هن ڪتاب ۾ التحيات ۾ آڱر کڻڻ جي ثبوت ۾ دليل ڏنل آهن.) (2) ڪليات علوي (مير صاحب جي فارسي، سنڌي، اردو ۽ هندي شعار جو مجموعو) (3) ڪليات طب (هن ۾ طبي احوال ۽ مجرب دوائن جا نسخا آهن.) (عبدالرحمان جتوئي)

مير صاحب جو اهو احوال گهڻي ڀاڱي سماهي مهراڻ جي سوانح حيات نمبر مان ورتل آهي. مير صاحب تي جناب ڊاڪٽر عبدالخالق "راز" سومرو (ڳوٺ حاجي خان ڪلهوڙو) جن مقالو لکي پي ايڇ ڊي ڪئي آهي. مير صاحب جو ڪتاب البشارة لاهل الاشارة جنهن جي تقريظ ان وقت جي ناميارن عالمن ڪئي هئي، ان ۾ مون کي شڪ آهي ته اهو اصل حضرت مولانا مخدوم محمد حيات محدث سنڌي مدنيؒ جو لکيل آهي، ۽ ان ۾ ڪا معمولي تبديلي آڻي شايع ڪيو ويو آهي ڇو ته انهيءَ موضوع تي انهيءَ عنوان ۽ نالي سان مخدومؒ جي تصنيفات واري لسٽ ۾ ڪتاب موجود آهي. والله اعلم بالصواب (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي غلام رسول عرف محمد هاشم ”هاشم“ رحه

مولوي غلام رسول ولد خليفو پير محمد صاحب جن حضرت رئيس العارفين خواجه امين شاهه چشتي ﷫ جي وڏي خليفي مولانا حافظ صاحبڏني چشتيءَ جا پڙ پوٽا هئا.

مولوي صاحب جي ولادت تاريخ 1863ع تي شڪارپور ۾ ٿي ۽ پنهنجي سموري حياتي اتي ئي گذاريائون. سندن ٻاراڻي وهيءَ بابت ڪو خاص احوال نٿو ملي، جڏهن سمجهه پريا ٿيا، تڏهن قرآن پاڪ پڙهڻ شروع ڪيائون ۽ پوءِ قاضي سيد بهادر علي شاهه لودين، جيڪو حضرت خواجه سيد محمد گيسو دراز چشتي قدس سره جي اولاد مان هو انهيءَ صاحب جي شاگرديءَ ۾ آيا، جنهن کين فارسي جي تعليم ڏني. مولوي صاحب چشتي ۽ صابري طريقت جي سلسلي ۾ منسلڪ هئا ۽ پنهنجي استاد قاضي سيد بهادر علي شاهه ۽ والد حضرت مولانا خليفه پير محمد چشتي جي مريدي اختيار ڪيائون.

مولوي صاحب جي طبيعت جو لاڙو دنياوي ڳالهين ڏانهن بلڪل ڪونه هو. جنهن ڪري تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ شڪارپور ۾ نواب سخي مدد خان مرحوم مشهور جامع مسجد جا امام ۽ خطيب ٿي رهيا. سندن زبان ۾ ڏاڍي شيريني هوندي هئي، جنهن ڪري سندن وعظ ڏاڍو اثرائتو ۽ زوردار هوندو هو تنهن کان سواءِ حڪمت جو ڪم به ڪندا هئا، جنهن جي ڪري پڻ پري پري تائين مشهور هوندا هئا. مولوي صاحب هڪ وڏو عابد ۽ عالم شخص هو پنهنجي سموري حياتي الاهي ذڪر تلاوت قرآن پاڪ ۽ درس و تدريس ۾ گذاريائين. پاڻ ٽي شاديون ڪيائين جن مان پنج فرزند پيدا ٿيس، سندس وڏي فرزند جو نالو ميان شهاب الدين چشتي آهي، جيڪو شڪارپور جي هفتيوار سنڌي اخبار ”الشهباز“ جو مالڪ ۽ ايڊيٽر آهي. مولوي صاحب 63 ورهين جي ڄمار ۾ تاريخ 27 جون 1926ع تي وفات ڪئي.

مولوي صاحب کي علم و ادب سان چڱي دلچسپي هئي، پند و

نصيحت تي ٽي ڪتاب (1) تنبيہ المسلمين (2) معراج نامو (3) ميلاد نامہ تصنيف ڪيا اٿس. ان کان علاوه ”مجموعہ ڪلام هاشم“ بہ ڇڏي ويو آهي. جنهن ۾ سندس سنڌي، سرائڪي ۽ پارسي ڪلام موجود آهي. سندن تخلص ”هاشم“ هو.

(سہ ماهي مهراڻ جو سوانح حيات نمبر)

مولانا خليفو يار محمد رحہ

حضرت مولانا مرحوم جي ولادت جي تاريخ معلوم نہ ٿي سگهي آهي. مولانا سموري تعليم شڪارپور ۾ ورتي، ۽ سموري عمر شڪارپور ۾ گذاريائون. ابتدا ۾ تعليم پنهنجي ڏاڏي مرحوم حافظ خليفي الله رکي کان ورتائون، ۽ بعد ۾ مولوي ميان عبدالرحيم شڪارپوري ۽ مولانا مولوي حافظ محمد حيات شڪارپوريءَ کان تعليم حاصل ڪيائون.

مولانا يار محمد صاحب مرحوم جي شاگردن ۾ حڪيم مولوي الاهي بخش اعواڻ شڪارپوري (فاضل ديوبند ۽ فاصل الطب و الجراحت دهلي)، مولوي پير فضل احمد سرهندي شڪارپوري، مولوي عبدالفتاح صديقي شڪارپوري ۽ پير غلام مجدد سرهندي شڪارپوريءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

حضرت مولانا مرحوم جو سلسلہ طريقت چشتيہ صابريہ هو. پاڻ حڪيم الامت مولانا شاهہ اشرف علي ٿانويءَ جا مريد هئا. نهايت عابد، صالح، ذاڪر ۽ پرهيزگار شخص هئا. هميشہ مسجد شريف ۾ درس و تدريس جي شغل ۾ مشغول هوندا هئا. هر هڪ ماڻهوءَ کي مولانا مرحوم جي لاءِ خاص قسم جو حسن ظن هوندو هو ۽ هر طبقي ۽ هر گروهہ جا ماڻهو کين عزت ۽ احترام سان ڏسندا هئا ۽ بزرگ سمجهندا هئا. طبيعت جا بيحد حليم، خوش اخلاق ۽ منڪسر هئا، صوفي منش هئا، ۽ پنهنجي مرشد تي عاشق هئا. هميشہ سندن هدايتن تي عمل ڪندا هئا.

هن بزرگ جي وفات 9 نومبر 1943ع مطابق 29 شوال 1361هہ ڏينهن سومر صبح صادق جي وقت ٿي، ۽ کين شڪارپور ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

(سماهي مهراڻ سوانح حيات نمبر)

مولوي جهان خان دراني رحه

مولوي جهان خان ولد خداداد خان دراني شڪارپور جو رهاڪو هو. سندس سلسلو نواب سخي حافظ مدد خان سان ملي ٿو. جيڪو هڪ بزرگ اهل الله ۽ سخي ٿي گذريو آهي. مولوي جهان خان جي ولادت جي تاريخ بابت ڪوبہ احوال موجود ڪونهي. ننڍي هوندي شڪارپور ۾ ئي سنڌي ۽ انگريزي جي تعليم حاصل ڪيائين. ۽ جڏهن ڪجهہ جوان ٿيو تڏهن ڪراچي ۾ وڃي رهيو جتي حضرت مولانا محمد صادق کڏه واري جي والد حضرت مولانا عبدالله وٽ عربي ديني حاصل ڪيائين. مولوي صاحب، مولانا خان محمد شاهہ لودين وٽان بہ تعليم حاصل ڪئي هئي. ڪراچيءَ ۾ عربي ۾ تعليم ختم ڪرڻ کان پوءِ مولوي صاحب پنهنجي ڳوٺ شڪارپور واپس آيو. جتي پنهنجو مدرسو کولي درس و تدريس جو سلسلو جاري ڪيائين. انهيءَ وچ ۾ مولانا صاحب، حضرت خواجہ محمد حسن جان سرهندي جي والد حضرت خواجہ عبدالرحمان سرهندي نقشبنديءَ جي هٿ تي بيعت ڪئي، جنهن مولوي صاحب کي ڏاڍو فيض رسايو.

مولوي جهان خان درانيءَ جي سڄي عمر تعليم ڏيڻ ۽ وٺڻ ۾ گذري ويئي، مولانا صاحب هڪ سخي دل انسان هو ۽ سندس دسترخوان جا دروازا هر غريب ۽ امير جي لاءِ کليل رهندا هئا. هر روز ڪيترائي مسافر سندس دسترخوان تي نظر ايندا هئا. مسافرن ۽ غريبن جي سار لهڻ سان سندس دل ڏاڍي خوش ٿيندي هئي، پاڻ هميشہ روزي ۾ گذاريندو هو ۽ سندس ڪچهري سدائين فرش تي ٿيندي هئي، جنهن ۾ ڳوٺ ۽ ٻاهر جا وڏا وڏا عالم ۽ اڪابر اچي گڏ ٿيندا هئا. پاڻ صوم و صلواة جو ڏاڍو پابند هو ۽ سدائين وضوءَ ۾ رهندو هو.

اسلام جي تبليغ ۽ اشاعت ۾ مولوي صاحب جيڪي تڪليفون ورتيون اهي قابل تعريف آهن پر پنهنجي صداقت ۽ سچائيءَ جي ڪري فتح جو سهرو سدائين مولانا صاحب جي ئي سر تي آيو. ان وقت ۾ شڪارپور ۾ هندن جو گهڻو زور هو ۽ مولانا صاحب جون اهي تبليغي

ڪوششون هنن کي بالڪل پسند ڪونہ اينديون هيون. مولوي صاحب جي عادت هوندي هئي تہ جڏهن بہ ڪنهن هندوءَ کي مسلمان ڪرڻو هو تہ پهرين انهيءَ جي ڏاڍي ڏام ڏوم سان سڄي شهر ۾ سرگس ڪرائيندو هو. جيئن غيرمسلم تي ان جو اثر ٿئي. هڪ ڀيري مولوي صاحب هڪڙي ٻائي جي پٽ کي مسلمان ڪيو بس، پوءِ تہ هندن ۾ ماتم مچي ويو! هنن ڏاڍي چالاڪيءَ سان انهيءَ نومسلم کي ورغلائي ڪورٽ ۾ بيان ڏياريو تہ مولوي صاحب کيس زبردستي مسلمان ڪيو آهي. اهڙي طرح، مولوي صاحب تي ڪيس ڪيو ويو. جنهن ۾ مولانا صاحب پنهنجي قابليت ۽ علم جي وسيلي اتي اهڙيون دليل بازيون ڪيون جو ڪورٽ کي بہ سندس راءِ سان متفق ٿيڻو پيو. ۽ مولوي صاحب کي فتح نصيب ٿي.

مولوي جهان خان دراني نہ فقط صاحب شريعت هو بلڪ ڪرامت وارو پڻ هو. مولوي صاحب جا ڪيترائي دوست هئا، جن ۾ مشهور عالم، شاعر ۽ حڪيم مير علي نواز علوي ۽ قاضي سيد بهادر شاهہ مشهور آهن. انهيءَ کان علاوه حضرت پير شاهہ مردان صاحب پاڳاري جن جي مولوي صاحب جن سان ڏاڍي محبت هوندي هئي. حضرت پير محمد صالح شاهہ راڻيپور واري ۽ حضرت مولانا امروٽيؒ صاحب جي بہ مولوي صاحب سان گهڻي ياراني هوندي هئي. مولانا امروٽيؒ تہ ايئن چوندو هو تہ ”آءٌ مولوي جهان خان جي گاديءَ تي ويٺو آهيان.“ مولوي صاحب جو اولاد ٽي پٽ ۽ ٻہ نياڻيون هو. جن مان هڪ پٽ مولوي عبدالرحمان خان، جو پڻ هڪ عالم هو جوانيءَ ۾ ئي فوت ٿي ويو هڪ شادي شده ڌيءَ بہ گذاري ويئي. باقي هن وقت ٻہ پٽ ميان سيف الله خان ۽ گل محمد خان ۽ هڪ نياڻي زنده آهن.

مولوي صاحب جي علم و فضل کي ڏسي افغانستان جي بادشاهہ امير حبيب الله خان کيس گورنري جي آڇ ڪئي، پر مولوي صاحب ان کي قبول نہ ڪيو. مولوي صاحب حياتيءَ جا ڏينهن آرام سان گذاري، تاريخ 10 اپريل 1913ع مطابق 4 جمادي الاول 1331هہ خميس جي ڏينهن پنهنجي گهر شڪارپور ۾ گذاري ويا. وفات وقت سندن عمر 63 ورهيہ هئي، سندن مزار حضرت پير منڇر شاهہ جي لڳ آهي.

(سماهي مهراڻ سوانح حيات نمبر)

ابو شوڪت حمزه خان رحه

ابو شوڪت حمزو خان ذات جو مهر ۽ ڳوٺ هنباه لڳ چڪ ضلعي سکر جو وينل هو. (چڪ هن وقت ضلعي شڪارپور ۾ آهي) ڄمڻ جون 1894ع تي ڄائو. ست درجا سنڌي پاس ڪري، ڪاميٽي پاس ڪيائين. ٽريننگ ڪاليج جو ٽن سالن جو ڪورس ٻه پاس ڪيو هئائين. پهريائين شهدادڪوٽ تعلقي جي دوداپور اسڪول ۾ ماستر ٿيو جنهن سان پوسٽ ماستريءَ جو ڪم به لاڳو هو. دوداپور کان اٽڪل اٺن ميلن تي محمدپور جو ڳوٺ هو جتي حضرت صاحب امروٽيءَ ﷫ جو خليفو مولوي عبدالڪريم ”ڪهاڙو“ رهندو هو. اتان جو زميندار اُڏن جو سردار هو ۽ مولوي صاحب جي حق گوئي ۽ حق پسنديءَ جي ڪري، ساڻس تنازعو هو. هن هڪ سازش هيٺ مولوي صاحب ڏي سرحدي قبيلن جي سردارن طرفان لکيل ٻه هٽرادو خط تيار ڪيا، جن ۾ لکيل هو ته اوهان اڳ اسان وٽ اچي وعظ ڪيو هو جنهن جو اسان جي ماڻهن تي ڏاڍو اثر ٿيو هو. هينئر اسان سڀيئي وري اوهان جو وعظ ٻڌڻ جا ڏاڍا مشتاق آهيون، مهرباني ڪري هيڪر وري اسان ڏي اچو ته اڳي وانگر جيترا ٻه هٿيار گهرندا اوترا ڏينداسين. اهي خط پوسٽ ماستر دوداپور جي معرفت مولوي صاحب ڏانهن موڪليا ويا، ڇو ته محمدپور ۾ پوسٽ آفيس ڪانه هئي.

خط ٽپال ۾ وجهڻ کان پوءِ، مٿئين وڏيري جو ماڻهو ماستر حمزي خان سان مليو ۽ کيس چيائين ته مون کي وڏيري صاحب موڪليو آهي، سندس چوڻ آهي ته ٻه خط مولوي عبدالڪريم جي نالي، اوهان جي معرفت اچڻ وارا آهن، جيڪڏهن اهي خط مولوي صاحب کي ڏيڻ جي بدران اسان کي ڏيندين ته توکي ان جو معاوضو پنج سو روپيا ڏينداسون.

تن ڏينهن ۾ ماستر حمزو خان ديندار ماڻهو ڪونه هو. پنجن سؤ روپين جي رقم ٻڌي، سندس ڪن ڪڙا ٿيا. پر قدرت طرفان کيس قلب سليم عطا ٿيل هو. ايتري زبردست آڇ ملڻ تي لالچ پيدا ٿيڻ جي بدران، سندس دل ۾ نيڪيءَ جو جذبو سجاڳ ٿيو وڏيري جي ماڻهوءَ کي دلاسي ۾ رکيائين ۽ خطن ملڻ شرط سخت گرميءَ جي موسم ۾، پيرين اگهاڙو گوڏ ۽ سُٽ ٻڌي

پنڌ محمدپور ڏانهن راهي ٿيو ته جيئن ڪيس ڪوبه سجاڻي نه سگهي.

مولوي صاحب خط کولي ڏٺا. سازش ظاهر ٿي پئي، جنهن تي حضرت امروٽيﷺ جي صلاح سان پئي خط سي آءِ ڊي پوليس ۾ پيش ڪيا ويا. جاچ کان پوءِ وڏيرو پڪڙجي پيو ۽ سرڪار سندس هٿيارن جا ليسن ضبط ڪيا.

تنهن کان پوءِ حمزو خان، مولوي صاحب جي صحبت ۾ رهڻ لڳو ۽ کيس حضرت امروٽيءَ جي زيارت جو شوق ٿيو. هڪ ڏينهن خبر مليس ته حضرت صاحب رڪ اسٽيشن لڳ لٿل آهن. سو اتي وڃي پهتو. جڏهن حضرت جن کي خبر پئي ته هي مولوي عبدالڪريم جي واقعي وارو حمزو آهي ته پاڻ اٿي بيٺا ۽ کيس ڀاڪر پاتائون. ابو شوڪت جو چوڻ آهي ته سندس ڀاڪر پائڻ تي، هن ايئن محسوس ڪيو ته بجلي سندس سڄي بدن ۾ ڊوڙي رهي آهي ۽ سندس جسم ساڻو ۽ بيجان ٿيندو ٿو وڃي، جنهن جي ڪري، ڀاڪر مان نڪرڻ شرط زمين تي مُٺلن وانگر ڪري پيو. حضرت صاحب سندس حق ۾ دعا گهرندا رهيا. نيٺ هو ڪجهه وقت کان پوءِ هوش ۾ آيو.

ان ڀاڪر کان پوءِ حمزي خان جي ڪايا پلٽ ٿي ويئي، هو هڪ وڏو ديندار شب خيز ۽ پرهيزگار ماڻهو ٿي پيو ۽ مرڻ تائين پيون نمازون ته ٺهيو پر تهجد نماز به ڪڏهن قضا نه ڪيائين. هن جي دل کي ايتري ته تقويت اچي ويئي جو کيس دنيا جي ڪنهن وڏي ۾ وڏي طاقت کان به خوف ڪونه ٿيندو هو. ان وچ ۾، سندس ملڪيت به جائز ذريعن سان وڌي، ته ٽي سال اسڪول ماستري ڪيائين ۽ ان کان پوءِ استعيفا ڏيئي، خلافت ڪاميٽيءَ جو مبلغ ٿيو ۽ مرڻ تائين اهو فرض بجا آڻيندو رهيو.

هو پنهنجي تر ۾ هميشه زميندار جي مقابلي ۾، هارين جي حمايت ڪندو هو ۽ جيڪو غريب ڪنهن ڪم لاءِ وٽس ايندو هو ته ڏنڊو هٿ ۾ کڻي، هڪدم سندس مدد لاءِ تيار ٿيندو هو.

هڪ دفعو ڳڙهي ياسين ۽ سکر تعلقي جي صوبائي چونڊن ۾، ڳڙهي ياسين جي شمس الدين خان بارڪزئي پٺاڻ ۽ وڏيري امير بخش مهر جي مقابلي ۾ بيٺو وٽس موٽرون يا ٻي ڪا سواري ڪين هئي، نه ڪارڪن ۽ اخبارن توڙي اشتهارن جي پروپيگنڊا هيس، پولنگ اسٽيشن تي سندس ورڪر يا ايجنٽ به ڪونه هئا. مقابلي، ٻنهي سرمايه دارن جو هيانو ڪائي وڏو

هو. ڪيس ووٽ فقط ڏيڍ هزار مليا باقي زميندارن ۽ وڏن ماڻهن سان مقابلي لاءِ قومي ورڪرن جي همت وڌي، حضرت مولانا حماداﷲ مولانا عبدالهادي دينپوري ۽ ٻين بزرگن ان جي حمايت جو اشتهار ڇپرايو هو.

جنوري 1945ع ۾ نمونيا ٿيڻ ڪري، وفات ڪيائين، سندس ٽي پٽ آهن: شوڪت علي، محمد علي ۽ ظفر علي.

انقلابي ڏنڊو:

ابوشوڪت حمزه خان جو ميان عبدالرزاق پيرزادو خاص رفيق هو ۽ سندن پاڻ ۾ ڏاڍي محبت هئي، ابوشوڪت وقت بوقت جن خيالن جو اظهار ڪندو هو ميان عبدالرزاق انهن کي شعرن جو روپ ڏيکاريندو هو اهڙي طرح نظم جا ٻه ڪتاب تيار ٿي ويا، هڪ "انقلابي ڏنڊو" جيڪو سرڪار شاگردن کي انعامي ڪتاب طور ڏيڻ منظور ڪيو هو. ٻئي ڪتاب جو نالو "انقلابي بم گولو" هو جيڪو ڇپجي نه سگهيو ۽ اهو به معلوم ڪونهي ته ان جو مسودو به محفوظ آهي يا ابو شوڪت وانگر اهو به هن دنيا مان ڪهڇي ويو.

"انقلابي ڏنڊو" مان ڪجهه شعر پيش ڪجن ٿا:

خدا پاڪ توکان مدد ٿو گهران،
تهان پوءِ هٿ ۾ قلم ٿو کڻان.
لکان حال هارين غريبن سندو
دنيا جي وڏن بدنصيبن سندو.
سهن ٿا اهي ظلم جي سر مٿان،
وڏيرن هٿان سود خورن هٿان.
وڏي ڏيکه آهي انهيءَ ڳالهه کي،
نه طاقت قلم کي، لکي ڇا لکي.
هجي عمر خضري ڪريان جي بيان.
نه پورو ٿئي ان جو هڪ داستان،
اکين ۾ هجي آب تالاب جان،
وڃي خشڪ ٿي جي انهن تي روئان.
نڪو دين تن وٽ نه دنيا وٽن،
جهالت ڪيو آ برو حال تن.

هارين جي عام اخلاقي حالت:

ڏسڻ ۾ تہ انسان آهن اهي،
حقيقت ۾ حيوان آهن اهي.
نہ تن پيٽ پورو بدن ڪيئن ڍڪن،
گذارو ٻچن جو ڪري ڪيئن سگهن.
جهڳا پڻ جڏا، تنگ تاريڪ تن،
نہ گرمي، نہ سردي، نہ بارش جهلن.
نہ تهذيب تن ۾ ڪا گفتار جي،
منجهن آهہ عادت بري گار جي.
ڏين ماءُ کي گار جيئن زال کي،
ڏِگي ڍور کي خواه ٻي مال کي.
نہ آداب مجلس جو ڄاڻن اهي،
نڪي ڪنهن چڱي کي سڃاڻن اهي.
قسم ڳالهہ هرهڪ تي سؤ سؤ کڻن،
خدا کان اهي ڪين هرگز ڊڄن.
گهٽائن نہ گارين ۾ زالون سندن،
سڪن ٻار ٻولي اها جا ٻڌن.
نڏيئي سڪن علم جيڪي اُهو،
لڇڻ ڇا ٻڌايان انهن جو ٻيو.
برا حال زالن سندا پاڻ ڪن،
سڄو ڏينهن مردن سان رونبو هڻن.
سڄو ڏينهن مردن سان ڏاتو هڻن،
ڪري گاهہ سو ڌر تتيءَ جو کڻن.
وري شام جو گاهہ سر تي کڻن.
اچي گهر ۾ سانجهہ جو سعيو بہ ڪن.
هٿن تي اهي موڪلن جوءِ کي،
نہ سوچن ڪري غور اڳ پوءِ کي.
سمهن، خواه کائن پچائن اتي.
ڍڳا ڍور پيشاب ڇيڻو جتي.

چڏن چوٽ پيشاب پاڇي منجهان
نہ ڄاڻن سي ڪعبہ ۽ قبلہ منجهان

(مسٽر ڪريم بخش خالد)

مولانا محمد عبدالحڪيم رحہ

حضرت مولانا عبدالحڪيم صاحب جو شمار سنڌ جي مشهور عالمن مان آهي، جو سڄي زندگي اسلام جي خدمت ۾ ۽ تعليم ۾ گذاريائون. پاڻ پنهنجي وقت جا جيد عالم ۽ سڀني فنون ۾ يڪسان مهارت رکندڙ هئا. پاڻ بهترين معلم، مدبر ۽ عظيم محدث هئا. سندن تقرير نهايت ساده هئي مگر سندن گفتگو ۾ ايترو تہ اثر هوندو جو ٻڌندڙ نهايت حظ حاصل ڪندا هئا. پاڻ هميشہ ساده لباس پهريندا هئا. سندن تعلق هڪ علمي خاندان سان هو. سندن والد مولانا نورمحمد صاحب ۽ ڏاڏو مولانا عبدالله صاحب پنهنجي وقت جا جيد عالم ۽ پرهيزگار هئا. مولانا عبدالله صاحب جن ننڍي هوندي ٻڪريون چاريندا هئا ۽ علم حاصل ڪرڻ لاءِ مال جهنگ ۾ ڇڏي هليا ويا. ايستائين گهر واپس نہ آيا جيستائين علم جي تڪميل نہ ڪيائون. سندس واپس اچڻ تي ڪين ڪنهن بہ نہ سڃاتو مگر والده ڪيس قميص لهرائي نشان ڏسي سڃاتو تہ هيءُ عبدالله آهي.

مولانا جو آبائي ڳوٺ چوڏهو سڏايہ تعلقہ شڪارپور هو سندن ولادت باسعادت پنهنجي آبائي ڳوٺ ۾ 1895ع ۾ ٿي. سندن والد جي وفات جلد ٿي ويئي، سندن تعليم جو بندوبست والده جي زيرنگراني ٿيو. شروعاتي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪيائون ان ڪان پوءِ مختلف مدرسن ۾ سڀني علوم دينيہ تفسير، حديث، فقہ، منطق ۾ تڪميل ڪيائون. ان ڪان بعد دوره حديث پڙهڻ لاءِ ديوبند وڃڻ جو ارادو ڪيائون، 2 سال دوره حديث پڙهيائون. مولانا حسين احمد مدني، مولانا انور شاهہ ڪشميري ۽ شيخ الهند مولانا محمودالحسن صاحب جن وٽ ڪين اسباق پڙهڻ جو موقعو مليو. موجوده مهتمم مدرسہ دارالعلوم ديوبند ۾ قاري محمد طيب صاحب سندن سان شريڪ اسباق رهيو. پاڻ امتحان ۾ امتيازي نموني ۾ ڪامياب ٿيا ۽ پيو نمبر

آيا. فراغت تعليم کان پوءِ پنهنجي ڳوٺ واپس آيا ۽ شامل سڏايه ۾ جيڪو چوڏهو سڏايه کان هڪ فرلانگ جي مفاصلي تي آهي. هڪ مدرسي جو قيام ڪيائون. جنهن جو نالو مدرسه دارالحڪمت رکيائون. سندن روحاني تعلق وقت جي غوث حضرت مولانا تاج محمود صاحب امروٽيؒ سان هو. مذڪور مدرسي ۾ ڪيترا سال تعليم ڏيندا رهيا ۽ سنڌ بلوچستان جا ڪيترا شاگرد تعليم پرائي ويا جن مان ڪن مشهور جا نالا هي آهن. مولانا علي محمد صاحب ڪاڪيپوٽہ واره. خليفہ حضرت احمدالدين صاحب جرار پهوڙ مولانا ولي محمد صاحب ڇڇڙا. مولانا خدا بخش صاحب. مولانا تاج محمد صاحب. مولانا الاهي بخش صاحب اعواڻ شڪارپور. مولانا پير فضل احمد صاحب سرهندي شڪارپور. قاضي عبدالصمد صاحب قاضي القضاه قلات وغيره. ڪجھ سالن کان پوءِ مختلف مدرسن ۾ تدريسي خدمتون انجام ڏيندا رهيا. سندن زندگي جو سارو وقت درس و تدريس ۾ رهيو. دين جي تبليغ ۽ اشاعت ۾ مصروف رهيا. سندن شمار سنڌ جي وڏن عالمن مان هو. سندن وفات بہ هڪ ديني مدرسه جونگل ۾ ٿي آخر ۾ پاڻ جونگل جي مدرسه ۾ تعليم ڏئي رهيا هئا رات جو ڪين دوره ٿيو جنهن ۾ غشي طاري ٿي. صبح جو اتان جي مهتمم حاجي ميرمحمد ڪين شڪارپور پنهنجي گهر ڪٺائي آيا. مگر ان بيماري ۾ ئي سندن وفات ٿي ۽ پنهنجن متعلقين کي مغموم ڪري خالق حقيقي سان وڃي مليا. سندن وفات 1961ع ۾ ٿي.

(مولانا عبدالحي سومرو ابن مولانا مرحوم)

مولانا جن سومراڻي ۾ حضرت مولانا عبدالقادر وٽ پڙهيا ۽ پنهنجي استاد جي ڏاڍي خدمت ڪيائون. فراغت مولانا غلام رسول شيخ (شاگرد حضرت شيخ الهند) وٽ حاصل ڪيائون. ان بعد دارالعلوم ديوبند پڙهڻ ويا. عالم ۽ وڏا مفتي هئا. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي عبدالمجيد جتوئي رحہ

مولوي عبدالمجيد ڪڇي اندر هڪ ننڍڙي ڳوٺ متصل الهداداڻي ريلوي اسٽيشن ضلعي شڪارپور ۾ تولد ٿيو هو. جتوئين جي راڄاڻي پاڙي مان

هو سندس والد جو نالو رضا محمد هو هو هڪ غريب گهر ۾ ڄائو سندس وڏا ڪڙمت جو ڪم ڪندا هئا. مرحوم جا مٽ مائٽ ۽ عزيز رئيس الموحدين قطب الاقطاب حضرت مولانا تاج محمود امروٽي ﷫ جا مريد هئا ان ڪري ديندار هئا ۽ ان دينداري جي ڪري چوري چڪاري ۽ ٻين ڏڪڻ ڦرڻ کان پري رهندا هئا. ان سبب ڪري سندن مائٽن ڪي هر ڪو ”فقير“ جي لقب سان ياد ڪندو هو. مولوي صاحب جڏهن سمجهه جهڙو ٿيو تڏهن کيس قرآن شريف پڙهايو ويو ۽ ان بعد کيس سنڌ جي جليل القدر ۽ جهوني مدرسہ ”دارالهديٰ“ ٺيڙهي ۾ ديني تعليم لاءِ ويهاريو ويو. اتي مولانا صاحب فارسي بہ پڙهيو ۽ ڪجهہ عربي جا ڪتاب بہ پڙهي پورا ڪيا. ان بعد سندس ڳوٺ جي ڀرسان مدئجي ۾ باز محمد پناڻ (رٽائرڊ ڊپٽي ڪليڪٽر) هڪ ديني مدرسو کوليو جنهن ۾ مولانا عبدالرحمان بروهي درس ڏيندو هو. ڪجهہ ويجهڙائي جي ڪري ۽ ڪجهہ مولانا عبدالرحمان جي اصرار جي ڪري مولوي صاحب ٺيڙهي کي ڇڏي مذڪوره بالا مدرسي ۾ پڙهڻ شروع ڪيو مولانا باقي رهيل ڪتاب اتي پڙهي پورا ڪيا ۽ دستاربندي بہ اتان ڪيائين. مولوي صاحب جي فارغ التحصيل ٿيڻ جي خوشيءَ ۾ سندس مائٽن پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ جلسو ڪرايو جنهن ۾ مولوي محمد سليمان ٽرڙي محبت وارو مولانا عبدالرحمان (سندس استاد) ۽ ميان باز محمد شاهہ (باني مدرسہ) شريڪ ٿيا. فراغت بعد مولانا صاحب دارالهديٰ ٺيڙهي جو سفير مقرر ٿيو. جيئن تہ مولوي عبدالمجيد خوش الحان حاضر جواب ۽ زنده دل هيو ان ڪري پنهنجي سفارت ۾ ڏاڍو ڪامياب ٿيو. مولانا صاحب ماڻهن کان مدرسي جو چندو بہ وٺندو هيو ۽ کين کلائيندو بہ هو ۽ ان کل ڀوڳ ۾ حڪمت ۽ دانائي جون اهڙيون ڳالهيون ڪري ويندو هيو جو ان ۾ اکين وارن لاءِ عبرت ۽ اهل دل لاءِ بصيرت هوندي هئي. مولوي صاحب کي مدرسي جا مدرس ۽ شاگرد سڀ پسند ڪندا هئا. مولوي صاحب جڏهن دوري تي ڪجهہ وقت دير لڳائيندو هو تہ اهي ڏاڍا اداڪا ۽ غمگين ٿيندا هئا ۽ مولوي صاحب جون واٽون نهاريندا هئا. مولوي صاحب جي اچڻ سان هر ڪنهن جا غم دور ٿي ويندا هئا ۽ مولوي صاحب جي موجودگي ۾ سڄو مدرسو ٻيو ٽهڪندو هيو.

مولوي صاحب عبدالمجيد جي زنده دلي ۽ خوش طبعي جون هڪ بہ ڳالهيون لکان ٿو.

هڪ دفعي مولوي صاحب ۽ مولوي عزيز احمد صاحب (صدر مدرس مدرسہ دارالهدي) ريل گاڏيءَ ۾ گڏ سفر تي نڪتا. جنهن گاڏي ۾ مولوي صاحب جن ويٺا هئا اتي هڪ سوٽ ڪوٽ سان آفيسر بہ ويٺو هو آفيسر صاحب مولوي عزيز احمد تي ٺوڪون ۽ چٿرون ڪرڻ لڳو ۽ مولوي صاحب خاموشي سان ٻڌڻ لڳو ۽ ان خاموشي جي ڪري آفيسر جو من وڌندو ويو ۽ مولوي صاحب کي ڏاڍو تنگ ڪيائين. مولوي عبدالمجيد کان رهيو نہ ٿيو آخر هن آفيسر جي مناسبت تي هڪ نقل ڪٿي ٻڌايو جنهن جي ٻڌڻ سان آفيسر جون ڍڪٽيون لڳي ويون ۽ اهڙو خاموش ٿيو جهڙي پٿر. آخر جڏهن اسٽيشن آئي تہ آفيسر صاحب ٻچ پائي وني ڀڳو ۽ ساري گاڏي ۾ کل پئجي وئي، هڪ دفعي مولوي عبدالمجيد ريل گاڏي ۾ سفر ڪري رهيو هو، سندس ڀر ۾ ويٺل هڪ ماڻهوءَ ٿڌڙو ساه ڀري چيو تہ "يا پيران پير دستگير" مولوي صاحب جلد اهي لفظ ٻڌندا تہ ان ماڻهو کان پڇيائين تہ ادا تون ڪنهن کي سڏ ڪيو؟ ان ماڻهو وراڻيو تہ پيران پير کي، مولانا چيس تہ پيران پير کي ڏسڻ جي حب مون کي بہ گهڻي هوندي آهي، سو جڏهن اچي تہ مون کي ٻڌائجانءِ تہ ان جي زيارت ڪريان، ان ماڻهو وراڻيو تہ ايندو وري ڪاٿي!؟ تنهن تي مولوي صاحب چيس تہ جي ايندو نہ تہ پوءِ تون سڏينس ڇو؟ سڏبو ان کي آهي جو سڏ ٻڌي ۽ اچي، اهي لفظ ٻڌي اهو ماڻهو لاجواب ٿي پيو ۽ ڪٿي ڪنڌ هيٺ جهڪايائين.

وفات:

مولوي صاحب جي وفات جو ذڪر نهايت ڏک ڀريو آهي، ڇاڪاڻ تہ مولوي صاحب وفات بہ گهر کان ٻاهر سفر ۾ ڪئي ۽ دفن بہ اتي ٿيو ايتريقدر جو هينئر سندس قبر جي بہ خبر نہ آهي تہ اها ڪٿي آهي؟ ڇا ٿيو جو مولوي عبدالمجيد سله جي عارضي جي علاج ڪرائڻ لاءِ حيدرآباد ويو ۽ هڪ هوٽل ۾ رهي پيو. رات جو ان هوٽل ۾ سندس روح قفس عنصري مان پرواز ڪري ويو. اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّآ اِلَیۡہِ رٰجِعُوۡنَ. مولوي صاحب جو ڪفن دفن ۽ جنازي جو انتظام ميونسپالٽي طرفان ٿيو ۽ کيس شهر جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. اها خبر سندس وارثن کي سندس فوت ٿيڻ کان پنجن ڇهن مهينن بعد پئي، مولوي صاحب پويان ڪوبہ اولاد نہ ڇڏيو.

(عبدالرحمان جتوئي الهداداڻوي)

ضلع
جیکب آباد

مولانا نبي بخش عودوي رحہ

پاڻ ذات جا سومرا آهن ۽ آبائي شهر شڪارپور اٿن. سندن نسبي سلسلو هن طرح آهي نبي بخش ولد فقير غلام حسين ولد الهہ ورايو ولد محمد مريد ولد محمد دائود ولد زين العابدين.

مولوي صاحب جن جا وڏا نهايت نيڪ ۽ صالح مرد ٿي گذريا آهن. مولوي نبي بخش جو والد بزرگوار فقير غلام حسين پنهنجي دور جو نيڪ ۽ صالح ٻانهو ٿي گذريو آهي. پاڻ حضرت سلطان العارفين حضرت باهو ﷬ جي سلسلي ۾ داخل هئا ۽ عربيءَ ۽ فارسيءَ جي چڱي ڄاڻ رکندا هئا.

ولادت:

مولوي نبي بخش جن جي ولادت باسعادت سن 1287ھ ۾ ٿي ۽ پاڻ سيني پائرن ۾ وڏا هئا.

ابتدائي تعليم:

پاڻ فرمائيندا هئا تہ ”بابا سائين جن مون کي ننڍپڻ ۾ شڪارپور جي مختلف استادن وٽ قرآن شريف جي تعليم ۽ شروعاتي فارسي جا ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڇڏيو. ان کان بعد پاڻ بزرگ، حضرت مولانا عبدالغفور همايوني جي مدرسي ۾ تعليم وٺڻ لاءِ داخل ٿيم. جو ان وقت اهو درس و تدريس جي لحاظ کان مشهور مدرسو هو. ان کان بعد مولوي عبدالله ساڪن بنگل ديرو ضلع لاڙڪاڻو وٽ پڙهيم. پوءِ ڪن دوستن جي مشوري ۽ والد بزرگوار جي اجازت سان مان ۽ مولوي مير محمد نورنگي گڏجي ڪوٽ مٺڻ حضرت خواجہ غلام فريد جي مدرسي ۾ داخل ٿياسون. خواجہ صاحب جن منهنجي مٿان ڏاڍا شفيق هئا ۽ مون کي ”سنڌي طالب“ جي لقب سان سڏيندا هئا. بعد ۾ هندستان جو سفر ٿيو ان وقت پاڻي پت جي مدرسي جي پڙهائي برصغير جي چوٽيءَ جي مدرسن مان هئي، جنهن ڪري شوق جاڳيم تہ پاڻي پت جي

مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪجي. حضرت خواجہ غلام فريد ﷫ ۽ پنهنجي والد بزرگوار جي اجازت کان سواءِ پاڻي پت روانو ٿيس ان زماني ۾ مولانا راغب الله صاحب علمي حيثيت ۾ تمام مشهور هو جنهن ڪري مون سندس مدرسي ۾ داخلا ورتي، ۽ پويان ڪتاب مولانا راغب الله صاحب وٽ پورا ڪيم ۽ سندن مدرسي مان فارغ التحصيل ٿيم. پاڻ فرمائيندا هئا تہ ان وقت سندن عمر 18 سال هئي ۽ کين ڏاڙهي مبارڪ بہ ڪونہ آئي هئي، پاڻ فرمائيندا هئا تہ "اسان جملي 16 طالب هڪ ئي وقت فارغ التحصيل ٿيا هئاسون."

مولوي نبي بخش ظاهري علوم کان فارغ ٿي واپس شڪارپور آيا. جڏهن پنهنجي والد بزرگوار فقير غلام حسين کي اها ڳالهہ ٻڌايائون تہ هو پاڻي پت کان فارغ التحصيل ٿي آيو آهي تہ کيس مولوي صاحب جي ننڍي عمر هئڻ ڪري اعتبار ڪونہ آيو. جنهن ڪري کيس مولانا عبدالغفور همايوني وٽ وٺي آيو ۽ مولانا همايوني﷫ جي خدمت ۾ عرض رکيائين تہ منهنجو نينگر ٿو چوي تہ مولوي بڻجي آيو آهي، سندس امتحان وٺي ڏسو تہ صحيح ٿو چوي يا نہ. جنهن تي مولانا همايوني کانئس ڪتاب ميراث مان ڪجهہ مسئلا پڇيا. مولوي نبي بخش کيس پنهنجي اعليٰ علمي بصيرت سان اهڙا تہ سهڻا جواب ڏنا جو مولانا همايوني جن ڏاڍا خوش ٿيا. ۽ کيس ٻانهن کان وٺي پنهنجي کٽ تي وهاريائين. مولانا همايوني فرمايو تہ هيءُ عام مولوي وانگر نہ آهي، الله تبارڪ و تعاليٰ کيس وڏي علمي بصيرت عطا فرمائي آهي. مولوي نبي بخش صاحب ابتدائي درس و تدريس جو سلسلو پنهنجي شهر شڪارپور ۾ پاڙي واريءَ مسجد هاٿي در ۾ شروع ڪيو.

ڳوٺ عودي، تعلقہ ٺل، ضلع جيڪب آباد ۾ وڏيري دين محمد خان سرڪي کي ديني مدرسي کولائڻ جو ڏاڍو شوق هيو ۽ مولوي نبي بخش صاحب کي شڪارپور مان عوديءَ وٺي آيا ۽ کيس عودي شريف جي ديني مدرسي جو مدرس اعليٰ مقرر ڪيائون. مولوي نبي بخش صاحب جي ديني علميت جي واڪاڻ ايتري تہ مشهور ٿي ويئي جو صوبہ بلوچستان، سرحد ۽ سنڌ جي اندروني علائقن جا طالب عودي شريف جي مدرسي ۾ ديني تعليم پرائي فارغ التحصيل ٿيا. مولوي صاحب جن عودي شريف ۾ پنجاهہ سال درس ڏيندا رهيا. ان وقت مدرسي ۾ ستر اسي طالب هوندا هئا. جن کي مولوي صاحب جن

بذات خود پڙهائيندا هئا ۽ طالب العلم جي خدمت ۽ کاڌي جو بندوبست ڳوٺ عودي شريف جو وڏيرو حاجي دين محمد سرڪي ڪندو هو.

بيعت:

مولوي نبي بخش صاحب جي بيعت شيخ المشائخ مولانا تاج محمود امروٽي ﷫ سان هئي، ۽ پاڻ هر مهيني سندن خدمت ۾ حاضر ٿي روحاني فيض حاصل ڪندا هئا. حضرت امروٽي ﷫ جن مولوي صاحب تي تمام شفيق ۽ مهربان هئا. مولانا امروٽي صاحب﷫ جن وٽ جيڪا بہ فتويٰ ايندي هئي تہ اهو مسئلو مولوي نبي بخش صاحب ڏانهن روانو ڪندا هئا, ڇاڪاڻ تہ کين سندس علمي بصيرت تي مڪمل اعتماد هوندو هو.

مولوي نبي بخش صاحب جن حرمين شريف جي زيارت سن 1909ع ۾ حاصل ڪئي. مولوي صاحب جن پنهنجي مرشد حضرت امروٽي ﷫ جي اجازت سان ذڪر الاهيءَ ۾ مشغول رهيا ۽ ماڻهن کي پڻ ذڪر الاهي ڏسيندا رهيا. پنهنجي حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ سمورن مريدن کي بزرگ حمادالله هاليجوي ﷫ جن ڏانهن روانو ڪيائون. بعض مريدن کي مولانا حمادالله صاحب ڏانهن پارت جو خط بہ لکي ڏنائون.

آريہ سماج:

آريہ سماج وارا جڏهن حضرت امروٽي ﷫ جي مقابلي ۾ ناڪامياب ٿيا تہ انهن "شڌيءَ جي تحريڪ" شروع ڪئي، هو نون مسلمانن ڏانهن ويندا هئا ۽ کين هر قسم جي لالچ ڏيئي ٻيهر هندو مذهب اختيار ڪرڻ لاءِ آماده ڪندا هئا. حضرت امروٽي﷫ صاحب جن انهيءَ فتني کي دٻائڻ لاءِ اثرائتو قدم کنيو ۽ وقت جي مشهور عالمن جي جماعت ٺاهيائون جن ۾ مولانا نبي بخش صاحب عودوي، مولانا دين محمد وفائي، مولانا محمد هاشم رڪن وارو، مولانا عبدالڪريم ڪهاڙو مرحوم ۽ ٻيا ڪيترا وڏا عالم شامل هئا. مولانا امروٽي ﷫ آريہ سماج جي انهيءَ تحريڪ جو منظم طريقي سان مقابلو ڪيو ۽ ان فتني کي سنڌ جي سرزمين تي اسرڻ جو موقعو نہ ڏنو.

اولاد:

مولوي صاحب کي نرينہ اولاد ست پٽ هئا. سيني پٽن کي پاڻ

پڙهايائون جن مان ڇهہ مولوي دستاربند ۽ هڪ حافظ قرآن ٿيو.

سندس پٽن جا نالا هن ريت آهن: (1) مولوي محمد اسماعيل مرحوم (2) مولانا عبدالعلي مرحوم (3) مولوي عبدالڪريم مرحوم (4) مولوي حبيب الله مرحوم (5) مولوي محمد ابراهيم (6) مولوي شير محمد ٿل سنڌ. (7) حافظ فيض محمد عودي شريف.

وفات:

مولوي صاحب جن 11 ربيع الثاني بروز جمعہ 1370هہ مطابق 19 جنوري 1951ع بمقام شڪارپور هن فاني دنيا مان رحلت ڪئي. وفات کان اڌ ڪلاڪ اڳ ۾ منهن مبارڪ مٿي ڪري، اشهد آڱر سان اشارو ڪري هي الفاظ فرمايائين "جيڪا رضا رب جي سان مون کي منظور." انهيءَ جملي کي ٻہ ٽي دفعا دهرايائون. سيني ويٺل ماڻهن کي صبر جي تلقين ڪيائون ۽ چيائون تہ منهنجي ذڪر جو وقت اچي ويو آهي جنهن بعد زبان مبارڪ سان الله، الله جي الفاظ سان ذڪر شروع ڪيائون ۽ 5 منٽن اندر الله جل شانہ جي لفظ چوڻ سان سندن دم پرواز ٿي ويو.

شاگرد:

مولوي نبي بخش عودويءَ جا تمام گهڻا شاگرد هئا جن مان ٿورن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا: جيڪي گهڻا هن فاني دنيا مانِ لاڏاڻو ڪري ويا آهن. سندس مٿي ڏيکاريل ست پٽ، مولوي محمد اسماعيل سانگين وارو، مولوي محمد عثمان چڪائي، مولوي عبدالغفور مهر، مولوي احمدالدين ڪوسہ شهدادڪوٽ، مولوي درمحمد ڏول ٿل، مولوي محمد عظيم جت دينپوري، مولوي سعدالله ڪوسہ، مولوي گل بيگ پهوڙ ڳاڙهو مقام شڪارپور، مولوي محمد بخش قلات، مولوي غلام رسول ڪوسو باگڙجي، مولوي الهداد ناڙي بلوچستان، مولوي عبدالغفور ڪلهوڙو غوثپور، مولانا عابد شاهہ شجراع تعلقہ شڪارپور، مولوي سراج الدين تنگواڻي، مولوي غلام رسول غازي خان، مولوي خدا بخش ڪوسو عبدو، مولوي تاج محمد چنو ميرپور پرڙو.

(مولانا شير محمد بن حضرت مولانا مرحوم)

پنجاه سال کن اڳي سنڌ جي ڪن عالمن مولانا مفتي ڪفايت الله کان صغير جي طلاق بابت پڇيو هو تہ هڪ ٻار سان جوان عورت جو نڪاح

ڪيو ويو آهي، جنهن مان مفاسد رونما ٿيا آهن ۽ اجان وڌيڪ خرابين پيدا ٿيڻ جو خطرو آهي. ان لاءِ ڇا ڪجي؟ حضرت مفتي صاحب لکيو "فريقين (يعنی عورت اور نابالغ کے اوليا) کسی نيک متقی عالم کو حکم بناويں۔ بہتر ہے کہ حکم حنبلی المذہب يا اہل حديث ہو وہ امام احمد کے مسلک کے ماتحت فسخ نکاح کا حکم کردے اور اس کے فيصلے پر عمل کر ليا جائے۔ اس ميں منشا فسخ عدم تيسر وصول نفقہ ہو گا يا امام مالک کے مذہب کے موافق خوف زنا کو منشا قرار ديکر نکاح فسخ کرديا جائے۔" انهيءَ فتويٰ جي تائيد ڪئي مولانا الاهي بخش عودي، مولانا غلام مصطفيٰ، مولانا علي انور قاسمي ديوبندي، شيخ شفيع الدين جيڪب آبادي، مولانا غلام صديق، (قمبر علي خان) مولانا قمرالدين، مولانا عبدالڪريم ڪورائي (علي خان) ان ڪان پوءِ وري ساڳيو احوال حضرت مولانا نبي بخش عودوي ڪان پڇيو ويو انهن به تقريباً ساڳي فتويٰ ڏني، ان تي صحيحون ٿيل آهن هنن عالمن جون، مولانا صلاح الدين، محمد اسماعيل عودوي، مولانا الاهي بخش عودوي، مولانا عبدالعلي عودوي، مولانا عبداللطيف ڏول ڏينپوري، مولانا درمحمد ڏول ٿل، مولانا عبدالرحمان شهدادڪوٽي، اهي ٻئي فتوائون ماهنامه توحيد فيبروري 1936ع ۾ ڇپيون هيون. حضرت مولانا عبدالحڪيم سومره شڪارپوري رحمه الله مولانا عودوي جي فتويٰ پنهنجي قلم سان نقل ڪري ان تي تائيد لکي آهي ۽ ان فتويٰ تي مولانا حبيب الله نيڙهيءَ ۽ مولانا عزيزالله نيڙهي وارن جون به صحيحون نقل ڪيون آهن. اهڙي قسم جي هڪ فتويٰ مولانا محمد عثمان ٽريچاٽوي به لکي هئي، جيڪا منهنجي مطالعي ۾ آئي آهي، ۽ اها به تقريباً ساڳي قسم جي آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا محمد اسماعيل عودوي رحه

مولانا نبي بخش جي حياتيءَ جو سرمايه سندن وڏو فرزند مولوي محمد اسماعيل مرحوم هو. مولانا 1315هه ۾ جائو ۽ پنهنجي والد ماجد وٽ پڙهيو هو. 1336هه ۾ پنهنجي والد وٽ دستاربندي عودي شريف ۾ ڪيائين، ڪيس حضرت تاج محمود امروٽي رحمه الله دستار مبارڪ پنهنجي

هٿن سان ٻڌايس. دستاربندي کان بعد حضرت امروٽيﷺ جا تعارفي خط کڻي ديوبند ۽ عليگڙهہ ڪاليج ۾ بہ ويا ۽ ٻن سالن کان پوءِ وطن واپس وريا ان کان بعد عودي ۾ رهيا ۽ بعد ۾ ڳڙهي حسن شهر ۾ مدرسو قائم ڪيائون ۽ تمام تعليم ڏنائون، هزارن جي تعداد ۾ شاگردن تعليم حاصل ڪئي ۽ ڪيترا عالم دستاربند ٿيا. جهڙوڪ مولانا احمد الدين کوسو، مولوي عبدالرحمان، مولوي عطاءالله ڪنبار، خليفہ احمدالدين ڪيهر ۽ ٻيا بہ ڪيترا عالم آهن دستاربند ٿيل مگر اختيار ڪري ترڪ ڪيا ٿا وڃن. ان کان بعد شڪارپور رهيا ۽ اتي بہ تعليم ۽ درس و تدريس جاري رکيائون. هزارن جي تعداد ۾ فتوائون ڪيديائون گهڻو ڪري ڪانئن علماء فتوائون وٺندا هيا ۽ مشڪل مسئلن جو حل پڇندا هئا سندن بيعت حضرت مولانا تاج محمود امروٽيﷺ سان هئي ۽ ساڻن تمام گهڻو وقت گذاريندا هيا ۽ حضرت امروٽيﷺ جي وفات تي هڪ عربي قصيده پڻ لکيائون جيڪو توحيد اخبار ۾ شايع ٿيو هو. مولوي صاحب بہ دفعا خج ڪيو تقريباً 10، 11 ڪتاب ٺاهيائون جيڪي غيرمطبوعہ (1) نورالايقان في اعجاز القرآن (عربي) هي لغت جي انداز ۾ قرآن مجيد جو تفسير عزة النحو (عربي) (2) نهايت البحث في مسائل الارب 3 صفوة العرفان عفردات القرآن 2 جلد عربي، اطفاءَ الفرية في اعفاءَ اللحيہ تفسير آهي، والتين والزيتون (عربي مطبوعہ) ۽ فارسي زبان ۾ هڪ قصيده العاشقين ۽ ٻيا بہ ڪيترا رسالا مختلف موضوع تي اردو فارسي، عربي ۽ سنڌي ۾ تحرير ڪيا اٿس. چهل حديث مطبوعہ آهي. 29 رمضان المبارڪ 1391هہ مطابق 29 نومبر 1970ع ۾ فجر جي نماز ادا ڪري دارالفنا کان ڪوچ ڪري دارالبقا ڏانهن روانا ٿيا.

(مولوي شير محمد برادر مولانا مرحوم)

مولانا محمد اسماعيل تفسير ۽ فقہ ۾ برصغير جو وڏي کان وڏو عالم هو علم، ادب، عروض ۽ شعر ۾ عرب ممالڪ ۾ بہ ڪو سندس برابر عالم نہ آهي. پاڻ ابوالاعليٰ مودودي کي علم کان عاري ۽ لغزشن ڪائڻ وارو سمجهندا هئا، البت ان جي تنظيم جا قائل هئا. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالعلي عودوي رحه

حضرت مولانا تاج محمود امروٽي ﷫ (وفات 1348هه مطابق 1929ع) پنهنجي رفقاءَ سان جنهن تحريڪ کي زور وٺايو ۽ اها انقلابي تحريڪ جيتريقدر ڪامياب ٿيا ۽ ان جا جيترا عمدا نتيجا نڪتا ان مان هرهڪ واقف آهي. مولانا ابوبڪر مرحوم "شريعت" رسالي ۾ رقمطراز آهي ته آريه سماج وارا جڏهن حضرت امروٽي جي مقابلي ۾ ناڪامياب ٿيا ته انهن شڌيءَ جي تحريڪ شروع ڪئي. هو نئين مسلمانن کي لالچون ڏيئي هندو مذهب ڏانهن موٽڻ لاءِ زور بار ڪندا هئا. حضرت امروٽي جن ان فتني کي دٻائڻ لاءِ اثرائتا قدم کنيا ۽ عالمن جي هڪ جماعت ٺاهيائون جنهن ان فتني کي سنڌ ۾ اسرڻ جو موقعو نه ڏنو ۽ ان تحريڪ جو منظم طريقي سان مقابلو ڪيو. انهن عالمن ۾ مولوي نبي بخش عوديءَ وارا پڻ شامل هئا.

هتي اسان مولوي نبي بخش جي ٻي نمبر فرزند مولوي عبدالعلي جو ذڪر ڪنداسي مولوي عبدالعلي جي ولادت شڪارپور ۾ 1317هه ۾ ٿي، هو ننڍي هوندي کان ئي ذهين ۽ ديني تعليم ڏانهن لاڙو رکندڙ هو. سندس ان چاه کي ڏسي سندس والد بزرگوار عوديءَ جي مدرسي ۾ پاڻ وٽ تعليم جي شروعات ڪرائي. 19 سالن جي عمر ۾ پورو ديني علم پڙهي نڪتو ۽ پنهنجي والد سان گڏ ديني درس ڏيڻ شروع ڪيائين.

1336هه ۾ مولوي نبي بخش پنهنجي مرشد ۽ روحاني پيشوا حضرت مولانا امروٽي﷫ کي شاگردن جي دستاربنديءَ لاءِ عرض ڪيو جيڪو قبوليو ويو. سندس شاگرد مولانا محمد اسماعيل لب دريائي جو بيان آهي ته اسين مولوي نبي بخش جا 40 شاگرد هياسي، انهن ۾ مولوي صاحب جا ٽي فرزند مولانا محمد اسماعيل، مولانا عبدالعلي ۽ مولانا عبدالڪريم پڻ شامل هيا. هڪ وڏو عظيم الشان جلسو ٿيو جنهن ۾ مختلف علماءِ پڻ هئا. ان جلسي ۾ حضرت امروٽي ﷫ سيني شاگردن جي دستاربندي پنهنجن هٿن مبارڪن سان ڪئي، آه ڪيڏا نه اهي سعيد شاگرد هيا ۽ ڪهڙي نه مبارڪ مجلس هئي ۽ ڪهڙيون نه سعادت ڀريون گهڙيون هيون.

بيعت:

جيئن تہ سندس والد بزرگوار حضرت مولانا امروٽيؒ جو فيض يافتہ هو تنهن ڪري پنهنجن نينگرن کي بہ حضرت صاحب ڏانهن وقت بوقت زيارت لاءِ وٺي ويندو هو. ان محبت نيٺ اثر ڏيکاريو ۽ مولوي عبدالعلي پنهنجي پائرن سان گڏجي حضرت امروٽيؒ جي بيعت ڪئي ۽ ذڪر اذڪار ۾ مشغول ٿي ويو.

مولوي نبي بخش صاحب کيس طب جي تعليم پڻ ڏياري، ۽ هن ٿل جي پرسان دليل پور ڳوٺ ۾ پنهنجو علحده مدرسو کوليو. عشق ۽ مشڪ لڪي نہ سگهندو. سو هن نوجوان معلم جي علمي شهرت چوطرف ڦهلجي ويئي ۽ مختلف اطراف کان ماڻهو سندس مدرسي ۾ علم حاصل ڪرڻ لاءِ اچڻ لڳا. مرشد جي محبت سندس اندر اجاريو ۽ الله جي ذڪر سندس قلب جي جلا ڪئي، ايتري حدتائين جو قادريہ سلسلي جا سڀ سبق پورا ڪري ڪمال کي رسيو. ذڪر جي ڪماليت ۽ قلب جي صفائي ايتري تہ گهڻي حاصل ٿي ويس جو حضرت امروٽي صاحب سندس لاءِ فرمائيندا هئا تہ عبدالعلي باطن ۾ مون جهڙو آهي. ڪشف تہ تمام گهڻو حاصل هيس. پر ستت ئي سندس مرشد ۽ روحاني اڳواڻ حضرت مولانا تاج محمود امروٽيؒ 1929ع ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو جنهن جو کيس تمام گهڻو ڏک ۽ افسوس ٿيو مگر باري تعاليٰ جي مشيت اڳيان آڻ مڃي جدائي جي داغ تي صبر جو ڦهو رکي درس و تدريس ۾ وقت گذارڻ لڳو. 1934ع ۾ حرمين شريفين ۾ وڃڻ جي سعادت نصيب ٿيس. سندس وڏي ڀاءُ مولانا محمد اسماعيل جي نرينہ اولاد نہ بچندي هئي ان کيس دعا لاءِ چئي ڇڏيو. حرمين شريفين ۾ تمام گهڻي عبادت ۽ ذڪر ڪيائين، گهڻو وقت مسجد ۾ تلاوت ڪندي ۽ درود شريف پڙهندي گذرندو هو. اتي ان کي تمام گهڻا ڪشف ٿيا ۽ عالم روَيا ۾ زيارتون ٿيون. عالم رويا ۾ حضور ﷺ جن جي زيارت ٿي تہ مولانا محمد اسماعيل جي نرينہ اولاد لاءِ دعا جو عرض ڪيائين. پاڻ هٿ مبارڪ کڻي دعا گهري، مولوي عبدالعلي کي هڪ ڪروڙ ڀيرا درود پڙهڻ جي بہ تلقين ڪيائون، ان دوران حرمين شريفين جي علماءَ کان پڻ مستفيد ٿيو بعد ۾ هو پنهنجي وطن واپس وريو.

هڪ سال بعد مولوي محمد اسماعيل کي الله تعاليٰ نرينہ اولاد سان نوازيو جنهن جو نالو عبيدالله رکيو ويو. جيڪو حال حيات آهي.

مولوي عبدالعلي جي مدرسي مان ڪيترائي فرد فارغ التحصيل ٿي نڪتا، انهن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

(1)مولوي الاهي بخش سومرو (2) مولوي محمد مراد ڀهلڪاٽي (3) مولوي نورالدين مسرور ڪنڌڪوٽ (4) مولوي تاج محمد بروهي (چيل) (5) مولوي محمد يوسف ڪوسو (6) مولوي محمد بخش چوٽلاٽي (7) مولوي ڏٽي بخش بنگلاٽي (8) مولوي فقير محمد چنو ڪنڌڪوٽ (9) مولوي عبدالوهاب جت ٺل (10) مولوي عبدالحليم ڀهوڙ جونگل (11) مولوي حضور بخش ڏومڪي (12) مولوي بخش مڱريو نزد پير ڳوٺ (13) مولوي گل محمد مهر (14) مولوي محمد حيات بنگلاٽي (15) مولوي عمرالدين ڪوسو (16) مولوي عبدالرزاق ڪوسو (17) مولوي محمد لاشاري.

مولوي عبدالعلي جيڪب آباد ضلعي جي دليل پور ڳوٺ ۽ ان جي آسپاس شريعت جي ترويج ۽ بدعتن جي بيخ ڪنيءَ جي جيڪا ڪوشش ڪئي، اها سج وانگر عيان آهي. مولوي صاحب امر بالمعروف ۽ نهي عن المنڪر لاءِ سختي سان جدوجهد ڪئي ۽ ان ۾ ڪيس تمام گهڻي ڪاميابي حاصل ٿي.

مولوي صاحب جن وعظ ڪرڻ ويهندا هئا تہ ڪلاڪن جا ڪلاڪ تفسير، حديث ۽ تصوف جي مقولن جا دريا وهائي ڇڏيندا هئا. سندس زبان ۾ ايترو تہ اثر هوندو هو جو ٻڌندڙن جون دليون نہ ڊاپنديون هيون. مولوي صاحب هڪ بحر بي ڪران هو. هن جي زندگي ساده ۽ خلفاءِ راشدين رضوان الله تعاليٰ عليهم اجمعين جو مڪمل نمونو هئي، اوقات ورهايل هوندا هيس. صبح جو درس ڏيندو هو. ظهر ڪان پوءِ درود شريف جو ورد هيس ۽ شام جو پنهنجو مطب هلائيندو هو. سندس گذران ان مطب مان هو.

هو صاحب قد جو ڊگهو، رنگ جو سفيد ۽ ڳاڙهو، سونهاري مبارڪ ميندي سان رڱيل ۽ منهن ۾ نوراني چمڪ هوندي هيس.*

سن 1369هہ مطابق 1950ع سياري جي سرديءَ ۾ اجل سندس گهر ۾ پيير

* پروفيسر عبدالقدوس سومره جي روايت. هو مولوي الاهي بخش جو فرزند آهي.

پاتو ۽ رب جي رضا تي لبيڪ چئي هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين، وفات واري ڏينهن تي هڪ ڪروڙ درود شريف جو ختم پورو ڪيائين. سندس وفات تي سندس سؤٽ ۽ پيٽوي مولوي الاهي بخش مرحوم هڪ قصيدو تحرير ڪيو جن مان چند بيت هيٺ ڏجن ٿا:

مولوي عبدالعلي اڄ موڪلائي ويو هليو
راه جنات عدن جي هو وني اڄ ويو هليو.
فيض جو دريا فراوان فيض وهائي ويو هليو
باه فرقت ۾ اسان کي پڻ جلائي ويوي هليو.
عالم و باعمل صوفي خوش مزاج و با ورع،
سو هميشه لاءِ اسان کان پڻ جدا ٿي ويو هليو.
منهن مبارڪ محب جو ڪين ڪي مون ٿي ڏٺو
دل منهنجي ۾ داغ فرقت جو وهائي ويو هليو.
اي الاهي! بخش ڪر رحمت سدا ان تي ڪثير،
جو مون کي تلقين صبر جي پڻ پڙهائي ويو هليو.**

مولوي صاحب سان سندس پيءُ مولوي نبي بخش جي ڏاڍي دل هئي، سو ڪيس پٽ جي اوچتي موت جي غم جهوري وڌو ۽ هو پڻ چند مهينن بعد 19 جنوري 1951ع ۾ سراءِ جاوداني ڏانهن روانو ٿي ويو.

مولوي عبدالعلي کي شاديون ڪيون جن مان کيس ٻه نينگر تولد ٿيا (1) عبدالقيوم (2) عبدالرزاق. مولوي صاحب جي وفات مهل ٻئي نينگر ننڍڙا هئا، هينئر اهي صاحب پنهنجي اولاد سميت شڪارپور ۾ حال حيات آهن.

(پروفيسر امين الله علوي شڪارپور)

مولانا اميد علي رحه

مولانا اميد علي جا وڏا شاهل سڏايه جي قريب ويٺل هئا. سندن والد محمد ابراهيم عرف خاوند ڏنو چنه مولانا عبدالغفور همايوني جو سنگتي

** الرحيم نومبر، ڊسمبر 1976ع ص 13

هو. وفات واري وقت پنهنجي پٽ جي ٻانهن مولانا همايوني جي حوالي ڪئي هئي، مولانا جو تولد همايون ۾ ڪوٽ سلطان جي وچ ۾ هڪ ڳوٺڙي ۾ ٿيو. والد جي وفات کان پوءِ پنهنجي چاچي وٽ آيو جيڪو جيڪب آباد تعلقي جي ڏگرن جي شهر ۾ ويٺو هو. مولانا اتي ڪجهه وقت ڍور چاريا. اتان ئي تعليم لاءِ نڪتا. پارسي همايون ۾ پڙهيا پوءِ سنڌي پڙهي ماستر ٿيا ۽ نوڪري شڪارپور ۾ هين. پوءِ نوڪري ڇڏي پڙهڻ لاءِ نڪتا. مولانا محمد صديق سڏايو جيڪو همايون جو پڙهيل هو ان کي حضرت امروٽي ﷫ ڪاڪيپوٽن ۾ رهايو ويو. اهو حضرت مولانا حماد‌الله هاليجوي قدس سره جو بہ استاد هو. مولانا ان وٽ پڙهڻ ويا. ڪجهه وقت اتي پڙهي پوءِ مولانا عبدالله بنگل ديرائي وٽ ويا، شرح جامي تائين اتي پڙهيا. پوءِ دارالرشاد پيرجهنڊي ۾ داخل ٿيا استادالڪل مولانا محمد وٽ پڙهيا. قرآن پاڪ جو ترجمو مولانا عبيدالله سنڌي وٽ پڙهيا، مولانا محمد اڪرم هالائي ۽ مولانا حافظ خدا بخش مصنف ارشادالصرف سندن دوري هئا، ميبذي تائين معقول جا ڪتاب پڙهيائون. مولانا عبيدالله سنڌي ﷫ کيس مولانا نصيرالدين ڏانهن منٽگمري موڪليو. چند مهينا اتي رهيا پوءِ انهيءَ واري بزرگ وٽ ويا پر اهو بدعتي هو ان سان ڪن مسئلن ۾ ٽڪر ٿي پيو. (بعد وارو بزرگ موحد هو) مولانا سنڌي کي لکيائين تہ موافقت نہ ٿي ٿئي سو مولانا کيس اجمير شريف جي درگاهہ واري مدرسي ڏانهن موڪليو. جتي مولانا محمد معين پڙهائيندو هو. اهو حضرت مولانا شبير احمد عثماني جو هم درس هو. معقولات جو ماهر هو پر ناغا گهڻا ڪندو هو. مولانا سنڌي کي شڪايت لکيائون. مولانا سنڌي کيس رياست مينڊو جي نواب صاحب واري مدرسي ڏانهن وڃڻ جو مشورو ڏنو جتي مولانا ماجد علي پڙهائيندو هو. اهو مولانا عبدالحق خيرآبادي جو شاگرد ۽ حضرت شيخ الهند جو دوست هو. ست سال ان وٽ رهي موقوف عليہ ۽ معقولات جا وڏا ڪتاب ۽ حديث جا ڪتاب اتي پڙهيا. مولانا فرمائيندا هئا تہ ”مان ايئن پيو سمجهان تہ پوري هندستان ۾ اهڙو عالم ڪونهي ۽ ڪنهن تي بہ اک نہ پيئي ٻڏي دهلي ۾ حضرت مولانا سنڌي مليو. فرمايائون هڪ سال دارالعلوم ديوبند ۾ پڙهي آءَ. مان انڪار ڪيو پر مولانا جن زوري موڪليو. جڏهن حضرت شيخ الهند جي درس ۾ ويٺم تہ پنهنجي ستن سالن تي افسوس ٿيو. مولانا سيد انور علي ڪشميري

بہ پڙهائيندا هئا پر گهڻي شهرت ڪونہ هئي البت حافظي ۾ ان وقت بہ مشهور هئا. مولانا اعزاز علي پارسي جو استاد هو. حضرت مولانا سيد حسين احمد مدني وٽ بہ ڪي ڪتاب پڙهيم. مولوي عرفان بنگالي بہ گڏ پڙهندو هو. سماهي، ششماهي ۽ سالانہ امتحانن ۾ پهريون نمبر آيم. مدرسہ امينہ دهلي ۾ مولانا عثماني وٽ ڪي معقول جا ڪتاب پڙهيم ۽ اول هتي اچان ها تہ شايد ميندو وڃڻ جي ضرورت نہ ٿئي ها. توڙي مولانا ماجد علي جو ايڏو وڏو مقام هو جو وٽن هڪ معقول تي رسالو اهو مولانا ڪشميري حل نہ ڪري سگهيا. هي بہ فرمائيندا هئا تہ "حضرت شيخ الهند بہ ممتاز شخص ٻڌايا حضرت مولانا مدني حديث ۾ ۽ مولانا عثماني مقعول ۾" سال پوري ٿيڻ تي مولانا سنڌي کيس چيو سنڌ ۾ تنهنجو قدر نہ ٿيندو هتي ڪتي پڙهاءِ. پر مولانا عرض ڪيو تہ مان پنهنجي وطن وڃي خدمت ڪندم. اتان سڌا امروٽ شريف آيا ۽ اچي بيعت ڪيائون. گهوٽڪي جي جامع مسجد واري مدرسي ۾ پڙهائڻ لڳا. ان مدرسي ۾ مهتمم مولانا قمرالدين انيڙ هو. اتي ڪي ڪتاب مولانا محمد اسماعيل پٺہ کان بہ پڙهيائون. اتان حاجي رحمت خان گبول جي ڳوٺ ۾ پڙهائڻ ويا. مولانا عبدالرزاق ۽ مولوي خدا بخش رياستي ۽ مولانا ڪاٺ پاٺ وارو اتي پڙهيا. مولانا عبدالرزاق شرح جامي کان آخر تائين اتي پڙهي فارغ ٿيا. پنج سال ڪن اتي پڙهايائون پوءِ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ نوڙي واري مولوي ڪريم داد جو مدرسو هو اتي 3 سال رهيا. پوءِ وڳڻ ۾ مقامي وڏيري محمد صديق وارن جو مدرسو هو اتي 5 سال رهيا تمام گهڻا طالب علم رهنما هئا. ان کان پوءِ شڪارپور ۾ مولوي جهان خان مرحوم جي مسجد واري مدرسي ۾ آيا اهو مدرسو حضرت امروٽي رحمه الله جي نگراني ۾ هو. بہ پيرا حضرت امروٽي پاڻ بہ اتي آيا هئا. انن شاگردن حضرت امروٽي رحمه الله جي هٿان دستار ٻڌي. مولوي عبدالحڪيم چاچڙ راڄنپوري، مولوي عبدالمجيد پيو. مولوي عبدالڪريم دادوي، مولوي قاري محمد عيسيٰ پٺو مولوي محمد عالم سومرو ميرپوري، مولوي عبدالعزيز مڪراني، مولوي عبدالعزيز دادوي ۽ هڪ پيو. انهن مان پهريان ٽي ممتاز هئا. مان ارشاد الصرف کان وٺي اتي مولانا وٽ پڙهڻ آيم تہ آخر تائين مولانا وٽ پڙهيم. شڪارپور ۾ ڳڙهي ياسين وارن جو چڱو خاصو اثر هو پر مولانا جي اچڻ سان شڪارپور ۾ انقلاب اچي ويو. مولانا جيئن مدرس جا بيمثال هئا تيئن وعظ ۽ مناظري ۾ بہ

يڪتا هئا. ان زماني ۾ مخالفن پاران مولانا قمرالدين انڊڙ مولوي خادم حسين جتوئي ۽ ڳڙهي ياسين وارا مناظرو ڪندا هئا. حضرت امروٽيؒ مولانا اميد علي کي هر مناظري لاءِ موڪليندا هئا. مولانا انهن کي ايترو تہ هيسايو هو جو مولانا جو نالو ٻڌي ڀڄي ويندا هئا. اخبار الحنيف سدائين حضرت امروٽيؒ ۽ مولانا اميد علي جي خلاف واهيات ڳالهيون لکندي رهندي هئي. هڪ ڀيري لکيائين تہ مولوي اميد علي شاگردن کي وٺي فلاڻي پير جي قبر تي ٺڪون هڻايون آهن. (العياذبالله). شهر جا ماڻهو بگڙي ويا. مانيون سڀ بند ٿي ويون، مولانا اميد علي پنهنجي گهرواري جا زيور ڳارائي طالب علمن جي کاڌي جو بندوبست ڪيو ۽ ٽي ڏينهن مولانا اميد علي شڪارپور جي هر چوڪ ۽ محلي ۾ تقريرون ڪيون. ٽي ڏينهن اها تڪليف ٿي. مولانا اميد علي جي تقريرن جو اهو اثر نڪتو جو شهر جا سڀ ماڻهو مطمئن ٿيا ۽ مانيون دستور موجب ملڻ لڳيون. حسن اتفاق سان پاڻ‌سيني مولوين مناظري جو اشتهار ڪڍيو. مولانا اميد علي پنهنجي شاگردن جي وڏي جماعت ڪتابن سميت وٺي ويو. شڪارپور جي موحد مولوين مان صرف مولانا عبدالڪريم چشتي ساڻ هليو. پهريون تہ هو انڪاري ٿيا تہ هي مناظري جي محفل نہ آهي پر ماڻهن سيني چيو اسان سڀ مناظري لاءِ آيا آهيون. ۽ اوهان جو اشتهار ڏسڻ سان آيا آهيون. تقريرون ٻڌڻ ڪونہ آيا آهيون. ڳڙهي ياسين وارا مولانا سان پاڻ تہ ڪجهہ بہ ڳالهائي نہ سگهيا باقي پنجاب جو هڪ مناظر گهرايو هئائون ان جا چپ خشڪ ٿي ويا. ان جو ڳالهائڻ ئي بند ٿي ويو. مولانا جو علمي مقام ۽ حقانيت ڏسي شڪارپور جي ماڻهن پنهنجي ماضي تي سخت افسوس ظاهر ڪيو تہ هيڏي وڏي عالم کي اسان ڪجهہ نہ پئي سمجهيو ۽ هنن جاهلن کي دين جو سڀ ڪجهہ سمجهيو ويٺا هئاسين. ڳڙهي ياسين وارن جو شڪارپور ۾ آخري ڏينهن هو ان مناظري کان پوءِ مولانا اميد علي شڪارپور جي محبوب شخصيت هو. ان کان پوءِ بہ سال مولانا جن شڪارپور ۾ رهيا. مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي ۾ انقلاب آيو هو ان ڪري حضرت امروٽيؒ مولانا اميد علي کي حڪم ڏنو تہ توهان گهوٽڪي وڃو. مولانا جن سال پوري ٿيڻ جي مهلت ورتي. انهيءَ وچ ۾ حضرت امروٽيؒ فوت ٿي ويا. سال پورو ڪري پنهنجي مرشد ۽ مربي سان ڪيل وعدو پورو ڪرڻ لاءِ گهوٽڪي تيار ٿيا.

حضرت پير فخرالدين شاهہ ۽ حضرت محمد صالح بائجوي وٽ آيا. شڪارپور جي ماڻهن کي ان جو سخت رنج ٿيو. مولانا 6 سال گهوٽڪي ۾ رهيا. مولانا عبدالحق پٽ، مولوي نصرالله انيڙ مولوي عبدالغفور ۽ حافظ محمد يونس گهوٽہ گڏ دستاربندي ڪئي. پهرين ٻن کي مولانا دارالعلوم ديوبند موڪليو. اتي پهچڻ تي معلوم ٿيو تہ سيد انور شاهہ ڪشميري ديوبند کي ڇڏي هليا ويا آهن. مولوي عبدالحق وارا بہ ڊاڀيل ويا. مولانا عثماني ﷺ فتح الملهم جي تصنيف جي سلسلي ۾ اتي رهيل هئا ان وٽ بہ پڙهيا. مان بہ گهوٽڪي ۾ سندن آخري سال ۾ فارغ ٿيم. مولانا جن پنهنجي جاءِ تي مولانا عبدالرزاق رياستي ڏيئي پنهنجي ڳوٺ جيڪب آباد ضلعي هليا آيا، ٻئي سال گهوٽڪي ۾ دستاربندي جو جلسو ٿيو جنهن ۾ مون کي دستاربندي لاءِ گهرايو ويو. ان موقعي تي استاد مولانا اميد علي صاحب آيا هئا. گهوٽڪي ۾ رهڻ دوران هندن سان جهيڙو ٿيو هو ۽ ويڙه ۾ منهنجو ڏند ڀڃي پيو هو. شاهدي ۽ ڪيس جي سلسلي ۾ موڪل جا ڏينهن بہ اتي رهيو هوم. ان موقعي مان فائدو وٺي مولانا محمد اسماعيل پٽ وٽ سندن گهر پڙهڻ ويم. مولانا ادب جي معاملي ۾ ڏاڍا سخت هئا. بي ادب طالب کي لٺيون وهائيندا هئا. طالبن کي نظر ڪتاب ۾ وجهڻ جو حڪم ڪندا هئا. هڪ ڀيري مون کان پڙهيل سبق دهرائڻ لاءِ چيائون، ٻڌي ڪري فرمايائون تہ اکين وارو آهين، هاڻي تون مٿي تڪ، مان تہ انڌن کي هيٺ تڪائيندو آهيان.

جيڪب آباد جا سومرا حاجي محمد صديق، ملا منو ۽ حاجي عبدالحق کين ڳوٺ مان وٺي آيا ۽ جيڪب آباد ۾ رهاياائون. ويهہ سال آخر عمر تائين اتي پڙهائيندا رهيا. جيڪب آباد ۾ بہ ڳڙهي ياسين وارن مولانا کي نہ سنو ۽ مناظري لاءِ مولانا سيد عبدالنبي شاهہ کي مولوي ابراهيم وارا ساڻ ڪري آيا. مناظري جي مجلس ۾ مولانا عبدالنبي شاهہ، مولانا اميد علي سان ٿي ويٺو ۽ چيائين مولاناٰ تو جهڙو عالم جاهلن سان ڇا ڳالهائيندو. هنن ويچارن کي تہ بسم الله جي بہ صحيح معنيٰ نہ ٿي اچي. مولانا اميد علي انهن کان ڪلي جزئي بابت پڇيو پر اهي اهڙا مبهوت ٿيا جو ڪجهہ بہ چئي نہ سگهيا ۽ جيڪب آباد وارن تان بہ سندن اثر هميشہ لاءِ لهي پيو. مولوي عبدالنبي شاهہ جي پاءُ مولانا محسن شاهہ ميان جي ڳوٺ واري ۽ مولوي ابراهيم ياسيني وارن جو مناظرو همايون ۾ ٿيو هو تہ مذبوح فوق العقده حلال آهي يا

حرام؟ ان مناظري ۾ مولانا اميد علي پير محسن شاهه جو طرف ورتو ۽ مخالف پاسي دلائل جي ڪثرت هوندي بہ مخالف هلي نہ ٿي سگهيا. مولانا محسن شاهه ۽ مولانا اميد علي شاهه جمالي پنجاب ۾ گڏ پڙهيا هئا.

توڙي مولوي خادم حسين جتوئي مولانا جو سخت مخالف هو پر مرڻ مهل پنهنجي پٽ مولوي نذير حسين کي وصيت ڪيائين تہ مولانا اميد علي کان سواءِ ٻي ڪنهن وٽ نہ پڙهجانءِ عالم اهوئي آهي. گهوٽڪي ۾ مولوي نذير حسين مولانا وٽ اچي پڙهيو اتي اچي هدايہ اسان سان گڏ شروع ڪيائين.

ٻنڊي واري پتڻ تي مولانا قمرالدين ۽ مولانا اميد علي گڏ ٻيڙي تي چڙهيا مولانا قمرالدين جاهل ماڻهو ڏسي مولانا کي چيو تون تہ پيران پير ﷫ جي يارهين کان بہ جهليندو آهين. مولانا ماڻهن کي چيو اسان جو عقيدو آهي تہ حضرت پيران پير ﷫ وڏو بزرگ، مهربان ۽ رحمدل هو. هيءُ مولوي صاحب اوهان کي دڙڪا ڏيندو آهي تہ پيران پير اهڙو تہ ڏاڍو ظالم آهي جو پاءُ کير ان جي نالي نہ ڏنوَ تہ اوهان جو مال ماري ڇڏيندو. پيران پير ﷫ جهڙو ولي ڪامل پاءُ کير لاءِ ڪنهن غريب جو مال ماري ڇڏيندو اوهان سمجهو ٿا!؟ ماڻهو اچي بگڙيا تہ هي مولوي اسان کي غلط ڳالهيون ٻڌائي اجايو ڊيڄارين ٿا. ٻيڙي تان لهي مولانا قمرالدين، مولانا کي چيو واه يار! تو تہ منهنجي عزت لهرائي هئي، مولانا چيس اهو تہ تنهنجو ارادو هو.

جيڪب آباد ۾ رهڻ دوران احمد ميان سومري جي آزار کان تنگ ٿي گهوٽڪي موٽي آيا. حضرت هاليجوي ﷫ حاجي مولانا بخش کي چيو حاجي صاحب! اسان جي بزرگن مان هڪڙو ٽانگو وچي رهيو آهي، ان کي بہ اوهان ايتري تڪليف ڏني آهي جو هو ڳوٺ ڇڏي آيو آهي، پوءِ احمد ميان مولانا کي منت ڪري موٽائي آيو.

1953ع ۾ ختم نبوت جي تحريڪ ۾ بلوچستان مان ماڻهو موٽيا تہ مولانا ديڳ چاڙهي انهن کي ڪاڏو ڪارايو ۽ هر ڪنهن کي گهر پهچڻ جيترو ڪرايو ڏنو. ان زماني ۾ مولانا نهايت تنگ دستي ۾ هئا ايتري قدر جو پنهنجا ڪتاب وڪڻي گذران ڪندا هئا. صحيح بخاري مسلم، ابوداڻود ۽ ترمذي تي حضرت شيخ الهند ۽ حضرت مدني جون تقريرون 60 رپيا ۾ حافظ ترڪ علي کي ڏيئي ڇڏيائون. معقول جي ڪتابن جون تقريرون بہ مولانا

جن وٽ هيون، انهيءَ تحريڪ ۾ مون کي حضرت هاليجويؒ ڏانهن موڪليائون ته پاڻ جيل ۾ ويچو ته حڪومت کي خبر پوي.

وفات:

انهيءَ تحريڪ کان پوءِ ستت ئي فوت ٿي ويا. سڏاين مان ٻه ڀينر هڪ ٻئي پنيان نڪاح ۾ آنڊائون پر پاڻ بنا اولاد جي فوت ٿي ويا. گهر واري جي رشتيدار ڇوڪري ڏيءَ ڪري پالي هئائون، اها مولوي عبدالسلام جي نڪاح ۾ آهي. (مولانا محمد يوسف چنه شڪارپور)

حضرت مولانا مرحوم غالباً نومبر 1959ع ۾ فوت ٿيا. ماهنامه موحد (ميرپور خاص) آڪٽوبر 1959ع جي اداريه ۾ مولانا جي وفات تي ڏک جو اظهار ٿيل آهي. جنهن جا ڪي جملا هي آهن "مولانا اميد علي مرحوم خصوصاً معقولات جو ماهر هو طالب مٽس عاشق هوندا هئا، حق گو واعظ به هو.

مولانا جي شاگردن جو ڪو حساب ئي ڪونهي، تعليم ۽ مناظري ۾ مولانا پنهنجي دور جو نرالو عالم هو نه ڇڙو اهل بدعت پر غيرمقلدن سان مناظرو هوندو هو ته اتي به مولانا منهن ڏيندو هو. معلوم ٿيو آهي ته مولانا جن قاسم العلوم بچه ڳوٺ (تعلقو پنوعاقل) ۾ به پڙهائي چڪا آهن ۽ هي به معلوم ٿيو آهي ته محمدپور تعلقه گهوٽڪي ۾ پڙهيا هئا. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي صاحبڏنه سومرو رحه

مير سندر خان جي دڙي جو رهندڙ هو. مولانا عبدالڪريم ڪلهوڙي وٽ غوثپور ۾ پڙهيو. مولانا محمد موسيٰ پٽه وٽ آرائين ۾ دستاربندي ڪيائين، دڙي ۾ پڙهائيندو هو. حق گو واعظ هو، مولانا عبدالڪريم سندس حوالي سان چوندو هو ته هوڏي مولوي ڪهاڙو آهي، اسان وٽ مولوي سروٽو موجود آهي.

(مولانا رحيم بخش بنگلاڻي)

مولوي عبدالواحد مري رحه

مولوي عبدالواحد بن پورا خان مري تعلقي جيڪب آباد ۾ ڳوٺ حاجي علي بخش عمراڻي جي پڙ ۾ ڄائو. ابتدا ۾ محمدا باغ ۾ مولانا محمد يوسف انصاري وٽ پڙهيو. (مولوي محمد يوسف وڏو متقي ۽ پرهيزگار هو سندس استاد زاده مولوي عبدالقيوم بن مولانا عبدالستار رستمي وٽس مهمان ٿيو. رات جو هو ڪير ڪٽي آيو ته مولوي صاحب کي ننڊ وٺي وئي، جواني جي ننڊ هئي صبح جو جاڳيو ڏسي ته مولوي محمد يوسف ڪير جهليو جاڳ جي انتظار ۾ ويٺو آهي. (مولانا رحيم بخش بنگلاڻي)

مولانا محمد موسيٰ پنه وٽ پڙهيو. پيرپاڳاري جي ڳوٺ پڻ پڙهڻ ويو هو. آخر دهليءَ ۾ وڃي پڙهيو. حڪيم قائم الدين سان گڏ طبيه ڪاليج دهلي ۾ به پڙهيو ۽ طب جو وڏو ڄاڻو هو. توڙي اهو ان جو وجه معاش نه هو. فراغت لهي ڳوٺ خان محمد ابڙي (بلوچستان) ۾ پڙهائڻ لڳو ڪجهه وقت نوشهري ابڙي (تعلقي ڳڙهي ياسين) ۾ به پڙهايائين پوءِ تعلقي جيڪب آباد جي ڳوٺ فضل محمد ڪوسه ۾ پڙهائڻ ويو. پوءِ جيڪب آباد جي فرسٽ فيملي لائن ۾ مدرسو کولي اچي ويٺو هاڻي ان محلي کي مولوي مري جو محلو ڪوٺيو ويندو آهي. تقريباً 80 ورهيه عمر ۾ 1962ع ۾ فوت ٿيا. سندن شاگرد تمام گهڻا آهن جيئن ته مولوي غلام فاروق، مولوي شفيع محمد لاشاري، مولوي محمد اسماعيل لاشاري، مولوي محمد عالم پنگر، مولوي غلام رسول نوشهري ابڙي وارو.

سندس روحاني تعلق آغا محمد عمر جان چشموي سان هو. ان جو خليفو هو مولانا وڏو خوددار ماڻهو هو. علماءَ سان اٿي ٻيهي ملندو هو. آفيسرن ۽ سردارن سان ويٺي ملندو هو سردار خير بخش جي چاچي سندس پيءُ کي سرداري لاءِ قتل ڪيو. اهو مولانا سان ملڻ آيو. مولانا جن مغرب جي نماز ڪان پوءِ متصل گهر هليا ويندا هئا. سردار صاحب نماز ڪونه پڙهي مولانا جي ڪڍ لڳو ۽ دعا لاءِ چيائين ته منهنجو پاڻيٺو مون سان نهي وڃي. مولانا فرمايس تون خدا جو ٿي وڃ ته پاڻيٺو تنهنجو ٿي ويندو. ايترو چئي

اندر هليا ويا، مولانا کي ماڻهو چوندا هئا تہ سائين اوهان جي تعويذ دعا سان فلاڻو ڪم ٿي ويو تہ پاڻ فرمائيندا هئا، جيڪي ٿيو خدا ڪيو پوءِ هي آيت پڙهندو هو قل ان صلواتي و نسکي و محياى ومماتي رب العالمين. چوندا آهن آغا عمر جان ﷬ مصلو مولوي عبدالواحد کي ۽ ٽوپي مولوي صاحب قريشي کي عنايت ڪئي هئائين، مولانا مري سدائين باوضو هوندو هو ۽ سدائين نفلن ۾ هوندو هو. گريہ گهڻو هوندو هوس، ڪيئي حج ڪيائين، هڪ حج پيدل بہ ڪيائين. (مولوي عبدالحڪيم مري)

ڪنهن ڪانئس پڇيو تہ بريلوي حق تي آهن يا ديوبندي؟ فرمايائون ديوبندي حق تي آهن، چنڊ جي معاملي ۾ قاضي عبدالنبي مولوي عبدالمجيد لاشاري وٽ آيو تہ لاهور کان تار آئي آهي تہ چنڊ ڏٺو ويو آهي. اهي ٻيئي مولانا عبدالواحد وٽ آيا، اهو انهن سان گڏجي مولانا اميد علي وٽ آيو. مولانا فرمايو اڌ ڪلاڪ مهلت ڏيو. پاڻ اندر ويا پوءِ ٻاهر اچي فرمايائون ڪافر، حڪومت جي خبر تي اعتماد نہ ٿو ڪري سگهجي. مولانا احمد علي لاهوري سان ٽيليفون تي ڳالهائڻ ٿئي تہ ان سان مسئلو حل ٿي ويندو ٽيليفون ڪيو ويو، مولانا لاهوري ٻڌايو تہ چنڊ ڏٺو ويو آهي، ان تي ٽيئني عالمن گڏجي چنڊ جي ثبوت جي فتوئي ڏني. (مولوي محمد اسماعيل لاشاري)

مولانا در محمد ڏول رحہ

مولانا درمحمد بن ملا واصل محمد ڏول هڪ جيد عالم هجڻ سان گڏوگڏ مجاهد ٿي گذريو آهي. سندن ولادت ٿل جي ڀرسان اصل ڳوٺ جيڪو ڏاڏي محمد واصل جو هو اتي سن 1886ع ۾ ٿي. اتان پوءِ ڇڏي ڳوٺ سليمان ڏول ۾ قيام پذير ٿيا. سن 1945ع تائين ڳوٺ رهڻ گهٽ ٿيندو هو هميشہ تعليم ۽ تبليغ جي سلسلي ۾ ٻاهر گذاريائون.

ابتدائي تعليم:

پاڻ فرمائيندا هئا تہ پهريائين مون کي والد مرحوم (جيڪو زميندار هو) پرائمري اسڪول ٿل ۾ ڇڏيو ۽ ست درجا پڙهي پورا ڪيم. بعد ۾

انگريزي تعليم ڏيارڻ جي خيال ۾ هئا ته هڪ ڀيري حضرت امروٽي ﷫ جن ڏاڏي سائين جي دعوت تي ٿل جي پرواري ڳوٺ ۾ جيڪو ٿل ٽاٽي جي بالڪل نزديڪ هو اتي تشريف فرما ٿيا. حضرت جن سان گڏ فقير عبدالڪريم ملڪ به هو. هن جو ڪم هو پيءُ ماءُ کان ڌار وٺي ديني تعليم پرائڻ لاءِ مدرسن ۾ ڇڏيندو هو جڏهن ڏاڏي سائين وٽ حضرت جن تشريف فرما ٿيا ته فقير عبدالڪريم سائين جنکي عرض ڪيو ته قربان ٿيان قدمن تان، محمد واصل کي حڪم فرمايو ته در محمد کي عربي تعليم ڏياري، تنهن تي حضرت امروٽي ﷫ وراڻيو ته ابا درمحمد نه بلڪ، مولوي در محمد چئوس جو هن ڇوڪر جو چهرو مجاهد عالمن جهڙو آهي. سائين جن دعا فرمائي ۽ پاڻ علم جي شوق ۾ گهران نڪتا. قرآن مجيد ته اڳ ۾ ئي پڙهي پورو ڪيو هئائون. قرآن مجيد ڪجهه پنهنجي والد ملا محمد واصل وٽ پڙهيا ۽ پوءِ ٿل جي پرسان وڏي ڳوٺ نونارين ۾ ملا محمد مرحوم ڪٽبار وٽ ۽ ميان شاهه محمد شاهه جيڪو پنجاب جو سيد هو ۽ پوءِ وفات به ٿل ۾ ڪيائين. انهن مان هڪڙي وٽ پڙهي پورو ڪيائون. پوءِ خبر نه آهي ته ٻيون استاد ڪهڙو هون، فارسي جا ڪجهه ڪتاب به غالباً ميان شاهه محمد شاهه وٽ پڙهيا هئا. بعد ۾ جيڪو هن وقت اسان جو ڳوٺ سليمان ڊول آهي ان جي پرسان عودي سرڪي زميندارن جو ڳوٺ آهي، اتي حضرت علامه استاد الڪل مولانا نبي بخش جن رهندا هئا. تن وٽ اچي علم جي شروعات ڪيائون باقي رهيل فارسي به باقاعده اتي پوري ڪيائين. عودي ڳوٺ ۾ باخدا شخصيت حاجي دين محمد خان ﷫ هڪ ديندار زميندار ٿي گذريو آهي تنهن پنهنجي انهيءَ ننڍڙي ڳوٺ ۾ مدرسي جو بنياد رکيو ۽ حضرت مولانا نبي بخش قدس سره کي استاد مقرر ڪيائون. مولانا جن جڏهن عودي مدرسي ۾ پڙهائڻ لاءِ آيا ته سندن عمر 20 سال ڇئي وڃي ٿي، مدرسي جي خدمت حاجي دين محمد خان مرحوم بذات خود ڪندا هئا، ايتري تائين جو طالبن جا ڪپڙا به پنهنجن ٻن گهروارين کان ڌئاريندا هئا. ماني طالبن کي پاڻ ڏيندا هئا، سياري ۾ يا اونهاري ۾ کوه مان پاڻي گيڙي ٽانڪي ڀريندا هئا اگر سخت سردي هوندي هئي ته طالبن جو پاڻي پاڻ مٽن ۾ گرم ڪندا هئا، حاجي دين محمد خان بادشاهي ۾ فقيري اختيار ڪئي. مون کي ياد ٿو اچي ته سن 1950ع ۾ حضرت خليفه احمد دين ﷫ جن جڏهن عودي آيا هئا ته

بعد از نماز جمعه مقام تي فاتحه پڙهڻ لاءِ تشريف فرما ٿيا ته بغير پڇا جي سڌو حاجي صاحب مرحوم جي قبر تي پنهنجو پاڻ وڃي ويهي رهيا. بعد ۾ فرمايائون پڇڻ جو ڇا ضرور. خدا جي رحمت جو نزول انهيءَ قبر تي ايترو آهي جو شال الله پاڪ سڀ ڪنهن جي قبر تي ايئن ڪري.

والد مرحوم گهڻو عرصو عودي ۾ رهيا ۽ پاڻ چوندا هئا ته مان اتي ڪجهه اسباق پڙهائيندو به هوس. ڪجهه عرصو اتان ڇڏي ميان جي ڳوٺ مولانا ميان محسن شاهه وٽ آيا پر اتي به ٿورو وقت رهي اوسته پليڏنه ۾ مولانا خادم حسين جتوئي وٽ اچي رهيا. تقريباً ڏيڍ سال کن اتي رهيا بعد ۾ وري عودي واپس ٿيا ۽ فراغت اتي حاصل ڪيائون. دستاربندي جي جلسي ۾ حضرت امروٽيﷺ تشريف فرما ٿيا هئا. انهيءَ موقعي تي حضرت والد مرحوم. حضرت مولانا محمد اسماعيل عودوي. مولانا احمدالدين ڪوسو. مولانا محمد اسماعيل لب دريائي. مولانا محمد عثمان چڪائي ۽ غالباً مولانا الهداد لهڻ (بلوچستان) وارن دستار فضيلت ٻڌي. ان کان بعد ڪجهه عرصو مختلف مدرسي ۾ تعليم ڏنائون بعد ۾ حضرت مولانا استاد عبدالحڪيم سڏائي وارا ۽ والد مرحوم گڏجي دارالعلوم ديوبند ويا. اهو سال اتي رهيا ٻئي سال ڪنهن انتظامي امور جي اختلاف يا ڪنهن ٻئي سبب دارالعلوم ۾ انقلاب آيو. پوءِ مولانا عبدالحڪيم ته اتي رهجي ويا. باقي والد مرحوم حضرت محدث اعظم علامه انور شاهه ڪاشميري سان گڏ ڏاڀيل هليا ويا ۽ هڪ سال اتي به مڪمل ڪيائون ۽ واپسي تي حضرت امروٽيﷺ جي فرمان تي ۽ ميان شرف الدين شاهه جونگل واري جي اصرار تي جونگل ۾ مدرسي جو بنياد رکي توڪل علي الله تعليم جو ڪم شروع ڪيائون ۽ تقريباً 9 سال مسلسل جونگل رهيا. ڪجهه وقت پنهنجي ڳوٺ ۾ به تعليم جو ڪم ڪيائون پوءِ ٺل ۾ مدرسي جو بنياد رکي چند سال ٺل ۾ تعليم جو ڪم ۽ تبليغ جو ڪم تمام جان فشاني سان ڪيائون. ان بعد وري جونگل وارن جي اصرار تي جونگل موٽي آيا. حضرت مولانا عبدالعزيز سان ٽي سال گڏ ڪم ڪيائون ۽ ابتدا ۾ جونگل ۾ ڪافي شاگرد رهندا هئا حاجي ميرمحمد جو چوڻ آهي ته ستر. اسي طالب علم رهندا هئا ۽ ڪافي دستاربندي به ٿيون پوءِ ڇڏي ڳوٺ اچي رهيا.

والد مرحوم جي پوري زندگي اسلام ۽ خلق خدا جي خدمت ۾ گذري.

تڪ وارا ماڻهو بہ وٽس ايترا ايندا هئا جو اگرچہ اسان جو ڳوٺ ڀراڙي ۾ آهي، تڏهن بہ، چار ماڻهو روزانہ ڪمن وارا ايندا هئا. صوبائي ليول تائين آفيسرن سان تعلقات هوندو هين ۽ پنهنجن بزرگن وٽ بہ ڪين وڏو رتبو هو. انهيءَ جو اندازو مان خطن مان لڳايو هڪ خط مون کي مولانا آزادؒ جو بہ خط حضرت مدنيؒ جا، هڪ خط حضرت امروٽيؒ جن جو هڪ خط مولانا حفظ الرحمان سيوهاروي جو ۽ ڪيئن خطوط مولانا محمد صادق کڏي وارن جا ۽ حضرت لاهورؒ، ڏاڏي حضرت عبدالعزيز ٽريچاڻوي وارن جا، سيٺ عبدالله هارون، شيخ عبدالمجيد سنڌي جهڙن سياسي شخصيتن جا مون ڏٺا ۽ اندازو ڪيم تہ پاڻ ڪيتري وسيع تعلقات وارا هئا، باقي ٻين عالمن سڳورن جا خط مثلاً حضرت مولانا عبدالڪريم ڪورائي ۽ مولانا چشتي وغيره جا تہ تمام خط مون وٽ هاڻي بہ شايد موجود هوندا ۽ افسوس جو گهڻا خط مون کان ضايع ٿي ويا. مولانا مرحوم ضلعي جيڪب آباد جي علماءَ ۾ سياسي شعور پيدا ڪرايو ۽ پنهنجي ضلع ۾ وڏو ڪم ڪيو. امر بالمعروف و نهي عن المنڪر جو هي حال هوندو هو تہ ڪابہ غيرشرعي ڳالهہ وڏو ڪري يا ٻار ان کي ضرور روڪيندا هئا. ميلن ملاڪڙن ۾، ڪڪڙن جي ويڙهين ۾، گوئن ۾، رڇن ڪتن جي ويڙهہ ۾ وڃي آدمين کي اتي الله جو پيغام ڏيندا هئا ٻيو تہ ڇڏيو پر دهل، بانسري ۽ چنگ جو آواز ٻڌندا هئا تہ گهران اٿي ان کي روڪيندا هئا ساري زندگي اسلام لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئائون. برطانيہ گورنمينٽ جي زماني ۾ ٽي ڀيرا جيل ويا. هڪ دفعو ڪشمور تعلقہ جي بخشاپور ڳوٺ ۾ هڪ گهر اندر نظربند ڪيائون پر انهيءَ زماني جا موجود آدمي چون ٿا تہ رهندو وري بہ ڪونہ هو سواءِ ٿل تعلقي جي باقي تعلقن ۾ زورشور سان انگريزن جي خلاف تقريرون ڪندو رهندو هو ۽ مٿس ڪيس ٿيندا رهندا هئا، ٻهرين دفعي جيل ۾ هن ڳالهہ تان ويا هئا تہ انگريزن جي خلاف ترڪن جي حمايت ۾ زبردست تقريرون ڪيائون ۽ تمام گهڻو چندو گڏ ڪري موڪليائون انهيءَ پاداش ۾ ڏيڍ سال جيل ڪاٽيائون.

ٽئي دفعي جي ڳالهہ جيڪا اسان جي ضلعي ۾ مشهور خبر آهي تہ يارمحمد خان چنو ڊپٽي ڪليڪٽر ميرپور ٻرڙي ۾ منزل ڪئي اتي ڪافي علما سڏايا ويا هئا تن ۾ والد مرحوم بہ سرفهرست هو مسٽر يار محمد خان پڇيو تہ اگر قرآن مجيد جي بي حرمتي ٿئي تہ ان جي ڪهڙي سزا آهي؟

تنهن جو حڪمت عملي سان ڪنهن کھڙو جواب ڏنو ڪنهن کھڙو. وڇان والد مرحوم ٽپو ڏيئي اٽي ڊپٽي ڪليڪٽر کي چيائين انهيءَ مردود جي سزا قتل کان سواءِ ٻي نہ آهي. بس ڳالهہ ايتري ۾ ختم ٿي. اتفاق سان ان ڏينهن بعد ميرپور ٻرڙي کان ٽل بگيءَ تي هندو ٿي ويا تہ واٽ تي مسلمانن حملو ڪري 4 هندو ماريا. حقيقت هيءَ هئي تہ نالين ۾ قرآن پاڪ جا ورق ڏنا ويا هئا. سياسي چالبازي سان يا ٻي ڪنهن رنجش سبب هي مشهور ڪيو ويو تہ اها بي حرمتي هندن ڪئي آهي، واقعي ۾ هندن کان اهو ڪم ڪونہ ٿيو هو. والد مرحوم اها فتويٰ اڳ ۾ ڏيئي چڪا هئا ان ڪري قادر بخش، بشير سومرو، سردار گنج بخش خان ٻرڙي، حافظ شهمور بنگلاڻي، حافظ محمد صلاح بنگلاڻي ۽ حافظ محمد عثمان ڪوسي سان گڏ مولانا مرحوم کي بہ سندس گهر ٽل مان گرفتار ڪيو ويو. حالانڪ مولانا جو ان واقعي سان ڪوبہ تعلق نہ هو. نيٺ ڪيس هليو پهريان ٻيئي آزاد ٿيا باقي حافظ محمد ملاح بنگلاڻي ۽ هڪ ٻئي کي موت جي سزا ملي، حافظ شاهہ مور ۽ حافظ محمد عثمان کي ڪيئن سال ۽ والد مرحوم کي هڪ سال جي سزا ملي، پاڻ تمام گهڻو وقت ضلعي جيڪب آباد جمعية علماءِ هند جا ناظم اعليٰ رهيا.

انگريز دشمني ايتري هين جو انگريزي ڪنهن بہ شيءِ جو استعمال ڪونہ ڪندا هئا. مون کي انگريزي پڙهائڻ لاءِ وڏن وڏن ماڻهن صلاح ڏني تہ انگريزي چوڪري کي ضرور پڙهايو پر جواب هيءُ هو تہ مون کي پنهنجي ٻار جي اخروي حياتي پياري آهي. جڏهن جيل ۾ هئا تہ اتي بہ انقلاب آنداءون. بابا مرحوم ڳالهہ ڪندا هئا تہ مون کي مڇ ڪترائيندا هئا پوءِ اها سزا معاف ڪيائون پر انهيءَ رعايت تي راضي ڪونہ ٿيو آخر مڇ ڪٽڻ جو سلسلو جاري رکيائون پر باريڪ جي ساڻين اهو بار پنهنجي سر تي کنيو. مڇ اهي ڪٽيندا هئا هڪ پيري ڊي سي وٽ هٿڪڙي سان آنداءون جتي تمام وڏي خلق گڏ ٿي ڏاڍو گوڙ ٿيو ان ڏينهن بعد بغير هٿڪڙي جي ڊي سي وٽ پيش ڪندا هئا ۽ ڪرسي تي ويهاريندا هين.

زندگي تمام ساده ۽ مسڪيني حال ۾ گذاريائون. سنت جي ايتري پابندي ڪندا هئا جو منهنجي خيال ۾ ڪابہ اهڙي سنت جيڪا احاديث ۾ پڙهي يا ٻڌي هئائون هٿان وڃڻ ڪانہ ڏنائون. لقد کان لکم في رسول الله اسوة حسنہ جو بالڪل صحي مصداق هئا نماز باجماعت جا ايترا پابند هوندا هئا

جو سفر ۾ ريلوي اسٽيشن تي ريل جي ڊبي ۾ بہ اذان چوندا هئا ۽ باجماعت نماز ادا ڪندا هئا. مطلب تہ هر عبادت انتها تي ڪندا هئا، نماز پڙهڻ ۾ ايترو خشوع و خضوع هوندو هون جنهن جي ڪا حد حساب نہ هو، ماني تمام آهستي آهستي کائيندا هئا ۽ هر لقمہ کڻڻ سان بسم الله چوندا هئا جڏهن لقمو اندر ويندو هو تہ چوندا هئا الحمدلله رب العالمين. ساري زندگي انهيءَ معمول مطابق ماني کاڌائون.

اسر کان اشراق تائين عبادت ڪري پوءِ اڌ ميل کن ٻاهر وڃي حاجت پوري ڪري ايندا هئا ۽ موٽ تي پري ڪائين جي کٽي ايندا هئا، پوءِ ٻنيءَ ۾ مال چارڻ ويندا هئا. موٽي اچي وضو ڪري ٽپال پڙهندا هئا ۽ اخبار ۽ رسالا پڙهندا هئا ۽ آيل مهمانن ۽ ڳوٺ وارن سان حال احوال ۽ ڪچهري ڪندا هئا.

وفات:

مولانا کي اوچتو محرقہ بخار تي پيو. بخار 102 ۽ 103 ڊگريون رهڻ لڳو پر ان حال ۾ بہ مولانا جن بيد جي لڪڻ تي (لڪڻ کڻڻ سندن عادت هئي) ۽ مون تي ٽيڪ ڏيئي مسجد ۾ وڃي اذان چوندا هئا. نماز پڙهائڻ لاءِ ٻي کي چوندا هئا پڇاڙي تائين نصيحت وعظ جاري رکيائون، پنهنجي لاءِ چوندا هئا هي ڪچو پاندو آخر پڇڙو آهي، ڳوٺ ۾ شادي هئي مولانا جي بيماري سبب تاريخ وڌائي ڇڏيائون پر اتفاق سان ڦير ايل تاريخ شادي واري ڏينهن مورخہ 18 شعبان خميس ڏينهن مطابق 21 مئي 1951ع تي سندن وصال ٿيو.

(مولانا ابوالفداءِ فيض محمد بن مولانا در محمد ڊول)

مناسب آهي تہ الوحيد سنڌ آزاد نمبر مان مرحوم امين خان کوسي جو هڪ مضمون نقل ڪجي جنهن ۾ مولانا درمحمد جو بہ ضمني ذڪر آهي.

الوحيد جي زندگي ۽ بقا ۾، الوحيد جي آزاد نمبر جي هر سٽ ۽ هر لفظ ۾ امروٽيت جو نظارو آهي. شيخ عبدالمجيد جي جوش انگيز تقريرن ۽ اشڪ آميز تحريرن ۾ امروٽي. چشتي جي مستانہ لغزش ۽ دلاويز گفتار ۾ امروٽي، دين محمد عليگ جي محنت ۽ گنڀيرتائي ۾ امروٽي، وفائي جي سيماب صفتي ۾ امروٽي. سندس ملا ڪش ۽ پير شڪن تحريرن ۽ خدا پرستانہ حڪم ۾ امروٽي، ابو شوڪت حمزه جي فاقہ مستي ۽ نيم بريان

بدن سان ايوب خصالي ۾ امروٽي. محمد هاشم جي سچي آواز جي گرج ۾، امروٽي. سندس بلبلن جي شاهيني ترنم ريزين ۾ امروٽي. مولوي کهاڙي جي تيزي، خود آگاهي ۽ خدا مستي ۾ امروٽي. احمد علي لاهوري جي خادمانہ سروري ۽ مجاهدانہ وعظن ۾ امروٽي. عبيدالله سنڌي جي جلاوطني، هجرت جي خادمانہ ۽ جفا طلبي ۾ امروٽي. مولانا حماداللہ جي بي پناه روحانيت ۽ خداشناسي ۽ فياضي ۾ امروٽي. ميانجي عبدالعزيز جي بزرگانہ سادگي ۽ زاهدانہ زندگي ۾ امروٽي. حڪيم قائم الدين جي اندروني جذبن ۽ عقيدن ۾ امروٽي. حاجي الله بخش جي بلوچانہ جنگ و جدل ۽ حريت آميزي ۾ امروٽي. مولوي در محمد جي ڪاوڙ بہ شوخي، بي تابي ۽ مدهوشي ۾ امروٽي. مولوي عبداللطيف جي صابرانہ جفاڪش زندگي ۽ فاقہ مستي ۾ امروٽي. عبدالرحمان مرزا جي ڪم گويائي ۽ شب زنده داري ۾ امروٽي. حاجي عظيم خان جي تحريڪ هجرت جي سالاري ۾ امروٽي. جان محمد جوڻيجي جي شهادت ۽ عظمت ۾ امروٽي. باده عرفان جي مخمور عبدالرسول مرحوم جي بي باڪي، جرئت، طاقت ۽ صداقت ۾ امروٽي. حاجي محمود خان جي بعض بي پرواهين ۽ راست گفتارين ۾ امروٽي. حضرت مرشدنا حافظ ﷺ جي ارشاد مطابق جوڙيل چوڪ جي حجري نشين فقير عمر جان جي تندي تيزي، استغنا ۽ بي پرواهي ۾ امروٽي. بلوچستان جي نوجوان ملڪ و ملت جي شهيد يوسف جي خيالات، جذبات، سندس جرئت مردانہ ۽ همت مستانہ ۾ امروٽي.

حقيقتاً سنڌ ۾ زندگي جي هر پهلو غيرت جي هر مظاهري، ايماني جوش ولولہ ۽ هر لهر، حق پرستي جي هر ڪوشش، سرفروشي جي هر تمنا، باطل شڪني جي هر عزم، غلامي جي زنجيرن کي ٽوڙڻ جي هر گرز، تڪبير جي هر ضرب، حق صداقت جي هر فتح، آزادي ۽ اعلاءَ ڪلمة الحق خاطر هر فاروقيت، اسم محمد مثان فدائيت ۽ شهادت ۾ امروٽيت جو اثر نمايان آهي.
(الوحيد سنڌ آزاد نمبر 2 1936ع)

مولانا عبداللطيف رحہ

مولانا جي والد جو نالو سانوڻ ذات جو ڏول هو دينپور تعلقي ٺل ۾ پيدا ٿيا. قرآن مجيد ۽ پارسي جي تعليم ڳوٺ ۾ مولوي محمد عظيم لاشاري وٽ حاصل ڪيائون. پوءِ عوديءَ ۾ مولانا نبي بخش وٽ پڙهيو ۽ اتي مولانا درمحمد ڏول وٽ بہ پڙهيو. جيڪو پاڻ مٿيان ڪتاب پڙهي رهيو هو غيبي ديري ۾ بہ پڙهيا. مولانا درمحمد فارغ ٿي جونگل ۾ اچي پڙهايو ۽ مولوي عبداللطيف بہ وٽس اچي پڙهيو. مولانا در محمد صاحب جيل ۾ هليو ويو تہ غالباً انهيءَ ئي زماني ۾ پرواري ڳوٺ ٻچڙي ۾ مولانا احمد دين کوسي وٽ پڙهيو. احمد دين مولانا در محمد وارن سان گڏ عوديءَ سان فارغ ٿيا هئا. سندس پوئٽير مولوي عبيدالرحمان وارا قبہ سعيد خان جي قريب رهندا آهن. مولوي عبداللطيف بہ فراغت عوديءَ ۾ مولانا نبي بخش وٽ ڪئي.

فراغت کان پوءِ ڳوٺ عبدالغني شاهہ (ڏاهي) ۾ پڙهائيندا هئا پوءِ پنهنجي ڳوٺ دينپور ۾ پڙهائيندا رهيا. ڪجهہ وقت مولوي عطاءُالله سان گڏجي ٺل شهر ۾ مير دريا خان کوسي جي تعاون ۽ ترغيب سان مدرسو کوليائون، اهو مدرسو گهڻو وقت نہ هلي سگهيو مولوي عطاءُالله جي لا ابالين سبب. مولانا جن کي حضرت هاليجوي ﷺ وٽ بہ ڳچ وقت رهايو ويو. مولانا جن اتي تعليم بہ ڏيندا هئا ۽ فتاويٰ نويسي ڪم بہ ڪندا رهيا. مولانا جن جميعة علماءِ هند جا ڪارڪن هئا. مولانا درمحمد ڏول جيل ۾ ويو تہ مولوي صاحب ڪجهہ وقت لاءِ ضلع جا ناظم عمومي بہ رهيا. مولانا جن حضرت هاليجوي ﷺ جي حڪم سان اسماءِ حسنيٰ جي معنيٰ ۽ تشريح تي سنڌي زبان ۾ هڪ رسالو لکيو هئائون. جيڪو مطبوعہ آهي، ان جو نالو شرح اسماءَ حسنيٰ آهي ان جا 80 صفحا آهن.

وفات:

مولانا جن 25 نومبر 1960ع ۾ فوت ٿيا. پٺيان هڪ پٽ ماستر محمد اسماعيل ۽ بہ نياڻيون ڇڏي ويا. ماستر محمد اسماعيل بہ فوت ٿي چڪو آهي، ان جا بہ پٽ عبداللطيف ۽ قادر بخش آهن.

(خانداني معلومات)

مولانا عبداللطيف هاليجي شريف ۾ رهڻ دوران بہ فتوائون اشتهار جي شڪل ۾ ڇپرايون هيون. انهن مان هڪ ڏاڙهي جي متعلق هئي، ماهوار توحيد ۾ بہ مولانا جا مضمون شايع ٿيندا رهيا. مولانا عبدالحڪيم سومرو لکيو آهي تہ طلاق صغير واري عودوي فتويٰ دراصل مولوي عبداللطيف تيار ڪئي هئي. (عبدالوهاب)

شيخ شفيع الدين رحہ

هن نو مسلم عالم جا وڏا ناڙي جي پاسي جا هندو هئا ۽ پوءِ جيڪب آباد ۾ اچي رهيا. انهن هندن جي پاڙي ۾ بلوچ قوم جو هڪ سردار رهندو هو. شيخ شفيع الدين اسڪول ۾ 4، 5 جماعت پڙهندو هو تہ ڪيس اسلام جي حقانيت معلوم ٿي ۽ ان سردار سان تعلق رکيائين ۽ انهيءَ ننڍڙي وهيءَ ۾ اسلام جو اعلان ڪيائين.

ديني تعليم مختلف هنڌن تان حاصل ڪيائين ميان جي ڳوٺ ۾ مولانا محسن شاهہ وٽ پڙهيو. ناڙيءَ ۾ لهڻين جي مدرسي ۾ مولانا الهداد وٽ بہ پڙهيو. 3 سال دارالعلوم ديوبند وڃي پڙهيو حضرت علامہ انور شاهہ ڪشميري رحمة الله عليه وٽ دوره حديث پڙهيائين. دارالعلوم ديوبند کان موٽي جونگل ۾ اچي پڙهايائين. ڪجهہ سال اتي رهيو پوءِ مختلف هنڌن پڙهايائين. بہ پيرا سومراٽي شريف پڙهائڻ ويو هڪ پيري اڌ ڪو سال ٻي پيري سڄو سال پڙهايائين. ڳوٺ تڳيو خان ٻول، ڳوٺ عبدالغني شاهہ، ڳينڊل شاهہ جي ڳوٺ، مولوي رحيم بخش بنگلاڻي جي ڳوٺ ۾ پڙهايائين. ٺل ۾ مولانا درمحمد جي سرپرستي ۾ هلندڙ مدرسي ۾ بہ پڙهايائين آخر ٺل ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪيائين وفات بہ ٺل ۾ ٿيس، سندس شاگرد تمام گهڻا آهن، ڪن جا نالا هي آهن. مولانا محمد يعقوب سومراٽي وارا، مولوي رحيم بخش بنگلاڻي، مولانا حافظ ثناءُالله سنگهڙ، مولوي محمد يعقوب پنهور، مولوي محمد يوسف پنهور، مولوي نهال الدين اوڍاڻو، مولوي عبدالعزيز سهندڙو مولانا عبدالله شيخ ڪانهرن وارو ۽ ٻيا.

حضرت خليفہ احمد دين رحمة الله عليه فرمائيندا هئا تہ "مان ۽ شيخ صاحب گڏ

حضرت هاليجوي رحمة الله عليه وٽ بيعت ڪئي، شيخ صاحب تي حال جي ڪيفيت بہ آئي پر هن اجمير شريف وڃڻ جي اجازت گهري. اوڏانهن موٽيو تہ ان جي حالت تبديل ٿي ويئي. ان دوران ڪجهہ وقت هن جو تعليمي مشغلو بہ منقطع ٿي ويو هو پر پوءِ وري پاڻ سنڀالي ويا، مولانا جن سٺا شاعر بہ هئا.

وفات:

ذوالحج 1400هہ جي آخر ۾ هن جهان کان لاڏاڻو ڪيائون، پنيان هڪ پٽ نورمحمد ڇڏيائون ان کي ٽي پٽ آهن. (مولوي رحيم بخش بنگلاڻي)

مولانا محمد يعقوب سومراڻي وارن جو چوڻ آهي تہ شيخ صاحب مولانا عبدالحڪيم سومرو وٽ بہ پڙهيا هئا. مولوي فيض محمد ڏول خود شيخ صاحب جي زباني ٻڌائي ٿو تہ مولانا درمحمد ڏول وٽ جونگل ۾ بہ پڙهيا هئا ۽ مولوي فيض محمد جو چوڻ آهي تہ حضرت خليفہ احمد دين شيخ صاحب جو شاگرد هو.

(عبدالوهاب)

مولانا نظر محمد کوسو رحہ

مولانا نظر محمد بن مولانا دوست محمد محمد عمراڻي کوسو. غالباً تنگواڻي ۾ ڄاوا. وڏن جو ۽ سندن پنهنجو اصلي ڳوٺ تنگواڻي هو. مولانا محمد يعقوب عرف مولانا عبدالله وٽ سومراڻي ۾پڙهيا ۽ اتي ئي فارغ ٿيا. فارغ ٿي تنگواڻي ۾ ۽ ڳوٺ سانولہ ۾ پڙهايائون ان کان پوءِ باگڙ ڳوٺ ۾ تعليم ڏيندا رهيا، اڄ کان ٽي سال کن اڳي ڳوٺ حاجي ميوا خان (تعلقہ اوستہ محمد) ۾ فوت ٿيا.

اولاد:

مولانا غلام رسول، مولانا محمد صديق ۽ بہ نياڻيون جن مان هڪ مولوي عبدالحق جي والده ۽ ٻي مولوي عبدالواحد جي والده هئي.

(مولوي عبدالحق کوسو)

مولوي غلام رسول کوسو رحہ

اصل ۾ تنگواڻي جي پير ۾ ويٺا هئا. مولانا جن جي ولادت بہ اتي ٿي، سندن سئوٽ مولوي محمد عالم اسان جي ڳوٺ ۾ سڄي زندگي گذاريائين، جنهن جو پٽ مولوي عبدالحق جيڪب آباد ۾ آهي، پوءِ تنگواڻي کان لڏي اوستہ محمد جي پرپاسي وڃي ويٺا ۽ استاد مرحوم کي اٺ اناس زمين هئي.

پاڻ مولانا نبي بخش عودوي وٽ پڙهيا هئا ۽ ڪجهہ مولانا محمد اسماعيل عودوي وٽ بہ پڙهيا هئا. پنهنجي والد لاءِ چوندا هئا تہ اهو سومراڻي ۾ پڙهيو هو ۽ مولانا همايوني جو مريد هو. ان ڪري استاد مرحوم جو سومراڻي سان چڱو تعلق هو. جڏهن استاد مرحوم مون وٽ رهندا هئا تہ مولوي محمد يعقوب سومراڻي وارو وٽن گهڻو ايندو هو. پاڻ شروع ۾ ڪن ٻين هنڌن پڙهاياائون ۽ غالباً ڪجهہ وقت دڪان بہ کوليو هئائون پر پوءِ سکر ۾ مولوي شير محمد جتوئي سان گڏ مسجد منزل گاه سکر ۾ وري الله والي مسجد سکر ۾ پڙهاياائون. منزل گاه ۾ استاد مرحوم جي پگهار 60 رپيا هئي پر اها بہ کيس ڪڏهن ملندي هئي تہ ڪڏهن ڪونہ. بلڪ منزل گاه ۾ فاقہ ڪشي بہ ڪيائون. جڏهن مان حضرت هاليجوي ﷫ جي خدمت ۾ 1957ع ڌاران ويم ۽ طبيعت ۾ تبديلي آئي تہ حضرت جن منهنجي ۽ منهنجي ٻارن جي تعليم لاءِ مولانا غلام رسول کي مقرر فرمايو. استاد مرحوم ماڻهن کي چوندا هئا تہ حضرت جن مير صاحب سان منهنجو نڪاح وجهي ڇڏيو آهي مان مير صاحب کي ڇڏي نہ ويندم. استاد مرحوم جي مٿان حضرت جن جو پورو پورو رنگ چڙهيل هو. ڪيترن معاملن ۾ اسان استاد کان مشورو وٺندا هياسين. وري جو حضرت هاليجوي کان ساڳي ڳالهہ بابت مشورو وٺون تہ نہ صرف ساڳيو جواب پر لفظ بہ ساڳيا نظر ايندا هئا. ظاهر هو تہ استاد مرحوم حضرت جن جا خليفہ مجاز هئا پر پاڻ ان کي ڏاڍو لڪائيندا هئا. آخر ۾ استاد مرحوم ڏانهن ڏاڍي رجوعات ٿي شهر جا ماڻهو تمام گهڻو اچڻ لڳا. پڇاڙي ۾ استاد مرحوم ماڻهن کي ذڪر بہ ڏيندا هئا. تعليم سان ايتري دلچسپي هين جو گويا زندگي جو اهوئي مقصد هون. پڇاڙي ۾ پوڙها ٿيا،

منهنجي ٻارڙين کي پڙهائڻ لاءِ اندر گهر جي ٿلهي واري ڏاڪڻين تان هٿ رکي چڙهندا هئا. گرمي جي موسم ۾ ڪپڙو ڏاڪڻ تي رکي ان تي هٿ رکي ٻه اندر ويندا هئا. تواضع ايترو هو جو عام معمولي ماڻهو کي ٻه پاڻ هٿ ڏوئارڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. ڪوئي مهمان ايندو هو ته پاڻ در ڪڙڪائي ان لاءِ ماني گهرائيندا هئا. حضرت جن جو خط ڪڻي خدمت ۾ ويم. حضرت استاد مرحوم چيو ته مان اچان ٿو. رات جو ماني گڏ کاڌي سون، پوءِ چيائون مان اوهان سان گڏ ماني نه کائيندم اوهان وڏا ماڻهو آهيو. مان گهڻو اصرار ڪيو پر پاڻ اڪيلي ماني کائيندا هئا. هڪ دفعي فرمايائون مير صاحب مان اوهان جي ڀائرن سان نه ملندو آهيان جو اهي وڏا ماڻهو آهن متان مان انهن جي شان مطابق نه ملي سگهان. اوهان ان تي ناراض ته نه ٿيندا هوندا. مان عرض ڪيو واه سائين اوهان انهن سان ملو انهن کي لحاظ هجي ته پاڻ اچي اوهان سان ملن. مولانا عبداللطيف ڊول چوندو هو ته مولوي غلام رسول اسان سان گڏ پڙهندو هو. شين جي تقسيم ۾ مولوي غلام رسول تي سڀ راضي ٿيندا هئا ۽ اهو امين سان مشهور هوندو هو ۽ سدائين پاڻ کي ڪس لائيندو هو. فياض ايترو هو جو جڏهن به گهران موٽندو هو ته منهنجي ٻارن لاءِ ڪجهه نه ڪجهه وٺي ايندو هو. ڪڏهن گهه جو ٽين ته ڪڏهن ٻي ڪا شيءِ. بازار گهٽ ويندو هو جمعي ڏينهن درياءَ تي وڃي ڪپڙا پاڻ ڌوئي سڪائي پوءِ بازار مان ٻارن لاءِ ڪو ميوو وغيره وٺي موٽندو هو. اسان جي اصرار ڪرڻ تي ٻه ڪپڙا ڌوئڻ لاءِ نه ڏيندا هئا. استاد مرحوم کي ڳوٺ وڃڻ لاءِ ڪجهه ڏيندو هوم، مگر وٺڻ کان بلڪل انڪار ڪندا هئا. هڪ ڀيري حضرت جن کي عرض ڪيم ته سائين! حضرت استاد صاحب اسان کان پيسا نه ٿا وٺن اسان جي دل گهرندي آهي ته استاد صاحب جن جي خدمت ۾ ڪجهه پيسا پيش ڪريون. پر استاد سائين فرمائيندا آهن مون کي ڪا ضرورت نه آهي، ان تي حضرت جن وعظ ڪيو ۽ فرمايو پٽ! جيڪي ماڻهو حب سان ڏئي ته اهڙن سمجهجي ته اهو خدا پاڪ موڪليو آهي ۽ اهو نه موٽائجي ۽ طمع به نه ڪجي. حضرت روضي ڌڻي ﷺ تر جي سفر تي نڪتا هڪ مخلص موچي تنگ ڪڻي آيو. فرمايائون اسان کي ضرورت نه آهي سيني جا تنگ نوان آهن، خدا جي قدرت سفر دوران سيني جا تنگ ٽٽي پيا پوءِ محسوس ڪيائون ته اهي تنگ خدا پاڪ موڪليا هئا ۽ اسان کي گهربو هو ته اهي نه

موٽايون ها. ان کان پوءِ استاد مرحوم ڪجهہ پيسا وٺندا هئا. حضرت جن وٽ 5 سال مان تقريباً روزانہ ويندو هيم ۽ صبح جو ويندو هيم ۽ رات جو ذڪر ڪري ۽ ڪڏهن عشا جي نماز بہ پڙهي موٽندو هوم. ڪڏهن استاد مرحوم بہ گڏ هلندا هئا. وفات واري بيماري ۾ پاڻ حجرن ۾ ويٺا هوندا هئا. هڪ کٽ تي پاڻ ۽ ٻي کٽ تي مان ۽ علماءِ ويٺا هئاسين. جاءِ جي تنگي ڏسي ايترن سارن عالمن مان استاد مرحوم کي سڏي چيائون مولوي غلام رسول توهان مون سان گڏ اچي ويهو. استاد مرحوم جا ڳتا شرمندگي کان صفا ڳاڙها ٿي ويا پر حڪم موجب حضرت جن جي کٽ تي وڃي ويٺا. پنهنجي استادن جو ايترو احترام هو جو مولانا محمد اسماعيل عودوي وٽ ڳڙهي حسن ۾ 4 مهينا کن پڙهيا هئا. ان جي مودوديت تي سخت افسوس ڪندو هو. مون کي چيائون حضرت مفتي صاحب کي وٺي هلجي مان ڪو ڦيرو اچي. مان حضرت مفتي صاحب جن کي وٺي ويم تمام گهڻو وقت علمي ۽ سياسي گفتگو هلي پر مولانا محمد اسماعيل تي ان جو اثر نہ ٿيو. استاد مرحوم پنهنجي علاج جي سلسلي ۾ ڪوئيٽا وڃي رهيا هئا تہ فرمايائون استاد مولانا محمد اسماعيل سان ملاقات ڪندو وڃان. ساڻن ملي پوءِ ڪوئٽا ويا ۽ اتي ئي 20 جون 1968ع ۾ فوت ٿيا ۽ ڪوئٽا ۾ دفن ڪيا ويا. کين بہ نياٽيون هيون، انهن مان هڪ اسان وٽ سکر ۾ رهڻ دوران فوت ٿي وئي، اتفاق سان ان ڏينهن منهنجي وڏي نياٽي جي شادي هئي استاد مرحوم کي پنهنجي نياٽي جي خبر ملي پر اهو اظهار نہ ڪيائون ٻن ڏينهن کان پوءِ ٻڌايائون ۽ فرمايائون مان ان ڪري نہ ٻڌايو جيئن اوهان جي شادي ۾ ڪو فرق نہ پوي، استاد مرحوم ڀريون چشمہ واري پير صاحب جو مريد هو. اوڏانهن پنڌ بہ ويندا هئا، پوءِ سندن تعلق حضرت هاليجوي ﷫ سان ٿيو.

(الحاج مير صبح صادق خان کوسو)

مولانا محمد عالم کوسو رحہ

مولانا محمد عالم خان سانولہ خان، تنگواٽي ۾ تولد ٿيا، مولانا عبدالغفور همايوني وٽ ۽ امروٽ شريف ۾ مولانا عبيدالله سنڌي وٽ پڙهيا، گهڻو وقت سهلياٽي مير حسن خان کوسہ جي ڳوٺ ۾ تعليم ڏنائون، ويهارو

سال کن اتي پڙهائي پوءِ پنهنجي مائٽن ڏانهن باگڙ ويا ۽ اتي تعليم ڏنائون، پاڻ وڏا حڪيم هئا حڪمت سندن وجہ معاش نہ هو بلڪ مريضن کي ڏسي نسخو لکي ڏيندا هئا. حڪمت مولانا همايوني کان سکيو.

وفات:

سندس وفات حاجي ميوا خان جي ڳوٺ ۾ ٿي، پٽيان 5 پٽ عبدالرزاق، مولوي عبدالحق (قاضي محمد فاروق اوستہ محمد واري وٽ دستاربندي ڪيائين)، اولاد ۾ ٿي پٽ عبدالقادر عبدالمجيد ۽ عبدالفتاح ۽ ٻہ نياٽيون ڇڏيائين.
(مولوي عبدالحق بن مولانا محمد عالم)

مولوي محمد حسن ڪوسو رحہ

مولوي محمد حسن بہ ساڳي مٿين خاندان جو جوهر هو. سندس پيءُ جو نالو عبدالحميد هو. سمورو علم مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي وٽ پڙهيو. ڳوٺ پير بخش پٽہ گهوٽڪي ۽ مدرسہ مظهرالعلوم کڏه ڪراچي ۾ مولانا وٽ پڙهي فارغ ٿيو مولانا عبدالڪريم قريشي بير شريف وارن سان گڏ پڙهندو هو. ڪراچي ۾ تحريري امتحان ڏيندي سنن ترمذي جو پرچو گوياڪ شرح لکيائين. مولوي عبدالحق ڪوسہ جي مدرسہ دارالنجاة ٽڙڙي تعلقي ٺل ۾ پڙهائيندو رهيو وفات بہ اتي ڪيائين. وفات واري وقت عمر 18 سال هيس، اڃان شادي بہ ڪونہ ڪئي هئائين. (مولوي عبدالحق ڪوسو)

مولوي عبدالواحد ڪوسو رحہ

مولوي عبدالواحد ڪوسو بن حاجي عبدالخالق 1342هہ مطابق 1924ع ڌاري شهر باگڙ متصل صحبت گولو تحصيل جهٽ پٽ ضلع نصيرآباد ۾ ڄائو هو. سندن خاندان علمي هو. سندن مامون مرحوم مولوي غلام رسول مشهور عالم ٿي گذريو آهي.

مولوي عبدالواحد شروعاتي تعليم پنهنجي ڳوٺ ميوي ڪوسي ۾ حاصل ڪئي باقي تعليم ملڪ جي مختلف مدرسن جهڙوڪ مدرسه دارالهدي ٺيڙهي، رتوديرو سانگي (ضلع سکر) نصرپور (ضلع حيدرآباد)، چاچڙان شريف (پنجاب) مدرسه مطلع العلوم ڪوئيٽه ۽ مدرسه خدام الدين لاهور ۾ حاصل ڪري فراغت لڌائون. فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جي مختلف مدرسن مثلاً نواب شاهه ضلعي جي هڪ مدرسي ۾ رتيديري چوڪ (متصل ٺل ضلع جيڪب آباد) ۽ جيڪب آباد شهر جي ٻن مدرسن مدرسه محمديه ۽ مدرسه قاسم العلوم ۾ درس ڏيندا رهيا، ان کان علاوه سبي جديد (بلوچستان) ڪوئيٽا، دودا پور ۽ تاجو ديرو (ضلع جيڪب آباد) ۾ به علم جي چشمي مان ماڻهن کي سيراب ڪندا رهيا.

مولوي صاحب مرحوم اگرچه ڏسڻ جا سادا سودا ۽ ظاهري ٺاٺ ٺوڪ کان دور هئا، پر علم جا گوهر ۽ لاثاني هئا. مدرسن ۾ هميشه عربي جي شاگردن کي مٿيان ڪتاب پڙهائيندا رهندا هئا. مولانا صاحب علم جي مڙني فنن ۾ عام طرح فلسفي ۽ منطق ۾ خاص طرح وڏيڪ پڙ هئا. حاضر جوابي جي ته ڪين ڏات مليل هئي. حافظو وري اهڙو قوي جو وڏا وڏا مسئلا بنا ڪتاب ڏسڻ جي بروقت ٻڌائي سگهندا هئا. فصاحت ۽ بلاغت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئا. سندن وعظ ظاهريءَ طرح سادو پر نهايت دلڪش ۽ پر تاثير هوندو هو. هر هڪ نصيحت ۽ مسئلي کي وري وري دهرائيندا هئا، جيئن تمام گهٽ علم ۽ سمجهه وارو ماڻهو به ان کي چڱي طرح پروڙي سگهي. مولانا عبدالواحد ديوبندي مسلڪ جا پيرو ۽ وقت جي قطب حضرت حماداللہ هاليجوي رحمة الله عليه جا دست بيعت هئا.

وفات:

مولانا مرحوم حياتي جي پوين سالن ۾ تاجيديري (ضلع جيڪب آباد) ۾ درس ڏيندا هئا. اوچتو بيمار ٿي پيا، سول اسپتال لاڙڪاڻو ڪيس نيو ويو پر مايوس ٿي پنهنجي ڳوٺ ميوي ڪوسي کڄي آيا. مورخه 13 اپريل 1972ع صبح جو سوير وفات ڪري ويا.

اولاد:

کين به پٽ مولوي عبيداللہ (دارالهدي ٺيڙهي جو فارغ ۽ بلوچستان ۾ عربي ٽيچر آهي) ۽ ميان عبدالرحمان آهن.

اخلاق:

مولانا بلند اخلاق هو. مولانا جي جنهن به دوست ۽ مجلسي کان مولانا جي اخلاق بابت سوال پي پڇيم ته اول ته انهن جون اکيون عقيدت ۽ ذک مان اشڪبار پي ٿيون ۽ ان بعد ئي بيان ٿي ڏنائون. مولانا عبدالواحد وڏي تحمل ۽ تدبر وارا، نيڪ نيت، پروقار، بلند اخلاق، گفتگو جا گوهر، دوست خواه دشمن جا خيرخواه، ننڍي ۽ وڏي سان پيار ۽ محبت ڪندڙ اعليٰ توڙي ادنيٰ، امير توڙي غريب سان سنو سلوڪ ڪرڻ سندن مرڪ هو. ننڍو ۽ وڏو، پوڙهو ۽ جوان، پنهنجو ۽ پرائو هر هڪ ايئن سمجهندو هو ته مولوي صاحب جو مون سان ئي پيار آهي. جيئن شمع جي روشنيءَ مان هر هڪ فيض حاصل ڪندو آهي. تيئن مولانا صاحب جي صحبت مان به بلاتفريق هر ڪنهن فيض حاصل ڪيو. هڪ رٽائرڊ استاد ۽ سنڌ پرائمري ٽيچرس ايسوسيئيشن جي سابق صدر حاجي الهرکئي خان عمراڻي بلوچ کان روايت آهي "مون کي ويهه سال مولوي صاحب جي صحبت ۽ قربت ۾ رهڻ جو موقعو ميسر ٿيو. انهن ويهن سالن جي عرصي ۾ ڪڏهن به سندن زبان مان گٿو ۽ بد الفاظ نه ٻڌم. طالب علم ڪيترو به غبي ۽ نٽر چو نه هجي پر ڪاوڙ کان ڪڏهن به ان کي نه مارڪٽ ڪيائون ۽ نه وري بدشد ڳالهايائون. وڏ ۾ وڏ اها ڪاوڙ ظاهر ڪندا هئا ته ادل! توکي اڄ ڇا ٿيو آهي." پاڻ هٿ جا ڪشادا ۽ سخي مرد هئا. (عبدالرحمان جتوئي)

مولوي عبدالواحد مولانا غلام رسول کوسو ۽ مون وٽ به پڙهيو. چاچڙان ۾ مولانا واحد بخش وٽ به پڙهيا هئا. دستاربندي مولانا عبدالعزيز رتيديري واري وٽ ڪيائين ڪجهه وقت مولانا عبدالعزيز سان گڏ سبزي مارڪيٽ سکر واري مسجد جي مدرسي ۾ پڙهايائين. رتيديري ۾ به پڙهايائين. مير صبح صادق کوسو مدرسه قاسم العلوم جيڪب آباد قائم ڪيو ته ان ۾ پهريون مولوي عبدالواحد مقرر ٿيو. مولوي عبدالوهاب کوسو چوڪ وارو چوندو آهي ته نحو ۾ مولوي صاحب کي وڏو ملڪو هو.

(مولوي عبدالحق کوسو)

مولانا حڪيم قائم الدين احمد رحہ

حڪيم قائم الدين پٽ ميان قادر بخش مهر-پنهواري جي لڳ موتاڻي جا وينل هئا. عربي علم مولانا قمرالدين انيڙ وٽ پڙهيا. طبيہ ڪاليج ۾ حڪيم اجمل خان جو خاص شاگرد ٿي رهيو ۽ ٻارهن سال طبيہ ڪاليج ۾ پڙهيا. پوءِ جيڪب آباد ۾ پنهنجو دواخانو کوليائون ۽ وفات بہ اتي ڪيائون. کيس اولاد هڪ پٽ ڊاڪٽر محي الدين آهي. (حڪيم مولوي عبدالستار)

اپر سنڌ جو مشهور حڪيم ۽ سياسي رهنما جنهن جي طبي تدبر کان متاثر ٿي وقت جا سول سرجن بہ ان وٽان مريضن جي علاج لاءِ مشورو طلب ڪندا هئا. طبيہ ڪاليج دهلي جو فارغ التحصيل ۽ حڪيم اجمل خان جو پيارو شاگرد هو. سندس وفات 1959ع ۾ ٿي. (سنڌ جي طبي تاريخ جلد 2 از نياز همايوني)

جميعت خلافت صوبہ سنڌ جي 22. 1923ع جي سالانہ رپورٽ مان معلوم ٿئي ٿو تہ حڪيم صاحب کي انهيءَ سال انگريزي حڪومت طرفان هڪ مهينو جيل جي سزا ملي هئي ۽ اها پوڳيائين. خلافت ۾ سرگرم ڪارڪن هو حضرت امروٽي جو گهاٽو تعلقدار هو. ان جو ڀاءُ عبدالڪريم جنهن جو مطب ڪنڌڪوٽ ۾ هو اهو بہ عالم هو اهي ٻيئي ڀائر مولانا نورمحمد چاچڙ ۽ مولانا عبدالقادر پنهواري واري وٽ پڙهيا هئا.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا طبعاً لڄاڻو هئا. ڪنهن ٻي جي ڪڏي ڪم تي بہ مولانا کي لڄ ڏيندي هئي ۽ ڪوشش ڪندا هئا تہ ان کي اهو احساس نہ ٿئي تہ مولانا کي ان جو عيب ۽ نقص معلوم ٿيو آهي. سندن مجلس ٽوٽڪن ۽ مذاق سان سينگاريل هوندي هئي. رواداري ايتري جو 1938ع ۾ جناح صاحب جيڪب آباد ۾ آيو ان جو اهو پروگرام عبدالله هارون رکيو هو پر جيڪب آباد ۾ انهن کي نہ ڪا اجلاس لاءِ جاءِ هئي نہ ورڪر ۽ نہ سامعين. حڪيم صاحب کي منت ڪيائون تہ اسان جي عزت جو خيال ڪري ڪانگريس جا ورڪر لباس بدلائي سامعين ٻڻائي ڏئي ۽ جاءِ بہ هٿ ڪري ڏئي ۽ نہ تہ جناح صاحب اسان تي سخت ناراض ٿيندو. حڪيم صاحب توڙي سياسي

مخالف هو پر ايئن ڪيائين، حڪيم صاحب طبيہ ڪاليج مان فارغ ٿي ڪجهہ وڌيڪ عرصو دهلي ۾ رهي عملي طب جو تجربو حاصل ڪيائين. مرض جي تشخيص ۾ تہ يڪتا هو آخر دل تنڻ سبب فوت ٿيو. (اهي ڏينهن اهي شينهن از پير علي محمد شاهہ راشدي ج 1 ص 280)

مولانا جن جو پيٽيوو مولانا عبدالغفور بہ اهڙو ئي لڄاڻو هو ۽ گهٽو ڪري جهنڊ هٽي نڪرندو هو ۽ چوندو هو متان ڪنهن حسين ماڻهو تي نظر پئجي وڃي ۽ طبيعت خراب ٿي پوي. سنت جا پابند هئا (محترمہ شرافت خاتون بنت حضرت مولانا عبدالغفورؒ) ذڪر واري زماني ۾ خلافت فنڊ ۾ مولانا عبدالغفور 50 رپيا عطيہ ڏنا هئا. (رپورٽ صوبہ سنڌ 23. 1922ع خلافت)
مولانا عبدالغفور، مولانا محسن شاهہ ۽ مولانا خادم حسين وٽ بہ پڙهيو هو.
(عبدالوهاب)

مولانا عبدالڪريم ڪلهوڙو رحہ

مولانا عبدالڪريم حاجي خان ڪلهوڙي جي لڳ ڄائو. ان جو خاندان اتي آهي. عودي ۾ مولانا نبي بخش عودوي وٽ پڙهيو. اتي فارغ ٿي دارالعلوم ديوبند ويو ۽ اتان دستاربندي ڪري آيو. حضرت شيخ الهندؒ ان سال فوت ٿيا. فرمائيندا هئا تہ حضرت شيخ الهندؒ جي جنازي ۾ وڏو هجوم هو. ان هجوم ۾ ماڻهن پنهنجون جتيون ۽ سامان ڇڏي ڏنو. فراغت کان پوءِ علي شاهہ جي ڳوٺ ڪڇي ۾ پڙهائيندا هئا پوءِ حاجي مير بهار خان بجاراڻي جي ڳوٺ ۾ پڙهائيندو هو. مولانا محمد بخش بہ ابتدائي عربي اتي پڙهيو هو مولانا خليفہ احمد دينؒ اتي مشڪواة شريف پڙهندو هو. خليفہ صاحب کي طالب علم صوفي ڪري سڏيندا هئا. خليفہ صاحب مشڪواة جو سبق پڙهي ٻاهر ماڻهن کي ٻڌائيندو هو. پوءِ اتان ڇڏي ڏٽي ڏنہ شاهہ جي مدرسي غوثپور آيا ۽ زندگي سڄي اتي گذاريائون. مولانا جو غوثپور ۽ تر ۾ وڏو اثر ۽ ڄمت هئي. پڇاڙي ۾ پاڻ ڪونہ پڙهائيندا هئا بلڪ ٻين عالمن کي استاد ڪري رکندا هئا، 14 شوال 1399هہ ۾ فوت ٿيا. پٺيان هڪ پٽ غلام شبير ۽ هڪ نياڻي ڇڏي ويا. (مولانا عبدالسبحان بجاراڻي)

مولانا جن فرمائيندا هئا تہ اسان حضرت شيخ الهندﷺ وٽ سبق ويٺي پڙهيو تہ هو هڪ ماڻهو ڊوڙندو آيو تہ حضرت امروٽي آيا آهن. حضرت شيخ الهند سبق اتي بند ڪري اٿيا ۽ فرمايائون ”اچھا آپ آگئے ہیں۔“ پاڻ ٻاهر نڪري استقبال ڪيائون. حضرت امروٽيﷺ جي آمد جي موقعي تي علائقي جا وڏا بااثر ماڻهو گهرايا هئائون. استقبال ۾ وڏو هجوم هو مهمان خاني ۾ اڳي ئي بسترا لڳرايا ويا هئا. حضرت امروٽيﷺ چيو حضرت اوهان سيراندي کان ويهو ۽ حضرت شيخ الهندﷺ فرمايو حضرت اوهان سيراندي کان ويهو. انت حضرت امروٽي کي سيراندي کان ويهاريائون. ماڻهن تي ان جو وڏو اثر ۽ حيرت ٿي.

(مولانا عمرالدين کوسو)

مولانا فقير محمد پٽاڻ رحہ

مولانا جي ولادت هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ 1909ع ۾ ٿي. ننڍپڻ کان وٺي ذهين ۽ تيز فهم هئا. اهڙيون خوبيون ڏسي هڪ انگريز آفيسر ڳوٺ جي وڏيري کي چيو تہ هن مسڪين کي توهان خرچ ڏيئي اعليٰ تعليم ڏياريندو تہ هڪ ڏينهن دنيا جو هڪ وڏو ليڊر ٿيندو.

مولانا ننڍپڻ کان قرآن سان محبت رکندو هو. اڪثر وقت تلاوت ۾ گذرندو هو. فقيرانہ طبيعت ڪري سڀ کان اول بيعت سلطان باهو جي گادي نشين بزرگ سان ڪيائين. پر جلد ئي خواب ذريعي حڪم ملين تہ دينپور شريف جي بزرگ وٽ بيعت ڪيو. اهڙي طرح مولانا موصوف حضرت دينپوري جا دست بيعت ٿيا ۽ تربيت لاءِ اتي ئي رهي پيا انهيءَ دوران علم بہ پڙهندا رهيا. حضرت دينپوري علالت وقت مولانا کي حڪم ڪيو تہ مولانا حماداللہ هاليجوي وٽ وڃي تربيت جي تڪميل ڪيو. ان حڪم مطابق حضرت هاليجوي کان شرف بيعت حاصل ڪيائون. حالانڪ ان وقت سائين بزرگ هاليجوي بيعت شروع ڪونہ ڪئي هئي.

مولانا جن باقاعده ديني تعليم نيڙهي جي مدرسي ۾ حاصل ڪئي. نيڙهي ۾ پڙهائي دوران وڏو نالو پيدا ڪيائين. هڪ دفعي بريلوين سان مناظرو

ڪيو هئائون پر انهن کي ٿوٽا ڇپائي ڇڏيائون. اهو واقعو ايڏو ته مشهور ٿيو جو باقاعده اشتهار ڇپيا جنهن جو عنوان هو ته نيڙهي جي هڪ طالب علم فقير محمد پناڻ ڪنڊڪوٽي مناظري ۾ مخالفن جا ڇڪا ڇڏائي ڇڏيا.

مولانا سنڌ جي چوٽي جي عالمن وٽ تعليم حاصل ڪئي انهن مان حضرت مولانا حبيب الله نيڙهي وارو، استادالڪل مولانا محمد صاحب، حضرت مولانا قطب الدين قابل ذڪر آهن.

دارالهديٰ ۾ دستاربندي به چوٽي جي بزرگن هٿان ڪيائون. جن مان حضرت هاليجوي، مولانا عبيدالله سنڌي ۽ مولانا محمد صادق صاحب قابل ذڪر آهن. دستاربندي بعد پاڻ اباڻي سرزمين جي جهالت، بدعت ۽ شرڪ کي نظر رکي آبائي ڳوٺ اچي تعليم تدريس شروع ڪيائون.

مولانا ايتري عالمانه لياقت هوندي به پاڻ کي اڄايل محسوس ڪيو. اهڙي اُڃ کيس ڪٺي مولانا عبدالخالق نڙهالوي وٽ پهچايو. جتي منطق ۽ فلسفي کان بهرور ٿيا ۽ اتي ئي سندس تقدير چمڪي ۽ رب کيس دارالعلوم ديوبند پهچايو. واقعو دراصل هن ريت آهي ته دارالعلوم ديوبند ۾ شيخ المنطق وفات ڪري ويو ان جي جاءِ پرڻ لاءِ پوري برصغير ۾ مولانا عبدالخالق نڙهالي کانسواءِ ٻيو ڪو به موزون ماڻهو ڪونه هو. ديوبند وارن تلاش ڪري مولانا عبدالخالق کي مجبور ڪيو. مولانا عبدالخالق انهن کي شرط وڌو ته منهنجا ست طالب آهن انهن کي جيڪڏهن ديوبند ۾ داخلا ملندي ته آءٌ هلندس. انهن شرط منظور ڪيا پر شاگردن کان امتحان وٺي داخلا ڏيڻ جو انهن شرط وڌو. انهن ستن شاگردن مان مولانا فقير محمد به هڪ هئا. مولانا ايتري قدر مفلس هئا جو ڀاڙو به انهن لاءِ مشڪل ٿي پيو. آخر دوستن احبابن کين مدد ڪئي، امتحان ۾ سنگتين مان مولانا پهريون نمبر آيا.

مولانا فقير محمد دارالعلوم ديوبند ۾ دوره حديث حضرت مولانا حسين احمد مدني وٽ پڙهيا. پنهنجي استاد جي خوب خدمت ڪيائون ۽ استاد جي نگاهه شفقت حاصل ڪيائون آخر امتحان ڏنائون ۽ پهريون نمبر آيا، کيس مدرسي جي سند کان علاوه هڪ خاص سند مولانا مدني عطا ڪئي. مدرسي کان واپس اچڻ وقت مولانا مدني وصيت فرمائين ته پنهنجي زندگي پگهار تي نه ڪپائجو پر بغير پگهار جي وقف ڪجو. الله تعاليٰ دارالعلوم ديوبند جي جوهر کي ڏکيو ٻکيو نه رکندو.

ديوبند کان واپسي تي سڀ کان اول حضرت هاليجويؒ وٽ آيا. حضرت هاليجويؒ ان جو استقبال ڪرڻ لاءِ مسجد جي دروازي تائين

آيا. جيتوڻيڪ حضرت جن بيمار بہ هئا، اهڙو استقبال مولانا لاءِ هڪ وڏو شرف هو. حضرت جن کيس جمعي جي نماز ۽ تقرير لاءِ حڪم ڪيو. دل جهلي نماز پڙهاياڻون ۽ تقرير ڪياڻون. حضرت هاليجوي بي انتها خوشي جو اظهار ڪندي فرمايو تہ مولانا توهان اهڙي سرزمين کان آيا آهيو جتي حضور ڪريم ۽ ٻين بزرگن جا آثار موجود آهن.

حضرت هاليجوي جي مشوري سان ڪنڌڪوٽ ۾ اچي دين جو ڪم شروع ڪياڻون. ڪنڌڪوٽ ان زماني ۾ شرڪ بدعت جو گڙه هو ۽ شيعت بہ خاصي حد تائين موجود هئي. وڏا وڏا مناظره ٿيا جنهن ۾ شيعت ۽ بدعتين جا ڏند کٽا ڪري ڇڏياڻون. انهن مناظرن مان بهترين نتيجا نڪتا. ڪيترائي سليم طبع ماڻهو تائب ٿي توحيد ۾ داخل ٿيا. اهڙي ڪاميابي ڏسي دشمنن سرتوڙ ڪوشش ڪئي تہ مولانا کي شهر مان ڪڍيو وڃي يا کيس قتل ڪيو وڃي پر جنهن کي رب رکي تنهن کي ڪير چکي.

ڪنڌڪوٽ ۾ مولانا صاحب جن وٽ حضرت هاليجويؒ بہ دفعا تشريف فرما ٿيا هڪ دفعي مسجد جي سنگ بنياد وقت ۽ ٻيو دفعو طالبن جي دستاربندي وقت. مدرسي جو سنگ بنياد 1943ع ۾ پيو مدرسي جو نالو احياءَ العلوم رکيو ويو جيڪو حضرت هاليجوي تجويز ڪيو هو.

دين جي انهن مشغولين کان علاوه مولانا سياسي طور تي ڏاڍا متحرڪ هئا. پاڪستان کان اڳ انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ۾ حصو ورتاڻون. پاڪستان ٺهڻ کان بعد جمعية العلماء جي پليٽ فارم تي اسلامي نظام قائم ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪندا رهيا. صدر ايوب جي ڏينهن ۾ ڊويزنل ڪائونسل جا ميمبر ڪنيا ويا.

وفات:

مولانا صاحب جي آخري عمر طويل علالت ۾ گذري. آخر 27 صفرالمظفر جمعي جي رات 1400هہ مطابق 17 جنوري 1980ع ۾ وفات ڪياڻون. مولانا کي مدرسي جي ميدان ۾ جاءِ ڏني ويئي سندس جنازي ۾ چار پنج هزار ماڻهو شريڪ ٿيا.

مولانا پٺيان 2 نياڻيون ۽ 3 فرزند ڇڏيا (1) مولوي عبدالعزيز (2) مولوي عبدالرحيم (3) عبدالمجيد.

(مولوي عبدالعزيز بن مولانا مرحوم)

مولانا محمد اڪرم ٿهيم رح

مولانا محمد اڪرم ولد ميانجي غلام محمد ٿهيم بخشاپور ۾ ڄائو. گهڻو مولانا فقير محمد سان گڏ پڙهيو. مولانا نورمحمد چاچڙ وٽ ڪنڊي جي ڳوٺ ۾ مولانا عبدالحليم چاچڙ وٽ راڄنپور ۾ پڙهيو. گهوٽڪي جو مدرسه قاسم العلوم پراڻي جاءِ پير فخرالدين شاهه جي ديري واري طرف هو ته ان ۾ به پڙهيا. پوءِ اتان دارالعلوم ديوبند هليا ويا ۽ دوره حديث اتي پڙهي آيا پوءِ چار پنج سال ڳڙهي خيري ۾ به ٿي سال اوسته محمد ۾ پڙهائي پنهنجي گهر موٽي آيا ۽ جامع مسجد تعمير ڪرائي اتي پڙهائڻ لڳا. پارسي جا وڏا ماهر هئا حج به ڪري آيا هئا. وعظ سنو ڪندا هئا. ڏاڍا صالح انسان هئا. سياست سان گهٽ واسطو رکندا هئا. پهريون حضرت امروٽي ﷫ سان بيعت هين پوءِ حضرت هاليجوي سان به تعلق رکيائون. 1948ع ۾ گرمي جي مند هئي جو جيڪب آباد علاج سانگي ويا هئا واپسي ۾ رستي ۾ ئي فوت ٿي ويا. مولانا جن کي ست ياٽر هئا پاڻ لا ولد فوت ٿي ويا.

(حاجي محمد اسماعيل بن ميانجي غلام محمد ٿهيم)

مولوي محمد اڪرم بچه ڳوٺ تعلقي پني عاقل ۾ مدرسه قاسم العلوم ۾ به پڙهيو هو.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا صاحبڏنه پٽو رح

مولانا صاحبڏنه بن ملا ڪبڙ بن محمد صالح بن محمد يعقوب بن حبيب الله بن چتو بن براڏي. براڏي ۽ سومر لهڙي ڪان آيا. براڏي ڪنڌڪوٽ ۾ رهي پيو ۽ سومر قادرپور هليو ويو. قادر پوري پٽا ان جي اولاد مان آهن. مولوي صاحب 1280هه جي لڳ ڀڳ ڄائو. قرآن پاڪ ملا رحيمڏنه پٽه وٽ پڙهيو پوءِ هيبت ۾ سيدن مان ڪنهن عالم وٽ پڙهيو.

هيبت ۾ مولانا نظر محمد پنگ واري وٽ بہ ڪجهہ وقت پڙهيو هو. باقي گهڻو علم رستم ۾ مولانا عبدالستار مهر وٽ پڙهيو ۽ فارغ بہ اتي ٿيو. ان زماني ۾ مولانا عبدالغفور همايوني، مولانا محمد يعقوب عرف مولانا عبدالله مهر (مولانا عبدالستار جي وڏي ياءُ) وٽ پڙهندو هو. مولوي صاحب جو روحاني تعلق ملتان جي چشتي بزرگن سان هو جيڪي لوهاري گيٽ وٽ رهندا آهن. مولوي صاحب جڻ ميراث ۾ ماهر هئا. درس ۽ تحرير ۾ مشهور هئا، سندس شاگرد تمام گهڻا آهن سندن مدرسي ۾ اسي، نوي طالب علم پڙهندا هئا. سندن مشهور شاگرد مولانا مهرالله ڪوسو، مولانا نظر محمد ساوند، مولوي شفيع محمد، مولوي محمد مراد ڀهلڪاٽي، مولوي عبدالڪريم ڀهلڪاٽي ۽ مولوي عبدالرئوف گشڪوري وغيرهم. ڪنڌڪوٽ ۾ پنهنجي جامعي مسجد نهرائي ان ۾ تعليم ڏيندو رهيو. مولوي صاحب شادي ڪونہ ڪئي هئي. مورخہ 28 رجب 1350هہ ۾ فوت ٿيو. هن وقت ان جي مسجد جي امامت مولوي عبدالغفور ڪري ٿو. جيڪو مولانا جي وفات وقت چند مهينن جو هو مولانا وصيت ڪئي هئي تہ هن ٻار کي قاعدو ملتان ۾ مرشدن کان شروع ڪرائجو ۽ باقي تعليم رستم مان پوري ڪرائجو. حسب وصيت ايئن ڪيو ويو. مولوي عبدالغفور سومراٽي جي موجوده مولانا محمد يعقوب وٽ پڙهي فارغ ٿيو آهي.

(مولوي عبدالغفور بن حاجي محمد هاشم جانشين)

مولانا محمد بخش چولياڻي رحہ

مولوي محمد بخش ولد محمد اسحاق چولياڻي ڦالائي خان جي ڳوٺ (ديهہ گلوئي تعلقي ڪنڌڪوٽ) ۾ تولد ٿيا. دليل پور ۾ مولانا عبدالعلي عودوي وٽ پڙهيا ۽ اتي ئي فارغ ٿيا. شروع ۾ جاڙي خان بنگلاڻي جي ڳوٺ ۾ پڙهايائون ۽ پوءِ ڏيٿاڻي خانصاحب فتح محمد خان بجاراڻي جي ڳوٺ ۾ پڙهايائون، ۽ پڇاڙي تائين اتي پڙهائيندا رهيا ۽ فوت بہ اتي ٿيا. نهايت ذهين ۽ وڏي حافظي وارا هئا. سندن استاد ڪيڏانهن ويندو هو تہ گهوڙي جي رڪيبن کي وٺي هلندو ويندو ۽ سبق واري ڪتاب جي عبارت ياد ٻڌائيندو

۽ سمجهندو ويندو. مولانا جن پارسي نهال خان جي ڳوٺ ۾ مشهور عالم حضرت مولانا محمد مراد دليل پوري سان گڏ پڙهيا هئا. پارسي ۾ گهڻو هوشيار هئا عربيءَ جا به سٺا استاد هئا. خوشخط به هئا ۽ حافظ القرآن به هئا. ڦوه جواني ۾ 44. 1945ع ۾ فوت ٿيا. پٺيان ٻه پٽ ۽ 4 نياڻيون ڇڏي ويا.

(مولانا عبدالسبحان بجاراڻي)

مولانا حڪيم سراج الدين ڪوسو رحه

مولوي سراج الدين بن محبت خان ڪوسو جهٽ پٽ پاسي جائو هو. تعليم سموري مولانا نبي بخش عودوي کان حاصل ڪيائين. حڪمت ۽ طب مولانا عبدالغفور همايوني کان سکيو. پهريون ربي ۽ ڪرتي ۾ پڙهايائين پر پنهنجي نالي ٻڏل ڳوٺ ۾ مدرسو کولي تعليم شروع ڪيائين. طب به هلندي هئي وڏا قابل حڪيم هئا. ڏسڻ ۾ بالڪل سادا ايندا هئا پر وڏا ماهر هئا. پڙهائيندي نابينا به اتي ئي ٿيا ۽ تقريباً 1355هه ۾ فوت ٿيا. سندس پٽ مولوي عبدالستار ۽ مولوي عبدالرزاق ۽ پاڻيٽو مولوي مهرالله ۽ مولوي خالق داد ۽ ٻيا وٽن پڙهيا هئا. ڪيس 3 پٽ مولوي عبدالستار، مولوي عبدالرزاق ۽ مولوي عبدالواحد (پوئيان ٻيئي فوت ٿي ويا آهن) ۽ 5 نياڻيون ڇڏي ويو.

(ڊاڪٽر عبيدالله بن مولوي عبدالرزاق ڪوسو)

مولوي عبدالرزاق ڪوسو رحه

مولوي عبدالرزاق ڪجهه پنهنجي والد وٽ پڙهيو ۽ گهڻو مولانا عبدالعلي عودوي وٽ دليل پور ۾ پڙهيو. حڪمت پنهنجي پيءُ کان سکيو ابتدا ۾ حاجي محبت خان جي ڳوٺ ۾ ۽ پوءِ پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهائيندو رهيو. پڇاڙي ۾ تعليم ڇڏي ڏنائين ۽ سندس ڀاءُ مولوي عبدالستار پڙهائڻ لڳو. اهو گهڻو علم مولانا محمد اسماعيل عودوي وٽ پڙهيو. مولوي

عبدالرزاق 1396ھ ۾ فوت ٿيو پنهنجي پٺيان 4 پٽ جن مان وڏو ڊاڪٽر عبدالله آهي ۽ 3 نياڻيون ڇڏي ويو. (ڊاڪٽر عبيدالله کوسو)

مولوي نورالدين "مسرور" بلوچ رحہ

مولوي نورالدين "مسرور" ولد ترڪ علي خان ٻهلڪاڻي بليدي بلوچ تعلقي ڪنڌڪوٽ جي ديهه شيران ڳوٺ عظيم خان ٻهلڪاڻي ۾ 4 محرم الحرام 1337ھ مطابق 12 اپريل 1918ع تي جنم ورتو هو. شروعات ۾ ديني درس قرآن مجيد ۽ فارسي مير حاجي نهال خان باجڪاڻيءَ جي ڳوٺ ۾ مولانا محمد مراد ٻهلڪاڻي پڙهايس ۽ صرف و نحو ۽ فقہ ڪنز وغيره مولانا محمد علي کوسي وٽان پورا ڪيائين. ڪجهہ وقت لاءِ نيڙهي جي مدرسي مان مولانا حبيب الله ميمڻ جون خدمتون بہ حاصل ڪيائين آخر 1363ھ (1944ع) ۾ ٺل تعلقي جي ڳوٺ دليل خان بنگلاڻي مان باقي پورا ڪري مولانا عبدالعلي عودويءَ وٽان دستار فضيلت ٻڌائين. پوءِ استاد جي اجازت سان ڳوٺ ۾ ديني درس ڏيڻ لڳو. عارضي گرانٽ ملڻ سبب ڪجهہ وقت لاءِ سرڪاري معلم بہ ٿي ڪم ڪيائين.

مولوي صاحب 1951ع ۾ حج بيت الله شريف جي زيارت لاءِ 4 آنہ کيسي ۾ کڻي پيادل روانو ٿيو ۽ آڪٽوبر 1952ع ۾ واپس ماڳ موٽيو. حج جو سربستو احوال بلوچي نظم ۾ قلمبند ڪيائين. عربي، فارسي، سنڌي ۽ اردو زبانن جي چڱي ڄاڻ هين. 1958ع تائين مدرسي ۾ درس و تدريس سان گڏ طبي علاج بہ ڪندو رهيو. 1960ع ۾ بنيادي جمهوريت جي هلچل ۾ پڻ ڀرپور ورتائين. شاعريءَ جي سلسلي ۾ مولانا "مسرور" صاحب جا بي انداز نظم ملن ٿا. ازانسواءِ "(1) ڪتاب صادقيتہ جواب لازميتہ (1948ع) (2) ائتم بي نظير بر توب مفسد شرير (مولود 1956ع) (3) سروري "گفتار" (1967ع) "مسروري انقلاب (1970ع) ۽ (5) "ديوان مسرور" (1974ع) نالي سندس ڪتاب موجود آهن. اڻ ڇپيل مواد بہ تمام گهڻو موجود آهي.

پاڻ بزرگ حضرت مولانا حمادالله هاليجوي ﷫ جو مريد هو. انهن جي وفات بعد مولانا خليفہ احمد الدين جرار پهوڙ واري، حضرت مولانا

عبدالعزيز رتوديرو ۽ حضرت مولانا عبدالڪريم قريشي پير وارن سان روحاني تعلق هين.

مولوي صاحب جن جو ناتو ديوبندي عالمن سان هو. سندس همعصر ۽ سهيوگي مير صبح صادق ڪوسو، مولوي غلام رسول بجاراڻي ۽ مولوي عمرالدين ڪوسو سندس دوست هئا. پڇاڙيءَ ۾ هڪ ڏکي بيماري دوران 18 جمادي الثاني 1397هه مطابق 31 جنوري 1976ع تي سول اسپتال ڪراچي ۾ منجهند ڌاري وفات ڪيائين ۽ ڳوٺ ۾ عزيزن سان گڏ آڻي آرامي ڪيائونس.

مولوي "مسرور" مرحوم پنهنجي پٺيان 5 پٽ عبدالقادر، عبدالواحد، عبدالغفور، عبدالشڪور ۽ عبدالعلام ۽ 3 نياڻيون ڇڏيون آهن. پاڻ هڪ همدرد حڪيم، سخي، رحمدل، فياض، مهمان نواز ۽ پرهيزگار عالم دين، دنيوي لالچن کان پري ۽ خدا واسطي دوستي رکندڙ عظيم انسان هو.

(پروفيسر ميمڻ عبدالغفور سنڌي)

مولوي نورالدين مرحوم اسان جو گهرو دوست ۽ بلند اخلاق جو مالڪ هو. الحاج مير صبح صادق خان جو گهاٽو دوست هو. ان جي شعر ۾ جيڪو اثر ۽ گداز رکيل آهي اهو صفر جي آواز ۾ جنهن پڙهو هوندو ان کي ئي معلوم هوندو. مولوي صاحب جمعية جو شاعر ليکيو ويندو هو. حضرت مولانا مفتي محمودﷺ سان ڏاڍي عقيدت هيس ۽ حضرت مفتي صاحب به ان جو قدر ڪندو هو. آخري بياض ڇپرائڻ جو ذمو مون تي رکيو هئائين ۽ تقريظ به مون کان لکايائين الله تعاليٰ کيس غريق رحمت ڪري.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالحڪيم پندراڻي بروهي رحه

مولانا عبدالحڪيم ولد ملا صاحبڏنو ولد خواستي خان ولد شڪر بيگ ولد حاجي دلمراد ولد محمد عرف روهو. روهو اهو شخص تي گذريو آهي جنهن پاڻي پت جي ٽين جنگ ۾ غازي احمد شاهه ابدالي ۽ نوري نصير خان آف قلات جي فوج ۾ شامل ٿي سکن ۽ مرهٽن خلاف جهاد ڪندي جام

شهادت نوش ڪيو. سندس حالات زندگي ۽ ڪارنامن متعلق حڪيم گلاب خان "مهجور" هڪ مفصل ڪتاب لکيو آهي. حضرت مولانا عبدالحڪيم ﷫ جي ولادت باسعادت سن 1927ع ۾ ڳوٺ مهيم خان بروهي لڳ ڳڙهي خيرو ضلعي جيڪب آباد ۾ ٿي. سندن ولادت کان ٿي، چار سال بعد ملا صاحب ڏني مرحوم، محمدپور اوڍو (تعلقو ڳڙهي خيرو) لڳ غلام رسول خان اوڍي ۽ مرحوم خدا ڏنو خان اوڍي کان زمين ٽڪرو خريد ڪرڻ سبب ڳڙهي خيرو کان لڏي اچي پنهنجي سوٽن وڏيري رسول بخش خان ۽ مير گل خان وٽ ويٺو. اهو ڳوٺ هينئر ڳوٺ رسول بخش بروهي نالي سان مشهور آهي. هي سپيئي پنهنجي قبيلي سميت دين جا شيدائي امروٽ شريف جا پانڌيئڙا هئا، هجرت ۾ به سر فروشيءَ سان حصو ورتائون، اڄ به هن ڳوٺ ۾ توحيد جا ڏيئا روشن آهن.

حضرت ميان نظام الدين شاهہ امروٽي ﷫ ڳوٺ ۾ آيا، مولانا کي ڏسي ان جي پڙهائڻ جي تلقين ڪيائون. مختصر عرصي ۾ پنهنجي والده ماجده وٽ قرآن شريف پڄائڻ بعد والد ﷫ وڏيڪ ديني تعليم لاءِ کيس حڪيم مولانا مالڪڏني مگرئي ﷫ وٽ ديني ۽ دنيوي تربيت لاءِ ڇڏيو. مولانا مالڪڏنو مگريو ان وقت جي عالم فاصل مولانا عبدالغفور همايوني﷫ وٽان فارغ التحصيل ٿي پنهنجي ڳوٺ لڳ ميرده شڪارپور ۾ ديني خدمتن سان گڏ حڪمت جو ڪم پڻ هلائيندو هو. مولانا همايوني جي ڪوشش ۽ حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي﷫ جي دعائن سان مولانا مالڪڏنو حڪمت جي ڪم ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. حضرت امروٽي﷫ کيس ڪمال حڪمت دعا ڪئي هئي اڳتي هلي ٿيو به ائين. ٻئي پاسي ڏڪا ڏوٺا کائي آخر ۾ مولانا مالڪ ڏني ﷫ وٽ ايندڙ مريض شفاياب ٿي ويندا هئا. مولانا صاحب پنهنجي پياري شاگرد کي ديني تعليم خصوصاً فارسي ۾ بلند پايہ جو عالم بڻائي خوشخطي سيکاري، علم ديني سان گڏ کيس طب جو به ماهر بڻايائين.

مولانا بروهي صاحب کي محنت جو به بي انت مادو عطا ٿيل هو تنهن ڪري مختصر عرصي ۾ حڪمت جي نقطہ عروج کي وڃي رسيو. استادن جي نگراني ۾ سخت ترين دوائن کي لوهہ جي حمام دستي ۾ ڪُٽڻ، قرنفل ذريعي عرق ريزي ڪرڻ، مالش جي دوائن کي روهيءَ ۾ ڪرل ڪرڻ ۽ ڪشتن

ڪي مختلف ٻوٽين ۾ مارڻ وغيره جو ڪم نهايت خوش اسلوبي سان ڪندو رهيو. مولانا مالڪڏني ڪيس هميشه لاءِ پاڻ وٽ رهائڻ تي گهريو ان ڪري ملا صاحبڏنو پنهنجو پياري عالم ۽ حڪيم فرزند جي دوري برداشت نه ڪري لڏي وڃي ميرده لڳ وينو. جڏهن ته سندس پيو پاءُ رحمي خان اتي ئي زمين جي سارسنڀال ڪندو رهيو. ان وچ ۾ ڪيس هڪ پيو فرزند به عطا ٿيو جنهن تي پنهنجي والد خواستي جو نالو رکيائين.

سن 1943ع جي آخر ۾ مولانا صاحب جي شادي خانه آبادي مير گل خان جي وڏي ۽ ديندار نياڻي سان ٿي. ڪيس پهريون فرزند حبيب الله پهرين اپريل 1945ع ۾ عطا ٿيو. حضرت ميان نظام الدين شاهه امروٽي جي هن دنيا کي الوداع چوڻ بعد قطب الاقطاب حضرت مولانا حماداالله هاليجويؒ سان بيعت ڪيائين. 1953ع جي اوائل ۾ حڪيم مهجور صاحب سان گڏ هاليجي شريف جو پهريون سفر ڪيائين حضرت هاليجويؒ مولوي صاحب کي ٻئي ڏينهن تي وظيفي ڏيڻ بعد فرمايو اوهان به حڪمت ڪريو تا مان به هڪڙو نسخو ڏيان ٿو جيڪو عام بيماري ۽ بخار وغيره لاءِ نهايت ڪارگر آهي. درود شريف "اللهم صل علیٰ سيدنا محمد الامی و علیٰ آله و اصحابه عدد کل معلوم لك دائما ابدا" پڙهي مريض جي نبض ڏسو هنن دوائن جون پڙيون ٺاهي واپرايو: عناب 3 عدد، ليسوڙا 11 عدد نيلوفره، ماسا، شاهترو 6 ماسا، گاؤ زبان، 3 ماسا، گلور 2 ماسا، مني ڪاني 3 ماسا، پرسيان 3 ماسا، خطمي 3 ماسا، خبازي 3 ماسا ۽ تمرهندي 3 ماسا. جيڪڏهن مريض کي قبضيءَ جي شڪايت هجي ته ان ۾ هنن دوائن جو اضافو ڪريو ٿنا مڪه 3 ماسا، ڪنجد (تر) حسب ضرورت ۽ ساليٿ 6 ماسا.

ان بعد وقتاً فوقتاً پر خصوصاً جمعه ڏينهن هاليجي شريف ويندا رهيا. تقريباً ساري چمار استاد وٽ بسر ڪري 1953ع استاد جي اجازت سان اتان چڏي اچي پنهنجي اباڻي ڳوٺ لڳ محمد پور اوڏو ۾ هڪ شفا خانو کولي ديني مدرسو به قائم ڪيو. مدرسي جو سمورو خرچ شفاخاني جي ڪمائيءَ مان برداشت ڪندو هو ۽ ڪڏهن به چندو نه ڪيائين. سندس حڪمت جي هاڪ اڳيئي پري پري تائين پهچي چڪي هئي تنهنڪري ڏارين ضلعن توڙي پنهن جي علائقي مان مريض ڪنڪن جي صورت ۾ وٽس اچڻ لڳا.

مدرسو مس جمي هليو ۽ فيض جو درياءُ موج ۾ آيو ته عمر وفا نه ڪئي.

ٽي بي جي موذي مرض ۾ مبتلا ٿيو. ڪوئٽا ۾ پوءِ لاهور کان لا علاج ٿي زندگيءَ جون آخري گهڙيون استاد وٽ گهارڻ جي غرض سان ميرده ويو. پوين پساهن تائين اشارن تي بہ نماز ادا ڪندو رهيو. پڇاڙيءَ ۾ عزيز واقارب کي گهرائي پنهنجي اولاد جي پارت ڪندي فرمايائين هيءَ دنيا ابدي رهائش نہ بلڪ مانجهاندي جو ماڳ آهي، ڪوئي بہ ساڻ نہ هلندو. آخرت جو سفر اڪيلو ڪاٽڻو آهي. خوش قسمت اهو چئبو جنهن ايمان ۽ عملن جو گرانقدر ثمر ساڻ ڪنيو. ايمان جي سلامتي ۽ عملن جي توفيق تڏهن ممڪن آهي جڏهن قرآن پاڪ سان رشتو هوندو. ان ڪري منهنجي اولاد کي بہ ديني تعليم ڏئي قرآن جي قرابت بخشجو. ان وصيت بعد ڪلمہ طيبہ سان پهرين جولاءِ 1956ع مطابق 21ذولقعد 1375هہ تي آچر ڏينهن فاني زندگي پوري ڪيائين. سندس مزار ميرده لڳ قبرستان ۾ آهي. پٺيان 4 پٽ ڇڏيائين. (1) حبيب الله (2) عزيز الله عزيز (3) ڪرم الله (4) نعمت الله. انهن مان ٽيون نمبر زمين سنيالي ٿو ۽ باقي ٽيئي ماستر آهن. ٻيو نمبر ادب سان چڱو واسطو رکي ٿو ۽ شاعر بہ آهي. (عزيز الله "عزيز" بن مولانا مرحوم)

مولوي عبدالرؤف ٻومڪي رحہ

مولوي عبدالرؤف بن واحد بخش ٻومڪي ضلع سبي ڳوٺ مل ۾ اٽڪل 1315هہ ڌاران ڄائو. ننڍي هوندي سندس پيءُ فوت ٿي ويو. ڇهن سالن جي عمر ۾ چاچي سان گڏ بلوچستان کي ڇڏي ۽ زمينون ٻين عزيزن جي حوالي ڪري مير ميرو خان ٻومڪي جي ڳوٺ ۾ اچي رهيا. قرآن پاڪ پنهنجي والده وٽ پڙهي اٽڪل ڏهن سالن جي عمر ۾ مولانا صاحبڏنہ پٺہ وٽ ڪنڌڪوٽ ۾ پارسي پڙهڻ شروع ڪيائين. پارسي جي تڪميل ڪري ڳوٺ محمد امين خان ڪوسہ ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائين. ڇهہ سال پڙهائي وري پڙهڻ لاءِ نڪتو. چڪ پرڪڻ (تعلقہ لکي) ۾ مولانا محمد عثمان جي مدرسي ۾ داخل ٿيو پوءِ عودي ۾ پڙهڻ لڳو ۽ 1344هہ ۾ دستار بندي بہ اتي ڪيائين. پوءِ ڳوٺ ولي محمد ڪوسو تعلقو ڪنڌڪوٽ ۾ مدرسو کوليائين. اتي اوري پري جا طالب علم پڙهندا هئا. ولي محمد خان جي وفات بعد مدرسي جو اهو نظام نہ رهيو. ان کان پوءِ ڳوٺ نهال خان بادڪاٽي ڳوٺ گل محمد خان

وزيراڻي ۾ پڙهائيندو رهيو 1362هه ۾ ڳوٺ ڪمال خان ڪوسه ۾ مدرسو جاري ڪيائين. 1377هه ۾ حج بيت الله ڪرڻ ويو. انهيءَ ڳوٺ ۾ پڙهائيندي طبيعت خراب ٿي ۽ 73 ورهيه ڄمار ۾ 1393هه ۾ فوت ٿيا. طالب علمي جي زماني ۾ حضرت امروٽيؒ سان گڏجي خلافت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتو هئائين. سندس ڀاءُ غلام قادر حضرت امروٽي جا خاص نعت خوان هوندا هئا. جلسن ۾ مولود ۽ غزل چوندا هئا. غلام قادر مرحوم دستار بندي کان هڪ سال اڳ ۾ شهيد ٿي ويو.

مولوي صاحب خوشخط به هو. ڪيترائي ڪتاب نقل ڪيا اٿس. ۽ ڪي ڪتاب تصنيف به ڪيا اٿائين، جيڪي ڇاپي ۾ نه اچي سگهيا آهن. سندس فتوائن جا نقل به موجود آهن.

شاگرد:

مولانا وٽ ڪيترن ئي طالبن علم محمدي حاصل ڪيو جن مان ڪي مشهور هيءُ آهن. مولانا فقير محمد ڪنڊڪوٽي، مولوي نظر محمد ساوند، مولوي محمد حسن چنو، مولوي محمد صديق جيڪب آبادي، سندس پٽ مولوي عبدالقادر ۽ ٻيا. (مولوي عبدالقادر بن مولانا مرحوم)

مولانا نبي بخش اوستوي رحه

مولانا نبي بخش اوستي محمند وارا، سنڌ جي گهڻي ڀاڱي عالمن جا استاد ٿي گذريا آهن، پر افسوس جو سندن سوانح تي اڄ تائين ڪا روشني نه وڌي وئي آهي. پاڻ اصل ناڙي جا هئا، منڙي بلوچستان جي لڳ هڪ ننڍڙو ڳوٺ حاجي نالي سندن مولد ۽ مسڪن هو. ڪيس جيڪا تعليم ملي سا شروع کان ئي وڏن عالمن کان ملي. هڪ بلوچستاني هجڻ ڪري اڳ ۾ ڀاڳ ناڙيءَ جي درسگاهه ۾ گهڻو عرصو تعليم ورتائون، ان وقت ڀاڳ ۾ مفتي احمد صاحب ڀاڳ ناڙيءَ وارا تعليم ڏيندا هئا. مفتي صاحب هڪ پاسي وڏا فقيه هئا ته ٻئي پاسي وڏا مدرس پڻ هئا. مولانا نبي بخش صاحب شرح ملا جامي ۽ شرح وقايه کان خيالي حاشيه شرح عقائد تائين اتي مفتي صاحب وٽ تعليم پرائي ۽ ڪيس وڏو ملڪو هٿ آيو.

ان دور ۾ شهدادڪوٽ ۾ مولانا نورمحمد صاحب جن جو مدرسو ساري

ننيڍي کنڊ هند ۽ پاڪستان ۾ شهرت رکندو هو. رهيل ڪتابن لاءِ مولانا نبي بخش ان مدرسي ۾ پهچي ويو ۽ استادالعلماءِ علامہ گل محمد فرزند ڪبير مولانا نورمحمد وٽ پڙهيا ۽ سمورو نصاب اتي ئي پورو ڪيائون. ان طرح مفتي صاحب جي تعليم کان پوءِ علامہ گل محمد وٽ علم پرائڻ هن لاءِ سوني تي سهاڳي وارو ڪم ڏنو ان وقت سکر ۾ مولانا عبدالرحمان جو سلوڪ ۽ معرفت ۾ وڏو نالو هو ۽ پاڻ وڏا عالم پڻ هئا. خليفہ محمد يعقوب صاحب همايونيءَ جي وڏن شاگردن مان هئا. مولانا نبي بخش ان بزرگ کان بہ ظاهري ۽ باطني فيض پرائڻ لاءِ سکر پهتو ۽ اتي ئي رسمي دستاربندي ڪري علمي فراغت ورتي.

علمي فراغت کان پوءِ مولانا عبدالرحمان جي حڪم سان پير صاحب پاڳاري پير حزب الله شاهہ جي گهر تي پيرڳوٺ ۾ درسگاهہ کوليائين. جنهن ۾ ٻين شاگردن سان گڏ پير صاحب جا صاحبزادا پير علي گوهر شاهہ ثاني، شاهہ مردان شاهہ ۽ ٻيا پيرن جا صاحبزادا وٽن پڙهندا رهيا. چار پنج سال سانده مولانا نبي بخش پيرڳوٺ جي درسگاهہ ۾ پڙهائيندا رهيا. پوءِ اوستي ملا محمد جي استدعا تي بلوچستان واپس وريا ۽ اوستي محمد ۾ هڪ درسگاهہ کوليائون. هن مشغوليءَ سان گڏ سرڪاري طرح قاضي بہ مقرر ٿيا جو شرعي فيصلا ۽ قضا جو ڪم پڻ ڪندا هئا، پاڻ ساري سبي ضلعي جا مفتي اعظم هئا.

سندن درس جو حلقو ايڏو وڏي ويو جو سنڌ، بلوچستان مان پري پري جا شاگرد سندن مدرسي ۾ داخل ٿيا ۽ سوين شاگرد اتان فيضياب ٿي نڪتا، پهرين سندن پياءُ مولانا عبدالوهاب، جو نامور ۽ مجيل عالم هو ٻيو سندن پياءُ مولانا غلام مصطفيٰ پڻ وڏو عالم ۽ پرهيزگار انسان هو. ٽيون مولانا غلام رسول شيخ ناڙي واري جيڪو دارالعلوم ديوبند جو فاصل پڻ هو. هن جو ڳوٺ ياڳ ناڙيءَ جي متصيل هو ۽ عالم هو. جنهن وٽ مولانا خوش محمد ميروخاني ۽ مولانا عبدالحڪيم شاهل سنڌ وارو پڙهي فارغ ٿيا هئا. مولانا نبي بخش جو چوٿون مشهور شاگرد مولانا عطا محمد پنهون وسائي وارو آهي جو وڏو عالم هو. حضرت استاد العلما مولانا عبدالڪريم وارن جو همعصر هو. تحريري معاملات ۾ ساڻن گهڻا مقابلا ٿيا. پنجون مولوي عنايت احمد خوش نويس ناڙي وارو ۽ ٻيا ڪيترا علماءِ سندن درس مان فائز ٿي فارغ ٿيا.

مولانا نبي بخش آخر عمر تائين پڙهائيندا رهيا ۽ شرعي فيصلا پڻ تبيريندا رهيا. 1244هه ۾ سندن انتقال ٿيو ۽ پويان قيامت تائين علمي خير ڇڏي ويا.

(مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي جو مضمون الرحيم اپريل 1978ع)

مولانا ڪارڙائي فرمايو "مولانا نبي بخش جي استاد مولانا عبدالرحمان ساڪرو ڪي باطني فيض مولانا عبدالرحمان سرهندي ڪان مليو هو جيڪو ٽڪڙ ۾ اچي رهيو هو. مولانا جون ڪرامتون پيران پير ﷬ ڪان بہ وڌيڪ هيون حضرت امروٽي ڪي جو بہ فيض مليل هو. توڙي ظاهري طرح سندن نسبت حضرت پرچوندي ﷬ سان هئي مولانا استوي چوندا هئا "بياض هاشمي جا چارئي جلد ڇپجي وڃن تہ ردالمختار للشامي جي ضروت ئي نہ آهي اهي چاريئي جلد همايون ۾ هئا." مولانا نبي بخش شاعر بہ هئا سندن اصلي نالو امين هو پاڻ امين ۽ ڪولاچي ڪي تخلص طور ڪم آندو اٿئون سندن شعر سنڌي ۽ پارسي ۾ ۽ سندن ننڍي ڀاءُ مولانا غلام مصطفيٰ جو سنڌي ۽ سرائڪي ۾ چيل آهي ۽ پوئين وٽ محفوظ آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

قاضي مولانا غلام مصطفيٰ ڪولاچي رحہ

مولانا غلام مصطفيٰ بن قاضي عبدالعزيز بن قاضي غلام مصطفيٰ بن قاضي ملا محمد بن ميان عبدالرحيم بن حسن خان بن احمد خان بن قالو خان بن ڀنيا خان بن عبدالعزيز خان بن عبدالغفور خان بن عبدالستار خان بن محمد خان بن مير ڪلاچ خان. اصل سندن وڏا شهر ڪولاچي ضلعي ديره اسماعيل خان جا هئا. حسن خان ڪولاچي دڙي ۾ آيو سندس پوٽي مولانا محمد ڪي اتي جو سرڪاري قاضي مقرر ڪيو ويو ان بعد اهو خاندان قاضي سڏجڻ لڳو. مولانا غلام مصطفيٰ پنهنجي وڏي ڀاءُ مولانا نبي بخش وٽ سمورو علم پڙهي فاضل ٿيو پوءِ اوستہ محمد جي اوڀرندي طرف پنهنجي زمين ۾ مدرسو کولي پڙهائڻ ويٺو. مولانا محمد فاضل درخاني جو مريد ٿيو. مولانا نبي بخش وري محمدپور (تعلقہ گهوٽڪي) جي مخدومن ميان پير بخش ۽ مولانا غلام مصطفيٰ جو مريد ٿيو.

سندن درس مان تمام گهڻا ماڻهو فيضياب ٿيا. سندن ٻه پٽ مولوي عبدالقادر ۽ مولوي عبداللطيف. مولوي عبداللطيف عمراڻي ۽ ٻيا. مولانا جن پرهيزگاري ۽ دعوت الي الله ۾ گهڻو اڳيرو هئا. توحيد ۽ سنت جا رکوالا هئا شاهه وسائي جو ڪنڊو مشهور آهي. اتي پوڄا ٿيندي هئي، مولانا جن اهو ڪنڊو ڪپائي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو. ڪنڊي جا پوڄاري مولانا سان وڙهڻ لاءِ هليا. پر مولانا اچي قرآن پاڪ کولي خدا پاڪ کان دعا گهري ته منهنجا مالڪ مان خاص تنهنجي رضا خاطر اهو ڪم ڪيو آهي هاڻي تون ئي منهنجي حفاظت ڪر! خدا پاڪ انهن کي ناس ڪيو ۽ مولانا تائين نه پهچي سگهيا. سندن تبليغ ۾ وڏو اثر هو. ڪيترائي نشائي تائب ڪيائون، هڪڙو فقير نشائي جمعي نماز تي آيو ان جون مڇان ڪپي سنت مطابق ٺاهيائون اهو گهر ويو ته سندس پٽ جو پڻ نشائي هو مولانا تي ڪاوڙيو ۽ وڙهڻ لاءِ هليو. مولانا ان کي ماني کارائي ۽ اهو به نيڪ نيت تي پيو ۽ مولانا کي عرض ڪيائين ته سائين منهنجون مڇان به سنت طريقي تي ٺاهِ. مولانا جي درس ۾ صاحبزاده سلطان محمد نواز (سلطان باهو جي اولاد مان) به شامل ٿيو هو. مولانا پنهنجي پٽ عبدالقادر لاءِ هڪ صرف جو پارسي ۾ ڪتاب به لکيو هو جيڪو مولانا بخش سابق نائب وزير قلات جي هٿ جو لکيل اسان وٽ محفوظ آهي.

مولانا جي وفات 1936ع ۾ ٿي مهينو ذوالحج هو. سندن پٽن مان مولوي عبداللطيف بنا اولاد جي فوت ٿي ويو باقي مولوي عبدالقادر کي اولاد آهي ۽ اهو ڳڙهي خيرو ۽ شهدادڪوٽ ۾ پڙهائيندو رهيو سندس شاگردن ۾ ان جا پٽ مولوي عبدالحق ۽ مولوي عبدالفتاح ۽ ميان غلام صديق شهدادڪوٽي جا پٽ ميان عبدالحليم، عبدالله ۽ ميان عبدالرحمان شامل آهن.

ف: اوستہ محمد اصل شڪارپور جو ڍڪڻ هو ان جمالي وڏيرن کان زمين ورتي هن شرط تي مان هتي پاڻي پهچائيندم. ان پاڻي پهچايو زمينون حاصل ڪيائون ۽ هتي شهر اڏيائين سڀ کان پهريون مسجد جو نقشو ناهي اها جوڙيائين. مولانا نبي بخش ان مسجد جو پيش امام رهيو ۽ خان قلات طرفان قاضي نصير آباد هو.

(مولانا عبدالحق ڪولاچي. اوستہ محمد)

مولانا عبدالوهاب ڪولاچي رحہ

مولانا عبدالوهاب ڪولاچي اصل ناڙي جو هو گهڻو پنهنجي مامي مولانا نبي بخش استوي وٽ پڙهيو. معقولات مولانا قمرالدين وٽ پڙهيو ۽ دوره حديث حضرت شيخ الهند وٽ مولانا انور شاهہ کان بہ اڳي پڙهيو. مولانا عبدالوهاب ايڏو وڏو ذهين ۽ حافظي وارو عالم هو. جو جيڪڏهن فنون جا سڀ ڪتاب ساڙي ڇڏجن ها تہ مولانا عبدالوهاب اهي سڀ ڪتاب جوڙي ڏئي ها! مولانا تقليد جي خلاف هو ان ڪري ملا علي قاري کي بلي قاري چوندو هو. مولانا ولايت ۽ ڪرامت جو بہ منڪر هو جڏهن ميان جي ڳوٺ پڙهائيندو هو تہ مولانا عبدالغفور همايوني سان مناظرو ڪيائين ۽ مولانا همايوني کي شڪست ٿي. همايوني مولانا کي پٺيندي ڇيو گر وٺيئي. ان کان پوءِ مولانا عبدالوهاب کي گر وٺي وئي، چوندو هو مان ولايت ۽ ڪرامت کي ڪونہ مڃيان پر همايوني جي ڪرامت اکين ڏٺم. مولانا چوندو هو مان جنهن وٽ بہ پڙهيم ان کان فائق رهيم سواءِ حضرت شيخ الهند جي. پنهنجي مامي ۽ استاد مولانا نبي بخش استوي جون تحريرون پيچندو ۽ ان ۾ نالو مولوي عبدالحليم ضلع لاڙڪاڻو واري جو ڪتب آڻيندو هو. هڪ ڏينهن مولانا استوي مولوي عبدالحليم کي چيو: ابا عبدالحليم توکي تہ ڪنز قدوري جي لياقت بہ ڪونهي تون ڪيئن ٿو منهنجون تحريرون پيچين. مولانا عبدالوهاب ويٺو هو ان چيو: ڪنز قدوري پري جي ڳالهہ آهي چڱا ڀلا وڏا عالم الف ب کي نہ ٿا سمجهي سگهن. مولانا استوي چيو ڪهڙو عالم آهي جيڪو الف ب کان ناواقف آهي؟ مولانا عبدالوهاب چيو الف ب جي تختي بسيط اکرن جي تختي آهي پر لام ڦينچي وچ ۾ ڪيئن آيو. مولانا استوي ڪڏي چپ ڪئي. مولانا عبدالوهاب غيرت سبب ٻنو قتل ڪيو هو ۽ ٻارهن سال ياغستان ۾ وڃي پڙهايائين جيئن ان زماني جي دستور مطابق ٻارهن سالن گذرڻ سان خون جو ڪيس غير موثر ٿي وڃي. آخر عمر ۾ مولانا هڪ هنڌ ڪونہ پڙهائيندو هو بلڪ سياح هو ۽ مدرسن ۾ وڃي رهندو هو. ڪوئي عالم ان جي ويٺي پڙهائي نہ سگهندو هو. حضرت مولانا عبدالڪريم ڪورائي وٽ ايندو هو تہ پاڻ ان جي احترام ۾ ٽي ڏينهن سبق نہ پڙهائيندا هئا. ان کان پوءِ پڙهائي جاري رکندا هئا.

مولانا عبدالوهاب جي پٽ جي سادگي مان فائدو وٺندي هندن ان کي ڏوکي سان ماريو. جنهن تي مسلمان مشتعل ٿيا. بلوچستان جي مشهور ڌاڙيل عبدالرحمان بروهي جيڪب آباد ۾ هندن تي عام فائرنگ ڪري 9 هندو ماريا. صحبت خان گولي جي پٽ نورمحمد خان ان کي بندوق ۽ ڪارتوس مهيا ڪيا هئا. صحبت خان، خانصاحب دلمراد خان وارن سان عداوت رکندو هو ان ڪري ان خانصاحب دلمراد خان جو نالو ٻڌايو. ان مقدمي ۾ ڪي علما ۽ خاص طرح مير دلمراد خان گرفتار ٿيو. مير صاحب تي اهو ڪيس سکر ۾ ڇهه مهينا ڪن هليو. پير پاڳاري تي ٻه ان زماني ۾ ڪيس هلندو رهيو. پيرپاڳاري جو ڪيس مسٽر جناح لڙندو هو ۽ مير دلمراد خان جو ڪيس مسٽر شفيع بار ايٽ لا ۽ سنڌ جا ڪي.وڪيل جيئن مرليڌر وغيره لڙيا. مسٽر جناح ۽ مسٽر شفيع بار ايٽ لا سکر جي ڊاڪ بنگلہ ۾ ڇهه مهينا ڪن رهيل هئا. مسٽر شفيع روزانہ هڪ هزار رپيا مير دلمراد خان کان وٺندو هو. ٻين وڪيلن جو خرچ ان کان علاوه هو. حضرت مولانا تاج محمود امروٽي قدس سره جن سان مير دلمراد خان جو گهرو تعلق هو. هڪ ڏينهن حضرت امروٽي ﷫ جماعت کي چيو اچو تہ مير دلمراد خان لاءِ دعا گهرون. نيٺ خانصاحب دلمراد خان تي ڪيس ثابت نہ ٿيو ۽ آزاد ٿي ويو ۽ مسٽر جناح ڪيس هاريو ۽ پير صاحب پاڳاري ﷫ کي سزا ملي. خانبهادر مير دلمراد خان مير بهادر خان جو پٽ ۽ مير دلمراد خان اول جو پوٽو هو. مير دلمراد خان کوسو اول 1854ع ۾ انگريز سرڪار هٿان جيڪب آباد ۾ گرفتار ٿيو. خان بهادر دلمراد خان مير دريا خان جکراڻي، هڪ سيد، هڪ ٻئي جکراڻي ۽ انگريزي فوج جي رساليدار ڪالي خان هڪ معاهده تي قرآن شريف تي لکي دستخط ڪيا هئا. انهن انگريز حڪومت سان لڙائي ڪرڻ جو منصوبو رٿيو هو ۽ ڪالي خان جي وساطت سان دهلي جي انقلابي اڳواڻن سان بہ انهن جو رابطو هو. پر ٻئي جکراڻي وڏيري اهو قرآن پاڪ انگريز ڪليڪٽر کي ڏيکاري ان کي چيو تہ مير دلمراد کوسو ان جماعت ۽ منصوبي جو اڳواڻ آهي. اهو هٿان نڪري ويو تہ توهان کي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پوندا. انگريز سرڪار خالص انگريزي گوري فوج ذريعي مير دلمراد خان کي اوچتو جيڪب آباد مان گرفتار ڪري دريا رستي ڪراچي ڪٽي اتان عدن پاسي ڪاري پاڻي تي پهچايو. اهڙي طرح دريا خان جکراڻي کي بہ شاهہ

صاحب جبل تي پهچي ويو ۽ ڪالي خان کي گولي سان اڏايو ويو. مير دلمراد خان جي زمين جيڪا لک جريب کان بہ وڌيڪ هئي اها ضبط ڪئي وئي، قلات جي والي معرفت ان جي گهريلو ملڪيت، سون ۽ زيور بہ ضبط ڪيا ويا. ان جي هڪ پٽ شاهل خان کان ڪوئٽا ۾ چونو ڪٽرايو ويو تان تہ اهو اکين کان ويهجي ويو. بهادر خان ان وقت 16 سالن جو هو. جوان ٿي انهيءَ ملڪيت ناهي ۽ وڏائي. انگريز سرڪار کان ڪوبہ لقب ۽ زمين وغيره قبول نہ ڪيائين. مير دلمراد خان ۽ سردار دريا خان پيئي ڪاري پاٽي تي فوت ٿي ويا. غدار رئيس کي انگريزن نوازيو اڄ بہ ان جو اولاد چڱو مالدار آهي. (هن مضمون جو مدار حضرت مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ مير صبح صادق خان جي معلومات تي آهي)

مولوي عبدالوهاب پنهنجي مامي مولانا نبي بخش استوي وٽ اول کان آخر تائين پڙهي پوءِ بين عالمن کان استفادو ڪيائين. مولانا قمرالدين انيڙ وٽ معقولات پڙهيو. مولانا نورمحمد چاچڙ چوندو هو تہ مان ۽ عبدالوهاب گڏ پڙهندا هئاسين. مولانا چاچڙ ان جي تعريف ڪندو هو ۽ ان جي قابليت جو اقراري هو. اهي ٻئي بزرگ هم عمر هئا. مان شرح جامي پڙهندو هوم تہ مولانا نورمحمد چاچڙ ڪور ۾ آيو هو. مولانا عبدالوهاب پنگ ۾ مولانا نظر محمد وٽ بہ پڙهيو. حقيقت ۾ سنڌ ۾ معقول جو زور مولانا نظر محمد ۽ مولانا محمد اسماعيل ابڙن وارن پيدا ڪيو. مولانا عبدالوهاب مولانا غلام محمد لاهور وارن وٽ بہ وڃي پڙهيو جنهن وٽ مولانا محمد اسماعيل پنو بہ پڙهي آيو هو. آخر ۾ دارالعلوم ديوبند مان حضرت شيخ الهند کان علم حديث حاصل ڪري آيو. مولانا غلام محمد لاهوري جا بہ مشهور شاگرد هئا مولانا غلام محمد گهوٽوي ۽ مولانا غلام محمد. مولانا لاهوري جي سيني شاگردن مان مولانا ڪولاچي فائق هو. قاديانين واري ڪيس جي موقعي تي بهاولپور ويم تہ اتي مولانا گهوٽہ واري مون کان مولانا عبدالوهاب بابت پڇا ڪئي، ان چيو تہ اسان سان گڏ لاهور ۾ پڙهندو هو.

اسان سيني کان وڌيڪ هو ۽ حضرت استاد سائين درس ۾ مولوي عبدالوهاب کي مخاطب بڻائيندا هئا. مولانا عبدالوهاب خون جي معاملي کان باغستان هليو ويو هو. مولوي عبدالحليم راڄنپوري پهريون مولانا نور محمد چاچڙ وٽ پڙهندو هو پر پوءِ مولانا ڪولاچي سان باغستان هليو ويو.

پشاور جي پوليٽيڪل ايجنٽ کي مولانا جي علمي فوقيت ۽ فرار ٿي اچڻ جو سبب معلوم ٿيو تہ هن گورنمنٽ سان رابطو رکيو تہ هيڏو وڏو عالم بئي علائقي ۾ رهي ٿو ان کي ڏوهہ معاف ڪري واپس آندو وڃي اهڙي طرح ان جي ڪوشش سان 11_12 سالن بعد واپس وريو. مولانا جن يڪروزي شرح ايساغوجي جو شرح لکيو هو. (مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي)

مولانا عبدالوهاب پٽ عبدالڪريم، مولانا نبي بخش اوستہ وارن جو پاڙيجو ٿئي. مولانا باغستان کان موٽيو تہ مولوي محسن شاهہ جي سرپرستي ۾ يتيم خانہ جيڪب آباد ۾ مدرسو کوليائون. پر مولانا گهڻو وقت اتي ڪو نہ پڙهايو. ان بعد مولانا سيلاني هو ۽ علماء سان بحث ڪندو ۽ گهمندو رهيو. کيس هڪ پٽ ابوالحسن هو جنهن کي هندن دوکي سان مارائي ڇڏيو هو. مولانا شمس الحق جو اصل نالو شمس القمر هو. مولانا ڪولاچي سان مناظره رکيل هئس مولانا ڪولاچي کانئس نالو پڇيو مولانا چيو شمس القمر. مولانا ڪولاچي چيو تو جهڙي جاهل سان مناظرو ڪيئن ڪريان. تون تہ پنهنجي نالي جي بہ تصحيح نہ ڪري سگهيو آهين. هميشه ادنيٰ کي اعليٰ ڏانهن منسوب ڪبو آهي نہ اعليٰ کي ادنيٰ ڏانهن. بس مناظرو ختم ٿي ويو. ان بعد مولانا پنهنجو نالو مٽائي شمس الحق رکيو. مولانا عبدالوهاب ڪڙڪ موحد ۽ ڪنهن کي نہ مڃڻ وارو هو. لانڍي بلوچستان جا فقير عبدالحئي ۽ فقير عبدالرشيد بہ مولانا جا شاگرد آهن مولانا جي وفات جيڪب آباد ۾ ٿي اتي ئي مدفون آهي. جيڪب آباد ۾ مولانا اميد علي وٽ اچي رهندو هو.

(مولوي عبدالحق ڪولاچي)

مولانا عبدالوهاب جو هڪ پٽ هو جيڪو هندن جي هٿان مارجي ويو. مولانا علمي مباحثن جو شوقين هو. مون سندس هٿ اکرن سان هڪ تحرير پڙهي جيڪا حضرت ٿانوي جي تحرير جي خلاف هئي. مولانا جا ڪيترائي ڪتاب ڇپرايل بہ هئا. مگر هٿ نٿا اچن. البتہ مدرسہ احياء العلوم قادريہ شڪارپور جي ڪتب خانہ ۾ مولانا جو هڪ مبسوط قلمي ڪتاب ڏٺم جنهن جو نالو "فتح الشڪور في مسائل النذور" آهي. ان جي ابتدا هن طرح آهي. "الحمد لله رب العالمين والعاقبة للمتقين والصلواة والسلام عليٰ رسولہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعين اما بعد مي گويد ابو محمد حاجي عبدالوهاب بلوچ رند ڪلانچي بن القاضي عبدالڪريم بن محمد

خان از سکان قريہ اوستہ محمد علاقہ قلات بلوچستان الخ. مولانا عبدالوهاب هڪ طرف مولانا نبي بخشش جو پاڙيچو ٿئي تہ ٻئي طرف مولانا نبي بخش پاڻ عبدالوهاب جي سئوٽ جو پٽ ٿئي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا مفتي قاضي محمد فاروق رحہ

مولوي محمد بن فاروق بن مولوي خدا بخش ڪورائي بلوچ ديره غازي خان ۾ پيدا ٿيا. سندس والد عالم بہ هو ۽ زميندار بہ. ننڍي هوندي يتيم ٿيو ملڪيت تي سندس چاچا قبضو ڪري ويا تہ هن کي سندس مامي مولانا احمد بخش سنڀاليو. مولانا احمد بخش تمام وڏو عالم هو. ان وٽ درس نظامي پڙهيو. مولانا عبدالله درخواستي سان گڏ پڙهيو هو پر مولانا درخواستي عمر ۾ وڏو هو. سورهن سالن جي عمر ۾ فارغ ٿيو. ڪجهہ وقت اتي رهيو پر ڪن گهريلو ڳالهين جي ڪري مامي بہ هٽ ڪنيو تہ هو بهاولپور رياست ۾ نوڪري ڪرڻ لڳو. بهاولپور يونيورسٽي جيڪا ان زماني ۾ علوم دينيہ جو هڪ ادارو هو. ان ۾ استاد ٿي رهيو. ڪوٽ چنہ ۾ بہ پڙهايائين پوءِ ڪو هلو بار کان (قبائلي علاقہ بلوچستان) ۾ لڏي آيو. علامہ مولانا جي علميت يڪدم مشهور ٿي وئي ۽ والي قلات هن کي پاڳ ۽ لهڙي جو قاضي مقرر ڪيو. 1953ع کان اٺن سالن تائين قاضي رهيا. انهيءَ وچ ۾ ڪراچي ۾ مولانا مفتي محمد شفيع سان مليا تہ انهن فرماين اوهان منهنجي مدرسي ۾ نائب مفتي ٿي ڪم ڪريو. مگر قاضي صاحب انڪار ڪيو ڇو تہ قضا جو عهدو ملي چڪو هو. قضا واري زماني کان بہ اڳتي 1936ع ۾ اوستہ محمد آيا ۽ پڇاڙي تائين اتي ئي رهيا. ڪوهلو طرف جو هڪ خان صاحب اوستہ محمد جو تحصيل وار ٿي آيو جيڪو مولانا وٽ قرآن پاڪ جو ترجمو پڙهيو هو. کيرٿر جي نهر بہ تازو جاري ٿي هئي اهو مولانا کي وٺي آيو. پهريون تحصيل واري جامع مسجد ۾ پڙهائيندا رهيا پوءِ ٻاهر عيدگاهہ وٽ پنهنجو مدرسو محمديہ کوليائون. مولانا جن ماهر استاد، سٺا شاعر ۽ زبردست مناظر ۽ مشهور مفتي هئا. عيسائين سان گهڻا مناظرا ڪيائين. مولوي عبدالحق کوسو مولوي حضور بخش بروهي، پير خليل الرحمان غفاري ۽ محمد شاهہ امروٽي ان جا شاگرد آهن. تونسہ شريف

جو بزرگ بہ ديره غازي خان ۾ وٽن پڙهيو. سندس اشعار جو مجموعو فتويٰ جو ذخيرو ۽ قران پاڪ جو تفسير موجود آهن. 5 جنوري 1978ع ۾ فوت ٿيا. پٺيان پنج پٽ ۽ ٽي نياڻيون ڇڏي ويا.

(قاضي عبدالجليل بن مولانا مرحوم)

مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي سندن سن وفات "فاروق اعظم" مان ڪڍيو.

مولوي حبيب الله پٺاڻ رحہ

مولوي حبيب الله ولد غلام ياسين پٺاڻ اصل ۾ ضلعي پشاور جي هڪ ننڍي شهر اتمان زئي جي ديني خاندان ۾ پيدا ٿيا هئا. سندن ڄمڻ جو سال اٽڪل 1901ع آهي، سندن والد کي پنج پٽ ۽ هڪ نياڻي جي اولاد هئي. 18 سالن جي عمر ۾ پنهنجي پيءُ کان ناظره قرآن، فارسي ۽ اردو جي تعليم مڪمل ڪيائون، سندن والد غلام ياسين رحمۃ اللہ علیہ ۽ ڏاڏو محمد قاسم رحمۃ اللہ علیہ بيئي ڪامل ۽ درويش انسان هئا ۽ دين سان گڏ هنن ۾ مجاهدانہ صلاحيتون بہ ڪافي موجود هيون. اهو سبب هو جو تحريڪ آزادي سان سندن گهرو لڳاءُ هو. جڏهن انگريزن صوبہ سرحد (موجوده خيبرپختونخواه) مٿان مڪمل قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ انگريزن جي ظلم ۽ تشدد جي خلاف صوبہ سرحد کان هجرت ڪري سنڌ جي ضلع جيڪب آباد جي تعلقي ٺل جي هڪ ننڍي ڳوٺ ميرل پراٽي ۾ آباد ٿيا. مرحوم ڏاڏو ذهين هو ان ڪري سندن والد کين ضلعي لاڙڪاڻي جي ديني مدرسي ۾ باقي رهيل تعليم لاءِ موڪليو جتان 1924ع ۾ ديني تعليم تقريباً مڪمل ڪيائون. 1928ع ۾ کيس حڪومت طرفان مسلم اسڪول سبزل ڳبول جو هيڊ معلم مقرر ڪيو ويو جتي پاڻ پرائمري تعليم ڏيڻ سان گڏ ديني مدرسو بہ هلائيندا هئا 1932ع ۾ کيس ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ وڌيڪ تربيت لاءِ چونڊيو ويو جيڪا تربيت پاڻ مڪمل ڪري واپس پنهنجي اسڪول ۾ آيا. اهو ملازمت جو سلسلو سن 1946ع تائين قائم رکيائون ۽ بعد ۾ انهيءَ کان استعيفيٰ ڏنائون. پاڻ بهترين استاد هئا هزارين شاگرد ديني ۽ دنياوي تعليم ۾ ڪانئن مستفيض ٿيا. سنڌي، اردو ۽ فارسي ۾ سندن اکر ڏاڍا سهڻا هئا، پشتو سندن مادري ٻولي هئي پر ان سان گڏ فارسي، سنڌي ۽ اردو رواني سان ڳالهائيندا هئا.

شاگردن کي تعليم ڏيڻ جو طريقو بيحد اثرائتو هوندو هين. پاڻ جيڪو شعر چيو اٿن سو سڄو توحيد تي مشتمل آهي ۽ سندن اشعار جي مجموعي ۾ هڪ هزار کن شعر آهن. پاڻ لکڻ وقت هميشه ڪاري مس ۽ ڪاني جي ڪلڪ استعمال ڪندا هئا ۽ جڏهن ڪانئن پڇيو ويندو هو ته نيري مس جو استعمال ڇونه ٿا ڪريو؟ ته جواب ڏيندا هئا نيري مس ۾ شراب جي اختلاط جو شڪ آهي سندن طبيعت نرم ۽ خوش مزاج هئي ۽ هر حالت ۾ بلند حوصله رهندا هئا. صبر ۽ شڪر جو ته هڪ عملي نمونو هئا. حضرت مولانا تاج محمود امروٽيؒ سان گهڻي عقيدت هوندي هين ۽ حضرت هاليجويؒ وٽ به ويندا رهندا هئا. پنهنجي سڄي عمر صوم صلوات جي پابندي ۾ گذاري ڇڏيائون ۽ تهجد نماز به ڪڏهن ڪونه قضا ڪيائون، رات جو گهڻو حصو ذڪر الاهي ۾ جاڳندا هئا، تلاوت ۽ تسبيح سپ خاموشيءَ سان ڪرڻ کي پسند ڪندا هئا. مطالعي جا شوقين هئا ۽ معاملات ۾ خدا ترس هئا. انگريزن کان ڪيس ڏاڍي نفرت هوندي هئي ۽ جڏهن سندس اڳيان انگريزن جو نالو ورتو ويندو هو ته چوندا ته اهي اسان جي دين جا دشمن آهن، سندن خوراڪ ۽ پوشاڪ سادي هوندي هئي. سوال ڪرڻ کي برو سمجهندا هئا، گهر ۾ سندن خدمت وارا ماڻهو گهڻا هئا تنهن هوندي به پنهنجو ڪم پاڻ ڪرڻ کي ترجيح ڏيندا هئا.

وفات:

آچر ڏينهن سادي 4 بجي شام 25 آڪٽوبر 1964ع ۾ وفات پاتائون، پٺيان اولاد پٽ ۽ نياڻيون ڇڏي ويا. سندن تخلص "عاصي" هو.

توحيد

لا سان سارا غير وڃاءِ اندر سيني ۾ جوت جلاءِ
هر هر مخفي پاڪ ڪماءِ پڙهه تون لااله الاالله

نعت

قاصد هلي پيغام ڏي مرسل مٺي کي سلام ڏي
ديدار جي مشتاق کي اچڻ جو ڪو انجام ڏيا
(زهري حبيب پناڻ)

مولانا محمد مراد دليلپوري رحہ

مولانا محمد مراد بن خدا بخش بهلڪاٽي 1907ع ڌاري پنهنجي ڳوٺ (تعلقي ڪنڌڪوٽ) ۾ ڄائو جيڪو هاڻي ڳوٺ مولوي محمد مراد سان مشهور آهي. قرآن پاڪ احمد خان بجاراڻي جي ڳوٺ ۾ ميانجي محمد يوسف وٽ پڙهي للہ (حاجي نهال خان باجڪاڻي جي ڳوٺ) ۾ مولانا محمد علي ڪوسو وٽ پارسي پڙهيو. پوءِ دليل پور ۾ فقيہ العصر مولانا عبدالعلي عودوي وٽ عربي تعليم ورتائين. وڏي محنت سان پڙهيا ذهن بہ عالي هين، پارسي پڙهندي ئي پارسي جي انشا بردازي ۽ پارسي شاعري ۾ پڙ ٿي ويا. ڪافيہ پڙهندا هئا تہ عربي نثر ۽ نظم تي چڱي قدرت ٿي وين. ان زماني ۾ ئي عربي نثر ٿوڙي نظم ۾ خطوط لکندا هئا طالب علمي جي زماني ۾ ردالمحتار تي عبور حاصل هجن. مولانا صاحبڏنہ پٽ فقيہ ڪنڌڪوٽي سان (طالب علمي زماني ۾) فقهي مسئلن تي بحث ڪيائون ۽ ڪيس ڏاڍو متاثر ڪيائون.

تعليم:

مولانا عبدالعلي وٽ دستار فضيلت ٻڌي تدريس شروع ڪيائون. شروع ۾ هڪ زميندار مولانا کي پڳهار ۽ ان ڏيٽو ڪيو ۽ حاجي نهال خان باجڪاڻي چيو: سائين پڳهار مان نہ ڏيئي سگهندم باقي ماني تون ۽ مان گڏ ڪائينداسين. مولانا جن انهيءَ خلوص ۽ پڙهڻ واري دور جي احسان لاهڻ جي خيال سان حاجي صاحب وٽ ڏہ سال سانده پڙهايو. پوءِ عبدالرحيم خان ٻومڪي جي ڳوٺ واري مدرسي ارشاد العلوم ۾ 12 سال ۽ دليل پور جي مدرسي شمس العلوم ۾ 12 سال تعليم ڏنائون. پوءِ الحاج مير صبح صادق خان ڪوسہ حضرت هاليجوي قدس سره جي مشوري سان ڪنڌڪوٽ ۾ پنهنجو وڏو پلاٽ وقف ڪري مدرسہ دارالفيوض جو بنياد وڌو تہ مولانا جن کي ان جو صدر مدرس ڪري رکيائون. 3 سال صدر مدرس رهيا پوءِ افتاءَ جو ڪم سندس حوالي ٿيو. مولانا جن کي فقہ، ميراث، صرف ۽ علم معاني ۾ وڏي دسترس هئي. سندس طرز تعليم ايڏي اعليٰ ۽ آسان هئي جو غبي

طالب کي بہ سبق سمجهہ ۾ اچي ويندو هو. مولانا جي فتويٰ ڏاڍي مضبوط هوندي هئي سندس فتويٰ مولانا فقير محمد وٽ ايندي هئي تہ مولانا پڙهي بغير هي چئي صحيح ڪندا هئا تہ محرر تي مون کي ڪلي اعتماد آهي. مولانا قاضي محمد فاروق استوي جي فتويٰ يڳائون اها ٽن طلاقن بابت هئي. مولانا عبدالغفار سان چنڊ جي مسئلي تي تحريري بحث هليو. مولانا جن بلند پائي جا پختا شاعر هئا. حضرت مولانا احمد علي لاهوري جي وفات تي مرثيہ چيائون ان جو هڪ مصرعو عربي ۽ ٻيو پارسي آهي. مولانا جو شعر سنڌي، عربي ۽ پارسي ۾ آهي. مولانا جن ڪريما تي توضيحي تصنيف لکي آهي ان جو نالو آهي "توضيح ڪريما" اها ڇپيل آهي. ان جي آخر ۾ مولانا جا ٻيا اشعار آيل بہ آهن.

شاگرد:

مولانا جا ڪيترائي شاگرد آهن، جيئن تہ مولانا عمرالدين کوسو مولانا نورالدين مسرور مرحوم، مولوي شاهنواز باجڪاٽي، مولوي محمد حيات گهنجو مولوي نور محمد کوسو مولوي محمد صالح سولنگي ۽ مولوي محمد اسحاق سولنگي (ٻئي اباوڙي جا) مولوي سعيد احمد ٻهلڪاٽي سندس پٽ ۽ مولوي علي بيگ وغيرهم.

بيعت:

سندس پهرين بيعت حضرت مولانا امروٽي رحمہ اللہ سان هئي پوءِ حضرت مولانا حماداللہ هاليجوي رحمہ اللہ سان بيعت ڪيائون.

وفات ۽ اولاد:

12 ذوالحج 1394هہ سکر جي سول اسپتال ۾ فوت ٿيا. پنيان هڪ پٽ مولوي سعيد احمد (جيڪو سچو علم پنهنجي پيءُ وٽ پڙهي دستاربندي تين ۽ بہ نياڻيون ڇڏي ويا.

(مولوي سعيد احمد بن حضرت مولانا مرحوم)

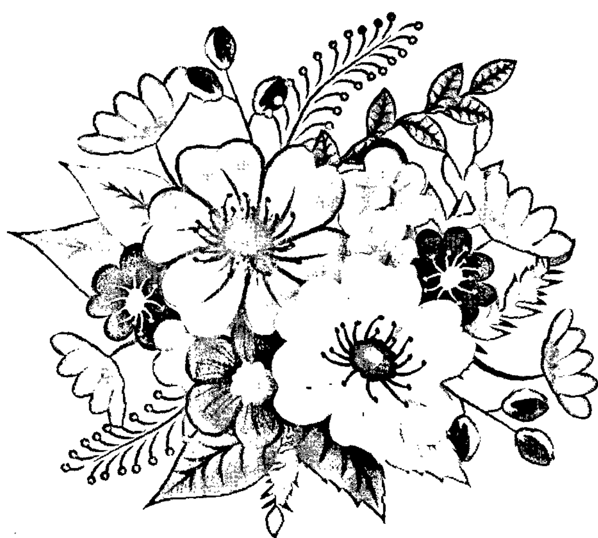
مولانا مرحوم سان اسان جو گهرو تعلق هو. هن بزرگ جي ڪسر نفسي ايتري هئي جو اسان جهڙن نڪمن جي ايتري تہ تڪريم ۽ همت افزائي

ڪندا هئا. جو سچ پچ اسان شرم ۾ ٻڏي ويندا هئاسين. هڪ ڀيري مولانا جن مون وٽ توضيح ڪريما ڪري ڪٽي آيا ۽ فرمايائون هي ڪافي زمانو اڳ ڇپائي هيم. ان زماني ۾ مودودي صاحب پنهنجا خراب خيال ظاهر نہ ڪيا هئا انهيءَ دور ۾ مودودي صاحب جي تعريف جو هڪ شعر بہ توضيح ڪريما جي اندر ڇپايو هيم. هاڻي ڇا ڪجي ڪا صلاح تہ ڏيو. مولانا ڪي ان ڳالهہ جو ڏاڍو اونو هوندو هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

ضلع
لاڑکاڻو

مولانا الھ رکيو عرف
کريمداد چانڊيو معرفاڻي رحہ

ميان الھ رکيو چانڊيو معرفاڻي 1851ع ڌاري ڳوٺ ”ڏگھ سومر چانڊيو“ تعلقي قمبر ضلعي لاڙڪاڻو (هينئر قمبر ضلعو) ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم مقامي مکتبن ۾ ورتائين ۽ پوءِ سيتا شريف ۽ روهڙي شريف ۾ پڙهي حصول تعليم جي خاطر کھي ويو مگر سندس تشنگي علم اتي ختم نہ ٿي، بلڪ تعليم جي تڪميل لاءِ مولانا نظر محمد ڀنگ واري کان فيض حاصل ڪيائين ۽ سهارنپور ۽ ديوبند (ڀارت) جا سفر اختيار ڪيائين. ميان صاحب جن استادن کان فيض علم حاصل ڪيو تن مان چند بزرگن جا نالا هي آهن: مولانا نظر محمد ڀنگ وارو مولانا سيتائي (ضلع دادو) مولانا فضل الحق رامپوري (سهارنپور) ۽ شيخ الهند حضرت مولانا محمودالحسن (ديوبند)

ميان صاحب کان جيڪي شاگرد فيضياب ٿيا تن جو تعداد تمام گھڻو آهي. طوالت جي خوف کان هتي فقط چند بزرگن جا نالا پيش ڪجن ٿا: (1) قاضي تاج محمد بروهي (استاد والي قلات بلوچستان) (2) مولانا ابوبڪر لاسي (ٺٽو سنڌ) (3) مولانا ابوبڪر (ميرپور ساڪرو)، (4) مولانا محمد مختار پرڏيهي، (5) مولانا عبدالرئوف ابڙو (6) مولوي علي محمد (ديرو غيبي خان)، (7) مولوي محمد افضل (مورو) (8) مولوي خير محمد مگسي (سجاول)، (9) مولوي غلام رسول چانڊيو (10) مولوي محمد موسيٰ (مڪران) (11) قاضي حبيب الله لاسي، (12) مولوي محمد عمر مگسي (سجاول)، (13) مولوي سعدالله (14) مولوي فضل الحق (سندس فرزند) ۽ (15) مولوي عبدالحڪيم (ڏگھا) وغيره.

ميان صاحب نقشبندي طريقي جو بزرگ هو ۽ پير عمر جان چشموي جو عقيدتمند هو. سندس سموري زندگي درس و تدريس ۾ گذري ۽ ڪانئس هزارها طالب علم بهره ور ٿي ويا. مرحوم بدعتن جي سخت خلاف هو قومي رسمن جي اصلاح ۽ عام ديني تبليغ سندس زندگيءَ جو مقصد هو. ميان صاحب 11 سيپٽمبر

1937ع ۾ پنهنجي جان جان آفرين کي سپرد ڪئي. مرحوم جي آخري آرامگاهه "نوڙهي بجار تعلقي قمبر ۾ آهي." (مَحمد قاسم م. س. ن)

جڏهن فارغ ٿي گهر آيا ته 15. 16 سال ٻاهر رهڻ ڪري مائٽ نه سڃاڻي سگهيا. نوڙهي بجار جي رئيس بجار خان ۽ رئيس مانجهند خان جي اصرار تي مولانا اتي اچي پڙهايو ۽ مدرسي وڏي ترقي ڪئي. مولانا جن دين جي معاملي ۾ ڏاڍا سخت هئا ۽ غير شرعي رسم ختم ڪرائڻ لاءِ ڏنڊو کڻي هلندا هئا. شهدادڪوٽي بزرگ ڪان اک رکندا هئا ڇو ته انهن جون ديني ڪمزوريون مولانا برداشت نه ڪندا هئا ۽ سختي سان ملامت ڪندا هئا. مولانا جو آواز بلند هو. مولانا غلام صديق اتان لنگهيو. سرائي خير محمد ڪرٽيه جي دعوت تي پٺي ويو ته مدرسي جي ٻاهران گهوڙو جهلي مولانا جو سبق جامي ٻڌي پوءِ اڳتي ويو. مولانا کي ٻه پٽ هئا مولوي فضل الحق ۽ مولوي محمد قاسم. مولانا جن پڇاڙي ۾ گهٽ پڙهائيندا هئا ۽ معاونت لاءِ ٻين عالمن کي مقرر ڪندا هئا. جيئن ته مولانا اميدعلي، مولانا مخدوم امير احمد کهڙا، مولانا عبدالقيوم ديوبندي، مولانا غلام رحماني ديوبندي وغيرهم.

(ميان نور احمد قريشي ٻير وارا)

مولانا ڪريمداد چانڊيو نوڙهي وارو پهرين تعليم مولانا قاضي الهه بخش (مولانا قاضي محمد ابراهيم وڏي جي سئوٽ) وٽ شهدادڪوٽ ۾ حاصل ڪيائين. مولانا الهه بخش شهدادڪوٽي بزرگ مولانا نورمحمد جو شاگرد هو ۽ شهداڪوٽ ۾ ئي پڙهائيندو رهيو. پوءِ مولانا ڪريمداد ينگ ۾ مولانا نظر محمد وٽ به ڪجهه پڙهيو اتان سڌو ڪانپور هليو ويو. ڪانپور ۾ غالباً حضرت نانوتوي جا شاگرد علما پڙهائيندا هئا پوءِ اتان دارالعلوم ديوبند ويو حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوي وٽ علوم حديث پڙهي سند وٺي موٽيو. حضرت مولانا شيخ الهند ان وقت پڙهندو هو. مولانا ڪريمداد تمام گهڻو فيض ڏنو. مولانا علي محمد چانڊيو جانوري ديري غيبي خان وارو، مولوي محمد مختار بند وارو، مولوي سعدالله ڪرٽيه وارو، مولوي غلام رسول چانڊيو شيخن جي ڳوٺ تعلقه قمبر وارو ۽ ٻيا ڪيئي ان جا شاگرد آهن. ان جو پٽ مولوي فضل حق به عالم هو ۽ هاڻي ان جو پوٽو مولوي عبدالحئي اورنٽيئل ڪاليج جو پرنسپال آهي. (مولانا قاضي حڪيم محمد ابراهيم ڪارڙائي)

مولانا فضل حق چانديہ رحہ

مولانا فضل الحق مولانا ڪريمداد جو وڏو فرزند هو. 1319ھ ۾ ڳوٺ درگهہ سومر خان چانديہ ۾ ڄاوا هئا.

تعليم:

تعليم پنهنجي والد ماجد وٽ مدرسہ نوڙهي بجار ۾ حاصل ڪيائون، درس و سيالڪوٽي جي دستار ٻڌائون مگر مولانا ان تي اڪتفا نہ ڪئي درس نظاميءَ جي تڪميل لاءِ ساڳي مدرسي ۾ مولانا اميد علي ۽ مولانا عبدالغفار وٽ پڙهيا. انهن کين ٻيهر دستار ٻڌائي. سندن دستار ٻڌڻ وارو ڏينهن عظيم تاريخي يادگار هو جو ان وقت جي صلحاءِ علماءَ ۽ فضلاءَ شرڪت ڪئي.

شغل:

فراغت بعد پنهنجي مدرسي ۾ پڙهايائون. ان بعد پير تراب علي شاهہ راشدي پنهنجي فرزندن کي تعليم ڏيارڻ لاءِ وٺي وين. 3 سال قمبر علي خان ۾ رهيا، تنهن کان پوءِ رئيس شير خان ۽ احمد نواز خان تونيہ جي استدعا تي هتي آيا 6 سال اتي رهيا. پوءِ نوابن جي تاڪيد ڪري باقي عمر ڳوٺ کوڙهي خير محمد ڪرتيہ ۾ رهيا. 24 جنوري 1957ع مطابق 22 رجب 1376ھ وفات ڪيائون. سندس تعليم مان هيٺان علماءَ پيدا ٿيا. مولوي محمد عمر ٻرڙو. مولوي محمد نواز جمالي، مولوي عزيزالله، مولوي رحمت الله چانديو، مولوي قمرالدين، مولوي محمد ابراهيم ميمڻ، مولوي محمد عيسيٰ (بلوچستان) ۽ مولوي عبدالواحد لڪتيہ وغيره. مولانا خوش خوراڪ، خوش پوشاڪ، جرئت وارو ۽ بي پرواه مناظر هو. اميرن ۽ نوابن وٽ سندس وڏو احترام هو.

اولاد:

هڪ فرزند نورالحق ۽ ٻہ نياٽيون هيون. فرزند سندن حياتي ۾ گذاري ويو. مولانا کي هڪ وڏو ڪتب خانو ورثي ۾ مليو مگر پوين جي عدم توجهہ جي ڪري ضايع ٿي ويو. (ميان نوراحمد قريشي ٻيرائي)

مولانا غلام عمر چانديه رحه

تعارف:

مولانا غلام عمر ولد سعد خان چانديہ (معرفاٽي) ساڪن ڏگهہ سومر خان تعلقہ قمبر.

تعليم:

فارسي تعليم مولانا شفيع محمد وٽ ڪور سليمان ۾ ورتائون. عربي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ مولانا محمد صديق شيخ سيتا ضلع دادو وٽ ويا جيئن تہ پاڻ نهايت ذهين هئا. ٽن سالن اندر تحصيل ڪيائون.

تدريس:

پيرجهنڊي وارن سندن ذهانت ۽ حاضر جوابيءَ جي تعريف ٻڌي کين پنهنجي مدرسي ڏانهن وٺي ويا. چار پنج سال اتي تعليم ڏنائون ان بعد واپس ڳوٺ اچي رهيا حڪمت جو ڪم شروع ڪيائون. وقتي طور مولانا ڪريمداد جي غير حاضري ۾ مدرسي ۾ طالبن کي اسباق بہ ڏيندا هئا.

اخلاق:

مولانا نهايت ذهين ۽ حاضر جواب مناظر هوندا هئا. سندن ڪيترا مناظره مشهور آهن خصوصاً مير علي نواز خان ٽالپر (خيرپور ميرس) وٽ ڪنهن مسئلي تي بحث ٿيو. بحث ۾سنڌ ۽ پنجاب کان علماءِ آيل هئا. مناظري ۾ اهل سنت جي حق ۾ مولانا کي فتح ٿي. مولانا پنهنجي حق ۾ سڀ روايتون حضرت علي رضي الله عنه جون پيش ڪيون. مير علي مراد کين رئيس العلماءِ جو لقب ڏنو ۽ انهن عالمن کان پڳ ٻڌرايائين. اهڙي طرح لعلو رائنڪ ۾ ميراث جي مسئلي ۾ مولانا حسن الله پاٽائي ۽ مولوي پير محمد جوڻاڻن واري کان مولانا جي تحرير صحيح ثابت ٿي، سادگي گهڻي هوندي هين، سٺا حڪيم بہ هئا.

وفات:

1918ع ۾ وبائي بيماري ۾ وفات ڪري ويا سندن قبر نوڙهي بجار ۾ آهي.

اولاد:

ڪين 3 فرزند ڄاوا تن مان مولانا عبدالڪريم زنده آهن.

حق گوئي

مولانا جن حق گو اهڙا هئا جو غالباً مناظري واري مجلس ۾ مير علي مراد جي ڪمدار چيو حضرت عثمان رضي الله عنه جي عزت حضرت رسول الله ﷺ وٽ ايتري هئي جيتري هنن هندن جي مير وٽ آهي ان وقت ڪي هندو مجلس ۾ آيا. مولانا چيو اڳ ۾ مير صاحب انهن مان هر هڪ کي پنهنجون ٻه ٻه نياڻيون پرڻائي پوءِ ڳالهاءِ. ڪمدار چيو گاريون ٿو ڏئين. مير صاحب فرمايو تہ مولانا سچ ٿو چوي.

(ميان نوراحمد قريشي ٻيرائي)

مولانا گل محمد شهدادڪوٽي رحہ

مولانا الحاج ميان گل محمد علامہ مولانا نورمحمد شهدادڪوٽي جا وڏا فرزند هئا. 21 رجب 1240هہ ۾ شهر ڪنبو تحصيل ٻاڳ رياست قلات ۾ تولد ٿيا. علامہ ميان گل محمد ڪجهہ تعليم ڪنڊي (بلوچستان) ۽ ڪجهہ شهدادڪوٽ ۾ حاصل ڪئي. سمورو علم پنهنجي والد مولانا نور محمد کان حاصل ڪيائون. آخر پنهنجي والد بزرگوار سان گڏ بلوچستان مان هجرت ڪري شهدادڪوٽ سنڌ ۾ اچي رهيا. سندن ڏاڏاڻن مان مشهور بزرگ علامہ عبدالحليم ڪنڊائي هو جنهن جي مزار روهڙي شريف ۾ ٽڪريءَ تي آهي.

علامہ ميان گل محمد مرحوم ٻاويهن سالن جي عمر ۾ فارغ التحصيل ٿيا ۽ سرائي پير بخش کهاوڙ جي اصرار ۽ طلب موجب شهداڪوٽ ۾ اچي رهيا. مولانا گل محمد کان ڪيترائي شاگرد تعليم حاصل ڪري فارغ التحصيل ٿيا. جن مان سندس ننڍو ڀاءُ مولانا غلام صديق شهدادڪوٽي، مولانا قاضي داد محمد (مڪران)، مولانا عبدالڪريم افغان (ساڪن ڪابل) ۽ مولانا محمد حسين حيدرآباد ڪافي مشهور آهن. سندن همعصرن ۾

مولانا عبدالغفور همايوني، مولانا محمد هاشم ڳڙهي ياسيني ۽ مولانا عبدالرحمان سکرائيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن.

مولانا جي طريقت جو سلسلو قادريہ هو. پاڻ عمدة العارفين مولانا ميان غلام حيدر قادري ڪٽباري (تحصيل لهڙي، رياست قلات) واري جا مريد هئا سندن سلسلو مخدوم محمد صديق مهيسر (تعلقو گهوٽڪي) سان ملحق آهي، جنهن جو سلسلو حضرت سلطان العارفين باهوؒ سان ملي ٿو.

علامہ گل محمد مرحوم ڪرامت وارا بزرگ هئا. علامہ موصوف 1306هہ ۾ وفات ڪئي. مولوي محمد ابراهيم ياسيني، مولانا گل محمد صاحب جو شاگرد آهي. وٽس مولانا مرحوم جي ملفوظات ۽ ٻيو قلمي ذخيرو موجود هو. مولانا پارسي جو شاعر بہ هو امير خسرو دهلوي جي هڪ رباعي تي پنهنجون بہ مصراعون جوڙيون اٿائين.

(منظور احمد حليمي مهراڻ سوانح حيات نمبر)

مولانا جو والد مولانا نورمحمد، ڪجهہ وقت مولانا محمد يعقوب همايوني وٽ پڙهيو هو. مولانا همايوني جي وفات بعد مولانا عبدالغفور همايوني جي تعليم لاءِ مولانا محمد يعقوبؒ جي فاضل شاگردن مان مولانا عبدالله سومراٽي واري، مولانا نورمحمد شهدادڪوٽي ۽ ٻين ڪجهہ وقت همايون ۾ رهي حق استادي ادا ڪيو پوءِ مولانا سيتپوري (سيتپور پنجاب ۾ ملتان طرف آهي) مستقل رهي مولانا کي پڳ ٻڌائي. ظاهر روايت جا 6 ئي ڪتاب همايون ۾ آهن. مولانا محمد ابراهيم سرحد وارو ۽ مولانا الهڏوايو راڄنپوري بہ مولانا محمد يعقوب وٽ پڙهيا هئا. مولانا عبدالغفور همايوني سرحد واري مولوي محمد ابراهيم سان ملڻ ايندو هو تہ اهو چوندو هوس تہ مان اوهان وٽ اچان، اوهان ڇو ٿا تڪليف ڪريو. مولانا همايوني چوندو هو مون کي اوهان کان فيض ونڻو آهي. مولوي سرحدي فرمائيندو هون تہ مون وٽ بہ تہ تنهنجي پيءُ جو فيض آهي. مولانا نورمحمد بن عيسيٰ بن توڪل ۽ مولانا عبدالحليم بن احمد ڪنڊوي جا اصل سمرستہ جا ڪرل هئا، احمد ۽ توڪل ڪنڊي ۾ آيا جو آباد هو. احمد جوڻين جو ڪڙمي ٿيو ۽ توڪل ميڪڻ قوم جو. پوءِ توڪل ميڪڻ مان شادي ڪئي احمد جوڻين مان پرٽيو ان ڪري توڪل جو اولاد ميڪڻ

سڏجي ٿو ۽ احمد جو پٽ مولانا عبدالحليم جويو. حالانڪ اهي ٻيئي ڪرل آهن. (مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي)

مولوي فيض محمد بن حضرت مولانا درمحمد ڏول جي دعويٰ آهي تہ مولانا عبدالحليم ڏول آهي. مولانا درمحمد ۽ مولانا عبداللطيف کان بہ اها دعويٰ منقول آهي. مولانا فيض محمد وٽ مولانا ڪنڊوي جي مهر بہ آهي. "خادم العلماء فقير عبدالحليم ٿي سگهي ٿو تہ ڏول ڪرل يا جوين جي شاخ هجي. والله اعلم بالصواب. مولانا عبدالحليم جي قبر روهڙي ۾ نئين مين روڊ واري ريلوي پل جي ذڪڻ ۾ ٽڪريءَ تي آهي مولانا جي وفات 1254هہ ۾ ٿي. قبر تي غلط ڪتبو يڪم محرم 1301هہ لڳل آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا غلام صديق شهدادڪوٽي رحہ

الحاج علامہ غلام صديق صاحب جن مولانا نورمحمد جا ننڍا فرزند هئا. سندس جاءِ ولادت ڪنڊو تحصيل ڀاڳ رياست قلات، ڊويزن بلوچستان آهي. سندن ولادت جي تاريخ 4 ربيع الاول 1260هہ آهي. ابتدائي زماني ۾ ڪنڊي بلوچستان ۾ رهيا ۽ پوءِ پنهنجي والد بزرگوار ۽ وڏي ڀاءُ مولانا ميان گل محمد سان گڏ، سرائي پير بخش مرحوم جي طلب موجب، شهدادڪوٽ ۾ اچي رهيا. تعليم پنهنجي والد بزرگوار ۽ وڏي ڀاءُ مولانا ميان گل محمد ڪان حاصل ڪيائون ۽ مدرسہ نورمحمديہ شهدادڪوٽ مان 13 سالن جي عمر ۾ علمي فراغت جي سند حاصل ڪيائون. سندن طريقت جو سلسلو قادريہ هو ۽ حضرت قدوة العارفين مولانا ميان غلام حيدر قادريءَ جا مريد هئا. 14 سالن جي عمر ۾ کين خلافت ملي ۽ سندن مشهور خليفا مولانا غلام محمد ڪمال ديرائي رياست خيرپور، ميان علي شير چانڊيو ديرو غيبي خان ۽ ميان عمرالدين وغيره هئا.

علامہ صاحب جا مکيہ همعصر مولانا عبدالغفور همايوني، مولانا محمد هاشم ياسيني ۽ مولانا عبدالرحمان سکرائي هئا.

سندن فارغ التحصيل شاگردن جو تعداد تمام گهڻو آهي، جن مان علامہ حسن الله پاٽائي، مولانا عطاءُ الله فيروز شاهي ۽ مولانا غلام محمد

مهيسر (ڳوٺ ڪمال ديرو تعلقو گمبٽ) مشهور بزرگ آهن.)

علامه صاحب نهايت سخي ۽ فياض هئا. مسڪينن سان گهڻو قرب هئن. سندن وضع قطع نهايت سادي هئي. سادات ڪرام ۽ عالمن سڳورن ۽ ديار حبيب جي سيني باشندن جو بيحد احترام ڪندا هئا ۽ هميشه زبان حال سان مترنم هئا.

امر علی الديار ديار ليلیٰ، اقبل ذا الجدار و ذا الجدار،

وما حب الديار شغفن قلبی، ولاکن حب من سکن الديار۔

(عبدب جي ملڪ مان لنگهڻ وقت سندس پيتن جو چمڻ ان ڪري نه آهي ته ڪو مون کي پٿرين سان گهڻي محبت آهي، بلڪ انهن ۾ رهندڙ محبوب جي محبت ايئن ڪرائي ٿي.)

مولانا غلام صديق مرحوم پارسي ۾ "عمليات صديقي" وغيره مطبوعه ڪتاب ڇڏيا آهن. سندن وفات 23 ربيع الاول 1323ھ ۾ ٿي. مرحوم مولانا محمد چوندو هو ته سندن فتوائن جو ضخيم مجموعو جنهن کي "جنگ" سڏيندا هئا. سندن وفات بعد پير تراب علي شاهه راشدي جي قبضي ۾ هو جنهن جي گهر ۾ مولانا صاحب جي نياڻي هئي.
(منظور احمد حليمي، مهراڻ سوانح حيات نمبر)

مولانا الحاج حافظ گل محمد شهدادڪوٽي جي تعليمي برڪت سان ساري سنڌ ۾ علم پکڙجي ويو. هن ملڪ جو ڪو اهڙو ڳوٺ نه هو جتي سندن ڪو شاگرد يا شاگرد جو شاگرد نه هجي. استادي روايت آهي ته ڪانئس 486 عالم پڙهي فارغ ٿي نڪتا. جي سڀ پنهنجي وقت جا وڏا مدرس ۽ علامه هئا. سندن شاگردن مان مولانا الحاج غلام صديق شهدادڪوٽي هو تنهن وڏي شهرت حاصل ڪئي. مولانا غلام صديق ايڏو ذهين هو جو عبدالغفور جي سبق لاءِ استاد ڪيس راند مان وٺي ايندو هو. ڪيس سبق پڙهائي ان کان تقرير پڇندو هو ته اتي جو اتي سڄي تقرير دهرائي ويندو هو. ان وٽ 23 عالم فارغ التحصيل ٿيا. مولانا نورمحمد وٽان 52 عالم فارغ ٿيا. مولانا نور محمد، مولانا عبدالحليم ڪندوي (روهڙي وارن) وٽ پڙهيو. سموري زندگي مجرد رهيا. سندس سوين شاگرد هئا، مولانا ڪندوي ٻن

استادن کان پڙهيا. مولانا نورمحمد ياڳ ناڙي وارا (2) مولانا سيد عاقل حسيني هالائي وارا. اهي مخدوم مولانا محمد آريجه (شهر آريجه تعلقه ڏوڪري) وٽ پڙهيا. مولانا آريجه وري مولانا محمد دائود آگره کان پڙهيا اهي مولانا قل احمد جا شاگرد هئا. مولانا قل احمد پنهنجي والد مولانا عبدالله لبيب کان ۽ ان پنهنجي والد مولانا علامه عبدالحڪيم سيالڪوٽيءَ کان پڙهيو.
(مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي الرحيم 3. 1968ع)

علامه مير محمد نورنگي رحه

حضرت موصوف بلوچ قوم جاگيراڻي، ويٺل ڳوٺ راضي ڳورڙ تعلقي قمبر جا هئا. سندن والد ماجد جو نالو ملا محمد هاشم هو جو هڪ بزرگ، نيڪ سيرت ۽ مسجد شريف جو پيش امام هو.

پهريائين قرآن شريف جي تعليم پنهنجي والد ماجد وٽ پڙهيا، تنهن کان پوءِ جناب مولوي عبدالله ۽ مولوي فيض محمد (ويٺل پير جو ڳوٺ تعلقو قمبر) کان فارسي جي تعليم ورتائون، صرف نحو ۾ سندن استاد مولانا محمد اسماعيل منطقي ابڙن وارو آهي ۽ قدري منطق جي تعليم مولوي محمد اسماعيل خيرآباد وٽ (جو هڪ بينظير عالم، فيلسوف ۽ نهايت درجي جو متوڪل ۽ متبع سنت عالم هو) ورتائون، قدري تعليم مولوي عبدالله بنگل ديرائيءَ کان به حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ مولوي قمرالدين انيڙ (جو هڪ متبحر عالم، متقي، صوفي مزاج ۽ سهروردي طريقي جو هو) کان به فيض حاصل ڪيائون ۽ ٿورو وقت مولوي نظر محمد پنگ واري وٽ رهي لاهور هليا ويا ۽ مولوي امام بخش محدث بهاولپوريءَ جي خدمت ۾ رهي ڪري نصاب حديث 1314هه ۾ مڪمل ڪري فارغ التحصيل ٿيا ۽ پنهنجي وطن مالوف ۾ اچي تدريس شروع ڪيائون.

کين معاش لاءِ پنهنجي زمين هئي، اهل دنيا سان تعلق ڪي پاڻ چڱو نه ڄاڻندا هئا ۽ انهن کان بي نياز ۽ لاپرواهه رهندا هئا. پاڻ حسن خلق ۾ بينظير هئا ۽ سندن صحبت ۾ اهڙي ته جاذبيت هئي، جو هڪ دفعو ملاقات کان پوءِ هميشه سندن زيارت لاءِ دل مشتاق رهندي هئي. کين وعظ ۽

نصيحت ڪرڻ جو نهايت شوق هوندو هو. سندن حق گوئي، صلہ رحم ۽ مهمان نوازي قابل رشڪ هئي. سدائين سندن چهرو مبارڪ خندان هو. سندن ساري حياتيءَ جو وقت تعليم ۽ تدريس ۾ گذريو. پاڻ شاگردن کي اولاد جيان پيائيندا ۽ عزيز ڄاڻندا هئا ۽ تعليم کي ٻين عبادتن کان اعليٰ ۽ افضل سمجهندا هئا. سندن مجلس ۽ ڪچهري بہ هڪ علمي درسگاهہ هوندي هئي، جنهن ۾ قرآن ۽ حديث کان سواءِ ورلي، ڪو ٻيو لفظ هوندو هو سنت نبوي لاءِ نهايت محبت رکندا هئا. مطلب تہ سندن اٿڻي ويهڻي، ڪاڏي پيتي ۽ ڪلام سلام ۾ سنت جو اتباع نمايان ۽ نصب العين هوندو هو. اقامت الصلوات سندن خاص صفت هئي، نماز ۾ خشوع خضوع ۽ خوف الاهي جي ڪري ڪين گهڻو ڪري استغراقي حالت ايتريقدر تہ طاري ٿي ويندي هئي، جو ماسوا الله تعاليٰ کان بالڪل فارغ ٿي ويندا هئا. نماز جا آداب ۽ تعديل ارڪان سندن ڏسي صلواة الصحابہ ياد اچي ويندي هئي. پاڻ تهجد جا سخت پابند ۽ عامل هئا، جنهن ۾ غالباً ٽي سيپاره قرآن مجيد جا تلاوت ڪندا هئا پاڻ هميشہ باوضو رهندا هئا. اجابة الدعا ۾ بہ بيمثال هئا. پاڻ ٽي ڀيرا باران نماز پڙهيائون، تہ ڪڪر ظاهر ٿيا ۽ مينهن وسڻ شروع ٿي ويو سڪرات واري وٽ پهچندا هئا تہ خدا تعاليٰ جي فضل سان بيمار جي زبان کلي پوندي هئي ۽ هو شهادت جو ڪلمو پڙهندي جان بحق تسليم ڪندو هو.

ڪين علم حديث سان خاص محبت هوندي هئي، سندن مسلڪ حنفي هو مگر عملاً ڪوشش ڪندا هئا تہ اهڙي طريقي تي عمل ڀيرا ٿجي جو اختلاف کان علحدو هجي. علم جي تعظيم ۽ تڪريم سندن زندگيءَ جو خاص مقصد هو. اهل ممات کي نيڪيءَ سان ياد ڪندا هئا، قبرن جي زيارت ۽ انهن کي ختمي ڏيڻ جا قائل هئا. بدعت جي سخت خلاف هوندا هئا.

سندن روحاني تعلق فقير فيض محمد لوڙهي واري سان هو. توڪل، زهد، حب الله ۽ حب رسول اڪرم ﷺ سندن صحبت مان ظاهر ۽ آشڪار هو. پاڻ سن 1324هہ ۾ حج بيت الله کان مشرف ٿيا ۽ ڇهہ مهينا عرب ۾ رهي ڪري اتي جي بزرگن ۽ مشائخ حضرات سان ملاقاتون ڪندا رهيا. انهيءَ نيڪ سفر ۾ بہ حاجين جي رهبري ڪندا رهيا.

شاگرد:

سندن شاگردن جو تعداد تمام گهڻو آهي. اٽڪل 45 ورهيہ درس ڏنائون، انهن شاگردن مان فارغ التحصيل متبحر عالم هيٺ ڏجن ٿا: (1) مولوي شفيع محمد مسجدي تعلقو ميهڙ (هي صاحب گويا هڪ سلسلي جو مالڪ، فقيہ، اديب، شاعر، صاحب فتويٰ ۽ علم خطابت جو ماهر ۽ ڄاڻو هو)، (2) مولوي محمد صالح بروهي ڪراچي (هي صاحب هڪ عمدو واعظ ۽ محدث هو)، (3) مولوي حبيب الله قاضي لس ٻيلو (4) مولوي حافظ محمد ڪامل ڳوٺ سنهڙي، (5) مولوي عبدالڪريم ڳوٺ گهنهڙ (6) مولوي گل محمد، ترائي (7) مولوي محمد امين تعلقو قمبر (8) مولوي پير محمد تعلقو قمبر (9) مولوي عبدالعزيز، سندن ڳوٺائي، (10) مولوي خوش محمد ميرو خان، (11) مولوي عبدالڪريم ڪور سليمان (12) سندن برادر عزيز مولوي عطا محمد (13) هي راقم الحروف.

پاڻ نمونيا جي مرض ۾ مبتلا ٿيا. راقم الحروف سان سندن خاص الفت هئي، ان ڪري مون وٽ ڳوٺ پيڙي چانڊئي ۾ اچي رهيا. رحلت کان هڪ هفتو اڳي مون وٽ مولوي حميدالله انڙ کي پڳ ٻڌاياڻون ۽ انهيءَ دستاربندي جي موقعي تي هڪ طويل تقرير علم جي فضيلت ۾ ڪياڻون. ضعف حالي ۾ بہ نماز جي پابندي ڪيائون. وفات کان هڪ ڏينهن اڳ ۾ ڳوٺ ويا ۽ مان بہ ساڻن ويم. تاريخ 10 محرم 1361هہ ۾ فوت ٿيا ۽ وصيت موجب مون نماز جنازه پڙهائي. کين 3 پٽ آهن. جيڪي سندن پيري ۾ ڄاوا هئا. سندن وفات تي مولانا دين محمد "اديب" فيروز شاهي 47 بيتن تي مشتمل قصيديہ ميريہ چيو هو. (مولانا غلام رسول پيڙي چانڊئي وارا م. س. ن)

مولانا نوراحمد قريشي پيرائي مولانا جي استادن مولانا فيض محمد بجاءِ مولانا يار محمد پيرائي ٻڌايو. (عبدالوهاب چاچڙ)

اسان جا وڏا اصل ناڙي جي پاسي جا آهن. ڪجهہ ڏڪر جي ڪري ڪجهہ جابلو وحشين جي ڦرن ڪري ڇڏي آيا. اڳي بہ اسان جا وڏا سال ۾ ڪجهہ ڏينهن هن ڳوٺ ۾ ڪمائڻ لاءِ رهي ويندا هئا. اسان جو ڏاڏو محمد هاشم نيڪ ۽ ملا ماڻهو هو هتي ماڻهن کي دعا ڏاڳو ڏيندو هو هن ڳوٺ جو چڱو مڙس راضي ڳورڙ جنهن جي نالي ڳوٺ آهي. ان ملا محمد هاشم کي

هتي جاءِ ڏني، بزرگ مولانا جن مير محمد جن ننيڙا هئا، اسڪول مان ڪجهہ سنڌي پڙهيا. هتي تر ۾ ڪن عالمن وٽ پڙهيا. هڪ ڏينهن مدرسي ويڃڻ تي والد صاحب ناراض ٿي وڙهڻ لاءِ ڪيڊ پگو مولانا جن ڀڄي ويا تہ وري نہ موٽيا، ڪيئي سال گذري ويا. سنڌن والده فراق ۾ روئي روئي تقريباً بينائي وڃائي ويٺي. هڪ ڏينهن اسان جي ڏاڏي خواب لڌو اسر جو گهر واري کي خوشخبري ڏنائين تہ خوش ٿيءُ جو تنهنجو پٽ جيئرو آهي ۽ وڏو عالم ٿي ايندو پر تون ۽ مان ان کي ڏسي نہ سگهنداسين، مان ڏسان پيو تہ هڪ ڏيئو آهي جيڪو سرندو سرندو اسان جي گهر ۾ آيو ۽ وڏي روشني ٿي وئي، ٿيو بہ ايئن. ڏاڏو ۽ ڏاڏي فوت ٿي ويا. ان کان پوءِ ڏاڏي جو ڀاءُ ڪمال الدين مولانا جي تلاش ڪندو رهيو. هندستان جا مدرسا ڳوليندو وڃي ديوبند نڪتو. مولانا ان زماني ۾ مختلف هنڌن تان پڙهي ۽ دارالعلوم ديوبند مان فارغ ٿي اتي پڙهائيندا هئا ۽ پاڻ کي عبدالقادر بلوچ چوائيندا هئا. هن وڃي اتي پڇا ڪئي. چيائون مير محمد بلوچ ڪونهي البت انهن آرن پارن وارو عبدالقادر بلوچ آهي، جيڪو هن وقت باغ ۾ پڙهائي رهيو آهي. هي اتي ويو هن کي نہ سڃاتائين پڇا ڪرڻ تي هڪ ٻئي سان ڀاڪر پاتائون. خبر ڪيائينس تہ تنهنجو پيءُ ۽ ماءُ فوت ٿي ويا آهن ۽ هلڻ لاءِ زور رکيائينس، نيٺ هن استادن کي خدا جا واسطا وڌا تہ توهان مولانا کي چئو تہ هلي، پوءِ گڏجي آيا هتي آيا تہ علم جو درياءُ وهي پيو، پري پري جا طالب وٽن پڙهڻ ايندا هئا.

بابا سائين جن جي حضرت امروٽيؒ سان ۽ پير تراب علي شاهہ سان ڀائپي هوندي هئي، پير تراب علي شاهہ بابا جن وٽ پڙهيو بہ هو. لاڙڪاڻي واري خلافت ڪانفرنس جي موقعي تي لاڙڪاڻو ماڻهن سان صفا ڀرجي ويو. مولانا امروٽيؒ ۽ مولانا نورنگي بگيءَ ۾ گڏ ويٺا هجن ان بگيءَ کي جلوس جي شڪل ۾ ماڻهو ڇڪيندا پيا اچن. مان ننڍو هوس ۽ بابا سان گڏ ويٺو هوس. پير تراب علي شاهہ ۽ مجاهد اعظم مسٽر جان محمد خان جوڻيجو بگيءَ جي اڳ ۾ پيا هلن. بزرگ امروٽي کي وڏو جلال هوندو هو. ناراض ٿيندا هئا تہ باه وانگر ڳاڙها ٿي ويندا هئا، اکيون بہ لال ٿي وينديون هيون ۽ غصي ۾ سونهاري جا وار بہ ڪڙا ٿي ويندا هئا. مولانا نورنگي قد جا هلڪا ۽ بدن جا بہ هلڪا هئا، مولانا امروٽي قداور هئا. حضرت امروٽي وانگر اسان جا بزرگ بہ مستجاب الدعوات هيا سنڌن

عمل سچو قرآن مان هو. سنت جا پورا متبع هئا حق گو ۽ متوڪل علي الله هئا، ماڻهن کي نيڪي تي هلائڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪندا هئا. گهر ۾ اچڻ لاءِ اڳ ۾ دروازي تي کنگهه کڙڪو ڪري چند منٽ ترسي پوءِ گهر ۾ ايندا هئا ۽ سلام چوندا هئا ۽ خير و عافيت پڇي نماز جي وقت ۾ پڇندا هئا تہ نماز پڙهي اٿو. مولانا جن جي منهن ۾ وڏو جلال رکيل هو ڪنهن ڪاموري يا وڏيري کي همت نہ ٿيندي جو ڪجهہ ڪڇي سگهي.

سڪرات مهل مولانا خوش محمد ميرو خاني اچي پهتا جيڪي سندن شاگرد هئا. مولانا جن جي سيني مبارڪ تي ڪچي سر رکيل هئي، تيمم ڪري اشارن سان نماز پڙهي اکيون کوليائون. فرمايائون مولوي خوش محمد اچي وئين، هن چيو هائو سائين، چيائون اوهان ڏنو تہ مان نماز صحيح پڙهي؟ چيائون هائو. مولوي صاحب کي چيائين سر پري ڪر، پوءِ تي پيرا ڪلمہ طيب ۽ ڪلمہ شهادت پڙهي چيائون اوهان قيامت ڏينهن شاهدي ڏيندا تہ مان نماز پڙهي ۽ ڪلمو پڙهيو پوءِ هي وصيت فرمايائون منهنجي قبر کي زيارت گاهہ نہ بڻائجو قبر تي پڙ نہ وجهجو. گٽ کان وڌيڪ نہ ڪجو نہ تہ قيامت ۾ اوهان جوابدار ٿيندئو (2) مرڻ کان پوءِ صبر ڪجو ۽ روئجو رڙ جو نہ (3) منهنجي مصلي ۽ تعليم جي ڪم کي نہ ڇڏجو. خدا تي توڪل رکجو در در نہ پنجو. چگو هاڻي السلام عليڪم بس ايتري ۾ روح پرواز ڪري ويو.

مولانا جن کي ماڻهن وس ڪيا تہ مريد ڪريو مگر پاڻ انڪار ڪيائون. فرمايائون ان ۾ منهنجي نفس جو نقصان آهي، پنهنجي ذات جا ڪافي ماڻهو پڙهايا سندن ٽيئي پٽ، سندن ياءُ مولوي عطا محمد جاگيراڻي جيڪو پوءِ ساڻن گڏ پڙهائيندو هو اهو سڄو علم مولانا جن وٽ پڙهيو. مولانا عبدالڪريم جاگيراڻي بزرگن وٽ پڙهي پوءِ گنهڙ ۾ وڃي پڙهايائين ۽ اتي ئي رهيو. مولوي عبدالعزيز جاگيراڻي مولانا جن وٽ پڙهي پوءِ اتي ئي سندن خدمت ۾ رهي پڙهائيندو رهيو پوءِ جامع مسجد لاڙڪاڻو ۾ پڙهائيندو هو ۽ اتي ئي فوت ٿيو. (مولانا سراج الدين وڏو پٽ مولانا مرحوم)

مولوي سراج الدين مولوي محمد وٽ ۽ پوءِ پنهنجي والد ماجد وٽ پڙهيو عالم ٿيو وڌيڪ نہ پڙهي سگهيو. پاڻ ڪٽڪ موحد ۽ دين تي پوري طرح ڪاربند آهي سندس هڪ پٽ محمد هاشم فوت ٿي ويو آهي، ان کي اولاد آهي ۽ ٻيو بہ صاحب اولاد آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا غلام محمد جاگيراڻي رحہ

مولانا نورنگي جو ٻيو نمبر پٽ پارسي مولوي محمد ڪامل سنهڙي واري وٽ پڙهيو (اهو مولوي صاحب اکين کان وڃائل هو ۽ انهيءَ حال ۾ پڙهيو هو تمام ماهر عالم هو) ڪجهہ عربي مولانا خوش محمد ميرو خاني وٽ ۽ ڪجهہ پنهنجي والد ماجد وٽ پڙهيو پوءِ مولانا جن کيس دارالعلوم ديوبند موڪليو جتي چار پنج سال دوره حديث مولانا حاجي عزيز احمد وارن سان گڏ پڙهي موٽي آيو ۽ پنهنجي والد صاحب جي مدرسي ۾ سندن خدمت ۾ رهي پڙهائڻ لڳو. بزرگن جي وفات بعد مدرسي کي چڱي اوج تي رکيائين پر اوچتو کيس تنخواه تي پڙهائڻ جو شوق جاڳيو جنهن ڪري ضلعي نواب شاهہ ۾ شاهن جي مدرسي ۾ پڙهايائين. لاڙڪاڻي ضلعي جي بہ مختلف هنڌن تي پڙهايائين ۽ 1998ع جي لڳ ڀڳ اڌ رنگ جي عارضي ۾ فوت ٿي ويا. پنيان ٽي پٽ ڇڏيائين جن مان مولوي سعيد احمد مولانا عبدالڪريم ڪورائي وٽ پڙهي فارغ ٿيو ۽ هيئنر حيدرآباد ۾ سرڪاري نوڪري ڪري رهيو آهي. (مولانا سراج الدين برادر ڪلان)

حافظ قاري نور احمد جاگيراڻي رحہ

مولانا نورنگي جو ٽيون نمبر پٽ والد صاحب وٽ ڪجهہ پڙهي پوءِ مولانا جي حڪم سان ياءُ سان گڏ دارالعلوم ديو بند ويو ۽ اتي مولانا قاري محمد طيب کان چند سال قرآن پڙهي موٽي آيو. والد صاحب جي زندگي ۾ سندن خدمت ۾ پاڙيندو رهيو پر سندن وفات بعد تعليم ترڪ ڪري ڇڏيائين ۽ آزاد گذاريائين. حيدرآباد مائٽن وٽ ويو تہ طبيعت بگڙي وئي ۽ رمضان المبارڪ 1400هہ ۾ فوت ٿيو. سندن جسم خاڪي کڻي آيا ۽ پنهنجي خاندان سان گڏ مدفون ٿيو. کيس بہ پٽ آهن جن مان منظور احمد ماستر آهي.

ياد رهي تہ هن تر ۾ جاگيراڻين مان چاليهارو کن ڳوٺ آهن جيڪي اصل ۾ قادرپور ۽ جمال ڳوٺ جي جيلاني سادات جا مريد آهن.

(مولانا سراج الدين برادر ڪلان)

مولوي غلام رسول تونيو رحہ

مولوي غلام رسول ولد علي بخش تونيو ابڙا برادري جو هڪ فرد هو. سندن ولادت تاريخ 6 ربيع الاول 1319ھ ۾ ڳوٺ بکر تولي ۾ ٿي. اهو ڳوٺ ديهہ ڏگهو مهر تعلقي ميرو خان ضلعي لاڙڪاڻي (هينئر قمبر شهدادڪوٽ ضلعو) ۾ هن وقت ويران آهي.

مولوي صاحب ابتدائي تعليم ڳوٺ فاضل خان مهيسر جي ملان مدرسي ۾ ورتي ۽ ان کان پوءِ سوات ۽ لاهور ۾ عربي ۽ فارسي جي تعليم مڪمل ڪيائون. مولوي عطا محمد خان سندس استادن مان هو. مولوي احمد علي مهيسر ۽ مولوي قمرالدين مهيسر وغيره سندس شاگردن مان آهن. امرالفڪر صاحب جي ڪوشش سان شهداد ڪوٽ ۾ هڪ مدرسو قائم ٿيو هو جو هن وقت بہ موجود آهي. مولوي صاحب جي همعصرن ۾ محمد علي خان مهيسر جهڙا نيڪ مرد شامل هئا.

مولوي غلام رسول عجيب وصفن جو صاحب هو. ننڍي هوندي ڏينهن جو مدرسي ۾ تعليم پرائيندو هو ۽ موڪل مهل گهر اچي پنهنجي والدين جي خدمت چاڪريءَ ۾ وقت گذاريندو هو. مرحوم جي مسلسل ڪوشش سان ڳوٺ بکر مهيسر ۾ ٻن هنڌن تي اسلامي مدرسا قائم ٿيا. مگر افسوس اهو آهي جو مولوي صاحب جي وفات کان پوءِ ڦٽي ويا.

مولوي صاحب جو قد پورو پنو رنگ جو پورو ۽ گفتگو جو پڪو هو. مرحوم جي گفتگو ۾ ايترو تہ اثر هو جو سنگدل کان سنگدل انسان جي دل ۾ هن جي گفتگو ٻڌڻ کان پوءِ نرمي ٿي ويندي هئي.

مولوي غلام رسول اسلام ۽ اسلامي روايات جو قائل هو. هن ڪيترن اهڙن ئي اهڙن هنڌن مسجدون تعمير ڪرايون جتي وحشي انسان رهندا هئا ۽ جن کي الله ۽ رسول جي ذات پات جي ڪابہ خبر نہ هوندي هئي. نڪي

نماز روزو ۽ نڪي اسلامي ڳالهين کان واقف هئا. چناچہ مولوي صاحب ڳوٺ نئين قلهڙي، ڳوٺ بکر مهيسر ۽ ڳوٺ مير محمد ٿوٽي وغيره ۾ مسجدون قائم ڪرائي اتي اسلامي وعظ جي ذريعي گمراھ انسانن کي خدا جي راھ تي آڻڻ جي ڪوشش ڪئي.

مولوي صاحب اگرچہ غريب انسان هو مگر هن انهيءَ حالت ۾ وڏا خرچ برداشت ڪري دور دراز ملڪن مان عربي ۽ فارسي جي تعليم حاصل ڪئي ۽ سندن وفات 1359ھ ۾ ڳوٺ بکر مهيسر تعلقي ميروخان ۾ ٿي.

(خدا بخش ڏوتيو ۾ س ن)

مولانا عبدالرحمان ڏامراهو رحہ

مولانا عبدالرحمان جن جي والد بزرگوار جو اسم عنايت الله، ذات ٻنوهر ۽ پاڙو ڏامراھ آهي. سندن خاندان صدين کان وٺي ڳوٺ ڏامراھ تعلقي لاڙڪاڻي ۾ مقيم آهي. مولانا صاحب جا وڏا ميرن جي صاحبيءَ ۾ حڪومت جي ڪن مکيہ عهدن تي فائز هئا. مرحوم خير محمد ڏامراهو ميرن جي حڪومت ۾ مختيارڪار هو. سندن والد وچولي طبقي جو زميندار ۽ آبادگار هو. مولانا عبدالرحمان ڳوٺ ڏامراھ ۾ 18 رجب 1268ھ هن دنيا ۾ جلوه افروز ٿيو هو.

جيئن تہ مولانا صاحب جي والد شريف کي عارب جي تڏي سان شوق هو تنهن ڪري مولانا جي ننڍپڻ واري عرصي ۾ تعليم ڏانهن ڪو خاص طرح توجہ ڪو نہ ڏنو ويو ۽ کين کيتيءَ جي ڪم سان لاتو ويو. مولانا صاحب جو چوڻ هو تہ "اسان ٻارنهن ورهين کن جي عمر تائين فقط کيتيءَ جو ڪم پئي ڪيو مگر پوءِ والد بزرگوار ڪن دوستن جي چوڻ سبب مون کي ان وقت جي مشهور مدرسہ مولانا عبدالله بنگل ديرائي وٽ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليو". مولانا صاحب جن اتي فارسيءَ جي مڪمل تعليم حاصل ڪئي. ان بعد عربي تعليم جو فيض گهوٽڪيءَ ۾ مولانا قمر الدين صاحب وٽ حاصل ڪيائون. آخر طور ديني سند همايون شريف ۾ مولانا عبدالغفور مرحوم وٽ حاصل ڪيائون. تنهن کان بعد مدرسي جو ڪم

پنهنجي ڳوٺ ڏامراهن ۾ شروع ڪيائون. جتي سوين شاگرد ديني فيض حاصل ڪري ڪمائيت جي درجي کي پهتا. جن ۾ مکيه هيءَ آهن: مولانا محمد حسن جوهيءَ وارو مولوي محمد صالح دادوءَ وارو مولوي حاجي حافظ احمد يار حاڪن درگاهه ملان ڪاٻَتيار، مولانا خوش محمد ميروخاني، مولانا خليفو فتح محمد ڏامراهن وارو وغيره. ان بعد مرحوم مولانا عبدالرحمان کي بلوچستان جا مکيه جرڳي جي سردارن ڪوئٽا ۾ گهرايو ۽ کين ديني فتوائن لاءِ جرڳي ۾ مقرر ڪيو ويو. مگر هن درويش ۽ آزاد خيال بزرگ کي اتي اطمينان حاصل ڪو نه ٿيو ۽ سنئت ئي حضرت پير سائين پاڳاري سيد شاهه مردان شاهه جي خدمت ۾ پير پاڳاري جي ڳوٺ وڃي حاضر ٿيا. اتي مولانا صاحب جي حوالي ديني فيصلن ۽ عنوانن جو ڪم هو. يعني کين درگاهه پاران مفتي مقرر ڪيو ويو مٿن حضرت پير پاڳاري سائين جن جو وڏو راضپو هو. مولانا مرحوم 15 سال کن اتي گذاريا ۽ پير صاحب جن جي وفات بعد وري پنهنجي وطن ڏامراهن ڏانهن واپس ٿيو. ۽ نهايت تيزيءَ سان تدريس جو ڪم شروع ڪري ڏنائون. انهيءَ عرصي ۾ ڳوٺ جي جامع مسجد نئين سر تعمير ڪرايائون. ۽ ان سان اتر ۾ لڳو لڳ هڪ حجرو ٺهرايائون. جنهن ۾ تدريس جو ڪم ڪندا هئا. مسجد سان لڳ ڏکڻ ۾ هڪ ميدان ڇڏيل آهي جنهن ۾ هينئر پاڻ مدفون آهن. انهيءَ عرصي ۾ ديني تصنيفات جو ڪم به شروع ڪري ڏنائون. آزاديءَ جي خاص علمبردارن ۾ هجڻ ڪري وڏ ۾ وڏ اذيتون به سنائين، خلافت تحريڪ جي سلسلي ۾ حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽيؒ، پير رشدالله شاهه رئيس المهاجرين جان محمد خان جوڻيجو مولانا عبدالڪريم "آزاد"، مولانا عبيدالله سنڌي ۽ مولانا عبدالڪريم درس جهڙن مجاهدن سان گڏ هو. 2 شوال 1357هه مطابق 7 مارچ 1938ع تي راهه رباني ورتائون.

پير صاحب جو ڪافي مطالعو هو پاڻ ڪجهه وقت لاءِ "الرشد" نالي رسالو به ڪڍيائون. مٿس سندس سهري ۽ استاد عمدت العلماءَ حضرت مولانا غلام صديق ميمڻ شهدادڪوٽي (1842ع ـ 1905ع) اختر علي شاهه ساڪن ميمڻ محله لاڙڪاڻي واري ۽ مولانا ابوالڪلام "آزاد" جو وڏو اثر رهيو. سادو پهريندڙ سادو کائيندڙ ۽ غريبن جو يار هو. (ميمڻ عبدالغفور سنڌي)

پير تراب علي شاهه بن سيد عبدالله شاهه بن عبدالقادر شاهه بن تجر ڏٽي سيد صبغة الله شاهه اول بن حضرت روضي ڏٽي محمد راشدؒ خلافت

تحريڪ واري زماني ۾ پير تراب علي شاهه ۽ شيخ السنڌ حضرت مولانا تاج محمود امروٽي ﷫ هن تحريڪ جا سنڌ ۾ بانيڪار هئا. هن پير صاحب جي تدبر، تقرير توڙي تحرير کان امام الهند حضرت مولانا ابوالڪلام آزاد گهڻي قدر متاثر هيو ۽ حڪيم اجمل خان ته خاص ڪري سندس مداح ۽ دوست هيو. مرحوم جو وڏو ڪتب خانه آهي جنهن ۾ سوين قسم جا نادر علمي مخطوط محفوظ آهن. مختلف طبي ڪتابن کان علاوه قانون شيخ جي شرح قريشي مڪمل هن ڪتب خاني ۾ موجود آهي. مرحوم پوئيان به فرزند ڇڏيا سندس پٽ مولانا حڪيم پير عبدالقادر شاهه جو انتقال 8 آڪٽوبر 1962ع ڌاري ٿيو. (سنڌ جي طبي تاريخ) پير تراب علي شاهه خان ۾ هڪ عاليشان مدرسو به قائم ڪيو هو جنهن ۾ چوٽيءَ جي عالمن پڙهايو.

مولانا عبدالڪريم ڪورائي بلوچ عرف کهاڙو رحه

حضرت مولانا کهاڙو ﷫ جا وڏا اصل ۾ ڊيره اسماعيل خان جا وينل هيا، پوءِ اتان نقل مڪاني ڪري ٻاڳ ناڙي ۾ اچي وينا وري اتان منتقل ٿي ڪري ٽنڊو مستي خان ضلعي خيرپور ۾ اچي وينا. اتان منتقل ٿي جيڪب آباد شهر ۾ اچي وينا. حضرت جن جا وڏا ڇهن پيڙهين تائين ملا جي لقب سان مشهور هيا. سندن ولادت جيڪب آباد شهر ۾ ٿي سندن والد جو نالو ملا ڀانڊي خان ڪورائي بلوچ هيو. جيڪو اصل ۾ جڳهن جو رازو هو ۽ بعد ۾ جيڪب صاحب جي وقت جڳهن جي ٺيڪيداري ڪندو رهيو.

مولانا جن سنڌي ۽ ڪجهه انگريزي تائين جيڪب آباد شهر ۾ ۽ فارسي جي قديمي روايات موجب بهار گلزار ڪليد مثنوي، سڪندرنامه بهار دانش تحفة الامت تائين اتي ئي مڪمل ڪيائون ۽ عربي جي تعليم به جيڪب آباد شهر ۾ ئي ڪندا رهيا ليڪن افسوس جو تڪميل کان اڳ ۾ ئي سندن والد گرامي هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا. ان ڪري مولانا کي امور خانه داري سان تعليم ۾ رڪاوٽون پيون ۽ جيڪب آباد ۾ پراڻي فوجداري

واري مسجد ۾ امامت جا فرائض سرانجام ڏيندا رهيا ۽ تبليغ جو ڪم بہ تعليم دوران ئي ڪندا رهيا ۽ حضرت مولانا امروٽيؒ سان جيڪب آباد ۾ تعليم دوران بيعت ڪئي هئائون، پاڻ جيڪب آباد ۾ سڪونت پذير هيا سندن آبائي جاءِ تي ئي رهندا هيا.

تنهن کان بعد وڏيري حاجي امام بخش اوڊو مرحوم (محمد پوري) حضرت امروٽي کان هڪ مبلغ ۽ پيش امام جي گهر ڪئي. تنهن تي حضرت امروٽي جن مولانا بمع عيال محمدپور اوڊو ڏانهن روانو ڪيو ۽ حاجي امام بخش کي وصيت ڪندي فرمايائون تہ هي مولانا عبدالڪريم منهنجو پٽ اٿيئي هن جو خيال ڪجانءِ بهرحال حڪم مطابق پنهنجي تعليم بہ حضرت مولانا محمد صالح شيخ کي اتي رهائي پوري ڪيائون. محمد پور اوڊو ۾ تبليغ جو ڪم ڪندا رهيا ۽ تبليغ سان گڏ فارسي جي تعليم بہ ڏيندا رهيا. پڙهائي جي دوران ٻاهريان مسافر طالب علم 30_35 هوندا هيا ۽ جمعي جي ڏينهن مولانا جي تقرير لاءِ محمدپور ۾ ڏهن ٻارهن ميلن جي اردگرد جا ماڻهو گڏ ٿيندا هئا حتيٰ ڪ انهن لاءِ ننگر جو خصوصي انتظام ڪيو ويندو هو.

مولانا جن حضرت امروٽيؒ سان جيڪب آباد جي تعليمي دور ۾ ئي مريدي وارو تعلق رکيو هو پوءِ مولانا جن محمد پور اوڊو مان امروٽ شريف حضرت امروٽي جي زيارت لاءِ پيادل گهٽ ۾ گهٽ بہ پيرا مهيني ۾ ويندا هيا، ڪجهہ وقت کان پوءِ حضرت امروٽيؒ جي حڪم سان هڪ گهوڙي ورتائون، امروٽ شريف ان گهوڙيءَ تي ويندا هيا ۽ دستور مطابق رمضان شريف جي آخري جمعي تي امروٽ شريف ۾ هڪ عظيم الشان جلسو ٿيندو هيو جنهن ۾ پري پري جا علماءَ ڪرام، سڀ خليفا حاضر ٿيندا هئا ۽ اڪثر جماعت هن متبرڪ موقعي تي حاضر ٿيندي هئي.

هڪ دفعي حضرت مولانا کهاڙوؒ جن جي اچڻ ۾ ڪجهہ دير ٿي وئي تنهن تي حضرت امروٽيؒ ان تر جي ماڻهن کان پڇندا رهيا تہ پٽ مولانا عبدالڪريم آيو آهي؟ انهن عرض ڪيو تہ قبلہ سائين مولانا جن هن وقت تائين نہ آيا آهن.

جيئن مولانا کهاڙو امروٽ شريف پهتو تہ حضرت امروٽيؒ کيس خرقہ (1) ٽوپي مبارڪ (2) عصا مبارڪ (3) جبہ مبارڪ (4) تسبيح مبارڪ ڏني.

حضرت جن وعظ و تبليغ سان گڏ هزارين ماڻهن کي تصوف جي

سلسلي ۾ منسلڪ ڪندا رهيا. هر جلسي ۾ سوين ماڻهو بيعت ڪندا هيا ۽ درگاهه تي گهٽ ۾ گهٽ 25 ـ 30 فقير هر وقت رهندا هيا. مهمانن جو اندازو به دائماً 30 ڪن هوندو هو. سلوڪ ۾ مبتدي متوسط منتهي هر طبقي جا فقير موجود هوندا هئا. سندن خليفن مان فقير غلام حسين مهر، فقير داد محمد ۽ فقير فضل محمد سرفهرست آهن منتهي سلوڪ ۾ به اڪثر موجود هئا.

مولانا کهاڙو ﷫ حضرت امروٽي ﷫ سان هر تحريڪ ۾ خادم ۽ شريڪ حال رهيو. واهن ۾ آيل مسجدن جي بچاءَ واري تحريڪ ۾ ڪفن بردوش رهيا ۽ تحريڪ خلافت ۾ خوب تبليغ وعظ ڪندا رهيا ۽ انگريزن خلاف ڀرپور تقريرون سنڌ ۽ بلوچستان ۾ ڪندا رهيا.

حضرت مولانا وڏيرن جي مخالفت سبب محمدپور کي ڇڏي بحڪم حضرت اعليٰ امروٽي ﷫ جي بکو سيال تعلقه شهدادڪوٽ ۾ وڃي ويٺا ۽ اها جماعت به حضرت امروٽي ﷫ جي هئي ۽ اتي درس و تدريس ۽ تبليغ جو سلسلو جاري رکيائون. سيالن جي زندگي دوران مولانا کهاڙي جي ڇوٽون نمبر اهليه دنيا مان لاڏاڻو ڪري وئي، ۽ اتي نئين شادي فقير الهه آندو سيال جي نياڻيءَ سان حضرت امروٽي ﷫ جي صلاح و مشوري سان ٿي.

18 سالن جي زندگي بکو سيال ۾ بسر ڪيائون آخرڪار اتان به پنهنجي سهري جي عدم موافقت ڪري سيالن مان نقل مڪاني ڪري ڳڙهي خدا بخش ڀٽو پرسان ڪوٽ الاهي بخش پٺه تعلقي رتي ديري ۾ اچي ويٺا ۽ ڪجهه عرصو ڪوٽ پٺه ۾ رهڻ کان پوءِ مرحوم سيد گُنڊل ولد عبدالله شاهه بخاري جي اصرار تي گوري ڀوڙ تعلقه شڪارپور ۾ وڃي ويٺا ۽ گوري ڀوڙ مان به سواريءَ جي مشقت سبب ساڳئي ڪوٽ الاهي بخش پٺه ۾ ويٺا. (گوري ڀوڙ جي دوران موجوده عبدالله شاهه جائو سندن نالو عبدالله شاهه به حضرت مولانا کهاڙي رکيو.)

تقرير ۾ حق جو ڪلمه ۽ خدا جل جلاله جي احڪامن کي کولي کولي صاف بيان ڪندا هئا. حتيٰ ڪه حضرت امروٽي﷫ کي برحق چئي ڏنائون. هڪ ماڻهو مولانا کان ناس جو مسئلو پڇيو ته نڪ يا وات سان ڏيڻ ۾ ڇا فرق؟ مولانا جن حضرت امروٽي﷫ جي خدمت ۾ هئا. ان سائل جو مطلب هو ته حضرت امروٽي﷫ به نڪ ۾ ڏيندا آهن تنهن تي مولانا صاحب وراڻيو ته ڪرپڻي جهڙي نڪ ۾ تهڙي وات ۾. توڙي جو منهنجو مرشد هجي تنهن تي حضرت امروٽي﷫ فرمايس ته پٽ خدا جي رحمت

هجئي تون حق جو ڪلمہ چيو آهي ۽ انهيءَ ڪري تنهنجو نالو کهاڙو آهي. انهيءَ ڪري انهيءَ ڏينهن کان ئي سندن تخلص کهاڙو بڻجي ويو اهڙا ماڻهو تمام گهڻا آهن.

پاڻ ڪاتب بہ هئا تہ مصنف پڻ، سندن تصنيفون آهن: معراج المومنين سنڌي لکي ڇپرايائون (جنهن ۾ نماز جا مسئلا لکيل هيا) اعمال قرآني جو سنڌي ۾ ترجمو بہ پنهنجي معمولات وظائف جي اضافي سان لکي ڇپرايائون. اصلاح الاخلاق (رد بدعت) سنڌي ۾ لکڻ شروع ڪيائون پر ان کي پورو نہ ڪري سگهيا ۽ سندس هٿ لکيل قرآن پاڪ جو هڪ قلمي نسخو بہ موجود آهي، ٽن پارن جو سنڌي ۾ ترجمو لکيائين ۽ ٻن پارن جو اردو ۾. حصن حصين ۽ حزب البحر بہ پنهنجي قلم سان لکيائون. زليخا ڪتاب کي سنڌي نظم جو جامو پهرايائون. اردو ۽ سرائڪي ۾ ڪتاب جو منظوم ترجمو شروع ڪيو هئائون پر اهي بيئي نامڪمل آهن. پاڻ وڏي پائي جا شاعر هئا، سندن هر قسم جو شعر موجود آهي. مولانا جن وعظ سان گڏ مدرس بہ هئا، پنهنجي مدرسي جي تعليم لاءِ مولانا نورالحق شيخ کي رکيو هئائون ۽ ان جو معاون بہ هو. مولانا نورالحق حضرت امروٽي ﷫ جي هٿ تي مسلمان ٿيو ۽ حضرت امروٽي جو پيارو هو ان نسبت کي ڳنڍيندي مولانا کهاڙي پنهنجي وڏي نياڻي شيخ صاحب جي عقد ۾ ڏني، مولانا جي قربانين ۽ جهاد جون کهڙيون ڳالهيون ڪجن. جيڪب آباد شهر ۾ حضرت امروٽي ﷫ جي دور ۾ مولانا عبدالوهاب ڪولاچي جي پٽ هڪڙي پنهنجي هندو دوست کي مسلمان ڪيو تنهن تي هندن حسد پاران مولانا جي پٽ کي اغوا ڪري ماڙي تان ڪيرايو ۽ هو وڃي پنهنجي رب سان مليو. تنهن تي مولانا صاحب بخاري مسجد ۾ جلسہ عام کي خطاب ڪندي مسلمانن کي جوش ايماني ڏياريو. عبدالرحمان ۽ چند ٻين مسلمانن گڏجي هندن تي حملو ڪيو ۽ چند هندن کي ماري وڌائون جنهن جي ڪري ڪيس گرفتار ڪري جيل ۾ رکيو ويو. آخر مولانا کي قصور ثابت نہ ٿيڻ ڪري رها ڪيو ويو پر جج صاحب شرط وڌو تہ 2 سال زبان بندي سان رهو. مولانا بلا خوف جي جج کي جواب ڏنو تہ امر بالمعروف و نهي عن المنڪر کان زبان بند نہ رهندي، بالآخر ساڳي طرح بخاري مسجد ۾ ئي مسلمانن جمع نماز جي موقعي تي انتظام ڪيو ۽ ان ۾ خوب ڇوه ڇنڊيائين، لاڙڪاڻي جي گندي

بازار ۾ ويچي وعظ ڪيائون جنهن جي اثر ۾ اچي ٻن عورتن توبه ڪئي ۽ انهن کي انهيءَ وقت ئي پرڻايو ويو.

مولانا جن 75 ورهيه عمر ۾ فوت ٿيا. مولانا هڪ ٻئي پٺيان 5 شاديون ڪيون، ٽيون نمبر اهليه مان به جاڙا پٽ رحمت الله ۽ ڪرم الله هيا. اهي ٻئي ستن سالن جي عمر ۾ هڪڙو هڪ ڏينهن ۽ ٻيو ٻي ڏينهن فوت ٿيو. چوٿين نمبر مان ست نياڻيون ۽ هڪ پٽ حافظ مولوي رشيد احمد ٿيو. جيڪو ڪوٽ پٺه ۾ وڏن جي جاءِ ۾ مسجد آباد ڪيون ويٺو آهي. پنجين اهليه مان به نياڻيون به پٽ ميان خليل احمد مرحوم جيڪو 15 سالن جي عمر ۾ نانگ جي ڏنگڻ سبب فوت ٿيو ۽ ميان نوراحمد جيڪو پرائمري ماستر آهي.

(مولوي حافظ رشيد احمد بن مولانا مرحوم)

حضرت مولانا علامه خوش محمد ميرو خاني رحه

سندن ولادت 1306هه ۾ ميرو خان ۾ ٿي. اصل وڏا ناڙي جا هئا. پوءِ سندن ڏاڏو واحد بخش ڏنگ شهر لڳ شهدادڪوٽ ۾ آيا اتان ميروخان ۾ آيا.

مولانا جن ابتدائي تعليم شهر جي آخوند صاحب وٽ ۽ پارسي ميان نيڪ محمد ميرو خاني ڪان حاصل ڪيائون. اسڪول ۾ 6 درجا به پڙهيا هئا پوءِ مولوي دين محمد ٻنيءَ چانديه واري وٽ پڙهيا ان ڪان پوءِ مولانا مير محمد نورنگي وٽ ڪجهه وقت پڙهيا پوءِ گهوٽڪي ۾ مولانا محمد اسماعيل پٺه وٽ پڙهڻ ويا. اتي نورمحمد انيڙسان گڏ پڙهندا هئا، ان ڪان پوءِ مدرسه پليڏنه آباد (بلوچستان) ۾ غلام رسول شيخ وٽ پڙهيا، اتي مولانا عبدالحڪيم سڏاين وارو به گڏ پڙهندو هو دستاربندي به اتي ڪيائون 27 رمضان المبارڪ 1333هه ۾ اتي پڙهڻ دوران به پڙهائيندا رهيا طالب علم سندن ڏاڍا شائق هوندا هئا.

پوءِ پنهنجي ڳوٺ ۾ اچي پڙهائڻ شروع ڪيو. هڪ سال ڪان پوءِ حضرت امروٽي ﷫ جي حڪم سان شهر اهير لڳ ٻُنيءَ ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون، جو اهي سندن گڏ هئا به ٽي سال اتي تعليم ڏنائون، تنهن ڪان پوءِ ساڳيو ميروخان ۾ اچي تعليم ڏنائون. ڪجهه وقت تعليم ڏيڻ ڪان پوءِ تقريباً 1353هه ۾ قرآن پاڪ جي دوره تفسير حضرت مولانا احمد علي

لاهوري رحمه الله وٽ ويا، چند مهينن جو دورو رکيل هو، امتحان ڏيئي پهرين پوزيشن حاصل ڪيائون. مولانا لاهوري سندس ڏاڍو خيال رکندا هئا ۽ واندڪائي ۾ ساڻن اچي ويهندا هئا. موڪلاڻي تي ريلوي اسٽيشن تائين ڇڏي آيا، مولانا اتي فرمايو مون کي ڏاڍي خوشي ٿي آهي ته هڪ سنڌي عالم ۽ مرشد پائي پهرين پوزيشن حاصل ڪئي آهي. انعام ۾ کين ڪتاب به مليا هئا، سندن تعلق حضرت مولانا سيد تاج محمود امروٽي رحمه الله سان هو ۽ انهن جي بيعت ڪئي هئائون. تحريڪ خلافت ۾ سندن دست راست هئا. هڪ پيري حضرت امروٽي درگاهه ۾ وينا هئا، مولانا ميروخاني ۽ ٻيا همعصر عالم به هئا. مولانا امروٽي رحمه الله هڪ آيت پيش ڪئي لعمرک انهم لفي سکرتهم يعمهون. لعمرک انهم هڪ عالم کي مضمون مليو. لفي سڪرتهم ٻئي کي مليو ۽ يعمهون مولانا ميروخاني کي مليو. پهرين عالم اٿي تقرير ڪئي ۽ پنهنجي مضمون کان ٽپي هليو (هر هڪ لاءِ ٽائيم رکيل هو) ٻي عالم هڪل ڪئي ته خبردار منهنجي مضمون ۾ دخل نه ڏي، ٻيو عالم اٿيو ۽ پنهنجي مضمون کان ٽپي ڳالهائڻ لڳو مولانا ميروخاني به ان کي هڪل ڪئي ته پرائي مضمون ۾ وڃين ٿو. حضرت مولانا امروٽي فرمايو ابا! ڇڏينس ته پلي ڳالهائي، تنهن کان پوءِ مولانا ميروخاني عمه جي لفظ تي ڏيڍ ڪلاڪ تقرير ڪئي. فراغت بعد مولانا امروٽي جن اٿي کين ڀاڪر پائي پيشاني تي چمي ڏني ۽ فرمايائون ته تو جهڙا پٽ ڇڏي ڪوئي مري وڃي ته ان کي ڏک نه ڪرڻ گهرجي ته مان مران ٿو.

تعليم سان گڏ اعلاءَ ڪلمة الله لاءِ به ڪافي جدوجهد ڪيائون، ڪنهن به وقت ڪابه خلاف اسلام ڳالهه ڏسندا هئا ته لٺ ڪٺي ڪمر ڪشي هلندا هئا. سندن جماعت به ڪيڏ لڳي پوندي هئي، ان خلاف شروع ڪم کي هٽائي پوءِ آرام ڪندا هئا. اصلاح خاطر ننڍين ننڍين شهرن ۾ ماڻهن کي وڃي تبليغ ڪندا هئا. تبليغ لاءِ هڪ انجمن محمديه ٺاهيائون. جيڪا سندن فوت ٿيڻ کان پوءِ به لاڙڪاڻي جهڙي مرڪزي شهر ۾ اڄ تائين ڪم ڪري رهي آهي. هن وقت ان انجمن جو سرڪرده لاڙڪاڻي شهر لاءِ مولانا عبدالرشيد پيرزادو آهي جيڪو سرجوشي سان ڪم ڪري رهيو آهي. کين مذهب سان لڳاءُ ۽ دلچسپي ايتري قدر ته هئي جو دنيا جي ڪابه لالچ حق کان هٽائي نه سگهندي هئي. سندن تعلق جمعية علماءَ هند سان هو بمبئي

کان سنڌ جي جدا ٿيڻ وقت شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ سر شاهنواز ڀٽو جو اليڪشن ۾ مقابلو ٿيو. جمعية جي طرفان شيخ عبدالمجيد کي ٽڪيٽ ملي هئي، مسلم ليگ طرفان سر شاهنواز ڀٽو کي، سر ڀٽہ طرفان وڏيون وڏيون آڇون ٿيون تہ توهان جو سمورو عيال هوائي جهاز تي حج ڪري اچي يا اٺ هزار روپيا روڪ وٺو مگر اسان جي مدد ڪريو. مگر انهيءَ آڇ کي ٺڪرائي پنهنجي ضمير تي قائم رهيا ۽ فرمايائون عالمن جي جماعت حق تي هوندي آهي ان ڪري مان انهن کي ڇڏي نہ سگهندس. ڀٽو صاحب طرفان دنيا جي فراواني هئي ۽ ورڪ لاءِ سڀ سهولتون حاصل هيون مگر شيخ صاحب طرفان ڪابہ سهولت حاصل نہ هئي. مولانا جن پنهنجي گهران سواري ڪري ورڪ ڪئي، جنهن ۾ شيخ صاحب کٽيو ۽ سرشاهنواز هارائي ويو. انهيءَ هار سبب سنڌ ڇڏي جهوناڳڙه ۾ وڃي رهيو ۽ اتي جو وزيراعظم ٿيو. وري پاڪستان نهڻ تائين سندس نالو بہ ڪونہ ٻڌيو هو! ايوب خان جي دور کان ڪجهہ اڳ ۾ مسٽر ذوالفقار علي ڀٽو ساڻن ملڻ آيو ۽ چيائين توهان منهنجي بابي جا دشمن آهيو ۽ چاچي نواب نبي بخش خان جا دوست. مهرباني فرمائي مون سان دوستي جو رستو ڏاريو. حضرت مولانا جن جواب ڏنو تہ اسان جي ڪنهن سان بہ شخصي دوستي يا دشمني نہ هوندي آهي. اسان اصول وارا ماڻهو آهيون. جيڪو اسان جي اصول تي هلي اهو اسان جو دوست آهي. جيڪو اسان جي اصول سان لڙي اهو اسان جو دشمن آهي، جي تون اسان جي اصول تي هلندين تہ تون سان اسان جي دوستي آهي ۽ جيڪڏهن تون اسان جي اصولن سان لڙندين تہ اسان پنهنجي اصولن جا دوست رهنداسين.

جمعية علماءِ هند جا جلسا لاڙڪاڻي شهر ۾ مولانا مير محمد نورنگي ۽ مولانا خوش محمد جي ڪوشش سان ٿيا جنهن ۾ حضرت مولانا سيد حسين احمد مدني، مولانا سنڌي، مولانا حفظ الرحمان، مولانا مفتي ڪفايت الله، مولانا سيد سليمان، مولانا عبدالحنان، عطاءالله شاهہ بخاري اچي تقريرون ڪيون. ڪانگريسي هندن جي هٺن ۾ انگريزن اچي ويون جڏهن علماءَ جون قربانيون ڏنائون.

13 شوال 1355هہ ۾ حج ڪرڻ بہ ويا هئا. جزئي ڪشي ۾ ڪين ايتري مهارت هئي جو جنهن وقت جهاز ۾ سوار هئا اتي جيڪڏهن ڪي پنجابي

عالم ڪنهن مسئلي تي بحث ڪن ۽ هڪ ٻئي کي نہ مڃائي سگهن تہ هي چئي اٿندا هئا تہ هلو تہ مولانا صاحب کان پڇون. اهڙي طرح ڀڻاڻ عالم بہ بحث جو فيصلو مولانا کان ڪرائيندا هئا. حج ڪرڻ جي موقعي تي بہ سنڌ پنجاب سرحد جا عالم مولانا کان فتويٰ پڇندا هئا.

تعليم سان شغف ايترو هين جو سندن هٿ تي ساڍا 4 سؤ عالم دستاربندي ٿيا، سندن شاگرد سنڌ، بلوچستان، خراسان، خاران، ايران، افغانستان ۽ خود سعوديہ ۾ بہ موجود آهن. پڇاڙي حياتي تائين بہ تعليم سان شغف رهيو. هن وقت بہ سندس مدرسو هلي رهيو آهي جنهن ۾ ٽيهارو ڪن طالب علم عربي ۽ پارسي پڙهي رهيا آهن سندن گهر ۾ بہ شهر جون نياڻيون قرآن مجيد پڙهي رهيون آهن. هر سال 60 ڪن قرآن پاڪ پورو ڪري نڪرنديون آهن مدرسي ۾ هڪ عالم ويهاريل آهي جيڪو سنتي تعليم ڏيئي رهيو آهي.

سندن فرزند ميان يار محمد قمبر ۾ رهي ٿو ۽ اهو تاجر آهي ۽ سندن ٻيو فرزند مولوي حبيب الرحمان عالم ۽ حڪيم آهي ۽ مدرسي جو سرپرست آهي ۽ فارغ التحصيل ۾ عربي تعليم بہ ڏيندو آهي.

مشهور شاگرد:

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، مولانا عبدالعزيز ڀانڊوي، عبدالله چانڊيو، مولانا شاھہ محمد هڪڙو، مولانا علي انور تنيو، مولانا حڪيم نواز سيٺار، مولانا محمد نواز جمالي (اهي ٻئي شهدادڪوٽ ۾ رهن ٿا)، مولانا محمد بن مولانا مير محمد نورنگي، مولانا محمد اعتبار (ڳوٺ غلام محمد نزد) مولانا مظهرالدين انيڙ مولوي عبدالرئوف جاگيراڻي، سندن پٽ مولوي حبيب الله ۽ سندن ڀائيٽو مولوي حافظ عبدالقادر، سال ڇھہ مهينا پڙهي وڃڻ وارن جو تہ شمار ئي ڪونهي، پڙهڻ سان ايترو شغف هو جو پڇاڙي ۾ حڪيمن جهليو تہ نہ پڙهايو پر فرمايائون جيستري تائين جان آهي پيو پڙهائيندم سندن وفات 25 شوال 1396ھہ 20 آڪٽوبر 1976ع اربع ڏينهن بعد نماز صبح جو ٿي.

(حضرت مولانا حبيب الرحمان بن مولانا مرحوم)

مولانا جن مولانا عبيدالله سنڌي وٽ پير جهنڊي ۾ پڙهيو هئائون، عربي ڪتاب شروعات کان قطبي تائين مولانا عبدالله رتائي وٽ پڙهيا پوءِ بني ويا.

(مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي)

مولانا دين محمد ٻنوي رحہ

مولانا جي والد جو نالو ڳهٽو خان ۽ ذات جو چانڊيو بلوچ هو. مولانا جن جي نسب ۾ علم جي رونق ڪانہ هئي، مولانا جن ٻُني تعلقي ميرو خان ۾ تولد ٿيا.

مولانا صاحب جي والد کي پنهنجي اولاد پڙهائڻ جو خيال بالڪل ڪونہ هو، ليڪن جيئن جيئن مولانا جن وڏا ٿيندا ويا، تيئن تيئن کين خودبخود علم جو شوق وڌندو ٿي ويو. نتيجي طور مولانا جن پنهنجي سر پڙهڻ خاطر ڳوٺ ڇڏيو ۽ سندن ابتدائي تعليم پنهورن جي ڳوٺ تعلقي ميرو خان ۾ ٿي، ان کان پوءِ شهدادڪوٽ جي مشهور عالم ميان غلام صديق جي شاگرد خاص قاضي الله بخش جي شاگرديءَ ۾ رهيا، قاضي صاحب جن فارسي جي علم ۾ وڏو درڪ رکندا هئا. فارسي "دوايہ" بہ قاضي صاحب جن جو تاليف ڪيل آهي. فارسيءَ ۽ سنڌيءَ ۾ مهارت حاصل ڪرڻ کان پوءِ عربي جا ابتدائي ڪتاب شروع ڪيائون. موصوف تمام ذهين هوندا هئا، همعصر شاگرد کانئن سبقن جا گهمرا پڙهندا هئا. "ڪنز ڪافيہ" تي پهچڻ کان پوءِ تبرڪ لاءِ مولانا غلام صديق جن کان پڙهڻ شروع ڪيائون.

مولانا جن شاگرديءَ جي زماني ۾ ئي طبع جا سادا ۽ فقيراڻي خيال جا هوندا هئا، ٻين طالب علمن واري ناڪ نوڪ کي بلڪل پسند ڪونہ ڪندا هئا، ڪپڙا گهٽو ڪري سادا ڍڪيندا هئا.

شهدادڪوٽ جو مشهور رئيس خانبهادر پير بخش خان، ميان غلام صديق جن جو بيحد معتقد هو جڏهن سندن فرزند محمد بخش خان پڙهڻ لائق ٿيو تڏهن ميان صاحب جن کان استاد جي گهر ڪيائون. ميان صاحب جن مولانا دين محمد کي موزون سمجهيو ۽ حڪم ڪيائون تہ هو ڪامل جي ڳوٺ ۾ محمد بخش خان کي وڃي تعليم ڏي، استاد جي حڪم تي سر تسليم خم ڪندي، ڪامل جي ڳوٺ وڃي رهيا، ڪجهہ وقت کان پوءِ وري دوباره علم جي تحصيل جو خيال ٿين، بلڪ زباني چوڻ آهي تہ رئيسڪي ماني کائڻ ڪري منهنجي دل ۾ نفرت ۽ غرور پيدا ٿي ويو جنهن ڪري علم کان دوري ٿيندي ٿي ويئي، خيال ڪيم تہ جيڪڏهن اتي رهندس تہ حاصل

ڪيل علم بہ هٿان ويندو. اهوئي سبب هو جنهن ڪري مولانا جن وڏيڪ تعليم وٺڻ جو خيال رکيو. ان وقت سنڌ ۾ مشهور مدرسا، نوڙهي، همايون ۽ ابڙيجا هئا. موصوف پهريائين نوڙهي ۾، پوءِ ابڙن ۾ بعد ۾ همايون کان تعليم ورتي، آخرڪار تحصيل سيالڪوٽيءَ جا پويان ڪتاب پنگ ۾ مولانا نظر محمد پورا ڪيائون ۽ دستاربندي بہ اتي ئي ڪيائون.

مولانا جن دستاربندي ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي آبائي ڳوٺ بٺي تعلقي ميروخان ۾ 1312هہ ۾ اچي رهيا. ان وقت ماڻهو عالمن کان مانوس نہ هئا ڪنهن کي خبر ڪانہ هئي تہ هتي ڪو علم جي شمع روشن ٿي ويندي. پهريائين مدرسي جي جڳهہ ڪڪائين ٺهرايائون. سندن ننڍو ڀاءُ اميد علي ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺن ۽ وڏو ڀاءُ فقير محمد ايترو متاثر نہ ٿيو جنهن ڪري فقير محمد ايترو فيض ڪونہ ورتو جيترو اميد علي خان. اميد علي خان جا پٽ علم وارا پيدا ٿيا ۽ فقير محمد جو پٽ جاهل رهجي ويو. مولانا جن جي حلقہ درس ۾ سَون جي تعداد ۾ شاگرد اچڻ لڳا ۽ ڪيترا دستاربندي ڪري مبلغ الاسلام ثابت ٿيا. طالبن جي رهائش ۽ خوراڪ جو انتظام ڳوٺ مان مليل طعامن تي ٿيندو هو.

مولانا جن جي شاگردن مان ڪن جا نالا هي آهن: مولانا خوش محمد ميروخاني، مولانا فتح محمد سيلاني، مولانا عبدالڪريم بٺوي، مولانا نواب الدين چانڊيو علي انور تنيو. مولانا محمد ابراهيم چانڊيو (سندن فرزند)، مولانا فتح محمد چانڊيو حاجي محمود ”خادم“ لاڙڪاڻوي، حاجي محمد حسن چانڊيو ميان فقير محمد ڪاتب، حڪيم محمد عالم چانڊيو ۽ ٻيا بہ ڪيترا عالم ڪائنن فيضياب ٿيا.

مولانا جن جي زماني ۾ اگرچہ ڪيترا علماءَ خولت نشين هوندا هئا مگر مولانا جن حجري ۾ ويهڻ پسند ڪونہ ڪندا هئا. مولانا جو تعلق حريت پسند علماء ڪرام مان هو. جڏهن خلافت تحريڪ شروع ٿي تہ ان وقت بيباڪ ٿي تحريڪ ۾ حصو ورتائون ۽ گورنمينٽ کان جا گرانٽ ملندي هين ان تان دستبردار ٿيا.

مولانا جن شعر نہ چوندا هئا مگر عروض جي علم سان گهڻي دلچسپي رکندا هئا. سندن شاگردن مان حاجي محمد حسن ۽ حاجي محمود ”خادم“ لاڙڪاڻوي مشهور آهن. مولانا جن خوشخط بہ هئا، مولانا جن حج کان واپس

آيا تہ پنيءَ ۾ بلي ڳڙ نڪتو جيڪو جان ليوا ثابت ٿيو ۽ 4 بجي شام 2 جمادي الاول 1350هہ مطابق 15 سيپٽمبر 1931هہ وفات پاتائون. پنيان سندس فرزند مولوي محمد ابراهيم بُنيءَ ۾ رهي ٿو.

(حڪيم دين محمد بنوي م. س. ن)

مولانا جي ماٺتن مدرسي جي مخالفت ڪئي مگر مولانا جن اڏول ٿي بيٺا، مسجد جي تعمير لاءِ سرون وجهرايائون مگر سخت مينهن پوڻ سبب سڀ ضايع ٿي ويون. مولانا دعا گهري پر مينهن بند نہ ٿيو. مولانا چيو خدا بي پرواهہ آهي ڪو مسجد ٺاهي تہ چا ڪو مندر ٺاهي تہ چا، ان جي ربوبيت ۾ ڪوئي فرق نہ ايندو.

(حڪيم دين محمد پوٽو مولانا مرحوم)

مولانا محمد ابراهيم بنوي رحہ

مولانا محمد ابراهيم مولانا دين محمدؒ جا اڪلوتا فرزند آهن. سندن ولادت جولاءِ 1909ع ۾ ٿي. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪيائون، عربي ۽ فارسي جي تعليم جو آغاز پنهنجي والد بزرگوار کان ڪيائون مگر ڪين تعليم حاصل ڪرڻ ۾ سفر اختيار ڪرڻو پيو علي خان ۽ نورنگ جي مدرسن ۾ تعليم حاصل ڪيائون. مگر سندن طبيعت سفر جي متحمل ڪونہ ٿي سگهي جنهن ڪري گهڻو سفر ڪونہ ڪري سگهيا البت جڏهن محبوب تونيہ ۾ مولوي محمد اسماعيل قريشي تدريس جو ڪم شروع ڪيو تہ انهن وٽ باقي تعليم حاصل ڪيائون ۽ دستاربندي بہ اتان ئي ڪيائون. بعد ۾ پنهنجي والد بزرگوار جي مدرسي کي سنڀاليائون. جنهن مان مولانا عبدالقادر بلوچ، مولانا علي محمد سومرو، ميان بخشل خان ۽ حافظ قاري غلام رسول وغيره مدرسي مان فيضياب ٿيا، جيئن تہ مٿي ذڪر ڪري چڪو آهيان تہ سندن طبيعت ۽ مزاج سفر جو متحمل نہ هيو. جنهن ڪري سندن مزاج ۾ استقلال جو فقدان هو. اهوئي سبب آهي جو مولانا موصوف مستقل مزاجي سان پاڻ تدريس جو ڪم جاري رکي ڪونہ سگهيا. البت پنهنجي شاگرد حافظ قاري غلام رسول عباسي کي بعد ۾ مدرس جا فرائض سرانجام

ڏيڻ تي مامور ڪيائون، جنهن پنهنجي محنت، جفاڪشي ۽ حسن طريقي سان تدريس جو سلسلو جاري رکيو جنهن مان ڪافي حافظ القرآن پيدا ٿيا جن هاڻي مختلف ڳوٺن ۽ قصبن ۾ ڪيترائي مدرسا قائم ڪيا آهن.

حضرت مولانا صاحب جن کي الله پاڪ مبلغ جي بهترين صلاحيتن سان هو. پاڻ بهترين واعظ هيا ۽ پاڻ شيرين ڪلام ۽ سهڻي گفتار سان هزارين ماڻهن جون دليون موهي ڇڏيون. پنهنجي ڳوٺ ۾ هر ماهه جي پهرين جمعي تي جلسي جو اهتمام ڪندا رهيا جنهن ۾ علماءِ ڪرام ۽ نعت خوان ڪثير تعداد ۾ شرڪت ڪندا هئا. اهو سلسلو پندرهن ويهه سال جاري رکيائون. پاڻ گفتار جا مليح ۽ مزاح کي گهڻو پسند ڪندا هئا، سندن ڪچهرين ۾ دين و شريعت جي تعليم و تربيت هوندي هئي، جنهن مان جوان پوڙها سڀ شريڪ ٿيندا هئا ۽ جيڪو هڪ دفعو سندن ڪچهري ۾ ايندو هو يا مولانا جن سان جنهن کي ڪچهري ڪرڻ جو موقعو مليو ته اهو گرويده ٿي ويندو هو. پاڻ سياست ۾ ڀرپور حصو ورتائون سندن مدرسي ۾ دين و سياست جي گڏيل تعليم ۽ تربيت جو بندوبست هوندو هيو. پاڻ فرمائيندا هئا ته دين ۽ سياست کي الڳ ڪري نٿو سگهجي. تحريڪ خلافت ۾ نمايان حصو ورتائون ۽ مسجد منزل گاهه جي وقت جڏهن معاملو قرباني ڏيڻ تي پهتو ته پاڻ هر قرباني ڏيڻ لاءِ سکر پهتا مگر سندن رفيق مولانا عبدالڪريم گل جن کي جيل وڃڻ جي سعادت نصيب ٿي، مگر پاڻ افسوس ڪندا رهيا ته قدرت مون کي اها سعادت عطا نه ڪئي. مولانا جن جو مطالعو تمام وسيع هيو پاڻ ڪتابن پڙهڻ جا نهايت شوقين هئا، اڪثر سيد سليمان ندوي، حضرت مولانا سيد حسين احمد مدني جي ڪتابن ۽ تحريڪ اسلامي جي لٽريچر کي گهڻو پڙهندا ۽ پسند ڪندا هئا. اسلامي نظام جي نفاذ لاءِ ڏاڍي تڙپ ۽ بيقراري ۾ رهندا هئا، اڪثر فرمائيندا هئا ته الله پاڪ اسلامي نظام جي نفاذ جو صحيح معنيٰ ۾ مشاهدو اکين سان ڏيکاري سندن زندگي جي عظيم آرزو ۽ تمنا اها ئي هئي، پاڻ طبيعت جا سادا ۽ ويساهي ماڻهو هوندا هئا، جنهن ڪري مولانا صاحب کي مادي اعتبار سان پنهنجي ئي دوستن مان جن تي هو اعتبار ۽ ويساهه ڪندا رهيا، ڪافي نقصان برداشت ڪرڻا پيا، حضرت مولانا محمد ابراهيم صاحب جن هٿ جا سخي ۽ سخن جا پڪا هئا. جهڙا هٿن جا سخي هئا ته اهڙا وڙ جا به سخي

هوندا هئا. آخر 1398ھ حج بيت الله ادا فرمايائون ۽ ديار حبيب ۾ شعر چيائون. مولانا جن بهترين شاعر هئا سندن تخلص ”اثيم“ هو. سندن بياض راقم الحروف وٽ موجود آهي جنهن ۾ شعر جي هر صنف تي طبع آزمائي فرمائي اٿن. يعني مولود شريف، غزل، قطع، مرثيه، مناجات وغيره. آخر عمر ۾ کين بلڊپريشر تي پيو جنهن موذي مرض سبب 4 شعبان 1399ھ ۾ وفات پاتائون. پنيان ٽي پٽ اٿن هڪ راقم الحروف ۽ ٻه ننڍڙا زير تعليم آهن. پاڻ علماءِ ديوبند سان تعلقدار هئا.

(حڪيم دين محمد بن مولانا مرحوم)

حاجي احمد ملوي رحہ

مولوي حاجي احمد بن فضل محمد ابڙو اصل ڳوٺ ملا ابڙا لڳ لاڙڪاڻو. موحد، محدث، فقيہ، نقشبندي طريقي جو پير ۽ علم قرائت جو وڏو ماهر، صوفي متوڪل بزرگ هو. علومن جي تحصيل حيدرآباد ۾ مولوي محمد حسن وٽ ڪيائين ۽ پوءِ ساڳي انهيءَ مدرسي ۾ ورهين جا ورهيہ مدرس بہ ٿي رهيو. وٽس قاضي عنايت الله ۽ سندس پاءُ قاضي هدايت الله متعلوي ۽ مولانا سيد اسدالله شاھ ٽکڙائي علوم حاصل ڪيا. مولوي احمد صاحب ست دفعا حج پڙهيو ۽ شيخ عبدالغني مجددي شاگرد شاھ محمد اسحاق دهلوي ڪان صحاح ستہ جي اجازت حاصل ڪئي. هڪ دفعو حرمين مان قاهره جو سفر اختيار ڪيائين جتان هڪ ڪتب فروش ڪيس قرض طور فقط زباني اعتبار تي ڪيترا ڪتاب فروخت ڪري ڏنا. هن بزرگ پنهنجي قول جي برقرار رکڻ ۽ پرائي امانت ۽ قرض ادا ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ ڪتاب فروخت ڪري سمورو قرض مصر جي انهيءَ واپاري کي ادا ڪري ڏنو. مولوي صاحب مان راقم جو ڏٺل هو ۽ ساڻس ڪيترا دفعا ملاقاتون ٿيون، هو بيحد متقي، شريعت جو پابند ۽ دين جي ڳالهين ۾ ڏاڍو سخت هو. حيدرآباد ڇڏڻ ڪان پوءِ گهڻو وقت بلوچستان ۾ وڃي رهيو. منڙي ۾ هڪ مدرسو قائم ڪيائين ۽ ڪيترا ماڻهو مريد بہ ٿيا ۽ ان ڪان پوءِ وري پنهنجي وطن ۾ اچي رهيو ۽ اتي ڪيتيءَ جو ٽڪرو آباد ڪري ان مان گذران ڪندو رهندو هو پر ڪنهن کي بہ ڪڏهن سوال نہ ڪيائين.

1327هه اسان جي طالب علمي جو زمانو هو. ان وقت سندس شاگرد قاضي هدايت الله متعلوي جو هڪ ڪتاب ”ڪواڪب السعادت“ نالي ڇپجي حصن ۾ پڌرو ٿيو هو. جنهن ۾ حضرت امير معاويہ ﷛ جي شان ۾ گستاخي ٿيل هئي، جدا جدا علمائن ان تي اعتراض اٿاريا. انهن سيني ۾ مولانا احمد صاحب سڀ کان پيش پيش هو. ”تحفة اولي الباب في رد علي طاعن الاصحاب“ نالي هڪ رسالو مولوي صاحب جي نالي ڇپجي پڌرو ٿيو. جنهن ۾ حضرت معاويہ تي وارد ٿيل اعتراضن جا جواب ڏنا ويا ۽ قاضي صاحب لاءِ آخر ۾ تعزير جي لائق هجڻ جي فتويٰ جڙي وئي، قاضي هدايت الله ان جو جواب ”ردالهفوات“ لکي پنهنجو بچاءُ ڪيو. اهو رڳڙو هليو ٿي تہ قاضي صاحب فوت ٿيو ۽ اهو دور ختم ٿي ويو.

1339هه ۾ يورپ جي وڏي جنگ کان پوءِ ترڪي جي خلافت جو مسئلو ڇڙيو جنهن ۾ سنڌ جي مسلمانن حضرت مولانا تاج محمود امروٽي ﷫ جي قيادت ۾ هن تحريڪ کي پوري قوت سان هلايو تہ مولوي احمد بہ پوري جوش سان ان ۾ ورتو خلافت تحريڪ ختم ٿيڻ بعد گوشہ نشين ٿيو. تصوف ۾ گهڙي پيو، ڪٽڙ موحد هو. سفر جي حالت ۾ شڪارپور لڳ 1932ع ۾ وفات پاتائين. (تذڪره مشاهير سنڌ)

مولانا عبدالله بنگل ديرائي رحہ

هي بزرگ ڳوٺ باگڙجي تعلقي سکر ۾ 1277هه پيدا ٿيو اڃا هوش ئي نہ سنڀاليو هئائين تہ سندس والد آخوند عبدالرحيم وفات ڪري ويو ڇهن ورهين جي ڄمار ۾ اسڪول ۾ داخل ٿيو. پنجن درجن پوري ڪرڻ کان پوءِ عربي ۽ فارسي علومن جي تڪميل لاءِ ڳوٺ مان نڪتو. پوئتي فقط هڪ والده ۽ هڪ ڀاءُ هيس جن کي پنهنجي والد آخوند عبدالرحيم جي معتقدن جي سرپرستي ۾ حوالي ڪري مولانا محمد اسماعيل ابڙن واري وٽ علمن حاصل ڪرڻ ۾ مشغول ٿيو پوري همت ۽ استقلال سان اتي ئي هڪ استاد وٽ رهي سمورا ڪتاب ختم ڪري 1302هه ۾ علمي فضيلت جي دستاربندي ڪيائين. ان کان پوءِ الله تعاليٰ تي توڪل ڪيائين. ڳوٺ بنگل ديري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ مدرسو قائم ڪيائين. جنهن صورت ۾ ڪم خدا

ڪارڻ شروع ڪيو هئائين ته شهر جي زميندار ميان يار محمد سومري ۽ نيڪ مردن جي ساڻس همدردي رهي. شاگردن جي کاڌي پيتي جي ڪفالت شهر جا رهاڪو ڪندا رهيا. جن جو تعداد بعض حالتن ۾ هڪ سؤ کي به وڃي پهچندو هو ۽ هو بزرگ اڪيلي سر سيني جي پڙهائي کي منهن ڏيندو رهندو هو. برابر 40 سال تدريس جو ڪم ڪندا رهيا ۽ اٽڪل 32 عالم وٽائن فارغ التحصيل ٿي نڪتا. جن مان (1) مولانا مير محمد نورنگي، (2) مولوي عبدالڪريم ڪورائي، (3) مولوي غلام رسول لاشاري، (4) مولوي عبدالحليم پنڊائي، (5) مولوي عطا محمد بلوچستاني مشهور شاگرد آهن. آخر ڄمار ۾ پڙهائڻ ڪري تعليم جو شغل گهٽ ڪري ڇڏيائين ۽ فتويٰ ۽ تحرير نويسي جو ڪم آخر عمر تائين جاري رکندو آيو. بعض علمي معاملن تي مولانا همايوني ﷺ ۽ ڪن ٻين علمائن سان تحريري مناظرا ٿيندا رهيا.

1340هه (1920ع) ۾ جڏهن ملڪ ۾ خلافت هلچل شروع ٿي، تڏهن هي بزرگ هندن سان اتحاد ڪرڻ جو مخالف رهيو. هڪ دفعو ”جمعية علماءِ سنڌ“ جي ڪانفرنس ۾ حجتون ۽ دليل به پيش ڪيائين ته هندن کي ياءُ سڏڻ ناجائز آهي، مگر جڏهن ٻڌايو ويو ته قرآن شريف ۾ پيغمبرن پنهنجي ڪافر قوم کي ياءُ ڪري سڏيو آهي پوءِ هندن کي ياءُ سڏڻ ۾ ڪهڙو حرج آهي؟ ته پوءِ خاموش ٿيو ۽ قبول ڪيائين. مولوي عبدالله صاحب حضرت مولانا تاج محمود امروٽي ﷺ صاحب واري جو ڏاڍو معتقد هوندو هو ۽ وٽن هميشه ايندو ويندو هو ۽ بزرگ امروٽ وارا به سندن ڏاڍي عزت ۽ احترام ڪندا هئا.

هو تمام سادي طبيعت جو ۽ عابد شب زنده دار ۽ روزانه بلا ناغي قرآن شريف جي هڪ منزل جي تلاوت ڪندڙ هو. چون ٿا ته هڪ دفعي سندن ننڍو نينگر بيمار هو هن ٻاهر قرآن شريف جي تلاوت وٺي ڪئي، گهران ماڻهو آيس ته ٻارڙي جي سڪرات واري حالت آهي، اوهان اندر اچو! پر منزل پوري ڪرڻ کان اڳ نه ويو ۽ ٻارڙو فوت ٿي ويو. هن بزرگ ٻه دفعا حج به پڙهيو. طب جي علم جو وڏو ماهر هو.

تحفة الحڪماءَ نالي طب اڪبر فارسي جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري ڇپرايائين جو هن وقت سنڌ جي طبيبن لاءِ ڏاڍو ڪارآمد ثابت ٿيو آهي.

جامع اوراق فقير (وفائي) جي، مولوي صاحب سان هڪ ٻه دفعا ملاقات ٿي هئي، قد جو درمياني حنائي ڏاڙهي ۽ سفيد گول پڳ سر تي هوندي هيس،

قديم وضع جو ساده مزاج عالم سگورو هو.

20 اپريل 1932ع (1350ھ) جي پنهنجي ڳوٺ بنگلديري ۾ وفات ڪري هميشہ واري جهان ۾ وڃي آرامي ٿيو. (تذڪره مشاهير سنڌ از وفائي ﷫)

مولانا جن ڪجهہ وقت مولانا عبدالله نوناري رتائي کان بہ پڙهيا هئا. مولانا سان علماءِ جو مناظرو ٿيو صغير جي طلاق تي، مقابلي ۾ ڪثير علماءِ هئا ۽ مولانا پنهنجي شاگرد مولوي لطف الله سان گڏ مقابلي ۾ آيو. ڪنهن چيس اوهان هيترن جو مقابلو ڪيئن ڪندا تہ فرمايائون هيڏانهن هڪ مزار (شينهن) هوڏانهن لک هزار نيٺ هليا ويا ۽ مولانا جن ترسي طلاق ڏياري پوءِ ويا.

مولانا بنگل ديريائي جي شاگردن مان مولانا لطف الله ولد نور محمد عباسي پنجو ديرو وارو 120 ورهيہ عمر ۾ حال حيات لاڙڪاڻي جي رحمت پور محلي ۾ مقيم آهي، اصل لب دريا ضلع خيرپور جي گهمرن جي شهر جو آهي. مولانا غلام رسول (تعلقہ قمبر) مولانا نور محمد عادلپوري وٽ پڙهيو. سهارنپور ۾ مولانا حبيب الرحمان ۽ مولانا عبدالله بنگل ديرائي وٽ پڙهيو ۽ اتي ئي دستاربندي ڪيائين. اهل تشيع جي آزار کان لڏي لاڙڪاڻو ضلع جي آگاهمن ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائين. پوءِ پنجوديرو ۾ آيو ۽ اتي ئي مستقل درس هلايائين. وڏي عمر ۾ پڙهڻ شروع ڪيو. هتان مولانا غلام محمد ملڪاڻي سان بيعت هيس ان جي وفات بعد ميان عبدالرحمان ملاڪاتيار واري سان بيعت ڪيائين ان جي وفات بعد حضرت هاليجوي ﷫ سان تعلق رکيائين ڪجهہ تصنيف بہ اٿس ۽ حڪمت جي فن کان بہ واقف آهي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالله پيرائي رحہ

حضرت مولانا عبدالله ولد مولانا محمد ڪامل ولد مولانا مفتي محمد قريشي صديقي ﷫ ولادت تقريباً 1267ھ ۾ ٿي ۽ وفات 1343ھ ۾ ٿي.

پاڻ ڇهن سٽن ورهين جا هئا تہ سندن جدامجد فوت ٿي ويا. پاڻ اجا ٻڪريون چاريندا هئا، ڪين ايترو ياد هو تہ ماڻهو تعزيت لاءِ ايندا هئا ۽ انهن

لاءِ چيلا کهندا هئا. ابتدائي فارسي تعليم پنهنجي والد ماجد رحمة الله عليه وٽ حاصل ڪيائون. گهرو ڪم جي گهڻائي ڪري ڪين مولانا نورمحمد شهدادڪوٽي ڏانهن تعليم لاءِ موڪليو ويو. 13. 14 سالہ عمر ۾ لالورائنڪ جي هڪ فقير سان گڏي موڪليائون جيڪو سال ۾ هڪ ڀيرو شهدادڪوٽ ويندو هو. مولانا جن وٽ ۽ موٽي رات ٻير شريف ۾ رهندا هئا روانگي وقت والده ماجده ڪجهہ پيسا ڳنڍ ۾ ٻڌي ڏنا. مولانا محمد ڪامل کي ڳنڍ ۾ پئسن جو هجڻ معلوم ٿيو تہ پاڻ اهليہ صاحبہ کي چنيپائون ۽ فرمايائون تہ ٻار کي ڪارڻ ٿي گهرين. مولانا نورمحمد شهدادڪوٽي جو ٻير شريف جي بزرگن سان گهرو تعلق هو. ان کي معلوم ٿيو تہ مولوي محمد حسن ڪنبڙيءَ واري کي ڇيائون مولوي زاده کان پارسي جو امتحان تہ وٺ. ان امتحان وٺي ڇيو مولوي زاده کي پارسي نہ ٿي اچي پوءِ ان کي پارسي شروع ڪرايائون. مولانا جن مولوي زاده سان ڏاڍو پيار ڪندا هئا. مانيءَ جي تنگي هوندي هئي ڪيس مولانا جن پنهنجي ڪاڏي مان ڏيندا هئا. 10. 11 سال اتي پڙهيا ان زماني ۾ مولانا غلام صديق ننيڊرو هو ۽ پارسي پڙهندو هو. مولانا محمد حسن ۽ مولانا عبدالله ان جو دور ۾ سبق ٻڌندا هئا. مولانا محمد حسن ڪنبڙيءَ واري مولانا عبدالله کي چيو تہ هاڻي تون مون سان گڏجي هل. مولانا چيو مان استادن کان اجازت ڪونہ وٺندم. مولانا محمد حسن اجازت ورتي. مولانا جن ساڻس گڏجي آيا. اتي ڪتابن جو مطالعو بہ ڪندا رهيا. مولانا سان حيدرآباد تائين گڏ آيا. بہ دفعا علم ڪيدي پوءِ وريا. مولانا محمد حسن سان گڏ گهڻو بي تڪلف هئا. مولانا جن کي پنهنجي دوست ۽ استاد مولانا محمد حسن وٽ ڪنبڙيءَ ۾ خليفہ ڪري چوندا هئا. مولانا محمد حسن سان حيدرآباد تائين 10_11 سال گڏ رهيا پڙهيا ۽ پڙهايائون. پوءِ موٽي اچي پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهائڻ لڳا. وقت جا ماهر استاد ليکيا ويندا هئا. فقهي جزئيات تي وڏي دسترس هين پڇاڙي عمر ۾ نظر ڪمزور ٿي وئي تہ پنهنجي پٽ مولانا محمد عالم کي چوندا هئا تہ پٽ فلاڻو حاشيہ تہ پڙهہ. اهو شروع ڪندو هو تہ چوندو هوس بس پوءِ سڄي عبارت ياد ٻڌائي ويندا هئا.

اولاد:

هڪ پٽ مولانا محمد عالم ۽ هڪ نياڻي ٿي. (نوراحمد قريشي ٻيرائي)

مولانا محمد عالم رحہ

محمد عالم مولانا عبدالله جا اڪيلا فرزند هئا، سمورو علم پنهنجي والد ماجد وٽ پڙهيا ۽ ڪجهہ مولانا ڪريم داد وٽ بہ پڙهيا. پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهائيندا رهيا. سندن فرزند ارشد حضرت مولانا عبدالڪريم قريشي جن بہ ڪانئس فارسي پڙهيا هئا. پارسي اهڙي پڙهيائون جو سموريون گردانون، مفردات ياد هوندا هئا. ست پيرا تہ گلستان کي دهرائي پڙهيائون.

اولاد:

حضرت مولانا عبدالڪريم قريشي خليفہ مجاز حضرت هاليجوي دين جي عظيم خدمت سرانجام ڏيئي رهيا آهن. (نور احمد ڀيرائي)

مولانا عبدالڪريم قريشي رحہ

حضرت مولانا عبدالڪريم قريشيؒ جيد عالم، زاهد ۽ پرهيزگار هئا، پاڻ سموري زندگي دين، جي خدمت ڪندا رهيا. ڀير شريف ۾ علم عرفان جا واهڙ وهائيندا رهيا. سندس علمي شهرت ڏيهان ڏيهہ مشهور هئي. سائين عبدالڪريم قريشي بہ هيءُ جهان ڇڏي حقيقي مالڪ سان وڃي مليا. سندس پونئر ڀير شريف ۾ سندس مدرسو سنڀالي رهيا آهن. (عبدالوهاب جروار)

ميان فقير محمد ڪاتب رحہ

ميان فقير محمد ولد غلام نبي تونيہ ڀير شريف جو وينل هو. 1306هہ ڌاري تونيہ تعلقي قمبر علي خان ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪري عربي، فارسي پڙهڻ لاءِ ڳوٺ نورنگ تعلقہ قمبر واري مدرسي ۾ ويو فارسي

جي تعليم حاصل ڪري عربي پڙهڻ شروع ڪيائين پر گهرو مجبورين سبب وڏيڪ عربي تہ نہ پڙهي سگهيو مدرسي کان جڏهن ڳوٺ واپس آيو تڏهن ہہ سال کن پنهنجي ڳوٺ پير جي پرسان قرآن شريف جي تعليم ڏنائين پر پوءِ سٺن اکرن هئڻ سبب قلمي قرآن شريف لکڻ شروع ڪيائين پنهنجي عمر ۾ جملہ 9 قرآن پاڪ جا نسخا لکيائين جنهن مان هڪ غيبي خان وارن کي هديہ ۾ ڏنائين ۽ بيو خيرپور جوسو ضلعي لاڙڪاڻي جي اسراڻ زميندارن جي طلب تي کين هديہ ڏنائين ۽ هڪ نسخہ ڳوٺ بيڙو چانديہ ضلعي لاڙڪاڻي جي وڏيري الاهي بخش چانديو کي هديہ طور ڏنائين ۽ هڪ نسخو سندن پوئين وٽ محفوظ آهي شايد اهو سندس آخري نسخو آهي جنهن جي آخر ۾هي بيت لکيل هو:

روز محشر هر کسے در دست گيرد نامہ،
من نيز حاضر مي شوم قرآن باشد در بغل۔

ان بعد هي الفاظ اٿس *کتبہ فقير محمد تونيہ ابن مرحوم مغفور غلام نبي ساکن بير مؤرخ 24 رمضان المبارک1378ھ*

سندن خوشخطي لاءِ مشهور آهي تہ پاڪستان ٺهڻ کان اڳ هڪ خوشخط درخواست لکي ان وقت جي لاڙڪاڻي جي ايگزيڪيوٽو انجنيئر سولنگي صاحب وٽ کڻي ويو جنهن ۾ زمين جي پاڻيءَ جي پيچ لاءِ گهر ڪئي وئي هئي سولنگي صاحب درخواست کان ڏاڍو متاثر ٿيو ۽ هڪدم کيس سندس مطلوب آرڊر ڪڍي پوليس ساڻ ڏئي ان آرڊر تي عمل ڪرايائين.

ميان فقير محمد مرحوم تاريخ 15 شعبان 1381ھ تي 75 ورهيہ جي عمر ۾ وفات ڪيائين.

مرحوم ڪتابن سان گڏ رازڪي ڪم جو بہ سچو ڄاڻو هو ۽ تهجد گذار پرهيزگار هيو ايڏي عمر هوندي بہ مرحوم جي نظر ايتري چٽي هئي جو عينڪ جو احتياج ڪونہ هيس.

(مولوي محمد قاسم سومرو ۔ سيدو باغ)

مولوي پير محمد جوڻاين وارو:

اصل پيرزاده آهن ان جو پٽ محمد صديق ۽ سندن پاٽيچو حافظ مولوي شاهہ محمد پنهنجي شهر جا مفتي هئا. سچو علم پاڻ ۾ مولانا حسن الله

پاتائي وٽ پڙهيا. وڏو ڪتب خانہ اٿس پٽو صاحب انهن جو معتقد هو انهن وٽ ويندو هو ڪتبہ خانہ گهريائين پر نہ ڏنائون پنج ڇهہ سال اڳ ۾ فوت ٿيو.

مولوي فيض محمد ٻرڙو:

وينل ڳوٺ گل ٻرڙو (جاگير جي قريب تعلقہ واره). رهڙه شريف (تعلقہ ميهڙ) ۾ مولوي غلام عمر وٽ پڙهيو پوءِ پنهنجي ڳوٺ ۾ اچي پڙهاياائين. 1335هہ ڌاري فوت ٿي ويو. مان ان جي پٽ کي پڙهائڻ اوڏانهن ويو هوم.

مولوي عبدالعزيز شاهہ:

مولوي عبدالعزيز شاهہ خاراني مڪراني ڪندو ۾ پڙهائيندو هو ۽ اتي ئي وفات پاتائين. ان جا شاگرد مولوي محمد عظيم پٽہ. مولوي عبدالرئوف ابڙو مولوي محمد موسيٰ ابڙو (ڪندو جو). مولوي ولي محمد ابڙو جنهن مختلف مدرسن ۾ پڙهايو. 1915ع جي لڳ ڀڳ فوت ٿيو. اهو مولانا ڪريم داد جو شاگرد هو. واره جو مولوي گل محمد ڪهاوڙ چڱو عالم هو. ان جو پٽ مولوي محمد حسن اخبار الحنيف جو ايڊيٽر هو. اهو مولوي عبداللطيف شاهہ جاني جي بند وٽ پڙهيو. اهو پاڻ مولانا همايوني وٽ پڙهيو ۽ ان جو پٽ حڪيم عبدالحق شاهہ اهو بہ پنهنجي پيءُ کان پڙهيو. اهي ٻيئي پيءُ پٽ وڏا مفتي هئا.

مولوي هدايت الله تنيو:

چڱو مدرس هو اهو بہ پاٽ ۾ پڙهيو. شهر ۾ پڙهائيندو هو. 10. 12 سال اڳ ۾ فوت ٿيو.

مولوي عطا محمد سومرو:

منهنجو شاگرد ۽ مولوي هدايت الله جو بہ شاگرد هو. 6. 7 سال اڳ فوت ٿيو.

مولوي نظام الدين ڪلهوڙو:

مولوي پيرمحمد جو شاگرد هو. پنهنجي گهر ۾ پڙهائيندو هو 3 ورهيہ اڳ فوت ٿيو (انهن ستن ئي عالمن جو احوال مولانا محمد عظيم شيدا ٻڌايو پهريان 4 تعلقي واره ۽ آخري 3 تعلقي نصير آباد جا هئا.)

محمد عثمان چاڪي رحه

لاڙڪاڻي جو لعل، حاجي محمد عثمان ولد حاجي محمد سهتل چاڪي وڏو عالم ۽ درويش ٿي گذريو آهي، سندس ولادت 18 صفرالمظفر 1292هه مطابق 8 فيبروري 1875ع تي ٿي، سندس جدامجد عربستان کان آيل هئا. پاڻ علم جي تحصيل ۾ ابتدائي درس پنهنجي ڏاڏي حاجي احمد وٽان ورتائين. پوءِ باقي تعليم سنڌ جي مختلف مدرسن مان حاصل ڪندي آخر "مدرسه صديقيه شهدادڪوٽ" مان عمدة العلماءَ غلام صديق ميڪڻ رحمة الله عليه (1844_ 1918ع) جن وٽان عربي ۽ فارسي جي تعليم پوري ڪري دستار فضيلت ٻڌائين. پاڻ پڪو سني مسلمان هو. سندس وعظ ۾ نصيحت عام هئي، سندس لاءِ اهو پڻ چوڻ ۾ اچي ٿو ته هنن پيرين پيادو ست حج ڪيا هئا. پنهنجي ٻيڙي ماءُ کي نوڪريءَ ۾ مٿي تي کڻي هڪ حج به ڪرايو هئائين.

سندس وفات جمعي رات 12 شوال 1337هه مطابق 3 جولاءِ 1918ع تي لاڙڪاڻه ۾ ٿي، سندس مزار شاهي بازار جي منهن ۾ لوهرن جي مسجد لڳ آهي. (عبدالغفور سنڌي)

حضرت مولانا عبدالڪريم ڪورائي رحه

مولانا عبدالڪريم ڪورائي جن اصل آباد پنڌ لڳ پاڳاري پنڌ تعلقي رتيديري جا ويٺل هئا. قرآن پاڪ پنهنجي مامي آخوند عبدالوهاب وٽ پڙهيا جيڪو چڱو عالم هو. پارسي مولانا محمد صالح آباد پنڌ واري وٽ پڙهيا. جيڪو درويش ۽ اهل دل عالم هو. صرف مولانا آخوند بنگل ديرائي وٽ پڙهي هداية النحو ۽ قدوري تائين ابتدائي عربي تعليم مولانا مير نورنگي کان حاصل ڪيائون. پوءِ سومراڻي شريف ۾ مولانا عبدالقادر وٽ 4 سال پڙهيا. جامي ۽ شرح قادريه تائين ۽ منطق جا هيٺيان ڪتاب اتي پڙهيا. پوءِ مولانا قمر الدين انيڙ وٽ ڳوٺ فقير شمس الدين ۾ پڙهڻ ويا. باقي سمورو علم اتي پڙهي دستاربندي ڪيائون. علم ميراث مولانا عبدالعليم وٽ ملتان ۾ پڙهڻ ويا ۽ نحو جي مشهور استاد مولانا فضل الله ديره غازي خان واري وٽ دوباره عبدالغفور به

پڙهيا. فراغت کان پوءِ محرابپور ۾ جمالين جي مدرسي ۾ پڙهائڻ وينا. گهوٽڪي جا پير مولانا کي جامع مسجد واري مدرسي ۾ پڙهائڻ لاءِ وٺي آيا. ڇهه مهينا کن اتي رهيا پر غذا جي عدم موافقت سبب وري محراب پور موٽي آيا. گهوٽڪي ۾ رهڻ دوران سندن هم استاد مولانا نور محمد چاچڙ ڪنڊي وارو ڪيترا پيرا مولانا سان ملڻ آيو. مولانا چاچڙ پاڻ به متبحر عالم هو. خلافت تحريڪ جي زماني ۾ پير تراب علي شاهه ۽ مولانا نورنگي ٻنهي مولانا کي چيو ته اوهان قمبر علي خان جي پسگردائي ۾ ڪور سليمان جي مدرسي ۾ اچي پڙهايو. مولانا جن ڪور ۾ آيا ۽ اتي تمام گهڻو زمانو پڙهاياٿون. پڙهائي ۾ تمام گهڻي محنت ۽ دلچسپي وٺندا هئا. فنون ۾ وڏو درڪ هين. مولانا نور محمد چاچڙ جهڙا عالم گهوٽڪي کان ڪهي ڪور ۾ اچي پنهنجي هم استاد عالم کان ڏکيا مسئلا حل ڪرائيندا هئا. مولانا چاچڙ به پيرا ڪور ۾ آيو هڪ پيري دور مصادرة جو هڪ بحث حل ڪرائڻ لاءِ مولانا ڪورائي وٽ آيو. مون پڇيومانس ته مولانا! اوهان جو استاد مولانا قمرالدين جو اتي آهي. فرماياٿون اهو چڙي ٿو وڃي. مولانا جن اقرار ڪيو ته مولانا قمرالدين جي اسان شاگردن مان مولانا ڪورائي فائق آهي. مون مولانا محمد اسماعيل ٻٽي جو نالو ڪنيو. فرماياٿون اهو متن تي قابو آهي، وڏيڪ تقرير ڪرڻ ۾ مولانا ڪورائي زور آهي. مولانا نورمحمد مون کي ڏاڍو پيارو گهرندو هو. مولانا نورمحمد اسان جي استاد مولانا ڪورائي کان اڳي پڙهي مولانا قمرالدين وٽ فارغ ٿيو هو. پير تراب علي شاهه علي خان ۾ پنهنجو مدرسو کوليو ته حضرت استاد کي به ان مدرسي ۾ وٺي آيا. پير صاحب جي وفات بعد حضرت استاد کي نواب نبي بخش ٻٽو ميرپور ٻٽو ۾ وٺي آيو ۽ پڇاڙي تائين اتي پڙهائيندا رهيا ۽ اتي ئي وفات پاتاٿون.

مولانا ڪورائي وٽ اڻ ڳڻ علما فارغ ٿيا. اسان ستن جڻن گڏ دستار ٻڌي مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽي، مولانا قاضي دوست محمد، گل محمد انيس محراب پوري، مولوي عبدالغفور پنجابي، مولوي نورالله ڪنبياروي، مولوي قاضي حڪيم محمد ابراهيم ڪارڙائي ۽ هڪ ٻيو. مولانا عبدالعزيز ڀانبوي، مولوي شاهه محمد هڪڙو، مولوي علي انور تنيو ٻٽيءَ وارو، مولوي عبدالعزيز اڍو ڇتي ڊب وارو به اتي فارغ ٿيا. اهڙي طرح مولوي فضل محمد گاڏيهي، مولوي عبدالحڪيم ٻٽي (ميرپور ٻٽو جي مولوي محمد صالح ٻٽي جو پٽ ۽ مولوي عبدالحق ۽ نورالحق جو پيءُ) مولوي نورمحمد مغيري سبي وارو مولوي

علي بخش ڪلهوڙو (گهوٽڪي پاسي جو)، مولوي الهداد جت لاشاري (محرابپور وارو)، مولوي محمد اسماعيل قريشي ۽ مولوي عبدالڪريم قريشي (پيئي محمود تنيہ جا)، محمد رفيق قريشي، مولوي عبدالله ڏونڪائي چانڊيو ۽ ٻيا اتي پڙهيا. آخر ۾ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي پڙهي فارغ ٿيو. مولانا عبدالعزيز ۽ مولانا شاهہ محمد هم درس هئا. مولانا مظهرالدين انڊڙ بہ ڪور ۾ مولانا وٽ پڙهيو. مان گهوٽڪي، محرابپور ۽ ڪور ۾ مولانا وٽ پڙهيم ۽ ڪور ۾ منهنجي دستاربندي ٿي.

مولانا ڪورائي گهڻن درسي ڪتابن تي حاشيا لکيا آهن جيئن تہ عبدالغفور، جامي، بيضاوي، ڪافيہ ۽ بديع الميزان وغيره. مولوي عطا محمد ۽ مولانا ڪورائي جو تحريري مباحثو ٿيندو رهندو هو. اهي تحريرون سندن صاحبزادي مولانا عبدالغفار وٽ محفوظ آهن. ٻيا بہ ڪي رسالا لکيا هئائون. مولانا ڪورائي پنهنجي دور جو وڏو مدرس هو ان جي مٽ ڪوئي مدرس ڪونہ هو.

مولانا حمادالله هاليجوي رحمه الله گهوٽڪي ۾ مولانا ڪورائي سان ملڻ آيا. ان وقت مولانا ڪورائي خيالي پڙهائي رهيا هئا (طريقو تعليم جو هي هين تہ پهريون پاڻ تقرير ڪندا هئا پوءِ شاگردن کان دهرائيندا هئا پوءِ ترجمو ڪري ٻڌائيندا هئا اهو طريقو ڪين منهنجي والد ڏسيو هيو جڏهن پاڻ محراب پور جمالي ۾ پڙهائيندا هئا. والد صاحب فرماين تہ انهيءَ طريقي ۾ نہ توکي فائدو آهي نہ طالب علم کي. منهنجو استاد مولانا گل محمد هيئن پڙهائيندو هو) سبق پوري ٿيڻ ۽ دعا بعد مولانا فرمايو اسماعيل بہ اسماعيل آهي پر هي ٻي شي آهي. دل گهري ٿي تہ مان اوهان وٽ پڙهان پر عمر وڏي ٿي وئي آهي. مولانا جن گهوٽڪي ۾ شرح جامي پڙهائي رهيا هئا تہ مولانا قمرالدين ۽ مولانا نظر محمد اتي آيا. مولانا نظر محمد چيو ڇوڪرو پڙهائي ٿو اچ تہ ٻڌون. مولانا جن استادن ۽ استادالاستاد آڏو بنا ڏر جي ويٺي پڙهايو. سبق پورو ٿيو تہ مولانا نظر محمد، مولانا قمرالدين کي چيو تون ۽ مان پڙ آهيون پر هيءُ ٻي شي آهي، مولانا قمرالدين فرمايو هيءُ منهنجو شاگرد آهي پر منهنجو بہ استاد سمجهو. منهنجو سڄو علم ڪڍي ويو آهي. پوءِ مولانا نظر محمد اٿي، مولانا ڪورائي کي پاڪر پاتو ۽ سونهاري تي چميو ۽ فرمايائون تون منهنجي شاگرد جو شاگرد آهين توتي اسان کي فخر آهي. پير شير محمد شاهہ فرمايو سائين! اوهان جي سلسلي جو فخر آهي. مولانا قمرالدين گهوٽڪي ۾ ايندو هو تہ جڏهن پير پاڳارو اچي ويو.

سيپيئي پير سندس شاگرد ۽ معتقد هئا مولانا نورمحمد چاچڙ ڪنبوي، مولانا نور محمد انيڙ سومراڻي، مولانا عبدالڪريم انيڙ ۽ مولانا حماداالله انيڙ گڏ پڙهيا هئا مولانا وٽ. مولاناءِ انهن تي ناراض هوندا هئا جو انهن جو تعلق حضرت امروٽيﷺ سان هو. مولانا فخرالدين شاهه فيض الله شاهه شير محمد شاهه، عطاءالله شاهه وارا سڀ مولانا قمرالدين جا شاگرد هئا. مولانا عبدالله ٽونڪي لاهور کان گهوٽڪي آيا. مولانا قمرالدين کي چيائون اوهان جي شاگرد مولانا عبدالڪريم جي تعريف ٻڌي اٿم (اصل ۾ مولانا جون ڪي عربي تحريرون لاهور وارن پڙهيون جن کي ڏسي اهي فريفتہ ٿي پيا) اهو اسان کي ڏيو. لاهور هلي تعليم بہ ڏئي ۽ تصنيف بہ ڪري، اسان ان کي ست سؤ رپيا پگهار ڏينداسين. مولانا قمرالدين فرمايو لاهور هلندو تہ هتي جا ماڻهو فيض کان رهجي ويندا. اهو هتي چڱو آهي. مولانا محمد صادق، مولانا وفائي کي ڪور سليمان موڪليو تہ مولانا کي چئو واهڻ ۾ ويهي ڇا ٿو ڪرين؟ ڪراچي اچي دل گهرئي پگهار ڏينداسون. مولانا جن فرمايو استادن جو حڪم آهي تہ هتي پڙهايان.

مان محراب پور ۾ پڙهندو هوم تہ مولانا عبدالله پيرائي، ڪارڙن ۾ آيا. مون کان پڇيائون تہ ابا ڪٿي پڙهندو آهين؟ مون عرض ڪيو تہ مولانا عبدالڪريم وٽ محراب پور ۾. فرمايائون ان جي هاڪ ٻڌي اٿم. مان پنهنجو پوٽو ان وٽ پڙهائيندم. سندن پوٽو اچان ڪونہ ڄائو هو محرابپور ۾ مولانا غلام رسول شيخ پڙهائيندو هو، اهو ڇڏي ويو تہ مولانا خوش محمد کي چيائون ان چيو مون کي مرشد جو حڪم آهي تہ ميرو خان ۾ رهي بدعت کي ختم ڪريان. مولانا خوش محمد چين اهڙو عالم ڏسيان جيڪو پنهنجي استاد کان بہ فائق آهي جنهن جو استاد مولانا قمرالدين تسليم ڪندو هو. پوءِ ڪيس مولانا عبدالڪريم ڪورائي جو ڏس ڏنائين. ان طرح مولانا ڪورائي محرابپور ۾ آيا.

مولانا ڪورائي جي وفات تي قطعہ تاريخ چيو هيم.

فاضل کور سلیمان صاحب الفضل العظیم
اوستاد الکل علامہ زمان عبدالکریم
کرد چوں رحلت ز دنیا گفت "فیاض اوستاد"
ہاتف دانا خلیلا سال آں قدسی نہاد

(مولانا محمد ابراهيم ڪارڙائي)

مولانا قاضي خدا بخش ڪارڙائي رحہ

سندن ولادت 1278هہ ۾ ۽ وفات 1348هہ ۾ ٿي. سندن والد (قاضي محمد ابراهيم جي ڏاڏي) مولانا محمد ابراهيم جو ذڪر مولانا قاسمي رسالي الرحيم جي مشاهير نمبر ۾ ڪيو آهي. وڏو عالم ۽ حڪيم هو مولانا خدا بخش پارسي پنهنجي والد وٽ پڙهيو. عربي تعليم بہ ڪافيہ تائين اتي پڙهيو. باقي علم مولانا گل محمد شهدادڪوٽي وٽ پڙهي فارغ ٿيو. مولانا نبي بخش استوي چوندو هو مون ٿن عالمن جهڙا وڏا عالم نہ ڏٺا آهن (1) مفتي شيخ احمد ياڳ وارو (2) مولانا عبدالغفور همايوني ۽ (3) مولانا گل محمد شهدادڪوٽي، مون پڇيو انهن مان فائق ڪير هو؟ فرمايائون مفتي احمد معقول ۽ نحو ۾ يڪتا آهي. مولانا همايوني فقہ ۽ فتويٰ ۾ زور آهي پر مولانا گل محمد هر فن ۾ بي مثال آهي. فراغت بعد مولانا خدا بخش پنهنجي ڳوٺ ڪارڙن ۾ درس ڏيندا رهيا ۽ حڪمت بہ هلائيندا رهيا. وٽس ڪيئي علماءَ فاضل ٿيا جيئن تہ مولوي محمد بنيءَ وارو، مولوي فيض محمد فيض آباد، مولوي فقير محمد سومرو ڪارڙائي، مولوي خير محمد جوڻين وارو مولوي قادر بخش، مولوي عبدالرحمان (اهي ٻيئي تر جا آهن). مولوي فتح محمد شاهن جي ڳوٺ جو مولوي گل محمد غيباڻن وارو والد صاحب مختلف درسي ڪتابن تي حاشيا لکيا آهن. اسان جا وڏا سڀ حڪيم هئا. والد صاحب جو اڪيلو پٽ آهيان منهنجو تولد 1318هہ ۾ ٿيو تہ ميان غلام صديق شاگرد عالم ۽ شاعر مولانا هندي (پنجابي هو) هي قطعہ چيو:

چوں ابراهیم در گلزار دنیا، چوں گل آمد شگفتہ گل بناسا،
ھندی از سر دانش خرد سال، زہے یک باغ ابراہیم گفتہ۔

پارسي، صرف ۽ ٻيا ابتدائي ڪتاب شرح ماۃ، هداية النحو ۽ منية المصلي پنوعاقل ۾ والد پٽ پڙهيم. باقي سمورو علم مولانا ڪورائي وٽ پڙهي پورو ڪيم. ڪورائي جي مدرسي ۾ ننڍين طالبن کي مان پڙهائيندو هوم. مولانا قاسمي کي بہ پارسي مون پڙهائي. فراغت بعد پنهنجي ڳوٺ ۾

اچي پڙهايم ۽ حڪمت جو ڏنڊو هلايم. ميان عبدالرشيد جو پٽ مولوي نصيرالدين صاحبزاده درگاه صديقيہ مولوي عبدالصمد ميتلو ڏوڪري تعلقي جو ۽ بيا ڪيترائي مون کان پڙهيا، مون کي هڪ پٽ ميان عبدالفتاح ۽ ان کي 5 پٽ آهن منهنجو هڪ پٽ ننڍي هوندي فوت ٿي ويو.

منهنجو والد صاحب حضرت امروٽي رحمة الله عليه جو تعلقدار ۽ معتقد نہ هو پر منهنجي والده ماجده حضرت امروٽي جي مريدياڻي هئي ۽ بيحد انهن جي معتقد هئي، حضرت دينپوري جي بہ معتقد هئي، مان پنهنجي والده سان گڏجي دينپور شريف ويو هوم، اتي مولانا سنڌي جي نياڻي سگوري سان ملياسين، ان وقت اسان حج جي تياري ڪري رهيا هئاسين. ان اسان کي هڪ سؤ روپيا ڏنا تہ حرم پاڪ ۾ منهنجي والد صاحب کي ڏجو جڏهن اسان مولانا سنڌي کي هڪ سؤ اهو ۽ هڪ سؤ امڙ پنهنجي طرفان ڏنا تہ مولانا جن ڏاڍا خوش ٿيا ۽ حسن اخلاق جو مظاهرو ڪندي اسان جي دعوت ڪياڻون.

(مولانا محمد ابراهيم بن مولانا مرحوم ڪارڙائي)

مولانا قاضي محمد ابراهيم سمورو علم مولانا عبدالڪريم ڪورائي وٽ پڙهيو. حڪمت سندن خانداني فن آهي. پاڻ هن وقت وڏي عمر تي پهتل، علماءِ سنڌ جي تاريخ جا حافظ حڪمت جي فن جا ماهر آهن ڪيس بہ پٽ آهن. (1) ميان عبدالفتاح (2) ميان عبدالعزيز عرف محمد نواز. عربي پڙهندو هو جواني ۾ فوت ٿي ويو ان کي 4 پٽ ۽ هڪ نياڻي ٿي، انهن مان هڪ پٽ فوت ٿي ويو آهي ۽ هڪ قاضي منير احمد بري فوج ۾ ميجر آهي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا قاضي الهہ بخش ڪارڙائي رحہ

مولانا قاضي الهہ بخش بن قاضي فيض محمد بن قاضي محمد جعفر. قاضي محمد جعفر اسان جي وڏي قاضي محمد ابراهيم جو ڀاءُ هو. اهي سڀ عالم هئا، قاضي الهہ بخش، مولانا نورمحمد جو شاگرد هو ۽ سڄي زندگي شهدادڪوٽي بزرگن سان گڏ پڙهائيندو هيو مولانا عبدالله رتائي پارسي ۽ عربي قاضي صاحب وٽ پڙهيو. مولانا ڪريم داد ٺوڙهي وارو مولوي غلام

عمر سيتا وارو ۽ مولوي عبدالله ٿيئي پاڻ ۾ سوٽ هئا. اهي ابتدائي ڪتاب مولانا الهہ بخش وٽ پڙهيا هئا. 1334هہ ۾ فوت ٿيو. مان ان وقت گهوٽڪي ۾ مولانا ڪورائي وٽ پڙهندو هوس. سندس ڪتب خانو هاٽوڪا شهدادڪوٽ ۾ صاحبزاده ڪٽي ويا ڪيس اولاد ٿيو پر اهي بہ فوت ٿي ويا.

مولانا نورمحمد جي زماني ۾ جڏهن طالب علم وڌي ويا تہ بزرگن مدرسو ٻن حصن ۾ ورهايو. مولانا گل محمد کي ڪارڙا ڳوٺ موڪليائون اتي مدرسي کي ترقي وٺرايائين. قرآن مجيد خليفہ خان محمد ابڙو پارسي مولانا قاضي الهہ بخش ۽ باقي تعليم مولانا گل محمد ڏيندا رهيا. شهدادڪوٽ ۾ صرف ڪان ڪافيہ تائين مولانا نورمحمد پاڻ ۽ باقي تعليم مولانا غلام صديق ڏيندا هئا. مولانا نورمحمد فوت ٿيو تہ مولانا عبدالرحمان ساڪرو پنهنجي هم استاد جي عذرخواهي ڪرڻ وڏي صاحبزادي مولانا گل محمد وٽ ڪارڙن ۾ آيا. مولانا کين دعوت ڏيئي شهدادڪوٽ وٺي ويا. وري مولانا گل محمد فوت ٿيو تہ بہ مولانا عبدالرحمان عذر چوڻ آيا هئا.

(مولانا حڪيم محمد ابراهيم ڪارڙائي)

مولانا شير محمد ڪوسہ رحہ

مولوي شير محمد ولد پير محمد ڪوسہ تقريباً 1876ع ۾ ڄائو. مولانا غريب گهراڻي جو هو. سندس والد جو خيال هو تہ معاشي معاملات ۾ منهنجو معاون ٿئي پر هن کي علم جو شوق هو. نيٺ والد صاحب کان موڪل وٺي مولانا محمد اسماعيل (ڳوٺ جيئڻ ابڙي) وٽ سڄو علم مڪمل ڪيائين.

مولانا جن 1914ع واري جنگ عظيم ۾ حج ڪرڻ ويا. ان وچ ۾ سندس استاد فوت ٿي ويو. پاڻ موٽي اچي پنهنجي استاد جي مدرسہ ۾ پڙهائڻ لڳا. پارسي ۾ استاد ليکيا ويندا هئا. سڄي عمر في سبيل الله تعليم ڏيئي 90 ورهيہ عمر ۾ سيپٽمبر ڏاري فوت ٿيا. کين هڪ پٽ غلام مصطفيٰ آهي.

(ميان نوراحمد قريشي ٻيرائي)

مولوي عبدالواحد چانڊيو رحہ

ابتدائي تعليم قاضي الهہ بخش وٽ وٺي هندستان هليو ويو. ڪجھ وقت اتي رهي پوءِ موٽي آيو ۽ حرمين شريفين هليو ويو. اتي مولانا رحمت الله دکني شاگرد علامہ عبدالحئي لکنوي (جيڪو هجرت ڪري اتي اچي رهيو هو) ان وٽ پڙهي فارغ التحصيل ٿي موٽي آيو پر سنت ٿي هتان هليو ويو ۽ هندستان جي مختلف شهرن ۾ پڙهايائين ۽ اتي ئي فوت ٿيو.

(مولانا قاضي محمد ابراهيم)

مولانا عبدالله رتائي رحہ

مشهور استاد مولانا عبدالله نوناري رتيديري وارو مولانا غلام صديق شهدادڪوٽ واري وٽ پڙهيو ۽ ڪجهہ مولانا محمد هاشم ياسيني وٽ بہ پڙهيو هو. اتي ئي پڳ ٻڌائون. مولانا خادم حسين جتوئي، مولوي خوش محمد ميروخاني، مولوي حبيب الله نوناري ۽ ٻيا ڪيئي علماءَ ان جا شاگرد هئا. مولانا عبدالله منهنجي مامي مولانا عبدالفتاح سان گڏ دستاربندي ڪئي هئي. پٽ ڪونہ هوس البت پائيٽا هيس، جيئن مولانا عبدالستار جيڪو مولانا خوش محمد جو هم درس هو. مولانا عبدالله بنگل ديرو وارو بہ مولانا عبدالله رتائي جو شاگرد هو مولانا بنگل ديري وارو مولانا محمد اسماعيل ابڙائي (ڳوٺ) گل محمد ابڙو قمبر ڪان بہ ڪوه اوير) وٽ بہ پڙهيو. جيڪو حضرت نانوتوي جو شاگرد هو.

(مولانا قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي)

مولانا جو شاگرد مولانا عبدالستار چوندو هو تہ مولانا عبدالله جن دارالعلوم ديوبند مان پڙهي آيا هئا اندازو آهي تہ 1918ع ۾ فوت ٿيا.

(حاجي عبدالواحد بن مولانا عبدالستار نوناري)

دارالعلوم ديوبند جي اها خانداني روايت صحيح آهي تہ مولانا عبدالله

حضرت نانوتوي يا حضرت شيخ الهند جا شاگرد آهن. غالب گمان پهريون آهي. مولانا عبدالله پنهنجي دور جو ناميارو استاد هو.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا عبدالستار نوناري رحہ

مولانا عبدالستار بن مونڻ جا وڏا اصل ڪوئٽہ کان آيا هئا، انهن جو ڪاروبار لوڻ ناهڻ هو جڏهن گورنمينٽ لوڻ تي ٽيڪس لاڳو ڪئي تہ اهي ٻين ڌنڌن کي لڳي ويا، اسان ٻڌو آهي تہ نوناري نالو بہ لوڻ جي نسبت سان رکيل آهي. مولانا جن اصل ۾ ڪاڪڙ پٺاڻ آهن. مولوي صاحب جن تعليم مولانا عبدالله نوناري کان ورتي ۽ مولانا محمد قاسم ياسيني وٽ بہ پڙهيا ۽ مولوي خادم حسين وٽ بہ پڙهيا اتي ئي دستاربندي ڪيائون. رتيديري ۾ تعليم ڏنائون. مولانا عبدالله جي وفات بعد سندن ئي مسجد ۽ مدرسي کي وسايائون. سندن علمي فيض بہ عام ٿيو سندن پٽ مولوي عبدالحق ۽ حاجي عبدالواحد بہ ڪجهہ پنهنجي پيءُ وٽ پڙهيا. پاڻ 1942ع ۾ وڏي ڄمار کان 3 مهينا کن اڳ ۾ فوت ٿيا. (حاجي عبدالواحد بن مولانا مرحوم)

مولانا حبيب الله نوناري رحہ

مولوي صاحب جن مولانا خوش محمد ميروخاني وٽ پڙهيا، ڪجهہ مولانا حسين وٽ بہ تعليم ورتائون. فراغت کان پوءِ 30 سال کن چنگل جي شهر ۾ تعليم ڏيندا رهيا. مولانا عبدالستار جي وفات بعد مولانا عبدالله واري مسجد ۽ مدرسي کي اچي سنڀاليائين. ٽيهارو کن مسافر طالب علم سنڌ ۽ بلوچستان جا رهندا هئا. طالبن کي معمول مطابق ٽڪيون ملنديون هيون، شهر جا سيٺ ماڻهو ڪجهہ ماهوار ۽ ڪجهہ يڪمشت بہ مدد ڪندا هئا. مولانا جي پگهار وغيره مقرر نہ هئي. 1954ع ڌاري حج ڪيائون ۽ 61-1962ع ڌاري فوت ٿيا. سندس مزار مولانا عبدالله سان گڏ مولانا عبدالله واري

مسجد ۾ آهي. مولانا حبيب الله لا ولد فوت ٿيا، سندس بيوه اڃان حال حيات آهي. مولانا علي محمد حقاني ۽ مولانا تاج محمد چانڊيو ۽ بيا ڪيئي ان جا شاگرد آهن. (خانداني روايت)

مولوي علي محمد حقاني ارشاد الصرف مولانا حافظ محمد ڪامل دايا وٽ پڙهيا. ڪجهه مولانا حبيب الله نوناري وٽ ۽ پارسي مولانا محمد عاقلي وٽ پڙهيا، پوءِ مولانا ولي الله آنهي واري وٽ پڙهيو. مولانا ولي الله بي ذات مان هو ۽ مولانا غلام رسول آنهي وارو رانجها ذات جو هو. مولانا جن پنهنجي انهي لائق شاگرد کي نياٽو بڻايو تہ سڄي قوم مخالف ٿي وئي، طالب علمن جو مانيون بند ڪيون ويون، پڇاڙي تائين رانجها ذات مولانا ولي الله جي دشمن رهي. مولوي علي محمد مولانا غلام الله خان وٽ منطق ۽ فلسفہ پڙهي ۽ دوره حديث مولانا قاضي شمس الدين وٽ فارغ ٿيو. (سندس ذاتي معلومات)

مولانا سلطان احمد جتوئي رحہ

مشهور واعظ الاسلام مولانا سلطان احمد بن سالار خان جتوئي شاهہ جي ڳوٺ (نزد ڏڪڻ) تعلقي ڳڙهي ياسين ۾ 1912ع ڌاري تولد ٿيا. پهريون مولوي خادم جتوئي وٽ پڙهيا پوءِ مولانا خوش محمد ميروخاني کان پڙهيا، پاٺ ۾ بہ ڪجهہ تعليم حاصل ڪيائون فراغت کان پوءِ سرهيہ محلہ لاڙڪاڻي ۾ تدريس ۽ امامت جو شغل هين پوءِ رتيديري شهر ۾ امامت ڪرڻ لڳا. شهر جي عيدگاهہ جو امام ٿيو پڇاڙي تائين عيدگاهہ جي امامت سندن حوالي هئي. رتي ۾ ڪجهہ وقت پڙهايائين ۽ حڪمت جو ڌنڌو بہ شروع ڪيائون پر سنت ئي تبليغ ۾ ايترا مصروف ٿي ويا جو تدريس ۽ حڪمت جو ڪم ڇڏي ڏنائون ۽ آخر دم تائين مسلسل تبليغ ۾ لڳل هئا ۽ پاڻ شاعر بہ هئا، سلطاني مولود مشهور آهن، سندن روحاني تعلق آغا عمر جان چشموي سان هو.

وفات ۽ اولاد:

رتي ديري ۾ عبدالواحد سومره جي جاءِ ويجهو وعظ ڪري پورو ڪيائون تہ دل جو دورو پيو ۽ فوت ٿي ويا اهو جنوري 1975ع جو زمانو هو بہ سال اڳ ۾

حج بہ ڪري آيا هئا، مولانا جن مولانا خادم حسين جتوئي جا نياڻا هئا، ڪين 4 پٽ ۽ 2 نياڻيون آهن، وڏو ماستر عبيدالله آهي. (ماستر عبيدالله)

مولانا سلطان احمد جو وعظ سڀ ڪنهن ٻڌو هوندو چو تہ سنڌ جو ڪو بہ سنڌن وعظ کان محروم نہ رهيو آهي. مولانا جن جنهن عام فهم طرز ۾ سامعين جي سمجهہ مطابق توحيد جي پرچار ڪندا رهيا. اها مولانا سان ئي مخصوص هئي. سلطان الواعظين جي وفات سان اهو انداز ۾ اهو بيان ئي هليو ويو. سنڌ جو ڪوئي جلسو سنڌن وجود مسعود بنا بالڪل ٻسو محسوس ٿيندو هو. پاڻ توڙي سياسي طور ڪنهن جماعت سان منسلڪ نہ هئا پر علماءِ اسلام جو پورو پورو تعاون ڪيائون، 1970ع جي اليڪشن ۾ هن عاجز مولانا سلطان احمد کان گهوٽڪي تعلقي جي ڪيترين هنڌن تي انتخابي تقريرون ڪرايون. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا حافظ محمد ڪامل رحہ

مولوي محمد ڪامل دايو دودي سنهڙي وارو مولانا مير محمد نورنگي جو شاگرد هو مولوي صاحب وڏو ذهين هو. مولانا نورنگي ڪيس تورو تورو تي پڙهايو. مولانا جي چاچي کي عرض ڪيائين تہ استاد کي چئو تہ مون کي ڪجهہ وڌيڪ پڙهائي ۽ نہ تہ منهنجي سڄي ڄمار عبدالغفور پڙهندي گذري ويندي. بہ تي پيرا مولانا نورنگي کي چاچي صاحب چيو مولانا ڳالهہ کي ٽاري ويندا هئا. هڪ ڀيري مولانا نورنگي کي چڙ آئي رات جو 3 ورق مطالعو ڪري مولوي صاحب کي پڙهاياڻين وري جو ان کان تقرير دهراياڻين تہ هو بر زبان سڄي تقرير ٻڌائي ويا، مولانا جن ڏاڍا خوش ٿيا پوءِ خاص توجهہ سان ڪيس پڙهائيندا رهيا. مولانا جن شاعر بہ هئا ۽ حڪيم پڻ. تعليم ۾ ڏاڍا محنتي هئا ۽ خاص طرح صرف جا تہ مشهور هئا، جڏهن مولانا جن فوت ٿيا تہ مولانا نورنگي عذرخواهي تي آيا ۽ زار زار رنا ۽ چيائون منهنجي علم جو ذخيرو هليو ويو. مان بہ مولانا جن وٽ صرف پڙهيو هوم. مولانا جا بہ پٽ آهن.

(مولانا علي محمد حقاني)

مولوي ثناءُالله "ثنائي" عباسي رحه

ضلعي لاڙڪاڻي جو نامور صاحب ديوان شاعر، مولوي ثناءَالله "ثنائي" ولد بخش عباسي، تعلقي ڏوڪريءَ جي ڳوٺ "ڪوهارا"• ۾ 5 ذي القعد 1312هه مطابق 3 اپريل 1895ع تي تولد ٿيو عربي، فارسي، سنڌي ۽ اردو زبان ۾ وڏي مهارت حاصل هيس. سنڌي شاعريءَ ۾ تمام گهڻو شعر چيو اٿس جيڪو مداحن، مناظرن، مثنوين، رباعين، غزلن ۽ خطبن تي مشتمل آهي، مزاحيه شاعريءَ ۾ به اضافو آندو اٿائين.•• حضرت محمد ﷺ جن جي ثنا ۽ مدح چوندي مقبول ٿيو جنهن ڪان متاثر ٿي پاڻ کي "ثنائي" تخلص ڏنائين. سندس نعتيه ڪلام سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ مداحي پڙهن ٿا. سندس ڪلام ناصحانه آهي جنهن ۾ سلاست ۽ رواني به جهجهي انداز ۾ ملي ٿي. خاص ڪري ان جا نيٺ سنڌي اصطلاح ۽ محاوره سنڌي ادب جي جان آهن. سماجي اوڻاين جي نشاندهي به سندس ڪلام ۾ جابجا نظر اچي ٿي، خاص ڪري رشوتي ڪاموري جي ڪرتوتن کي طنز جي اوٽ ۾ پڌري پٽ بيان ڪيو اٿس.•••

سندن صحبتي فقير ميان غلام سرور قادري، مولوي محمد عاقل عاقلي، فقير هدايت الله نجي "تارڪ"، حاجي محمود "خادم" تنيو، "نواز علي "نياز"

• چانڊڪا پرڳڻي ۾ هي ڳوٺ "اسحاق ڪوهارا" نالي سڏجي ٿو جنهن کي ملتاني بزرگ ميان مير جي اولاد مان، محمد اسحاق ڪلهوڙي عرف "سڏن سوائي 1093هه (1681ع) ڌاري آباد ڪيو هو. سندس بزرگي هڳاءَ ۽ درويشي صفتن ڳوٺ کي چڱي رونق وٺرائي، ويتر ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ ته هي ڳوٺ علمي گهر بڻجي پيو. ڪافي سندس معتقد هئا سندس دعا مستجاب هئي، جنهن ڪري ڦيٽي چنبي مان ڪيترن کي فيض ملندو رهيو. وٽانئس درس و تدريس وٺندي ڪيترن دستار فضيلت به ٻڌي، انهن مان حاجي عمرالدين چنو محمد هاشم انصاري، عبدالرحمان ڏامراهو الهرڪيو چانڊيو محمد يوسف عباسي ۽ الله بخش عباسي جا نالا سرفهرست آهن. مولوي الله بخش "صوفي" عباسي (1835ـ 1912ع) سندس پشت مان هو. عالم، شاعر، صاحب فتويٰ ۽ زاهد الزمان هو. مطالعي لاءِ مصر مان ڪتاب گهرائيندو هو. وٽس وڏو ڪتب خانو هو جيڪو بي قدرن جي ورچڙهي ويو. (سنڌڙي ڳوٺ وسن ميمڻ عبدالغفور سنڌي، 1978ع قلمي صفحو 212)

•• انهيءَ سلسلي ۾ "اشعار ثنائي" ۽ "ملا ۽ موالي" وڏي شهرت حاصل ڪري چڪا آهن.

••• "ثنائي" صاحب حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحمة الله عليه (1844ـ 1929ع) جو عقيدتمند هو، جنهن جي دعا سان ڪيس شاعريءَ ۾ اعليٰ مقام مليو هو. (پروفيسر عبدالغفور ميمڻ)

جعفري ۽ ماستر جمع خان ”غريب“ هئا. انهيءَ لکڻ ۾ شايد وڏاءُ نہ ٿيندو تہ ”ثنائي“ عروضي شاعر هجڻ سان گڏوگڏ عوامي شاعر بہ هو. 82 ورهين جي ڄمار ۾ 12 صفرالمظفر 1398هہ مطابق 21 ڊسمبر 1977ع تي راه رباني ورتائين. سندس ڇڏيل تصنيفات ۾ ديوان ثنائي، عقائد نامہ، خطبات ثنائي، ليليٰ مجنون (قصو) تاريخ اسلام، سچو عاشق، دردن جي دانهن، پاڪستان، ترڪي ٽوپي، پيار صالح، محمود غزنوي ۽ قيامت نامو ڇپيا وڃن ٿا. هيٺ نموني طور سندس هڪ نظم مان بہ مصرعا ڏجي ٿو:

ايـڊيٽر دانـاءَ دبيـر، ٻڌن تـن کـان پيـر فقيـر
تپي شل نہ لکن تقرير، ملڪان ملڪ وڃي تحرير

مولوي ”ثنائي“ صاحب بہ شاديون ڪيون هيون. جنهن مان تي پٽ ۽ ست نياڻيون ٿيس.

(پروفيسر عبدالغفور ميمڻ)

قاضي عبدالحق ”عبد“ رحہ

قاضي عبدالحق رتيديري واري پنهنجو نسب هن طرح لکيو آهي. قاضي عبدالحق بن قاضي خوش محمد بن قاضي خير محمد بن قاضي محمد مسعود بن قاضي محمد علي بن ملا پياره بن ملا متہ عرف چنو. اهو خاندان گهٽي عرصي کان قضا جي عهدي تي فائز رهندو آيو ۽ وڏو عرصو علم جو مرڪز رهيو آهي. سندن ڪتب خاني جي بقايا بہ ٻڌائي ٿي تہ هن گهراڻي ۾ علمي اوج رهي چڪو آهي. جامع صغير، فتاوي حماديہ، مقدمة الصلوات پارسي ۽ ٻيا نادر مخطوطات موجود آهن. مولانا قاضي خوش محمد پنهنجي پٽ قاضي عبدالحق کي هداية النحو پڙهايو، اهو پنهنجي قلم سان لکيائين ۽ ان تي پنهنجا فوائد بہ چاڙهيا اٿس منتخب اللغة شاهجهاني (تصنيف سيد عبدالرشيد ٺٽوي) مولانا خوش محمد 1278هہ ۾ نقل ڪئي آهي. مولانا خوش محمد جا، علوي گهراڻي (شڪارپور) سان گهرا تعلقات هئا ۽ پاڻ ئي ٿو تہ علوي علماءَ وٽ پڙهيو هو قاضي عبدالحق ديني علم پنهنجي پيءُ وٽ پڙهيو. اهو بہ قاضي ٿيو ۽ رجسترار بہ هو اڳي قاضين کي پگهار نہ ملندي هئي بلڪ

رڪارڊ جي داخلہ فيس مان گذارو ڪندا هئا. 1922ع کان رجسٽرار پگهار تي مقرر ٿيا، قاضي عبدالحق جي ولادت 1855ع ۾ وفات 1930ع ۾ ٿي. پٽيان چار پٽ ڇڏي ويو قاضي محمد الياس، قاضي محمد امين، قاضي عبدالحئي "قائل" ۽ قاضي عبدالقيوم. قاضي عبدالحئي سنڌي جو شاعر آهي. سندس پيءُ پارسي ۽ سنڌي جو شاعر هو. عبدالحئي کي 4 پٽ آهن قاضي خضر حيات، قاضي مقصود حيات "گل" (اهو بہ شاعر آهي). قاضي اختر حيات (بهترين آرٽسٽ آهي) ۽ منظر حيات- حيات سندن پنجاب نانگ جي نسبت آهي.

(قاضي عبدالحئي "قائل" بن مولانا مرحوم)

قاضي عبدالحئي قائل ۽ سندس بہ فرزند قاضي مقصود گل ۽ قاضي اختر حيات پڻ هيءُ فاني جهان ڇڏي چڪا آهن. (عبدالوهاب جروار)

مولانا محمد عاقل عاقلي رحہ

مولانا محمد عاقل ڪنگري ضلعي سکر ۾ 1851ع ڌاري پيدا ٿيو. عاقل ڳوٺ لاڙڪاڻي ۾ 1941ع ڌاري وفات ڪيائين. عربي جو عالم، فارسي جو شاعر ۽ وقت جو وڏو حڪيم هو. تحريڪ آزادي ۾ حصو ورتو هئائين، لاڙڪاڻي ضلعي ۾ تحريڪ جو صدر رهي چڪو هو. لاڙڪاڻي جو مفتي ۽ جمعية العلماءِ جو رڪن بہ هو. انگريز دشمني ڪري پنهنجي اولاد کي انگريزي تعليمَ نہ ڏيارپائين. سياسي مصروفيتن سان گڏ درس، شاعري ۽ طب جو شغل بہ جاري رکندو آيو. مولانا وٽ وڏي پيماني تي ڪتب خانو بہ هو. ان ۾ ڪيئي خطي ۽ عڪسي ڪتاب موجود هوندا هئا، جيڪي پاڪستان سرڪار سندس ننڍي پٽ زيب عاقلي کان خريد ڪيا آهن. اهو سنڌي جو بهترين شاعر، صحافي ۽ مقرر آهي، سندس وڏو پٽ مرحوم "عبد" عاقلي بہ سنڌي جو معياري شاعر ۽ حڪيم هو. (سنڌ جي طبي تاريخ)

مولانا محمد عاقل سنين جي طرفان زبردست مناظر هو. پاڻ پارسي ۽ سنڌي جو عمده شاعر هو. پير صاحب پاڳاري ڪيس انعام ۾ هڪ گهوڙو ڏنو جنهن جي سنج تي سونا پٽ چڙهيل هئا. مولانا جن انهن پٽن مان پنهنجي گهرياڻين جا زيور ٺهرايا هڪ پيري پير صاحب کين انعام ۾ هاٿي ڏنو مولانا

هاڻي قبول نہ ڪيو بلڪ ان جي بدلي هڪ پريس پير صاحب کان ورتي.
(سندن شاگرد مولانا علي محمد حقاني سومرو)

مولانا محمد عاقل بن آخوند الله نواز سومرو غالباً 1851ع مارچ مهيني ۾ لاڙڪاڻي جي ڳوٺ عاقل خالد ۾ تولد ٿيا. مختلف مدرسن مان پڙهي عالم ٿيو. عربي پارسي سان گڏ اردو سرائڪي ۽ هندي کان واقف ٿيو جوانيءَ جو چڱو حصو پير جي ڳوٺ ۾ پير حزب الله شاهہ ﷫ وٽ گذاريائين. بلوغت کان ئي پارسي شعر جي شروعات ڪئي هئائين. حافظ محمد اڪرم خيرپور ۽ شمس الدين بلبل ميهڙ وارن جي صحبت جي اثر کان سنڌي شاعري ۾ طبع آزمائي ڪرڻ لڳو پوءِ تہ پارسي وانگر سنڌي شعر جو قادرالڪلام شاعر بڻجي ويو. سندن ديوان ضايع ٿي ويو آهي. البت سندس ڪي شعر الوحيد جي پراڻي فائيلن ۾ ۽ ڪي بين هنڌن تي محفوظ آهن. سال 1882ع ڌاري ڪنگري (پير جي ڳوٺ) کي ڇڏي لاڙڪاڻي جي ڊڪيل بازار ۾ ڪتابن جو دڪان کوليائين. مولانا پڇاڙي ۾ مالي مشڪلاتن ۾ مبتلا ٿي ويو هو. پير صاحب پاڳارو سندس واهر ڪندو هو. پاڻ 90 ورهيہ جي ڏگهي عمر ۾ تاريخ 6 سيپٽمبر 1941ع ۾ فوت ٿيو. سندس فرزند آهن عبدالفتاح "عبد"، عبدالحق "زيب" ۽ استاد غلام سرور "سرور" جيڪي سڀ سنڌي جا عمدا شاعر آهن.
(پيغام ڪراچي آڪٽوبر 1978ع مضمون مسٽر عبدالغفور ميمڻ لاڙڪاڻو)

صحيح ڳالهہ هيءَ آهي تہ مولانا عاقلي جي ولادت ڪنگري ۾ ٿي هئي، سندس شاگرد مولانا حقاني جو بہ اهوئي خيال آهي. پنهنجي دور ۾ مسلم فاضل هو ان زماني ۾ جيڪي معرڪة الآراءِ مسئلن تي فتوائون ڇپيون آهن انهن تي مولانا عاقلي جون صحيحون پيل آهن. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا غلام عمر جتوئي رحہ

مولانا ابوالفيض غلام عمر جتوئي ڳوٺ سوني جتوئي تعلقي لاڙڪاڻي جا هئا. پاڻ 1263هہ ڌاري پيدا ٿيا. ابتدائي تعليم ڪٿي ورتائين معلوم نہ آهي، باقي علم جي تڪميل حضرت مولانا حسن الله پاٽائي وٽ ڪيائون. مولانا دين محمد وفائي لکيو آهي تہ مدرسہ دارالفيض سوني جتوئي ۾ حضرت استاد

الاساتذه مولانا مخدوم حاجي حسن الله پاٽائي تشريف فرمائيندو هو. ۽ آسپاس جا علماءَ اچي گڏ ٿيندا هئا ۽ عجيب علمي مجلسون لڳنديون هيون ۽ مشڪل کان مشڪل مسائل جا حل ڳوليا ويندا هئا. بعض وقتن تي حضرت مخدوم پاٽائي مهينن جا مهينا اتي اچي رهندا هئا. مولانا ڪتابن جا انبار آڻي اڳيان پيش ڪندا هئا. حضرت مولانا جو ڪتب خانو سنڌ ۾ هڪ بينظير مذهبي ۽ علمي ڪتب خانو آهي جتان اتر سنڌ جا علماءِ اڄ تائين پورو فائدو وٺي رهيا آهن. حضرت مخدوم پاٽائي بہ بعض مسئلن جي تحقيق لاءِ انهيءَ ڪتب خاني ڏانهن رجوع ڪندو هو ۽ مطالعي ۽ تحقيات لاءِ اچي پنهنجي شاگرد رشيد وٽ رهندو هو. مولانا وڏيڪ لکيو آهي تہ 1913ع ۾ جڏهن منهنجي مولوي ٿيڻ جي رسم ادا ٿي تہ مخدوم پاٽائي مدرسي ۾ تشريف فرما ٿيا، طبع قدري عليل هين پر مولويت جي پڳ جو پهريون ور پاڻ ڏيڻ فرماياٿون ان کان پوءِ حضرت استاد صاحب باقي پڳ ٻڌي آخر ۾ الف بي تي پڙهائي ارشاد ڪيو تہ جيڪي ڪجهہ پڙهيو اٿو ان تي فخر نہ ڪجو بلڪ ايئن سمجهو تہ علمن جي بي پايان سمنڊ مان قطرو حاصل ٿيو آهي. الف پا تا پڙهي رهيا آهيو. حضرت استاد صاحب برابر 50 سالن تائين درس ڏيڻ فرمايو ڪيترا طالب علم سندس سرچشمہ فيض مان سيراب ٿيا. فارغ التحصيل شاگردن جو تعداد بہ 60 کن کان تہ گهٽ نہ هوندو. مولانا جن ڏينهن جو پڙهائي ڪندا هئا شرح ۽ حاشيا سامهون رکي ڊگهي تقرير ڪندا هئا تہ رات جو ڊگهي عبادت ۾ گذاريندا هئا، فتوائن ۽ فيصلن جا بہ نت لڳا پيا هوندا هئا. مهمان نواز هڪ ئي هئا. پنهنجي هٿن سان پاڻ مهمانن لاءِ ڪاڏو کڻي ايندا هئا، پاڻ راسخ العقيده حنفي مسلڪ جا مقلد هئا. مولانا جن محرم 1353هہ ۾ وفات پاتي. مولانا عبدالقادر لغاريﷺ سندن وفات تي مولانا وفائي کي خط لکيو نہ سندس پٽ فيض محمد ۽ پاتني غلام محمد کي. مولانا تعزيت ۾ لکيو "مولانا مولوي غلام عمر جي وفات حسرت آيات جو ٻڌي گهڻو ارمان ٿيو انهيءَ ڪري هي معذرت نامو خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو. فاضل جا اوهان چونڪ شاگرد رشيد آهيو انهيءَ لاءِ فاتحہ قبول ڪرڻ جو مستحق بہ توهان کي سمجهان ٿو." (ماهنامہ توحيد 1934)

مولانا دين محمد وفائي کي شاگرد رشيد مولانا محمد صادق راڻيپوري پنهنجي استاد الاستاد جي وڏي تعريف لکندي آخر ۾ تحرير فرماياٿين تہ حضرت مغفور مرحوم جن اهڙي صفات ۽ خصوصيات سان متصف ۽

مختص هئا جو سندن نظير پيش ڪري نہ ٿو سگهي. صحابہ ڪرام ۽ تابعين عظام رضي الله عنهم جي زندگي جو زنده مثال ۽ نمونو هئا، سندن تاريخ جو قطعہ عرض آهي:

آه علامہ زمان و زمین، خادم شرع دین پیغمبر۔
وائی آن آفتاب علم و عمل، ہادی و شیخ ما غلام عمر۔
سال نقلش ز درد صادق گفت، عدن شد جائے فاضل رہبر۔

(ماهنامہ توحيد جون 1934ع)

مولانا عطا محمد ڪلهوڙو رحہ

مولانا عطا محمد پنهون وسائي تعلقي رتيديري وارو مولانا نبي بخش استوي جو شاگرد هو. ڏڳاٽي ۾ پڙهيو پاڻ شاعر بہ هو. مولانا عبدالڪريم ڪورائي سان سندس علمي تحريري بحث ٿيندا رهيا، صرفي ۽ منطقي مسائل تي بہ ۽ فقهي مسائل تي بہ بحث ٿيا. خطبتين جي وچ ۾ دعا گهرجي يا نہ؟ مولانا ڪورائي دعا گهرڻ جو قائل هو ۽ مولانا عطا محمد عدم جواز جو حامل هو. ان تي بہ وڏا رد ڪد لکيا ويا. مولانا هڪ پيري نظم ۾ مولانا ڪورائي جي توهين بہ ڪئي هئي. (مولانا محمد ابراهيم)

قضيہ شرطيہ بابت انهن ٻنهي بزرگن جو علمي بحث ٿيو مولانا محمد قاسم ياسيني مولانا ڪورائي جي حق ۾ فيصلو ڏنو. (مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي)

حافظ امام بخش سومرو رحہ

999 حافظن جو استاد، حافظ امام بخش ولد مولانا محمد ابراهيم سومرو انهن بزرگ هستين ۾ شمار ٿئي ٿو جن جو فيض رهندي دنيا تائين قائم رهندو. 12 ربيع الاول 1313هہ مطابق 11 آگسٽ 1895ع ڳوٺ گل محمد

ٽونيو (تعلقي ڏوڪري) ۾ اک کولي. ابتدائي تعليم آخوند عبدالرحمان ٽونيو ۽ قرآن پاڪ جو حفظ، حافظ امام الدين حافظ محمد يونس ۽ حافظ محمد قاسم قمبراڻي جن وٽان ورتائين. مولانا غلام صديق ميڪڻ شهدادڪوٽي وٽان عربي ۽ فارسي پڙهي فارغ التحصيل ٿيو. دادو ڪئنال جي ساڄي ڪنڌيءَ تي ڳوٺ هارون ٽونيو ۾ گل محمد ٽونيو ۾ درس و تدريس ڏيندو رهيو پاڻ فقہ جو بہ ماهر هو قادري طريقي ۾ راڻي پور واري سيد محمد صالح شاهہ جو معتقد هو ۽ عمدت العلماءِ ابوالفيض مفتي غلام عمر جتوئي سان بہ گهرو تعلق هيس. هن مستجاب الدعا درويش 73 بهارون ڏسندي، دادو ضلعي جي سول اسپتال ۾ 15 جمادي الثاني 1388هہ مطابق 9 سيپٽمبر 1968ع تي راه رباني ورتي.

هن قوي الحافظ صحيح راءِ ۽ جفاڪش انسان سنڌي ۾ ڪجهہ مولود ۽ بيت چيا آهن جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ بحر و حدت جو حقيقي غواص هو ۽ هن قلزم جي ڪنار جي پاتار ۾ پهچي اهي اهي ماڻڪ ميڙيا اٿس جن جي پرک لاءِ ڪن سگهڙ صرافن جي ضرورت آهي. سندس رهڻي سادي ۽ طبيعت فقيراڻي هئي. پيچدار ۽ مشڪل شرعي مسئلا مختصر الفاظن ۾ سلجهائيندو هو. سندس استادن جو چوڻ هو تہ حافظ امام بخش اسان کان وڌيڪ متقي آهي. (پروفيسر عبدالغفور ميمڻ)

مولانا عبيدالله لاشاري رحہ

مولانا عبيدالله ولد قيصر ذات لاشاري ويٺل ڳوٺ پڊاپور تعلقہ واره.

شروعاتي تعليم:

قرآن شريف جي تعليم مولوي واحد بخش ۽ حاجي منل وٽ تعلقي قمبر ۾ ورتائين. فارسي مڪمل مولوي فضل الحق ڳڙهي خير محمد کان حاصل ڪيائين. تعليم حاصل ڪرڻ خاطر هي علائقا بہ ڏسڻا پيس پارو ديرو تعلقہ وارهہ. پاٽ شريف ضلع دادو. پير جهنڊو. ٺٽو سجاول ۽ پانڊو قبو جتي مولانا عبدالعزيز وٽ پڙهيا.

مدرسہ مظهرالعلوم کڏه ڪراچي ۾ مولانا محمد صادق سان بہ تعلقات رهيا. گورو پهوڙ ۾ مولانا قاسمي کان هيڪر ۽ ميرپور پٽو ۾ ٻيهر تعليم وٺي تڪميل ڪرائي باقي عرصو ديوبند ۾ حضرت مولانا سيد حسين احمد مدنيؒ وٽ وڃي حصول ڪيائين. تعليم جا ڪي سرٽيفڪيٽ سهڻي نموني ۾ فريم ٿيل اڄ بہ نظر اچن ٿا جن مان ڪن فريمن جا شيشا ٽٽل آهن. مولانا فخرالدين مراد آبادي هڪ سند اصول حديث جي ۽ ٻي تمام متداول فنون جي ڪتابن جي شعبان 1365هہ ۾ ڏنائين ۽ ٽين ربيع الاول 1368هہ ۾ دارالعلوم ديوبند جي مليس، مولانا جن جي ڪتب خاني مان سلطان مقوقس ڏانهن لکيل حضرت رسول اللهﷺ جو خط مبارڪ بہ مليو آهي.

ديوبند مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ پڙهائڻ جو ڪم شروع ڪيائين (1) منياٽي (2) پير جهنڊو (3) سعيدآباد، (4) نواب شاهہ (5) ٽنڊو آدم، (6) رتوديرو (7) ۽ مظهرالعلوم ڪراچي ۾ شيخ الحديث ٿي رهيو ۽ پوليس هيڊڪوارٽر ڪراچي جي مسجد جو خطيب ٿي رهيو ۽ مدرس بہ ٿي رهيو ۽ پنهنجي ڳوٺ ٻڍاپوري تعلقي واره ۾ مولانا حسين احمد مدنيؒ جي نالي سان مدرسو کوليائين.

ميان محمد صديق عرف منٺار فقير تعلقي ٽنڊو آدم واري ٻڌايو تہ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي فرمايو مولانا جن دستاربندي مون وٽ ڪئي هئي، اتان معلوم ٿو ٿئي تہ حضرت پانڊويؒ جن وٽ ابتدائي تعليم ورتي اٿن. بهرحال پاڻ علم جي تڪميل بعد ديوبند دوره حديث پڙهڻ لاءِ ويا، غالباً دوره بعد بہ ٻيو سال اتي استفاده لاءِ رهيا آهن. سندن دور ۾ شيخ الحديث علامہ الدهر حضرت مولانا سيد حسين احمد مدنيؒ هئا. اتان واپس ٿيڻ تي پاڻ پير جهنڊو ۾ تدريس لاءِ مقرر ٿيا. ان وقت مدرسو سٺي حالت ۾ هو حضرت پير ضياءُالدينؒ مدرسي جا سرپرست هئا جي علم و عمل ۾ صاحب ڪمال ۽ پنهنجي وڏن جا حقيقي جانشين هئا. فقير ڪي سندن مجلسون مرڻ تائين ياد رهنديون. استاد صاحب وٽ دستاربنديون ٿيون جن ۾ پير سعدالله شاهہ (حضرت پير ضياءُ الدينؒ جا پوٽا) قابل ذڪر آهن، ان بعد تقريباً ڏيڍ ميل مفاصلي تي سعيدآباد ۾ ديني مدرسو کوليائون ۽ جامع مسجد جو بنياد رکيائون. سندن ڪوشش سان مدرسو نهايت سٺي نموني هليو. مسجد بہ نهايت عمده نموني تي تيار ٿي، طلباءَ وٽن

دستاربنديون ڪيون، پاڻ مهمان نواز هئا. ڀهراڙيءَ جا امير، غريب مسلمان وٽن گهڻا ايندا هئا ۽ ڪين ٻاهر تقريرن لاءِ وٺي ويندا هئا، پير بديع الدين شاهه احناف جي نهايت مخالف هئا. توڙي سندن جماعت سعيدآباد تي پنهنجي مسلڪ کي غالب ڪرڻ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو مگر جيسين استاد سعيدآباد ۾ هئا، تيسين ڪجهه به ڪين ڪري سگهيا. ان دور ۾ هن پنهنجي استاد حضرت مولانا عبدالعزيز جي واسطي سان پنهنجي ذات مان شادي ڪئي ۽ باعيال سعيدآباد ۾ رهڻ لڳا. آءٌ وٽن پيرجهنڊي ويندي ضرور ويندو هوس ڪڏهن ٽڪي به پوندو هوس. اتان نواب شاهه ويا اسٽيشن واري مسجد ۾ خطيب مقرر ٿيا. مسجد سان متصل اتر طرف گهر ڪيائون ۽ باعيال رهڻ لڳا. جيئن ته ڪين پڙهائڻ جو شوق هو. ان ڪري جامع مسجد جي پاسي ۾ مدرسي ۾ پڙهائيندا هئا جنهن جو سرپرست مولوي حڪيم محمد معاذ ﷫ هئا اتي به وٽن اچڻ وڃڻ ٿيندو رهيو. جمعي ڏينهن سندن تقرير ٻڌڻ لاءِ ڀهراڙيءَ کان گهڻي انداز ۾ جماعت ايندي هئي. اتي به سندن دسترخوان نهايت ڪشادو رهيو. انهن ڏينهن ۾ مولوي مير محمد ساند مشائخ هوتيءَ وارو به وٽن پڙهندو هو ۽ چڱو عرصو سندن خادم ٿي رهيو. ڪي اسباب ٿيا جو پاڻ امامت کان استعفيٰ ڏيئي ڪجهه ڏينهن ريلوي جي اوير ۾ غريب آباد ۾ رهيا. اتان مون وٽ آيا، شوال 1376هه کان رمضان المبارڪ 1377هه تائين باعيال مون وٽ رهيا، مدرسي جي پاسي ۾ گهر ڪري رهيا، پورو سال نهايت خوش اخلاقي ۽ ايثار سان پورو ڪيائون، پارسي عربي لاءِ اڪيلا پاڻ هئا، ڪجهه ننڍا اسباق آءٌ پڙهائيندو هوس محض هن لاءِ ته استادن جي هوندي علم پڪو ٿي پوي، عصر کان سانجهي تائين پڙهائيندا هئا ڪو سبق رهجي ويو ته سانجهيءَ کان پوءِ به پڙهائيندا هئا مطلب ته ڪلاڪن جو حساب ڪونه هو. ان سال 42 طالب علم هئا، گهڻو ڪري سڀ وڏا هئا.

نواب شاهه رهڻ واري وقت يا ڪجهه اڳ ۾ واره کان 6 ميل جي مفاصلي تي قسطن تي حڪومت مان زمين ورتائون ۽ اتي پنهنجي وڏي محترم ياءَ جي نالي ڳوٺ به ٻڌايائون. مسجد ۽ مدرسي جو بنياد به رکيائون مدرسي ۾ هڪ پنهنجو مولوي رکيائون جنهن سان ڪجهه پنهنجا شاگرد به آيا، مون وٽان پنهنجي استاد مولانا عبدالعزيز وٽ ويا سال اتي رهي ڪراچيءَ ۾ مولانا محمد صادق جي مدرسه مظهرالعلوم کڏو ۾ صدر مدرس ٿي رهيا. اتي به باعيال رهندا هئا.

چڱو وقت گذاريائون بعد ۾ پوليس هيڊ ڪوارٽر گارڊن روڊ مسجد ۾ خطيب ٿي رهيا ڪين هڪ نائب بہ مليل هو. اتي بہ باعيال رهيا. منهنجو وٽن گهڻو اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. عشا ۽ فجر بعد درس بہ ڏيندا هئا. وٽن مختلف مساجد جا امام رات جو پڙهڻ بہ ايندا هئا. شام جو بہ ڪي طالب وٽن پڙهڻ ايندا هئا.

صوبائي گاديءَ جي هنڌ هجڻ ڪري گهڻا ماڻهو خاص ڪري لاڙڪاڻي ضلعي جا دوست احباب ڪمن ڪارين سان ايندا هئا تہ وٽن رهندا هئا. ماني ڪارائڻ ۽ ٽيپڙ ڏيڻ ڪان علاوه ڪم ڪار ۾ بہ سندن چڱي مدد ڪندا هئا. مهمانوازي ۾ گهڻو اڳي هئا. اهڙا ڪشاده دل تمام ٿورا ملندا. مهمانن جي اچڻ تي نهايت خوش ٿيندا هئا اها خوشي سندن پيشاني مان نمايان نظر ايندي هئي. ڪين مٿي پيشاب جي بيماري ٿي پئي، لاڙڪاڻي جي طرف جي ڪنهن سنياسي جي علاج مان خوش ٿي آخر رب جو مقرر وقت آيو بيمار ٿي سرڪاري اسپتال ۾ داخل ٿيا ۽ اتي ئي وفات ڪيائون. (20 صفر 1395هہ مطابق 4 مارچ 1975ع تقريباً 65 سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائون) حڪومت وارثن جي مدد ڪئي سندن لاش وارثن سميت پنهنجي ڳوٺ پهچائي ويا، پاڻ ڪتابن جا شائق هئا. سندن ڪتب خانو ڏاڍو سٺو هو. سندن مطالعو وسيع هو ۽ حق گو عالم هئا. صدر ايوب خان جي زماني ۾ چند ڏني بغير نماز پڙهڻ جو اعلان ٿيو. مولانا جن پوليس آفيسرن کي جواب ڏنو هنن مولانا کي چيو خبر اٿو ان جو نتيجو ڇا نڪرندو؟ مولانا فرمايو تہ نتيجي جي نظر هجڻ ڪري ئي نماز نٿو پڙهايان. حڪومت وڏ ۾ وڏ خطابت کان هٽائيندي يا ٻي ڪا تڪليف ڏيندي پر قيامت جو معاملو گهڻو ڏکيو آهي. آفيسرن ڪٽي چپ ڪئي، صبح جو ڪنهن پوليس واري نماز پڙهائي، استاد صاحبن کي رب محفوظ رکيو ٿي سگهي ٿو تہ آفيسرن تي ڪو اهڙو اثر پيو جو اها رپورٽ ئي ڪانہ ڪيائون يا رب تعاليٰ ڪو ٻيو انتظام ڪيو.

درس مون گهڻو ٻڌو نهايت بيباڪيءَ سان صحيح دين پهچايائون. هڪ پٽ ۽ بہ نياڻيون پنيان ڇڏيائون. بہ پاٽر غلام الله ۽ علي گوهر. غلام الله مدرسي جي سنيال ڪندو هو ۽ ميان علي گوهر ٻنيءَ جي سنيال ڪندو هو.

حضرت استاد صاحب علماءِ اسلام جي جماعت سان وابستہ هئا پنهنجي وس آهر ان جي سٺي خدمت ڪيائون. احباب کي ان طرف متوجہ

ڪندا رهيا. تبليغي جماعت سان بہ گهڻو تعلق هون. منهنجي سمجهہ ۾ سندن بيعت جو ناتو حضرت مولانا سيد حسين احمد مدني ﷫ سان هو.

(شيخ غلام قادر وارهي بتعاون منثار فقير)

مولانا عبيدالله جو پنهنجو بيان: 1940ع ۾ آءٌ مدرسہ مظهرالعلوم کڏه ڪراچي ۾ پڙهندو هوس ان وقت مولانا دين محمد وفائي الوحيد جو ايڊيٽر هو ساڻس مختصر واقفيت هئي. پوءِ ستت ئي مدرسہ مظهرالعلوم کي ڇڏي سنڌ جي ٻين مدرسن ۾ تعليم ورتم. 1944ع ۾ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جن وٽ مدرسہ عربيہ دارالسعادت گوري پهوڙ تعلقہ شڪارپور ۾ پڙهڻ ويس. ان سال اسان عربي مدرسن جي شاگردن جي فيڊريشن سڏائڻ جي ڪوشش ڪئي ان سال 15۔ 16۔ 17 اپريل جمعية علماءِ سنڌ جي پاران حيدرآباد ۾ ساليانو اجلاس ٿيڻ وارو هو ان سلسلي ۾ مولانا عبدالحق رباني ۽ مولانا عبدالله سجاولي گوري پهوڙ آيا. اسان پنهنجي استاد مولانا قاسمي جي معرفت اها رٿ انهن بزرگن آڏو پيش ڪئي انهن ڏاڍي پسند ڪئي. اسان ان بابت ۾ جمعيت علماءِ جي اجلاس بابت سموري سنڌ جي طالب علمن ڏانهن خط لکيا. اجلاس جي صدارت لاءِ مولانا عبيدالله سنڌي کي منتخب ڪري لاهور انهن ڏانهن دعوت نامو اماڻيو ويو. مولانا جن تسلي ۽ هائو جو خط موڪليو. روهڙي کان مولانا سنڌي سان گڏ سفر ڪري حيدرآباد پهتاسين. آخري ڏينهن بزرگن اسان شاگردن جي حوالي ڪيو. شاگردن جي انتظام ۽ جلسي جي ڪاميابي کان مولانا سنڌي ڏاڍا خوش ٿيا. مولانا دين محمد وفائي سان تعلق وڌيو توحيد جي خريداري وڌائڻ ۾ مون چڱو حصو ورتو. جنهن جي شڪر ادائيٰ مولانا توحيد ۾ ڪئي هئي، ڪوبہ مضمون موڪليندو هوم تہ مولانا خوشيءَ سان ان کي شايع ڪندا هئا. گوري پهوڙ کان حضرت استاد جڏهن پير بخش پٺہ (ميرپور پٺو) ۾ پنهنجي استاد زاده عبدالغفار وٽ پڙهائڻ آيا تہ اسان گوري وارا سڀ شاگرد استاد ڏانهن هليا وياسين. پير بخش پٺہ هڪ سال رهي جڏهن آءٌ ديوبند ويس اتي بہ مولانا وفائي بہ سال آزاد اخبار قرباني ۽ توحيد موڪليندا رهيا. دارالعلوم ديوبند جو ٻن سالن وارو سفر پورو ڪري منياٽي نوشهروفيروز ۾ هڪ سال پڙهائي مدرسہ دارالرشاد پير جهنڊي ۾ مدرس ٿي آيس تہ اتي مولانا وفائي ۽ مولانا محمد نورمڪي گڏجي آيا. مولانا خوش اخلاق ۽ بي تڪلف هئا، ڪرو پاڻ پريندا هئا ٻي کي نہ ڏيندا هئا. مولانا ڪجهہ وقت رهيا

زياده وقت مطالعي ۾ خرچ ڪيائون. واندا ٿي ايندا هئا ته مولانا محمد نور کي چوندا هئا مولانا ڪجهه پڙهايو پاڻ مات ڪري ويهي پڙهندا هئا. مون کي تاڪيد ڪيائون ته هتي ڪتابن جو خزانو آهي ان مان اوهان ضرور فائدو وٺو. پڙهائي کان فارغ وقت مطالعي تي خرچ ڪجو ان کان پوءِ به مولانا وفائي سان ملاقاتيون ٿينديون رهيون. (يادگار وفائي ص 141 کان 148 مختصراً)

مولانا عبدالعزيز پاندوي رحہ

ولادت:

رتيديري لڳ پاندي قبي ۾ سنه 1905ع ۾ جنم ورتائون. سندس والد جو نالو حاجي الهرکيو ۽ ڏاڏي جو نالو حمزو خان هو. پاڻ ڍڪڻ ذات سان تعلق رکن ٿا، حاجي الهرکيئي خان کي ٻه فرزند هئا هڪ عبداللهؒ، ٻيو عبدالعزيزؒ. والد مرحوم حضرت امروٽيؒ جو دست بيعت هو. سندن والد جي گهڻي حياتي حضرت امروٽيؒ جي خدمت طيبه ۾ گذري. سندن والد مرحوم، حضرت امروٽيؒ سان حج تي گڏ ويو هو. واپسي ۾ بيمار ٿي پيو ۽ امروٽ شريف ۾ گذاري ويو. حضرت پاندوي جي عمر ان وقت تقريباً اٺ نَوَ سال هئي، سندن آمدني جو مستقل ذريعو ڪونه هو في سبيل الله ملندڙ ماني تي گذران هوندو هون.

تعليم:

حضرت مرحوم جن ناظره قرآن شريف، پنهنجي اباڻي ڳوٺ ۾ آخوند عبداللطيف وٽ پڙهيا، پوءِ پنهنجي ڀاءُ عبدالله سان گڏ علامه غلام رسولؒ (شاگرد رشيد علامه نورنگيؒ) وٽ ڳڙهي ياسين ۾ وچي ابتدائي تعليم شروع ڪيائون. ارشاد صرف نحو ڳوٺ ٻيڙي چانڊئي ۾ پڙهيا، پوءِ حضرت جن ٻيڙي چانڊئي کي ڇڏي، ڪور سليمان ۾ حضرت مولانا عبدالڪريم ڪورائيؒ وٽ ويا ۽ ڏينهن رات علم ۾ پوري جفاڪشي ۽ جدوجهد ۾ لڳي ويا. حضرت ڪورائي ٿوري وقت لاءِ ڪور سليمان کي ڇڏي ڳوٺ مرحوم

حاجي غلام قادر انڙ جي مدرسي ۾ صدر مدرس مقرر ٿيا. حضرت مرحوم اتي به پنهنجي استاد سان گڏ آيو ساٽس ٻيا به طالب علم هئا. انڙ آباد مدرسي ۾ کاڌي جو بندوبست نهايت سهڻي نموني سان ٿيل هو. حضرت پانڊويﷺ کي خورو نوش ۾ حڪيم غلام حيدر گهانگهري جي ٽولي سان شامل ڪيو ويو. سجاٽپ کان پوءِ سڀ ئي سندن پاڻ ۾ گهرا لاڳاپا ٿي ويا. مولانا پانڊويﷺ ڪتابن ۾ ڪانئس مٿي هو علام ڪورائي واپس ڪور سليمان ويا ته حڪيم اتي ئي رهي پيو ۽ مولانا مرحوم ٻين سان گڏ ڪور سليمان ويا. اتي رهي علم ۾ بيحد مهارت ۽ ملڪو هٿ ڪيائون. ڪجهه عرصي بعد صلاح مشوري سان اتان چڙي، ضلعي ملتان تحصيل ڪبير والا ڳوٺ نڙهال ۾ مولانا عبدالرئوف ملتاني وٽ طلب علم ۾ هليا ويا. ڪجهه ڏينهن گذرڻ بعد، حضرت پانڊوي غذا جي عدم موافقت ڪري بيمار ٿي پيا. جتان ڪيس سندس پاءُ عبدالله وٺي آيو. تندرست ٿيڻ بعد شڪارپور تعلقه جي ميانجي ڳوٺ ۾ مولانا محسن شاهه وٽ پڙهيا. شاهه صاحب اجمير شريف هليو ويو ۽ مولانا جن دارالعلوم ديوبند روانا ٿيا. ديوبند ۾ رهي حديث جو دورو شيخ العرب والعجم سيد حسين احمد مدنيﷺ وٽ پڙهيا. علم قرءة القرآن (تجويد) جي تڪميل به ديوبند ۾ ڪيائون. حضرت مولانا مدني ڪين تمام گهڻو پيار ڪندا هئا. هڪ دفعي مولانا مرحومﷺ پنهنجي ڪمري ۾ پڙهيل سبق کي پيرو ڏئي رهيو هو ته حضرت مولانا مدنيﷺ ڏسي فرمايو سنڌيا "توکي پڙهڻ جو ڏاڍو شوق آهي. "بارک الله في علمک و زاد عملک مع العلم" پاڻ فارغ التحصيل ٿي ديني علوم ۽ نبوي پيغام جي تبليغ لاءِ ڪيترين جاين تي رهي، اسلامي علوم ۽ شرعي احڪام جي ڀرپور تشهير و اشاعت ڪيائون. تحصيل علم سان گڏ عمل ۾ به گهٽ نه هئا. تصوف ته ڪين ورثي ۾ مليو. سندن گهراڻو تصوف ۾ رڱيل هو. اهوئي سبب آهي جو پاڻ ننڍائپ ۾ ئي خوف خدا سان موصوف هئا. پاڻ فرمائيندا هئا ته "مان بلوغت کان پوءِ ڪابه فرضي نماز قضا نه ڪئي آهي." هي به فرمايائون ته، "طالب علمي دور ۾ به ڪوئي تفسير، حديث ۽ فقه وغيره جو ڪتاب، بنا وضوءِ جي ڪانه پڙهيم."

وفات:

سندن بيماري گهڻي عرصي کان هلندڙ هئي پر سال 1974ع کان، مرض

شدت اختيار ڪئي. پاڻ مرض کان اڳ بت ۾ نفيس هئا، ليڪن مرض جي حملي ڪانپوءِ جسيم ٿي ويا. پاڻ پنهنجي سڄي حياتي، في سبي الله تعليم ڏيڻ ۾ بسر ڪيائون. ڪين رب العزت اجر عظيم عطا ڪري ۽ جنت الفردوس ۾ جائگير فرمائي! سندس ڪيل ديني درسگاه مدرسه عزيزيه اڄ به سندن ديني خدمات جو شاهد آهي جتي حديث جي هبڪار توحيد جي تنوار ۽ للهيت جي للڪار موجزن آهي. مولانا پنهنجي زندگي ۾ جيڪي شمعون روشن ڪيون سي هميشه روشن ۽ سرفراز رهنديون ۽ حضرت مولانا جو فيضِ قيامت تائين دائم ۽ زنده رهندو. حضرت مرحوم جي خدمات جي اثرات مان حضرت جن جي لاءِ هي اعلان ٿيندو رهندو:

ثبت است برجريده عالم، دوام ما۔

(حافظ)

مولانا مرحوم 70 ورهين جي ڄمار ۾ خميس ڏينهن 30 جنوري 1975ع مطابق 17 محرم الحرام 1395هه هن فاني دنيا کي خيرباد چئي دارالبقا ڏي راهي ٿيا. آخري آرام گاهه مدرسه عربيه عزيزيه رتوديرو جي احاطي اندر آهي.

(مولوي محمد يامين مسڻ وڏي۔ شريعت ج 3 ش 10)

مولانا حبيب الرحمان سومرو رحه

مولانا حبيب الرحمان مولانا عبدالعزيز پانڌوي رحمه الله جو ٻيو نمبر فرزند هو هن جي ولادت 1 محرم الحرام 1368هه ۾ پانڌي قبي ۾ ٿي. ان کان پوءِ حضرت وڏا جلد رتي ديري ۾ لڏي آيا ۽ اتي اچي هڪ وڏي ديني درسگاهه جو بنياد رکيائون. مولانا حبيب الرحمان سنڌي تعليم رتي ديري ۾ شروع ڪئي سنڌي پنج درجا پڙهي ان کان پوءِ مستقل ديني تعليم حاصل ڪرڻ شروع ڪئي.

جيئن ڪجهه وڏو ٿيو ته مدرسه جي نظامت جو بار سندس حوالي ڪيو ويو. تعليم سان گڏ پنهنجي والد سڳوري جي خدمت ۾ آيل مهمانن جي خدمت به سندس حوالي هئي، ننڍي هوندي کان وٽي مرحوم جي طبيعت ۾ بردباري ۽ هر هڪ سان پيار ۽ محبت سان ملڻ جي عادت هئي. پنهنجن کان علاوه ٻين

سان بہ تمام اخلاق سان پيش ايندو هو. پوءِ جيئن جيئن وڏو ٿيندو ويو، تيئن تيئن مرحوم جي مٿان جوابداريون وڌنديون ويون، سندس شادي 15 سالن جي عمر ۾ ٿي، پاڻ ساده مزاج ۽ عالمن سان محبت ڪرڻ وارا هئا جڏهن کان وٺي حضرت وڏن جي طبيعت ناساز ٿي ان ڏينهن کان وٺي پاڻ پيا سمورا ڪم ڇڏي پنهنجي والد جي خدمت ۾ زياده رهڻ لڳو. ڪڏهن ڪڏهن رات جو ويٺي ڏينهن ڪندو هو تہ ڪڏهن وري ان پريشاني جي ڪري ننڊ بہ نہ ڪندو هو.

جڏهن سندس والد هن فاني دنيا کي ڇڏي پنهنجي مالڪ حقيقي سان مليو، ان ڏينهن کان بعد مرحوم جي حوالي سڀ ڪم ٿيا. ان وقت مرحوم جي عمر 24 سال هئي، سندس حوالي مدرسي ۽ مسجد جو ڪم ۽ مهمانن جي خدمت شامل هئي.

پنهنجي والد جي انتقال کان بعد سندس طبيعت ۾ اجان وڌيڪ بردباري پيدا ٿي. پاڻ گهر ۾ پنهنجن پٽن کان وڌيڪ پنهنجن ننڍن ڀائرن سان هلندو هو. انهن ڪڏهن ايئن محسوس نہ ڪيو تہ ڪو اسان جو بابا فوت ٿيو آهي، ان کان علاوه ڪنهن بہ حضرت وڏي جي ڪمي محسوس نہ ڪئي، جيڪڏهن ان وٽ ڪو غيرمذهب جو ماڻهو ايندو هو تہ پاڻ ان سان کلي ڪري ملندا هئا سندس اخلاق ۽ پيار ڏسي دشمن بہ دوست ٿي پيا. ڪجھ وقت کان بعد پاڻ جمعيت جا ضلعي امير بہ ٿيا ۽ تحفظ مساجد جا صدر بہ ٿيا.

مرحوم مهمان نواز وري ايترا تہ هئا جيڪڏهن ڪو مهمان اڌ رات جو ايندو هو تہ ان وقت ان جي خدمت لاءِ حاضر ٿيندا هئا. ان وقت ان جي کاڌي جو انتظام ڪندا هئا. مرحوم کي ٻين جي تڪليف جو ايترو تہ احساس هوندو هو جو پاڻ تيستائين آرام نہ ڪندو هو جيستائين هو مطمئن نہ ٿيندو هو. پاڻ هميشہ نيڪيءَ جا ڪم ڪندو هو گويا ڪ هن کي الله سائين ٻين جي واسطي پيدا ڪيو هو. مرحوم هميشہ ٻين جي ڪمن جي خاطر ٻاهر رهندو هو ۽ گهر ۾ گهٽ رهندو هو. ڪڏهن پنهنجي ڪم لاءِ ڪنهن وٽ ڪونہ ويو هو نہ وري ڪنهن کي سوال ڪيو هئائين سندس اخلاق ڏسي ماڻهو مٿس هڪڙي قسم جا عاشق هوندا هئا.

هڪ ڀيري هڪ طالب کي پيٽ ۾ ايترو تہ سور پيو جو بي هوش ٿي ويو. ان وقت ڪو طالب سندس گهر ويو پاڻ ان وقت اچي ڊاڪٽر کي گهرايائين جڏهن ان کان فرصت ٿي تہ ٻين طالبن عرض ڪيو تہ سائين هاڻي توهان

گهر وڃي آرام ڪريو. پاڻ فرمايائون ڇا منهنجو هڪ ياءُ تڪليف ۾ هجي ۽ مان آرام ڪريان. جڏهن مدرسي کي موڪل ٿيندي هئي ان ڏينهن پاڻ غريب شاگردن کي ڪپڙو ۽ خرچيون ڏيندو هو. مرحوم جيڪڏهن تقرير ڪرڻ تي ويهندو هو ته صرف توحيد ۽ رسالت تي وعظ ڪندو هو. مرحوم جي حياتي ۾ ڪنهن ٻئي فرقي واري کي اها جرئت نه ٿيندي جو سندس شهر ۾ ڪو ڪنهن جي شان ۾ گستاخي ڪري. پاڻ فرمائيندا هئا ته مالڪ جو در ڇڏي ٻين جي در ويندو ته پوءِ اهو هميشه ان سوداءَ ۾ هوندو ته سندس مالڪ ڪير آهي جنهن کي سڏيان؟

آخر ۾ پاڻ مسجد جي ڪم لاءِ ڪراچي ويا جڏهن واپس ٿيا ته ڏينهن جو 3 بجي دادو جي پرسان بس جو ٽڪر ٿي پيو. جنهن ۾ مرحوم کي ڏاڍا ڌڪ لڳا سندس ڪبي ڄنگهه ڀڄي پيئي بعد ۾ ان کي اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو جتي هو زخمن جو تاب نه سهي سگهيو ۽ هن فاني دنيا کي ڇڏي پنهنجي خالق حقيقيءَ سان وڃي مليو. سندس عمر ان وقت 29 سال هئي، پويان 2 پٽ ۽ 5 نياڻيون ڇڏي ويو.

(حفيظ الرحمان برادر مولانا مرحوم)

مولانا فيض محمد ”واعظ“ رحه

مولانا فيض محمد ڏوڪريءَ جو رهاڪو هو تعليم مولانا عبدالرزاق کان ورتي، جو خيرپور ناٿن شاهه جي پرسان ونجهي نالي ڳوٺ جو رهاڪو هو ۽ جان محمد لاکير جي ڳوٺ ۾ سندس مدرسو هو. انهيءَ مدرسي ۾ مولانا فيض محمد، مولانا عبدالرزاق وٽ پڙهيو ۽ فارغ التحصيل ٿيو. دستاربنديءَ بعد مولانا فيض محمد ڏوڪريءَ ۾ پڙهايو هو. حڪيم مولوي قادر بخش ميرپورخاص وارو جڏهن ڏوڪريءَ جي اسڪول ۾ بدلي ٿي ويو. تڏهن اتي مولوي فيض محمد وٽ عربي پڙهي فارغ التحصيل ٿيو ۽ حڪيم صاحب فارسي وري خيرپور ناٿن شاهه ۾ نوڪريءَ جي دوران ۾ ماستر ميان محمد وٽ پڙهي.

حڪيم مولوي قادر بخش چيو ته، ”مولوي فيض محمد نهايت مخلص هو ۽ فضول رسمن کي ختم ڪرڻ لاءِ هر وقت تيار رهندو هو ايتري قدر جو

ملاکڙو لڳندو هو اتي بہ وچي ماڻهن کي وعظ ڪندو هو.“

مولانا فيض محمد ۽ مولانا محمد سليمان اڪثر و بيشتر گڏجي وعظ ڪندا هئا. ”هر گلی را رنگ و بوئے ديگر است“ جي مضمون موافق ﭘنهي جي وعظ جو رنگ جدا پر انهن جي وعظ ۾ فرق ڪرڻ آسان ڪم نہ هو ﭘنهي مان پورو مزو ايندو هو. هڪڙي کي ٻئي تي ترجيح ڏيئي نہ سگهبي هئي.

خلافت جي تحريڪ ۾ ڪابل ڏانهن هجرت ڪيائين ۽ ڪابل ۾ ئي وفات ڪري ويو. پوءِ سندس ٻار موٽي آيا، شايد سندس ٽي پٽ آهن. محمد ادريس، غلام نبي مختيارڪار ۽ ٽيون نامعلوم. پهريان ٻئي پٽ عربي پڙهيل آهن. محمد ادريس ٻارن سميت وڃي مديني شريف ۾ سڪونت پذير ٿيو آهي.

(مولوي دين محمد ”اديب“ فيروز شاهي رحمة الله عليه ـ مهراڻ س ن)

مولانا محمد اسماعيل ابڙن وارا رحہ

مولانا جن حضرت مولانا فضل حق خيرآبادي کان پڙهيا هئا. سندن مکيہ شاگردن مان مولانا نظر محمد ﭘنگ وارا هئا جن کان مولانا قمرالدين انيڙ ۽ انهن کان مولانا عبدالڪريم ڪورائي پڙهيا. مولانا محمد اسماعيل صاحب مولانا گل محمد ۽ مولانا غلام صديق شهدادڪوٽي ڏانهن ڪبري منطق جا ڪي سوال لکي موڪليا. جن جا جواب گهڻي دير کان پوءِ ڏنائون جو ان لاءِ هندستان مان ڪتاب گهرائڻا پيين. ڪنهن مجلس ۾ ملاقات ٿي تہ مولانا محمد اسماعيل رحمة الله عليه مولانا غلام صديق کي فرمايو غلام صديق! انهن سوالن جي جواب جو علم نہ توکي هو ۽ نہ پڻهي کي. اهي جواب ڪيئن لکيوَ؟ مولانا غلام صديق فرمايو علم ابي کي بہ هو ۽ مون کي بہ، البت ڪتاب ڪونہ هئا اهي گهرائي جواب لکياسين.

(مولانا عبدالڪريم قريشي ٻيرائي)

مولانا محمد اسماعيل (ﮔوٺ گل محمد ابڙو تعلقہ قمبر) شروعاتي تعليم آباد جي قاضي صاحبداد وٽ ۽ سنڌ جي ٻين عالمن کان ورتي پوءِ رامپور ويو ۽ ڪجهہ تعليم حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوي کان بہ ورتائين. (قاضي محمد ابراهيم)

قاري ميران شاهہ سنڌي رحہ

پهرين جنگ عظيم کان پوءِ شايد سن 1918ع يا سن 1919ع ڌاري ڪراچي ۾ سيد قاري، حاجي مولوي ميران شاهہ صاحب آيو هو جنهن کان راقم الحروف ڪجهہ تجويد (قرائت) جو علم حاصل ڪيو هو.

سيد مولانا الحاج قاري ميران شاهہ صاحب نورالله مرقده اصل شهدادڪوٽ جو رهاڪو هو. ابتدائي تعليم قرآن، سنڌي ۽ فارسي سنڌ جي ڪنهن مدرسي ۾ پڙهيو. پوءِ ڪنهن وسيلي سان مڪہ معظم ۾ وڃي پهتو اتي فن تجويد حاصل ڪيائين ۽ ڪافي عرصي تائين علم التجويد (قرائت) جي درس ۽ تدريس ۾ مشغول رهيو.

بهرحال ديار حبيب ۾ ڪافي عرصو رهڻ کان پوءِ موٽي هندستان پهتو خبر ناهي تہ عربستان کان واپس اچڻ وقت سنڌ ۾ بہ ڪو وقت رهيو يا سڌو هندستان هليو ويو. (گمان غالب آهي تہ عربستان کان سڌو بمبئي کان ٿيندو لکنؤ پهتو.)

مگر اها خبر اٿم تہ قاري صاحب جن لکنؤ ۾ گهڻو عرصو رهيا هئا ۽ شادي بہ لکنؤ مان ئي ڪيائون ۽ اتي ڪنهن اسلامي مدرسي ۾ بحيثيت استاد جي فن قرأت جي تعليم ڏيندا رهيا ۽ اهو ئي علم لکنؤ جهڙي عاليشان بادشاهي شهر ۽ علمي مرڪز ۾ قاري صاحب جي عزت ۽ قيام جو باعث بڻيو هو پوءِ لکنؤ ۾ رهڻ واري زماني ۾ پنهنجي علمي لياقت جي ذريعي ايتري شهرت ۽ عزت پيدا ڪيائون جو لکنؤ جي هڪ اعليٰ خاندان مان شادي ڪيائين.

انهيءَ کان پوءِ جڏهن 1918 يا 1919ع ۾ ڪراچي ۾ قاري ميران شاهہ جن آيا تہ ڪراچي صدر جي پرفضا محلي ۾ "جامع مسجد قصابان" ۾ خطيب مقرر ٿيا. انهيءَ وقت سنڌ جا ٻيا شهر تہ ڇڏيو پر ڪراچي جيڪو سنڌ جي حڪومت پايہ تخت هو انهيءَ ۾ بہ ڪو "قاري" ڪونہ هو. قاري ميران شاهہ صاحب ڪراچي ۾ پهريون خوش الحان قاري هو. افسوس آهي تہ قاري ميران شاهہ جي سنہ ولادت ۽ تاريخ وفات معلوم ناهي، مگر علمي ڪمالات جو ذاتي علم اٿم. اهو مختصر بيان ڪريان ٿو.

قاري ميران شاهه ست قرائتون ڄاڻندو هو. عربي، فارسي ۽ اردو اهڙي فصيح ۽ بليغ ڳالهائيندو هو جهڙي سنڌي ڳالهائيندو هو. باوجود انهيءَ جي سندس زندگي جو گهڻو ڀاڱو عربستان ۽ لکنؤ ۾ گذريو هو. تنهن هوندي به سنڌي ٻولي اهڙي صاف ۽ چٽي ڳالهائيندو هو جو ڄڻ ٻي ڪنهن ٻوليءَ سان سندس واسطو ئي نه رهيو هو.

ڪراچي شهر جا ماڻهو شادي توري غمي جي موقعن تي ڪيس گهرائي وعظ ڪرائيندا هئا. انهيءَ زماني ۾ ڪراچي جي مسلمانن ۾ بحيثيت واعظ جي به ماڻهو مقبول ۽ مشهور هئا. هڪڙو مولوي عبدالڪريم درس سنڌي ۽ ٻيو مولوي غلام رسول قاري پنجابي، مگر ماڻهو قاري ميران شاهه جا عاشق ۽ فدائي ٿي پيا ۽ هر موقعي تي قاري ميران شاهه صاحب کي بصد احترام پنهنجي مجلسن ۾ گهرائي وعظ ڪرائيندا هئا. قاري صاحب شرڪ ۽ بدعت جو ڏاڍو مخالف هو. قاري ميران شاهه جو معمول هوندو هو ته پهرين حمد ۽ صلواة سان پنهنجي تقرير جي شروعات ڪندو هو. پوءِ قرآن شريف جون چند آيتون تلاوت ڪندو هو ۽ ان جو تفسير ۽ تشريح عام فهم لفظن ۾ بيان ڪندو هو. انهيءَ کان پوءِ ساڳي موضوع جي مناسبت سان حديثون پيش ڪندو هو. انهيءَ سان گڏ مولانا جلال الدين رومي ﷫ جي مثنوي جا بيت نهايت ڪمري دلڪش پيرايه ۾ پڙهندو هو ۽ ان جو مطلب تمام سهڻي نموني ۾ بيان ڪندو هو. قاري صاحب ان وقت غالباً سٺ سال زندگي جا گذاري چڪو هو، مگر سندن آواز ايترو ته بلند هو جو لائوڊ اسپيڪر جي ضرورت ئي ڪانه هوندي هئي.

قاري ميران شاهه جي زبان جو ميٺاج ۽ تقرير اهڙي دلڪش هوندي هئي جو غير مسلم (پارسي ۽ هندو) واٽ ويندي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي سندس تقرير ٻڌندا رهندا هئا.

قاري صاحب جو ڪوبه وعظ اهڙو نه هوندو هو جنهن سان سامعين جي دلين تي به مختلف ڪيفيتون پيدا نه ٿين. يعني قاري صاحب جي تقرير ۾ اها خوبي هوندي هئي، جو ڪڏهن ته سامعين سڏڪا ڀري زارو قطار روئيندا هئا ته ٿوري دير کان پوءِ ٽهڪ ڏيئي کلندا هئا ۽ جيڪي ماڻهو بيٺل هوندا هئا انهن جي دلين ۾ هڪڙي قسم جو نشو چڙهي ويندو هو. انهيءَ ڪري ڪين تڪ جو احساس ئي ڪونه هوندو هو.

فن سپهگري:

قاري ميران شاهہ جنگي فنون ۾ اعليٰ درجي جي مهارت رکندو هو. هن عبارت مان هي مطلب نہ آهي تہ قاري ميران شاهہ صاحب ڪو فوجي جرنيل هو بلڪ سبب هي آهي تہ اڳي جڏهن توپون ۽ مشين گنون ڪونہ هيون، ان وقت تلوار ۽ لٺ سان دشمن جو مقابلو ٿيندو هو ۽ فن سپهگري ۾ اهو ماڻهو هوشيار ۽ بهادر ليکبو هو. جو فقط لٺ سان ميدان ۾ نڪري هڪ کان وڌيڪ ماڻهن جو مقابلو ڪري دشمن کي پچائي سگهندو هو. فن سپهگري ۾ فقط بدني طاقت ۽ دليري ڪم نہ ايندي هئي، بلڪ خالي لٺ سان هڪ ماڻهو پنجاه ماڻهن جو مقابلو ڪرڻ جو خاص فن ڄاڻندو هو. انهيءَ فن ۾ قابليت هي آهي تہ جڏهن دشمن حملو ڪري تہ پينترو بدلائي، دشمن جي وار کان پاڻ بچائي وري يڪدم دشمن تي وار ڪري، اهڙي طرح دشمن تي غالب اچي وڃي، انهيءَ جي لاءِ لٺ هڻڻ ۽ دشمن جي لٺ کي روڪڻ خاص فن آهي. ساڳيءَ ريت فن سپهگري ۾ هڪ خاص فن آهي جنهن کي "بنوٽ" چوندا آهن. انهيءَ فن جا ماهر دهلي، لکنؤ ۽ يوپي جي ٻين شهرن ۾ اڄ تائين موجود آهن. "بنوٽ" اهڙو فن آهي جو انهيءَ جو ڄاڻندڙ بلاشبہ پنجاه ماڻهن جو مقابلو ڪري سگهي ٿو. قاري ميران شاهہ کي انهيءَ فن ۾ واقعي ڪمال حاصل هو.

قاري صاحب جا شاگرد:

قاري ميران شاهہ جا مڪ شريف ۽ لکنؤ ۾ شاگرد گهڻا هئا. باقي ڪراچي ۾ فقط ٽن ماڻهن قرائت سکي هئي، هڪڙو هي احقر، ٻيو رمضان ٽنوي ٿمر ڪراچوي بيلف، ٽيون نور محمد پنجابي.

آخرالذڪر مٺي در ڪراچي جي هڪڙي مسجد ۾ ٻارن کي قرآن پاڪ تعليم ڏئي رهيو آهي ۽ سٺو قاري آهي. چوٿون خاص الخاص شاگرد سندس فرزند محمد شاهہ هو. جو مصري لهجي سان تمام سهڻو قرآن پڙهندو هو ۽ اهو ئي اڪيلو سندس پٽ هو. ٻيو ڪوبہ اولاد ڪونہ هئس.

ڪراچي کي الوداع:

قاري ميران شاهہ صاحب سيلاني طبيعت جو ماڻهو هو. تنهن ڪري

ڪنهن بہ هڪڙي شهر ۾ ڏهن پندرهن سالن کان وڌيڪ رهڻ پسند نہ ڪندو هو. تنهن ڪري نيٺ ڪراچي کي بہ خيرباد چئي، سڌو دکن حيدرآباد ۾ اچي رهيو.

والي حيدرآباد طرفان عزت افزائي:

قاري ميران شاهہ جڏهن حيدرآباد دکن ۾ پهتو تہ ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ سڄي دکن ۾ سندس شهرت ٿي وئي، شهر جي مختلف محلن ۾ ڪيس وعظ جي دعوت ڏني وئي، قاري صاحب جي علمي لياقت ۽ خوش بياني عوام ۽ خواص ۾ مشهور ٿيندي وئي، نيٺ دکن جي نواب مير عثمان علي وٽ خبر پهتي، نواب صاحب ڪيس دعوت ڏني، سندس تقرير دلپذير ٻڌي ايترو تہ محظوظ ٿيو جو قاري صاحب کي چيائين تہ هاڻي سڄي حياتي توهان اسان جا مهمان آهيو. توهان کي جيترو خرچ گهرجي، اوترو سرڪاري خزاني مان توهان کي ملندو رهندو. پوءِ قاري صاحب کي هڪڙو بنگلو ڏنو ويو ۽ سرڪاري طرح سندس وظيفو مقرر ٿيو جو شايد 5 سؤ روپيا ڪلدار (ماهوار) مقرر ٿيا هئا ۽ متس ڪم فقط هي هو تہ جڏهن نواب صاحب ڪيس طلب فرمائي تہ مجلس ۾ شريڪ ٿئي ۽ جمعي جي نماز "مڪہ مسجد" ۾ پڙهائي، ڇاڪاڻ تہ جمعي جي نماز نواب صاحب پاڻ جامع مسجد (جنهن کي مڪہ مسجد چيو ويندو هو) ۾ پڙهندو هو.

(حڪيم قاضي حافظ محمد قادري مضمون سہ ماهي الرحيم (1968ع)

مولوي محمد ابراهيم مشوري رحہ

مولوي محمد ابراهيم، منشي لعل بخش مشوريءَ جي گهر نئون ديرو (ضلع لاڙڪاڻو) ۾ 6 جنوري 1938ع تي صبح جي وقت جنم ورتو.

جڏهن تعليم پرائڻ جهڙو ٿيو تڏهن سندس والد ڪيس قاري عبدالحميد صاحب جي حوالي ڪيو. جيڪو پاڙي جي مسجد شريف ۾ قرآني تعليم ڏيندو هو.

محمد ابراهيم قرآني تعليم سان گڏوگڏ پرائمري اسڪول نئون ديري

۾ سنڌي تعليم به حاصل ڪرڻ لڳو.

قاري عبدالحميد جڏهن پنهنجي شاگرد ۾ خداداد علمي صلاحيتن جو عڪس ڏٺو تڏهن ڪيس قرآن شريف پوري ڪرڻ بعد شروعاتي ديني تعليم ڏيڻ سان گڏ قرآن پاڪ حفظ ڪرائڻ شروع ڪيو. ديني تعليم سان گڏ دنيوي تعليم به حاصل ڪندو رهيو. نيڙهي وغيره ۾ پڙهيا 1957ع ڌاري دستار فضيلت ٻڌائين ۽ سندس تقرير ۾ وڏو اثر رکيل هو جنهن ڪري ڪيترا غيرمسلم مسلمان ٿيا، پاڻ محڪمه تعليم ۾ عربي ٽيچر ٿيا ۽ ديني ۽ دنيوي ڪافي ڊگريون حاصل ڪيائون.

مولوي محمد ابراهيم جن دين جي باقائدي تعليم ڏيڻ لاءِ نئون ديرو ۾ قاري صاحب واري مسجد ۾ مدرسو قائم ڪيو ۽ پنهنجي باقي زندگيءَ تائين بنا ڪنهن معاوضي جي ديني تعليم ڏيندا رهيا. پاڻ شاگردن کي پنهنجو روحاني اولاد تصور ڪندا هئا ۽ سندن مانيءَ ٽڪيءَ جو بندوبست به پاڻ ڪندا هئا، سندن چوڻ هو ته ”طالب کي ٿالهه کڻي در در پنائڻ سان سندس خودداري ختم ٿيو وڃي، جنهن ڪري منجهس عزت نفس جو مادو مفلوج ٿئي ٿو.“

مولوي صاحب جن گورنمينٽ هاءِ اسڪول رتوديرو ۾ به ڪافي وقت رهيا جيترو وقت هتي هئا پاڻ جوبن واري مسجد شريف ۾ ديني تعليم ڏيندا رهيا.

مولوي صاحب جن کي تقرير ۾ قدرت طرفان تاثير ۽ ڏات عطا ٿيل هئي، سموري سنڌ ۾ ديني جلسن ۾ مبلغ جي حيثيت سان تقريرون ڪيائون ڪين تقرير جي فن ۾ خاص مهارت حاصل هئي پاڻ هر ڪنهن موضوع تي ڪلاڪن جا ڪلاڪ تقرير ڪندا هئا ۽ ٻڌندڙ تي سڪتو طاري ٿي ويندو هو ۽ گريو جاري ٿي ويندو هو.

پاڻ بهترين اديب هجڻ سان گڏوگڏ بلند پائي جا شاعر هئا، سندن حمديه ۽ نعتيه ڪلام کان علاوه ڪافي اصلاحي ڪلام موجود آهي مگر دستياب نه ٿي سگهيو آهي، شعري ذخيري کان علاوه سندن نثري ديني تحريرون به ڪافي تعداد ۾ هيون مگر اهي به نه ٿيون ملن، افسوس جو سندن قلمي ڪاوشون منظر عام تي نه اچڻ ڪري مفيد ثابت نه ٿيون.

مولوي صاحب جن آخري وقت ۾ جگر جي بيماري ۾ مبتلا ٿيا، ڪافي

علاج ٿيو مگر ڦڪين فرق نہ ڪيو ۽ پهرين آگسٽ 1968ع تي هي علم جو روشن چراغ موت جي هوا هميشہ لاءِ وسائي ڇڏيو. وفات وقت سندس عمر ٽيهہ سال هئي، ڪين ڪو بہ نرينہ اولاد نہ هو ڪين هڪ نياڻيءَ جي اولاد هئي، سندن مزار قاري صاحب جي مسجد لڳ نئون ديري ۾ آهي.

(مسٽر مقصود گل۔ رتوديرو)

مولانا احمد الدين کوسہ رحہ

مولانا احمد الدين رحمة الله عليه ولد خدا بخش کوسو ضلع ڪڇي (بلوچستان) جي ڳوٺ ماڻڪ خان کوسہ ۾ سن 1301هہ اندر پيدا ٿيا. پاڻ ابتدائي تعليم ڳوٺ جي هڪ درويش ماڻڪ خان کوسہ وٽ قرآن شريف پڙهي پورو ڪيائين، ان کان پوءِ پاڻ بلوچستان مان هجرت ڪري ضلع جيڪب آباد تعلقہ ٺل ۾ ڪريم آباد ڳوٺ ۾ رهيا. پاڻ فارسي جي تعليم ڳوٺ جي ويجهي مدرسي ۾ مولوي محمد عظيم وٽ حاصل ڪيائون. ان کان پوءِ پاڻ عربي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ عودي ۾ مولانا نبي بخش سومرو جن وٽ آيا ۽ گهٽي تعليم حاصل ڪيائون، پاڻ ان کان پوءِ سنڌ جي وڏن مدرسن ۾ ديني تعليم حاصل ڪندا رهيا. وري آخري تعليم ساڳئي استاد مولانا نبي بخش وٽ حاصل ڪري دستاربندي هيٺين عالمن سان گڏ ڪيائون. (1) مولانا درمحمد ڊوڊ (2) مولانا محمد اسماعيل سومرو (3) مولانا عبدالغفور ۽ ٻيا بہ عالم هيا جن جي ايڊريس جي خبر نہ آهي.

دستاربندي کان بعد مولوي صاحب پنهنجي وڏن سميت هجرت ڪري تعلقي ٺل جي ڳوٺ ٻچڙي ۾ وڃي رهيا ۽ اتي مدرسو کوليائون. جتي تقريباً 70 يا 75 مسافر طالب تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ رهندا هئا.

مولوي صاحب بنا ڪنهن معاوضي جي رات ڏينهن غريب طالبن کي تعليم ڏيندا هئا ۽ ديني علم کي پکيڙڻ لاءِ ڏينهن رات طالبن کي سکيا ڏيندا رهيا. پاڻ انهن طالبن جي کاڌ خوراڪ لاءِ پسگردائي ڳوٺ وارن کان مدد وٺندا هئا.

ٿوري وقت ۾ مولانا صاحب جي تعليم ڏيڻ جي ايتري مشهوري ٿي وئي

جو تمام ٻري وارن مدرسن جا طالب بہ چڱي اچي هن وٽ تعليم حاصل ڪندا هئا. پاڻ طالبن کي بہ نماز جي سختي سان تلقين ڪندا هئا، جيڪڏهن ڪوبہ طالب جماعت سان نماز نہ پڙهندو هيو تہ کيس سخت سزا ڏيندا هئا.

مولانا صاحب خاص ڪري علم نحو ۽ صرف جا گوهر هيا ۽ سندس رفيق علماءِ کيس "ام الصرف" ڪري سڏيندا هئا.

پاڻ انگريزن جي دور ۾ تحريڪ خلافت ۾ ڀرپور حصو ورتائون ۽ تمام وڏي جماعت گڏ ڪري انگريزن جي خلاف آواز اٿاريائون.

مولانا صاحب جي تعليم جي شهرت ۽ ديني خدمت جو جذبو ٻڌي بلوچستان جي ضلع ڪڇي جي بزرگ گادي نشين جناب فقير محمود لانڊي جي پٽ فقير سلطان مولانا کي مجبور ڪري پنهنجي ڳوٺ جماعت سميت وٺي ويا. مولانا جو نالو ٻڌي بلوچستان جي مختلف شهرن مان ماڻهو اچي مولانا صاحب وٽ تعليم وٺڻ لڳا. خاص ڪري فقير سلطان صاحب، مولانا احمدالدين کي پنهنجي خاندان جي هيٺين نالي وارن ماڻهن کي ديني تعليم لاءِ آندو هو.

فقير عبدالحي ولد فقير سلطان، فقير عبدالرشيد ولد فقير عبدالغفور، فقير عبدالرزاق ولد فقير عبدالغفور، فقير عبدالحميد ولد فقير عبدالغفور، ميان صادق الله ولد مولوي محمد يوسف سيال، ميان هدايت الله ولد مولوي محمد يوسف ۽ ٻين سوين طالبن کي تعليم ڏنائون، پاڻ اتي پنجن سالن تائين دين جي خدمت ڪيائون.

ان کان پوءِ مولانا صاحب کي بلوچستان جي شهر طاهر ڪوٽ جي هڪ وڏي جماعت گڏ ٿي مجبور ڪري پنهنجي ڳوٺ مدرسہ هلائڻ لاءِ وٺي آيا، پاڻ اتان جي ماڻهن کي 3 يا 4 سالن تائين ديني تعليم ڏيندا رهيا ۽ ان ڳوٺ جي ماڻهن کي ديني تعليم سان روشن ڪيائين.

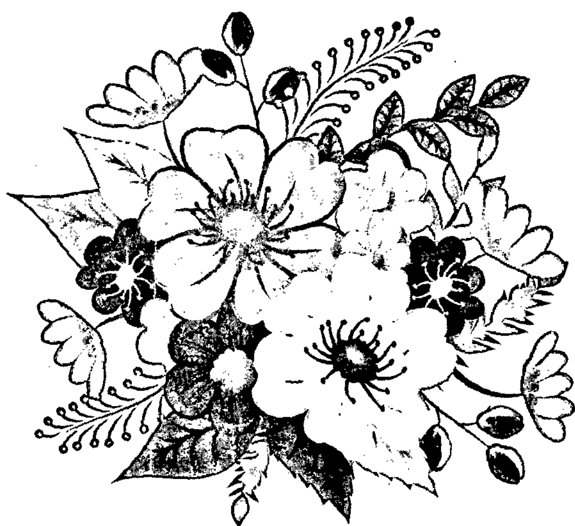
ان کان پوءِ مولانا صاحب کي پنهنجي عزيزن ۽ ذات جي ماڻهن مجبور ڪري ساڳئي پنهنجي ڳوٺ ٻچڙي ۾ وٺي آيا مولانا صاحب پنهنجي حياتي جو باقي عرصو پنهنجي ڳوٺ ۾ تعليم ڏيندا رهيا.

ان کان پوءِ مولانا صاحب کي شهدادڪوٽ جي رهندڙ ڪوسہ ذات وارا،

جيڪي مولانا جا رشتيدار هيا اهي دعوت ڪري پنهنجي ڳوٺ وٺي ويا، اتي مولانا کي سردي لڳڻ سبب نمونيا ٿي پيئي ۽ هن دنيا مان موڪلائي ويا. مولانا صاحب 1349هه ۾ هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا، سندس مقبرو شهدادڪوٽ جي يونين بگو دڙو ۾ واقع آهي.

مولانا صاحب جڏهن پنهنجي عزيزن وٽ دعوت تي آيا ته کين شوق پيدا ٿيو ته هتي تمام وڏو مدرسو کولي پنهنجي کوسه ذات ۽ هتان جي ٻين ماڻهن کي ديني تعليم سان روشن ڪيان، پر حياتي ٿوري هئڻ سبب پاڻ اهو شوق پورو ڪونه ڪري سگهيا.

مولانا احمدالدين جن هڪ شادي مائٽن مان ڪئي، سندس اولاد ۾ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ هيس، مولانا صاحب نيڪ دل ۽ بزرگ شخص هو دستاربندي کان پوءِ مولانا وظيفو ڪندو هو ته هفتن جا هفتا چوهارن تي گذر ڪري الله پاڪ جي عبادت ۾ محو هوندو هو. مولانا صاحب جڏهن شهدادڪوٽ آيا ته قبه سعيد خان جي پرسان زمين هاريپي تي وٺي ڪجهه پنهنجا عزيز ٻچڙي مان لڏائي اچي اتي ويهاريائين. پنهنجا اهوئي خيال هين ته يونين ڪائونسل بگو دڙو ۾ وڏو مدرسو کوليو وڃي چو ته اتان جي ماڻهن کي اسلام جي طرف مائل ڪيان، مولانا صاحب جو وڏو پٽ خدا بخش 4 يا 5 سالن جي عمر ۾ اجا قرآن شريف پڙهندو هو ته مولانا احمدالدين هن فاني دنيا مان رحلت فرمائي ويا، نه چڙو سندس پٽ پر سنڌ ۽ بلوچستان جا ماڻهو مولانا جي تعليم کان محروم ٿي ويا، مولانا صاحب جي بيماري دوران نواب غيبي خان سندس عيادت جي لاءِ آيو هو. (مسٽر بدرالدين کوسو- شهدادڪوٽ)

ضلع
دادو

مخدوم مولانا غلام محمد ملڪاڻي رحـ

سندن ولادت بلوچ خاندان ۾ 14 رمضان المبارڪ 1276هـ ۾ ٿي. سندس والد صاحب غلام محمد ۽ والده سڳوري غلام احمد نالو تجويز ڪيو. پنهنجي مهر تي، جا پنهنجي سڀ ڪنهن تحريرات تي هڻندا هئا، حسب ذيل مصرع لکرائي ڇڏي هئائون:

"نازم بيخت خود که غلام محمدم"

سندن ولادتگاهه تعلقي دادوءَ ۾ ملڪاڻي نالي هڪ ننڍڙو ڳوٺ هو. ستن اٺن سالن جي عمر ۾ ڪين قرآن مجيد پاڙهڻ لاءِ ڳوٺ جي نزديڪ هڪ مڪتب ۾ موڪليو ويو. جتي هڪ سال جي عرصي ۾ قرآن مجيد جي تعليم حاصل ڪيائون. سندن استاد هڪ فياض شخص آخوند عبدالڪريم نالي، مخدوم جنيد (هڪ جيد عالم) جي پوين مان هو ان کان پوءِ دادوءَ جي لڳ سيالن جي ڳوٺ ۾ "بهار دانش" ۽ "انوار سهيلي" تائين فارسي پڙهيا. ساڳئي ئي وقت ۾ دادوءَ جي پرائمري اسڪول ۾ سنڌيءَ جي ستن درجن جو امتحان پڻ ڏنائون. حضرت صاحب جن فارسي پڙهڻ کان پوءِ عربيءَ جي اعليٰ تعليم ۾ مشغول ٿي ويا. سن 1302هجري ۾، پنجويهن ورهين جي عمر ۾، حضرت مولانا محمد حسن صاحب حيدرآبادي جي حلقہ درس ۾ عربيءَ جي دستاربندي فرمايائون.

حضرت صاحب جن جي اساتذه جو تعداد اگرچہ ايڏو گهڻو نہ هو، پر ان هوندي بہ علمي جستجو ڪين گهڻن عالمن جي حلقہ درس ۾ زانوي ادب تهہ ڪرڻ جو موقعو ڏنو. سندن استادن مان آسمان علم جا آفتاب جي بزرگ هئا، اهي آهن حضرت مولانا حاجي حسن الله پاٽائي، حضرت مولانا عطاءُالله فيروزشاهي ۽ حضرت مولانا محمد حسن حيدرآبادي. هنن ٽنهي حضرات جي حلقہ درس ۾ پاڻ توڙي جو ٿورو عرصو رهي جدا جدا علوم و فنون جي تعليم حاصل ڪئي هئائون. مگر جيئن تہ آخري عبور مولانا محمد حسن جن جي ئي حلقہ درس ۾ فرمايو هئائون، تنهن ڪري سيني استادن کان

مولانا محمد حسن جن کي ٿي پنهنجو وڏيک استاد ڪري ڄاڻندا هئا، ۽ انهيءَ ڪري ٿي پنهنجي تعليم جو مستند سلسلو ۽ سڀ کان وڏيک نسبت شهدادڪوٽي بزرگن سان ڳنڍيندا هئا، ڇو تہ حضرت مولانا محمد حسن، استاذ الآفاق حضرت مولانا نور محمد شهدادڪوٽي رحمة الله عليه جا شاگرد هئا. جيئن هن سلسلي بنسبت حضرت صاحب جن "المنح الملڪ الجليل" ۾ ضمناً هڪ موقعي تي اهو سلسلو لکيو آهي.

حضرت صاحب جن، علم جي عبور بعد، حضر خواه سفر ۾ ڪم و بيش 40 سالن تائين درس تدريس ۾ مشغول رهيا. سندن حلقہ درس ۾ تقريباً سو کن شاگرد علوم و فنون متفرقہ جي حاصل ڪرڻ لاءِ هر وقت حاضر ۽ موجود رهيا ٿي، مبتدي شاگرد کان علاوه ڪيترا منتهي ڪجهہ وقت سندن خدمت ۾ رهي تفسير، حديث، فقهہ، معاني ۽ بديع جي اعليٰ تعليم حاصل ڪندا هئا.

هن کان پوءِ سندن زندگيءَ ۾ اهو انقلاب آيو جنهن ۾ زندگيءَ جو ڪجهہ عرصو بيروني ملڪن، هندستان، عراق ۽ حجاز وغيره جي سير و سياحت ۾ گذاريائون. عراق ۽ حجاز جي سفر ۾ جو سن 1357هجريءَ ۾ فرمايو هئائون، بغداد شريف پهچي، ڪيئي ڏينهن حضرت محبوب سبحانيءَ جي درگاهہ تي عبادت الاهي ۾ مشغول رهيا ۽ خانقاهہ شريف جي سجاده نشين حضرت سيد مصطفيٰ قادري رحمة الله عليه کان طريقہ عاليہ قادريہ ۾ دست بيعت ٿيا ۽ چند ڏينهن جي محنت ۽ مشقت بعد هن سلسلي جي سند حاصل فرمايون. حضرت صاحب جن کي هن سفر ۾ هاڻي ٽيون سال ختم ٿيڻ وارو هو. سندن ارادو هو تہ باقي حياتيءَ جا ڏينهن پڻ پرين جي پاڙي ۾ پورا ڪرڻ بهتر آهن. ڪين مديني منوره ۾ سرور ڪائنات صلی الله عليه وسلم جي روضہ اطهر ۾ رهندي پورو ڏيڍ سال جو عرصو گذري چڪو هو. هن عرصي درميان پاڻ ڪڏهن مڪي معظم ۾ پڻ ڏينهن جا ڏينهن وڃي حرم محترم ۾ رهندا هئا ۽ عبادت الاهي ڪندا هئا. مڪي شريف جي وڏن عالمن سان سندن علمي گفتگو رهندي هئي ۽ مباحثا ٿيندا هئا خاص ڪري مڪي معظم جي هڪ وڏي مفتيءَ ۽ مشهور عالم سيد احمد دحلان محدث سان سندن گهڻي رغبت هئي ۽ مڪي شريف جي مشهور عربي درسگاهہ "مدرسہ صولتيہ" جي باني ۽ مدرس اعليٰ شيخ رحمت الله مهاجر

مکيﷺ سان پڻ سندس رشتہ محبت قائم هو. حضرت صاحب جن جي ڪمال علم ۽ خاص ڪري فقيهانہ تحقيق جا هي علماءِ ڪرام گھڻو معترف هئا، ۽ کين "ابو حنيفہ ثاني" جو خطاب ڏيندا هئا. مڪو مڪرم ساريءَ دنيا ۾ اسلامي علوم و فنون جو هڪ وڏو مرڪز هو. خاص ڪري حج واري زماني ۾ متفرقہ ملڪن جا ڪيترائي وڏا وڏا علماءَ اچي هتي گڏ ٿيندا هئا. هن دوران ۾ حضرت صاحب جن جي "شامر" جي وڏي عالم ابو نصر محدث سان ملاقات ٿي. جنهن بزرگ کي ساڍيون ٻارهن هزار مستند حديثون ياد هيون، حضرت صاحب هن بزرگ بنسبت فرمائيندا هئا تہ "اسان هن سڄي سفر ۾ ابو نصر شاميءَ جهڙو عالم نہ ڏٺو." سن 1319هہ ۾ هندستان جو سفر فرمايائون. هن دوران سرهند شريف جي حضرت امام رباني جي خانقاهہ جي زيارت کان مشرف ٿيا. ان کان پوءِ وري درگاهہ مهڙا شريف، گولڙا شريف ۽ ٻيون گھڻيون خانقاهون، جي ان وقت هندستان ۾ بالڪل مشهور معروف هيون سي ڏٺائون، ۽ مڙني مشائخن جي خدمت ۾ ڪيئن ڏينهن رهي طريقت جي چئن مشهور سلسلن جون سندون حاصل فرمايائون.

سن 1326هہ مطابق 1908ع ۾ حضرت جن ٻيو ڀيرو پنجاب جو سفر فرمايو ۽ هن دفعي ملتان پهچي سيدالقراءَ حضرت حافظ عبدالحڪيمﷺ جي حلقہ درس ۾ ڇهن مهينن جي مختصر عرصي ۾ قرآن مجيد جو حفظ فرمايائون. حضرت صاحب جن نہ صرف قرآن مجيد جا حافظ هئا، بلڪ قاري قرآن هئا. ڇهن مهينن اندر سڄو قرآن حفظ ڪرڻ حقيقت ۾ هڪ ڪرامت هئي، مگر پاڻ ٿوري عرصي ۾ اهڙي تہ مڪمل غيرمعمولي تعليم حاصل فرمايائون، جو قرآن عربي کي عرب جي قانون موجب ترتيل ۽ تجويد ۾ پڙهندا هئا.

واپسي ۾ سندن استاد قرائت جو پنجابي زبان ۾ قلمي رسالو مقدمہ فيضي بہ عنايت ڪيو کين مقدمہ جزري ياد هو.

پاڻ خواجہ عبدالرحمان سرهندي سان نقشبندي طريقي جي بيعت ڪئي، سندن وفات بعد خواجہ ولي محمد ملاڪاتياري سان تعلق ڳنڍيائون.

سندن شاگرد:

مولانا حاجي عبدالرحيم (سابق معلم فقہ سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي) حضرت جن جي شاگردن مان اهو مشهور ۽ جيد عالم هو جن کي سنڌ جو هر تعليم يافتہ گروه اخلاص ۽ عقيدت جي نظرن سان ڏسي ٿو. اهڙي طرح ٻيا ڪيترائي جيد عالم قبلہ صاحب جن جي حلقہ درس مان فيضياب ٿي شهره آفاق بڻجي ويا. جيئن تہ مولانا مولوي امير محمد شاهہ اميناڻين وارو مولانا مولوي محمد ڪامل ملڪن وارو مولانا محمد حسن سيالن وارو مولانا مولوي عبدالخالق جهلي وارو مولانا خان محمد جوهيءَ وارو مولانا مولوي محمد مڏن وارو مولانا مولوي عبداللطيف للين وغيره.

سندن خليفا:

(1)مولانا فقير محمد ويهڙائي (دادو ضلعو)، (2) مولانا محمد صالح ڪرمپوري (دادو)، (3) مولانا شير محمد اباوڙائي (سکر ضلعو)، (4) مولانا سيد خير شاهہ جلبانوي (دادو ضلعو)، (5) مولانا عبدالهادي بوبڪائي (دادو ضلعو)، مولانا محمد عبدالله المعروف بہ يمشي (نوابشاهہ ضلعو)، (7) مولانا عبدالرحمان منچرائي (دادو ضلعو)، (8) مولانا الحاج محمد موسيٰ منچرائي (دادو ضلعو)، ۽ (9) مولانا امير محمد پسند خان قدس الله سره العزيز. هي بزرگ جبل جي مينگل سردارن مان هڪ اوليا الله ٿي گذريا آهن. سندن مسڪن شريف "سارٽو" ٻڀ جبل جي پرينءَ پر وارو ملڪ آهي.

حضرت صاحب جن کي اگرچہ سيني علمن ۾ هڪ جهڙو ڪمال حاصل هو سندن توجہ اڪثر فقہ جي طرف رهيو ڇو تہ تحقيقات لاءِ روزانو وٽن، جيڪي فتوائون اينديون هيون، انهن جو اندازو نهايت غيرمعمولي هوندو هو. ڪيئن ماڻهو فقهي مسئلا کڻي سندن خدمت ۾ حاضر ٿيندا هئا ۽ پاڻ انهن جي تحقيقات ڪري شافي فتوائون ڏيندا هئا. سندن رحلت کان پوءِ، لاڳيتن ٽن سالن جي عرق ريزيءَ بعد، راقم خاڪسار انهن سيني تحريرن ۽ بياضن کي وقت جي ٻين جيد عالمن جي مشوري سان ڪتاب جي شڪل ۾ ترتيب ڏيئي، ٻن ضخيم جلدن ۾ "فتاويٰ ملڪاني" جي نالي سان مرتب ڪيو. ابتدا "ڪتاب العقائد" کان اٿس، ٻنهي جلدن جي ضخامت تقريبا 1500 صفحا ٿيندي، نهايت مستند "فتاويٰ" آهي. اجا شايع

نہ ٿي آهي، هن فتوا کان علاوه حضرت صاحب جن جون پيون هيٺيون تصنيفون آهن:

(1) سبيل الرشاد (عربي زبان ۾ فن وعظ ۽ تاريخ جو بينظير ڪتاب چار جلد هر هڪ جلد ۾ ٻارهن وعظ، چئني جلدن ۾ 48 وعظ آهن. حضرت جن جو دستور هو تہ مهيني جي هر پهرين جمعي تي پنهنجي خانقاه شريف تي وعظ فرمائيندا هئا تنهن ڪري هر هڪ جلد ۾ اهي سندن بهترين تقريرون سڄي سال جون جمع ڪيل آهن. (2) تنقيح المقاصد و المعاني، (3) حسن الخطاب في اثبات البقاب، (4) تعويذ الله الاحد (5) نتيجة الافڪار و المحن في الرد علي المفتي الماجن، (6) تحفة الا قران، (7) السيف القهري علي عنق النوشهري، (8) ذلالة الڪبيره في تحقيق نڪاح الصغيرة، (9) عمدة الرسائل، (10) منح الملڪ الجليل في جواز القيام والمعانقة والتقبيل، (11) الحق الصريح (12) فتح الخلافہ في الرد علي عبدالرزاق (13) ايقاظ الناعس الغبي في عدم ايقاع طلاق الصبي (14) زجرالغوي البليد في تحقيق وجوب التقليد، (15) القول الحسان (16) ترويح جنان المنصفين، (17) زجر الفضيح (18) تحفة العارفين الصوفية، (19) ايضاح لما اشتبهہ علي الملاح وغيره. پاڻ ڪجهہ شعر بہ چيو اٿن.

وفات:

22 جمادي الثاني 1354هہ مطابق 22 سيپٽمبر 1935ع آچر ڏينهن فوت ٿيا.

(مخدوم احمد مجبتيٰ مهراڻ– س. ن)

مولانا ملڪاڻي پاڻ کي مافي ۾ ڪٺائيندو هو چوندو هو مان هن ڪري پاڻ کي مافي ۾ ڪٺايان ٿو تہ جيئن علماءِ جو احترام وڌي، مولانا ملڪاڻي لغاري بلوچ هو. (مولانا نثار احمد بهاولپوري)

مولانا غلام احمد ملڪاڻي نقشبندي هدايہ تائين مولانا عطاءُالله فيروز شاهي وٽ پڙهيو باقي ڪتاب حيدرآباد ۾ مولانا محمد حسن وٽ پڙهي دستاربندي ڪيائين، پوءِ پنهنجي ڳوٺ ۾ فيض ظاهري ۽ باطني جي پالوٽ ڪندا رهيا. سندس شاگرد آهن، (1) مولوي قاضي عبداللطيف، لليا تعلقہ مورو جيڪو 34 سال اڳي فوت ٿي ويو آهي (2) مولوي نبي بخش ملڪاڻي 40 سال کن اڳي فوت ٿي ويو آهي. (3) مولوي عبدالخالق ڇڇڙو ڳوٺ جهلو ضلع دادو

40 سال اڳ فوت ٿي ويو آهي. (4) مولوي قاضي خير محمد لليا (تعلقہ مورو) 30 سال کن ٿيا آهن، جو فوت ٿي ويو آهي. (5) مولوي عبدالله يمشي (ڳوٺ الهہ بخش ڪبر تعلقہ سڪرنڊ) 22 سال اڳي فوت ٿي ويو آهي. (6) مولوي عبدالرحيم مگسي فقيہ ۽ اديب هو ضلع دادو جو هو. سالن جا سال سنڌ مدرسة الاسلام ۾ استاد هو. 21 سال اڳي وفات پائي چڪو آهي. (7) مولوي محمد پيرزادو (ڳوٺ مڏ ضلع دادو) 20 سال کن ٿيا آهن ان جي وفات کي، (8) مولوي محمد اسماعيل ميمڻ (ڳوٺ ڳچيرو تعلقہ مورو) 21 سال اڳي فوت ٿي ويو آهي. (10) مولوي محمد حسن عباسي ڳوٺ سيال ضلع دادو 10 سال ٿيندا جو وفات ڪري ويو آهي. (11) مولوي خان محمد (جوهي) ڪجهہ سال اڳي هي جهان ڇڏي ويو آهي، (12) مولوي قاضي محمد ڪامل ويٺل ڳوٺ ملڪ تعلقہ مورو.

(حافظ محمد احسن چنہ سماهي الرحيم 1965 نمبر 4)

مولانا محمد حسن قريشي رحہ

تيرهين صديءَ ۾ درويش صفت، بزرگ صورت، بحر علم، چشمہ فيض، مرد ڪامل، فاضل، عالم، حضرت مولانا مولوي محمد حسن صاحب جن جي هستي سرزمين تي فخر جو باعث هئي، سندن والد جو نالو مولوي حاجي محمد ۽ سندن ڏاڏي جو نالو محمد حسن هو. خدا جي فضل سان پشت بہ پشت عالم، ڪامل ۽ فياض ٿيندا آيا آهن، سندن خاندان قريشي صديقي هو سندن ولادت جو هنڌ نوشهروفيروز ضلعو نواب شاهہ هو.

سندن والد ماجد ۽ چاچو بزرگ محمد صالح ڪامل ولي الله انگريزن جي شروعاتي دور حڪومت ۾ هجرت ڪري اچي ڳوٺ ڪنڊي تعلقي دادو ۾ سڪونت پذير ٿيو ۽ اتي ئي سندن درگاهہ آهي، بزرگ صاحب نير جي پوک ڪندا هئا. محمد حسن صاحب بہ انهيءَ ڪم ۾ مدد ڪرائيندو هون. تعليم جي لائق ٿيڻ تي پنهنجي والد حاجي محمد صاحب وٽ تعليم وٺڻ لڳا. ٿوري عرصي کان پوءِ سندن والد شهدادڪوٽ ۾ استاد العلماءَ مولانا مولوي نورمحمد صاحب جن وٽ کيس ڇڏي آيو. محمد حسن صاحب جن ديني علم جي تحصيل ڪري، پوءِ روحاني تعليم بہ پنهنجي استاد وٽ وٺڻ لڳا. آخر ظاهري باطني علمن ۾ ڪماليت حاصل ڪري استاد جي اجازت

سان، اچي پنهنجي ڳوٺ ڪنڊي ۾ درس کوليائون. ٿوري وقت بعد ڳوٺ بقاپور تعلقي لاڙڪاڻي جي معزز زميندار ميان نور محمد شاهه پنهنجي ڳوٺ ۾ مدرسو کولي ڪري کين دعوت ڏيئي اچي مدرس مقرر ڪيو.

رفتي رفتي، مولانا محمد حسن صاحب جن جي علميت جي سڄي سنڌ ۾ ناموس ٿي وئي، ان زماني ۾ حضرت خواجه عبدالرحمان صاحب سرهندي ۽ قاضي فيض محمد ساڪن "ٽپنا" (تعلقه سيوهڻ) جو حيدرآباد ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هو انهن ٻنهي صاحبن جي مشوري سان حيدرآباد شهر جي مائي خيريءَ واري مسجد شريف ۾ ديني مدرسو قائم ڪيو ويو. جنهن ۾ مولانا محمد حسن صاحب جن کي مدرس مقرر ڪيو ويو. سڄي زندگي تعليم ۽ تدريس جو ڪم ڪندا رهيا ۽ سوين ماڻهو سندن علم جي درياهه مان سيراب ٿيا. جن مان هيٺان صاحب جيد عالم ۽ مشهور ٿيا. الحاج حافظ مولانا مولوي غلام محمد صاحب ملڪاڻي (هي صاحب وڏو عالم، فاصل ٿيو هن صاحب 1302هجريءَ ۾ دستاربندي ڪئي هئي،) مولانا حاجي محمد صادق صاحب ٽرڙي محبت وارو (سنڌ جي مشهور واعظ الاسلام مولانا محمد سليمان صاحب جو استاد)، مولوي خليفو عبداللطيف صاحب هالائي، مولوي ميان شاهه محمد صاحب مجاور هالائي، مولوي عبداللطيف صاحب حيدرآبادي، سيد فاضل شاهه صاحب حيدرآبادي ۽ مولوي ميان حسن الله صاحب پاٽائي.

سندن همعصر ميان عطاءالله صاحب فيروز شاهي، مولوي غلام صديق صاحب ۽ مولوي ميان گل محمد صاحب (ٻيئي سندن استاد زادا هئا.)

60 ورهيه عمر ۾ سندن وفات 1309هه ۾ ٿي انهيءَ حساب سان سندن پيدائشي سال 1249هه ٿيندو. سندن فرزند، قاضي حاجي محمد دادوءَ ۾ سڪونت پذير آهي. پاڻ پڇاڙيءَ جو زمانو مائي خيريءَ واري مسجد جي مدرسي مان چڏي وڃي "ڪانگن ڪاڏي" پاڙي جي مسجد ۾ مدرسو جاري ڪيائون، ۽ آخر سن 1309هه ۾ هن فاني مان لڏي دارالبقا ڏانهن راهي ٿيا، ۽ اتي ئي سيڻين جي مقام ۾ مدفون ٿيا، موجوده تلاءَ نمبر 2 ۽ 3 واري ايراضي کان ڪانگن ڪاڏي (ڊنڊ) سڏيندا هئا.

(مهراڻ سوانح حيات نمبر مضمون حافظ محمد احسن چنه دادو)

هي بزرگ اصل ضلع دادو جي ڳوٺ ڪنڊي جو رهاڪو هو هن سمورا ڪتاب جانفشاني ۽ محنت سان شهدادڪوٽ جي مولانا نورمحمد ۽

سندس فرزند ارشد مولانا گل محمد صاحب وٽ پوريا ڪيا. هڪ معتبر ماڻهو ڳالهه ڪئي ته طالب علمي جي زماني ۾ ڪڏهن به گهر نه ويو گهران يا دوستن کان آيل خط هڪ مٽ ۾ وجهندو ويو دستاربندي کان پوءِ اهي خط پڙهيائين ڪي غمن جا هئا ته ڪي خوشي جا. چيائين اڳي پڙهان ته پڙهائي تي اثر پوي ها. کيس سمورا علم ياد هئا. شهدادڪوٽي فيض جو اوائلي فيضياب هو مولانا غلام محمد ملڪاڻي بلوچ، قاضي هدايت الله متعلوي، مولوي احمد بن محمد ابڙو علامه قاضي اسدالله ٽڪڙائي، مولوي محمد هالائي ۽ ٻيا سوين ان جا شاگرد آهن. هن صاحب حيدرآباد ۾ شادي ڪئي، سندس ڪوبه اولاد ڪونه ٿيو. (تذڪره مشاهير سنڌ از وفائي)

نزهت الخواطر ۾ کيس قاري به لکيو ويو آهي، وفائي صاحب جيڪي لکيو آهي ته اولاد ڪونه ٿيو اهو صحيح نه آهي، هن وقت دادو ۾ سندن پوٽا آهن. (عبدالوهاب چاچڙ) مولانا جو پٽ قاضي حاجي محمد پارسي جو ماهر هو ۽ مقبول استاد هو کيس 3 پٽ آهن. مولانا محمد حسن جا ڪتاب قاضي محمد وٽ هئا. انهن ۾ حضرت نانوتوي ﷫ حضرت گنگوهي جي تمام گهڻي تصنيفات موجود هئي.

(مولانا نثار احمد بهاولپوري)

علامه حاجي عطاءُ الله فيروزشاهي رحه

مولانا حاجي عطاءالله جن جي نسب جو سلسلو حضرت بهاؤالدين ذڪريا ملتاني قدس سره جي خليفه پيروج سان ملي ٿو. مولانا صاحب جن ڳوٺ فيروزشاهه تعلقي ميهڙ ضلعي دادو ۾ پيدا ٿيا. ابتدائي تعليم فيروزشاهه ۾ پنهنجي والد، مولانا خيرمحمد وٽ ورتائين، مولانا عبدالرئوف موراڻيءَ وٽ "شرح جامي" تائين پڙهيو ۽ حضرت مولانا نورمحمد ۽ گل محمد شهدادڪوٽيءَ وٽ دستار فضيلت ٻڌائين. مولوي محمد صديق سنڌن شاگرد، جي روايت آهي ته ٻه سال موري ۾ پڙهيا، ۽ انهيءَ وچ ۾ ڳوٺ ڪونه آيا، شهدادڪوٽ ويندي، نئين ڳوٺ جي پتڻ کان درياءُ عبور ڪيائون. فيروزشاهه انهيءَ مقام کان چار ميل پري هو ان هوندي به ڳوٺ والدين جي

زيارت تي ڪونہ آيا ۽ سڌو شهدادڪوٽ هليا ويا. اتي سانده ٻہ سال پڙهي تحصيل ڪيائون. سندن همدرس مولانا حسن الله صاحب پاٽائي هو پر هو شادي واسطي ڪجهہ ڪتاب رهائي اڳي ئي دستاربندي ڪري ويو مولانا صاحب سارو نصاب پورو ڪري، پوءِ دستاربندي ڪئي. سندن استاد ڪين ڏاڍي ۾ حاجي حامدالله صاحب ميمڻ ٻيلي واري (جو شهدادڪوٽ پڙهندو هو) ڏنو. مولانا حامدالله تمام ذڪي هو وڏن ڪتابن جي مشڪل مقامات ۾ سندس تشفي نہ ٿي، ان ڪري فيروز شاهہ مان موڪلائي وري شهدادڪوٽ ۽ سکر ۾ پڙهڻ ويو. اتي جو حال ڏسي، وري فيروزشاهہ آيو ۽ چيائين تہ ”مولانا فيروز شاهي ڪان وڌيڪ ڪوبہ تشفي ڏيئي نہ سگهيو.“

مولانا عطاءالله ڏينهن جو پڙهائيندو هو ۽ رات جو عبادت ڪندو هو. سندن زبان وات ويندي بہ ذڪر خدا ۾ مشغول هوندي هئي. ”اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِيْنُ“ گهڻو پڙهندو هو. سندن دستاربند شاگرد اٽڪل ٻہ درجن آهن. جن مان پهريون مولانا حامدالله صاحب ۽ ٻيون مولانا محمد اسماعيل سومرو آهي. انهن ٻنهي بزرگن خوب پڙهايو ۽ وٽائن بيشمار شاگرد دستاربندي ڪري نڪتا. سندن شاگردن مان ميان محمد آگرو بہ نهايت فياض ۽ متقي هو. مولانا چوندو هو تہ ”جي ادب کي صورت هجي ها، تہ ميان محمد جي شڪل اختيار ڪري ها.“ مولانا صاحب مقبول دعا ۽ صاحب همت هو. سندن مقبول دعائون مشهور آهن. هڪ دفعي باراني نماز پڙهائڻ سان ايترو مينهن وٺو جو واهہ وهي هليا! درياءَ فيروزشاهہ کي پاتو ٿي: شهر لڏي ويو. مولانا خدا تي رکي نہ لڏيو. ۽ آخر دريا ڇڏي ويو.

مولوي محمد صديق هڪ خط ۾ مون کي لکيو تہ مولانا صاحب پاڻ چوندا هئا پنهنجي عمر، نبوي عمر جيتري ٿي چڪي آهي. پاڻ صاحب ڪشف هوندا هئا. پاڻ صاحب سوز هئا، سماع سان گهڻي محبت هوندي هين. مولوي محمد هاشم صاحب، خطيب جامع مسجد نوابشاهہ. جو وٽن پڙهيو هو سو چوي ٿو تہ ”تهجد جي وقت مون کي اٿاريندا هئا. پاڻ نماز ۾ مشغول هوندا هئا ۽ مان غزل چوندو هوس مون کي ننڊ وٺي ويندي هئي، تہ وري مون کي جاڳائيندا هئا.“

ڪين آخري عمر ۾ آڱر ۾ تنائو نڪتو ان جي علاج لاءِ دادو ويا هئا. ڪين ڏاڍي تڪليف هئي، اتي بہ مولوي حاجي محمد هاشم ساڻن گڏ هو. آخر

انهيءَ بيماري مان جانبر نہ ٿيا، ۽ 16 رجب المرجب 1325هہ جان جان آفرين جي سپرد ڪيائون. سندن مزار ڳوٺ ۾ ئي آهي.

مولوي هدايت الله هالائي سندن وفات بابت فارسيءَ ۾ قطعہ تاريخ لکيو پنهنجي هٿن مان ڪاشيءَ جي سر تي منقش ڪري، قبر تي چپسان ڪيائين. هدايت الله صاحب سندن تاريخ جو مادو "مغفرة" (1325) ڪڍيو آهي. ۽ مون بنده (دين محمد "اديب") سال وفات "تذڪره" (1325) ڪڍيو آهي.

مولانا صاحب کي نرينو اولاد ڪونہ بچيو. سندن هڪ نياڻي هئي، جنهن سان مولانا عبدالرحمان جو پوءِ نڪاح ٿيو انهن جو بہ اولاد ڪونہ بچيو.

مولانا مرحوم کي ظاهري حسن بہ هو ۽ ان سان گڏ منجهن جاهہ باطني ۽ رعب يزداني هو. وٽن وڏا وڏا آفيسر بہ هيٺ اچي ويهندا هئا پاڻ صاحب ڪرامت هئا. مولانا مرحوم جا بيشمار شاگرد هئا. جن مان هيٺين جا نالا قابل ذڪر آهن. (1) مولانا حاجي حامدالله ميمڻ، ڳوٺ ٻيلو، تعلقو سجاول، ٺٽو 2. مولانا مولوي احمد ڏاهري، ڳوٺ ڪرمپور، تعلقو سيوهڻ (3) مولوي حزب الله هالائي وارو (4) مولوي سرائي الله ڏنو ٽنڊو شهبازي، تعلقو سيوهڻ، (5) مولوي محمد آگرو نزد ٽارو شاهہ (6) مولوي محمد پريل آگرو نزديڪ فيروز شاهہ (7) مولوي سيد قطب شاهہ فيروز شاهہ (8) مولوي محمد اسماعيل سومرو (9) مولوي مسعود کوکر، (10) حافظ محمد صادق ڪنير، ٽرڙي محبت، (11) مولوي الله بخش، تعلقو ڪنڊيارو (12) مولوي محمد لقمان، تعلقو مورو (13) مولوي محمد ادريس راڄپر، تعلقو مورو (14) مولوي محمد صديق ڳوٺ پنجو چنو نزد سيوهڻ (15) مولوي رضا محمد دولتپور (16) مولانا غلام محمد ملڪاڻي، (17) مولوي محمد ملوڪ نزد ميهڙ.

(مولوي دين محمد اديب- مهراڻ)

مولانا عبدالرحمان فيروز شاهي رحہ

مولانا عبدالرحمان، ولد خليفو خدا بخش مرحوم، فيروزشاهہ تعلقي ميهڙ ضلعي دادو جا ويٺل هئا. ابتدائي تعليم پنهنجي وڏي ڀاءُ مولانا خليفي

گلاب الدين ۽ مولانا عطاءُ الله صاحب کان ورتائون، مگر سندن طبيعت جي پياس پوري نہ ٿي ان ڪري پيهر شهدادڪوٽ، همايون ۽ پوءِ گهوٽڪيءَ ۾ مولانا قمرالدين وٽ وڌيڪ حاصل ڪيائون. مولانا عبدالرحمان صاحب ڳوٺ پيپري تعلقي ميهڙ ۾ بہ تعليم حاصل ڪئي، ۽ مولانا عطاءُالله صاحب جي وفات کان پوءِ وري اچي فيروزشاهہ ۾ رهيا.

مولانا صاحب مرحوم نهايت مسافر نواز ۽ غريب پرور هئا. سيرت ۽ صورت جا سهڻا هئا. فيروزشاهہ جي عالمن مان هي آخري چراغ هو جنهن جي گل ٿيڻ کان پوءِ شهر اجڙي ويو مولانا مرحوم 1347هہ ۾ وفات ڪئي ۽ فيروزشاهہ جي قبرستان ۾ مولانا حاجي عطاءُالله صاحب مرحوم جي پرسان مدفون آهن.

مولانا مرحوم جي شاگردن ۾ مولوي الهہ بخش مهيسر (ڳوٺ پيپري، تعلقو ميهڙ) مولوي محمد قاسم ولد مولوي محمد حمزه ڏيپر (ڳوٺ پيپري، تعلقو ميهڙ) مولوي محمد صادق صاحب مورائي ۽ مولوي محمد صاحب چيچاپوري (تعلقو ڪڪڙ)، وغيره ڪافي مشهور آهن. راقم الحروف پڻ فارسيءَ جا ڪتاب کانئن پڙهيا آهن. (مولوي اديب)

مولانا عبدالرحمان اول حافظ، عالم، قاري ۽ خوشنويس هو قرآن پاڪ جي ڪتابت ڪندو هو. اهو چوٽيارن ۾ پڙهيو هو ۽ فيروزشاهہ ۾ پڙهائيندو رهيو. عبدالرحمان ثاني کان ٿي پيڙهيون مٿي آهي.

(مولوي ڪريم بخش مگسي- ميهڙ)

مولانا محمد اسماعيل سومرو فيروزشاهي رحہ

مولانا صاحب فيروزشاهہ جي پرسان، ميل ڏيڍ پنڌ تي ”تنيا“ نالي هڪ ڳوٺ جو رهاڪو هو اتي ئي ڄائو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. پيروج جي مقام ۾ آرامي آهي. ڄمڻ جي سال جي خبر نہ آهي، باقي وفات جي تاريخ 19 محرم الحرام 1336هہ آهي. مرحوم نهايت ئي غريب هو جيتوڻيڪ سندس والدين کي ڪمائيءَ مان هن جي پڙهائيءَ تي خرچ ڪرڻ جي توفيق ڪانہ هئي، پر هنن مولانا جو ذهن ۽ علم ڏانهن لاڙو پروڙي، کيس مدرسي فيروزشاهي ۾ پڙهڻ

لاءِ چڏيو جتي هو محنت سان پڙهڻ ڪي لڳي ويو. آخرڪار فارسي ۽ عربي ۾ مولانا عطاءُالله کان عبور حاصل ڪيائين، اجا دستاربندي ڪانه ٿي هئي، مگر ڪتاب نصاب وارا سڀ پڙهيا هئائين ته سندس استاد رحلت ڪري ويو تنهن ڪري دستاربنديءَ جي رسم مولانا عبدالرحمان مرحوم وٽ ڪيائين.

مولانا صاحب درسيات پڙهائڻ جو قابل مدرس هو ۽ فارسيءَ جي انشا بردازيءَ ۾ استاد جو رنگ حاصل هوس. فارغ التحصيل ٿيڻ بعد اول اول، پياري ڳوٺ اسٽيشن جي پرسان دوريشاڻن جي ڳوٺ ۾ مولوي غلام حسين ڪي پڙهائڻ وينو. اتي عربيءَ جا تمام گهڻا شاگرد وٽس پڙهندا هئا. فراغت کان پوءِ، فيروزشاهه جي نزديڪ سوڀي خان مگسيءَ جي ڳوٺ ۾ مدرسو جاري ڪيائين. جيئن ته هو مشهور فاصل هو ان ڪري وٽس تمام گهڻا شاگرد پڙهيا، جن مان مشهور هيءَ آهن: (1) مولوي غلام حسين درويشاڻي پنهور، (2) مولوي محمد چنو ساڪن جيرجي، ضلع دادو (3) مولوي محمد ڳوٺ، يان ضلعو دادو (4) مولوي نورمحمد ڪلهوڙو، دادو (5) مولوي محمد قاسم پنهور، تعلقو دادو (6) مولوي محمد قاسم لانگاهه، (7) مولوي محمد هاشم لانگاهه واعظ (هئي پائر) وينل رڪ، (8) مولوي محمد يوسف، ڳوٺ بخش لاڪير، ميهڙ ۾ (9) مولوي فيض محمد سيال، وينل ٽنڊو شهبازي، سيوهڻ.

(مولوي دين محمد اديب – مهراڻ س- ن)

مولانا دين محمد "اديب" فيروزشاهي رحه

مولانا اديب جي ولادت 15 شوال 1314 هجري مطابق 21 مارچ 1897ع جمعرات ۾ ٿي، مولانا مرحوم جو نسبي سلسلو حضرت مخدوم بهاؤالدين زڪريا ملتاني جي خليفي ۽ عارف ڪامل مولانا عبدالله صاحب معروف به "پيروڄ" اُچ واري سان ملي ٿو مولانا جو خاندان علمي هو.

مولانا اديب صاحب ديني تعليم حضرت علامه عطاءُالله صاحب فيروزشاهي جي مدرسي ۾ حاصل ڪرڻ شروع ڪئي، مولانا اجا ڪجهه تعليم حاصل ڪئي ته سندن استاد علامه فيروزشاهي هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو. ان بعد وري مدرسي جي ٻئي عالم مولانا عبدالرحمان کان

علم جي تحصيل ڪرڻ لڳا. آخر ڪنهن سبب جي ڪري ان مدرسي کي الوداع چئي سنڌ جي ناميار عالم استادالعلماءَ حضرت مولانا الاهي بخش صاحب (ساڪن ٻانهو لاڪير تعلقو ميهڙ) جي مدرسي ۾ داخلا ورتائون. حضرت مولانا الاهي بخش صاحب جن سنڌ جا وڏا معتبر عالم هئا. پاڻ هڪ ئي وقت عالم، شاعر، اديب، فقيه ۽ ڪامياب مدرس هئا. مولانا صاحب پنهنجي استاد جي شفقت ۽ مهرباني جي ڇانوَ هيٺ تعليم پرائيندا رهيا ۽ آخر شوال 1334هه (آگسٽ 1916ع) ۾ ديني علوم جو مروج نصاب پورو ڪري فضيلت جي دستار ٻڌائون ۽ ان بعد علمي مشغولين ۾ مصروف ٿي ويا. مولانا صاحب سنڌ جي جدا جدا مدرسن ۾ تعليم ڏيندا رهيا. ٺٽي جي مشهور ديني درسگاهه "فضل الاهيه" ۾ پڻ ڪجهه وقت درس ڏنائون. علاج معالجي جي خيال کان حيدرآباد آيا پر هتان جي هوا کين اهڙي ته راس اچي وئي جو وري موٽڻ جو اکر وساري ويٺا ۽ نيٺ هن ئي شهر جي آغوش ۾ ابدي ننڊ ستا. نورمحمد هاءِ اسڪول جي باني مرحوم نورمحمد وڪيل سان مولانا جي ملاقات ٿي، مرحوم نورمحمد جي مردم شناس نگاهن مولانا جي علمي ۽ ادبي صلاحيت کي پروڙي ورتو ۽ کين اسڪول جي هاسٽل واري مسجد جو خطيب مقرر ڪيو. پوءِ سگهوئي مولانا صاحب کي نورمحمد هاءِ اسڪول ۾ عربي ۽ فقه جو معلم مقرر ڪيو ويو. مولانا اديب اهي ذميداريون آخر تائين خوش اسلوبي سان نڀائيندا رهيا. 27 فيبروري 1973ع محرم 1393هه تي سنڌن وفات ٿي.

مولانا جي شاعري:

مولانا اديب جا استاد حضرت مولانا الاهي بخش صاحب جن فارسيءَ جا قادرالڪلام شاعر هئا. جنهن جي استادي هيٺ فارسي شاعري شروع ڪيائين. فراغت کان پوءِ مولانا جن تدريس سان گڏوگڏ شعر و شاعري جي به مشق ڪندا هئا ۽ ٿوري ئي عرصي اندر شاعريءَ ۾ سٺو مقام حاصل ڪري ورتائون. سن 1330 هجري (1912) ۾ فارسيءَ سان گڏ سنڌي شاعري به شروع ڪيائون. شاعري جي شروعات نعتيه ڪلام سان ٿين ۽ ان بعد اخلاقي، قومي ۽ اصلاحي شعر لکيائون. مولانا صاحب جا اهي اشعار سنڌ جي مشهور رسالن ۽ اخبارن مثلاً "آفتاب"، "الحق"، "الاسمين"، "الوحيد"، "الڪاشف" ۽ "اديب سنڌ" ۾ ڇپبا رهيا. حضرت مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولانا مرحوم

جي شاعريءَ کي نهايت پسند ڪندا هئا ۽ سندن همت افزائي فرمائيندا هئا.

مولانا جون تصنيفون:

مولانا اديب علم جي مختلف فنن ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن، جن مان گهڻو ترجمو ٿيل آهن. سندن لکيل ڪتابن جا نالا هن طرح آهن: (1) اشرف العلوم، ترجمو "مثنوي مولانا روم" ڇهه دفتر، (2) چهره ڪشاي مثنوي: ترجمو "رونمائي مثنوي" (3) اصلاح الاحوال: ترجمو "جزاءَ الاعمال"، (4) بهشتي ڪوثر: ترجمو "بهشتي زيور" حصو اول، (5) معلم الاسلام: ترجمو "تعليم الاسلام" (چار ڀاڱا)، (6) اسلامي اخلاق: ترجمو "اربعين غزالي"، (7) اسلامي زندگي: ترجمو "حيات المسلمين" (8) زاد الاديب: ترجمو: "زاد السعيد" (9) نور عليٰ نور: ترجمو "سيرت خاتم الانبياءِ" (10) اخلاق النبي: ترجمو "آداب النبي" (11) منع الانام عن وضع الايدي علي الاقدام، (12) معيت الاهي (13) بهشت جي ڪنجي، (14) ڪليات اديب (پارسي) (15) ترقي ۽ تنزل جو راز (16) چاليهن دعائن جو ترجمو (17) اٺويهه عالمن ۽ فاصلن جو تذڪرو، (18) حڪايات اولياءَ.

(ب) اڻ ڇپيل ڪتاب:

(1) خدا شناسي: ترجمو: "معرفت الاهي" (2) دين قيم: ترجمو "صراط مستقيم" (3) ڪشف المحجوب: ترجمو غيرمڪمل، (4) اختتام مثنوي: ترجمو غيرمڪمل (5) صبح ۽ شام جون دعائون، (6) مڪتوبات امام رباني: (دفتر اول مان 22 خط) (7) وعظ حقوق البيت (8) خلفاءِ راشدين، (9) ڪفر ۽ ايمان. قرآن ۽ حديث جي روشني ۾. (10) مجموعہ اشعار: (فارسي 800 بيت) (11) ڪليات اديب: (سنڌي) (12) علاج قحط الوباءَ.

(عبدالرحمان جتوئي الهداداٽوي)

مولانا اديب تاريخي قطعن چوڻ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. مولانا اديب جا چيل تاريخي قطعا جمع ڪجن تہ بہ هڪ وڏو دفتر ٺهجي پوي، مولانا اديب جو هم نام مولانا دين محمد وفائي سندس ڏاڍو قدر ڪندي نظر اچي ٿو. توحيد ۽ الوحيد جا فائيل ان جا شاهد آهن، اهڙي طرح مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي اخبار الاصلاح بہ اديب جو چڱو قدر ڪيو. (عبدالوهاب چاچڙ)

مائي فاطمہ لاکير رحہ

تعلقي ميهڙ، ناري ڪئنال جي ڪپر تي، صفر لاکير نالي هڪ ڳوٺ آهي، مائي فاطمہ انهيءَ ڳوٺ جي رهاڪو هئي. مائي فاطمہ نهايت ئي پلاري، باخدا ۽ عبادت گذار عورت هئي، مسجد ۾ ٻارن کي قرآن شريف پڙهائيندي هئي، جن ٻارن کي جواني ۾ پڙهايائين، تن جي ٻارن کي پيريءَ ۾ پڙهايائين.

پاڻ ڪٿي پڙهي، ڪيستائين تعليم ورتائين ۽ سندس استاد ڪير هو اها ڪابہ خبر نہ آهي. باقي مائي صاحبہ جي علمي ڪمال جو ذڪر سندس شاگرد، جي مشهور عالم ٿي گذريا آهن، وقت بوقت ڪندا هئا. منهنجو استاد مولانا الاهي بخش بہ قرآن شريف وٽس پڙهيو هو. سندس قرآن جو لهجو حافظن جهڙو هو.

مائي صاحبہ خدا ترسيءَ جي ڪري رعبدار هئي. رستي ۾ ايندي هئي تہ مرد ماڻهو اٿي بيهي نہ سگهندا هئا. آخر رات ۾ عبادت بہ مسجد ۾ اچي ڪندي هئي، واقعي هن بيت جو مصداق هئي:

نہ هر زن زن ست و نہ هر مرد مرد
خدا پنج انگشت يکسان نکرد

(هر عورت عام عورتن وانگر ۽ هر مرد عام مردن وانگر نہ هوندو آهي، الله رب العزت پنج ئي آڱريون هڪ جيتريون نہ ڪيون آهن.)

هڪ رات مسجد ۾ اندران ڪڙو ڏيئي عبادت پئي ڪيائين، تہ اوچتو هڪ ماڻهو اندر گهڙي آيو. دروازو بند هوندي آيو ڪيئن...؟ مائيءَ سمجهي ورتو. پڇيائين تہ ”چو آيو آهين؟“ چي، ”اوهان وٽ قرآن شريف پڙهندس.“ مائي صاحبہ چيس، ”نہ، ٻار تو (جن) کان ڏجندا.“ پوءِ هليو ويو.

مائي جي ڪمال جي ڪري عالم بہ ساڻس ملڻ لاءِ ايندا هئا. مائيءَ کان روايت آهي تہ آسپاس جا سڀ عالم مون وٽ آيا. باقي سيد مصري شاهہ خيرپور ناٿن شاهہ وارو نہ آيو.

(مولوي دين محمد اديب _ مهراڻ س. ن)

مولانا حاجي الاهي بخش رحه

مولانا حاجي الاهي بخش صاحب، ولد ميان عبدالحليم، قوم بلوچ، ميهڙ کان ڇهه ميل پري منگواڻن ۽ ڳوٺ راوت خان جي وچ ۾ هڪ ننڍڙي ڳوٺ "ٻانهو لاکير" ۾ ڄائو مولانا صاحب جن جا وڏا اصل ياڳناڙي جا رهاڪو هئا، پر زماني جي گرداب ڪري پنهنجي پياري وطن کي خيرآباد ڪري اچي ٻانهي لاکير ڳوٺ ۾ رهيا، اڄ تائين به سندن قوم جا اٽڪل پنج ڇهه گهر اتي رهندڙ آهن، جي سيئي زميندار آهن، منجهن حاجي ۽ نمازي گهڻا آهن، مولانا جن ننڍپڻ ۾ ئي "صفر لاکير" جي ڳوٺ ۾ هڪ باڪمال عابده ۽ زاهده عورت مسمات فاطمه وٽ قرآن شريف پڙهي پورو ڪيو.

مولانا صاحب نهايت ذهين هوندو هو، چوندو هو ته "پڙهڻ بابت مون کي ڪنهن به استاد نه ڇنيبو آهي." مولانا صاحب قرآن شريف پوري ڪرڻ بعد، سندس ڳوٺ جي هڪ پيرسن حافظ فتح محمد جي همٿائڻ تي، ڳوٺ راوت خان لغاريءَ جي اسڪول ۾ سنڌي پڙهڻ لڳو سنڌيءَ سان گڏ فارسيءَ جي قابل شاعر ۽ انشاپرداز مرحوم ماستر محمد اعظم وٽ فارسي به پڙهندو رهيو. ڇهن درجن سنڌيءَ سان گڏ فارسيءَ جا به ڪيترائي ڪتاب پورا ڪيائين، جهڙوڪ عرفي، خاقاني، مينا بازار وغيره. ڪيس انهيءَ زماني ۾ عالمانه شعور پڻ پيدا ٿيو ايتري علم حاصل ڪرڻ بعد پاڻ، ڪنهن به نوڪريءَ کي پسند نه ڪري، پنهنجي زمين آباد ڪرائي گذرسفر ڪندو رهيو. سندس روح ۾ صفائي هوندي هئي، اڪثر خواب ۾ حضور پاڪ جن، صحابن ۽ ولين جون کين زيارتون نصيب ٿينديون هيون، هڪ دفعي جناب حضور جن کيس خواب ۾ فرمايو ته "غفلت ڇڏ." انهيءَ واقعي کان پوءِ اڪثر روئندو هو.

مولانا صاحب کي حضور پاڪ ﷺ جن جي عشق جي آگ اندر ۾ ٻرندي رهندي هئي، هڪ دفعي عزيز حج تي وڃي رهيا هئا، پاڻ انهن سان ڪراچيءَ تائين موڪلائڻ جي بهاني سان آيو ۽ اتان مائٽن کان موڪلائڻ بنا حج تي هليو ويو سو ريبا ڪتان اڌارا وٺي ڇڏيا هئائين.

مولانا صاحب چوندو هو ته: آءٌ ۽ منهنجو پاءُ بيل گاڏيءَ ۾ پاڻ کنيو پئي

وياسين، تہ هڪ هنڌ گاڏي اٽلي پيئي ۽ پاڻ هارجي ويو. گاڏي سڌي ڪري وري ان ۾ پاڻ پٽي وڌوسين، تہ اسان جي ڳوٺ جو هڪ نيڪ بخت ڪٽي اتان لانگهائو ٿيو. ان مون کي چيو تہ "اڙي فلاڻا! تون تہ عالمن جهڙو داناءُ ۽ عزت وارو آهين، چو نٿو عربي پڙهين؟ هن پاڻ ۾ پنهنجو حال تہ ڏس، تون ان جو لائق آهين؟..... افسوس! بس، انهيءَ ڏينهن ۾ رخصت سفر ٻڌي آڳرن ۾ مولانا محمد صاحب وٽ ويو. مولانا صاحب ان وقت بيمار هو ۽ پڙهائڻ جهڙو نہ هو تنهن ڪري مولانا عطاءالله فيروزشاهي وٽ پڙهڻ شروع ڪيائين. علامہ صاحب جن هن جي ذهانت کان ڏاڍا خوش ٿيا ۽ هڪ دفعي فرمايائون تہ "اسان وٽان ٿوري کان ٿوري عرصي. ڇهن سالن ۾ مولوي محمد ملوڪ تحصيل ڪري ويو آهي، هن بہ وڏي عمر ۾ اسان وٽ الف ب کان پڙهڻ شروع ڪيو هو پر توکي ٻارهن مهينن ۾ مولوي ڪندس." مولانا صاحب وٽ شاگردن کان گهڻو ڪم ورتو ويندو هو ۽ سبقن ۾ ناغو بہ ٿيندو رهندو هو. ان ڪري ڪيس خيال ٿيو تہ "ڪنهن ٻئي مدرسي ۾ وڃي پڙهان، هتي الائجي ڪڏهن مقصد پورو ٿئي!" اهو خيال ڪري، هڪ دفعي اڌ رات جو اتان نڪري سڌو اچي سوڍاري پهتو. جتي مولانا شفيع محمد صاحب مسجدي جي شاگرديءَ ۾ اچي تحصيل علم کي لڳي ويا.

مولانا صاحب فيروزشاهيءَ جي دعا ۽ مردم شناسي سچي ثابت ٿي، جو الاهي بخش صاحب پنڌرهن مهينا استاد وٽ عربي پڙهي، ۽ ان بعد اچي پڙهائڻ کي لڳو. وٽانئس چڱا چڱا شاگرد تحصيل ڪري ويا. جهڙوڪ مرحوم مولانا عبدالڪريم صاحب ديروي ڏيرو، مرحوم مولانا عبدالحليم صاحب بلوچ، مرحوم مولوي نور محمد صاحب، مرحوم مولوي شفيع محمد صاحب ڳوٺ عرضي نائچ، مرحوم مولوي محمد ابراهيم صاحب جمالي، مرحوم مير محمد صاحب قريشي ۽ نيازمند راقم الحروف دين محمد "اديب" فيروزشاهي.

مولانا صاحب شاگردن کي مطالعي جو سخت تاڪيد ڪندو هو ۽ کين چوندو هو تہ مطالعي بنا ڪوبہ سبق نہ پڙهو. مطالعي سان علم ايندو آهي، مولانا تڪراري ملڪيتن جا فيصلا ڌرين جي رضامندي سان تمام قابليت سان ڪندو هو. جي ڌرين کي قبول ڪرڻا پوندا هئا. مولانا صاحب هڪ دفعي گڏيل ملڪيت جو فيصلو ڪيو ۽ هڪ پوڙهي، جا ان تي قابض هئي، ان کي تمام ٿورو حصو آيو جنهن تي تمام درد وچان ان پوڙهيءَ مولانا

صاحب کي چيو تہ ”اڙي مولوي صاحب توکي قرآن پڄندو، تون مون سان ظلم ڪري چڏيو آهي!“ پوڙهيءَ کي ان تي صاحب وراڻيو تہ ”پوڙهي، توکي بہ قرآن پڄو آهي، تون تہ ناحق پرائو مال ڦٻايو ويٺي هئين.“ مولانا صاحب نورنگيءَ جو هڪ عالم سان ڪنهن مسئلي تي بحث هو. اهو بحث تمام طويل ٿي ويو. آخر مولانا الاهي بخش کي گهرائي ڪيس ٽرين جا بحث ڏيکاريائون. مولانا صاحب پنهنجي استاد الاستاد مولانا نورنگيءَ کي عرض ڪيو تہ حق ٻيءَ ڌر جي طرف آهي، ان ڪري بحث ختم ڪرڻ کپي ۽ ٽيوون بہ ايئن.

مولانا صاحب کي فارسي نثر و نظم تي ڏاڍي دسترس هئي، خلافت واري وقت کان ٿورو اڳ، پاٽ جي عالم مولانا حاجي حسن الله صاحب کيس چيو تہ، ”بابا، مون کي داودءَ جي مختيارڪار چيو آهي تہ سرڪار جو اڳيون فارسي دفتر سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏيو. منهنجو انهيءَ مختيارڪار ۾ پٽن جي نوڪريءَ جو ڪم آهي، مهرباني ڪري اهو ترجمو ڪري ڏي تہ منهنجي پٽن کي نوڪري ملي ويندي.“ مولانا صاحب ادب وچان اهو ڪم قبوليو. ڏهن سالن جو سارو دفتر مولانا صاحب بنا معاوضي ترجمو ڪري ڏنو. جيئن تہ آفيس ۾ اڳئين وقت جي شڪستہ فارسي ڪنهن کي بہ پڙهڻ ۾ نٿي آئي، انهيءَ ڪري وري خيرپور ناٿن شاهہ جي مختيارڪار کيس حڪم ڪيو تہ اچي اسان جو بہ ڪم ڪري ڏيو. مولانا صاحب ڪم ڪرڻ لاءِ معاوضو گهريو. تہ تپيدار کي چيو ويو تہ مولانا صاحب جي زمين ڏسي ان تي دڙيءَ دڪيءَ جي دخل جو ڪو بيقاعدي نشان هجي تہ ان تي ڪيس ڪر. آخر اهڙيءَ ريت مولانا صاحب کي دهمان ٻڌي ڪانئس اهو بہ ڪم ورتو ويو. نہ فقط ايترو پر ميهڙ جي ڊپٽي ڪليڪٽر بہ ميهڙ جو سڀ فارسي دفتر سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرايو. پڇاڙيءَ ۾ ان جي عيوض مولانا صاحب کي ڇا پلئہ پيو؟ صرف هڪ لونگي ريشمي ۽ آفرين نامو!

مولانا صاحب جي صحبت هر خاص ۽ عام ماڻهوءَ سان هئي، پر خاص صحبت هيٺين بزرگن سان هئي: مولوي محمد علي ڏيرو زميندار ڏيرا، مولوي الله بخش مهيسر ڳوٺ پيپري ۽ مولوي مولانا سليمان ٽرڙي محبت جو. ان کان سواءِ حڪيم مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻيءَ جي ساڻن غائبانہ محبت ۽ دوستيءَ جو هي عالم هو. جو گورنمينٽ کان سنڌ جي هڪ عالم ۽ مصنف کي سو روپيين جي گرانٽ ملندي هئي. اها گرانٽ غالباً مولوي محمد عثمان

نورنگ زاده فقہ ٽيچر سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي کي ملندي هئي. ان جي وفات کان پوءِ تلاش ٿي تہ هاڻ ان گرانٽ جو حقدار ڪير آهي؟ مولوي فتح محمد سيوهاڻي صاحب ميمبرن کي چيو تہ ان جو حقدار مولانا حاجي الاهي بخش آهي، سندن چوڻ تي ڊائريڪٽر صاحب تسليم ڪيو ۽ مولانا صاحب لاءِ اها منظور ڪئي ويئي، ان زماني ۾ خلافت تحريڪ جو زور هو. خلافت جا پروانا جتي ڪٿي قطع تعلقات جي تحريڪ کي زور وٺائڻ ۾ مشغول هئا. مرحوم شيخ عبدالعزيز مالڪ اخبار "الحق" سکر واري اچي مولانا صاحب کي چيو تہ، "اوهان ان گرانٽ وٺڻ کان انڪار ڪريو." مولانا صاحب گرانٽ وٺڻ کان ناڪار ڪئي.

مولانا صاحب وفات کان چند مهينا اڳ سيني شاگردن کي ڏار ڏار گهرائي ديني تعليم کي جاري رکڻ لاءِ تاڪيد ۽ وصيت ڪئي. آءٌ (راقم الحروف) ان وقت پير جي ڳوٺ ۾ ٺلاهہ پرسان پڙهائيندو هوس، بہ دفعا تاڪيدي خط لکي، گهرائي، فرمايو تہ "مون مولوي عبدالحليم کي بہ پڙهائڻ لاءِ تاڪيد ڪيو آهي ۽ توکي بہ چوان ٿو تہ تجارت ۽ طبابت صرف روزگار جو ذريعو آهي، سو نہ ڪجانءِ، هن دور ۾ ديني تعليم ئي بهترين جهاد آهي." 27 رجب المرجب 1338هہ ۾ سيوهڻ ۾ خلافت ڪانفرس ٿي هئي، پاڻ اتان موٽي خيرپور ناٿن شاهہ ۾ خلافت ڪانفرنس ڪرائڻ لاءِ ان ۾ ڏاڍي جانفشاني ڪيائين، جنهن کان پوءِ بيمار ٿي پيو. آخر 50 ورهيہ عمر ۾ رمضان شريف 1338هہ ۾ جان جانان کي ڏنائين.

سندس تاليف ڪيل ڪتاب هي آهن: نيڪ صلاح (رسمن جي اصلاح بابت جنهن جو خلاصو "رسومات تباهي" مرحوم علي خان ابڙي ڪيو)، بهشتي باغ (اسلامي عقائد ۾)، ضرورت پرده، آرين جي رد ۾ هڪ رسالو ۽ تعليم تي هڪ رسالو (اهو هڪ ماڻهوءَ ڇاپڻ لاءِ ورتو، مگر مورڳو رسالو ئي گم ٿي ويو.) ان کان سواءِ ۽ تدريس، فتوا نويسي، مختصر طب ۽ ڳاهي ماهي وعظ بہ ڪندو هو. پاڻ چوندو هو جوانيءَ ۾ مون سرائڪي زبان ۾ ديوان جوڙيو هو، جو بہ گم ٿي ويو. ان مان هي شعر ٻڌائيندو هو:

"جو ملاوي مٺڪون مٺا محبوب
اڪبر حج دا ٿويس ثواب"

سندس سنڌي نظم متين ڪتابن ۾ مندرج آهن. فارسي ڪلام منتشر آهي، سندس ارادو هوندو هو ته قرآن شريف جو تفسير لکان يا ”فتاويٰ عالمگيري“ سنڌي ترجمو ڪريان، پر عمر وفا نه ڪئي.

تاريخ تعمير مسجد دربيا جي مخدوم محمد دائود دربيلي جي چوڻ تي مولانا حاجي الاهي بخش صاحب تصنيف فرمائي، اها تاريخ دربيلي جي مسجد تي لڳل آهي:

هزار شکر که بشگفت نو بهار اسلام
خزاں کفر زباغ جهاں نمود سلام
زمان زمان ست صلا بلبلانِ وحدت را
که وقت عیش رسید ست فَادخُلوا بِسلام
کجا شگفت همان باغ عشرت جاوید
که شد معطر از بوء او مشام انام
همان ست مسجد جامع بشهر دربیله
که شد بنا یش رشک جنان چو گشت تمام
برای سال بنایش چو مصرعه جستم
که یادگار زمان باد تا بروز قیام
بگفت از سر مهر و وفا بمن هاتف
لکل واره فرحته و حسن مقام

مسجد منزل گاه سکر جو قصو مشهور آهي، ان مسجد جو ماده تاريخ آهي ”زهي جاءِ عشرت“ (1006). هندن چيو ته اهو ماده تاريخ چوي ٿو ته اها مسجد نه آهي، بلڪ هڪ تفريح گاهه آهي. مولانا حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻيءَ وڪالت ۾ چيو ته ”عشرت“ مان مراد عشرت روحاني آهي. چو ته مسجد روح لاءِ عشرت گاهه آهي، مگر هي تي تاويل، ان ڪري

مون کي خيال ٿيو تہ ان جي تائيد لاءِ اڳين بزرگن جا مسجدن بنسبت تاريخي مادا ڳولڻ کپن، جي عشرت يا عشرت جي هم معنيٰ لفظن تي شامل هجن، ان لاءِ گهڻو پريشان ٿيس، ڇو تہ مسجدن جا تاريخي مادا آءٌ ڪيئن هٿ ڪري سگهان؟ ان بابت نہ ڪو مجموعو آهي، نہ ان لاءِ آءٌ هندستان جون مسجدون ڏسي سگهان ٿو!

آخر "جو بنده يا نبده" اهو مطلب منهنجي بياض مان عيان ٿي ويو. مٿيون قطعہ تاريخ مولانا مرحوم جو مون وٽ مندرج هو ان جي ڏسڻ سان ڏاڍي خوش ٿي، ڇو تہ ان ۾ لفظ "عشرت"، "عيش" ۽ "فرحت" مندرج آهي. فيصلو اچي آخري مرحلي کي پهتو هو. مون ان بابت ڪراچيءَ جي چند بزرگن کي اطلاع ڏنو. "الوحيد" کي بہ لکيم. شيخ عبدالمجيد صاحب اتفاق سان حيدرآباد ۾ هڪ رستي تي موٽر ۾ ڏٺم. ان کي ٻڌايم. جنهن چيو تہ "هاڻي ڇا ٿيندو" فيصلو ختم ٿيڻ کي قريب آهي. مولوي محمد دائود صاحب کان اڳ ۾ لکي پڇيو هوم تہ اهو قطعو اوهان وٽ آهي يا نہ. مولوي صاحب لکيو تہ مسجد تي لڳل آهي، پوءِ تہ مسلمان ليڊر، جج کي هندن سميت، ان قطعي جي ڏسڻ لاءِ دربيلي وٺي آيا. جن ڏٺو تہ برابر اهو قطعو ڪاشيءِ جي سر تي لکيل آهي، ۽ اها سر مسجد ۾ چوني سان چنبڙايل آهي. هندن چيو تہ "انهيءَ لاءِ ڪهڙي ثابتي آهي تہ هي قطعو قديم آهي؟ هي قطعو تہ اسان جي شڪست لاءِ هاڻي تصنيف ڪري مسجد تي لڳايو ويو آهي!" ان تي جج چيو تہ ان جو فيصلو ماهر انجنيئر ڪندا. مسجد جي متوليءَ کان موڪلائي، قطعي جي سر مسجد تان لاهي، اهو چونو جنهن سان سر چنبڙايل هئي، لاهي انجنيئرن کي ڏيکاريو ويو تہ اهو چونو نئون آهي يا پراڻو؟ ماهرن چيو تہ اهو چونو 25 سالن جو پراڻو آهي. آخر مخالف ڌر کي بہ دلجاءِ ٿي تہ اهو قديم آهي نہ جديد. حاصل ڪلام تہ ان قطعي جي انهن لفظن (عشرت، عيش ۽ فرحت) مسجد منزل جي ماده تاريخ (زهي جاءِ عشرت) کي مسجد لاءِ ثابت ڪيو. ان ڪري هندن جو اهو اعتراض دفع ٿي ويو تہ ان مادي مان مراد تفريح گاهہ آهي، نہ مسجد آهي. ڪلڪتي مان وڪيل گهرايو هو جنهن اتي جي هڪ مسجد جو قطعہ تاريخ آندو هو. جنهن ۾ "بيت الحرام" ۽ اهڙا ٻيا لفظ ڪم آندل هئا. جنهن جي بنا تي چيو تہ هھڙي قسم جا الفاظ مسجد بابت سونهن ٿا، نہ "جاءِ عشرت" جهڙا. هندن بمبئيءَ مان هڪ ايراني پروفيسر "خليل" پاڙي تي گهرايو هو جنهن اچي

چيو هو تہ "زهي جاءِ عشرت" مسجد لاءِ مادو ٿي نٿو سگهي، جڏهن مٿيون قطعو مولانا حاجي الاهي بخش مرحوم جو "الوحيد" ۾ ڇپيل ڪيس ڏيکاريو ويو تہ شرمندو ٿيو!

جج جيڪا فتويٰ لکي آهي، ان ۾ اهو قطعو بہ لکيو اٿس، ان قطعي بہ مسجد جي فتويٰ ڏيڻ ۾ ڪيس گهڻو همٿايو آهي.

مون قطعا تاريخي لکيا هئا، جن جا خاص مصرعا هي آهن:

(1) مر پايہ فضيلت تو حق کند بلند
بيني زفضل آنکہ نديده خيال

(2) چون بپرسيدم زهاتف سال او
مورد رضوان بے حد باد گفت

(مولوي دين محمد اديب- مهراڻ س. ن)

مولانا محمد آڳرو رحہ

هي بزرگ، صورت ۽ سيرت جو محبوب، ڳوٺ فيض محمد آڳري تعلقي ميهڙ جو ويٺل هو. مولانا عطاءُالله فيروزشاهي وٽ فارغ التحصيل ٿيو. مولانا محمد ننڍپڻ ۾ ئي نياز ۽ نوڙت جو مجموعو هو ۽ هميشہ باادب رهندو هو ايتريقدر جو سندس مولانا استاد چوندو هو تہ "جي ادب کي صورت هجي ها تہ ميان محمد جي صورت اختيار ڪري ها." فارغ التحصيل ٿيڻ بعد، مولانا صاحب پنهنجي ڳوٺ ۾ توڪل علي الله. گوڏو پيچي ويهي رهيو ۽ درس تدريس جو سلسلو شروع ڪري ڏنو ۽ نهايت ئي ڪاميابي سان طالبن کي فيض رسايو. سندس شاگردن مان مشهور هيٺيان آهن: (1) مولوي قادر بخش، ضلعو نوابشاهہ (2) مولانا گلاب الدين چنو، فيروزشاهي (3) مولوي محمد علي، ضلعو نوابشاهہ (4) مولوي فيض الڪريم ساند، ٺارو شاهي، اهلحديث، (5) مولوي نبي بخش، ضلعو نوابشاهہ (6) مولوي محمد صاحب آڳرو، ضلعو نوابشاهہ (7) مولوي محمد دائود آڳرو، ضلعو نوابشاهہ (8) مولوي محمد

اسماعيل، ضلعو نوابشاهه. (9) مولانا محمد پريل آگرو. (10) مولوي غلام نبي، سندس پائيٽيو. (11) مولوي ڪريمداد. نوڙهي تعلقي قمبر وارو. (12) مولوي محمد مختار جاگيراڻي. (13) حڪيم مولوي فضل محمد. نوشهري فيروز وارو. (14) حڪيم مولوي عنايت الله، سندس پائيٽو.

مولانا محمد آگرو صاحب. پنجاه ورهين جي ڄمار ۾ 15 رجب سن 1324هجريءَ ۾ وفات ڪئي.

(مولوي دين محمد "اديب" مهراڻ- س. ن)

مولانا الهه بخش مهيسر رحه

مولانا مولوي الاهي بخش مرحوم. ولد وڏيرو عمر مهيسر. زميندار ڳوٺ پيري تعلقي ميهڙ ضلعي دادوءَ جا بزرگ هئا، سندن وفات غالباً 1346هجريءَ ۾ اٽڪل چاليهن سالن جي عمر ۾ ٿي.

مولوي الاهي بخش مرحوم پنهنجي ڳوٺ پيريءَ ۾ مولانا عبدالرحمان فيروزشاهيءَ کان علم حاصل ڪيو. کين ڪماليت ڪي رسڻ جو گهڻو شوق هوندو هو. مسائل جي تحقيق ۽ ڪتابن جي مشڪل مقامات جي حل ڪرڻ جي ولولي سان مولوي صاحب کي مطالعي جو به بيحد شوق هو. موصوف. مولوي ٽيڻ کان پوءِ. مولانا همايوني ۽ مولانا مير محمد نورنگيءَ کان به ڪجهه علم حاصل ڪيو.

مولوي صاحب مرحوم نهايت متقي ۽ نيڪ بخت بزرگ هئا. هڪ دفعي هڪ آنرري مئجسٽريٽ ڪوشش ڪئي ته مولوي صاحب کان هڪ ناجائز فتويٰ حاصل ڪري. ان سلسلي ۾ مولوي صاحب جي والد بزرگوار به کين چيو ته اسان جا ڪيئن ڪم ڪاريون مئجسٽريٽ سان پيا پون، ان ڪري چڱو ايئن آهي ته تون ان جو رايو رک. مگر مولوي صاحب صاف انڪار ڪيو. مولوي صاحب جون صفتون ولين جهڙيون هيون. مڙس نهايت سهڻو ۽ قداور هو طبيعت جو تمام نرم هو وصيت ڪيائين ته مران، ته مون کي ڪاٺ جي صندوق ۾ وجهي دفن ڪجو. ۽ ايئن ئي ڪيو ويو. مولوي محمد لاڙائي سندن لائق شاگرد هو.

(مولوي دين محمد اديب- مهراڻ س. ن)

مولانا حاجي شفيع محمد "مسجدي" رحہ

سندن نالو شفيع محمد بن ولي محمد ۽ تخلص "مسجدي" هو. سوڍاري ڳوٺ جو رهاڪو هئا، جنهن کي اڪثر "مسجد سوڍاري" چوندا آهن. شهر بدڻ کان اڳ ۾ مسجد جوڙائي ويئي ۽ ان کان پوءِ ڳوٺ جي تعمير جو سلسلو شروع ٿيو انهيءَ ڪري ان ڳوٺ جو نالو سوڍاري مسجد پئجي ويو. انهيءَ ڳوٺ ۾ مسجد جو بنياد بہ مولانا مسجديءَ جي وڏن وڏو پاڻ انهيءَ ڳوٺ ۾ پيدا ٿيا. مولانا صاحب جن ذات جا "سوڍر" هئا، مگر جڏهن تہ سندن آباءَ و اجداد قضا جي منصب تي فائز رهيا هئا، انهيءَ ڪري کين "قاضي" بہ سڏيندا هئا. انهيءَ خاندان جي ڪوشش سان سنڌ جو مشهور عالم سيد مصري شاهہ خيرپور ناٿن شاهہ وارو انهيءَ ڳوٺ ۾ تعليم ڏيندو هو جنهن جي تعليم ۽ تدريس مان سوين ماڻهو فيضياب ٿيا.*

مولانا مسجدي جن قرآن ۽ فارسي اشرف سوڍر جي ڳوٺ ۾ پڙهيا. انهيءَ ڳوٺ ۾ ٽي پائر سوڍر عالم هئا. مولانا غلام محمد، مولانا غلام رسول ۽ مولانا غلام نبي. اهي ٽيئي عالم عربي ۽ فارسيءَ جا ماهر هئا، انهن مان پويان بہ شاعر بہ هئا، مولوي غلام رسول جو عربي خطبو مشهور آهي، جنهن جو مطلع ۽ مقطع هي آهن:

ثنـــاءً وفـــيض وحمـــد ڪثيـــر،
لمـــن هـــو علـــيٰ ڪـــل شـــيءٍ قـــدير.
ليـــد عوبابـــک غـــلام الرســـول،
فانـــک لـــہ بالاجابـــة جـــدير.

ان کان پوءِ مولانا مسجدي، حافظ عبدالله رضي نابينا وٽ پيپري (تعلقو

* مولانا مصري شاهہ هالن مان فارغ التحصيل ٿي اچي "سوڍاري مسجد" ۾ پڙهائڻ لڳا. شاهہ صاحب جو وڏو ڪتبخانو هو جو پوءِ خورد برد ٿي ويو. سندس ڪيترائي شاگرد ٿيا. مثلاً مولوي حبيب الله سولنگي، ويڙل "شادي دبي" لڳ راوت لغاري جو پوءِ روهڙيءَ لڏي ويو، حافظ محمد عيسيٰ ٻوڪ، ساڪن ڳوٺ ٻوڪ، تعلقو دادو ۽ ٻيا.

ميهڙ) ۾ صرف ۽ ڪجهہ نحو پڙهيا. حافظ رضي اگرچہ ظاهري بصارت کان معذور هو مگر خدا جي فضل سان باطني بصارت سان معمور ۽ پرنور هو ۽ پڻ پرگو شاعر هو. هيٺيان بيت حافظ صاحب جا چيل آهن:

بحمدالله اين ميمون مرقوم،
زعبدالله رضي گرديد مختوم،
ڪہ باشد "واهہ مرزا" موطن آن،
بلاشڪ و ريب، ذاتش "چانديہ" دان،
شد از شهداد پُرتحصيل علمش،
خدا بخشاد او را عز حلمش.

ان کان پوءِ مولانا مسجدي، ميهڙ تعلقي ۾ مگسين جي پرسان ڳوٺ فيض محمد آڳري ۾، مولانا محمد پريل آڳري وٽ پڙهڻ ويو. اتي منطق ۽ ڪجهہ فقہ ۽ ڪجهہ نحو پڙهيائين. مولانا محمد پريل جن وڏا فقيہ ۽ نحو جا ماهر هئا. ان هوندي بہ مولانا مسجدي ڪانئن رخصت وٺي، وڌيڪ منطق ۽ معقولات وغيره جي تحصيلات لاءِ مولانا ميرمحمد نورنگيءَ جي خدمت ۾ آيو ۽ اتي باقي رهيل ڪتاب پڙهي پورا ڪري، اتي ئي دستاربندي ڪيائين. ڳوٺ نورنگ واري زماني ۾، ڪجهہ وقت منطق مولانا محمد اسماعيل ابڙن واري وٽ بہ پڙهيا. اتي "ميبذي" وغيره پڙهيائون. تحصيل علم کان پوءِ پنهنجي ڳوٺ ۾ في سبيل الله متوڪلا علي الله تعليم جو ڪم شروع ڪيائون. شب و روز درس و تدريس ۾ مشغول رهيا. گهڻا ماڻهو سندن فيض جي سرچشمي مان سيراب ٿي ويا.

1942ع ۾ بوڏ ٿي هئي، ان بنسبت پڻ سنڌيءَ ۾ هڪ بهترين نظم لکيو اٿن. ڪين تصوف سان بہ گهڻي دلچسپي هئي، تصوف جا ڪتاب "حياءُ العلوم"، "فتوحات مڪہ" وغيره. سدائين سندن مطالعي ۾ رهندا هئا. اڪثر اوقات سندن گفتگو جو موضوع تصوف جون ڳالهيون هيون.

مولانا مرحوم سياست ۾ ڪافي دلچسپي رکندا هئا. روزانہ اردو اخبار "مدينہ" جا ان وقت هندستان ۾ صحافت جي نقطہ نظر کان بلند درجو رکندي هئي، سا پڇاڙي تائين گهرائيندا رهيا. ٻي عظيم جنگ جي وقت، هٽلر

شاهيءَ جي فتحن ڪرڻ ڪري دنيا جي ملڪن ۾ جيڪا ردوبدل ٿيندي پئي رهي، ان کي ڄاڻڻ ۽ حالتن جي جائزي وٺڻ خاطر سندن اوطاق ۾ ايشيا، يورپ ۽ دنيا جا نقشا ٽنگيل نظر ايندا هئا.

مولانا مرحوم، شاهه ولي الله محدث دهلويءَ کي پنهنجو روحاني امام تسليم ڪندا هئا، ۽ سندن طريقه فڪر جا پيرو هئا: فرمائيندا هئا ته "شاهه ولي الله جي فڪر پڙهڻ کان پوءِ قرآن ۽ حديث جي سمجهڻ ۾ ڪابه دقت نٿي ٿئي." پاڻ غريبن تي هروقت مهربان هوندا هئا، ڪوبه ضرورتمند جڏهن وٽن ايندو هو ته ان جي مدد ڪندا هئا.

1938ع ۾ حج کان به مشرف ٿيا، چوندا هئا ته "حج جي سفر ۾ مصري سندن ڏاڙهي چمندا هئا، ۽ چوندا هئا ته مصر ۾ فقط هڪ شيخ الاسلام کي ڏاڙهي آهي، ٻيا مولوي ته ڏاڙهيءَ جو بار گران کڻي نٿا سگهن."

مولانا صاحب جن 13 رمضان المبارڪ 1364هه ۾ وفات ڪئي، اهو وڏي ٻوڏ جو زمانو هو.

(حافظ قاري محمد - مهراڻ س. ن)

مولانا مسجدي، مولانا نورنگي جو شاگرد هو مخدوم بصرالدين جي رسالي (جيڪو انسان جي طبعي عمر بابت هو) جو رد مولانا مسجدي لکيو. مولانا عبدالڪريم ڪورائي ان جو جواب لکيو. القول المسجدي في رد المسجدي (مولانا حڪيم محمد ابراهيم ڪارڙائي)

استادالڪل مولانا محمد جو پٽ خيرپور ناٿن شاهه ۾ آفيسر هو مولانا جن پوڙها سيتاروڊ تي گاڏي مان لٿا. مولوي شفيع محمد به لٿو مولوي صاحب وڏي طمطرق سان هو چيائين ڪو خيرپور هلندو؟ مولانا محمد چيو هائو. حڪم ڪيائين ته تانگو ڪري اچ! مولانا استادالڪل جن تانگو ڪاهي آيا. حڪم ڪيائين ته منهنجو سامان کڻي اچ! مولانا جن پوڙها هئا مس مس ان جي وزني ڳنڍ مٿي تي کڻي اچي بگي ۾ رکيائون. مولانا محمد جو مقام ايڏو بلند هو جو مولو ي مسجدي ان جو شاگرد به نه سونهي پر حسن اخلاق جو ڪمال هو. بگي هلي مولانا جن پنيان ويٺا. مولوي مسجدي بگي ۾ ماڻهن کي پيو ٻڌائي ته مان فلاڻي عالم کي بند ڪيو فلاڻي کي شڪست ڏني، مولانا محمد چيس مولوي صاحب عالم آهيو مان جاهل آهيان، مون کي ڪلمو ته سمجهايو. اتي استثناءِ متصل آهي يا منقطع. ٻنهي ۾ هي اعتراض

آهي. خيرپور تائين جو ڪٽي مات ڪيائين، تہ ڪجھہ نہ ڪڇيو. لهڻ مهل مولانا چيس مولوي صاحب! مون کي ڪلمو سمجهاءِ نہ تہ قيامت ڏينهن وٽ ڪرائيندو مانءِ. مولوي شفيع محمد تڪڙو لهي ويو ان کي پوءِ خبرپئي تہ دارالرشاد پيرجهنڊي جو مشهور استاد اهو هو.

(مولانا نثار احمد بهاولپوري)

مولانا محمد سليمان واعظ رحہ

مولوي محمد سليمان صاحب جي ولادت، ڳوٺ ترڙي محبت تعلقي ميهڙ ۾ ٿي، مولوي صاحب پنهنجي ڳوٺ جي هڪ بزرگ مولانا حافظ محمد صادق وٽ تعليم حاصل ڪئي، ان بعد رتيديري ۾ مولانا مولوي عبدالله صاحب جن وٽ بہ پڙهڻ لاءِ ويا. تعليم ۽ تدريس ختم ڪرڻ بعد، پاڻ ميهڙ جي پرسان ٿيٻن زميندارن کي پڙهايائون. اتي سندن خدمت، حڪيم محمد موسيٰ جو والد ميان فتح محمد صاحب ڪندو هو.

مولانا صاحب پنهنجي وقت ۾ وعظ جي فن ۾ يڪتا هئا، پاڻ هميشہ بلند آواز ۾ خوش الحاني سان وعظ ڪندا هئا. سندن وعظ ۾ ڏاڍي ڪشش هوندي هئي، آسپاس جا ماڻهو جوق جوق انداز ۾ سندن وعظ ٻڌڻ لاءِ ايندا هئا ۽ سندن وعظ جو اثر عوام تي تمام گهرو پوندو هو. ساڳيءَ طرح سان، خواص بہ سندن انداز بيان کان بيحد متاثر ٿيندا هئا، مطلب تہ مولانا صاحب وقت جو لائق ۽ پر اثر خطيب هو رحلت کان پوءِ اڄ تائين ڪنهن بہ خطيب يا واعظ سندس جاءِ نہ پري آهي.

مولانا صاحب چوندا هئا تہ کين چار پنج سؤ حديثون چڱيءَ طرح ياد آهن، منجهن تمام گهڻو اخلاص هو. وڏن ماڻهن جا خانداني جهيڙا ۽ ضد، جي ڪيتري ئي عرصي کان هلندا ايندا هئا، سي هن بزرگ پنهنجي خداداد قابليت سان لاهي ڇڏيا، ۽ سيني کي پرچائي سرچائي کين کير کنڊ ڪري ڇڏيندو هو.

مولانا صاحب جن شب برات سن 1367هہ ۾ وفات ڪئي.

مولوي دين محمد "وفائي" مون کي چيو تہ "جنهن مولانا جي وعظ سان گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار ماڻهو بارگاه الاهي ۾ گناهن کان توبہ تائب ٿيا آهن،

اهڙي شخص لاءِ قطعو ضرور لکڻ گهرجي.“ مولوي ”وفائي“ صاحب جي اخلاص جي برڪت سان قطعہ تاريخ چگَيرو لکجي ويو ان جو آخري شعر آهي:

در فکر اديب ماده آمد

از بهر سنت بخلد رفت

(مولوي دين محمد اديب۔ مهراڻ)

مولوي محمد سليمان ولد الهندو خان نوناري واعظ مختلف جاين تي پڙهي مولوي عبدالله رتيديري واري وٽ دستاربندي ڪيائين. ان سان منهنجي اوائلي واقفيت خلافت ڪانفرس ۾ ٿي، پوءِ اڪثر مخدوم بلال تي محفلن ۾ ملندو رهندو هو. سندس تقرير جي خاصيت رقت قلب پيدا ڪري روئارڻ جي هئي. ٻہ شاديون ڪيائون جن مان ڪيس ٻہ پٽ ميان عبدالرحيم ۽ ميان عبدالرحمان ۽ تي نياٽيون ٿيون. 15 شعبان 1367هہ مطابق 23 جون 1948ع ۾ فوت ٿيا. (جنب گذاريم جن سين از جي ايم سيد، جلد1)

مولوي محمد سليمان چوندو هو تہ مخدوم بلال تي اجتماع هو. منهن جو آواز سريلو هو مون مولود چيا ۽ اتي مولوي فيض محمد آيل هو ان وعظ ڪيو مولانا صاحب مون کي چيو ادا! رات جيڪي مون ثواب جو ڪم ڪيو آهي اهو مان پنهنجي پيءُ ماءُ کي بخشيان ٿو؟ ۽ تون بہ جيڪي ثواب ڪمايو اهو پنهنجي پيءُ ماءُ کي بخش. مان ڏاڍو لڇي ٿيم ان کان پوءِ مولود چوڻ ڇڏيم ۽ وعظ طرف ڏيان ڏنم. مولوي سليمان چوندو هو تہ عالمن جو شان وڌايو حضرت امروٽيﷺ (جو جهاد ڪري دنيا ۾ انهن جو رعب ۽ حشمت آهي) ۽ مولانا ملڪاڻي (جو وڏي ٺاٺ باٺ ۽ ڪرفر سان علماءِ جو مان وڌائي ڇڏيائين). (مولانا نثار احمد بهاولپوري)

مولانا عبدالڪريم ڏيرو رحہ

هي عالم رباني، زاهدالزمان، ساده طبع، تڪلف ۽ تصنع کان عاري، هڪ ننڍي ڳوٺ نالي ”رضا محمد ڏيرو“ (تعلقو ڪڪڙ، ضلعو دادو، سنڌ) ۾، سن 1315هہ ۾ تولد ٿيو. سندن والد بزرگوار جو نالو حاجي الهواريو هو جو

نيڪ ۽ تهجد گذار شخص هو. ابتدائي تعليم قرآن شريف، فارسي ۽ عربيءَ جا اڪثر ڪتاب، پنهنجي ڳوٺ جي مدرسي ۾، مولانا مولوي محمد اسماعيل صاحب ڪنڊي واري کان پڙهيا، جو عربي علم، خاص طرح صرف نحو ۽ ادب جو وڏو ماهر هو. ان کان پوءِ باقي علم، اديب الزمان، فصيح اللسان، رئيس الشعراء حضرت مولانا مولوي الاهي بخش ڳوٺ "ٻانهون لاکير" جي خدمت اقدس ۾ رهي حاصل ڪيائون.

سندن طبع کي شهرت پسند نہ هئي، ان ڪري ڪافي زور ڀرڻ تي بہ مروج دستاربندي کان انڪار ڪيائون، لله في الله تعليم جو ڪم شروع ڪيائون. پنهنجي ڳوٺ ۾ مدرسو قائم ڪيائون، سندن تعليم جي عمدگي ۽ پختگيءَ کي جلد شهرت ٿي ويئي، ان ڪري طالب علم، شمع تي پتنگن وانگر اچڻ لڳا، کين تعليم ۾ ايتريقدر مهارت هئي، جو سندن شاگرد عربي زبان ۾ تقرير ۽ مضمون نويسي چڱيءَ طرح ڪري سگهندا هئا.

انهيءَ زماني ۾ کين طريقت جو بہ شوق ٿيو پاڻ خاص انهيءَ مقصد لاءِ هندستان جو سفر ڪيائون، گهڻن الله وارن سان صحبت ڪيائون، پر آخري طرح طريقت جي سلوڪ لاءِ حضرت خواجہ محمد عمر جان صاحب چشموي رحمة الله عليه جا دست بيعت ٿيا. هر سال ڪجهہ وقت حضرت صاحب جي صحبت ۾ وڃي رهندا هئا.

تعليم سان گڏ، طالبن جي اخلاقي تربيت ڪندا هئا، گويا منجهن صحيح تصوف جو روح ڦوڪي ڇڏيندا هئا، علم تصوف ۽ اخلاقي ڪتابن جي پڙهائڻ جو کين گهڻو اهتمام هو. امام غزالي جي "بداية الهداية" ۽ "ڪيميا سعادت" وغيره پڙهائيندا هئا. "احياء علوم دين" ۽ "اربعين في اصول الدين" طرف ڌيان ڏياريندا هئا، حضرت سيد علي اڪبر شاهہ جن "اسلامي اخلاق" نالي، "الاربعين في اصول الدين" ڪتاب جو ترجمو ڇپايو، سو حضرت ڏيري جي توجهہ سان پڙهايو ويندو هو. علم اخلاق جي رواج ڏيارڻ لاءِ پوريءَ طرح ڪوشان رهيا، تہ جيئن صحيح تصوف رائج ٿئي.

قرآن شريف کي صحيح قرائت جي قاعدن سان پڙهڻ جو رواج سنڌ ۾ بلڪل گم ٿي چڪو هو. ان کي تمام وڏيءَ ڪوشش سان رواج ڏياريائون. سنڌي زبان ۾ قرائت جا ڪتاب لکيائون، پنهنجن شاگردن کي وڏن قارين وٽان قرآن ڪريم صحيح پڙهايائون، حتاڪ عربستان تائين سندن شاگرد

ويا، ۽ قرآن ڪريم صحيح پڙهي آيا. انهن کي تعليم ڏيڻ لاءِ همٿايائون، قرائت ۽ تجويد جا دورا قائم ڪرايائون. جو سندن حياتي ۾ تجويد ۽ قرائت رواج ورتو سنڌ لاءِ هي ڪارنامو "تجديدي" چئجي تہ بجا ٿيندو.

حقوق العباد جي ادائي بابت ڪين تمام گهڻو خيال رهندو هو. صفائي معاملات، آداب المعاشرت وغيره جي ڪتابن جي مطالعي لاءِ پاڻ توجهہ ڏياريندا هئا. انهيءَ لاءِ تہ طالبن ۾ بہ حقوق جي ادائگي جو جذبو پيدا ٿئي، پاڻ وٽ هڪ وصيت رکندا هئا جنهن ۾ حقوق لکندا رهندا هئا. حتانڪ ڪنهن کان ڪو ڪتاب مطالعي لاءِ وٺندا هئا تہ ان جي مٿان بہ مالڪ جو پورو نالو ۽ پتو لکي ڇڏيندا هئا ۽ پهچائڻ لاءِ پورو پورو انتظام ڪندا هئا.

ديني تعليم ۾ بہ اول شاگردن کي ديني فرضي علمن جي سنڌي، اردو، عربي ۽ فارسي زبانن ۾ تعليم ڏيندا هئا. تہ ديني ضروري علمن جي خبر پئجي وڃين ان لاءِ پاڻ هڪ ديني نصاب بہ تيار ڪيائون. جو اڄ تائين موجود آهي، اهو نصاب پوءِ سيني علمائن جي خدمت ۾ موڪلڻ جو ارادو بہ ڪيو هئائون پر سندن حياتي وفا نہ ڪئي.

ڪنهن خصوصي نالي سان ترديد ڪرڻ کان پرهيز ڪندا هئا. ۽ عمومي طرح عقائد باطلہ جي ترديد جو ڍنگ نرالو هو: علماء سلف جون عبارتون لکي ڪتاب جوڙيندا هئا. ۽ ان ۾ انهن جي ترديد ڪندا هئا. جيئن تہ لنواريءَ جي عقائد باطلہ جي ترديد. رسمي پيري مريديءَ جي ترديد. حضرت امام رباني مجدد الف ثاني جي مڪتوبات مان عبارتون چونڊي، ڪتاب "اعتقاد نامہ امام رباني" لکيائون. "ڪتاب فضائل آل و اصحاب" لکي، ان ۾ مختصر مگر قوي دليلن سان مخالفن جي ترديد ڪيائون.

تصنيفات جو سلسلو اول کان ئي جاري رکيائون، هيٺيان ڪتاب سڀ سندن تصنيف ۽ تاليف ٿيل آهن.

عربي زبان ۾: (1)مقدمہ تفسير القرآن، (2) المڪاتيب الجديده، (3) صفيحة الخشوع ۽ (4) راحة القلوب في لسان المحبوب.

فارسي ۽ سنڌي زبان ۾: (1)اخلاق نامہ امام غزالي، (2) اعتقاد نامہ امام رباني، (3) فوائد دينيہ، (4) هدايت نامہ امام رباني، (5) تعليم قرآن، (6) معلم القرات، (7) فضائل آل و اصحاب، (8) قصہ پير دستگير، (9) نصيحت نامہ

پير دستگير، (10) قصو امام رباني، (11) نصيحت نامہ امام رباني، (12) ڪرامات اولياءَ الله، (13) نصيحت نيڪ (14) نصيحت قرآن، (15) نصيحت ذڪر، (16) ضروري مسئلات، (17) ديباچہ فقہ حنفي، (18) ڪتاب الصلواة سنڌي، (19) قواعد عربيہ، (20) قواعد فارسي (21) دلائل و جوب التجويد (22) معجزن جو ڪتاب، (23) مولودن جو ڪتاب، (24) عريضہ اضعف العباد في مسئلہ الضاد ۽ (25) اعلام العباد في مسئلة الضاد.

پاڻ اول پنهنجي ڳوٺ رضا محمد ڏيري ۾ مدرسو قائم ڪيائون، ۽ ڪيترا سال اتي تعليم ڏنائون. سن 1341هہ ۾، حضرت خواجہ محمد حسن سرهندي ٽنڊي سائين داد وارن جي ڪوشش سان، هڪ مدرسو ڳوٺ گاهي مهيسر لڳ ميهڙ ۾ قائم ٿيو ان لاءِ خواجہ صاحب جن کي قابل عالم جي ضروت هئي: سندن نظر انتخاب حضرت مولانا ڏيرويءَ تي پيئي ۽ کين خواجہ صاحب جن گهڻو اصرار ڪيو. ان ڪري پاڻ مدرسي عربيہ گاهي مهيسر ۾ آيا، ۽ اتي 1349هہ تائين تعليم ڏيندا رهيا، ان کان بعد، سيد علي اڪبر شاهہ صاحب جن سان مشورو ڪري، ميهڙ ۾ مدرسو دارالقرآن قائم ڪيائون، جو اڄ تائين جاري آهي.

سندن شاگردن جو سلسلو تمام گهڻو آهي، پر ڪجهہ نالا هي آهن: (1) مولانا عبدالغفور، (2) خدا بخش بلوچ، بهاولپور، ضلعو دادو (3) مولانا محمد يوسف ڏيپر، پيش امام مسجد انجمن شيد، ڪوٽڙي، (4) مولانا قاري احمد چارڻ، مدرس مدرسہ اسلاميہ، مولهڻ، لڳ ٽارو شاهہ (5) مولانا دين محمد "اديب" فيروزشاهي، معلم دينيات، نورمحمد هاءِ اسڪول، حيدرآباد. (6) مولانا عرض محمد "سانگي"، معلم عربي، جامع مسجد عربيہ حيدرآباد. (7) مولانا در محمد پنهور معلم عربي، مدرسہ دارالقران، ميهڙ، دادو (8) مولانا علي محمد گلال، معلم مدرسہ ربانيہ ٽاٽري، لڳ باڊه (9) مولانا عبدالڪريم ڊکڻ، سابق مدرس مدرسہ عربيہ، لنڊ ڳوٺ مورو (10) مولانا حڪيم قطب الدين، ڳوٺ پنڙا، تعلقو ميهڙ ۽ (11) راقم آثم (قاري) محمد ڏيرو مهتمم مدرسہ عربيہ دارالقرآن، ميهڙ وغيره.

سندن وفات حسرت آيات 8 رجب المرجب 1373هہ مدرسہ دارالقرآن ميهڙ ۾ ٿي، تاريخ ولادت جي حساب سان سندن عمر ٽيهٺ ورهيہ ٿي، حضرت مولانا مرحوم، پنهنجي آخري وقت ۾، حضرت مولانا مولوي درمحمد

صاحب کي فرمايو تہ ”هاڻي عمر حضور پاک ﷺ جي عمر موافق ٿي آهي: جيڪڏهن هن وقت خاتمو ٿيو تہ موافقت عمر جو شرف بہ حاصل ٿي ويندو.“ ٿيو بہ ايئن. سندن مزار ميهڙ شهر جي مغربي قبرستان ۾ آهي.

مولانا دين محمد اديب جي چيل قطعہ تاريخ وفات جو هڪ بيت نقل ڪجي ٿو:

”اديبا“، چوں نمودم فکرِ تاریخ،
خرد گفتا: ”ز خاصانِ خدائی۔“

(مولانا قاري محمد۔ مهراڻ س ن)

مولانا حاجي عمرالدين چنو رحہ

هي بزرگ هڪ بااثر عالم هو خيرپور ناٿن شاهہ جي پرسان، ابراهيم چني جي ڳوٺ جو باشندو هو سن 1288هہ ۾ جائو سندس منظر ۾ نظر جاذب هئي. فيروزشاهہ ۾ مولانا خير محمد وٽ ۽ پوءِ ان جي فرزند مولانا عطاءالله ۽ ان جي شاگرد مولوي محمد صاحب آڪري وٽ تعليم ورتائين، آخر ۾ گهوٽڪيءَ ۾ مولانا قمرالدين وٽ تعليم ورتائين، ۽ 1317هہ ۾ وٽس دستاربندي ڪيائين. مولوي صاحب جي عمر پنجاسي سال هئي، اڪثر و بيشتر لاڙ ۾ پڙهايو اٿس ۽ ڪجھ وقت عمرڪوٽ تعلقي ۾ رني ڪوٽ ۾ پڙهايو اٿس، وٽس شاگرد گهڻا پڙهڻ ايندا هئا. ڪن مشهور شاگردن جا نالا هي آهن: مولوي محمد آڙ هوٿو وينل ڳوٺ احمد شاهہ گروهڙي (ڪپرو)، مولوي محمد يعقوب هنگورجو، وينل رتو ڪوٽ، ڪپرو، مولوي عبدالحق پهنور، وينل ورند جا پاڙ (ميهڙ)، مولوي محمد علي لانڊر، سانگهڙ، مولوي علام محمد ٻير، ڳوٺ لڏاڻ (ڪڪڙ دادو) مولوي نجم الدين مهر ريگستاني (ضلعو ٿرپارڪر) ۽ مولوي عبيدالله. (مولانا جو عزيز ۽ ڳوٺائي) آخر عمر ۾ مريد بہ ڪيائين. مولانا غلام صديق شهدادڪوٽيءَ جو مريد هو.

مولوي صاحب منهنجي والد جو ماسات هو مون سان سندس محبت گهڻي هئي. تاريخ 16 ربيع الاول سن 1374هہ برابر 13 نومبر 1954ع تي

وفات ڪيائين، مون سندس وفات تي قطعہ تاريخ لکيو:

ان جو تاريخي مصرعہ آهي:

گفتہ اديب سال تو "غفر الوحيد لہ" 1374ھ

(مولوي دين محمد اديب- مهراڻ س، ن)

مولانا احمد علي "مشتاق" ڏيرو رحہ

ڳوٺ ڏيرا تعلقو خيرپورناٿن شاھ طبيبن ۽ عالمن جي ڪري مشهور آهي، ويجهڙائي ۾ مولانا عبدالڪريم ڏيرو عالم ۽ محقق، مولوي محمد صاحب عالم ۽ قابل طبيب ۽ حڪيم، وڏيرو رضا محمد ڏيرو سياستدان ٿي گذريا آهن، ان ڳوٺ ۾ مولوي احمد علي مشتاق جي ولادت 10 شوال 1335ھ، جولاءِ 1917ع ۾ مولوي محمد علي ڏيري جي گهر ٿي. شروعاتي تعليم سنڌي اسڪول ۾ ورتائين، جتان پنج درجا پاس ڪري، پنهنجي والد مولوي محمد علي جي مدرسي ۾ داخلا وٺي عربي ۽ پارسي جا نصابي ڪتاب پورا ڪري باقاعدي دستاربند ٿيو سندس والد حڪيم بہ هو تنهن ڪري مولوي احمد علي ان جي زيرنگراني علم طب ۾ بہ ملڪو حاصل ڪيو ۽ پنهنجي ڳوٺ ۾ طبابت ڪندو رهيو.

ان وقت ميهڙ ۾ بزم بلبل طرفان مشاعرا ٿيندا هئا، ڪيس انهن مشاعرن ۾ شرڪت ڪرڻ ڪري شعر جو شوق بہ جاڳيو. جمعہ خان غريب، شاھ محمد صوفي ۽ ٻين دوستن جي همتائڻ تي شعر چوڻ لڳو ۽ تخلص "مشتاق" اختيار ڪيائين. دادوءَ ۾ قبلہ حافظ احسن جي ڪوشس سان بزم آفتاب طرفان ماهوار مشاعرا ٿيندا هئا انهن ۾ مولوي مشتاق پنهنجا اشعار پيش ڪندو هو. هوڏانهن لاڙڪاڻي ۾ حاجي محمود خادم طرفان طرحي مشاعرا ٿيندا هئا ۽ رسالو اديب سنڌ نڪرندو هو مولوي مشتاق انهن مشاعرن ۾ ڀرپور حصو وٺندو رهيو ۽ سندس شعر رسالي ۾ ڇپبا هئا.

ٿوريئي وقت ۾ مولوي مشتاق شعر و شاعري ۾ چڱو نالو ڪڍيو. پر افسوس جو سندس حياتيءَ جا ڏينهن ٿورا هئا، جو 29 سالن جي ننڍڙيءَ ۾

29 جمادي الاخر 1364هہ مئي 1949ع ۾ رحلت ڪري ويو. سندس وفات تي مرحوم جمعہ خان غريب هي قعطو لکيو هو جو اديب سنڌ رسالي ۾ شايع ٿيو هو.

قطعو

1۔ ويو لڏي دنيا ڇڏي اف نوجوان احمد علي،
ماڳ هي هستي جو ناهي آهي هي دنيا فنا.

2۔ مجلسي هي ٿيو وڃي در مجلس احمد علي،
باليقين آغوشِ رحمتِ حق ۾ آ دائما.

3۔ آه ٿيو عشاق کان گويا تہ اج جاني جدا،
سال ٿيو ان جو "شهيد ناز انداز قضا".

1364هہ

4۔ بادل رحمت مسيحي سال "زير مغفرت"
هجري سن: "مشتاق احمد ساڪن دارالبقا"

1364هہ

مرحوم مولوي مشتاق جو آخرين شعر هي آهي جو هن مرض الموت وقت تي چيو هو:

ابتدائي: 1۔مل اچي اي دوست جو سمجهان ٿو پوپون وقت آه،
ٿيو هجوم غم آ سر تي ۽ مصيبت سخت آه.

2۔ آ وسامڻ تي گهڙيءَ ۾ هي چراغِ زندگي،
شڪل منهنجي وٺي ڦري ناهي بدن ۾ ڪا خوشي.

3۔ هي نفس هاڻي پيام موت جو اعلان آه،
جلد نڪرڻ واري منهنجي جسم مان هيءَ جان آه.

آخري مصرعا: 4۔ هاءِ اهڙي وقت ۾ منهنجا پيارا دلنواز،
پئي تي ڳولي هر طرف توکي نگاه نيم باز.

5۔ آه اج مشتاق جي اکڙين کي تنهنجو انتظار،
تون اچج هيڪر تہ ممڪن آه مون کي ٿئي قرار.

(احمد خان "آصف" مصراڻي)

مولانا عبدالڪريم مگسي رحہ

علامہ عبدالڪريم بن غلام حسين مگسي 12 ربيع الاول 1302هجري تي فيروزشاهي ۾ تولد ٿيو ابتدائي تعليم نحو مير تائين، مدرسة جامع العلوم فيروز شاهہ ۾ ميان گلاب الله صاحب چنہ وٽ ورتائون. ان کان پوءِ ٽي تلاءَ حيدرآباد ۾ مولوي عبداللطيف صاحب وٽ سال کن رهيا. تنهن کان پوءِ تعليم خاطر مولوي محمد صالح سيالوي وٽ مدرسہ ٺوڙي پوٺہ متصل دادو ۾ ڇهہ مهينا رهيا. جتي سنڌ جو وڏو بزرگ امير شاهہ محمد حسيني اميناڻي شريف وارو بہ سندن هم ڪلاس هو. تنهن کان بعد ڳوٺ پانهو لاڪير ۾ الحاج الاهي بخش صاحب وٽ پڙهيا. جتي مولوي دين محمد "اديب" سندن هم درس هو. علمي پياس جي ڪري اتي ڪجهہ وقت رهڻ کان پوءِ، مدرسہ دارالفيوض صوبو مگسي ۾ مولانا محمد اسماعيل مگسي وٽ پڙهڻ ويا. آخر ۾ هڪ پيرو وري مدرسہ فيروزشاهہ ۾ مولانا عبدالرحمان چنہ وٽ رهي، علمي تحصيل ڪيائون. سال کن استاد جي زيرنظر مدرسي ۾ تعليم ڏنائون.

تنهن کان پوءِ جامع راشديہ متصل ٺلاه باقراڻي ۾ بہ سال کن تعليم ڏنائون جتي مولوي دين محمد وفائي ۽ مولوي عبدالحڪيم شاعر بہ مدرس هئا. ان وقت ان مدرسي ۾ مولانا محمد قاسم مشوري صاحب بہ زير تعليم هو.

سن 1336هہ ڏاري خليفہ غلام مصطفيٰ جي توسل سان ڳوٺ صوبو خان مگسي متصل شاهہ پنجو سلطان تعلقہ ميهڙ ۾ مدرسہ دارالفيوض ۾ مدرس ٿي رهيا ۽ آخر تائين اتي درس نظامي جي تعليم ڏيندا رهيا.

تصوف جي سلسلي ۾ ٽن طريقن سان وابستہ هئا. قادري طريقي ۾ سندن مرشد حضرت محمد ڪامل ڪٽبار شريف وارو هو. نقشبندي طريقي ۾ خواجہ محمد عمر جان صاحب چشموي کان فيض حاصل ڪيائون. چشتي طريقي ۾ هندستان جي ڪنهن بزرگ کان غائبانہ خط و ڪتابت ذريعي واسطو قائم ڪيو هئائون. جنهن ڪري خواب ۾ حضور ﷺ جن جي زيارت بہ ڪئي هئائون.

سندن شاگردن جو سلسلو بہ وسيع آهي، جن مان ڪن جا نالا هي آهن:

مولوي عبدالحڪيم بلوچستان، مولوي محمد دائود پيري، مولوي محمد سليمان جهل مگسي، مولوي عبدالحڪيم فرائي، مولوي محمد دائود، مولوي محمد دادوي، مولوي احمد مگسوي، مولوي محمد عيسيٰ دڙو، مولوي هدايت الله تنيو، مولوي رضا محمد مگسي ڪيرٿري ثم مدني، مولوي ڪريم بخش مگسي ميهڙ، سندن آخري فارغ تحصيل شاگرد علامہ ڪريم بخش مگسي هن وقت سيد علي اڪبر شاهہ جي قائم ڪيل مدرسہ دارالقرآن جامع مسجد ميهڙ ضلعي دادو ۾ مدرس اعليٰ جا فرائض سرانجام ڏئي رهيو آهي، ان سان گڏ اوقاف کاتي طرفان دادو جا ڊسٽرڪٽ خطيب بہ آهن.

علامہ عبدالڪريم صاحب مگسي جو گهڻو عرصو درس تدريس ۾ گذريو پر تنهن هوندي بہ تحريرات ۾ ڪوشش ڪندا رهيا. ان جي ڪري هيٺيان ڪتاب قلمي صورت ۾ يادگار ڇڏيائون. فتويٰ ڪريمي سنڌي، ڪتاب النحو سنڌي، (ضايع ٿي ويو). هٿن پيرن چمڻ جو مسئلو ۽ قصيدہ غوثيہ جو شرح.

آخر هيءُ وقت جو جيد عالم، مدرسہ دارالفيوض صوبو خان مگسي تعلقہ ميهڙ ۾ 56 سال درس تدريس ڏئي، 2 صفر 1392هجري ۾ خدا کي پيارو ٿي ويو سندن سال وفات علامہ ڪريم بخش صاحب مگسي "مغفورالله" مان ڪڍيو آهي.

استادي سلسلو:

علامہ عبدالڪريم مگسي عن مولانا عبدالرحمان فيروزشاهي عن اخيہ گلاب الدين چنہ عن مولانا محمد آگروي عن الحاج عبدالله فيروزشاهي عن مولانا گل محمد عن ابيہ مولانا نورمحمد شهدادڪوٽي عن خليفہ محمد يعقوب همايوني عن مولانا عبدالحليم مسافر مزاره روهڙي عن مولانا محمد عاقل شاهہ سيہ چشم يوسف ثاني هالائي عن مولانا محمد آريجوي عن مولانا قل احمد صاحب عن ابيہ ابي الحسن شهيد عن ابيہ عبدالله لبيب عن مولانا عبدالحڪيم سيالڪوٽي عن ڪمال الدين ڪشميري استاد امام رباني عن مولانا ملا نظام الدين صاحب درس نظامي عن مولانا دانيال، عن مولانا ملا عبدالسلام عن مسعود علامہ تفتازاني عن مولانا عضدالدين يحيٰ عن مولانا زين الدين عن ناصرالدين علي بيضاوي صاحب التفسير.

(مولوي عبدالرسول قادري بلوچ)

ماستر غلام رسول شاهہ عبدالله گودڙئي واري چيو مولانا جن اتي آيا، مون کان پڇيائون تہ تنهنجي پيءُ جو نالو ڇا آهي؟ مون چيو قلندر بخش. فرمايائون ابا! قلندر بخش نہ پر قادر بخش. ان تي ايترو اصرار ڪيائون جو مان هيئن چئي ڪين چپ ڪرائي تہ سائين مون کي پٽ ٿيو تہ ان جو نالو قادر بخش رکندم.

(مولانا تاج محمد کوهارو)

مولانا محمد صالح رهڙه وارو رحہ

مولانا محمد صالح بن محمد ماڻڪ مهيسر رهڙه شريف (تعلقہ ميهڙ) ۾ 1242هہ 12 ربيع الاول تي تولد ٿيا.

ملڪاڻين ۾ پڙهيا ۽ اتان ئي دستاربندي ڪري پنهنجي ڳوٺ آيا. وڏيري ولي محمد مهيسر چيو؟ توهان کي هيترو ان معاوضو ڏيان منهنجي پٽن کي پڙهايو مگر مولانا جواب ڏنو تہ مان خدا واسطي پڙهائيندم. ڪڪائين مسجد ڻاهي مدرسو شروع ڪيائون. رهڙو اصل اتان هڪ رهڙ هوندو هو جتان ماڻهو لگهندا هئا پوءِ رهڙه شريف ٿيو. پاڻ صاحب ولايت هئا. واه جي کوٽائي وقت سندن مسجد وچ ۾ تي آئي پر انجنيئر مولانا جي اثر ۾ اچي ويا ۽ واه جو رستو مٽائي لاڙي ويا. گرانٽ جي آڇ تي مگر نہ ورتائون. لاڙڪاڻي ضلعي جي هڪ انڙ وڏيري چيو. اسان جي ملڪيت مان هڪ سو جريب اوهان جي نالي ڪريون باقي زمين اسان پائر ورهائي ونڊاسون. پاڻ جواب ڏنائون. سندس صاحبزادي چيو سائين هو پنهنجي حب سان خدا واسطي ايتري ساري زمين ڏئي ٿو ڇو تہ نہ ٿا وٺو؟ فرمايائون پٽ! اوهان مسجد جو در نہ ڇڏيو تہ خدا اوهان کي هر شيءِ کان بي نياز ڪندو، نہ ڪري تہ منهنجي قبر تي اچي ميار ڏجو! مولانا غلام عمر سوني جتوئي وارو بہ پڙهندو هو. خدمت ڏاڍي ڪندو هو. روزانہ پري ڪاٺين جي ڪري گهر موڪليندو هو. ٽي سال سانده ايئن ڪيائين. هن جي سنگتين جي دستاربندي ٿي رهي هئي. مولوي غلام عمر کي ڏک ٿيو انهن ئي ڏينهن ۾ مولانا جن پڇيو تہ هي ڪاٺيون ڪير ٿو ڪري اچي؟ گهران معلوم ٿين تہ

غلام عمر نالي طالب علم ڪانيون ڪري اچي ٿو. بزرگن صبح جو مولوي غلام عمر کي گهرائي توجهه ڪري اڳ ۾ ان کي دستاربندي ڪيائين.

شاگرد:

سندن پٽ مولوي ابوبڪر، مولوي غلام عمر، مولوي محمد عثمان، مولوي غلام عمر سوني جتوئي وارا ۽ ٻيا ڪيئي طالب وٽن پڙهندا هئا.

آخر وقت ۾ طالبن کي گهرائي ڪلمه شهادت چئي انهن کي شاهد بڻايائون پوءِ وفات ٿين. سندن وفات 19 صفر 1318هه ۾ ٿي.

سندس پٽ جدا جدا مدرسن ۾ پڙهائيندا هئا. مولوي ابوبڪر جي وفات 29 ربيع الاول 1357هه، مولوي غلام عمر 5 محرم 1319هه ۽ مولوي محمد عثمان 1367هه ۾ فوت ٿيو.

(مولوي محمد عمر پوٽو بزرگ رهڙي واري جو)

رهڙي شريف ۾ هڪ ملا ماڻڪ ذات مهيسر جو پٽ نالي محمد صالح پنهنجي ڀڃات نالي نبي بخش سان گڏجي هالا شهر ۾ علم پڙهڻ لاءِ ويا. جتي هڪ سيد مدينه منوره جو فارغ التحصيل علامه قاري هئا جن جي مدرسي ۾ داخل ٿيا. جتي نبي بخش کي حفظ ۽ قرائت شروع ڪرايائون ۽ محمد صالح کي علم عربي شروع ڪرايائون، ٻئي پنهنجي فن جي تڪميل ڪري موٽيا. محمد صالح پنهنجي ڳوٺ رهڙي شريف ۾ درس باقاعده هلايو ۽ حافظ نبي بخش صاحب پنهنجي ڳوٺ بانگي تيوڻ ۾ درس هلايائون. مولانا محمد صالح کي 3 پٽ هئا. مولانا ابوبڪر، مولانا محمد عمر، مولانا محمد عثمان ٽيئي وٽن فارغ تحصيل ٿيا. انهيءَ مدرسي ۾ تدريس ڏيندا رهيا. مولانا محمد عمر جواني ۾ وفات ڪري ويا، ٻي اولاد به مولانا ابوبڪر کي ٻه پٽ (1) مولوي محمد اڪمل (2) مولوي محمد افضل ٿيا. مولوي محمد اڪمل رهڙي شريف ۾ پڙهائيندا هئا. مولوي محمد عثمان کي 2 فرزند ٿيا. (1) مولوي محمد صالح (2) مولوي عبدالحئي، مولوي محمد صالح رهڙي شريف ۾ پڙهائي وفات ڪري ويو باقي مولوي عبدالحئي صاحب ٽرڙي محبت ۾ پڙهائي وفات ڪري ويا.

(مولوي ڪريم بخش مگسي- ميهڙ)

مولانا در محمد پنهور رحہ

مولانا درمحمد بن حاجي امام بخش سيڙر (عاليوال) ڳوٺ ۾ تولد ٿيو. گهڻو علم مولانا عبدالڪريم ڏيروي وٽ پڙهيا. ربيع الثاني 1351هہ ۾ دستاربند ٿي فارغ التحصيل ٿيا. پوءِ ڪجهہ وقت پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهايائون. 18 ذوالقعد 1361هہ ۾ ڳوٺ گاهي مهيسر (لڳ ميهڙ) ۾ اچي پڙهاياٿون. اتي 11 سال کن پڙهاياٿون. پوءِ گرڪڻ شهر ۾ پڙهاياٿون جو سيڙر کي ڇڏي اچي اتي رهيا هئا. پوءِ 16 ذوالقعد 1374هہ کان 1380هہ تائين مدرسہ دارالقرآن قديم (ميهڙ) ۾ پڙهاياٿون. ان بعد پنهنجي ڳوٺ ۾ ڪجهہ وقت پڙهائي پوءِ فريد آباد (تعلقہ ميهڙ) ۾ پڙهائڻ لڳا. فريد آباد کان پوءِ دارالقرآن عربيہ ۾ هڪ سال پڙهائي عربستان هليا ويا حج ڪري موٽي آيا. ڪمزور ٿي پيا ۽ دوا شروع هين پر تعليم بہ جاري رهي. 4 شوال 1396هہ ۾ صبح جو فوت ٿيا.

سندس مشهور شاگرد: سندن فرزند مولانا محمد علي صدر مدرس مدرسہ دارالقرآن عربيہ ميهڙ، مولانا عبدالله ”ورنا“ (نال) بلوچستاني، مولوي الاهي بخش بلوچستاني (حال نصيرآباد)، حافظ محمد صادق شيخ نصيرآبادي، مولوي حافظ محمد ابراهيم چنو (ڪرخ). پاڻ ڪتاب بہ تاليف ڪياٿون جيئن تہ امدادلصرف، نحو ۾ هداية المنظور مسائل فقيہ تي سنڌي ٻولي ۾ بہ رسالا لکياٿون. پاڻ شاعر بہ هئا سنڌي ۽ پارسي ۾ شعر چيا اٿن.

اولاد:

ست پٽ ۽ ٻہ نياڻيون. انهن مان مولانا محمد علي عالم ٿيو. منظور احمد جنهن جي لاءِ نحو جو ڪتاب لکياٿون ان بہ چڱا ڪتاب پڙهيا. حافظ مسعود ۽ حافظ مختيار احمد پنهنجي پاءُ وٽ پڙهي رهيا آهن. معشوق حفظ ڪري آهي.

(مولانا محمد علي ابن مولانا مرحوم)

مولوي حاجي عبدالله سومرو رحہ

اسان جي ڳوٺ مٺو ٻبر جي ڏکڻ سومرن مان ميان محمد جاڙل، مرتضائي شاعر مزاج رکندڙ شخص آهي. ان هڪ لڳا پنهنجي هڪ عزيز بزرگ شاعر، مولوي حاجي عبدالله ڏکڻ جي ڪافي "اکيون اٽڪيون عجيبن سان وٺي گهر عشق کي آيون" ٻڌائيندي چيائين تہ "مرحوم جي ڪلامن جو ڪتاب، واره ۾ نصير آباد طرف ڏکڻ سومرن) وٽ آهي. مون کيس ان ڪتاب آڻڻ جو تاڪيد ڪيو. سال کن بعد، هڪ ڦاٽل ۽ بوسيده ڪاغذن جو بياض مون کي آڻي ڏنائين جنهن جا اڳيان پويان ورق ڦاٽل ۽ ڪٽل هئا. پنو اهڙو پراڻو جو هٿ لائڻ سان ڀريو وڃي. بياض جي مطالعي مان معلوم ٿيو تہ اهو ڪتاب مرحوم مولوي حاجي عبدالله جي ڪلامن تي مشتمل آهي ۽ آهي بہ سندس هٿين اکرين لکيل. هڪ ورق تي ڪتابت جي تاريخ 15 ذوالقعد 1323هہ لکيل آهي. ڪلام پڙهي بيساختہ چوڻو ٿو پوي تہ مرحوم حاجي عبدالله واقعي عالم ۽ وڏو عوامي شاعر هو. افسوس جو سندس پوين جي غفلت ۽ بي ڌياني سبب سندس نام ۽ ڪلام گمنامي جي غار ۾ گم رهيو.

مولوي صاحب ذات جو سومرو هو. جيئن تہ سندس مائٽ ڏڪاٽڪو ڏنڊو ڪندا هئا ۽ اڃا بہ ڪي ڪن ٿا. تنهن ڪري پنهنجي ڪلام ۾ پاڻ کي نجار ڏکڻ درودگر ڪري ڄاڻايو اٿس.

تخلص طور ڪيترن ڪلامن ۾ عبدالله "مشتاق" بہ ڪم آندو اٿس. سندس والد جو نالو "محمد" هو، جو فقيرانہ مزاج رکندڙ هو ۽ محمد فقير سڏبو هو. ڳوٺ جوڻاٽي تعلقي واره لاڙڪاڻي ۾ عبدالله جي ولادت 1870ع، 1287هہ ڌاري ٿي. جڏهن پڙهڻ جهڙو ٿيو تہ ميهڙ جي پرسان، ان وقت جي مشهور ديني مدرسي "رهڙه شريف" ۾ پڙهڻ ويٺو. رهڙي شريف جا مهيسر عالم، مشهور مدرس ۽ علم جا صاحب گذريا آهن، ۽ قاضي ڪونبا هئا. رهڙي بابت مرحوم عبدالله پنهنجي شعر ۾ هن ريت عقيدت جو اظهار ڪيو آهي:

عجب شهر رهڙي سندي خانگاه،
فضل پانهنجي سان وڏائي فتاح.
متو درس جو ديديو واه واه،
تنهين درس جو پاڪ پرور پناه.

چوڻ ٿا تہ عبدالله ان مدرسي ۾ عربي ۽ پارسي جو پورو ڪورس ختم ڪيو هو. دستاربندي ڪري ”مولوي“ ڪوٺائڻ کان ڪناره ڪش رهيو. توڙي جو ماڻهو کيس مولوي سڏيندا هئا. موسيقيءَ ۾ بہ مهارت حاصل ڪئي هئائين. پنهنجا خواه ٻين جا ڪلام ڏاڍي سر سان آلاپيندو هو. ڪنهن جي چوڻ سان نہ پر پنهنجي خيال سان پيرن فقيرن ۽ درويشن سان دل هوندي هيس. ٻٽ سرائي تعلقي ميهڙ جي راشدي حضرت شاهہ دوران محي الدين، گهتهڙ ۽ نئين ديري جي راشدي پيرن جو پانڌيئڙو هو. انهن کي مرشد ڪري ڀائيندو هو ۽ سندس شان ۾ ٿيهہ اکريون چيائين. مرحوم عبدالله کي حرمين شريفين وڃڻ جو بہ گهڻو شوق هو. پر مسڪيني سبب وڃي نہ ٿي سگهيو. آخر مائي فاطمہ لاکير جا هڪ مالدار ڀلاري، باخدا ۽ عابده زاهده هئي، ان کيس مالي مدد ڪئي ۽ عبدالله خير سان حج ڪري حاجي بڻيو.

حاجي عبدالله پنهنجي عزيزن مان شادي بہ ڪئي هئي پر نرينو اولاد ڪونہ ٿيس، باقي چون ٿا تہ سندس هڪ نياڻي حال حيات آهي.

مرحوم مولوي صاحب هر قسم جو عوامي شعر جهڙوڪ بيت، ڪافيون، لوليون، مداحون، مناجاتون، ٿيهہ اکريون، راتيون، هنر ۽ خطبا چيا آهن. جن مان ڪجهہ ڪلام ناچيز راقم آصف جي ڪوشش سان، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي لوڪ ادب جي سلسليوار ڪتابن ۾ شايع ٿيو آهي. مرحوم مولوي صاحب جو سندس ڪلام عالماڻو، پختو، دلسوز ۽ پاڪيزه آهي، سندس وفات غالباً 49_ 1348هہ – 28_ 1929ع ۾ ٿي.

سندس چيل هن نعت جو اول ۽ آخر ملاحظو فرمايو:

مصطفيٰ مهندار آيو عيد تي،
احمد مختار آيو عيد تي.

(مختار_ مجتبيٰ)

حاجي عبدالله تون دل شاد ڪر،
دلربا دلدار آيو عيد تي.

(احمد خان آصف مصراڻي)

مولوي محمد هاشم رحہ

مولوي محمد هاشم بن حاجي لال محمد (جيڪو پڻ اهل علم هو) اسحاقي چانڊيو ڳوٺ وارياسو تعلقو ميهڙ. ابتدائي تعليم مولانا عبدالڪريم ڏيروي کان ورتائين. تحصيل علم جي مولانا محمد اسحاق ڪڙيائي وٽ ڪيائون. فارغ ٿي، پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهائڻ شروع ڪيائون. پاڻ گهڻو گوشہ نشين ٿي رهندا هئا، موحد ۽ حقاني عالم هو. پاڻ ڪجهہ تصنيف بہ ڪئي اٿئون، جن مان خطبات هاشميہ ۽ تفسير هاشمي لکيو اٿن. تفسير مڪمل ڪري نہ سگهيا، جو ڪين اهو شوق آخري عمر ۾ ٿيو.

وفات:

1976ع ۾ رمضان المبارڪ جو مهينو هو جو فوت ٿيا. پٺيان 3 پٽ ۽ 2 نياٽيون ڇڏي ويا.

(مولوي عبدالرحمان مهتمم مدرسہ تاج العلوم سيوهڻ)

مولوي خدا بخش جمالي رحہ

اهو بهاولپور ضلع دادو جو هو. مولوي الاهي بخش ٻانهي لاکير واري جو شاگرد هو. مولانا محمد اسحاق ڪڙيائي وري ان جو شاگرد هو. مولانا الاهي بخش پارسي جا قواعد جاموي آسان نمونې سان سنڌي ۾ لکيا هئا ان ڪتاب جو نالو هو "استاد فارسي" اهو مولانا خدا بخش وٽ هو. پارسي ۾ مون کي مهارت بہ ان ڪتاب پڙهڻ ڪري ٿي، دارالهدىٰ نيڙهي ۾ مون کي پارسي جي مهارت جي ڪري گهرايو هئائون، جيڪا ان ڪتاب ۾ استاد خدا بخش جي مرهون منت آهي، مولوي صاحب حاذق حڪيم هو. چوندو هو انسان جون اٺ سو نبضون آهن جن مان 500 نبضون آئون ڄاڻان ٿو پاڻ فوت ٿي ويو آهي ۽ سندس پٽ حڪيم غلام حسين جمالي حڪمت جو ڌنڌو ڪندو آهي. (مولانا نثار احمد بهاولپوري)

مولانا سعدالله چانڊيو رحہ

مولانا سعدالله ولد غلام حيدر ڳوٺ ستاٽي چانڊيو (ڪڪڙ تعلقي) ۾ تولد ٿيا. قرآن مجيد ڳوٺ جي ملا بخشڻ وٽ پڙهيا، پارسي سيد وريل شاهہ (ڳوٺ بهادرپور) وٽ پڙهيا، عربي رهڙا شريف جي مولانا محمد صالح ۽ سندس پٽ مولانا عبدالحئي وٽ پڙهي تحصيل علم جي ڪيائون. فارغ ٿي پنهنجي ڳوٺ ۾ مدرسو کوليائون تمام گهڻا طالب علم رهندا هئا سندن ڪيئي شاگرد آهن جيئن تہ حافظ تاج محمد کوهارو ۽ ٻيا. حضرت محمد پناه جا مريد هئا.

وفات جي تاريخ معلوم نہ آهي، البت بعض دستاويزن مان 1919ع ۾ زنده هجڻ جو پتو پوي ٿو تہ ان کان پوءِ فوت ٿيا.

اولاد:

ٻہ پٽ عبدالله، مولانا عبدالرحمان ۽ هڪ نياٽي هئي.

(مولانا عبدالحليم بن مولانا عبدالرحمان)

مولانا عبدالرحمان چانڊيو رحہ

مولانا عبدالرحمان بن مولانا سعدالله تقريباً 1880ع ۾ تولد ٿيا. ڪجهہ پنهنجي والد ﷫ کان پڙهي پوءِ مولانا محمد حسن کوسو وٽ پڙهيا، سمورو علم اتي ڏگهہ بالا ۾ پورو ڪيائون، مولانا جا اوائلي شاگرد هئا.

فراغت بعد پنهنجي والد﷫ سان گڏ ڳوٺ ۾ پڙهائيندا رهيا، پڇاڙي تائين اتي پڙهائيندا رهيا، ٻين هنڌن جي آڇ ٿي مگر ڳوٺ نہ ڇڏيائون، سندن شاگرد تمام گهڻا هئا جيئن تہ مولوي عبدالغفور کوهارو (قمبرضلع دادو)، مولوي اسحاق کوهارو ڪڙيائي، مولوي ڪمال الدين لغاري (واهي پانڌي تعلقہ جوهي) مولوي عبدالله ملتاني، مولوي غلام محمد ٻير، مولوي ميان عمرالدين ٻير ۽ ٻيا.

مولانا وڏا مفتي هئا. هڪ ڳيري کي گز (ڪمان جو) لڳو مٿان پٺيءَ ۾ رهڙي ويس. ڪي رڳان سلامت هيون. ذبح واري وقت ان مان رت به نڪتو مولوي محمد صالح ماڏائي ان جي حرمت جي فتوي ڏني ۽ مولانا جن ان جي حلت جي فتوي ڏني، اهي تحريرون دارالعلوم ديوبند ويون. اتان مولانا جن جي تائيد ٿي ۽ تحرير جي بلندي کي ڏسي اهڙو نوٽ به هنيائون ته مبارڪ هجي جو اهڙو عالم سنڌ ۾ رهي ٿو هڪ ٻي تحرير نواب يحيٰ خان کي وياج جا پيسا ملڻا هئا. جي ڪن عالمن ان کي حرام قرار ڏنو مولانا جن تحرير ڪئي ته اسان جو ملڪ دارالحرب هجڻ ڪري گورنمينٽ کان جيڪي واڌارو ملي ٿو اهو وياج نه آهي. دارالعلوم ديوبند کان ان جي تائيد ٿي آئي، پاڻ حق گو هئا. لنواري جي معاملي ۾ سخت هئا. ڪي مولوي لنواري جي حق ۾ بحث ڪرڻ آيا انهن کي شڪست ڏنائون، مولانا جن جي تحرير ۾ تحقيق فائق هئي، پاڻ ايترا ته خوف خدا ۾ هئا جو جڏهن به دعا گهرندا هئا ته گريو ٿيندو هو. سندن بيعت پير محمد پناهه عرف پنهل راشد بن سرامي تعلقه ميهڙ جا مريد هئا.

1940ع ۾ فوت ٿيا. اولاد هڪ پٽ مولوي عبدالحليم (جيڪو عالم آهي مولانا محمد اسحاق کوهاري وٽ پڙهي فارغ ٿيو) ۽ هڪ نياڻي آهي.

(مولانا عبدالحليم بن حضرت مولانا مرحوم......)

مولوي حافظ تاج محمد کوهارو رحه

بگ تعلقي خيرپور ناٿن شاهه کوهارن مان "ميان فتح فقير" سنڌ جي پوئين ميرن حاڪمن جو خاص درٻاري هو هو ولي الله ۽ حق گو بزرگ ۽ صاف دل صوفي هو شاعر به وڏو هو سندس مداح

"چئني سان رک محبت من"
"چارئي سرور[3] ساڻ سونهن"

خواه ڪافيون ڪلام مشهور هئا. فتح فقير جو اوتارو حيدرآباد ۾ ٻومڻ واه تي اڄ به آهي، انگريزن جڏهن ميرن کي قيد ڪري سنڌ کان ٻاهر اماڻيو ته فتح فقير حيدرآباد ڇڏي ياڙ طرف پنهنجي مرشدن ڏانهن هليو ويو جتي وفات ڪيائين. فتح فقير جا ڪجهه تبرڪات ميان

شاهنواز خان ۽ وڏيري نظام الدين وٽ محفوظ آهن. فتح فقير ڪان پوءِ ڪوهارن (ڪوهارا ڪلهوڙن جي شاخ آهي) ۾ وري مولوي حافظ تاج محمد، ڪوهارو پيدا ٿيو. جو هڪ جيد عالم، حافظ القرآن، اهل دل بزرگ و قابل مدرس ۽ شاندار شاعر هو. سندس والد بزرگوار جو نالو احسان محمد هو.

حافظ تاج محمد جي ولادت سال 1849ع ۾ ڳوٺ ڪڙيو غلام الله ۾ ٿي. جڏهن پڙهڻ جهڙو ٿيو ته ڪيس مولوي سعد علي چانديه وٽ مدرسي ڪور حسين چانديه ۾ داخل ڪيو ويو. جتي عربي جا وڏا وڏا ڪتاب پڙهي پورا ڪيائين، اتان وري پيرين پنڌ هالن ۾ مخدوم نوح ﷫ جي مدرسي ۾ وڃي هڪ عرب قاريءَ وٽ قرآن شريف حفظ ڪيائين، حفظ قرآن بعد وري ڪراچيءَ ڏانهن پا پياده سفر ڪري مولوي محمد عثمان مصنف "تفصير تنويرالايمان، جي والد ماجد وٽ وڃي علم تجويد حاصل ڪيائين ۽ وڌيڪ عربي ۽ پارسي پڙهي، وطن واپس وريو ۽ پنهنجي اباڻي ڳوٺ ڪڙيو غلام الله ۾ ديني مدرسو کولي درس و تدريس ۾ مشغول رهيو. ٿورڙي وقت ۾ مدرسي ڏاڍي ترقي ڪئي، جتي سنڌ کان علاوه بلوچستان جا ڪيترا طالب العلم اچي علم جي اساٽ اجهائڻ لڳا. جيئن ته هي مدرسو ڪاڇي جي ڪپر سان هو جتي خاص آبادي به نه هوندي هئي تاهم روزانو 80، 85 سراسري حاضري شاگردن جي هوندي هئي، جتي عربي ۽ فارسي جي تعليم زورشور سان هلندي هئي. چون ٿا ته حافظ صاحب تعليم ڏيڻ وقت اهڙو ته مسرور ۽ مخمور ٿي ويندو هو جو ڪيس دنيا و مافيها جي سڌ تي نه رهندي هئي، تيستائين آرام نه ڪندو هو جيسين سيني طالبن کي سبق نه ملندو هو. ساڳئي وقت عبادت الاهي ۾ ڪوشان رهندو هو. شب خيزي ۾ مشهور معروف هو. تهجد نماز ۾ هميشه 5 پارا قرآن شريف جا تلاوت ڪندو هو. عشا جي نماز بعد درود شريف گهڻو پڙهندو هو. ظهر نماز بعد قرآن شريف جو رڪوع پڙهندو هو ۽ شاگردن کان به پڙهائيندو هو. ٽيپهري جي نماز بعد دلائل خيرات جو مقرر وظيفو پورو ڪندو هو پاڻ ان وقت جي مشهور راشدي پير حضرت پير محمد پناه عرف پنهل پير جي هٿ تي بيعت ورتائين. جنهن جي نظر فيض اثر ڪيس رنگي ڇڏيو. حافظ صاحب نهايت حليم طبع، خوش مزاج، متوڪل ۽ صابر شاڪر شخص هو. سندس رهڻي ڪهڻي سادي هوندي هئي، ڪاڌي پيتي خوراڪ، پوشاڪ ۾

هميشہ سادگي اختيار ڪيائين. ڪيترن جاهلن حاسدن ڪيس تڪليفون ڏنيون، مگر پاڻ هميشہ صبر ۽ شڪر ۾ رهيو تنهن ڪري اُهي مخالفين ازخود اچي معافي وٺندا هئا. ديني مدرسي مان آخر عمر تائين ناتو نباهيندو آيو. آخر عمر جون 93 منزل طئي ڪري، 1941ع ۾ داعي اجل کي لبيڪ چيو.

حافظ صاحب کي چار فرزند ۽ نياڻيون هيون جن مان ٽيون نمبر فرزند محمد اسحاق صاحب پنهنجي والد جي نقش قدم تي هلي ديني مدرسي کي زور شور سان هلائيندو رهيو. ٿورا سال ٿيا آهن تہ مولوي صاحب ذيابيطس جي موذي مرض ۾ شڪار ٿي رحلت فرمائي ويو. جيئن تہ پاڳين جا پاڻ خالي نہ ٿيندا آهن، تنهن ڪري هاڻي اهو ديني مدرسو وري حافظ مولوي تاج محمد ابن محمد اسحاق هلائي رهيو آهي جتي پري پري جا شاگرد شوق سان علم جي دولت مان مالامال ٿي رهيا آهن.

مرحوم مولوي حافظ تاج محمد وقت جو شاعر بہ سٺو هئو. پاڻ پنهنجو شعر ڪٺو ڪونہ ڪيائين، مگر ڪيترن سندس شاگردن وٽ ٿورو گهڻو لکيل هو. تازو سندس پوٽي مولوي حافظ تاج محمد صاحب، مرحوم مولوي محمد صادق طالب خيرپور ناٿن شاهہ جي اصرار تي يڪجا ڪٺو ڪيو آهي. سندس ڪلام سهرن، مولودن، ڪافين ۽ مداحن تي مشتمل آهي. شعر ۾ تخلص طور "حافظ، کوهارو، تاج لفظ ڪم آندا اٿس.

(احمد خان "آصف" مصراڻي- الرحيم جون 1973ع)

مولانا محمد اسحاق کوهارو رحہ

مولانا محمد اسحاق ولد حافظ تاج محمد ڳوٺ ڪڙيو غلام الله تعلقي خيرپورناٿن شاهہ ۾ تقريباً 1306هہ ۾ سندن تولد ٿيو.

قرآن مجيد ۽ پارسي پنهنجي والد صاحب وٽ پڙهيا. ڪجهہ وقت مولانا محمد صالح ماڏوي وٽ ابتدائي عربي پڙهيا. پوءِ مولانا الاهي بخش

اپري (پانهو لاکير) وٽ ۽ ڪجهه وقت مولانا عبدالڪريم ڏيروي (ڳوٺ رضا محمد ڏيرو) وٽ پڙهيا. ان کان پوءِ مولانا خدا بخش جمالي (ڳوٺ بهاولپور تعلقه جوهي) وٽ پڙهيا. علم جي تڪميل مولانا عبدالرحمان چانڊيو (ڳوٺ ستاٽي چانڊيه) وٽ ڪيائون. ڪجهه وقت لاڙڪاڻي طرف به پڙهڻ ويا هئا.

فارغ ٿي پڙهائڻ شروع ڪيائون پنهنجي ڳوٺ ۾. سڄي زندگي پنهنجي ڳوٺ ۾ تعليم ڏيندا رهيا. طبيعت جا ساده، خوش مزاج، ڪتاب گهڻو ڪري ياد هوندا هين. تعليم جو اهڙو ڍنگ هين جو سندن شاگرد وڏا مفتي ۽ ڪامياب مدرس ٿي نڪتا، جن سان سندس نالو روشن آهي. جن کي دستاربندي ڪرايائون اهي سٺ ستر جي لڳ ڀڳ آهن، جن مان هيئيان علماءِ به آهن جيڪي مفتي، مدرس ۽ واعظ آهن. مولانا محمد صالح پرڳڙي، مولانا محمد چٽل لغاري، مولانا غلام حسين ڪارو چانڊيو (سيدپور تعلقه ميهڙ) مولانا الاهي بخش بلوچستاني، مولانا غلام قادر لغاري، (ڳوٺ ولي محمد) مولانا محمد علي پنهور (راهوجا)، مولانا شفيع محمد سومرو (واڍا) مولانا عطاءُالله مگريو قمبر وارو به ڪافي عرصو مولانا جن وٽ پڙهيو هو. سندن فرزند مولوي تاج محمد صاحب به وٽن پڙهيو هو. وفات تائين پڙهائيندا رهيا. سبق پڙهائيندي فوت ٿيا. ڊاڪٽرن جهليو هو پر فرمايائون مرڻو ته آخر آهي پڙهائڻ نه ڇڏيندس. آخر ۾ به عبدالخالق بلوچستاني دستاربندي ڪئي.

ماڏو ۾ شيعه سني مناظرو ٿيو. حضرت مولانا جن کي سنين پاران (مولانا درويش احمد ۽ مولانا عبدالعزيز ستان آيا هئا.) گهرايائون ۽ حق جي نمايان فتح ٿي.

حضرت شاهه اسماعيل شهيدؒ جا ڏاڍا معتقد هئا. ڪيترن مولوين کيس چيو ته تقوية الايمان تان هٿ کڻو ته اسان جو اوهان سان ناتو آهي، فرمايائون، هي تقوية الايمان آهي ان جي ڪنهن عبارت جي غلطي سمجهايو ته ان تان هٿ کڻان جڏهن تقوية الايمان ۾ ڪابه غلطي نه آهي ته پوءِ حق ڪتاب تان دستبردار ڇو ٿيان؟ ان تي ئي مستقيم رهيا.

مولانا قاري محمد ۽ پير علي اڪبر شاهه جو مدرسي جي باري ۾ اختلاف ٿيو پاڻ قاري صاحب جن جا مشير هئا. توڙي پير صاحب سان به برادرانه تعلقات هئا. فيصلي ۾ حق قاري صاحب جي طرف هو ان جي حق ۾

فيصلو ڏنائون، پير صاحب ۽ ان جي مشير مولوي عبدالڪريم مگسي ڪي ان فيصلي جو قائل ڪيائون.

مولانا جن شرعي احڪام جي تعميل جا شائق هوندا هئا، پاڻ شرعي تعزيرات به نافذ ڪيا هئائين، درسي ڪتابن جي مشڪل مقامات تي تشريحي نوٽ سندن ڪافي لڳل آهن. تحرير جا مشهور هئا ۽ سندن ئي تحرير کي قبول ڪيو ويندو هو.

اولاد:

به پٽ مولوي تاج محمد جيڪو هينئر مدرسه تاج العلوم توحيديه خيرپورناٿن شاهه جا مهتمم ۽ صدر مدرس آهن. (1) سراج الدين ۽ به نياڻيون ٿيون.

وفات:

8 شعبان 1381هه چنچر ڏينهن سندن وفات ٿي، مولانا جن پنهنجي استادن جي وڏي خدمت ڪئي، سندن استاد مولانا عبدالرحمان چانديو بيمار ٿيو ته ڄامشوري ۾ آپريشن لاءِ ويا سندن شاگرد رشيد مولانا محمد اسحاق گڏ ويو. سندن ڪاڪوس هٿن سان صاف ڪندا هئا، ايتري ته خدمت ڪيائون جو ماڻهن چيو ته اهو تنهنجو پيءُ آهي؟ فرمايائون استاد محترم آهي، پاڻ شريعت ۾ ڏاڍا پختا هئا تر ۾ هڪ مولوي تقرير ڪندي هي جعلي حديث پيش ڪئي انا احمد بلا سيم وانا عرب بلا غين جنهن تي پاڻ ان کي سخت تنبيه ڪيائون. (مولانا تاج محمد مولانا مرحوم)

حافظ خدا بخش رحه

حافظ خدا بخش ولد جان محمد بندراڻي چانديو (لڳ ٻانيڙيو) سندن ولادت 1877ع ۾ ٿي.

حضرت حافظ تاج محمد کوهاري وٽ حفظ القرآن ڪيائين، عربي ۽ پارسي مولانا الاهي بخش (ٻانهي لاکير) وٽ حاصل ڪيائين.

پاڻ شاعر بہ هئا ان جو تخلص بندل هو حق گو موحد صاحب ولايت هو. عاليوال شهر (تعلقہ ميهڙ) ۾ حفظ جي تعليم ڏيندا رهيا. بد رسمن جي ختم ڪرڻ ۾ ڏاڍو ڪوشان رهيو. شرڪ، بدعت ۽ بد رسمن جي خلاف هڪ عمدو منظوم ڪتاب لکيائون. "بحر بندل" جيڪو مدرسہ تاج العلوم توحيديہ جي مهتمم ۽ صدر مدرس تاج محمد ڇپرايو آهي. سندن وفات 1917ع ۾ ٿي.

(مولانا تاج محمد کوهارو- خيرپور ناٿن شاهہ)

مولوي محمد صالح ماڏوي رحہ

مولوي محمد صالح بن محمد يوسف گلال ڳوٺ ماڏو تعلقو خيرپورناٿن شاهہ. اڪثر تعليم ملڪن ۾ ورتائون. مولوي پاڻ وڏو عالم هو. سندن مدرسو پنهنجي ڳوٺ ۾ هو جتي تعليم ڏيندا رهيا. پاڻ اهل دل هئا. سخاوت ۾بہ مشهور هئا. وڏا خوددار هئا. هڪ ڀيري انگريز آفيسر مدرسي ۾ گهڙي آيو. مولانا کي غصو آيو چيائين تہ تون پليد منهنجي مدرسي ۾ ڇو آيو آهين؟ سر غلام محمد خان ڀرڙو وٽن آيو. مولانا ان لاءِ ماني ڪٽي آيا. اتفاق سان ڀاڄي ۾ مک پيل هئي، وڏيري چيو مان نہ کائيندم. مولانا فرمايو رسول الله ﷺ فرمايو آهي تہ مک ڪڏي ڀاڄي کاڌي وڃي. پوءِ بہ وڏيري چيو منهنجي طبيعت نٿي گهري. مولانا کي جلالي ٿي فرمايائون هن معمولي مک جي ڪري تنهنجي طبيعت خراب ٿي آهي، باقي هي ايترو سارو حرام مال پيٽ ۾ وڌيو پيو گهمين ان تي تنهنجي طبيعت خراب نٿي ٿي، اهڙي طرح مولانا جن چڱن ڀلن وڏن ماڻهن کي حق چٽي ڏيندا هئا. هڪ ڀيري چانڊين جي هڪ سردار کي چيائون مان تنهنجي ماني نہ کائيندم. تون نياڻيون هن ڪري نٿو پرڻائين جو تنهنجي خيال ۾ تنهنجو مٽ ڪوئي نہ آهي.

اولاد:

خليفہ عبيدالله ان جو پٽ محمد صالح ديني تعليم پڙهي رهيو آهي.

وفات:

21 رمضان المبارڪ 1369ھ ۾ ٿي.

(مولانا تاج محمد ڪوھارو ۽ محمد صالح ابن ابن مولانا مرحوم)

مولانا خان محمد آڳرو رحہ

اھو بزرگ مينھون چاريندي پڙھيو لٽ تي يا پٽيءَ تي سبق لکائي جھنگ ۾ پچائيندو ھو. وڏو عالم ٿيو پنھنجي ڳوٺ ۾ مولانا محمد آڳري وٽ پڙھيو پر ۾ فتويٰ ۾ ان ڪان بہ فائق ھو. معقولات جو ماھر استاد ھو ان جا ڪيئي شاگرد مولوي نظام الدين ثاني (حال مقيم ڪراچي)، مولوي ڪريم بخش آڳرو، مولوي يار جويو ۽ سندس صاحبزادو مولانا محمد پريل وغيره. سندس وفات لڳ ڀڳ 1388ھ ۾ ٿي، مولانا خان محمد فتويٰ ۾ مولانا ھمايوني جو بہ مجيل ھو. ڳاہ ڳاھيندي بہ فتويٰ لکي ڏيندو ھو. (مولوي يار محمد جويو)

مولانا محمد پريل آڳرو رحہ

سندس ابتدائي تعليم پنھنجي والد مولانا خان محمد وٽ ٿي، پوءِ مولانا محمد محمود ۽ مولانا نظام الدين پاتائي وٽ وڃي پڙھيو. اھي ٻيئي رياست ٽونڪ مان معقولات پڙھي آيا ھئا، فارغ ٿي پاٽ ۾ ٿي پڙھائڻ شروع ڪيائين ھڪ بہ سال ياري ديري ۾ بہ پڙھائڻ لاءِ ويا ھئا.

(مولوي يار محمد جويو)

مولانا ميان محمود رحہ

مولانا محمود بن ميان حاجي محمد قاسم لاڪير متوفي 1334ھ ڳوٺ

صالح آباد عرف، ٻوڙا لاکير لڳ خيرپورناٿن شاهه ۾ تولد ٿيا، ملڪن ۾ پڙهيا، اتي ئي دستاربندي ڪيائون، سندن والد درس ڏيندو رهيو. مولانا جن فارغ ٿي پنهنجي والد صاحب وٽ ذڪر اذڪار ڪندا رهيا. آخر ۾ تصوف جي تڪميل لاءِ والد مرحوم ڪيس پاٽ شريف موڪليو ۽ ميان محمود کان تڪميل ڪيائون ۽ مرشد ٻڌجي اچي ڪم ڪيائون، سندن ڪيئي مريد آهن. پاڻ عشق رسول ۾ شعر به چيا اٿن. مولانا ميان محمد صالح گاجي کهاوڙ سان ۽ مولانا محمد صالح ماڏوي سان به تعلق هو. مولوي محمد ابراهيم ڪلهوڙو کوه جي ڳوٺ وارو وڏو حڪيم هو ۽ ان جو مولانا سان تعلق هو. ان جي اثر ۾ اچي ڪنهن کان به پيسا دوا جا نه وٺندو هو.) سون ۽ هيري جي ڪشته جو ان وٽ خاص نسخو هو اهو به متوڪل هو هڪ ڏينهن سندس والده چيو ابا سوئا مينهن تي گذر آهي. مولوي محمد ابراهيم چيو واه امان اسان جو گذارو خدا تي نه آهي هن مينهن تي آهي. اها پنهنجي سوئا مينهن کهائي ان جو گوشت ڳوٺ ۾ ورهائي ڏنائين، اهو ننڍپڻ ۾ نڪري گم ٿي ويو هو ان دوران عالم ۽ حڪيم ٿي موٽي آيو هو. مولانا محمود جو مريد ٿيو هو) ميان محمود سادو لباس ۽ ساده زندگي گذاريندو هو ڪيترا ماڻهو اچي کانئن پڇندا هئا ته بزرگ ڪٿي آهي، بزرگن جا مريد به عامي ۽ ٻهراڙي جا هئا. سندن وفات 27 رمضان 1363هه ۾ ٿي.

اولاد:

به پٽ ميان صفي الله ۽ صبغة الله آهن. (ميان صبغة الله بن مولانا مرحوم)

مولانا جن وٽ امام رباني جا تبرڪات هوندا هئا جيئن ته جبه مبارڪ، دستار مبارڪ ۽ ڪٽ جو پيالو جنهن تي قرآن ڪريم جون آيتون لکيل آهن، سندن پڙهيل پاڻي ۾ خدا پاڪ ڏاڍو تاثير رکيو هو سندن زبان تي هي مصرعو هوندو هو:

”الاهي عاقبت محمود گردان“ سندن شعر جو نمونو آهي.

علم سان ٿي آشنا بي علم کان تون پچ پري،
جا گهرين شيءِ علم سان ان کي سگهين حاصل ڪري.

(تحفه خيرپورناٿن شاهي از مولوي محمد صادق طالب عباسي)

مولوي محمد علي پنهور رحہ

مولوي محمد علي ولد ميان غلام حسين پنهور ڳوٺ راهوجا تعلقو ڪڪڙ. ابتدائي تعليم سنڌي پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهيو. سنڌي جي چوٿين درجي ۾ فيل ٿيڻ ڪري علوم ديني ڏانهن رغبت رکي ڪڙٽي غلام الله ۾ پڙهڻ لڳو اتان ڇڏي نوآباد، ياندو قبو. گورو پهوڙ جي مدرسن ۾ پڙهندو رهيو ۽ پڇاڙي تڪميل مولانا محمد اسحاق کوهاري ڪڙيائي وٽ ڪيائين ان وچ ۾ نيڙهي ۾ بہ پڙهيو. مدرسہ دارالقرآن ميهڙ ۾ تجويد مولانا قاري محمد کان سکيو مسجد منزل گاه جي آزادي واري تحريڪ ۾ ڪجهہ ڏينهن جيل بہ گهارياڻين.

فراغت بعد گوزو ۾ درس ڏيڻ لڳو. گوزو جي هندن قرآن پاڪ جي بي حرمتي ڪئي هئي، انهن کان انتقام ورتائين، پاڻ مناظر، مفتي ۽ محرر هئا. 1942ع واري سيلاب ۾ گوزو کي ڇڏي پنهنجي ڳوٺ وڃي درس کولياڻين.

1952ع ۾ ماڏي شهر ۾ اهلسنت ۽ اهل تشيعت وچ ۾ مناظرو ٿيو حق کي فتح ٿي مخالفن شناخت حق نالي هڪ رسالو شايع ڪرايو. مولانا ان جي جواب ائٽم بم لکيو وري هيڊروجن بم لکيائين. جنهن ۾ مخالفن جي ڪتابن جي حوالي سان واهيات سوالن جا جواب لکيائين.

سندس هڪ تحرير کي رد ڪندي رسالو لکيو ويو نورالهداية في ترديد الوهابية. مولوي صاحب جوابي رسالو لکيو الطرقة عرف وٺوهڙ (تحفہ خيرپورناٿن شاهہ) از ”طالب“ عباسي.

مولوي شفيع محمد ٻبر رحہ

مولوي ابوالحسن شفيع محمد ولد ميان محمد حسن ٻبر (ڳوٺ عرضي نائچ تعلقو ڪڪڙ). وطن ڇڏي اچي خيرپورناٿن شاهہ کي وسايائين، جامع

مسجد مصري شاهہ ۾ امام ٿي رهيو ڏاڍو خوش مزاج هو خلافت تحريڪ ۾ هتي آيو هو شاعر بہ هو مزاحيہ گو بہ چوندوهو اسان کي جيڪي مانيون ملن ٿيون ان ۾ ٿي "س" ضرور هوندا آهن، سڙيل سڪيءَ سنهي. 1940ع ۾ فوت ٿي ويو.

تاريخ مصرعہ مقبول بارگاهہ شفيع محمد است (تحفہ خيرپورناٿن شاهہ)

مولوي عبداللطيف پنهور رحہ

ويٺل ڳوٺ ابراهيم پنهور (تعلقہ دادو) ابتدائي تعليم مولانا محمد قاسم پنهور وٽ پڙهيو ۽ ٻين بہ وڏن عالمن کان علم حاصل ڪيائين، دستار فضيلت مدرسہ دارالرشاد ۾ مولانا محمد لغاري وٽ ٻڌائين. علم جو شوقين هو عظيم ڪتب خانہ هيس، اهل هوئي سندس گهر کي باهہ ڏني، جنهن ڪري ڪتب خانو شهيد ٿي ويو. مولانا جن قاري محمد کان پڇيو تہ قران پاڪ ۾ وليڪونا ۾ نون تنوين جو آهي، جڏهن تہ اهو فعل آهي. تنوين اسم جو خاصو آهي، قاري صاحب جن منجهي پيا، هن جواب ڏنو تہ اهو نون تنوين جو نہ پر نون خفيفو آهي. عثماني رسم الخط مطابق ايئن لکيو ويو آهي، سال کن ٿيو جو مولانا جن فوت ٿي ويا.

(مولانا نثار احمد، بهاولپوري)

مولانا ابونصر مولاداد رحہ

مياںداد عرف مولاداد خان ولد علي بخش خان ذات چانديہ ويٺل ڳوٺ گل محمد چانديہ تعلقي خيرپورناٿن شاهہ ۾ تقريباً 1300هجري، 83_ 1882ع ڌاري تولد ٿيا. هڪ غريب گهراڻي جا فرد هئا، پاڻ بہ يائر هئا. وڏي ڀاءُ جو نالو محمد خان هو جو حج پڙهي آيو ٿوري عرصي بعد بہ اهو ڀاءُ رحلت فرمائي ويس، والد صاحب هن کي قرآن پاڪ جي درس ڏيارڻ لاءِ ڳوٺ ڪاتيا ۾ آخوند حاجي محمد جمن ولد مولانا محمد ڪامل ذات نوناري وٽ ڇڏيو.

پرائمري تعليم پرائمري اسڪول ڪڪڙ ۾ هيڊماستر آسرداس جيڪو شڪارپور جو رهواسي هو ان وٽان حاصل ڪيائون. ابتدا کان فائينل تائين ڪڪڙ ۾ تعليم پاتائون.

فائينل پاس ڪرڻ بعد پاڻ غربت ڏانهن نهاري روزگار جي تلاش ۾ رهيا. والد صاحب سميت گهر جا 22 ڀاتي هئا. انهن مڙني ڀاتين جو بار پنهنجي ڪلهن تي کنيائون. ايتري زمين ڪانه هئي جو ايڏي وڏي ڪٽنب کي سکيو رکي سگهن ها. ساريال زمين صرف ڏهه ٻارهن جريب هئي، جنهن تي ايڏو قبيلو گذر سفر ڪري رهيو هو.

سروس:

مياننداد عرف مولاداد خان پوليس هيڊڪوارٽر لاڙڪاڻي ۾ پوليس جو وڏو منشي ٿي رهيو ۽ انگريزي قانون ”انڊين پينل ڪوڊ“ جو ڳوڙهو مطالعو ڪري وڏي مهارت حاصل ڪيائين. هن مومن روح کي ٻالڪپڻ کان ئي ديني مذهبي علم جو اشتياق هوندو هو. لاڙڪاڻي جي پرسان ڳوٺ سونا خان جتوئي جي نالي سان مشهور آهي. پاڻ ڊيوٽي ڏيئي گهوڙيءَ تي سوار ٿي ان هنڌ ڏانهن روانه ٿيا اتي مولانا غلام عمر جتوئي پڙهائيندو هو ان احوال معلوم ڪري ڪيس گهڻي دليري ۽ شاباس ڏني.

پاڻ سروس به ڪندا رهيا ۽ ديني درس به پڙهندا رهيا. ان ۾ ڪيس ست اٺ سال گذريا. پاڻ مذڪور مدرسي مان مڪمل درس حاصل ڪري عالم جي سند حاصل ڪئي، دستاربند ٿيڻ بعد پاڻ سروس کي الوداع چئي سڌو ڳوٺ پهتا.

جمعي نماز بعد مسجد ۾ ڳوٺاڻن کي مخاطب ٿي ارشاد فرمايو ته هر مسلمان کي ديني، مذهبي علم پڙهڻ گهرجي، ان لاءِ مان هن ڳوٺ ۾ درس ڏيڻ لاءِ پاڻ کي وقف ڪيو آهي. هاڻي اوهان تي بار آهي ته اوهان پنهنجي اولاد کي هن درسگاهه ۾ ڇڏيو. اها پرچار آسپاس جي ڳوٺن تائين پکڙجي وئي، ٿورن ڏينهن اندر ست طالب درس حاصل ڪرڻ لاءِ پهتا. درس جو آغاز شروع ٿيو. ڳوٺاڻا توڙي ٻهراڙي جا طالب هن صاحب کان درس حاصل ڪري ڪامياب ٿي نڪتا.

تحريڪ خلافت:

حضرت مولوي مولاداد خان پنهنجي ڳوٺ ۾ سڪون سان ديني، مذهبي درس جو ڪم هلائي رهيا هئا. ته هڪ ڏينهن اوچتو هڪ قاصد پهتو جنهن هن بزرگ کي مولانا محمد علي جوهر ۽ مولانا شوڪت علي جو خط ڏنو بس انهيءَ خط پڙهڻ سان ئي چٽنگ وچي چولو پڪڙيو پاڻ ڀر ڪانه ڪئي ان ويل سڀ طالب موجود هئا انهن سان خط جو سمورو ذڪر ڪيائون. طالبن ۾ ڏاڍو جوش جذبو پيدا ٿي ويو طالبن به سر ڌڙ جي بازي لڳائڻ جو پختو عزم ڪيو. سن 1919ع ۾ خلافت جو دور زورشور سان شروع ٿيو. پاڻ سر ڌڙ جي بازي لڳائي تحريڪ جي باري ۾ تحريرن ذريعي، تقريرن ذريعي، رات ڏينهن ڳلي ڳلي ڳوٺ ڳوٺ ۽ شهرن ۾ وڃي مسلمانن کي تحريڪ جي اصولن کان آگاهه ڪندا رهيا. حضرت مولوي مولاداد خان جوش جذبي سان سرشار هئا. دوستن کي خلافت ڪميٽي ڪڪڙ تعلقي ۽ جوهي تعلقي جو جنرل سيڪريٽري مقرر ڪيائون. هن اهم ڪردار ۾ سندس سوين ساٿي گڏ ٿيا.

سندس شاگرد:

مرحوم پير الاهي بخش، مولوي محمد يعقوب شيخ (ڪتب خانو). مولوي ميان ولي محمد برهماڻي ساڪن سامتاڻي لڳ ڀان سعيدآباد. مولوي ميان محمد سليمان سهتو ٽلٽي لڳ ڀان سعيدآباد. مولوي ميان حاجي حمزو ڳوٺ ڊرگهه بالا. مولوي ميان عمرالدين ٻبر. مولوي ميان حاجي عزيز محمد ٻبر ڳوٺ ٽرڙي جادو شهيد. مولوي ميان شفيع محمد ٻبر ڳوٺ عرضي نائچ. پير غلام شاهه راشدي ڪنڌڻ خيرپور ناٿن شاهه. حڪيم محمد موسيٰ مگسي ميهڙ. وڏيرو مير محمد دل ڪڪڙي. سيد محمد شاهه ڪڪڙ. عبدالله خان عرف مزاري ڪاڇيلو جوهي. مولوي ميان عمر الدين چنه ڳوٺ چنا خيرپورناٿن شاهه. عبدالله خان ٻبر صاحباڻي. حاجي محمد صفر چانڊيو حاجي جهنڊو خان چانڊيه. انهن سڀني سرويچ سنگتين هن تحريڪ ۾ڀرپور ڀرو ورتو.

ان ٽائيم ۾ ضلعو لاڙڪاڻو هو دادوءَ جو ڪوبه خيال خواب به نه هو. صدر وڏيرو رضا محمد مهيسر لڳ ميهڙ هو پير الاهي بخش جو وڪالت وارو دور بعد ۾ هليو پير صاحب ضلعي لاڙڪاڻو جو جنرل سيڪريٽري هو. آفيس بخاري صاحب جي لڳ هئي. پاڻ ان ۾ رهندو هو هن دور ۾ ڪيترن

عالمن جون بيت المال مان پگهارون بہ مقرر هيون. مولوي شفيع محمد ٻير صاحب کي هر ماهہ چاليهہ روپيا ملندا هين. ان وقت تعلقہ ڪکڙ هو.

مولوي محمد يعقوب صاحب تعلقي ڪکڙ ۾ جوهيءَ جو نائب سيڪريٽري مقرر ٿيل هئا. انهن ٻنهي تعلقن جو چيئرمين پير غلام شاهہ راشدي هئا. خزانچي محمد عثمان ٻرڙو صاحب هو. تحريڪ جي زور وٺڻ بعد ننڍيون ننڍيون ڪاميٽيون مقرر ڪيون ويون جيئن تہ (1) عرضي نائچ (2) ڪکڙ شهر (3) گل محمد چانڊيہ ۾ آفيسون قائم ڪيون ويون. گل محمد چانڊيہ جي آفيس جو سيڪريٽري مولوي مولاداد صاحب هو ۽ هن آفيس جو خزانچي حاجي نورمحمد خان چانڊيو جو صوم صلواة جو پابند هو. مولوي مولاداد صاحب راه حق سمجهي في سبيل الله هن تحريڪ جو ڪم ڪيو. پاڻ معاوضو وٺڻ پسند نہ ڪياٽون. هنن اسلامي ڪارڪنن مقامي عملدارن جو آرام ۽ سڪون ڦٽائي ڇڏيو. جلسن ۽ اخبارن جي لهرن هنن آفيسرن جون ننڊون منجهائي ڇڏيون. ان وقت الوحيد اخبار مشهور هئي.

انهن اخبارن جا باقاعده مستند نمائنده، تعلقي ڪکڙ ۾ مولوي مولاداد ۽ مولوي محمد يعقوب هئا. ڪورٽن ۾ مجاهدن جا ڪيس ٻڌي رپورٽنگ ڪندا هئا. ڪين ڪورٽ ۾ ڪرسي ملندي هئي، مطلب تہ خلافت تحريڪ ۾ ترڪ موالات ۽ هجرت ۾ ڀرپور حصو ورتائون. نيٺ مولوي مولاداد صاحب کي قلم 108 ۾ گرفتار ڪيو ويو ۽ سندس ڪيس لاڙڪاڻي ضلعي جي ميهڙ شهر (ميهڙ انوقت لاڙڪاڻي ضلعي ۾ هو دادو ضلعي جو وجود نہ هو.) جي ڊپٽي ڪليڪٽر مسٽر غلام مصطفيٰ شيخ شڪارپوري وٽ هليو. آخر ڪيس ٻارهن مهينا بامشقت قيد جي سزا ڏيئي سکر جيل جو مهمان بنايو ويو. ڪورٽ جي ٻاهران هزارين مداح منتظر هئا. مولوي مولاداد صاحب ڪورٽ مان ٻاهر نڪتا تہ مداحين پرجوش نعرا هنيا ۽ مولود ڳايا. مولانا جي جاءِ سنڀالي مولوي محمد يعقوب. انکي بہ پنج ماه ڏهہ ڏينهن گذرڻ بعد ساڳئي قلم 108 ۾ گرفتار ڪري ساڳئي جيل سکر ۾ اماڻيو ويو. ۽ هي صاحب بہ ٻنهين جي دوستن سان وڃي مليو. ان وقت جيل ۾ هيٺان مجاهد موجود هئا. (1) مولوي عبدالڪريم چشتي (2) قاضي غلام نبي (3) مولوي محمد هاشم رڪن وارو خليفہ حضرت امروٽي رحمه الله جو. (4) مولوي تاج محمد عليگ (5) شيخ عبدالمجيد سنڌي (6) مولوي غلام فريد سپڙيو (7) محمد رمضان ميمڻ درزي ۽ ٻيا ڪيترا هندو مسلم قطع تعلق وارا ڪل 21 مجاهد سکر جيل ۾ هئا. مولوي مولاداد جيل مان

ساڳيو ڪم جاري رکيو هو وڏو مفتي ۽ شرعي فيصلا ڪندڙ هو مظلومن جو هڏ ڏوکي هئا ظالمن خلاف وڏي واکي آواز اٿاريندو هو. ان ۾ ڪوبہ يئُ نہ ڪندو هو. تر جي هڪ زميندار ڏنراج مل کي سڏيون ٻڌايائون ان مولانا تي ڪوڙا ڪيس ڪيا، مولانا ان تي سچو ڪيس ڪيو تہ هن مسلمانن جي مقام کي ڊاهي آبادي ڪرائي آهي. ڪورٽ ۾ ان هندو زميندار لکت ۾ مولانا کان معافي ورتي ۽ ان زيادتي کان باز آيو. ٻروچن سان ڏنراج زيادتي ڪئي انهن پنهنجي سردار کي دانهن ڏني ان پنهنجا بہ ڌاڙيل سليمان ۽ عبدالرحمان موڪلي ڪاٺيا ڳوٺ تي چڙهائي ڪرائي، ڪاٺيا ۾ اهو ڌاڙو مشهور آهي. ڌاڙيل هليا ويا ان ڌاڙي ۾ ڳوٺ جو هڪ مسلمان بہ ڌاڙيلن هٿان مارجي ويو هو. ڏنراج ان ڌاڙي جا چندا مولانا تي هنيا، ڌاڙيلن اها خبر پوڻ تي ڪورٽ ۾ پاڻ حاضر ٿي اقراري ٿيا تہ ڌاڙو اسان هنيو مولوي صاحب کي تہ ان جي ڪا سنڌ ئي ڪونهي، ان تي انهن کي 14 سال سزا ملي.

مولانا جن دين جي هر معاملي ۾ سر ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويندا هئا. مسجد منزل گاه سکر جي آزادي ۾ بہ ڀرپور حصو ورتو هئائون. لاڙڪاڻي شهر ۾ بيگو ديره ۾ اهلسنت ۽ اهل تشيع جو مناظرو ٿيو. سني عالمن مولانا مولاداد کي پنهنجو نمائندو چونڊيو. هن صرف پنج سوال ڪيا جن جو مخالف جواب نہ ڏيئي سگهيا ۽ ڪليل هار قبول ڪيائون. عالمن سڀني مولانا کي ابونصر جو لقب ڏنو. تر ۾ ڪي بدمعاش پيدا ٿيندا هئا تہ انهن جي اصلاح جي ڪوشش ڪندا هئا ان ڪري دشمنيون بہ پيدا ٿينديون هيون. آرائين قوم جي ٻن رهزنن کي اندر ڪرايائين. ٻارهن مهينا سزا پوڳي نڪري اچي مولانا سان ظاهر چڱو سلو رکي انتقام سوچڻ لڳا. نيٺ انهن ظالمن جي هٿان تاريخ 17 رمضان المبارڪ 1362هہ مطابق سيپٽمبر 1943ع ٽيپهري ڌاري وات تي شهيد ڪيا ويا. پاڻ روزي سان هئا. خدا پاڪ انهن قاتلن کي بہ دنيا ۾ خواري ۽ سزا نصيب ڪئي.

اولاد:

مولانا بہ شاديون ڪيون هيون. هڪ ڌاري ان مان اولاد ڪونہ ٿيو ٻي ڏاڏي پوٽي. ان مان 4 پٽ ۽ 2 نياڻيون هيون. انهن مان هڪ نياڻي ۽ ٻہ پٽ حال حيات آهن. (1) شوڪت علي (2) نورالحق

(نورالحق نوراني پرائمري اسڪول ماسٽر ابن مولانا مرحوم)

جمعية خلافت صوبہ سنڌ جي ساليانہ رپورٽ (بابت سال سيپٽمبر 1922ع کان 1923ع ۾ لاڙڪاڻي ضلعي (دادو ضلعو ان ۾ شامل هو) جي قيدين جو هي تفصيل آيل آهي. (1) ميان محمد رمضان سزا 2 مهينا ـ پوڻا 2 مهينا، 12 مهينا ۽ امداد 15 روپيہ ماهانہ (2) محمد سهراب دادو 12 مهينا، امداد 10 روپيا ماهانہ (3) محمد صادق ڪانگريسي ڏوڪري 12 مهينا، امداد 10 روپيا ماهانہ (4) محمد رمضان درزي، 12 مهينا، 12 مهينا ـ امداد 10 روپيا ماهوار (5) مولوي غلام فريد 12 مهينا، امداد 20 روپيا ماهوار (6) حڪيم شاهہ گاجي کهاوڙ 12 مهينا، امداد 50 روپيا ماهوار (7) مولوي مولاداد 12 مهينا، امداد 15 روپيا ماهوار (8) محمد يعقوب 12 مهينا، امداد 15 روپيا ماهوار (9) پير مٺل شاهہ ٺلاه باقراڻي 12 مهينا (10) فقير غلام نبي 12 مهينا (11) محمد بچل جمالي 6 مهينا (12) مولوي عبدالحڪيم 12 مهينا. انهن کان علاوه 7 هندو بہ خلافت تحريڪ ۾ ان ضلعي جا سزا يوڳي آيا، 6 ڄڻا قنبر مان پوليس ائڪٽ تحت ڏيڍ مهينو هر هڪ کي سزا ملي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

مخدوم حسن الله پاٽائي صديقي رحہ

مخدوم حسن الله ولد مخدوم وهب الله صديقي پاٽائي، ننڍپڻ ۾ پنهنجي چاچي عارف بالله مخدوم حاجي فضل الله وٽ تعليم ورتائين. ان کان پوءِ آخرين ڪتاب حضرت مولانا نورمحمد ۽ سندس فرزند مولانا گل محمد صاحب شهدادڪوٽي وٽ ختم ڪيائين. سندس همعصر ۽ همدرس علمائن مان مولوي محمد حسن حيدرآبادي ۽ مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسيني، مولوي عطاءُ الله فيروزشاهي ۽ ٻيا ڪيترا شهدادپوري سلسلي جا وڏا وڏا علماءَ هئا.

مخدوم حاجي حسن الله سموري زندگي درس تدريس ۽ فتويٰ نويسي ۾ گذاري، هو هڪ وڏو عالم، متڪلم، مناظر ۽ محقق فقيہ هو. گهڻو ڪري پنهنجي خانداني عالمن جي فتويٰ ۽ راه تي هلندو هو. ”بياض واحدي“ جو سندس ڏاڏي مخدوم عبدالواحد سيوستاني جو لکيل آهي، ان جي قولن کي هر حالت ۾ ترجيح ۽ اڳرائي ڏيندو هو هندستان جي دارالحرب هجڻ جو

قائل هو. تنهن ڪري سندس استاد ياڻي مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسين واري سان زبردست تحريري مناظرا رهيا. جو هي صاحب هندستان جي دارالاسلام جو قائل هو اهڙي طرح مولانا عطاءالله فيروزشاهي سان بہ تحريري بحث جاري رهيا. نوشهره فيروز جي مشهور قاضي محمد علي اهل حديث سان ۽ مٽيارين جي فقير محمد محدث سان بہ بعض مسئلن تي تحريري گفتگو ۽ ردڪد هلندا رهيا. مخدوم حاجي حسن الله صاحب جون تحريرون ايتريون گهڻيون لکيل آهن جي هوند گڏ ڪيون وڃن ها تہ ڪيترن جلدن ۾ ڪتاب جمع ٿي وڃي ها.

مخدوم صاحب درس تدريس جي سانگي جدا جدا شهرن ۾ رهيو. پاٽ، درٻيلو ۽ مٽياري وغيره. جتي هيٺين نامور علمائن وٽانئس فيض حاصل ڪيو ۽ فارغ التحصيل ٿيا:

(1) مولوي محمد صديق سيتائي، (2) مولوي خير محمد جوٽيجو پاٽائي، (3) مولوي مخدوم بصرالدين صاحب سيوستاني، (4) مخدوم معين الدين سيوستاني، (5) مولانا ابوالفيض غلام عمر صاحب جتوئي، (6) مولوي سيد شهادب الدين هالائي، (7) مخدوم محمد دائود درٻيلائي، (8) پيرزادو غلام مجدد متعلوي.

اهي سمورا ماڻهو وقت جا وڏا مشهور عالم ۽ فاضل هئا. انهن کان علاوه بين بہ ڪيترن ماڻهن کانئن فيض پرايو حاجي صاحب ٻہ دفعا حج جو سفر ڪيو ۽ حرم شريفين جي عالمن مان شيخ عبدالحق مهاجر الہ آبادي ۽ ٻين وڏن عالمن سان سندس ملاقاتون رهيون ۽ "دلائل الخيرات" ۽ "حزب البحر" ۽ "قصيده برده" جون اجازتون حاصل ڪيون. حنفي مذهب ۾ ڏاڍو سخت هو ۽ آخر ظهر جي مسئلي تي تمام تشدد هيس ۽ ان بابت سندس مستقل رسالا لکيل آهن. جن مان هڪ رسالي جو جواب ۾ ابو تراب سيد محمد رشدالله صاحب العلم الرابع (جهنڊي واري) لکيو هو.

سن 1326هہ ۾ هن ورقن جي جامع فقير وفائي کي مخدوم صاحب جي زيارت جو پهريون دفعو مدرسہ دارالفيض ڳوٺ سونو جتوئيءَ ۾ شرف حاصل ٿيو اسان جو استاد مولانا ابوالفيض جتوئي مخدوم صاحب جو شاگرد رشيد هو ۽ وٽن گهڻو ڪري اچي رهندو هو ۽ استاد صاحب جي عظيم الشان ڪتب خاني مان ڪيترن فقهي مسئلن جي اچي تحقيق ڪندو هو.

1911ع کان پوءِ قاضي هدايت الله متعلويءَ جي ڪتاب "ڪوڪب السعادت" تي جهيڳڙو پيدا ٿيو جنهن ۾ ان صاحب حضرت امير معاويہ رضي الله عنه جي گستاخي ڪئي، مخدوم صاحب ان جو رد "تحفت اولي الالباب في رد علي طاعن الاصحاب" لکيو ۽ اهو رسالو مولوي حاجي احمد بن فضل محمد ملوي ابڙو (متوفي 1338هه) جي نالي ڪراچي مان شايع ٿيو. ۽ اهو رسالو بہ سوني جتوئي جي ڳوٺ ۾ اسان جي سامهون لکيو ويو ۽ ڪتابن جي حوالن ڪيڏي ڏيڻ جو ڪم هن حقير راقم الحروف جي حوالي هو. مخدوم صاحب ڏاڍو تکو لکندڙ هو ۽ ڪنهن بہ سوال تي جيستائين متقدمين مان ڪو تائيدي حوالو نہ ملندو هون تيستائين اڳتي نہ وڌندو هو. سندن سموري زندگي تدريس، تحرير ۽ تحقيق ۾ گذري، نقشبندي طريقي جا اذڪار بہ جاري هئا ۽ "دلائل الخيرات" ۽ قرآن شريف جو ورد ۽ "قصيده برده" بہ روزانہ پڙهندو هو. پاڻ گهڻو ڪري نماز ۾ پيش امام نہ ٿيندو هو. پنهنجي ڪنهن شاگرد جي پويان نماز پڙهندو هو. دارالفيض ڳوٺ سوني جتوئي تعلقي لاڙڪاڻي ۾ حقير جي علمي دستاربندي وقت پاڻ موجود هو ۽ پنهنجن هٿن سان دستاربندي ڪرايائين ۽ ڍگهيون دعائون گهريائين.

ساداتن ۽ اهل بيت ۽ صحابين سڳورن ۽ پنهنجن استادن جو تمام گهڻو ادب رکندا هئا ۽ آخرت کي ياد ڪري روئيندا ۽ جماعت کي روئاريندا هئا. اهڙن پاڪ ڳڻن وارو بزرگ، سيوهاڻي ۽ پاتائي خاندان جو پويون حنفي فقيہ، سال 1339هجري ۾ هن دنيا فانيءَ مان لاڏاڻو فرمائي ويو. سندس وفات جي تاريخ مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي هن ريت لکي آهي:

امتلاءَ الدهر بانواع المنن	فات عنا الشيخ مولانا الحسن
كان شيخا عالما متبحراً	كان فى الافضال مفضال الزمن
اشتغل بالجهد فى درس العلوم	قد تفقه فى الشرائع والسنن
بعد فوته قلت فى تاريخه	مات مولانا الشريف الحسن

1339هه

(تذڪره مشاهير سنڌ)

مخدوم غلام احمد بزرگ ملڪاڻي ۽ حافظ محمد صادق بہ مخدوم حسن الله جا شاگرد هئا. مخدوم صاحب آخر عمر ۾ شاگرد گهرائي، انهن کي

وصيت ڪئي تہ اسان حڪمت ۽ فلسفو پڙهائي ان جو شان وڌائي ڇڏيو ضرورت آهي تہ تفسير تي زور ڏنو وڃي، جيئن قرآن جو شان ظاهر ٿئي اها منهنجي وصيت اٿو تہ قرآن جو شان ظاهر ڪريو. (مولانا نثار احمد بهاولپوري)

علامہ محمود صديقي پاٽائي رحہ

مغل بادشاهت طرفان پاٽ ۽ سيوهڻ جا قاضي دهليءَ مان سنڌ ۾ موڪليا ويا هئا. فضل الله ۽ حاجي حسن الله سيوهڻ مان لڏي اچي پاٽ ۾ سڪونت پذير ٿيا. مولانا فضل الله عارف بالله ۽ يگانہ روزگار عالم هو سندس صاحبزادو نظام الدين درويش ۽ عالم هو. انهن جو سلسلہ نسب حضرت شيخ شهاب الدين سهرورديءَ سان ملي ٿو.

سندن فرزند مولانا نظام الدين جو مريد، خليفو عيسيٰ لاڪير، ڳوٺ بانهي لاڪير وارو ان جو زميندار هو. چون ٿا زورآور هو ۽ زبردستيءَ جا ڪم ڪندو هو. پوءِ مولانا نظام الدين جي خدمت ۾ وڃي رهيو. جتي سندس ڪم ڪار بہ سنڀاليندو هو ۽ ذڪر فڪر بہ ڪندو هو. اتي پيريءَ ۾ قرآن شريف بہ پڙهيائين، هو قرآن شريف جي پڙهڻ مهل بي اختيار روئندو هو ۽ اسان جي استاد کي چوندو هو تہ "مولانا صاحب! عجب آهي اوهان تي، جو اوهان قرآن شريف جي معنيٰ ڄاڻو ٿا تہ بہ تلاوت وقت نٿا روئو! آئون بنهہ اڻ پڙهيل آهيان، تہ بہ روئڻ کان رهي نٿو سگهان." مولانا محمود جو والد ماجد ميان محمد صالح بہ عالم، مفتي ۽ صوفي هو. حضرت عنايت الله رامپوريءَ جو خليفو هو. هي بزرگ بہ گهڻين ڪماليتن جو جامع هو. مولانا نظام الدين جو ڏوهٽو ۽ ميان رزق الله جو پٽ هو. مخدوم محمد مجذوب سيوهاڻي ڪيس نظام الدين جي گاديءَ تي وهاريو ۽ اهو فيض سندن خاندان ۾ بيشڪ رهيو.

ميان محمود ابتدائي ڪتاب مولانا حاجي حسن الله صاحب وٽ پڙهيو. پوءِ ٽونڪ ۾ مولانا حڪيم برڪات احمد وٽ پڙهڻ ويو. اتي ڪافي زمانو پڙهيو. ان بعد اجمير ۾ مولانا معين الدين وٽ بہ پڙهيو ۽ دستاربندي غالباً حڪيم صاحب وٽ ڪئي. معقول ۾ سندس بينظير مهارت هئي، فقہ، حديث ۽ تفسير ۾ بہ قابل هو پر معقولات قابليت جو پڙ ڳورو هو.

پاڻ پڙهڻ جي زماني ۾ ڏاڍيون مشقتون برداشت ڪيائين. چوندو هو تہ

”جڏهن ٽونڪ ايندو هوس، تڏهن ٽي ڏينهن ريل گاڏي ۾ ڪاڏو نہ ڪائيندو هوس، ڇوتہ ماني کائڻ کان پوءِ قضا حاجت پيدا ٿيندي تہ اها ڪٿي ڪريان؟ ريل جي ڪاڪوس ۾ آئون لطافت مزاج جي ڪري وڃي نہ سگهندس. ان ڪري برابر ٽي ڏينهن بک تي صبر ڪرڻو پوندو هوم. طالب علميءَ ۾ مون کي هي سوداءُ ٿيو تہ ذهن ڪيئن وڌي؟ بلغمي ماڻهو ذهين نہ ٿيندو آهي، بلغم وڌندو آهي پاڻي پيئڻ سان ۽ پاڻيءَ پيئڻ جي ضرورت ٿيندي آهي ماني کائڻ سان، انهيءَ ڪري ماني ٿوري کائيندو هوس، پر ان هوندي بہ اُڃ تہ ضرور لڳندي هئي. سو برابر ٽي سال پاڻي پيئڻ ڇڏي ڏنم ۽ پاڻي جي بجاءِ چانهہ پيئندو هوس، ان جو نتيجو هي نڪتو جو مون کي خوني بواسير ٿي پيو جنهن سيرن جي منهن مون کان خون ورتو. مولانا برڪات احمد مون کي ذهين ۽ هوشيار ڪونہ سمجهندو هو هڪ دفعي حڪيم برڪات احمد کان شمس بازغہ جو سبق پڙهندي، هڪ جاءِ تي سوال ڪيم، اهڙي ڏکئي ڪتاب ۾ منهنجي سوال ڪرڻ تي ڪيس عجب ٿيو ۽ مون کي چيائين تہ، ”ماقبل جي تقرير ڪر تہ جواب ڏيانءِ“ منهنجو اهو سوال منقح تڏهن ٿيڻو هو جڏهن آءٌ ماقبل جي اٺن ڏهن صفحن جي مضمون جي تقرير ڪريان! آءٌ اها سڄي تقرير فر فر ڪري ٻڌائي ويس، حيران ٿي ويو ۽ ڏاڍو خوش ٿيو ان کان پوءِ مون کي بہ ڇگهو سمجهڻ لڳو ۽ مون تي گهڻو توجهہ ڏيڻ لڳو. انهيءَ ڪري بہ جو هو سهروردي هو ۽ سهروردي طريقو اسان جي ڏاڏي شهاب الدين ڏانهن منسوب آهي.

سيد علي اڪبر شاهہ چوي ٿو تہ ”مولانا مناظر احسن گيلاني سان مون جڏهن ملاقات ڪئي، تڏهن ان چيو تہ ”ڀائي، سنڌ مان پاٽ شهر ٻڌل اٿم، ۽ پاٽ جو مولوي محمود ڏٺل اٿم، جو مون سان گڏ ٽونڪ ۾ پڙهندو هو پر هو مون کان وڌيڪ قابل هو.“

مولانا محمود صاحب دائم المريض هو وٽن سندس غيرمعمولي قابليت جي شهرت ڪري فارغ التحصيل عالم بہ وٽس پڙهڻ ايندا هئا. وٽس سارو نصاب باقاعدي ٻن ڀائرن پڙهيو مولوي محمد اسماعيل لانگاه ۽ مولوي غلام محمد لانگاه، رتيديري جا ويٺل هئا. مولانا محمود صاحب يوناني حڪمت جو ماهر، صوفي صافي هو مولانا اشرف علي ٿانويءَ جو بہ مريد هو اتي بہ هڪ مهينو رهيو هو. پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ حضرت عنايت الله رامپوريءَ وٽ ڇهہ مهينا رهيو ۽ اتي ذڪر فڪر ڪري خلافت وٺي آيو. سندس عربي مدرسو بہ هوندو هو مون بہ وٽس ساڍا ٽي سال پڙهايو ۽ وٽس

"هديہ سعديہ" شرح هدايت الحڪمت خير آبادي جو پڙهيو اٿم. وفات کان ڪجهہ وقت اڳ، پنهنجي فرزند ميان نظام جي درسي ڪتابن جا سبق بند ڪري، ڪيس مولانا اشرف علي ٿانويءَ جا مواعظ پڙهايائين. چوندو هو تہ "انهن ديوبند جي بزرگن جو علم "ڪالشمس في نصف النهار" (منجهند جي سج جهڙو) آهي." ڪنهن ماڻهوءَ چيس تہ "اوهين خيرآبادين جا شاگرد آهيو. ديوبندين سان انهن جو بعض مسئلن ۾ اختلاف هو پوءِ بہ اوهان ديوبندين جا موافق آهيو!" ان ڪي چيائين تہ "حديث جو علم تہ خيرآبادين بہ ديوبند مان آندو آهي." گهڻائي ماهوار علمي ۽ طبي رسالا گهرائيندو هو. آخر عمر ۾ فقط مولانا ٿانويءَ جا مواعظ "التبليغ" ۽ "النور" گهرائيندو هو. چوندو هو تہ پيا رسالا اجايا آهن.

طبع ۾ گهڻو جلال هوس، ۽ سخت متواضع هو. هڪ سائل ڪيس منهنجي روبرو گهڻو سخت مست چيو. پر ان ڪي ڪجهہ بہ نہ چيائين. سندس پاڻي پيئڻ لاءِ چيني جو پيالو هوندو هو جو خادم کان ڀڄي پيو. جنهن تي مولانا جي مزاج ۾ حرارت پيدا ٿي: قريب هو جو ان ڪي گوشمالي ڪري، پر ان مهل هڪ مسافر عرب طرابلس الغرب جو عبدالقادر نالي ويٺو هو اهو واقعو ان جي روبرو ٿيو هو. مولانا جڏهن ان ڏانهن تيز نظر ڪئي، تڏهن ان عرب چيو "شيخ محمود! لِڪُلِ اَجَلِ ڪتاب" (هر شيءِ جي مدت لاءِ لکيت آهي) انهيءَ ٻڌڻ سان سندس غصو لهيَ ويو. مون ڪي چوندو هو، "ادا مون ڪي اولاد بہ گهڻو آهي، ان هوندي بہ زرعي زمين مدرسي لاءِ وقف ڪندس." پر موت ڪيس مهلت نہ ڏني.

پاڻ عربيءَ ۽ فارسيءَ جا اديب بہ هئا. عربيءَ ۾ امور عامہ تي هڪ ڪتاب لکيو اٿن، ان جي لکڻ ۾ سخت انهماڪ سان محنت ڪئي اٿن. فرمائيندا هئا تہ "انهن ڪتابن لکڻ ۾ اهڙو محو ٿي ويندو هوس، جو عالم خيال ۾ پرواز ڪندو هوس. ۽ بت کان مجرد ٿي ويندو هوس، آخر انهيءَ غيرمعمولي مشقت جي ڪري رت وهي چڙيو ۽ مشڪل سان ان مان جانبر ٿيس، انهيءَ ڪتاب جا اوراق محبوب جي زلفن وانگر پريشان پيا آهن، وري نئي همت ٿئي جو انهن ڪي ترتيب ڏيان."

مولانا صاحب پنجاه ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي، آچر ڏينهن 29 جمادي الاخر 1351هہ ۾ سج جي لهڻ وقت، هي علم ۽ عرفان جو سج بہ هميشہ لاءِ لهي ويو. سندس ماده تاريخ "غفرلہ" ۽ "غفره الله" آهي. مون سندن قطعہ تاريخ عربي ۾ چيو آهي. (مولوي دين محمد اديب ـ مهراڻ س ن)

مولانا حافظ محمد شفيع صديقي پاٽائي رحہ

قاضي مولوي حافظ محمد شفيع صديقي، ولد قاضي احمدي، دادو ضلعي جي پاٽ شهر ۾ سن 1835ع ڌاري ڄائو. سندن والد، قاضي احمدي، ميرن طرفان پاٽ جو قاضي مقرر ٿيل هو. کيس ميرن وٽان ڪجهہ جاگير مليل هئي، ۽ پڻ مخدوم عبدالواحد صديقي مفتي سيوستان کي ڌهليءَ جي مغلن طرفان جا جاگير مليل هئي، ان ۾ بہ سندس ڪجهہ حصو هو.

حافظ محمد شفيع اڃا ستن ورهين جي عمر جو هو تہ سندس والد قاضي احمدي وفات ڪري ويو. اهو انگريزن جي سنڌ کي فتح ڪرڻ جو ابتدائي زمانو هو. انگريزن ان وقت ۾ اعلان ڪيو هو تہ جن کي جاگيرون هجن. سي پنهنجون سندون کڻي اچن ۽ اچي نيون ڪرائي وڃن، مگر حافظ محمد شفيع توڙي سندس ڀاءُ علي گوهر جو ڪانئن بہ ورهيہ وڏو هو ننڍي وهيءَ سبب نہ وڃي سگهيا. جنهن ڪري جاگيرون سندن هٿن مان هليون ويون ۽ ٻئي ڀائر مسڪين ٿي پيا. ان بعد، سندن وڏو ڀاءُ حاجي علي گوهر پنهنجي موروثي زمين ۾ پنهنجي هٿن سان هر ڪاهيندو هو ۽ حافظ محمد شفيع کي پڙهڻ تي چڙهايائين.

حافظ محمد شفيع ابتدائي تعليم مخدوم مولوي حاجي فضل الله سيوستانيءَ (جيڪي پوءِ لڏي اچي پاٽ ۾ ويٺا) وٽان حاصل ڪئي ۽ پوءِ ڦلجيءَ طرف ڪن وڏن عالمن وٽان زياده علم حاصل ڪيائون. کين علم جو ايترو تہ شوق هوندو هو جو اٽڪل ميل کن هر روز پنڌ ڪري پڙهڻ ويندا هئا. هڪ دفعي جي ڳالهہ ٿا ڪن تہ وٽن ڏيئو ٻاري مطالعي ڪرڻ لاءِ چقمق ڪونہ هو انهيءَ ڪري ٽانڊي کڻڻ لاءِ بہ ٽي ميل پنڌ جا هٽي ويا تہ جيئن انهيءَ رات جي مطالعي ۾ رنڊڪ نہ پوي.

پندرهن ورهين جي عمر ۾ پاڻ علم جي پڳ ٻڌي پنهنجي ڳوٺ پاٽ ۾ آيا. سورهن ورهين جي عمر يعني هڪ سال اندر پنهنجي ذهانت جو ثبوت ڏيندي قرآن شريف ياد ڪري ورتائون. سڄو پڙهيل علم برزبان ياد هوندو هون، ايتريقدر جو تفسير، حديث، فقہ وغيره جي وڏن وڏن ڪتابن جا حوالا

صفحي ۽ سِٽ سميت به ياد ڏيئي ويندا هئا. سندن لکيل ڪتابن جي پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ سنسڪرت زبان سان به چڱيءَ پَر واقف هئا.

باطني فيض وٺڻ لاءِ پاڻ کياري شريف (ضلعو نوابشاهه) جي نقشبندي خاندان جي ميان محمد يوسف کان ڪجهه فيض حاصل ڪيائون، مگر اتان سندن تڪميل نه ٿي سگهي پوءِ استخاره ڪيائون، جنهن ۾ کين جواب مليو ته ٻئي ڏينهن صبح جو سوير وڃي ته واٽ تي ويهن: پوءِ جيڪو پهريون مسافر پريان ايندو ڏسن، سوئي سندن مرشد آهي ۽ کين باطني تڪميل ڪرائيندو. چنانچه ٿيو به ايئن، جو پري کان هڪڙو سيد محمد نالي بخارا جي شهر مان هليل کين مليو ان کي پنهنجو مرشد قبول ڪري، پنهنجي وطن پاٽ شريف وٺي آيا. اهو مرشد وٽن هڪ سال رهيو، جنهن جون تعريفون پنهنجي شعر ۾ گهڻي قدر لکيون اٿن.

پنهنجي ڳوٺ پاٽ شريف جي شهر ۾ هڪ مدرسو به قائم ڪيون هئائون، جو سندن وفات کان پوءِ بند ٿي ويو. ان ۾ سٺ ستر طالب العلم سندن ئي خرچ تي پڙهندا هئا ۽ اهو خرچ سندن موروثي زمين جي برڪت ڪري پورو ٿي ايندو هو.

سندن زهد ۽ تقويٰ ۽ چلن چاليهن جي کهڙي ڳالهه ڪجي! سنڌ جي ڪيترين ئي مسجدن ۾ ڏها ڪيڀائون. ”قصيده برده“ جو سنڌي نظم ۾ ترجمو به وار مبارڪ واريءَ جامع مسجد روهڙيءَ ۾ ڏهي اندر ويهي لکيو اٿن، جو قلمي حالت ۾ موجود آهي.

نفس کي سزائون ڏيڻ لاءِ پاڻ ڏگها ڏگها چلا ڪيندا هئا، چنانچه هڪ دفعو پنهنجي ڳوٺ جي هڪ مسجد ۾ يارهن مهينا چلو ڪيڀائون، جنهن ۾ انهن پهر فقط هڪ کارڪ کائي روزو ڇوڙيندا هئا.

پاڻ عامل به لاثاني هئا. ڪيترائي مريض وٽانئن شفاياب ٿي ويا. ڳالهه ٿا ڪن ته کهڙن (خيرپور رياست) جي جامع مسجد ۾ شهر ۽ آسپاس جا مريض سندن اچڻ جو احوال ٻڌي فجر نماز بعد صفون ٻڌي اچي مسجد ٻاهران ويهي رهيا پر پنهنجي معمول موجب، وظيفي ۽ اشراق بعد، پنهنجي لٺ تي ڪجهه پڙهي هر هڪ بيمار تي هلائيندا ويا ۽ اهو بيمار بروقت شفاياب ٿي پنهنجي گهر هلندو ويو!

ڳالهہ ٿا ڪن تہ هڪ دفعي هڪ مسجد ٺهرائي رهيا هئا. تہ ان جي ٺهرائڻ کان پاڻ جي سڀ کان وڏي ظالم پٽي زميندار کين ڪنهن ضد سبب روڪيو ۽ پڻ رازن ڪمين کي گهٽ وڌ ڳالهايو جنهن تي کين جلال اچي ويو ۽ ان زميندار کي پنهنجي هڪ ڏکي شعر ۾ پٽيائون. ان شعر جي شروعات هن بيت سان آهي:

هن مسجد "محب نبيءَ" جي پيڙهي پنائي،
وڏيرن ويچارن جي وائي ويچائي!

آخر ٿيو بہ ايئن: ان زميندار جي زميندار ناس ٿي ويئي، ۽ ان جا پويان صفا مسڪين ٿي پيا.

شريعت جي خلاف ٿيندو جتي بہ ٻڌندا هئا، اتي ڪاهي ويندا هئا ۽ وچي تعزيرون (شرعي سزائون) ڏيئي ايندا هئا. پوءِ چاهي اهو هنڌ سندن ڳوٺ پاڻ کان ڪيترو بہ پري هجي.

تبليغ بہ ڏاڍي ڪيائون. وڏن وڏن عملدارن کي بہ تبليغ کان نہ ڇڏيائون، ڪيترا تہ مسلمان بہ ٿيا. هڪ دفعي دادوءَ جي مختيارڪار مولچند کي فارسي شعر ۾ مسلمان ٿيڻ لاءِ خط لکيائون. جنهن جو نقل اجا تائين موجود آهي. ان جي شروعات هيٺين مصرع سان ٿئي ٿي:

مولچندا! بیا مسلمان شد،
آنچہ کردی ازان پشیمان شد۔

هڪ دفعي وري پارومل ڊپٽي ڪليڪٽر سب ڊويزن دادوءَ کي سنڌي شعر ۾ مسلمان ٿيڻ لاءِ خط لکيائون. جنهن جا چار مصرعا نقل ڪجن ٿا:

توڙ ٽنگو قيد ڪفر جو پارو پيچرو ڇڏ،
ڪلمي عمارت عرش جي تي آشيانو اڏ،
روزي ۽ نماز سين روح رحمت گڏ،
مهماني محمد (ﷺ) جي تي سنگت ساري سڏ.

انهيءَ خط تي مسٽر پارومل ڪاوڙجي پيو ۽ ڪيس گهرائي گهٽ وڌ ڳالهايائين. ان تي پاڻ فرمايائونس تہ "مسلمانيءَ جي نشاني ٿيندءِ، پوءِ

مسلمان ٿئين يا نہ ٿئين.“ جلد ئي ان پارومل کي اهڙي قرڙي نڪتي، جو مسلمانن وانگر طهر ڪرائڻ کان سواءِ چند نہ ڇٽس.

نثر و نظم جا ڪافي ڪتاب لکيائون، جن مان گهڻا اڌوهي کائي ويئي يا گم ٿي ويا. باقي جيڪي قلمي حالت ۾ موجود آهن، تن جي پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ بلند پائي جا شاعر هئا. سندن شعر جو نمونو شاهہ جي شعر جهڙو آهي. پاڻ سنڌيءَ کان علاوه عربي، فارسي ۽ سرائڪيءَ ۾ پڻ شعر چيا اٿن.

ڪين رسول الله ﷺ ۽ اصحابن سڳورن سان نهايت گهڻي الفت هئي چنانچہ سندن وفات بہ انهيءَ الفت ۾ 63 ورهين جي ڄمار وقت سن 1838ع ۾ ٿي. پاڻ بہ گهر پرڻيا، جن مان ڪين بہ پٽ محمد احسان ۽ عبدالواحد ٿيا. انهن مان ٻن پٽن مان محمد احسان جو هڪ پٽ قريشي شفيع محمد ايم اي ٿيو، جو گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد ۾ عربي پروفيسر رهي چڪو آهي. (صديقي عبدالواحد پاتائي. مهراڻ- س. ن)

مولانا شفيع محمد وڏو موحد عالم هو. پاٽ شريف ۾ خلافت تحريڪ جو جلسو ٿيو. حضرت امروٽي رحمة الله عليه ان جلسي ۾ آيا. پاڻ مولانا محمد شفيع جي تربت تي فاتحہ خواني لاءِ ويا، ۽ فرمايائون مولانا موحد هو ۽ دين جو دفاع ڪندو هو. (مولانا نثار احمد بهاولپوري)

مخدوم بصرالدين سيوهاڻي رحہ

حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه جي نسبي سلسلي مان، رڪن الدين عرف مخدوم بصرالدين ولد مخدوم احمد صديقي رحمة الله عليه، 29 رمضان المبارڪ 1282هہ مطابق 17 سيپٽمبر 1865ع تي سيوهڻ شريف ۾ تولد ٿيو. سندس ڏاڏو مخدوم محمد وڏو عارف ۽ ڪامل بزرگ هو جنهن جو سلسلہ عمل ۽ فضل دور دراز زماني تائين هشت پشت ۾ مسلسل قائم رهيو.

مخدوم بصرالدين شروعات ۾ دينيات ۽ عربيءَ جا ڪتاب پنهنجي شفيق ڏاڏي وٽان پڙهيو ۽ باقي درس (ڪتابن جي تڪميل) پنهنجي سئوٽ، شيخ الوقت حضرت عارف بالله، مخدوم حاجي حسن الله پاتائي رحمة الله عليه (وفات

1339هه ـ 1920ع) وٽان ورتائين. سندس والد بزرگوار سرڪاري عهدي تي فائز هو جنهن هن نينگر کي انگريزي تعليم ڏيارڻ لاءِ سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچي ۾ چڏيو جتان خداداد لياقت ۽ پنهنجي اورچائيءَ سان قانون جي سند وٺي، دنيا کان قطع تعلقات ڪري هميشہ لاءِ گوشہ نشين رهيو.

طب جي چاڻ کيس ڏاڏنگ ۽ نانگ مان ورثي طور مليل هئي، جنهن ڪري سندس ڏاڏي طرفان مليل ڪتاب "سدبدي" مان خاصو استفادو ڪيائين. گوشہ نشينيءَ واري زماني ۾ ٿي مخدوم صاحب ڪيترن مايوس مريضن جي علاج ۾ گهري دلچسپي ورتي. طب سان فطري لڳاءُ هوس، بعض حالتن ۾ تہ سندس علاج، ڪرامت جهڙا ڪرشما ڪري ڏيکاريندو هو.

جوانيءَ جي ڏينهن ۾ مخدوم صاحب خلوت نشيني ۽ ياد خدا ۾ مشغول ٿي رهڻ سان گڏوگڏ تاريخ ۽ سياست جو ايڏو تہ وسيع مطالعو ڪيو جو ساڻس ڪلام ڪرڻ سان وڏا وڏا مدعي بہ دنگ رهجي ويندا هئا. روحاني ۽ ديني علمن کان سواءِ سندس تصنيفات ايڏيون تہ بلند پائي جون آهن، جو حيرت ٿي لڳي، تہ دنيا کان لاڳاپن لٽل ماڻهوءَ جو سينو ايترو تہ ڪشادو آهي، جو علومن جا سمنڊ ان ۾ سولائيءَ سان ماپي سگهيا ٿي.

سندس حافظو بلڪل تيز هو جو پچاڙيءَ تائين ڪتابن جا صفحا بہ بر زبان هوندا هيس. سنڌ جي هن نامور بزرگ ۽ عارف ڪامل، عالم فاضل، مخير قلبي ذڪر ڪندڙ 74 ورهين جي چمار ۾، اڱاري جي آڌيءَ رات، 8 ذوالقعد 1356هه، مطابق 11 جنوري 1937ع تي سيوهڻ شريف ۾ رحلت ڪئي. سندس متعلق روايتون مليون آهن، تہ پاڻ سنڌي زبان ۾ ڪجهہ نعتيہ ڪلام بہ چيو اٿس. (پروفيسر عبدالغفور ميمڻ)

پهريون عالم ٿيو پوءِ انگريزي پڙهي مئٽرڪ پاس ڪري وڪالت پڙهيو. شيڪسپيئر ياد هوندو هوس، شاهہ جو رسالو بہ ياد هيس، هڪ پيري ڏاڏي چيس ابا انگريزي مان ڪجهہ نہ پرائيندين هي پڳ ٻڌايان ٿو. پوءِ وڪالت جي امتحان ۾ خاص ڪري محدن لا ۾ فيل ٿيو مطلب تہ ڏاڏي جي ڳالهہ سچي نڪتي. پوءِ هتان چڏي بمبئي هليو ويو اتان موٽي اچي هتي ويهي رهيو. فلسفہ ۽ معقولات جو ماهر هو. اڪيلو وينو هوندو هو پوءِ ماڻهن سان ملڻ شروع ڪيائين ڪوئي پيرين پوندو هوس تہ لٺ کڻي ڪڍ لڳندو هوس. مولانا عبدالڪريم ڪور وارو وٽس هفتن جا هفتا ٽڪي پوندو هو.

سندس مدلل نظريو هو تہ سيدنا حسين ﷛ جهاد ڪندي ڪافرن جي هڪ لڙائي ۾ شهيد ٿيو هو.

ڪافي مسئلن ۾ هن جو پنهنجو نظريو هوندو هو. صحبت خان گولو ڪيس علاج وغيره لاءِ وٺي ويندو هو اتي مهينا رهيل هوندو هو، اتي علماءَ وٽس اچي ڪتا ٿيندا هئا. ”بصائر“ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ عقلي دلائل سان ثابت ڪيو اٿائين، تہ نبين جي اتباع بنا فلاح ناممڪن آهي. اهو ڇپيو هو ان جي عربي دقيق آهي، سندن فرزند مخدوم فخرالدين ماهر طبيب ٿي گذريو آهي، اهو موجد قسم جو حڪيم هو. صديقي خاندان جا اڪثر حڪيم موجد قسم جا هئا. (قاضي محمد حسين صديقي)

مولانا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جا مخدوم ﷫ بابت تاثرات:

”سنڌ مان آفتاب علوم جو غروب“

نهايت دلي درد ۽ قلبي قلق سان هي خبر معلوم ڪئي ويندي تہ علوم اسلامي جو آفتاب عالمتاب سنڌ مان غروب ٿي ويو. يعني حضرت بابرڪت قطب زمان مخدوم دوران عالم باعمل فاضل بي بدل مخدوم قاضي ميان بصرالدين ﷫ گذريل هفتي سيوهڻ شريف ۾ وفات فرمائي. پنهنجن پسماندن ۽ متعلقين کي داغ مفارقت ڏيئي ويو. حضرت مخدوم صاحب جو وجود مسعود نادره روزگار هو. پاڻ فنون مشرقيہ مغربيہ جا بي نظير فاضل ۽ علوم عقليہ و نقليہ جا بي مثل عالم هئا. سندن زندگيِ جو وڏو حصو خلوت ۽ ياد الاهي ۾ گذريو. پاڻ وڏا حڪيم ۽ زبردست فيلسوف هئا، پاڻ اگرچہ انگريزي جا زبردست ماهر هئا تہ بہ انگريزي کان کين ڪلي نفرت هوندي هئي. فرمائيندا هئا تہ انگريزي پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ سان باطن ۾ هڪڙي قسم جي ظلمات پيدا ٿئي ٿي ۽ بصيرت قلبي کي نقصان پهچي ٿو پاڻ عربي جا صاحب تصانيف عالم هئا، سندن بزرگ هستي مجسمہ فيض و برڪت هئي، سندن صحبت زنگ باطل لاءِ هڪ صيقل هئي، پاڻ هن زماني ۾ سلف صالحين جو بهترين نمونو هو پاڻ اجتهادي قوت ۽ استنباطي ملڪ جا ماهر هئا، پاڻ صاحب الراءِ ۽ صائب راءِ هوندا هئا. سنڌ ۾ تہ سندين صفات جو

ڪو بزرگ ڪونہ هو پر هندستان ۾ بہ ڪو شاذ و نادر هوندو. رحمة الله عليہ و قدس الله تعاليٰ سره الاقدس. اسين هن دردناڪ حادثي ۾ حضرت مرحوم جي فرزند يگانہ و خلف صالح مخدوم ميان فخرالدين سان دلي همدردي ۽ غمخواري ڪريون ٿا. الحمدالله جو مخدوم فخرالدين بہ فخر خاندان آهي. الله تعاليٰ شال کيس پنهنجي والد برزگوار جي فيوض فراوان ۽ برڪت بيڪران سان نوازيندو ۽ صبر جميل جي توفيق بخشيندو آمين.

(اصلاح 21 جنوري 1937ع)

مولوي ڊاڪٽر محمد شفيع لاهوري صناديد سنڌ ۾ لکيو آهي تہ "حڪيم بصرالدين صاحب سيوهڻ بلڪ سموري سنڌ جي فاضلن مان معمر بزرگ آهي. ان جي زيارت کان مشرف ٿيم. اهي چوندا هئا تہ قلندر شهباز عثمان ميوندي آهي نہ مروندي."

مولانا معين الدين صديقي رحہ

مولانا معين الدين جيمس آباد لڳ پرڳڙين وٽ پڙهائيندو هو. مخدوم حسن الله وٽ پڙهيو هو ان جو سوٽ هو. ان پرڳڙي زميندار وٽ ڪوئي نہ ٽڪندو هو. هي سادو هوندو هو هڪ ڪپڙي ۾ مسجد اندر ستل هوندو هو. ڪوئي نہ سمجهندو تہ هي ڪو عالم آهي، مگر علم جو بحر هو. ڪهڙي بہ ڪتاب ۾ نہ منجهيو. علم هيئت جا ڪتاب، خلاصتہ الحساب ۽ ٻيا معقول جا ڪتاب بنا ڏڪڙ جي پڙهائيندو هو. مان وٽس پڙهندو هوم، اسان کي چيائين ابا ڪجهہ انگريزي بہ پڙهو جيئن ڪا تار پڙهي سگهو. مولوي عزيزالله بختيارپوري، مان، قاضي محمد حسن، سوٽ قاضي بدرالدين ۽ ٻيا ڪيئي سندس شاگرد هئا. اسان ۾ بيعت جي رسم ڪونہ هئي (سواءِ مخدوم محمد جي جو اهو پريالوءَ مان پڙهيا هئا.) سندن وفات 1948ع ۾ ٿي. طبيب بہ هئا. پاڻ وڏي عمر ۾ پرڳڙين جي زور تي ڇهہ مهينا اونهاري جا پرڳڙين ۾ گذاريندا هئا. پاڻ خوشخط بہ هئا، پاڻ شاگردن کي تلقين ڪندا هئا تہ ايئن نہ سمجهو تہ جيڪي ڪتاب پڙهيا اٿو اُهي ڪافي آهن بلڪ انهن مان ملڪو هٿ ڪري ٻين ڪتابن جو مطالعو ڪرڻو آهي. (قاضي صديقي)

قاضي محمد حسن صديقي رحه

قاضي محمد حسن بن قاضي نصيرالدين بن مددالله ميان مددالله مختيارڪار هوءِ سندس پٽ قاضي نصيرالدين حڪيم، حافظ ۽ عربي جو چڱو ڄاڻو هو.

پنهنجي ناني مخدوم بصرالدين وٽ ۽ پنهنجي چاچي مخدوم محمد معين وٽ پڙهيو هو ۽ طب پنهنجي ناني ۽ والد وٽ پڙهيا. مخدوم فتح محمد کان بہ گهڻي مايا ورتائين، گهڻيون ٻوليون ڄاڻندو هو. ڪي نعتيہ شعر بہ چيا اٿس. تاريخي قطعہ گهڻا چيا اٿن، پاره عم جو سنڌي تفسير لکيائين. پنهنجي چاچي جي غيرموجودگي ۾ تعليم ڏيندا هئا، حڪمت ۾ ۽ ماڻهن جي دنوي ڪاروبار ۾ معروف هوندو هو. مخدوم بصرالدين وٽ علماءِ جا انبوه هوندا هئا، انهن جي خدمت ۾ گهڻو پرايائين، بحث جو ڪوڏيو هوندو هو.

سندن وفات 1956ع ۾ ٿي، اولاد ڪافي اٿن. قاضي محمد مراد سندن لائق ۽ وڏو پٽ آهي جنهن سندن عظيم ڪتب خاني کي سنڀاليو آهي، پنهنجي پيءُ وٽ علوم حاصل ڪيو اٿس ۽ پاڻ انتهائي ذهين آهي ۽ حاذق حڪيم، سخي ۽ عمده اخلاق جو مالڪ آهي. (قاضي صديقي)

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي رحه

حڪيم فتح محمد ولد خليفو ميان محي الدين صديقي، سيوهڻ شريف ۾ 1300هہ مطابق 1882ع ۾ ڄائو. پنهنجي فياضي ۽ فضيلت سببان پوريءَ سنڌ ۾ مشهور هو. عربي، فارسي ۽ سنڌي زبانن ۾ وڏي ڄاڻ هيس ۽ ساڳئي وقت حديث، تفسير، تاريخ، ادب ۽ شعر و شاعريءَ ۾ پڻ خاصي مهارت حاصل ڪيائين. جن مڪرم فاضل کان علم حاصل ڪيائين، انهن مان مولوي محمد عمر چنو مولانا عطاءُالله فيروز شاهي، مولانا عبدالرئوف بختيارپوري ۽ مولانا محمد صديقي سولنگي سيتائيءَ جا نالا قابل ذڪر آهن. سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ صحافت کي بہ اپنايائين، اصلاحي، ۽ سياسي مضامين

تي مشتمل 1925ع ۾ "الجامع" ماهوار رسالو ڪڍيائين. سنڌي مسلمانن ڪي جديد علوم جي مفيد معلومات ميسر ڪندو رهيو.

حڪيم صاحب تقريباً هڪ درزن ڪتاب لکيا آهن. جن ۾ "حيات النبي"، "اخلاق محمدي"، "فتح محمدي"، "احوال حضرت لعل شهباز قلندر"، "داستان قوم"، "ابوالفضل ۽ فيضي"، "تذڪره الايمان"، "ڪمال ۽ زوال"، "ميرن جي صاحبي"، "بهار اخلاق" ۽ "آفتاب ادب" قابل ذڪر آهن. سندن وفات 1361هه - 1942ع) ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿي. حاذق حڪيم ۽ باشريعت شخص هو خاص ڪري طب ۾ سندس ثاني ڪونه هو.

(پروفيسر عبدالغفور ميمڻ)

حڪيم صاحب گهڻو علم مولانا محمد صديق سيتائي وٽ پڙهي اتي دستاربندي ڪئي. حڪيم صاحب ننڍپڻ کان ئي شاعري ڏانهن مائل هو. پاڻ مئي 1937ع ۾ بزم ادب ڪراچي ۽ سنڌ مدرسه جي مشاعرن ۾ صدارتي تقرير ڪندي فرمايو "مان تيرهن ورهين جي ڄمار جهڙي بي شعوري جي زمانه ۾ اوچتو شعر چوڻ شروع ڪيو. بلبل بوستان بلاغت مرحوم حضرت "بلبل" ۽ شهسوار ميدان فصاحت مرحوم حضرت "مخلص" جي همت افزائي سان ڳاهه ڳاهي ڪٽي آفتاب ۽ تحفه احباب جي زماني ۾ پنهنجي جذبات ۽ افڪار کي ميزان شعر ۾ موزون ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هوس. سيد ڳدا، مير سانگي ۽ شاهه مرتضائي ۽ مجتبائي منهنجي ابتداءِ وقت جا مشفق ۽ محسن هئا. آغاز شعر سازي ۾ آئون گهڻو ڪري پارسي ۽ عربي جو شعر چوندو هوس ۽ 16 سالن جي عمر ۾ پارسي شعر جو هڪ ديوان مرتب ڪري وڌم. مگر سنڌي شعر محض حضرت بلبل مرحوم جي ترغيب ۽ اصرار تي چوڻ لڳس، اسڪولي سنڌي تعليم مون حاصل ئي ڪانه ڪئي هئي ۽ سڄو وقت پارسي ۽ عربي جي تعليم قديم نصاب جي مطابق عربي مدرسن ۾ حاصل ڪئي هيم. (اصلاح 21 مئي 1937ع) حڪيم صاحب جو تخلص "صغير" هو. سندس ننڍپڻ جو ڪلام آفتاب سکر ۾ 1921ع کان به گهڻو اڳي ڇپيو رهندو هو. 1937ع کان تخلص "حڪيم" اپنايائون. (اصلاح)

حڪيم صاحب جن جمعية علماءِ سنڌ جا سرڪرده ليڊر هئا. نومبر 1936ع کان هفته روزه اصلاح ڪراچي مان جاري ڪيائون، اها جمعية علماءِ سنڌ جي ترجمان اخبار هئي. 14، 15 آگسٽ 1931ع جمعية علماءِ سنڌ جو تاريخي اجلاس مولانا محمد صادق ۽ مولانا حڪيم فتح محمد جن جي

ڪوشش سان ڪوٺايو ويو. جنهن جو مڪمل احوال اصلاح جي پرچن ۾ آهي. انهيءَ اجلاس جي صدارت حضرت مولانا سيد حسين احمد مدنيؒ ڪئي هئي. انهيءَ اجلاس ۾ لنواري جي حج بابت حضرت مدنيؒ فتويٰ لکي ۽ باقي عالمن ان تي صحيح پاتي. حيدرآباد جي ڊي سي سہ فريقي ميٽنگ ڪوٺائي هئي جمعية علماءِ سنڌ جي پاران مولانا محمد صادق ۽ حڪيم فتح محمد آيا هئا، حزب الله پاران مولوي خير محمد نظاماڻي ۽ پير جي طرفان هڪ ٽالپر مير ۽ بيو فضل احمد بوٽن وارو. مير پير جو مختار عام هو. جمعية ۽ حزب الله جو متڪلم نمائندو حڪيم صاحب مقرر ٿيو ان اجلاس ۾ مير اهي ڳالهيون تسليم ڪيون جيڪي ان ڏانهن منسوب آهن. اها ڳالهہ مولوي خير محمد ٻڌائي. اصلاح جمعہ 20 آگسٽ 1937ع جي هڪ خبر ”حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ممبر ميونسپل ڪارپوريشن ڪراچي ڪارپوريشن ۾ رٿ پيش ڪئي تہ حضرت مولانا حسين احمد مدني ۽ حضرت مولانا احمد سعيد جي خدمت ۾ سپاسنامو پيش ڪجي جا اتفاق سان منظور ٿي، ان موجب سومر ڏينهن 6 وڳي شام ميونسپل بلڊنگ جي ڪمپائونڊ ۾ عاليشان انتظام ڪيو ويو ۽ وقت کان اڳي هزارين ماڻهو مڙيا. پوري 6 وڳي شام حضرت مولانا حسين احمد مدني ۽ حضرت مولانا احمد سعيد، حضرت مولانا محمد صادق ۽ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي اڳواڻي ۾ ميونسپل بلڊنگ ۾ پهتا. (ڪراچي ڪارپوريشن جو ميئر واڻيو هو) انگريزي ۾ ائڊريس پڙهي جنهن ۾ ٻنهي بزرگن جي ملڪي خدمتن، قرباني ۽ خاص طرح هندو مسلم اتحاد جي ڪوشش جي نهايت اخلاص سان تعريف ڪئي. ائڊريس جو پهريون جواب مولانا احمد سعيد ڏنو تنهن کان پوءِ حضرت مولانا حسين احمد هڪ لاجواب تقرير ڪئي جنهن سيني حاضرين هندو مسلمانن کي محو حيرت ڪري ڇڏيو الخ.“ 23 جولاءِ 1937ع واري اصلاح جي هڪ خبر ”ٻڌجي ٿو تہ سنڌ سرڪار سگهوئي سنڌي هجڻ جو هڪ معيار مقرر ڪندي جو بہ ان معيار تي آيو تہ اهو سنڌي سمجهيو ويندو ۽ باقي غير سنڌي، سرڪاري نوڪرين ۾ سنڌين کي غيرسنڌين تي ترجيح ڏني ويندي (اول خويش بوءِ درويش) مولانا محمد صادق جمعية علماءِ سنڌ جو صدر ۽ حڪيم صاحب ناظم اعليٰ هو. حڪيم صاحب نوآباد ڪڏه ۽ لياري ڪوارٽرز مان ميونسپل ڪارپوريشن جو ممبر چونڊيو هو ان زماني ۾ الوحيد قومي اخبار نہ رهي هئي. بلڪ ان جي پاليسي علماءِ جي خلاف

هئي ان حڪيم صاحب ۽ ٻين عالمن جي خلاف مسلسل ٿي لکيو. اصلاح ان جو مسڪت جواب ڏنو.

حڪيم صاحب جي اهم تصنيف ”نورالايمان مقدمہ تفسير القرآن“ آهي. اهو ضخيم مقدمہ دارالڪتب مدرسہ مظهرالعلوم محلہ کڏه ڪراچي وارن ڇپرايو هو. اصلاح ۾ ان جو اشتهار ايندو رهيو. ”دل ۾ گهاءُ ڪندڙ مناجات“ بہ سندس تصنيف خاص لاءِ حڪيم صاحب جي قومي خدمتن مان هي بہ آهي تہ هن 28۔ 9۔ 1937 ۾ ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن کان ڪارپوريشن جي خرچ تي مستقل طرح هڪ يوناني دواخانہ ۽ هڪ ويدڪ دواخانو منظور ڪرايو.

(موافقت ۾ 20 ووٽ ۽ خلاف بہ ووٽ اصلاح 1 آڪٽوبر 1937ع) (عبدالوهاب چاچڙ)

جمعية طلباءِ سنڌ دارالعلوم ديوبند جو جلسو ديوبند ۾ بتاريخ 15 محرم 1357هہ ٿيو جنهن ۾ هي ٺهراءُ پاس ٿيا. (1) حج مصنوعي لواري جي مقابلي ۾ سيتاگره ڪندڙ با غيرت مجاهدن کي عام طرح ۽ حضرت مولانا محمد صادق صاحب ۽ فتح محمد صاحب کي خاص طرح مبارڪباد (2) سنڌ سرڪار کي التماس تہ دنيا ڪروڙها مسلمانن جي جذبات کي ملحوظ رکندي پير لواري کي نوٽيس ڏيئي تہ مصنوعي حج ذوالحج مهيني ۾ نہ ڪري (3) صحيفہ اصلاح جي خدمات اسلاميہ تي اظهار مسرت ۽ هن جي ڪارڪنن جي حق ۾ دعاءِ خير (4) الوحيد جي غير قومي پاليسي اختيار ڪرڻ ۽ دارالعلوم ديوبند جي سنڌي شاگردن جي مذهبي ۽ سياسي مضمونن کي داخل نہ ڪرڻ تي اظهار افسوس (5) هيٺين شاگردن جو وعدو هو تہ تحصيل علم کان فارغ ٿيڻ بعد جمعية علماءِ سنڌ جي هر طرح خدمت ۽ امداد ڪنداسين. (مولوي) محمد حسين بدينوي، (مولوي) احمد سنڌي، (مولوي) عبدالڪريم، (مولوي) محمد حسن، (مولوي) احمدالدين، (مولوي) شفيع محمد (اصلاح 15 اپريل 1938ع ۾ وفات ڪيائون.

علامہ آءِ آءِ قاضي رحہ

علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جو پورو نالو امداد علي ولد امام علي قاضي آهي. سندن وڏا انصاري خاندان مان هئا، جيڪي سندن چوڻ موجب محمد بن

قاسم سان گڏ عربستان مان آيل هئا ۽ سنڌ ۾ اچڻ کانپوءِ دادو ضلعي جي پاٽ شهر ۾ اچي مقيم ٿيا. علامہ صاحب رجب 1303هہ مطابق اپريل 1888ع ۾ پيدا ٿيا هئا ۽ اپريل 1968ع ۾ وفات ڪيائون.

علامہ صاحب جو والد ميان امام علي قاضي جيڪو پهريائين روينيو کاتي ۾ ملازم هو ۽ اڳتي هلي حيدرآباد ضلعي جو سيشن جج مقرر ٿيو. ملازمت سانگي پاٽ مان لڏي اچي حيدرآباد رهائش پذير ٿيو. بقول جناب اي ڪي بروهيءَ جي تہ شايد ميان امام علي قاضي پهريون سنڌي مسلمان هو جيڪو سيشن جج مقرر ٿيو.

حيدرآباد ۾ ان وقت سيٺ محمد حافظ بااثر ۽ بيئل ماڻهو هو. قاضي ميان امام علي جي ان جي وڏي نياڻي سان شادي ٿي، جنهن مان کيس ہہ فرزند ۽ ٽي نياڻيون پيدا ٿيون. سندن فرزند ميان فخرالدين امام علي ننڍپڻ ۾ گذاري ويو ۽ ٻيو قاضي امداد علي امام علي جيڪو اڳتي هلي علامہ آءِ آءِ قاضي جي نالي سان مشهور ٿيو.

تعليم ۽ تربيت:

علامہ صاحب جو خاندان علم جو گهوارو رهيو آهي. سندن والد صاحب علامہ صاحب جي تعليم ۽ تربيت لاءِ خاص توجهہ ڏنو عام ۽ بازاري ڇوڪرن جي صحبت کان بچائڻ لاءِ سندن والد آخوند ميان عبدالعزيز کي سندن استاد طور مقرر ڪيو. آخوند عبدالعزيز تمام نيڪ سيرت ۽ بزرگ عالم هو. جنهن علامہ صاحب جي تعليم ۽ تربيت تي پورو تجهہ ڏنو ننڍپڻ ۾ قرآن مجيد ۽ فارسي جي تعليم آخوند ميان عبدالعزيز جن کان حاصل ڪيائون. جڏهن انگريزي پڙهڻ لاءِ اسڪول ويا هئا تہ آخوند صاحب جن ساڻن گڏ ويندا هئا. گڏ بينچ تي ويهندا هئا ۽ واپسي ۾ گهر تائين گڏجي ايندا هئا. ننڍي هوندي ئي علامہ صاحب پاٽ جي ڪيترن ئي بزرگن ۽ خاص طور احمد فقير ٽيپو جي صحبت ۾ بہ ويهندا هئا. پروفيسر شفيع محمد ميمڻ جو چوڻ آهي تہ کين علامہ صاحب ٻڌايو تہ جڏهن هو ستن سالن جو هو تہ هن تهجد نماز پڙهڻ شروع ڪئي هئي.

1904ع ۾ علامہ صاحب خانگي طرح سنڌي فائينل جو امتحان ڏنو جنهن ۾ فارسي مضمون ۾ اول آيا. 1905ع ۾ وري خانگي طرح يونيورسٽيءَ

مان مئٽرڪ پاس ڪيائون. 1906ع ۾ علي ڳڙهه ڪاليج ويا جتي ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ واپس موٽي آيا. مارچ 1907ع ۾ علامه صاحب لنڊن ۾ اعليٰ تعليم لاءِ ويو جتي هن مشهور استادن جي زيرنگراني ڪيترائي مضمون پڙهيا جيئن تہ علم اقتصاديات، علم نفسيات، فلسفہ، علم طبيعات ۽ علم الحيات وغيره.

1910ع جو سڄو سال جرمنيءَ ۾ رهيو جتي هن جرمنيءَ جي امان ايلسا قاضي سان شادي ڪئي، علامہ صاحب عمر وڏي جي باوجود هميشہ مختلف استادن کان علم سکندو رهندو هو. وطن واپس موٽڻ کان پوءِ جڏهن بہ ولايت ويندو هو تہ وڃي علم حاصل ڪندو هو لنڊن جي اورينٽل اسٽڊيز اسڪول ۾ شيخ گوما (الازهر) ۽ ڊاڪٽر ٽرٽن کان عربيءَ جي تعليم حاصل ڪندا رهيا هئا.

سندن پرڏيهہ ۾ خدمتون:

علامہ آءِ آءِ قاضي فارغ التحصيل ٿيڻ کانپوءِ بہ وقت بوقت لنڊن ويندو رهندو هو جتي سندن ڪيتريون ئي مشغوليون هيون، پارٽ يونيورسٽي ۾ ليڪچر بہ ڏيندا هئا جيڪي اتي جا شاگرد تمام دلچسپيءَ سان ٻڌندا هئا، لنڊن ۾ پنهنجي رهائش دوران اورينٽل اسٽڊيز اسڪول ۾ سنڌي زبان جا اعزازي طور استاد ۽ ممتحن ٿي رهيا. 1924ع ۾ شعر جي انجمن جو نائب صدر چونڊيو ويو. 1943ع تائين برابر انهيءَ عهدي تي فائز رهيا. 1929ع ۾ فلسفي تي هڪ مضمون لکڻ جي ڪري هن کي لنڊن جي فلاسافيڪل سوسائٽي تاحيات ميمبر مقرر ڪيو.

علامہ صاحب لنڊن ۾ رهائش دوران 1929ع کان 1932ع تائين اسلام جي تبليغ جو ڪم جاري رکڻ لاءِ پارٽ ايسٽ لنڊن ۾ هڪ مرڪز کوليائون. ان سان گڏ هڪ مسجد تعمير ڪرايائون، ان تبليغي تحريڪ جو نالو "جمعيت مسلمين" رکيو ويو جنهن ۾ لنڊن جي مقامي مسلمانن ۽ ڪيترن عرب ممالڪ جي مسلمانن پڻ شرڪت ڪئي، اهو مرڪز اڄ تائين بہ اتي قائم آهي. 1933ع ۾ علامہ صاحب برناربشا جي ڪتاب "ڪاري ڇوڪري خدا جي تلاش ۾" (Black Girl in the Search of God) جيڪا عيسائيت جي پرچار لاءِ لکيو ويو هو ان جي جواب ۾ (Brown Girl in the Search of God) "گوري ڇوڪري خدا جي تلاش ۾" لکيو.

ملڪي خدمتون:

علامہ صاحب سنڌ ۾ رهائش دوران ڪجهہ وقت ٽنڊي محمد خان ۾ سول ڪورٽ جو جج ٿي رهيو ان کان پوءِ ڪجهہ عرصي لاءِ خيرپور رياست ۾ سيشن جج ٿي رهيو ۽ رياست جي انتظامي ڪائونسل جو ميمبر پڻ ٿي رهيو ڪجهہ وقت حيدرآباد ضلعي جو پبلڪ پراسيڪيوٽر ٿي رهيو.

دراصل علامہ صاحب هڪ حساس دل، محبت سان سرشار ٿيل انسان هو. هن جي دل ۾ هڪ تڙپ ۽ جستجو هئي، جنهن ڪري ڪڏهن مغرب تہ ڪڏهن مشرق واسين کي حق جو پيغام پهچائيندو رهيو. ملڪ اندر نااميد حالتون ڏسي کين ڏک ٿيندو هو ۽ صحيح راهہ جي دعوت لاءِ تڙپندو هو ۽ بي توجهي ڪري وري لنڊن ۾ وڃي تبليغ ڪندو هو.

پاڪستان قائم ٿيڻ وقت علامہ صاحب لنڊن ۾ هئا. 1951ع ۾ سنڌ جي مکي اڳواڻن علامہ صاحب کي زور ڀريو تہ سنڌ يونيورسٽي جي وائيس چانسلر جي چارج سنڀالي. علامہ صاحب ملڪ جي مفاد خاطر آڇ قبول ڪئي ۽ عهدو سنڀاليو. پنهنجي عهدي سنڀالڻ دوران علامہ صاحب نہ ڪڏهن سرڪاري مس ۽ ڪاغذ استعمال ڪيو ۽ نہ ئي خانگي طرح سرڪاري گاڏي استعمال ڪئي، پنهنجي ملازمت دوران علامہ سنڌ يونيورسٽي ۾ هڪ تقريرن جو سلسلو جاري رکيو تہ جيئن اڄ ڪلهہ جو نوجوان صحيح اسلامي اقدارن کان واقف ٿئي ۽ ان پيغام کي عام ڪري

اهو تقريرن جو سلسلو جيڪي هر جمعي تي شام جو حيدرآباد ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ شروع ٿيندو هو ان ۾ مختلف علومن جا سربراہ يا پروفيسر پنهنجي خاص مضمون تي تقرير ڪندا هئا، علامہ صاحب ان تي پنهنجا صدارتي تاثرات ڏيندا هئا.

سندن تقريرن ٻڌڻ ۽ پڙهڻ سان معلوم ٿيندو تہ سندن ڄاڻ جو محور ۽ مرڪزي نقطو اسلام هو سندن تقرير قرآني آيات، حديثن، بزرگن جي مقولن ۽ صوفي شاعرن جهڙوڪ سعدي، رومي، حافظ ۽ شاهہ لطيف جي شعرن سان ڀريل آهن، تقريرن جي بار بار ٻڌڻ سان علامہ صاحب جي علم جو عمق ۽ وسعت نظري پئي معلوم ٿيندي هئي. (مسٽر عبدالعزيز عمراڻي ـ اسلام آباد)

علامہ آءِ آءِ قاضي جي حالات مان نمايان آهي تہ هو سنڌ جي نوجوانن

جو اونو رکندڙ ۽ اسلام جو صحيح درد رکندڙ انسان هو. الحاج مير صبح صادق خان کوسو جيڪو سندس خاص ۽ پيارن شاگردن مان آهي. ان ٻڌايو ته قاضي صاحب ان جي اٿڻي ويهڻي، حتيٰ ڪه بستري جي چادرن ۾ هٿ صاف ڪرڻ وارن ٽوالن جو خيال به رکندو هو. صفائي، اخلاق ۽ تعليم جو اونو هوندو هيس، ذهين ۽ صلاحيت واري شاگردن کي قاضي صاحب ۽ ايلسا قاضي پٽن جهڙو پيار ۽ همت افزائي ڪندا هئا، مير صاحب جن پڙهندا هئا ته سندن شادي ٿي، ان تي مير صاحب جي سهري حاجي رحيم بخش خان مرحوم کي قاضي صاحب سخت ڳالهايو ۽ ناراض ٿي چيو ته تو منهنجي عزائم تي پاڻي ڦيري ڇڏيو. چوندا آهن ته هڪ اجلاس ۾ تقرير ڪري رهيو هو ته اجلاس جي صدر مسٽر جناح ڪيس وڌيڪ ڳالهائڻ کان روڪيو جنهن تي علامه صاحب چيو ان الحڪم الا الله. ايئن چئي پنهنجي تقرير جاري رکي. پاڪستان ٺهڻ وقت انتقام کان بچڻ لاءِ لنڊن هليو ويو هو ۽ 1951ع ۾ اطمينان سان واپس وريو. شاهه جي رسالي جي ترتيب ۽ آخر ۾ ڏکين لفظن جي معنيٰ به ان جي بهترين قومي خدمت آهي. سنڌي ادبي بورڊ کي گهرجي ته ان کي ٻيهر ڇاپن، علامه صاحب جو قوم قدر نه ڪيو. پنهنجا تحقيقي لکيل ڪتاب ۽ ڇپائي جو فنڊ به ڇڏي ۽ حوالي ڪري ويو آهي. خدا ڪري اهي مقالا ۽ ڪتاب منظر عام تي اچن، علامه جو موت پير ترڪڻ سان واه ۾ ٿيو علامه جي پياري زال فوت ٿي چڪي هئي ۽ پريشان حال گذاري رهيو هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا محمد سليمان ”صدائي“ دادوي رحه

مولانا محمد سليمان بن محمد صالح ميمڻ دادو کان ٻه چار ميل پري ڏکڻ طرف دوآبه نالي ننڍڙي ڳوٺ ۾ 1910ع ڌاري پيدا ٿيو هو. پنجن ڇهن سالن جي عمر جو هو ته سندن والد بزرگوار انتقال ڪري ويو. جنهن کان پوءِ سندن پرورش ۽ تربيت سندن پڦي صاحبه ڪئي، جا ڇڄڙا ڳوٺ قمبر تعلقي ۾ رهندي هئي.

ابتدائي تعليم مذڪوره ڳوٺ ۾ ورتائون، جنهن کان پوءِ فارسي ۽ عربي تعليم لاءِ جامع دارالهديٰ ٺيڙهيءَ ۾ داخل ٿيو. سندس تعليم مولانا حبيب الله

مرحوم جهڙي برگزيده عالم دين جي زير عنايت ٿي، ڪجهه وقت کان پوءِ ڪراچي جي مشهور درسگاهه مظهرالعلوم کڏه ۾ داخل ٿيو جتي مجاهد اعظم مولانا محمد صادق ۽ مولانا محمد صديق جهڙن بزرگن جي نظر ڪرم هيٺ سندس تعليم جو سلسلو جاري رهيو ۽ اهڙيءَ طرح مروج نصاب درس نظامي مڪمل ڪيائين. تنهن کان پوءِ دارالعلوم ديوبند ۾ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو ۽ داخلا جي امتحان ۾ نمايان طرح ڪاميابي حاصل ڪرڻ کان پوءِ ان ۾ داخل ٿيو ۽ به سال حضرت مولانا محدث انور شاهه ڪشميري، حضرت مولانا مفتي محمد شفيع ۽ حضرت مولانا شيخ الادب اعزاز علي جهڙن بزرگن وٽ مختلف علمن جي تعليم حاصل ڪيائون. ڪنهن سبب ڪري محدث ڪبير حضرت انور شاهه ڪشميري دارالعلوم ديوبند کي الوداع ڪري سورت ڏابيل ڏانهن هليو ويو. جنهن ڪري مرحوم مولانا محمد سليمان پڻ ديوبند کي الوداع ڪيو ۽ حضرت مولانا مفتي محمد حسن خليفه مجاز شيخ طريقت حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي جي درسگاهه مدرسه نعمانيه امرتسر ۾ اچي داخل ٿيو. جتي هڪ سال رهي اعليٰ تعليم مڪمل ڪري فراغت جي فضيلت ۽ سند حاصل ڪري وطن واپس وريو ۽ ساڳي شهر چڇڙن ۾ درس جو مشغلو اچي جاري ڪيائين، ڪجهه وقت کان پوءِ مولانا حبيب الله جي اصرار تي دارالهديٰ ٺيڙهيءَ ۾ استاد مقرر ٿيا، جتي چار ورهيه هڪ ڪامياب استاد جي حيثيت ۾ عربي ادب ۽ ٻين علمن جي تعليم ڏنائون. مولانا محمد صادق کڏه ڪراچي واري مٿن ڪافي زور پريو ته هتي اچي تعليم جي خدمت ڪن. ان ڪري ٺيڙهيءَ کي الوداع ڪري کڏه آيا ۽ ان ۾ رهي سال ڏيڍ تعليم جو سلسلو جاري رکيائون، دادوءَ جي ماڻهن، عزيزن ۽ دوستن گهڻي وقت کان وٺي ڪوشش پئي ڪئي ته ڪيس دادوءَ جي مدرسه جامع مسجد جيوڻ شاهه ۾ صدر مدرس مقرر ڪيو وڃي. هڪ طرف دوستن ۽ عزيزن جي بار بار تقاضا ۽ ٻئي طرف شادي وغيره جي خيال ڪري مظهرالعلوم کي الوداع ڪري دادو آيا. دادو ۾ اچڻ کان پوءِ شادي ڪيائون، کين چار فرزند (1) محمد صالح، اسٽوڊنٽس ويلفيئر آفيسر مهراڻ يونيورسٽي نوابشاهه (2) حاجي غلام مصطفيٰ سپرنٽينڊنٽ مهراڻ يونيورسٽي نوابشاهه (3) علي اڪبر ميمڻ آڊوويٽل ايڊمن آفيسر سکر، (4) محمد خالد ميمڻ، اسسٽنٽ ٽيچر

گورنمينٽ مڊل اسڪول غريب آباد دادو ۾ هڪ دختر نيڪ اختر تولد ٿيا. ڳچ وقت تائين جيوڻ شاهه واري مدرسي ۾ عربي علوم پڙهايائون ۽ ڪيترن طالب علمن کي دستار فضيلت ٻڌرايائون مولانا هڪ جفاڪش ۽ غيرتمند انسان هو جنهن ڪري بين ماڻهن جي دخل اندازي ۽ بالادستي گوارا نہ ڪندو هو ان ڪري ميمڻ محلي جي اوير ۾ هڪ پلاٽ هٿ ڪري مدرسہ دارالاسلام جي تعمير شروع ڪيائين ۽ اهڙي طرح پنهنجو هڪ الڳ مستقل درسگاه قائم ڪيائين جو هن وقت ويران پيو آهي. ڪن سياسي جماعتن ۽ مذهبي گروهي اختلافن سبب ڪيس دادو شهر ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو ۽ مدرسي جون مالي امدادون وغيره بند ڪرايون ويون. جنهن ڪري سخت مالي تڪليفون پيش آيس پر پنهنجي عقيدن ۽ خيالن تي قائم رهيو. دنيا جي مصلحتن سبب ڪنهن جي اڳيان جهڪيو. جنهن ڪري ڪجهہ وقت تائين گورنمينٽ هاءِ اسڪول دادوءَ ۾ عربي استاد مقرر ٿي ڪم ڪيائين. ڪجهہ وقت تائين ۽ مخدوم امير احمد صاحب جي تلقين سبب اورينٽيل ڪاليج حيدرآباد ۾ تدريس جا فرض سرانجام ڏنائين. ان کان پوءِ باقي عرصو مدرسہ دارالفيوض دادو ۾ عربي علوم پڙهائيندا رهيا.

زندگيءَ جي پوئين ڏهن پندرهن سالن ۾ کين مسلسل دم جي تڪليف لاڳو رهي، جنهن جي باوجود بہ تعليمي مشغلو جاري رکندا آيا. 29 آڪٽوبر 1974ع صبح جو دار بقا ڏي روانو ٿيو. کيس جامع مسجد جيوڻ شاهه جي اڳيان دفن ڪيو ويو (شال خدا مٿس رحمت جا مينهن وسائي. آمين)

1942ع ۾ راقم الحروف سندس خدمت ۾ تعليم پرائڻ لاءِ حاضر ٿيو هو 10 سال سندس استاديءَ جو شرف حاصل ٿيو ۽ پاڻ ماهر شاعر هئا. سندن شعر جو نمونو هي آهي:

کلام الله کہ ورد هر زبان است،
برائی مومنان هم حرز جان است۔
اگر خواهی دلیلش بر صداقت،
کہ پیلشش آفتاب هم نهان است۔
بنظمش بین و در معنیٰ نظر کن،
کہ اعجازش ازین هردو عیان است۔

**

1ـ ننڊ غفلت جي ڦٽي ڪر، وري بيدار ٿي،
دين جو رک درد دل ۾، ڪفر کان بيزار ٿي.

2ـ رک شهادت جي تمنا، تون سدا سيني اندر،
هي سبق جيڪو وساري، سو مري مردار ٿي.

3ـ دشمن جي ڏسي ترقي، قوم پنهنجيءَ جي بہ ڏس،
ڪيئن وتي دشمن جي در تي ڀٽڪندي بيڪار ٿي.

4ـ قوم جي ڪشتي اڇي ويئي آهہ ڪاري ڪن ۾،
ناخدا ٿي تون خدا کي سڏ تہ ٻيڙو پار ٿي.

5ـ شرڪ بدعت دين کي، آ گهيرو ڪيو وينو ڏسين؟
ڪاٽ بدعت جون رڳون توحيد جي تلوار ٿي.

6ـ حق تي تون جيڪڏهن آهين، باطل کان نہ ڊڄ،
حق چئہ ۽ حق تي رهہ، حق جو تون يار ٿي.

7ـ آهي "صدائي" جي تمنا هي تو در خدايا،
حشر ۾ مون کي ملي شل مصطفيٰ غمخوار ٿي.

حضرت مولانا حبيب الله نيڙهي وارن جي وفات تي هي مرثيہ لکي هئائين.

1ـ بكت عيني على الشيخ العليم
روئن اکڙيون جدا ٿي ويو پيارو
جرت دمعي على الحبر الحليم
منو استاد منهنجو مان وارو

2ـ تزلزلت المدارس والعلوم
مدرسا ۽ وڏا عالم سڳورا
و اهل العلم بالنبا العظيم
خبر هن جي ٻڌڻ سان سڀ ڏکي ويا

3ـ فانبئت الجرائدان توفى
خبر هن ريت اخبارن ۾ آئي

حبيب الله ذوفيض عميم
تہ ڪئي سائين حبيب الله جدائي

4- هو الحبر الموسس والمدبر
اهو دارالهدي نيڙهيءَ جو باني
لجامعة تجلت بالعلوم
متس مولا ڪئي هي مهرباني

5- علوم الدين احيیٰ طول عمره
هيو جنهن علم دينيءَ کي جيارو
له جاهد کمقد ام سليم
جيارڻ لاءِ پنهنجو خون هاريو

آخري بيت ۾ هن طرح رقمطراز آهي:

11- فراق الحب لاشيء جديد
جدائي يار جي نئين ڳالهہ ناهي
فهذا داب دهر من قديم
زماني جو اهو دستور آهي

12- وما هجرالحبيب اتٰی بهم
وڇوڙي دوست جي هڪ غم نہ آندو
ففی قلبی وربی من هموم
بلڪ غم ڪان نہ آهي وار واندو

13- فانا ادعوله فی کل حين
ڏٽيءَ جي در دعا آهي اها ئي
خلودا دائما دارالنعيم
تہ هوندس جاءِ جنت ۾ سدائين
(الخ)

"1357 _ 27 صفر" مرثيہ غازي عبدالقيوم و شهداء ڪراچي

لماذالناس في ثوب الحداد
وصار اليوم ليلا في السواد
قلوب الناس طرا في اضطراب
وقد ڪحلوا العيون من السهاد
تناهي الظلم في ارض الڪراسي
علي من ڪان يؤمن بالمعاد
فيامن يدع الاسلام دينا
الي ڪم انت في جوف الرقاد

(الخ)

اهڙيءَ طرح مختلف زبانن ۾ سندن ڪلام ڇڙيو پکڙيو پيو آهي.

(غلام مصطفيٰ دادوي)

شمس العلماءُ علامہ ڊاڪٽر دائودپوٽو رحہ

شمس العلماءَ علامہ عمرالدين ولد محمد ولد عبدالمطلب دائودپوٽو دادو ضلعي جي تلٽي ڳوٺ ۾ 9 شوال 1313ھ تي تولد ٿيو. عام طرح ڪيس "محمد عمر" ڪري سڏيندا هئا. سندس والده "صفوران" جنڌ بيهندي هئي ۽ والد بزرگوار هارپ ڪندو هو.

سندس شخصيت ڪنهن بہ تعارف جي محتاج نہ آهي. تمام وڏيون تڪليفون وٺي ايم اي پاس ڪرڻ بعد ولايت جا وڻ وساياائين. جتان ٽن سالن جي مختصر عرصي (1927ع) ۾ "عربي شاعريءَ جو فارسي شاعريءَ تي اثر" جي عنوان تحت مقالو لکي، ڊاڪٽري سند ورتائين. اهو مقالو ڇپيو هو پوءِ واپس اچي استاد بڻيو انهيءَ سلسلي ۾ ڪجھہ وقت لاءِ بمبئي گيشوري ڪاليج ۾ عربي زبان جو پروفيسر بہ ٿي رهيو. آخر سنڌ مدرسہ ڪراچي جي پرنسپال ڪان سنڌ جي تعليم کاتي ۾ ڊائريڪٽر جي عهدي تائين وڃي

رسيو. افسوس جو کيس موت مهلت نہ ڏني، جنهن ڪري 22 نومبر 1958ع تي ڪراچيءَ ۾ انتقال ڪيائين. وصيت موجب کيس حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحمة الله عليه جي روضي جي ڇانوَ ۾ پيراندي‌ءَ کان دفن ڪيو ويو.

رٽائرڊ ڪرڻ بعد، سہ ماهي "مهراڻ" جو ايڊيٽر بہ ڪجهہ وقت رهيو. سندس برپا ڪيل "سنڌي ادبي سوسائٽيءَ" جي سهڪار سان سنڌي زبان ۾ ڪتاب ڇپيا، هڪ اندازي موجب سندس تصنيف و تاليف جو ڳاڻيٽو چاليهن جي لڳ ڀڳ ڇيو وڃي ٿو. تاريخ، تنقيد، شاعري، شخصيات، تحقيق، مذهب، علم ادب، تعليم ۽ سنڌي ٻوليءَ بنسبت لکيل مختلف ڪتابن مان "شاهہ ڪريم بلڙيءَ جو ڪلام" (1937ع (ابيات سنڌي) (1939ع)، "ڪلام گروهڙي" (1957ع)، "منهاج العاشقين" (1964)، ۽ "سنڌي شعر جي مختصر تاريخ" لافاني حيثيت رکن ٿا، شاهہ جي رسالي کي ترتيب ڏني هئائين، جو ڪونہ ڇپيو. (پروفيسر عبدالغفور ميمڻ)

علامہ صاحب 25 مارچ 1896ع ۾ پيدا ٿيو ڳوٺ جي اسڪول ۾ 4 درجا انگريزي پڙهي 1914ع ۾ لاڙڪاڻي جي مدرسي ۾ ڪليڪٽر طرفان فري بورڊنگ ملڻ تي اچي پڙهيو ان زماني ۾ لاڙڪاڻي ۾ صرف 5 درجا انگريزي جا هئا. اهو درجو پڙهي نوشهري فيروز اٺ تي چڙهي پهتو پرنسپال مسٽر جي ابن قاضي جيڪو پوءِ ڊائريڪٽر تعليم سنڌ ٿيو هن ٻار جي ذهن ۽ غربت کان متاثر ٿي هن جون سڀ فيون معاف ڪيون، هي ڳوٺاڻو ٻار آگسٽ 1915ع ۾ وڌيڪ تعليم لاءِ ڪراچي روانو ٿيو تہ سندس سڀ استاد ۽ هم ڪلاسي آلين اکين سان اڳيرو ڪري آيس. سادن ۽ ٿلهن ڪپڙن ۾ ملبوس ديهاتي هاري جو پٽ ڪراچي پهتو تہ سهڻي پوشاڪ پهريل ڇوڪرن کان نمايان اڳيرو ٿي ويو ۽ 1917ع ۾ مئٽرڪ جي امتحان ۾ سڄي سنڌ جو پهريون نمبر اهو جهنگلي ڇوڪرو آيو. گورنمينٽ سنڌ جي 4 اسڪالرشپن مان هڪ عمر کي ملي، پرنسپال وائينس ڏنو تہ ڇوڪري جا اخراجات پورا نٿا ٿين تہ کيس پارٽ ٽائيم ٽيچر ڪري رکيائين ۽ ڪجہ ٽيوشنون بہ ڏنائين. بي اي ۾ اعزازي ڊگري مليس ۽ سنڌ ۾ پهريون نمبر آيو ۽ پوءِ وري ايم اي عربي ۽ فارسي فرسٽ ڪلاس آنرس مان پاس ڪائين. بمبئي يونيورسٽي ۾ اهو اعزاز ان اڪيلي ڪنيو. کيس "چانسلر ميڊل" جو شاندار اعزاز مليو. پرنسپال عربي جي ليڪچرار جي جاءِ وڌائي کيس مقرر ڪيو. 1924ع ۾ بمبئي يونيورسٽي طرفان سنڌي زبان کي بي اي لاءِ منظور ڪيو ويو کيس ترقي ڏيئي اسسٽنٽ پروفيسر عربي ۽ سنڌي مقرر ڪيو ويو. ڊي

جي ڪاليج ۾ اهڙي قسم جي اها پهرين جاءِ هئي. 1924 ۾ ڪيس اسسٽنٽ اسڪالرشپ ڏيئي ڪيمبرج يونيورسٽي ۾ تحقيقي مطالعي لاءِ موڪليو ويو جتي دنيا جي وڏن اسڪالرن ۽ تعليمي ماهرن سان سندس ملاقاتون ٿيون. 1927ع ۾ ڊاڪٽري جي ڊگري وٺي ڪراچي پهتو ته ڪيس سنڌ مدرسه جو پرنسپال مقرر ڪيو ويو. جنهن ان کي تباهه حال مان ڪڍي اوج تي پهچايو ان دور ۾ به ڪي پيرڊ وٺندو هو. 1928ع ۾ بمبئي يونيورسٽي جو فيلو نامزد ڪيو ويو. سر اسماعيل ڪاليج بمبئي ۾ عربي جو پروفيسر ٿيو 9 سالن تائين عربي جي خدمت ڪندو رهيو. 1939ع ۾ ڪيس سنڌ ڊي پي آءِ جي چونڊيو ويو. جنهن تي آڪٽوبر 1950ع تائين فائز رهيو پوءِ سنڌ ۽ بعد ۾ مغربي پاڪستان جي پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر رهيو ۽ ڪوشش ڪيائين ته سنڌ جي انهن ماڻهن کي همٿائي جن ڏانهن ڪوئي توجهه نٿو ڏئي، رٽائر ٿيڻ کان پوءِ علمي ادبي خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. هن عربي جو رهبر، عربي فارسي وغيره لکيا. بمبئي جي قيام دوران ٻن فارسي تاريخن تاريخ معصومي ۽ چچ نامه مرتب ڪيائين. ابن خلدون جو انگريزي ۾ تعارف ٽي جلد مڪمل ڪيائين. (مهراڻ سوانح حيات نمبر ۾ خود نوشته جو اختصار)

مولانا حافظ دين محمد پٽائي رحہ

سنڌ جو هي عالم ۽ فاضل، حافظ و صوفي، اديب ۽ شاعر ماه رجب المرجب 1308هه ڳوٺ پٽ گل محمد لغاري تعلقي جوهي ضلعي دادو ۾ پيدا ٿيو.

سندس شجره هن طرح آهي: ابوالحسن ولد دين محمد ولد محمد خان ولد قيصر ثاني ولد باگو خان ولد قيصر اول ولد سونو خان ولد يوسف خان ولد ٻيڊو خان رند بلوچ.

سندن وڏا اصل سبيءَ جا رهاڪو هئا، سندن پڙڏاڏو ميان ٻيڊو خان ڪن سببن ڪري لڏي هتي آيو.

تعليم و تحصيل:

ميان صاحب مرحوم اڃا اٺن ڏهن سالن جا هئا ته تعليم شروع ٿي، سندن والد ماجد ڳوٺ جي خليفي محمد ذات ڏيپر وٽ سن 1318هه ڌاري

قرآن شريف جي پڙهڻ لاءِ وهاريو پر ڏکر پوڻ سبب سندن مائٽ ذريعہ معاش جي ڳولا واسطي ڳوٺ ڏامره تعلقي ميهڙ ڏانهن روانا ٿيا. تنهن ڪري سندس تعليم ۾ چئن سالن تائين بند ٿي ويئي ان بعد سن 1322هہ ۾ ساڳئي ڳوٺ ۾ موٽي اچي اٽڪل ڇهن مهينن ۾ قرآن ڪريم پڙهي پورو ڪيائون. قرآن ڪريم جي پوري ڪرڻ بعد کين والد صاحب فارسي پاڙهڻ لاءِ مولانا غلام عمر سومري وٽ ڇڏي ويا. هي مولوي صاحب ڳوٺ ٻير تعلقہ ميهڙ ۾ تعليم ڏيندا هئا. پاڻ دوايہ ڪان پندنامي تائين اتي تعليم ورتائون. ان کان بعد هڪ طالب علم محمد هاشم ملاح جي رفاقت سان ڊرگهہ بالا تعلقہ جوهي ڏانهن وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ روانا ٿيا. اتي مولانا محمد حسن عليہ الرحمت جن تعليم ڏيندا هئا. اهي بزرگ بلند مرتبي جو عالم ۽ استاد العلماءِ ٿي گذريو آهي. مولانا محمد حسن مرحوم ڪن ذاتي سببن جي ڪري 12 مهينا ڪن مدرسو بند ڪري ڇڏيو هو. ميان صاحب مختلف ديني مدارس ۾ ويا. جيئن تہ مدرسہ گاهي مهيسر تعلقہ ميهڙ ۽ رهڙو شريف وغيره. معلوم ٿيو آهي تہ پاڻ لاڙ جي مدرسن جهڙوڪ مٽياريون، هالا، حيدرآباد، ميرپورخاص ۽ ٽنڊي الهيار جي ڪيترن ئي مدرسن ۾ بہ تعليم حاصل ڪئي.

آخرڪار سن 1329هہ ڌاري ٻيهر مولانا محمد حسن مدرسو کوليو. تنهن ڪري ميان صاحب جي پنهنجي مشفق استاد وٽ پڙهڻ شروع ڪيو. اهڙي طرح پاڻ سن 1330هہ ڌاري فارغ التحصيل ٿي، دستاربندي ڪري پنهنجي ڳوٺ موٽي آيا.

مدرسہ دينيہ ۽ تدريس:

پنهنجي ڳوٺ ۾ اچي "مدرسہ دينيہ" جاري ڪيائون. جنهن ۾ قرآن شريف جي ناظره تعليم سان گڏوگڏ فارسي ۽ عربي بہ پڙهائيندا هئا. اتي ڪيترن ئي طالب علمن شرح جامي تائين تعليم ورتي، پر قاضي دوست محمد ولد بخش علي ذات وگهيہ فارغ التحصيل ٿيو. جنهن کي پنهنجي خرچ سان دارالعلوم ديوبند ڏانهن علم ادب ۽ حديث جي حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليائون. پنهنجي ڳوٺ وارو مدرسو برابر 20 سال جاري رکيائون. اهڙيءَ طرح پنهنجي پٽ جي ماڻهن کي علم سان مالامال ڪيائون.

ان کان پوءِ سردار وڏيري حاجي علام محمد خان ٻرڙي جي اصرار تي ڳوٺ پٺ گل محمد لغاري کان لڏي ڳوٺ ٻرڙن اچي سڪونت پذير ٿيا، اتي ٻـ ”مدرسہ دينيہ“ نالي جاري رکيائون. هن مدرسي جي تدريس ٻـ اٽڪل 20 ورهيہ مسلسل جاري رهي، هن مدرسي مان پنج ڇهہ طالب علم فارغ التحصيل ٿيا، جن جا نالا هت پيش ڪجن ٿا.

(1)مولوي وڏيره عبدالقيوم خان خلف سردار قوم وڏيره حاجي غلام محمد ٻرڙو (2) مولوي حاجي امير بخش ولد ڏٽي بخش خان ٻرڙو (3) مولوي احمد علي عرف محمد جوکيہ ساڪن بيگو ديرو تعلقہ ڪڪڙ (4) مولوي محمد دلاور ولد رستم خان بلوچ. هي مولوي صاحب، ميان صاحب مرحوم جو عزيز پڻ آهي. (5) مولوي عبدالهادي ڪونهارو ساڪن سنگهڙ تعلقہ ڪڪڙ ان کان بعد ضعيفي ۽ پيرسنيءَ سبب تعليم ڏيڻ بند ڪري ڇڏيائون.

اوائلي بعيتون ۽ حج:

پهريون پير لنواري جا مريد ٿيا پر پوءِ ان کي ڇڏي مدينہ منوره جي هڪ بزرگ سان تعلق رکيائون، جنهن سان سندن ملاقات 1332هہ ۾ حج دوران ٿي، ان جي وفات تائين ساڻس خط و ڪتابت جاري رکيائون.

ميان صاحب پيو حج 1345هجري ۾ ادا ڪري آيا، جنهن جو مختصر احوال فارسي ۾ ”مختصر سفر حج“ جي عنوان سان قلمبند ٿيل آهي. ميان صاحب مرحوم ٽيون ۽ آخري حج سن 1357هجري مطابق 1939ع ڏاري ادا ڪري آيا. هن حج جي سفر جو احوال حاجي مولوي امير بخش ٻرڙي وٽ قلمبند ٿيل آهي. جو ساڻن رفيق هو.

ميان صاحب جي معرفت لاءِ تلاش جاري رهي، هڪ لڳا رمضان شريف جا روزا ڳوٺ ڪرم علي لغاري متصل جهڏو گدام تعلقہ ڏگهڙي ڏانهن گذر لاءِ ويا تہ اتي رئيس محمد حسن لغاري زور آندن تہ پاڻ قرآن شريف جي تعليم واسطي انهن وٽ رهن. پاڻ صرف هڪ سال اتي رهڻ جو وعدو ڪيائون.

اتي ڪين گيجراڙيءَ جي ڳوٺ ۾ حافظ عبدالله عرف حافظ ٿلهو جو پتو پيو هو طريقت جو مالڪ آهي، ان وٽ ڪهي ويا، اهو لاڳاپو اهڙو وڌي ويو جو بزرگ

جي هٿ تي بيعت ڪرڻ کان پوءِ ذڪر و اذڪار ۾ مشغول رهندا هئا. حافظ عبدالله، حافظ علي اڪبر شاهه ڪڇ پيچ واري جو خليفو هو. شاهه صاحب وري ملاڪاتيارن واري بزرگ ميان ولي محمد درس جو خليفو هو. پاويهن سالن جي صحبت کان پوءِ ميان صاحب حافظ دين محمد جو باطني مقصد حاصل ٿيو.

شادي ۽ اولاد:

مرحوم ميان صاحب جن جي پهرين شادي سن 36_ 1337هه ڌاري پنهنجن عزيزن مان ٿي، ڪين پهرين گهر مان نرينه اولاد ڪونه ٿيو فقط ٻه نياڻيون ڄايون، جن مان ڪافي اولاد موجود آهي.

ميان صاحب مرحوم جي ٻي شادي سن 61_ 1362ه ڌاري ٿي هئي، هن ٻي شادي مان ميان صاحب کي ٻه پٽ ۽ هڪ نياڻي تولد ٿيا. ميان صاحب کي پهرئين گهر مان پيدا ٿيل وڏي نياڻي ۽ پوئين گهر مان ڄاول وڏو پٽ سندن ئي حياتي ۾ وصال ڪري ويا. باقي ٻه نياڻيون ۽ هڪ پٽ اڄا حيات آهن. هي خداوند جي ڪريمي چئجي جو مرحوم ميان صاحب مرحوم کي حياتي جي سانجهي ۾ فرزند ارجمند قاضي حسن الله تولد ٿيو ميان صاحب جن هن ايزدي امداد تي نهايت شاڪر هوندا هئا. سندن دلي تمنا اها هئي، ته سندن ئي زندگي ۾ سندس نور نظر لخت جگر ديني علوم جي فيوضات سان مالامال ٿي فارغ التحصيل ٿئي، تازو قاضي حسن الله ديني علمن جي تڪميل ڪري فارغ التحصيل ٿيو آهي. دعا آهي ته هو پنهنجي والد جي نقش قدم تي هلي دين جي خدمت ڪندو.

حفظ قرآن:

ميان صاحب کي چاليهن سالن جي عمر کان پوءِ پنهنجي نياڻيءَ کي قرآن مجيد پڙهائيندي حفظ جو خيال ٿيو نيٺ ايڪيهن مهينن ۾ قرآن ياد ڪري ورتائون، هن احوال بابت سوانح حفظ القرآن ڪتاب لکيائون.

ميان صاحب جي 17 شوال سن 1379هه مطابق 13 اپريل 1960ع جي رات بعد نماز مغرب وفات ٿي، سندن وصيت موجب ڪيس ميان نصير محمد ڪلهوڙي جي عاليشان قبرستان ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو سندس وفات تي مولانا دين محمد اديب فيروزشاهي هن لفظن مان تاريخ وفات ڪڍي آهي.

"مجلد خاص او آمد" نوشتم سن ترحيل مولانا اديبا

1379ھ

شعر و شاعري ۽ تصانيف:

مرحوم پٽائي صاحب پين خوبين سان گڏوگڏ شاعر ۽ اديب به هئا. شاعري ۾ پنهنجو تخلص "پٽائي" رکيو اٿن، ۽ سندس شعر تي تصوف ۽ حقيقت جو رنگ چڙهيل آهي. سندن سمورو ڪلام نعتن، مداحن، مولودن، خطبن، غزلن ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. نعتيه ڪلام چوڻ سندن خاص عادت هئي، پاڻ سنڌي ڪلام سان گڏ فارسي، سرائڪي ۽ اردو ۾ به ڪي ڪافيون ۽ غزل چيا اٿن.

پاڻ ڪيترن ڪتابن جا مصنف ۽ مولف پڻ آهن، جن جو جملہ تعداد وڏن ننڍن رسالن سميت 24) آهي. جن مان هيٺيان ڪتاب قابل ذڪر آهن:

(1) نشان نبوة (نظم) هي اصل ڪتاب "مئاثرالنبوة" فارسي، تاليف شيخ عبدالله محدث دهلوي جو منظوم سنڌي ترجمو آهي. مذڪور ڪتاب 7 (ستن) حصن تي مشتمل آهي ۽ چئن جلدن ۾ ورهايل آهي. هن لاءِ فهرست طور ڪتاب "سوانح حيات سرور ڪائنات" نثر ۾ لکيو اٿن. (2) ڪتاب آئينہ معراج سنڌي نثر ۾، (3) تصديق الخلفاء طرح سنڌي هي خلافت راشده تي لکيل بهترين ڪتاب آهي جنهن ۾ مدلل طرح خلافت بابت اعتراضن جا جواب ڏنل آهن. (4) ڪتاب الاعجاز سنڌي نظم ۾، هن ۾ 55 معجزا صحيح روايت سان مدح طور شعر ۾ لکيل آهن. هي ڪتاب ٻن جلدن تي مشتمل آهي. (5) استاد صرف فارسي معہ مقدمہ استاد صرف، (6) اصول عشره شيعہ معہ و تقرير دلپذير (7) سوانح حفظ القرآن مع فضائل قرآن، (8) قاعده ابواب قرآن، (9) ميزان القرآن منظوم سنڌي، (10) احراق القلوب.

(مسٽر الهہ بخش گشڪوري ليڪچرار لاڙڪاڻو الرحيم 2 _ 1968ع)

مولانا حمزه رحہ

مولانا حمزه بن جيوڻ سرهيہ ڏرگهہ بالا تعلقہ جوهي ۾ تولد ٿيا، مولانا محمد حسن ڪوسہ وٽ پڙهيا، اتي ئي تڪميل ڪيائون.

فراغت بعد ڍرگهہ بالا ۾ پڙهائيندا رهيا 30، 40 مسافر طالب علم رهندا هئا وڏو درس گاه هو سڀ فن پڙهائيندا هئا، مفتي هئا سندن تحرير جو قدر هو.

سندن شاگرد:

مولوي محمد قيصر برهماڻي راڄو ڳنڍو مولوي قاضي علي محمد چاڪر ڪوٽي ۽ ٻيا.

سندن وفات 1361هہ ۾ ٿي، پنهنجي مسجد لڳ مدفون آهن، اولاد ۾ هڪ نياڻي ڇڏي ويا.

(محمد ابراهيم ٿهيم ـ جوهي)

تعلقي جوهي جي علڻ خان لغاري جي ڳوٺ ۾ مناظرو رکيل هو اهلسنت جي طرفان مولانا حمزو هو اهو مولانا محمد سليمان دادوي کي وٺي هليو مان بہ گڏ هيم، مخالف مناظر خادم حسين ملتاني هو (جنهن پستول حيدري ڪتاب لکيو هو) مولانا حمزه مناظري کان اڳ ۾ بہ رڪعتون نفل پڙهيائون. مولوي سليمان غلام مرتضيٰ ابن شير خدا جو شاگرد هو عربي ادب تي عبور هين، فقہ اللغة ۽ منجد ياد هين. ڪراچي ۾ نٿو جي قاتل مجاهد جو لاش حڪومت مسلمانن کي نہ پئي ڪڍڻ ڏنو مولانا سليمان ان تي هڪ زبردست قصيدو چيو هو ان جو منڍ هو "تنا هيٰ الظلم في ارض الڪراشي" ان مناظري ۾ خادم حسين ملتاني کي کليل شڪست آئي.

(مولانا نثار احمد بهاولپوري)

مولوي محمد عمر ڪاتب رحہ

بختيارپور جي اولهہ ۾ ننيڊڙو ڳوٺ آهي اتي جا رهاڪو هئا، ان جا اکر نہ هئا موتيءَ جا داڻا هئا، هڪ پيري مولانا غلام احمد ملڪاڻي کي چيائين، هي اکر ٿولکين، ظلم نہ ڪرا سياح ماڻهو هو سانگهڙ طرف حرن جي هٿان شهيد ٿيو ان جو پٽ محمد ابراهيم خليل الله ۽ ان جو پٽ اسماعيل ذبيح الله آهي

(مولانا نثار احمد، بهاولپوري)

سيد امير محمد شاهه حسيني اميناڻي رحه

سيد امير محمد شاهه بن سوڀل شاهه اميناڻين ۾ تولد ٿيا. نوابشاهه جي هڪ عالم وٽ پڙهيا ۽ دستاربندي اتي ڪيائون. اهي قاضين جي مسجد دادو ۾ پڙهائيندا هئا. مولوي محمد صالح سيالن واري وٽ به پڙهيا هئا.

تعليم کان فارغ ٿي پنهنجي ڳوٺ ۾ مدرسو کوليائون. فتويٰ ۽ تحرير جي فن جا قابل هئا. عالم باعمل هئا، وڏو فيض هيو 51 کن طالبن دستاربندي ڪئي، فقه جا وڏا ڄاڻو هئا، مولانا جا شاگرد: مولوي محمد موسيٰ ڇڇڙو مولوي عبدالله بروهي، مولوي نور محمد رودناڻي، مولوي احمد رودناڻي، حڪيم عزيزالله ٻبر، مولوي عبدالباقي ۽ ٻيا.

اولاد:

به فرزند بشير احمد شاهه ۽ نذير احمد شاهه (حڪيم مولوي عزيزالله ٻبر- دادو) سندن وفات 29 شوال 1379هه مطابق 26 اپريل 1949ع تي ٿي.

(مولوي عبدالرحيم لغاري- مورو)

مولانا محمد صديق سيتائي رحه

معقول ۽ منقول جو وڏو ماهر عالم ۽ مناظر متڪلم ۽ فقيه هو. هن وڏي ڄمار ۾ مخدوم حاجي حسن الله پاٽائي وٽان علومن جي تحصيل ڪئي ۽ پنهنجي خداداد قابليت ۽ ذهانت سان وڏي شهرت حاصل ڪئي، علم طب ۾ مهارت سبب وقت جا خواص ۽ عوام ماڻهو وٽس رجوع ڪندا هئا. سيتا ۾ مدرسو قائم ڪري درس جو شغل جاري رکيائين، جنهن ڪري سوين ماڻهو وٽائنس علمي فضيلت جي دستاربندي ڪري فارغ ٿيا جيئن ته مولوي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولوي عبدالعزيز ملڪاڻي، مولوي عبدالرزاق بويڪائي، مولوي عبدالله سيتائي، مولوي رحمت الله سيتائي، مولوي عبدالقيوم بختيارپوري ۽ مولوي عبدالرحيم بختيارپوري (تذڪره مشاهير سنڌ)

مولوي عبدالوهاب بوبڪائي رحہ

مولوي عبدالوهاب بوبڪائي مخدوم عبدالڪريم متعلوي مهاجر (مڪي) جي وڏن شاگردن مان هڪ بزرگ فقيہ عالم هو. مولوي عبدالرئوف بختيارپوري روايت ڪئي آهي تہ: مان ڪيس تمام ٻڍاپڻ جي حالت ۾ ڏٺو جو تقريباً 90 سالن جي ڄمار ڪي پهتل هو. هٿن ۾ رعشو يا ڏڪڻي پيدا ٿيل هئس. جوانيءَ جي زماني ۾ ڪيترن ئي ڪتابن جا پنهنجي دستخط سان نقل ورتا هئائين. جيئن تہ:

(1) تحفة الاخيار حاشية الدر المختار مصنفہ ابراهيم الجلي ۽

(2) بياض مخدوم محمد هاشم

(3) بياض مخدوم عبدالحليم سيوستاني

سندس قلم جا لکيل (ڪتاب) مولوي عبدالرئوف ڏٺا هئا، ازانسواءِ ٻيا بہ ڪيترا ناياب ڪتاب سندس ڪتبخاني ۾ موجود هئا. هو صالح ٻانهو 1320هہ ۾ هن دنيا جي مطالعہ کان اکيون بند ڪري ٻئي جهان ڏانهن روانو ٿي ويو. (تذڪره مشاهير سنڌ)

مولوي عبدالله ٽپٽائي رحہ

عالم، صالح، قوم پنهور، مخدوم حاجي عبدالڪريم متعلوي، مهاجر مڪيءَ جو شاگرد هو. فقہ جي جزئيات ۽ مسئلن ۾ محققانہ راءِ جو مالڪ هو. هن گهڻن سالن تائين پنهنجي ڳوٺ ٽپٽ ۾ تدريس جو شغل جاري رکيو ۽ ڪيترن طالب علمن وٽانئس فائدو پرايو.

پنهنجي همعصر عالمن مان جيئن تہ مولانا عبدالحئي لکنوي (متوفي 1304هہ) ۽ حڪيم خليفو غلام محي الدين سيوستاني سان بعض مسئلن تي تحريري مناظرا رهيس ۽ تحقيق ۾ هن بزرگ جو پهلو هميشہ غالب رهندو هو. هو فقهي تحقيق ۾ ڪيترن اڳوڻن فقيهن سان اختلاف رکندي پنهنجي راءِ کي دليلن سان ثابت ڪندو هو.

مون کي مولوي عبدالرئوف صاحب بختيارپوري روايت ڪئي تہ: مولوي عبدالله صاحب جو.

(1)زڪواة جي نصاب تي هڪ مستقل رسالو آهي، جنهن ۾ مولانا عبدالحئي لکنوي تي رد ڪيو اٿس. مولانا عبدالحئي جي تحقيق آهي تہ موجوده انگريزي رپين جي حساب سان 40 رپين تي زڪواة لاڳو ٿئي ٿي پر مولوي صاحب پوري تحقيق سان درهم ۽ دينار جي جوَن ۾ مامن سان تور ڪري ثابت ڪيو آهي تہ زڪواة جي نصاب لاءِ چالو انگريزي رپيا 53 هجڻ گهرجن. هن بزرگ جو هڪ ٻيو

(2)رسالو بہ آهي، جنهن ۾ مثل ماڻهن جي نمازن ۽ روزن جي ڪيرائڻ لاءِ قرآن شريف بخشائڻ جي عدم جواز جي فتويٰ ڏني اٿس.

هن بزرگ کي ڪتابن گڏ ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو جنهن ڪري هڪ وڏو ڪتبخانو جمع ڪيو هئائين، جنهن مان طالب علم ۽ عالم فائدو وٺندا رهندا هئا. تصوف ۾ نقشبندي طريقي موجب خواجہ حاجي عبدالرحمان مجددي سرهندي (متوفي 1315هہ) جو بيعت هو. آخر ڄمار ۾ اکين کان نابينا ٿي رهيو ۽ انهيءَ حالت ۾ تقريباً 1325هہ ۾ وفات فرمايائين. (تذڪره مشاهير سنڌ)

تطيب الاخوان بذڪر علماءِ الزمان ۾ بہ ان جو اجمالي ذڪر آهي. (عبدالوهاب)

مولانا حڪيم غلام محمد خاصخيلي رحہ

سرزمين ڪوهستان جو هيءُ چمڪندڙ روشن ڏيئو اندازاً 1800ع جي آخر ڌاري ٿاڻي بولاخان کان 8 ميل اولهہ طرف ڏماچ ڳوٺ ۾ خاصخيلي ذات جي هڪ غريب گهراڻي مان پيدا ٿيو. ابتدائي تعليم ڳوٺ وڏيري بهدي خان ڏماچ نمبر 1 ۾ پرائمري اسڪول ۾ حاصل ڪيائين. سنڌي 7 درجن تائين تعليم حاصل ڪيائين، فائينل جو امتحان ڏيئي والدين جي سهاري لاءِ ملازمت ڪري انهن جي روزگار جو وسيلو ٿي سگهي ها، ان وقت تعليم جي فقدان ڪري سنڌي فائينل بہ هڪ اعليٰ ڊگري سمجهي ويندي هئي مگر قدرت هن مجاهد کي ٻئي ڪنهن مقصد لاءِ پيدا ڪيو هو والد بزرگوار صوم و صلواة جو پابند هو هنن جو خيال ڪين ديني تعليم ڏيارڻ جو هو ان زماني ۾ ڪوهستان ۾ ديني تعليم جو ايترو تہ فقدان هو جو ڪوهستان جي ڏورانهين

ننڍن ننڍن ڳوٺن ۾ شادي غمي ۾ نڪاح خواني ۽ ميت کي غسل ڪرائڻ لاءِ ڪو ماڻهو نہ ملندو هو. ٺاٽي بولا خان ۾ آخوند حاجي حامد ميمڻ جو خاندان ان وقت ديني تعليم ۾ مشهور هو ڀرپاسي جي ڳوٺن مان نڪاح خواني ۽ ميت کي غسل ڪرائڻ لاءِ ماڻهو ائن جي سواري تي ان آخوند خاندان مان ماڻهو گهرائي نڪاح پڙهائيندا ۽ ميت کي غسل ڪرائيندا هئا. تيستائين نڪاح يا ميت جو غسل روڪيو ويندو هو والد صاحب جي مرضيءَ مطابق پاڻ آخوند صاحب جي ننڍڙي مڪتب ۾ قرآن شريف پڙهڻ لاءِ داخل ٿيا. قرآن شريف ۽ ڪجهہ ديني ڪتاب نور نامون وغيره اتي حاصل ڪيائون.

ٺٽي جي ڳوٺ سونڊبن ۾ ان وقت مولانا مولوي احمد بخاريءَ جو عربي مدرسہ ديني تعليم جو مرڪز هو. ديني علم جو طلبگار هي نوعمر مجاهد خدا ڄاڻي ڪهڙي طريقي سان ڪوهستان جا اڙانگا لڪ لانگها لتاڙي هڪ ڪوهستاني تاجر قافلي سان پيدل سفر ڪري علم جي تلاش لاءِ سونڊبن ۾ پهتو فارسي، فقہ ۽ حديث جو علم هتي حاصل ڪيائون.

ڪراچي ۾ محلہ کڏي ۾ مولانا و مخدوم حضرت مولوي محمد صادق صاحب جو مدرسو مظهرالعلوم ان وقت عربي تعليم ۾ عروج تي هو دنيا جي ڪنڊڪڙڇ مان فارغ التحصيل طالب علم حديث شريف جي آخري دوري لاءِ هتي ايندا هئا. هي مرد مجاهد بہ پنتي ڪين پيو ڪراچي پهچي مدرسي ۾ داخل ٿيو. آخري جماعت جا سمورا ڪتاب هتي ختم ڪيائون. ڪين عربي ڪتابن جي خريديءَ جو گهڻو شوق هوندو هو. طالب علمي جو زمانو هو. والدين کان امداد ۽ سهاري ملڻ جو تہ ڪو سوال ئي پيدا ڪونہ ٿي ٿيو جو هو خود ”آٽين ۾ چاڙهين ڏٽ ڏهاڙي سومرا“ جي مصداق نان شبينہ لاءِ حيران هئا. ان ڪري ڪراچي موسيٰ لين ۾ هڪ مسجد شريف جي پيش امامي اختيار ڪري ملندڙ وظيفي مان ڪتاب خريد ڪندا رهيا. ساڳي وقت ڪين شريفانہ زندگي بسر ڪرڻ لاءِ طب جي مولويانہ شريف هنر سکڻ جي بہ تمنا دامنگير ٿي. ڪراچي گاڏي کاتہ ۾ سنڌ جي مشهور حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي مطب ۾ فراغت وقت حاضر ٿي حڪمت مان بہ چڱي واقفيت حاصل ڪيائون. 35_ 1934ع ڌاري حضرت مولانا محمد صادق جن جي دست مبارڪ تي ڪين دستاربندي نصيب ٿي، مولوي صاحب جن جو پاڻيجو استادم جناب حافظ فضل احمد ۽ مولوي احمد بخاري جو فرزند جناب مولوي قاضي

عبدالحڪيم ۽ ٻين ڪيترن ساٿين گڏ دستاربندي ڪئي.

تعليم کان فارغ ٿيڻ بعد سندن ساٿين پنهنجي روزگار لاءِ مدرسي ۾ پيش امامي وغيره جا خيال ڏيکاريا. ڪين ٻه ڪراچي ۾ مدرسي ۾ پيش اماميءَ جون ڪيئن آڇون آيون. سندس ساٿين ٻه کين اهائي صلاح ڏني ته ڪراچي جهڙي وسندڙ شهر ۾ درس وغيره جو ڏنڌو اختيار ڪري روزگار ڪمائين، مگر پاڻ فرمايائون ته آئون هڪ اهڙي علائقي جي پيدائش آهيان جتي علم جو قحط ۽ ديني علم جو فقدان آهي. اسان جي علائقي جا ماڻهو جاهليت سبب ڪيئن مشرڪانه رسمن، بدعتن ۽ سماجي برائين جو شڪار آهن. ان ڪري مون تي پهرين پنهنجي علائقي جي سڌاري جو فرض عائد ٿئي ٿو جنهن لاءِ چاهي مون کي فاقه ڪشي ڇونه اختيار ڪرڻي پوي!

اهڙيءَ طرح هن مرد مجاهد الله تي توڪل رکي ڪوهستان جهڙي اڻوندڙ جابلو ويران علائقي ۾ پنهنجي ڳوٺ ڏماچ ۾ مدرسه رحمانيه جو بنياد وڌو. مدرسه جو نالو پنهنجي ننڍڙي مرحوم فرزند عبدالرحمان جي يادگار طور رکيائون جيڪو کين ننڍڙيءَ ئي عمر ۾ داغ مفارقت ڏيئي ويو. ٿورڙيئي عرصي اندر ڪوهستان جي ڪنڊڪڙڇ مان شاگرد اچڻ لڳا. درس و تدريس جو دور شروع ٿيو قرآن، حديث ۽ فقه جي تنوار ٿيڻ لڳي، پنهنجي ڳوٺ ۽ آس پاس وارن ڳوٺن مان مشرڪانه ريتن، رسمن ۽ بدعتن جي پاڙ پٽڻ لڳا، کين هن ديني ڪم ۾ چڱي ڪاميابي نصيب ٿي. ڳوٺ ۾ ڪچي مسجد شريف هئي چندا ڪري پڪي اڏاوت جو ڪم شروع ڪيائون، پنهنجي شاگردن سان گڏ تغاريون ڪلهي رات ڏينهن محنت ڪري هڪ عاليشان جامع مسجد تيار ڪيائون جا اڄ ٻه سندن يادگار آهي.

ٻن ٽن سالن جي لڳاتار قحط سالي ۽ ڏڪر سبب ڪوهستاني ماڻهو پنهنجا ڳوٺ خالي ڪري سنڌ جي مختلف علائقن ۾ چوپائي مال جي چاري جي سانگي پنهنجي اباڻو وطن ترڪ ڪرڻ لڳا. ڳوٺ جا ماڻهو ٻه هڪ ٻئي پٺيان بنوري تعلقي لڳ مولچند ٻيلي ۾ پنهنجا مال ڪاهي روانا ٿيا. مولانا صاحب ٻه پنهنجي شاگردن سميت هن خانه بندوش ڪوهستاني قافله سان منزلون طئي ڪندا مولچند ٻيلي پهتا. مدرسي جي پڙهائي اتي ٻه شروع ٿي، سال کن اتي رهڻ بعد ڪوهستان جي بي زبان اڻوجهه چوپائي مال تي خدا راضي ٿيو. مينهن پيو ۽ وطن جا سڪل وڻ ساوا ٿيڻ لڳا.

ماروئڙا پنهنجي ماڳ وڃڻ جون تياريون ڪرڻ لڳا. مولانا صاحب جو هي ننيڍڙو قافلو بہ ساڻن گڏ پيدل منزلون طئہ ڪندو جهمپير اسٽيشن پهتو جهمپير ڪوهستان جو سينٽر هجڻ سبب ڪوهستاني پنهنجي وڻج واپار هتي ڪندا هئا. وطن واپس ٿيڻ بعد هن قافلي کي ان ڪري هڪ ڀ ڏينهن جهمپير رهي ضروري خريد فروخت ڪرڻي هئي. جهمپير شهر ۾ ان وقت مسلمانن جو هڪ گهر بہ ڪونہ هو. سارو شهر هندن جي قبضي ۾ هو ڀراڙي جا مسلمان روزگار خاطر ڏينهن جو شهر ايندا هئا. مسلمانن کي جمعي نماز پڙهڻ لاءِ بہ شهر ۾ ڪا مسجد ڪانہ هئي، موجوده مسجد جي لڳ هڪ ڪجين جي وڻن جي وڏي هُڙي هئي، هتي ڪجهہ ميدان خالي هو جهمپير جي هڪ مجاهد تڳيو خان گوپانگ ان ٽڪري تي سرن جي ڪچي اڏاوت ڪري هڪ ننيڍڙي مسجد جو بنياد وڌو هو. مگر هندن جو چوڻ هو تہ هي اسان جي ٻائي جو آستان آهي هن کي "ٻاهئي جي هڙي" جو نالو ڏيئي سرڪاري زمين هنن پنهنجي قبضي ۾ آڻڻ تي گهري ۽ مسجد شريف جي شهيد ڪرڻ جا سانباها ڪرڻ لڳا. جهمپير جي منزل وقت مجاهد تڳيہ خان کي مولانا صاحب جي اچڻ جي خبر پئي. هن مولانا کي هندن جي سازش مسجد شريف جي شهيد ڪرڻ ۽ خالي پٽ تي قبضي ڪرڻ کان واقف ڪيو ۽ ڪيس صلاح ڏني تہ سال بسال جي لڏپلاڻ ۽ خانہ بدوش زندگيءَ کان بهتر آهي تہ اوهان هن خالي پٽ تي مدرسہ جو بنياد وجهو. آئون اڪيلو مسلمان آهيان جو هيستائين هندن سان ٽڪر کائيندو رهيو آهيان. ٻيو ڪوبہ ساٿ ڪونہ ٿو ڏئي. سڀ مسلمان هندن جا مقروض آهن ۽ ڊڄڻا آهن. اها حقيقت ٻڌندي ئي هن مجاهد کي دل ۾ ولولہ اچڻ لڳو ۽ پڪو پهہ ڪيائون تہ ڪجهہ بہ ٿئي هتي خدا جو گهر ۽ مدرسو ضرور آباد ٿيندو. پنهنجن عزيزن ۽ ڳوٺ وارن کين گهڻي ئي منت زاري ڪئي مگر هنن کي ملڪ روانو ڪري شاگردن سميت جهمپير رهجي پيا. راتو رات ڪجين جي ٽارن سان مدرسي جي اڏاوت شروع ٿي ويئي، صبح ٿيڻ بعد هندن ۾ واويلا مچي ويئي، ڪيئن جهيڙا جهڳڙا ٿيا مگر هي بيباڪ مجاهد ساڻن مردانہ وار مقابلہ ڪندا رهيا. پنهنجي جوشيلي تقريرن سان مسلمانن ۾ جوش ۽ غيرت پيدا ڪندا رهيا. مسجد شريف لاءِ چندا ڪري پڪي مسجد جو بنياد وڌو ويو. ڪراچي رنڇوڙلائن جو هڪ سخي مرد

حاجي محمد اسحاق مارواڙي ان وقت ريلوي جو ٺيڪيدار هو. ڪراچي ۾ ڪوٽڙي جي وچ ۾ ريلوي لائين جو ڪين ٺيڪو هو. مولانا جون جوشيليون تقريرون ٻڌي هن سخي مرد مسجد شريف جو باقي رهيل ڪم پنهنجي ذمي ڪيو ۽ جلد ئي هڪ عاليشان جامع مسجد تيار ٿي ويئي. باقي خالي ميدان تي ننڍا ننڍا دڪان مسجد جي خرچ لاءِ تيار ڪيا ويا. مولانا جن کي تڪليفن ڏيڻ ۾ ڪين هي جايون خالي ڪرائڻ لاءِ هندن ڪئين حيلا هلايا، سازشون ڪيون، ڪيس ڪيا، مگر ڪابہ ڪارگر نہ ٿي. مولانا جي گرفتاري لاءِ هنن هڪ وڏي سازش ڪئي، شهر کان ڏيڍ فرلانگ تي جهمپير جو قبو ۽ قدرتي پاڻيءَ جا چشما آهن. هتي هندن جو مندر بہ آهي. سندن چوڻ موجب جهمپير سندن پير هو. مندر جي چوڪيداري ۾ چشمن جي سنڀال لاءِ هڪ غريب مسلمان جمع فقير ميربحر هندن پگهار تي رکيو هو. مسلمانن جو قبرستان بہ مندر جي لڳ آهي. هڪ دفعي هندن شرارت ڪري پنهنجي مندر مان ڪي مورتيون ۽ بت لڪائي ڇڏيا ۽ ٺٽي پوليس ۾ مولوي صاحب ۽ سندس شاگردن تي بتن ڀڃڻ ۽ چورائڻ جي ڪوڙي تهمت رکي، ٺٽي جو صوبيدار هڪ ظالم سفاڪ عبدالمجيد پٺاڻ هو. هن کي هندن پئنچائتن مان چندا ڪري ڪافي رقم ڏني هئي تہ مولوي صاحب کي گرفتار ڪري، جاچ هلي مولوي تي ڪوبہ ڪوڙي شاهدي ڏيڻ لاءِ تيار نہ ٿيو. ڪيترن کي پئسا ڏيئي شاهدي لاءِ چيو ويو مگر ڪوبہ تيار نہ ٿيو. مندر جي چوڪيدار جمع فقير تي صوبيدار زور بار رکيو تہ مولوي صاحب ۽ سندس شاگردن جا نالا ڏي، هن انڪار ڪيو. ڪيس ٺٽہ سب جيل ۾ هفتو کن سخت مارڪٽ ڪري سندن ڏندن ڇپن مان زخمي ڪيو ويو. مگر شاهدي آخري دم تائين نہ ڏنائين، هن غريب مسڪين فقير جو پوليس جي سخت مارڪٽ سبب پوليس حوالات ۾ خون ناحق ٿي ويو. صوبيدار کي هاٿي سر جي لڳي، رات وچ ۾ لاش کي ٺٽہ مان جنگشاهي جهمپير اسٽيشن جي ريل جي پٽڙي تي جامع مسجد جي آمهون سامهون خودڪشي جو ڪيس ڏيڪارڻ لاءِ رکيو. پاڻ رات وچ ۾ ٺٽہ پهچي ويو! صبح ٿيڻ سان فقير جو لاش ريل جي پٽي تي اڌو اڌ ڪٽيل ڏسي ماڻهن جا هشام گڏ ٿيڻ لڳا ڪليڪٽر ۽ پوليس کي تارون ڪيون ويون، ان وقت جناب مرحوم ملڪ بولا خان فرسٽ ڪلاس جاگيردار جهمپير ۾ منزل انداز هو. مرحوم

وڏو قانوندان هو. هن مولانا ۽ مسلمانن جي هن موقعي تي ڪافي مدد ڪئي. صوبيدار کي هاڻي جند ڇڏائڻ مشڪل ٿي پيئي، مگر هندن سندس ڪشاده دليءَ سان مدد ڪئي، آفيسر گهڻا هندو هئا آخر ڏي وٺ ڪري صوبيدار جند ڇڏائي بدلي ڪرائي ويو. اهڙي طرح هندن جو هي منصوبو به ناڪام ٿيو. مولانا جو خدا جي فضل سان وار به ونگو نه ٿيو.

هن منصوبي ۾ ناڪامياب ٿيڻ بعد وري ٻي سازش ڪئي، جهمپير جي مقام تي مسلمانن جي جنازي نماز پڙهڻ ۽ وقتي نماز لاءِ مسلمانن هڪ ڪچي ڪروٽ نماز لاءِ ٺهرائي، هندن هن تي به واويلا شروع ڪئي، ڪليڪٽر ڪراچي کي تارون ڪيون ته مولوي هتي مسلمانن جا ميلا وغيره هٽائڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، جنهن ڪري هندو مسلم فساد جو انديشو آهي. هي ڪروٽ شهيد ڪئي وڃي ٻي صورت ۾ هندن جي جان ۽ مال کي خطرو آهي. هندن وٽ پئسن جي فراواني هئي، آخر مقام مسجد شريف کي شهيد ڪرڻ جو حڪم ڪليڪٽر کان وٺي آيا.

انگليند مان تازو آيل هڪ نئون رنگروٽ نوجوان يورپين نئي جو اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو حڪم کڻي مسجد شريف شهيد ڪرڻ لاءِ جهمپير پوليس سان گڏ اتي پهتو. مگر هن کان اڳ مولانا جا مجاهد ۽ پاڻ سرزمين تي پهچي ويا، ان آفيسر جئين ئي هڪ ديوار جو پٿر هٿ سان ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪئي ته مولانا ۽ سندس مجاهد مسجد جي ديوار تي ديوانن وانگر چانئجي ويا. هن آفيسر مولانا ۽ سندس ساٿين کي گهڻائي دڙڪا خوف ڏنا، مگر هنن جو چوڻ هو ته پهرين اسان کي شهيد ڪري تنهن کان پوءِ مسجد شهيد ڪندا. اسان موت کان ڊڄڻ وارن مان نه آهيون ڇا به ٿئي خدا جو گهر هتي قائم رهندو. سمجهو آفيسر هو ڏنائين ته مسلمان خدا جي گهر تان سر ڏيڻ تان به نه گسندا تنهن ڪري پوليس کي واپس ڪري پنهنجي رپورٽ ڪليڪٽر کي موڪليائين، اهڙي طرح هيءَ سازش به هندن جي مولانا موصوف کي ڦاسائڻ جي ڪارگر نه ٿي ۽ اهو خدا جو گهر اڄ به جنازي آٽيندڙ ماڻهن جي نماز لاءِ قائم آهي.

سال 1946ع ۾ پنهنجي آبائي ڳوٺ ۾ 65 سال عمر ۾ وفات پاتائون، سندس مقبرو ٽاٽي بولاخان ۽ ڳوٺ ڏماچ جي وچ ۾ "درس لاکي" جي هڪ سنسان ۽ ويراني مقام ۾ آهي. جتان ڪڏهن ڪڏهن فضا ۾ هي صدا

گونجندي رهي ٿي.

”بر مزار غريبان نے چراغ و نے گل
نے پر پروانہ سوزد نے صدائے بلبل“

(مسٽر عبدالله ڪوهستاني رٽائرڊ مختيارڪار ننڍو ياءُ مولانا مرحوم)

مولانا محسن صاحب رحہ

مولوي محسن تيوڻو مرزا واه شهر (تعلقہ ميهڙ) ۾ تولد ٿيا. مولانا الحاج الاهي بخش ٻانهي لاکير وٽ پڙهيا، ڪجھہ ٻن هنڌن بہ تعليم ورتائون، مولانا مسجدي وٽ بہ تعليم ورتائون. تعليم جي شروعات بہ مولانا لاکير وٽ ۽ تڪميل بہ اتي ڪيائون. مولانا طب جو بہ ماهر هو، فرصت ۾ ڦيريائين رنگريز ٿيو ان بعد ڊڪاڻڪو ڌنڌو ڪندا رهيا، اهو سڀ هن لاءِ تہ پنهنجي هٿ جي حلال ڪمائي حاصل ڪري، انهيءَ ڌنڌي سان گڏ تعليم ڏيندا رهيا، پنهنجي ڳوٺ ۾ ٽي سال کن ٽيندا جو فوت ٿي ويا آهن.

اولاد:

هڪ پٽ بشير احمد پنهنجي پيءُ وٽ ڪجھہ پڙهيو هو ۽ هاڻي لوهارڪو ڌنڌو ڪري ٿو.

(مولانا ڪريم بخش مگسي)

مولوي احمد چنو رحہ

مولوي احمد بن مخدوم عبدالله وڄ چنو فيروزشاهہ ۾ تولد ٿيو. مخدوم محمد عثمان دربيلي وٽ تعليم حاصل ڪيائون، پنهنجي استاد جي ڏاڍي خدمت ڪيائين. هڪ رات ڪانئس پنهنجي استاد مخدوم محمد عثمان پاڻي گهريو. مولوي صاحب پاڻي کڻي آيو تہ مخدوم صاحب کي ننڊ وٺي ويئي، هو پاڻي کڻي بيٺو هو اسر جو تهجد لاءِ مخدوم صاحب اٿيو تہ هن کي

بيٺو ڏسي فرمايو ابا اجا تائين بيٺو آهين، پوءِ ان لاءِ دعا گهريائون اهو دعا جو نتيجو آهي جو ان جي نسل ۾ علم هلندو اچي ٿو.

علم جي تڪميل ڪري پنهنجي ڳوٺ فيروزشاهه ۾ پڙهائيندا رهيا، مولانا عبدالمجيد ڪان ٽيهارو ڪن سال اڳي فوت ٿيا. اولاد به ٿيو ۽ مولانا عبدالرحمان ثاني ان جي نسل مان آهن، سندس مزار پنهنجي والد سان گڏ آهي. (مولانا ڪريم بخش مگسي)

مولانا گلاب الدين رحه

مولوي گلاب الدين بن ميان خدا بخش چنو فيروزشاهه ۾ تولد ٿيا. ابتدائي تعليم مولانا حاجي عطاءُالله وٽ پنهنجي شهر ۾ ورتائون ۽ تڪميل مولانا محمد آگره وٽ ڪيائون.

فراغت بعد فيروزشاهه جي قريب پنهنجو ڪوهه هين، اتي تعليم ڏيندا رهيا. 28 صفر 1328هه ۾ فوت ٿيا. اولاد ۾ به نياٽيون ڇڏي ويا.

(مولانا ڪريم بخش مگسي)

مولوي حاجي محمد قريشي آڪتڙائي رحه

سنڌ جي مردم خيز دادو ضلعي ۾، بوبڪن جي اوسي پاسي ڳوٺ ”اڪتڙ“ ۾ استاد حاجي محمد بن خان محمد قريشي، لڳ ڀڳ 1321هجري ۾ تولد ٿيو.

مولوي محمد قريشي قرآن مجيد ته پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهيو. پوءِ فارسي تعليم پڻ استادن وٽ حاصل ڪيائين. (1) مولوي محمد صادق، ڳوٺ پارو جو ڪوه وارو (2) مولوي عبدالرئوف بختيارپوري.

فارسي ڪان پوءِ عربي علم اميناٽي جي مدرسه ”عين العلوم“ ۾ سيد امير محمد شاهه وٽ پڙهڻ شروع ڪيائين. ويندي آخري ڪتاب به اتي پورا ڪيائين، سندس ذهني ۽ علمي صلاحيتون ۽ لياقتون ڏسي، سندن مهربان استاد، اتي مدرسي ۾ پنهنجي ماتحت ”مدرس“ ڪري رکيو. ڪجهه وقت

ڪان پوءِ علمي پياس ۽ استاد جي اجازت سان علم ميراث ۾ "سراجي" جي دوري واسطي لاڙ ۾ ٽر جي بزرگ مولوي محمد عثمان ڀنڀري وٽ وڃي رهيو.

مولوي محمد قريشي جو حديث شريف سان دلي لڳاءُ هو ان ڪري حديث جي دوري واسطي اجمير شريف جو سفر ڪيائين ۽ علم حديث ۾ ڪمال حاصل ڪيائين. دوره حديث ڪان پوءِ سنڌ جي مختلف هنڌن تي درس ۽ تدريس جو مڪمل آغاز ڪيائون. پهريائين ٽنڊي آدم جي پير ۾ سال کن پڙهيائون. سندن اتي جو شاگرد مولوي منٺار هينئر به ٽنڊي آدم جي ويجهو مدرس آهي.

ڪجهه وقت حيدرآباد جي جامعه عربيه ۾ مخدوم امير احمد سان گڏ رهيا. پوءِ لاڙ ۾ درگاهه نورائي شريف ۾ رهڻ لڳا. پير محمد بخش مرحوم سندن اتي جو شاگرد آهي، ان ڪان پوءِ ڳوٺ غلام حيدر ڏاهري تعلقو مورو ضلع نوابشاهه (هاڻي ضلعو نوشهروفيروز آهي) ۾ درس ڏيڻ لڳا. ست سال اتي رهڻ ڪان پوءِ انهيءَ ڳوٺ جي ويجهو مقيم ڏاهري ۾ مدرسه "افضل المدارس" ۾ 18 سالن تائين پڙهائيندا رهيا. آخري وقت ۾ ڪن سببن ڪري اتان ڇڏي ڳوٺ راڄ محمد ساهيه ۾ به سال کن مطالعي ۽ آرام ۾ گذاريائون.

مولوي محمد قريشي عالم دين ۽ بهترين مدرس ۽ شفيق استاد هو. آزادي جو خواهان ۽ باهمت انسان هو. مولوي محمد قريشي تحريڪ آزادي جو ڪارڪن به رهيو آهي. 1920ع تي لاڙڪاڻي جي خلافت ڪانفرنس ۾ به شريڪ ٿيا هئا ۽ رئيس المجاهدين جان محمد جوڻيجي جو ساٿي به رهي چڪو هو. افغانستان ڏانهن هجرت به ڪئي هئائون. انهيءَ دور جون ڳالهيون ڪندي، سندس دل پرجي ايندي هئي ۽ انهن سچن ساٿين کي ساريندا هئا.

سندن شاگردن جا نالا هيءَ آهن: منٺار ٽنڊوآدم، پير محمد بخش نورائي، خان محمد ڏاهري، پير بخش عمراڻي، مولوي عبدالجبار، مولوي عزيزالله ڀاٽيپوٽو، مولوي رضا محمد غفاري، مولوي محمد وارث ملاح، مولوي محمد ادريس ڏاهري، مولوي پير بخش، مولوي عبدالقادر، مولوي محمد صالح، مولوي غلام رسول ڏاهري، مولوي محمد حسن چنه، مولوي غلام رسول ساهيه، مولوي عبدالڪريم ساهيه، مولوي حافظ محمد عظيم ٽاٽوي، ابو عبدالوهاب، مولوي محمد ڏاهري ۽ ٻيا.

"فتويٰ محمدي" سندن يادگار آهي، سندن وفات 12 ربيع الاخر 1396هجري تي ٿي ۽ سندن مزار دادو ۾ آهي. (مولوي محمد ادريس ڏاهري)

ضلع
خیرپور

راشدي خاندان

هن خاندان جي نسبت حضرت سائين محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله عليه متوفي شعبان 1234هه. جنهن جو والد ۽ مرشد حضرت سائين محمد بقاءَ شهيد لڪياري حضرت پير سائين سيد عبدالقادر خامس ۽ حضرت مخدوم محمد اسماعيل پريالوءِ وارن جو خليفو هو ۽ 1198هه ۾ شهيد ٿيو. حضرت روضي ڌڻي رحمة الله عليه گهڻيون شاديون ڪيون. ان ڪري حضرت روضي ڌڻي لاءِ مشهور ٿي ويو تہ ان ڇئن کان وڌيڪ شاديون ڪيون آهن. پوءِ پاڻ وضاحت ڪيائون تہ مان حضرت حسن رضي الله عنه جي طريقي تي عمل ڪريان ٿو پنجين نڪاح ۾ اچڻ کان اڳي چوٿين کي طلاق ڏيان ٿو حضرت پير محمد راشد رحمة الله عليه کي 14 پٽ هئا. جن مان چار سندن زندگي ۾ ئي فوت ٿي ويا.

صبغة الله شاهہ پاڳارو پير حسن شاهہ. پير هدايت الله شاهہ (انهن جي والده گهمري هئي). پير محمد ياسين شاهہ جهنڊي وارو پير محمد بقا شاهہ (سندن والده ڪلهوڙه هئي) پير محمد صادق (هڪ والده مان) پير محمد شاهہ (پنهنجي قوم جي سيده مان). پير اسماعيل شاهہ (هڪ والده مان). پير حامد شاهہ (پنهنجي قوم جي سيده مان). پير مهدي شاهہ. پير محمد احسن. پير غلام محي الدين. پير مبارڪ شاهہ ۽ پير شاهنواز شاهہ.

گاديءَ جي پڳ پير صبغة الله شاهہ رحمة الله عليه کي ۽ جهاد جو جهنڊو پير محمد ياسين کي مليو. پير صبغة الله شاهہ حضرت مولانا سيد احمد شهيد ۽ حضرت مولانا شاهہ اسماعيل شهيد رحمة الله عليه جو دوست ۽ ساٿي هو. سيد صاحب وارا پنهنجا ٻار پيرڳوٺ ۾ رهائي انگريزن ۽ انگريزن جي حليف رنجيت سنگهہ سان لڙڻ ۽ ملڪ جي باقي بچيل حصن کي انگريزي غضب کان بچائڻ لاءِ پشاور طرف هليا ويا. رنجيت سنگهہ کي خط لکيائون تہ اسان جي لڙائي انگريزن سان آهي تون بہ اسان سان شريڪ ٿي وڃ. انهن جو ايجنٽ ۽ طرفدار نہ ٿيءُ! پر هو انگريزن جو پڪو حليف هو. انهيءَ جهاد ۾ پير سائين رحمة الله عليه حضرت شاهہ اسماعيل شهيد رحمة الله عليه وارن جي پوري مدد ڪئي.

حر بہ انهن مجاهدن جو عنوان مقرر ٿيو جيڪي انگريزن خلاف حضرت شاهہ اسماعيل شهيد ۽ سندس مرشد شهيد جي ڪمان هيٺ جهاد ۾ شموليت ڪن. سيد صبغة الله (تجر ڌڻي) 5 رمضان 1246هہ ۾ وفات پاتي تہ ان جي جاءِ تي سندس پٽ پير علي گوهر شاهہ ”اصغر“ (بنگلي ڌڻي) پڳدار ٿيو. اهو سيد سگورو سنڌي زبان جو لاثاني شاعر هو. ان جي وفات 11 جمادي الاول 1263هہ ۾ ٿي تہ ان جي جاءِ تي سيد حزب الله شاهہ ويٺو. حضرت تجر ڌڻي جي پٽ پير علي محمد شاهہ جي اولاد مان راشدي برادران آهن ۽ ٻئي پٽ عبدالقادر شاهہ جو پوٽو سيد تراب علي شاهہ بن عبدالله شاهہ قمبر وارو قومي ليڊر ۽ علمي شخصيت هو ان جو ذڪر لاڙڪاڻي ضلعي ۾ گذري آيو آهي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

پير سيد حزب الله شاهہ راشدي رحہ (تخت ڌڻي)

هي بزرگ 1255هہ ۾ تولد ٿيو. سندس والد هن جي ننڍڙي ڄمار ۾ فوت ٿي ويو. تعليم ۽ تربيت جو ڪم خانداني ميمبرن جي حوالي رهيو. شروع ۾ آخوند محمد پير ڳوٺائي وٽ قرآن شريف ۽ ابتدائي تعليم حاصل ڪيائون، ان کان پوءِ مولوي حاجي عيسيٰ مشهور محدث کي پاڻ وٽ رهائي ان کان فارسي ۽ عربي علومن جو اڀياس ڪيائون، ۽ مولوي عيسيٰ صاحب جو ڏاڍو ادب ۽ احترام ڪندو هو ۽ پنهنجا وڏا فرزند بہ مولوي صاحب جي حوالي ڪيائون، جن مولوي صاحب وٽ تعليم ورتي، شعر شاعري سندن خاندان ۾ هليو آيو ٿي، پاڻ فارسي شاعري ڏانهن گهڻو لاڙو رکيائون، تخلص ”مسڪين“ سان گهڻو شعر چيو اٿس. مولوي بهاءُالدين ۽ مولوي محمد عاقل ”عاقلي“ سندس ڪلام ڏسندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن اصلاح بہ ڪندو هو.

اگرچہ هو ننڍپڻ ۾ سجاده نشين ٿيا پر ان سان گڏ علم ۽ هنر ڏانهن سندن ڏاڍو لاڙو رهيو. نقاشي ۽ ڪاشي سازي، خوشخطي ۽ حڪمت ۽ طب ۽ موسيقي جا پاڻ وڏا ماهر استاد هئا. ڪتابن سان تمام گهڻو شوق هوندو هون، هندستان مان خوشخط ۽ طلائي منقش ڪتاب سندن دربار ۾ وڪري لاءِ ايندا هئا ۽ ڳريون قيمتون ڏيئي ڪتاب خريد ڪندا هئا. فن ڪيميا جو

تمام گهڻو شوق هوندو هين، جنهن ۾ تمام گهڻو ڪمال حاصل ڪيو هئائون. انهيءَ زماني جا انهيءَ فن جا مالڪ گهڻو ڪري وٽن مهمان ٿي اچي رهندا هئا ۽ مخفي مجلسون ٿينديون رهنديون هيون، سخن جا قدر شناس هن حد تائين هئا جو هڪ دفعو سندس مداح مولوي بهائي صاحب کي فقط هڪ شعر تي راضي ٿي فرمائڻ لڳو تہ: مولوي صاحب مون وٽ ٻيو تہ ڪجهہ ڪونہ آهي، هڪ هاٿي بيٺو آهي اهو ڪاهہ! مولوي صاحب هاٿي کي ڏسي حيران رهجي ويو، عرض ڪيائين تہ هن کي ڪارائي ڪير سگهندو؟ آخر اهو هاٿي مولوي صاحب ڪنهن رياست جي راجا وٽ وڃي نيڪال ڪيو. سواري ۽ تيراندازي جو بہ ڏاڍو شوقين هو ۽ ڪمال جو مالڪ هو.

پير حزب الله شاهہ جي سجادگي، راشدي خاندان ۾ تمام اوج عروج واري ٿي گذري آهي، هڪ طرف قادري راشدي طريقي جي ذڪر جي تلقين ٿيندي رهندي هئي تہ ٻئي طرف امير اٽو ناٽ ۽ وڏائي بہ رياست خيرپور جي والي سر ميرعلي مراد خان سان ٽڪر هڻندي رهندي هئي، مير علي مراد کي هڪ دفعو پير صاحب جي هڪ حر پوري فوج اندر نبر ٿي گولي هنئين، مير بچي ويو ۽ حر کي پيادن قتل ڪري ڇڏيو ان ڪان پوءِ پير صاحب جن کي قاعدي جي موجب تڪليف پهتي ڪجهہ وقت ڪيس حيدرآباد رهايو ويو مگر پوءِ صاف آزاد ٿي ويا.

هن پير صاحب جي زماني ۾ پير سيد فضل الله جهنڊي واري ولد پير محمد ياسين ولد پير سائين روضي ڌڻي کي حرن سفر جي حالت ۾ شهيد ڪري ڇڏيو. جنهن ڪري پاڻ پير سائين حزب الله شاهہ کي قانوني ڇڪتاڻ ۾ اچڻو پيو مگر پوءِ پير شهيد جي ڀاءُ پير سيد رشيدالدين صاحب العلم الثالث (تئين جهنڊي واري) مقدمہ جي پيروي کان انڪار ڪيو ۽ معاملو رفع دفع ٿي ويو.

پنهنجي پوئين زماني ۾ پير صاحب شاديون تمام گهڻيون ڪيون ۽ 12 فرزند پنهنجي يادگار ڇڏيائون. جن مان سندس حياتيءَ ۾ سندس وڏو فرزند پير علي گوهر شاهہ درگاه جو ڪاروبار سنڀاليندو رهندو هو ۽ مريدن جو نذر نياز وصول ڪندو هو ۽ پير سائين وڏي يعني پنهنجي والد جي ارشاد موجب سمورن حقدارن کي حصہ رسد روزينو پهچائيندو هو.

پير صاحب درگاهہ راشديہ قادريہ جي سجادگي تي برابر 45 سال نهايت اوج ۽ عروج سان فقيري ۽ اميري ۾ گذاري 53 ورهين جي ڄمار ۾ 4 محرم

1308هہ ۾ هن دنيا فاني جي مطالعہ کان اکيون بند ڪري دائمي دنيا ڏانهن رحلت فرمائي ويو.

مون سان مولوي محمد عاقل عاقلي ڳالهہ ڪئي تہ حضرت پير سائين حزب الله شاهہ (تخت ڌڻي) جو لاڏاڻو زهر ڏيڻ جي ڪري ٿيو. مولوي صاحب چيو تہ مان ان وقت پيرڳوٺ ۾ موجود هوس، اهو واقعو تمام ٿورڙين گهڙين ۾ ٿي گذريو. سندس مهر ۾ هي شعر اڪريل هوندو هو:

هست ورد زبان حزب الله،
کلمہ لا الله الا الله۔

سندس وفات تي مولوي بهائي هڪ تاريخي مرثيو لکيو آهي، جنهن جا بہ بند هيٺ درج ڪجن ٿا:

بظهر چارم عاشوره نيک روز خميس — ازين جهان بجهان جنان کشيد عنان،
زروی خود چو منور نمود جنت را — بگفت سال و صالش خرد چراغ جنان۔
۱۳۰۸ھ

پير صاحب جي وفات تي ڪيترن مريدن کان خودڪشي جا واقعا ٿيا. (تذڪره مشاهير سنڌ) پير سيد حزب الله شاهہ (تخت ڌڻي) جو تخلص مسڪين هو. عربي، پارسي ۽ سنڌي صاحب ديوان شاعر هو.

پير سيد علي اصغر شاهہ راشدي رحہ

هيءُ بزرگ، حضرت پير سائين حزب الله شاهہ (تخت ڌڻي) عليہ رحمت جو فرزند پيرپاڳاري خاندان جي وڏن بزرگن جي آخري يادگار ۽ علمي نشاني، تاريخ 22 ربيع الاول 1278هہ تي پيرڳوٺ ۾ تولد ٿيو.

حضرت پير سائين تخت ڌڻيءَ کي اٺ فرزند هئا. هي پير صاحب سندن ٽيون نمبر فرزند هو. پير صاحب مرحوم کي ننڍي هوندي کان وٺي شعر چوڻ جو شوق هو. سندن صغر سنيءَ جي وقت جو هڪ ديوان بہ تهيل آهي. ان زماني ۾ فارسيءَ جو وڏيڪ رواج هو. پاڻ چوندا هئا تہ "حضرت پير

سائين تخت ڌڻي (سندن والد) سان گهڻو ڪري فارسيءَ ۾ گفتگو ٿيندي رهندي هئي. ان وقت فارسي زبان ۾ هڪ اخبار پير سائين جن وٽ ايندي هئي، جا بغير مطالعي جي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري پڙهندو ويندو هوس. اهڙيءَ طرح سنڌي زبان ۾ اخبار يا ڪو ڪتاب يا درخواست ايندي هئي ته هڪدم فارسي ۾ ٻڌائڻي پوندي هئي. پاڻ تعليم پير ڳوٺ ۾ آخوند محمد ۽ مولوي محمد عيسيٰ وٽ ورتائون. ڪين حاضر جوابيءَ ۽ في البديهه شعر گوئيءَ ۾ خاص ملڪو هو. پاڻ چوندا هئا ته "اسين سڀ ڀائر گڏجي، حضرت پير سائين تخت ڌڻي (پنهنجي والد) وٽ صبح جو سلام تي ويندا هئاسين: هڪ دفعي صبح جو دستوري طرح وياسين، ته پاڻ بنگلي جي در وٽ ويٺا هئا ۽ ٻري ڪان هڪل ڪري روڪيائون، ۽ مان ڏي مخاطب ٿي فرمايائون: "اصغر! اسان هڪ مصرعو چيو آهي، ان جو ٻيو بند ٻڌاءِ." ان وقت سندن طبع مونجهه ۾ هئي، مان عرض ڪيو ته "قبلا سائين، حڪم ٿئي." پاڻ مصرعو چيائون: "اگر شمشير در کف آن بت بيباڪ برخيزد!" مان هڪدم عرض ڪيو: "فغان از سا کنان عالم افلاک برخيزد!" پاڻ هڪدم هليا آيا ۽ ڀاڪر پائي ڪيترو وقت چميون ڏيندا رهيا. ۽ انعامن اڪرامن سان نوازي ڇڏيائون. پوءِ مون سارو غزل تيار ڪري خدمت ۾ پيش ڪيو."

پير صاحب جن فرمائيندا هئا ته "پير سائين تخت ڌڻي جي "ديوان مسڪين" ۾ ڪيترا غزل پيرسائينءَ جا ۽ منهنجا گڏ چيل آهن: مصرعه جو هڪ بند پير سائين جن چوندا ويندا هئا ۽ ٻيو بند آءٌ چوندو ويندو هوس، ويٺي ويٺي غزل تيار ٿي ويندو هو.

فارسي زبان سان ڪين خاص رغبت هئي، ان ڪري پاڻ اڪثر شعر فارسي زبان ۾ چوندا هئا. سندن ٽي ديوان فارسي زبان ۾ آهن، ۽ هڪ ديوان سنڌي زبان ۾ آهي. ڪين سنڌي، فارسي ۽ عربيءَ تي هڪ جيترو عبور ۽ قدرت هئي. اردو ۽ عربي زبان ۾ سندن ڪيترا شعر چيل آهن. فارسي زبان ۾ سندن ديوان ۾ اڪثر شعر بي نقطي نظر ايندا. ان فن ۾ ڪين خاص ملڪو هو. ان کان سواءِ چند تصنيفون پڻ نظم ۾ ڪيل اٿن. انهن ۾ "سلسله قادريه" خاص تصنيف آهي، جنهن ۾ فرقه قادريه جي عطا ٿيڻ جو احوال، ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه کان وٺي حضرت پير سائين محمد راشد (روضي ڌڻي) عليه رحمت تائين هڪ هڪ بزرگ جو مختصر احوال ڏنل آهي. ڪتاب ۾

چار هزار ڪن بيت ٽيندا، اول ۾ سنڌ جي مختصر تاريخ بہ ڏنل آهي. نثر ۾ پڻ ڪيتريون تصنيفون ٽيل اٿن. طب جي فن ۾ پاڻ وڏا ماهر هئا، ۽ علم طب ۾ بہ بہ ڪتاب لکيا اٿن. ان ڪان سواءِ مذهبي علوم حديث، فقہ، تفسير ۽ علم ادب ۾ بہ ڪين وڏو ملڪو حاصل هو. سندن خوشنويسي ۽ نقاشي ڏسبي، تہ ايراني آرٽ جو رنگ نظر ايندو. درگاهہ شريف جي وڏيءَ مسجد ۾ اندر جيڪا نقاشي ٽيل آهي، ان ۾ بہ ڪيترا گل مرحوم پير صاحب جا نڪتل آهن، مگر جن ڪاريگرن ڪم ڪيو آهي، انهن سان هي بہ ساڳيءَ لائين ۾ بيٺا آهن، فرق معلوم نہ ٿيندو.

سندن ڪيتريون تحريرون بينظير، ديده زيب، اڄ بہ موجود آهن، سندن ڪيترا شعر پنهنجي هٿن سان خوشخط، ۽ مٿان پاسن سان ان جي نقش نگاري ٽيل، ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ڪيترا ماڻهو پري کان سندن تعريف ٻڌي زيارت لاءِ ايندا هئا ۽ سندن شعر خوشخط تحرير ۽ نقش نگاري ڏسي، حيرت ۾ پئجي ويندا هئا.

وڏن بزرگن جي هن آخري نشانيءَ تاريخ 24 ذوالقعد 1354هہ تي وفات فرمائي. سندن مزار روضي شريف جي ٻاهران اتر طرف پهريون نمبر مزار آهي. خدا تعاليٰ غريق رحمت فرمائي.

(منشي محمد پريل- مهراڻ س-ن)

پير شاهہ مردان شاهہ رحہ (ڪوٽ ڏٽي)

پير شاهہ مردان شاهہ (ڪوٽ ڏٽي) جو تولد 7 صفر 1279هہ ۾ ٿيو. حضرت جن تخت ڏٽيءَ رحمة الله عليه جي وفات بعد وڏي پٽ علي گوهر شاهہ کي گادي تي وهاريو ويو. مگر ستت ئي جلندر جي بيماري ۾ رحلت ڪيائين، ڏيڍ سال کن گادي سنڀاليائين ان کان پوءِ ٻئي پٽ علي مظفر شاهہ بجاءِ سيد شاهہ مردان شاهہ کي گاديءَ تي ويهاريو ويو. ڀائرن ان جو جهيڙو هليو. پروي ڪونسل تائين مقدمو لڙيو ويو مگر آخرڪار ڪامياب پير ڪوٽ ڏٽي ٿيو. (تذڪرو مشاهير سنڌ) حضرت شاهہ مردان شاهہ بہ وڏن وانگر علم علماءِ جو دوست هو. هن جيڪو تفسير ڪوثر لکايو ان ۾ اهڙي تہ پڪي توحيد آهي، جهڙي شاهہ

اسماعيل شهيدؒ جي تقوية الايمان ۾. آخر ته شاهه شهيدؒ جي دوست ۽ ساٿي سيد صبغة الله شاهه جو پوٽو هو. علماءِ ڪرام وٽ وڃي انهن کان فيض حاصل ڪرڻ جو به شائق هو. سندن وفات 7 ربيع الاول 1340هه ۾ ٿي.

سيد صبغة الله شهيد رحه (پڳ ڌڻي)

سيد صبغة الله شاهه (پڳ ڌڻي) بن شاهه مردان شاهه ؒ جي ولادت 13 صفر 1327هه ۾ ٿي. ٻارنهن يا تيرنهن ورهين جا هئا ته سندن والد جو انتقال ٿي ويو. انهيءَ ننڍڙي وهي ۾ کيس گاديءَ تي ويهاريو ويو. سڄي خاندان ۾ عموماً هن نينگر ۾ خصوصاً انگريزن خلاف جذبو عروج تي هو. حضرت سيد احمد شهيد ۽ شاهه اسماعيل شهيد ؒ جي دلي دوست سيد صبغةالله شاههؒ جو پڙپوٽو ۽ همنام هو. سندن چاچي علي گوهر شاهه جي نالي انگريزن جو آفرين نامو فريم ۾ بنگلي جي اندر ٽنگيل هو. شاهه صاحب اهو ڏسي چيو اسان جا وڏا به ڪيترا نه سادا هئا، خدا تعاليٰ سندن ذاتي عزت ايتري بلند ڪئي آهي ته به هي رکي ڇڏيا اٿن. انگريزن کي هن خاندان تي خصوصي نظر هئي، انهن کي سيد احمد شهيد ۽ شاهه اسماعيل شهيد ؒ سان هن خاندان جي وابستگي وسري نه وئي هئي. ويتر جو کين هن نئين پڳدار جون اهي ڳالهيون پڌائون ته هن کي ڪيسن وغيره ۾ ٽنگ ڪرڻ لڳا. انت ڪنهن ڪيس ۾ آٺي ڪيس اٺ سال سزا ڏيئي سنڌ کان ٻاهر موڪلي ڇڏيو. گهڻو وقت رتنا گري جيل ۾ ۽ ڪجهه وقت مدناپور مرڪزي جيل ۾ کيس رکيو ويو. شاهه صاحب جيل ۾ ڪتابن جو مطالعو ڪندو رهيو. خاص ڪري حضرت روضي ڌڻي ؒ جي ملفوظات جو گهڻو مطالعو ڪيائين. جيل ۾ حاصل مطالعو به مرتب ڪري لکيائين. آزاد ٿي سنڌ ۾ آيو ته مجاهدن جا جٿا تيار ڪرڻ کي لڳي ويو. سانگهڙ ضلعي ۾ گڙنگ لڳ بنگلو ٺهرائي مجاهدن جو معائنو اتي ڪندو هو. مريدن مان ڪافي بد رسمن ڪيڻ جي ڪامياب ڪوشش ورتائون. پير صاحب کي انگريز سرڪار ٻهريون گڙنگ واري بنگلي تان گرفتار ڪري ڪراچي وٺي ويا، اتي کيس ڪراچي جي حدود ۾ رهڻ جو زباني حڪم ڏنو ويو. سنڌ جي وزيراعظم سر

غلام حسين سان پير صاحب ڳالهايو ته منهنجي مٿان ڪيس داخل ڪورٽ ۾ هلايو وڃي يا نظربندي جو لکت ۾ حڪم ملي جيئن اسان ان کي چئلينج ڪري سگهون. باقي زباني حڪم جي پابندي مون کان ڪونه پڄي، جڏهن اهي ٻئي ڳالهيون نه ٿيون ته پير صاحب جن پنهنجي گاڏي تي گڙنگ کان ٿيندا ڳوٺ هليا آيا. هاڻي ڪين يقين هو ته انگريز مون کي نه ڇڏيندا، هن مستقبل لاءِ جماعت جي سرڪردن کي احڪام ڏيئي ڇڏيا ۽ آئيندي جي حالات کان آگاهه ڪري ڇڏيو. نظربندي کان اڳ ۾ پير صاحب کي سکر جي ڪليڪٽر جي معرفت انگريز حڪومت طرفان انعام طور ترار ۽ بندوق ۽ خطاب ڏيڻ جي منظوري کان آگاهه ڪيو ويو. پير صاحب ڪليڪٽر کي چوايو ته هٿيار اسان وٽ موجود آهن ۽ پير پاڳاره جو خانداني خطاب اسان لاءِ ڪافي آهي، پير صاحب کي درگاهه تان گرفتار ڪري ڪراچي جيل ۾ رکيائون. گورنمينٽ، پوليس جي معرفت پير صاحب جي مجاهدن سان جيڪي ڪيس ڪيا اهي ناقابل برداشت آهن. پير صاحب تي بغاوت جو ڪيس سکر ۾ هليو پير صاحب جي رازن کولڻ ۾ سندن ڪن تعليم يافته رشتيدارن جو وڏو هٿ هو. سنڌ جي انهيءَ سورهيه محب وطن ۽ حضرت شاهه اسماعيل شهيد رحمة الله عليه جي قافلي سان منسلڪ مجاهد کي 20 مارچ 1942ع ۾ ڦاسي ڏني وئي. ڦاسي جو ڪيس ڪوئي احساس ئي نه هو معافي لاءِ چيو ويس حقارت سان چيائون معافي هڪ خدا کان گهربي، نصاريٰ کان ڪهڙي معافي وٺبي.

پير صاحب، صاحب علم ۽ علماءِ دوست ماڻهو هو پير صاحب نماز جو پابند هو. پاڻ ايترو ته خوش خلق هو جو ڪن موقعن تي ڪنهن لوڙهي ڏيڻ يا بار ڍوئڻ ۾ فقيرن سان گڏجي به ڪم ڪندو هو. پاڻ پيسي جو نذرانو هٿ ۾ نه وٺندا هئا پر ڪوئي ڏنڊڻ ڪٺي اچي ته اهو پنهنجي هٿ سان پاڻ وٺندا هئا. پير صاحب جن رتناگري جيل ۾ جيڪي نوٽ لکيا آهن انهن مان ڪي ٽڪرا هي آهن. "ناجنس جي دوستي کان موت کي پلو جاڻ ۽ ان جي دوستيءَ ۾ پلو نه ڏسندين"، "ڪوڙي جي حڪومت ڪن لمحن تائين هلي سگهندي ۽ سچي جي حڪومت تاقيامت آباد هوندي"، "اي يار ڪوڙ کان بچ جو ڪينچي ايمان جي آهي ۽ ڪوڙي تي خدا جي لعنت آهي." (رتناگري جيل آچر ڏينهن 28 جمادي الاول 1350هه مطابق 11 آڪٽوبر 1931ع صحي سيد پير محمد صبغة الله هاشمي جلالي وقت نو سادا) پير

صاحب ٻاهرين سزا ڀوڳي وطن وريو ان موقعي تي جمعيت علماءِ سنڌ جي اخبار اصلاح لکيو ”پير صاحب پاڳارو جنهن جي حيثيت سنڌ ۾ نہ فقط هڪ پير جي آهي، بلڪ هو هڪ وڏي امير جي حيثيت رکي ٿو اميرن جي حڪومت تہ ماڻهن جي جسمن ۽ زمين جي ٽڪري تي هوندي آهي. مگر پيرپاڳاري جي حڪومت مريدن جي دلين ۽ انهن جي وسيع جذبن تي آهي. اهڙي حيثيت جو صاحب تقدير الاهي سان ڪن ناگفتہ سببن جي ڪري حڪومت وقت جي حبس تعزيري ۾ اچي ويو. جو نيٺ ائن سالن مان ڇهن سالن جي ڪٺنجڻ ڪري وقت کان اڳي آزاد ٿي پنهنجي وطن وارد ٿي ويو. ٻڌجي ٿو تہ پير صاحب انهيءَ عرصي ۾ اصلاح نفس ۽ صلاحيت طبع جي چڱي مشق ڪئي آهي. الله تعالي! شال انهيءَ عظيم الشان خاندان جي عزت ۽ شان کي برقرار رکي، حوادث زمانہ کان محفوظ فرمائي ۽ شال موجوده پير صاحب کي پنهنجن معتقدن سبب سعادت جو ۽ باعث برڪت جو ڪري. آمين. اسين پير صاحب جي خدمت ۾ خاص طرح ۽ سندس مخلص معتقدن کي عام طرح هزارين مبارڪون پيش ڪريون ٿا. (اصلاح 4 ڊسمبر 1936ع)

پير صاحب هڪ انسان هو ان ۾ اوصاف حميده سان گڏ ڪي اوڻايون بہ هيون، پر حميده اوصاف غالب هيون، ان جي مريدن جون زيادتون سڀ پير صاحب جي حڪم سان ڪونہ ٿينديون هيون. پير صاحب جو علماءِ سان تعلق هو. مولانا محمد عاقل عاقلي کان شاهنامہ فردوسي جو سنڌي ترجمو ڪرايو هئائين، جيڪو ائن جلدن ۾ هو ۽ انهن مان ڇهريان بہ جلد ادبي بورڊ وٽ آهن. حضرت مولانا محمد صادق ﷺ لواري جي مسئلي بابت هڪ سوالنامہ ٺاهي سنڌ جي علماءِ ۽ مشائخ ڏانهن موڪليو هو. حضرت پير صاحب جي ڀاران درگاه شريف کان جيڪو جواب آيو ان جي حاشيہ تي پير صاحب پنهنجي قلم ۽ صحيح سان هڪ علمي نوٽ لکيو. مون اهو بعينہ نوٽ پڙهيو ان سان سندس علمي مزاج واضح آهي. ڪجهہ ڳالهيون انگريزن ان ڏانهن منسوب ڪري مشهور ڪيون ۽ ڪجهہ ان جي مريدن زيادتيون ڪيون، مجموعي طور تي پير صاحب عمده انسان هو. ڦاسيءَ کان پوءِ سندس پٽن شاهہ مردان شاهہ ثاني ۽ سيد نادر شاهہ کي انگلينڊ ڪڻي ويا ۽ اتي انهن جي پنهنجي نوع جي تربيت ڪيائون، پوري طرح تربيت ڏيئي پوءِ واپس موڪليائون. (عبدالوهاب چاچڙ)

سيد رشيدالدين شاهہ جهنڊي وارو رحہ (بيعت ڏٺي)

سيد ياسين شاهہ جنهن کي والد ماجد حضرت روضي ڌڻي ﷫ جهاد جو جهنڊو عنايت ڪيو هو اهو پيو نمبر ۾ ڏاڏو پيارو پٽ هو والد ﷫ جي وفات بعد ڀائرن ۾ جو ڪجهہ اختلاف ٿيو تہ پير جي ڳوٺ (ڪنگري) کي ڇڏي رحيم ڏنہ ڪلهوڙي جي ڳوٺ لڏي آيو پير صبغة الله ﷫ کيس پرچائي ڳوٺ موٽائي آيو پر ڪجهہ وقت کان پوءِ ڏوڪري طرف فريد آباد وچي رهيا، پوءِ وري باقراڻي پاسي ٽلاهہ ۾ اچي رهيا. آخر حيدرآباد ضلعي ۾ پنهنجو ڳوٺ اچي ٻڌائون جنهن کي ڳوٺ پير جهنڊو چيو ويندو آهي، گهڻين جائين متاثر ڪري ان کي پير سائين جائين وارو ڪوٺبو آهي. لاڙ جي سفر دوران 63 ورهيہ عمر ۾ مورخہ 15 رجب 1275هہ ۾ وفات پاتائون، ان سفر ۾ سيد رشيدالدين، سيد صديق رسول ۽ حاجي سيد هدايت الله بہ ساڻن گڏ هئا. پوءِ سيد فضل الله شهيد سندن جسم مبارڪ اتان کڻائي ٽلاهہ ۾ دفنايو. سيد محمد ياسين عالم ۽ ڪامل هو. سندن ڪتاب صراط الطالبين تصوف ۾ لکيل آهي. جنهن جو سنڌي ۾ ترجمو حاجي هدايت الله ٽلاهي ڪيو ۽ 1315هہ ۾ ڇپيو هو. سندن وفات بعد گادي تي ان جو فرزند فضل الله صاحب ويٺو. ان جي شهادت بعد سندس ڀاء حضرت پير رشيد الدين سائين صاحب العلم الثالث (بيعت ڌڻي) گادي سنڀالي. پير صاحب جن وڏي علم ۽ فضل جا مالڪ هئا. پاڻ شاعر بہ هئا تخلص سيد هين. مولانا عبيدالله سنڌي ﷫ انهن جي لاءِ لکيو آهي تہ "*پیر رشید الدین صاحب العلم الثالث کی صحبت سے مستفیض ہوا، ان کی کرامتیں دیکھیں، ذکر اسماء حسنیٰ اس سے سیکھا، دعوت توحید و جہاد کے مجدد تھے.*" اسماءَ حسنيٰ جي ذڪر ۾ خاص ملڪو هين. سندن ڪتاب "اسماءِ حسنيٰ جو سنڌي ترجمو ميان عبدالوارث ڇپرايو آهي، جهاد ۽ صبر تي مريدن کان بيعت ورتائون. سڀ کان پهريون سندن فرزند بيعت ڪئي، ڪن فقيرن کان هي بيعت وٺندا رهيا (1) رات ڏينهن کان وڌيڪ پاڻ وٽ نہ رکندس. (2) ڪنهن کي پنهنجي نفس جي باري ۾ سوال نہ ڪندس (3) جيڪو اسان کان ڏکائيبو تہ ان جي حق ۾ دعا گهرندس (4) ڪوڙ نہ ڳالهائيندس.

فرمائيندا هئا نماز پڙهڻ کان اڳ ۾ استغفار پڙهي ته نماز ۾ ڏاڍي لذت ايندي. پيسي جي تنگي ٿئي ته ڪجھ خيرات ڪجي ته اها کلي پوندي. گنهگار سان بغض نه ڪجي پر گناهه سان بغض ڪجي. فرمايائون حافظ محمد صديق وٽ فيض لاءِ نه ويا هئاسين پر مرشد جي محبت وڏائڻ لاءِ ويا هئاسين. پير صاحب روضي واري رحمة الله عليه جي ملفوظات ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون آهن جي روضي وارن علم جي موافق نه آهن. چڱو ته اهي ڪيڏي چڏجن. جماٽا نيڪ نه آهن ۽ بيوه زالن جو نه پرڻائڻ چڱو نه آهي بلڪ پنهنجي بيبين کي چيائون ته ڪنهن کي اسان کان پوءِ شادي جو خيال ٿئي ته اسان جي منع ڪانه آهي. پاڻ قبرن تي نذرانه ۽ باسون باسڻ ۽ قنبرن کهائڻ جي بالڪل خلاف هئا. فرمائيندا هئا جيڪي ماٺهو پرپٽ ولين ۽ قبرن وارن کي سڏيندا آهن اهو اسان جو دين نه آهي، هي دنيا. دنيا وارن جي زال آهي جيڪو ان کي تڪيندو سو دنيا وارن کي نه وڻندو. الله تعاليٰ پڳل دلين وارن ۽ مسڪينن سان آهي. فرمايائون حضور جن جي زماني ۾ لطيفا نه هوندا هئا پر اصحابي زيارت مان فيض حاصل ڪندا هئا. سندن وفات 7 ربيع الاول 1317هه ۾ ٿي.

سيد رشدالله شاهه رحه (خلافت ڏٺي)

سيد رشيدالدين رحمة الله عليه جي وفات بعد مسند تي سيد رشدالله صاحب العلم الرابع ويٺو. جيد عالم ۽ محقق هو ان لاءِ مولانا عبيدالله سنڌيءَ جا هي تاثرات آهن: *"ان سے صحبتیں رہیں۔ علم حدیث کے بڑے جید عالم اور صاحب تصانیف تھے۔ حضرت شیخ الہندؒ سے خاص نسبت رکھتے تھے"* پير صاحب جن مسند نشيني کان ٻه سال پوءِ مولانا عبيدالله سنڌي رحمة الله عليه کي امروٽ شريف کان گهرائي پيرجهنڊي ۾ مدرسه دارالرشاد کولي ڏنو عهد ڪيائين ته مدرسي ۾ مان ڪوبه دخل نه ڏيندم. مطالعي لاءِ هڪ عظيم الشان ڪتب خانو مزين ڪيائين جنهن ۾ هر موضوع تي خطي ڪتاب ۽ اهي به گهڻو ڪري مصنفين جا پنهنجا لکيل هٿ ڪيائين. انهيءَ ڪتب خاني مان استفادي لاءِ حضرت علامه انور شاهه ڪشميري رحمة الله عليه ڪيترا ڏينهن پير جهنڊي ۾ اچي ترسيو هو. مدرسي جو افتتاح رجب 1319هه مطابق 1901ع ۾ ٿيو. چوٿيءَ جا استاد پڙهائيندا هئا.

مدرسه ۾ السواد الاعظم جي عنوان سان نظام هو. جنهن تحت مدرسه مظهرالعلوم ڪڏهن جي فتويٰ مدرسه دارالرشاد جي صحيح لاءِ ۽ مدرسه دارالرشاد جي فتويٰ مدرسه مظهرالعلوم جي تصحيح لاءِ موڪلي ويندي هئي. ان بعد ئي مستفتي جي حوالي ڪئي ويندي هئي، مولانا عبيدالله سنڌي جي ڪابل روانگي کان پوءِ به مدرسو هلندو رهيو پر ريشمي رومال تحريڪ دوران 1335هه ۾ انگريزن زوري مدرسو بند ڪرايو. ٻن سالن کانپوءِ پير صاحب درخواست ڪري مدرسو کولايو ۽ وڏو جلسو ڪوٺائي مدرسي جو ٻيهر افتتاح ڪيو. پير ابو تراب رشدالله رحمة الله عليه تحريڪ خلافت ۾ به ڀورو حصو ورتو لاڙڪاڻي واري خلافت ڪانفرنس جنهن ۾ حضرت مدني رحمة الله عليه ۽ حضرت امروٽي رحمة الله عليه به شريڪ هئا، اها پير رشدالله رحمة الله عليه جي صدارت ۾ هلي هئي، انگريز سرڪار ريشمي خطوط واري تحريڪ جو مواد گڏ ڪيو ۽ مواد جي اندر آيل جائين ۽ ماڻهن جو پنهنجي طور تي تعارف لکيو. حضرت پير رشدالله رحمة الله عليه جو تعارف هن طرح ڪيو اٿئون. "192- پير رشدالله پير جهنڊي والا مشهور سنڌي پير ساڪن موضع ڳوٺ پير جهنڊه تعلقه هالا ضلع حيدرآباد. ڏاڍو متعصب (قوميت ۾ ڪٽر) ۽ جنوني آهي. سنڌ، ڪانياواڙ بلوچستان، رياست بهاولپور وغيره ۾ ڇهه لک مريد اٿس. عام طرح پنهنجي معتقدن ۾ گشت ڪندو رهندو آهي، پنهنجي ڳوٺ ۾ مذهبي تعليم لاءِ مدرسه دارالرشاد قائم ڪيو اٿئين، ايم عبيدالله ان اداره جو 1909ع تائين ڪيئي سال هيڊ مولوي ۽ ناظم رهيو. پر رشدالله ڪٽر وهابي ٻڌجي ٿو. ٻڌجي ٿو ته هن هڪ موقعي تي پنهنجي نمائنده سان مجاهدن ڏانهن پيسا موڪليا هئا، انگلينڊ جو سفر ڪري چڪو آهي، عبيدالله جو خاص شريڪ ڪار چيو وڃي ٿو. ان کي ڪابل وڃڻ ۾ مدد ڪئي هئائين، مولوي عبيدالله سنڌي جا فتح محمد جيڪي ڪابل مان خط آندا هئا، تن ۾ عبيدالله جو خط پيرجهنڊي واري ڏانهن به هو جنهن ۾ پير کي درخواست ٿيل هئي ته جهاد ۾ مدد ڪري، ريشمي خط آڻڻ واري شيخ عبدالحق، عبيدالله جو هڪ خط پير لاءِ آندو هو جنهن ۾ چيل هو ته ايم احمد علي جي ذريعي هڪ هزار روپيا مولانا (غالباً مولانا محمودالحسن) ڏانهن موڪليو جيڪو حج تي وڃڻ وارو آهي. جنگ شروع ٿيڻ کان 6، 7 سال ٻهريون مذهبي جنون جو اظهار ڪندو هو ۽ پنهنجي بيان مطابق انگريزي تهذيب ۽ عيسوي مذهب جي برائي ۽ مذمت ڪندو هو ۽ جنگ ڇڙڻ بعد

آزادي سان جرمني جي فتح ۾ ترڪي شامل ٿي ته ترڪي جي ڪاميابين جون ڳالهيون شروع ڪيائين. شايد عبيدالله جي خراب اثر سان اهو اظهار خيال ۾ محتاط ٿي ويو پوءِ جي تحقيقات مان ظاهر ٿيو ته پير رشدالله جو رابطو ديوبند جي سازشين سان به هو. چيو وڃي ٿو ته جهنڊي وارو پير پنهنجي مريدن کان جهاد جي بيعت وٺندو هو.

ڪتاب ۾ رشدالله ڪي غلطي سبب رشيدالله لکيو ويو آهي، پير صاحب مجاهد سان گڏ محقق مصنف به هو سندس تصنيف تمام گهڻي آهي جيئن ته (1) تجريد صحيح بخاري جو سنڌي ترجمو (2) المعونة الصمدية في رد اوهام الهدية الاسدية (علم غيب تي سيد اسدالله شاهه ٽڪڙائي جي رسالي جو مسبوط رد)، (3) درج الدرر في وضع الايدي علي الصدر ، (4) الغريمة في الرد علي العزيمة (آخر ظهر بابت لکيل مخدوم حسن الله پاٽائي جي ڪتاب جو رد آهي) (5) رجال الطحاوي (شرح معاني الاثار جي اندر آيل رجال جي ذڪر ۾ آهي)، (6) سمر آخرت ترجمه سنڌي سفر سعادت . شاهه صاحب جي آخري تصنيف آهي ان جو سن ساڳيو وفات وارو سال 1340هه آهي. شاهه صاحب فرمائيندا هئا ڪتب خانو رکڻ جو وڏو مقصد اهو هو ته فيروز آبادي جي سفر سعادت جو ترجمو ڪريان ۽ اهو پورو ٿيو. (7) ڪشف الحقيقة عن احکام العقيقة (8) الاجوبة المرضية في اشتراط الولاية في النڪاح (9) رفع الشڪوڪ عن حڪم المتروڪ (10) فلق الصباح في شهادة النڪاح (11) هدية القلامس بحڪم لبس القلانس. اهو ڪتاب 1308هه جو لکيل آهي. قاضي فتح محمد نظاماڻي کي حڪم ڏنائون ان تفسير مفتاح رشدالله 4 جلد لکيو. حيدرآباد دکن جي دائره المعارف جو رڪن هو. مولانا قطب الدين انيڙ ۽ مولوي محمد اڪرم هالائي کي نادر مخطوطات اوتارڻ لاءِ حيدرآباد دکن موڪليو هو. حضرت پير رشدالله ﷺ 22 رمضان المبارڪ 1340هه مطابق 1922ع ۾ وفات ڪئي. (عبدالوهاب چاچڙ)

حاجي امام الدين راشدي رحه

سيد امام الدين ولد پير رشيدالدين (صاحب العلم الثالث) ولد پير محمد ياسين (صاحب العلم الثاني) ولد پير سيد محمد راشد (روضي ڌڻي)

رضي الله عنهم.

هن بزرگ پنهنجي والد بزرگ جي تربيت ۾ تصوف ۽ سلوڪ جون منزلون طئي ڪري قادريه راشديه طريقي ۾ خرقہ خلافت ڏڪيو. ظاهري علوم گهٽ انداز ۾ تحصيل ڪيل هوس. مگر علماءِ جي صحبت ۽ مذهبي ڪتابن جي اردو شرحن جي مطالعي سبب، سندس علمي معلومات بيحد وسيع هئي، سندس مذهبي ميلان اهل حديث ڏانهن هو مگر عملي زندگي حنفي مذهب موجب رهندي هيس.

حڪمت ۽ طب جو وڏو ماهر هو ۽ بعض خانداني نسخا هن بزرگ وٽ تير بهدف هوندا هئا، خصوصاً قوت مردانگي جا ڪشتا ۽ بواسير خوني جو نسخو اهڙا مجرب هئا جو فقط استعمال ڪرڻ جي دير هوندي هئي. ڪن ماڻهن جو گمان هو تہ هو ڪيميا جو بہ ماهر هو. هڪ دفعي هن ورقن جي جامع مسڪين وفائي ڪانئس ان بابت پڇا ڪئي هئي جنهن جو جواب هائو ۾ ڏنو هئائون، علم رسل ۽ جفر جو وڏو ماهر هو. متحصلہ نقشو جو هڪ ناياب شيءِ چئي وڃي ٿي، ان جو بہ ماهر هو بيا بہ عمليات خانداني تمام گهڻا ۽ مجرب ڄاڻندو هو. ڏاڍو سخي ۽ مهمان نواز ۽ سائلن جا ڪم ڪندڙ بزرگ هو. بعض وقتن تي فاقن تي فاقہ بہ پوندا هئا، مگر اها حالت گهڻو زمانو ڪانہ هلي.

نوجوانيءَ جي زماني ۾ سندس والد بزرگ جي حڪم سان ٽلاهہ شريف ۾ باقراڻي لڳ اچي مقيم ٿيو ۽ اتي ئي تمام وڏي جماعت سندس فيض ۽ ارشاد مان بهره ور ٿي. هن بزرگ 1322هہ ۾ پنهنجي ڳوٺ ٽلاهہ ۾ وفات پاتي. (تذڪره مشاهير سنڌ)

پير ضياءُالدين شاهہ رحہ

پير ضياءُالدين بن رشدالله ﷬ مدرسہ دارالرشاد ۾ پڙهيو. مولانا عبدالقادر لغاري ﷬ جڏهن شوال 1327هہ مطابق 1910ع ۾ دارالرشاد ۾ داخل ٿيو تہ مولانا اڪرم هالائي، مولانا احمد علي لاهوري، مولانا محمد الياس جمالي، مولانا محمد علي دڪني ۽ پير سيد ضياءُالدين شاهہ، مولانا محمد وٽ

مسلم شريف پڙهندا هئا ۽ پڙهائيندا بہ هئا. والد جي وفات بعد گاديءَ تي پائرن ۾ اختلاف ٿي پيو هڪ ڏر ٻي ڏر کي زخمي ڪري ڳوٺ مان ڪڍي ڇڏيو وڏو صاحبزادو ميان ضياءُالدين شاهہ پنهنجي زمين ۾ ڳوٺ نئو ڪيريو تعلقي سڪرنڊ ۾ وڃي ويٺا ۽ اتي مدرسہ دارالرشاد جاري رکيائون. ڪجهہ زماني کان پوءِ ڪمشنر ڪراچي مسٽر ريو سڪرنڊ ۾ منزل ڪئي، پير صاحب کيس شڪايت ڪئي تہ اسان کي ڳوٺ ۾ حق کان تڙيو ويو آهي ۽ جائين جا ڪلف پيچي سامان ڪٽي ويا آهن. ان چيو اوهان جي والد جيڪي اسان کي تڪليف ڏنيون ان جو بدلو ڏيئي رهيا آهيو اهو ٿورو آهي جو اوهان جي والد جي اولاد گهرن مان تڙائي ڇڏيو اٿئون. مقدما انصاف سان هلندا. ان وقت سول جا مقدما پروي ڪائونسل لنڊن ۾ هلندا هئا ۽ ڪيئي سال هلندا هئا. سال 1937ع ۾ پروي ڪائونسل لنڊن مان فتويٰ آئي تہ پير رشدالله وفات کان اٺ سال اڳي جيڪي پير ميان ضياءُالدين شاهہ کي ڏنو آهي، اهو اسلامي قانون موجب صحيح آهي. ان ڪري شهر ۾ درگاهہ لاڳو شين جو مالڪ پير ضياءُالدين شاهہ آهي. پير احسان الله شاهہ جو ان ۾ ڪوئي حق نہ آهي. اها فتويٰ سندن جي شادي لال ڏني. هالا جو مختيارڪار منسٽر الياس يوسفاڻي مرحوم آيو ۽ فتويٰ جي بنا تي پيرجهنڊي جي درگاه، لائبريري ۽ باغ وغيره جو قبضو امن و امان سان پير صاحب کي وٺي ڏنو مدرسي جي بلڊنگ نئين سر ٺاهي وئي ۽ اها 1938ع ۾ نهي تيار ٿي، مولانا سنڌي موٽي آيا ڪجهہ وقت اتي تعليم ڏني. مولانا جي وفات کان پوءِ بہ پير صاحب جن مدرسي جاري رکيو. پير صاحب جن وڏي صاحبزادي وهب الله شاهہ کي چيو مون کان پوءِ وڏي پايہ جو مدرسو نہ هلائي سگهيو تہ حضرت بيعت ڏٺي (سيد رشيدالدين شاهہ) وانگر عالم بدران حافظ رکڻ تي اڪتفا ڪجو. پير ضياءُالدين شاهہ تاريخ 14 رجب 1376هہ مطابق15 فيبروري 1957ع جمعي جي ڏينهن فوت ٿيا. سندن وڏي صاحبزاده، پير وهب الله شاهہ کي ان جي گادي تي ويهاريو ويو.

(مولانا مفتي عبدالقادر لغاري۔ شاهہ ولي الله ۽ ان جي سياسي تحريڪ)

پير احسان الله شاهہ راشدي رحہ

مرحوم احسان الله شاهہ ولد رشدالله شاهہ راشدي جن جو تولد، 27 رجب 1313هہ ۾، ڳوٺ پير جهنڊو تعلقي هالا ۾ ٿيو. عمر جو اڪثر حصو پاڻ، ڳوٺ پيرجهنڊي ۾ ئي گذاريائون، پوءِ برادري تنازعي سبب اهو ڳوٺ ڇڏي، ان جي پرسان ٻيو ڳوٺ "درگاه شريف" جي نالي سان ٻڌائي، اتي سڪونت اختيار ڪيائون، ليڪن تقريباً ڏيڍ سال کن بعد 15 شعبان 1358هہ ۾ وفات ڪيائون.

پاڻ تعليم پنهنجي ئي ڳوٺ (پير جهنڊو) ۾ سندن والد ماجد جي قائم ڪيل مدرسي مان ورتائون، سندن استاد ڪرام هي آهن: حضرت مولانا عبيدالله سنڌي، مولانا محمد، مولوي الاهي بخش، مولانا احمد علي لاهوري، مولوي خدا بخش ۽ مولوي محمد اڪرم هالائي. فارغ التحصيل ٿيڻ بعد پاڻ باقاعدي ويهي ڪنهن بہ درسگاه ۾ تعليم ڪانہ ڏنائون، ان ڪري ڪنهن خاص شاگرد جو نالو وٺي نٿو سگهجي، البت پاڻ سندن معتقدن کي پنهنجي پير و مرشدن جي نقش قدم تي هلڻ لاءِ ارشاد ۽ هدايت ڪندا رهندا هئا، ۽ بحمدالله سندن صحبت اڪسير مان بيشمار فيض يافتا موجود آهن.

سندن حلقہ احباب بلڪل وسيع هو. ساري هندستان، بلڪ ان کان ٻاهر بہ بي انداز علماءِ سان سندن تعلق هو خاص طرح اڳئين سلطان ابن سعود مرحوم سان سندن ڪافي تعلقات هئا، ۽ خط و ڪتابت جو سلسلو بہ جاري هو. سندن طريقو "قرآن شريف ۽ حديث تي عمل" هو. ٻئي ڪنهن جي راءِ کي انهن ٻنهي ماخذن کان مٿي نہ سمجهندا هئا. سندن طريقت جو سلسلو قادري هو ۽ پنهنجي والد بزرگوار حضرت پير سائين رشدالله شاهہ (صاحب اللواءِ الرابع) جي دست مبارڪ تي بيعت ڪيائون.

پير صاحب جن بہ ٽي ڪتاب تصنيف ڪيا، جهڙوڪ، (1) رسالو "المقالة المحبوبة في الدعاءِ بعد صلواة المكتوبہ" جو اردو ۾ آهي ۽ ڪٿي عربي عبارت بہ ڏنل آهي. هن ۾ فرضي نماز کان پوءِ هٿ کڻي دعا گهرڻ جو مسنون هجڻ، احاديث مان ثابت ڪيو ويو آهي. (2) ٻيو هڪ رسالو لکيو

هئائون، جنهن جو نالو ياد نہ آهي، مگر ان جو موضوع هو نيڪ انسانن جي هٿن چمڻ جي جواز جي اثبات ۾ اهو رسالو گم آهي. (3) پاڻ ابن ماجہ جو شرح بہ لکڻ شروع ڪيو هئائون، ان جو نالو رکيائون "خيمة الزجاجة في شرح ابن ماجہ" مگر کين ايتري فرصت ڪانہ ملي جو ان جو اتمام ڪن ها، ڪافي عرصو بيمار رهڻ بعد آخر پاڻ وفات ڪيائون ۽ شرح رهجي ويو جيڪو شرح لکيائون سو بہ گم آهي. (4) هڪڙي سندن تقرير آهي، جا پاڻ خانپور جي جلسي ۾ ڪئي هئائون، اها تقرير اردوءَ ۾ آهي.

سندس زندگي جو مقصد هو ڪتاب الله ۽ سنت رسول الله جي نشر و اشاعت. حديث پاڪ جي علوم ڏي سپ کان وڌيڪ توجہ هون، حديث ۽ حديث جي ڪتابن جو کين ايترو تہ شوق هو جو ڪيترن ئي ملڪن جهڙوڪ، شام، مصر، مديني منوره، مڪي معظم ۽ هندستان جي ڪن شهرن مان ڪيترائي ڪتاب ڪثير رقم خرچ ڪري ماهر ڪاتبن کان لکرايائون. حيدرآباد دکن ۾ مولانا قطب الدين هاليجوي ۽ قاضي لعل محمد ڪي اماڻي، نظام نواب عثمان علي خان جي خاص ڪتبخاني مان ڪيترائي ڪتاب اتارايائون، پاڻ اتي جي "دائرة المعارف" جي اراڪين مان هڪ رڪن هئا. "دائرة المعارف" جي ڪتبخاني ۾ جيڪي ڪتاب ڇپايا ويندا هئا، سي سندن ڪتبخاني عاليہ علميہ کي مفت ملندا هئا. سندن علمي ذوق اهڙو هو جو مشهور "تاريخ بغداد" خطيب بغداديءَ جي اڃا مطبوع نہ ٿي هئي، تڏهن پڻ 15، 16 سو روپيا خرچ ڪري ان جو مصر مان فوٽو حاصل ڪيائون. پوءِ ڪافي عرصي بعد اها تاريخ ڇپجي شايع ٿي، "تاريخ اصفهاني" جو فوٽو بہ لنڊن جي ڪتبخاني مان ڊاڪٽر ڪرنڪو محافظ ڪتبخانہ لنڊن جي معرفت حاصل ڪيائون، ڪرنڪو صاحب جي وساطت سان جرمني حڪومت تائين "صحيح ابن خزيمہ" ۽ ٻين ڪتابن جي لاءِ پڻ ڪوشان ٿيا. ليڪن اتي ڪاتب ۽ فوٽو نہ ملڻ سبب اهي ڪتاب حاصل ڪري نہ سگهيا. حديث جي علوم مان خاص طرح سان رجال جي فن ۾ کين ڪافي مهارت هئي. هڪ دفعي مولانا ثناءالله امرتسري وٽن آيو ۽ بہ ٽي ڏينهن قيام ڪيائين پنهنجي قيام جي دوران ۾ مرحوم پير سائين جن سان رجال جي متعلق ڪافي گفتگو ڪيائين، پوءِ جڏهن مولانا صاحب واپس ويو، تڏهن چيائين تہ "اڄ (هن وقت جيڪڏهن ڪو رجال جي فن جو امام آهي تہ پير احسان الله شاهہ راشدي آهي."

خلافت واري تحريڪ جي وقت جڏهن سندن والد ۽ مرشد حضرت پير سائين خلافت ڌڻي عليہ رحمت پنهنجي دستار مبارڪ لاهي "انگورا فنڊ" ۾ ڏني، ۽ ٻئي ڏينهن جمعي نماز تي پير سائين خلافت ڌڻيءَ جي فرزند جناب پير محمد امام شاهہ صاحب وڪڻڻ جو هوڪو ڏنو تہ "ڪير ٿو هيءَ خريد ڪري" تڏهن احسان الله شاهہ صاحب جن اوڏيءَ مهل ٻہ سو رپيا رقم ڏيئي دستار خريد ڪئي، پاڻ پنجيتاليهہ ورهيہ عمر ۾ فوت ٿيا. (مهراڻ س-ن)

سيد احسان الله شاهہ ﷫ مولوي عطاءُالله انيڙ ۽ مولوي محمد مبارڪ پنہ ۽ ٻين سان گڏ سال 1333هہ مطابق 1915ع ۾ دستاربندي ڪئي.

(عبدالوهاب چاچڙ)

پير هدايت الله راشدي ٿلاهي رحہ

پير هدايت الله بن پير محمد ياسين بن حضرت روضي ڌڻي ﷫ قادري طريقي جو صوفي ۽ جماعت جو سالڪ وچين درجي جو عالم بزرگ هو.

هن کي ڪتابن جمع ڪرڻ جو بيحد شوق هو. فقہ حنفي جي پابنديءَ سان گڏ اهل حديث مذهب ڏانهن ميلان رهندو هوس، جنهن ڪري سندس ڪتبخاني ۾ اهل حديث مذهب جا ڪتاب تمام گهڻا جمع ٿيل هئا. جي پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي پنهنجن فرزندن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيا هئائين.

هن بزرگ جي پنهنجي والد کان بيعت ٿيل هئي ۽ پنهنجي والد جي (1) ملفوظات: قديم سنڌي زبان ۾ هڪ ڪتاب جي صورت ۾ جمع ڪيائين. (2) رسالو "ارشاد الطالبين" مصنف پير محمد ياسين﷫ جو تحت لفظي سنڌي ترجمو ڪري ڇپرايائين. جنهن ۾ قادري راشدي طريقي جي سلوڪ جا سبق ڏنل آهن. هن صاحب جا بمبئي، ڪراچيءَ ۽ بلوچستان ۾ گهڻا مريد ۽ معتقد هئا جن جي دعوتن تي ٻہ سفر ڪندو هو. تمام گهڻي اولاد ڇڏي 63 سالن جي ڄمار ۾ 18 ربيع الثاني شام جو 7 بجي 1332هہ جو هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ ٿلاهہ شريف ۾ پنهنجي والد جي مقبري ۾ دفن ٿيو. (تذڪره مشاهير سنڌ)

ابوالبقا پير مظهرالدين راشدي رحہ

مظهرالدين ولد حاجي هدايت الله ولد پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رضي الله عنه عالم، فاضل، حڪيم، ذهين، ڪامل پير مظهرالدين، راشدي خاندان جو چمڪندڙ ستارو هو. پنهنجي والد بزرگ جي خدمت ۾ رهي ظاهري علوم حاصل ڪيائون ۽ ان کان پوءِ پنهنجي خداداد ذهانت جي زور تي پنهنجي مٿي علمي استعداد وڌائيندو رهيو. سندس سئوٽ پير سيد رشدالله صاحب (صاحب العلم الرابع) سان تمام گهاٽي دوستي هون. هنن ٻنهي بزرگن جو علمي استعداد وڌائڻ ۾ گڏوگڏ مقابلو رهندو ايندو هو جنهن ڪري پير مظهرالدين وڏي ڪماليت ۽ علم جو مالڪ ٿي ويو.

هن هڪ ليٿو ڇاپخانو ٺلاه شريف ۾ قائم ڪيو جنهن مان "هداية الاخوان" هڪ ماهوار رسالو جاري ڪري ماڻهن ڏيندو رهيو. ٻيا بہ ڪي رسالا ان مان ڇپيندا رهيا. اهو رسالو فقط هڪ سال هلي بند ٿي ويو. وقت علماءِ وقت جو هميشہ ميڙو رهندو هو ۽ انگريزي ۽ يوناني طبيب هجڻ ڪري روزانہ ڪيترا مريض سندس علاج هيٺ رهندا هئا.

سندس عربي، سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ ڪيترائي رسالا تصنيف ٿيل آهن، جي گهڻو ڪري مذهبي يا طبي آهن. هيٺيان رسالا منهنجي نظر مان سندس فرزند پير حاجي محمد بقا مثل شاهہ جي ڪتبخاني ۾ گذريا.

(1) تڪوير الامة علي ان القلنسوة لايكره فيها الاقتداءَ والامامة

(2) الفوائد الجمة في احڪام العمامة (هن مٿين رسالي کي قدري بسط سان لکيو ويو آهي)

(3) القوائد المهمة للفوائد الجمة (هن رسالي ۾ سندس همعصر مولوي محمد اسماعيل تي رد آهي، جنهن سندس پهرين رسالي تي اعتراض ڪيا هئا.)

انهن رسالن ۾ هڪ ئي مسئلي جي صفائي ڪيل آهي تہ ٽوپي ۾ جماعت جو امام ٿي نماز پڙهڻ جائز آهي، هن رسالي جو سندس ڪنهن مريد سنڌي جي نظم ۾ ترجمو بہ ڪيو آهي جنهن جو ديباچو هن طرح آهي:

پڇاڻا حمد و صلواة جي تو چوي شيخنا
شيخ مرشد سيد عالم تحريرا
ابوالبقا پير مظهرالدين سندن اسم سڳورا
جو پٽ شيخ عالم، مقتدي، متدين صاحب تقوي
حاجي ميان هدايت الله شاهہ اسم منيفا

(4) تحريرات مباحثہ قرائت قرآن جهر در جماعت
(5) تحصيل الصحة عن السقامة بما جاء في الفصدو الحجامة
(6) افحام الافحم بتائيد ابراءِ المتهم
(7) تحقيق الخبر في صلاة الجنازة علي القبر
(8) مجربات مظهرية يوناني
(9) رسالہ در فن ڪيميا فارسي
(10) سنڌي ڪافين جو ڪتاب

هو ايڏو ذهين ماڻهو هو جو وڏي عمر ۾ ٿوري انگريزي سکي، ان زبان ۾هڪ غزل بہ لکيو اٿس، چيو وڃي ٿو تہ انگريزي لکي نہ سگهندو هو پر پڙهي ويند هو.

هي بزرگ نهايت ڪامياب حياتي گذاري جوانيءَ جي وقت ۾ جو سندس ڄمار مس 42 سالن کي پهتي هئي، اربعہ ڏينهن 9 بجي صبح 22 ربيع الثاني 1318هہ جي هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ پنهنجي خاندان جي مقبري ۾ ٺلاه شريف ۾ مدفون ٿيو. (ت- م- س)

مولانا مفتي سعدالله انصاري هالائي رحہ

مولانا مفتي سعدالله جو اصلي نالو عبدالرحيم هو. رياست ۾ اچڻ کان پوءِ سعدالله نالو مٽيائون. پاڻ انصاري هالا جا ويٺل هئا. هالا ۾ تعليم ورتائون. هن جو خاندان عالم ۽ حافظ هئا، پوءِ عربستان ۾ وڃي پڙهيو ۽ حرمين شريفين ۾ سالا ٽي سال پڙهايائون. موٽي آيو تہ حيدرآباد صدر جي جامع مسجد جو امام ٿيو. سيني علمن ۽ اديان کان واقف هو نجوم، عروض

۾ بين فنن جو ماهر هو. 1901ع ۾ اخبار ۾ خيرپور رياست لاءِ مفتي جي جاءِ جو اشتهار آيو. مولانا جن آيا ۽ ٻيا عالم بہ آيا. پر مولانا جن کي ئي منتخب ڪيو ويو. قادرداد پٺاڻ وزير هو ان انتخاب ڪيو. هتي پڙهائيندا بہ هئا، سرڪاري ڪم قضا جو بہ ڪندا هئا ۽ عام فتويٰ بہ ڏيندا هئا. پهرين سرڪاري هنري اسڪول ۾ عربي پڙهائيندو هو. افتاءَ ڇڏڻ بعد ناز هاءِ اسڪول ۾ پڙهائيندو هو. مولوي خادم حسين شاهہ ملتاني جيڪو اهل تشيع جي طرفان مفتي هو ان پستول حيدري لکيو جنهن ۾ سنين کي گهٽ وڌ لکيائين، ان جي جواب ۾ مفتي صاحب توپ محمدي لکيو. جنهن ۾ بنا ڪنهن زيادتي جي مخالفن جي ڪتابن جي حوالي سان سندن حقيقتون لکيون. خيرپور جي والي ڪيس مفتي جي عهدي تان لاهي شهر نيڪالي ڏني. وائسراءِ فيصلو ڪيو تہ شرارت پستول حيدري واري جي آهي، توپ محمدي ۾ ڪائي خرابي ۽ زيادتي نہ آهي. رياستي حڪومت کي هدايت ڪئي وئي تہ پستول حيدري جي مصنف کي سيڪٽ ڏني وڃي. باقي ڪتاب ٻيئي ضبط ڪيا ويا. ان فيصلي کان پوءِ مفتي صاحب تان پابندي لٿي، ملڪيت ضبط ٿيل واپس ٿيس ۽ نوڪري بہ مليس ٿي، مگر پينشن قبوليائين ۽ نوڪري نہ ڪيائين. پوءِ ناز هاءِ اسڪول ۾ استاد مقرر ٿيو ۽ ڪيس شهر وارن مدرسو کولي ڏنو ان ۾ تعليم ڏيندو هو. شهر نيڪالي واري زماني ۾ ست گهرئي محلي جي مطيع الله سومره وٽ رهندا هئا. ان زماني ۾ هن سرڪار کي شهر نيڪالي خلاف اپيل ڪئي جنهن جي فيصلي تائين اتي رهيا. وڏو حاذق حڪيم هو. حضرت امروٽيؒ ۽ حضرت هاليجويؒ مسئلن ۾ هن ڏانهن رجوع ڪندا هئا.

اولاد:

هڪ ٻئي پٽيان 14 مختلف ذاتين ۽ ملڪن مان شاديون ڪيائين، ان مان اولاد ٿيس پر اها فوت ٿي ويئي ۽ آخر ۾ هڪ نياڻي بچيس. ميان عبدالرحيم خيرپوري مفتي صاحب جو خاص دوست هو.

1929ع ۾ خيرپور رياست جا مفتي هئا ۽ ناز هاءِ اسڪول ۾ سني فقہ جو پيريڊ وٺندا هئا. ان وقت ناز هاءِ اسڪول جو پرنسپال عبدالرزاق بن عبدالسلام ميمڻ هو. انهيءَ ڪوشش ڪئي تہ عربي پاڙهجي جو بمبئي

يونيورسٽي ۾ عربي يا پارسي پڙهڻ تي داخلہ ملندي هئي. ان جي ڪوشش سان مولانا جن عربي بہ پاڙهيندا هئا. خيرپور جي 95 فيصد سني آباد هئي ۽ اهل تشيع جي ماڻهن کي بہ پنهنجي مذهب جي خبر نہ هئي، پر ميرن شيعي مذهب جو مفتي خادم حسين شاهہ ملتاني کي رکايائون. ان پستول حيدري لکيو جن جو رد مفتي سعدالله لکيو توپ محمدي، جنهن تي شيعن ۾ اشتعال پيدا ٿيو جو ان ۾ ڏاڍو صاف ۽ واضح ڪري مخالف مسلڪ جي قلعي کولي هئائين. مير ٽالپر کين ڪوٺڏيجي گهرايو ڪانئس پڇيائين تہ هي ڇا لکيو آٿو مفتي صاحب چيو مان پنهنجي طرفان ڪابہ شيءِ نہ ملائي آهي. امام اوهان جا وڏا آهن تہ اسان جا بہ وڏا آهن. انهن جا اقوال نقل ڪيا اٿم: ڇپائين هي ڇو لکيو اٿيئي عشره محرم ۾ ٻين ڏينهن جي پيٽ ۾ خيرپور جي اندر مساڳ، سرخي، پونڊر ۽ ٻيو زيبائش جو سامان وڏيڪ هلندو آهي (مفتي صاحب دڪاندارن کان سڄو تفصيل وٺي مٽن ۽ سيرن جي حسان سان ٻين مهينن ۽ ان مهيني جو وڪرو انگين اکرين ڄاڻايو هو) مفتي صاحب فرمايو اهو منهنجو قصور نہ آهي. دڪاندار جي غلطي آهي جو اهو تفصيل مون کي ڏنائون، ان تي مير صاحب ملڪيت ضبطي ۽ شهر نيڪالي جو حڪم ڏنو. مولانا کي مان ۽ منهنجو پاءُ پنهنجي ٽانگي ۾ ڪٽي روهڙي آياسين ڪنهن کي خبر ئي نہ پئي تہ ٽانگي ۾ ٻار آهن يا ٻيو ڪو آهي. اسان بہ نڪري روانا ٿياسين تہ مولانا کي شهيد ڪرڻ لاءِ ان جاءِ تي حملو ٿيو پر جاءِ خالي پئي هئي.

مفتي صاحب جن خيرپور ۾ ٻاران نماز پڙهائي هئي، ماڻهن کي حڪم ڏنائون تہ اجايل ڊور ڊگا نماز واري هنڌ ڪاهي اس ۾ ٻڌو ۽ پاڻ بہ اس ۾ ويهو ماڻهو آيا تہ پير ئي سڙن پيا. ڪڪر جو ڪو نشان ئي ڪونہ هو. نماز شروع ڪيائون تہ سجدي ۾ نڪ گپ ۾ هو نماز کان پوءِ ابتا هٿ ڪري دعا گهريائون، ٽي ڏينهن مينهن اهڙو وٺو جو خلق ڪڪ ٿي پئي، حيدر شاهہ بہ هڪ ڀيرو ٻاران نماز پڙهائي هئي ۽ مينهن وٺو هو.

مولانا عبدالله شاهہ فتاحي ناز هاءِ اسڪول ۾ پڙهائيندو هو بورڊنگ ۾ رهندو هو حضرت هاليجويﷺ ان وٽ آيا. مولانا مفتي سعدالله ساڻن ملڻ ويا، مفتي صاحب سندن ڏاڍو عقيدتمند هو موڪلائڻ مهل مفتي صاحب پٺيءَ پر پيرين اگهاڙا نڪتا، پري وڃي جتي پاتائون ۽ روئندا هليا. مولانا

مفتي صاحب وفات پاتي جنازو غسل لاءِ ٻاهر آندو ويو تہ سنهي بوند وسڻ لڳي، جنازو اندر کڻي وياسين تہ بوند بند ٿي ويئي، وري دفن لاءِ جنازو ٻاهر آندو ويو تہ دفن تائين مسلسل عجيب قسم جي بالکل سنهي بوند پئي وئي، مولانا جي شاگردن ۾ مولوي حيدر شاهہ مولوي محمد صديق سومرو ۽ مولوي فقير محمد ميمڻ (تيئي لقمان جا) آهن. مولانا جو هڪ پٽ امدادالله 14 سالن جي عمر ۾ فوت ٿي ويو ۽ ٻيو پٽ عبدالله وڏو ٿيو پوءِ فوت ٿي ويو.

(محمد راجپوت رٽائرڊ ڊپٽي ايجوڪيشن آفيسر خيرپور)

مولانا جن شاعر بہ زبردست هئا. تذڪره مشاهير سنڌ ۾ آهي تہ مخدوم امين محمد ثاني هالائي جي وفات 1303هہ ۾ ٿي. مفتي صاحب ان جو قطعہ تاريخ چيو:

شہ ماز دنيا چوں تشريف برد، بعقبیٰ شده نيز مسند نشيں۔
سرو بی سر دير گفت ايں نويد، "شهنشاه جنت محمد امين"۔

حضرت مفتي صاحب جن جا اکر بہ موتين جا داڻا آهن، مفتي صاحب مولانا عبدالغفور همايوني جا رسالا پاڻ نقل ڪيا آهن. انهن جي ڪتابت جي تاريخ آهي ۽ اهي مفتي هجڻ جي دور جا لکيل آهن، انهن جو ذڪر اڳي چڪو آهي، سماع موتيٰ واري رسالي تي جاءِ بجاءِ ترديدي نوٽ لکيا توب محمدي 328 صفحا پيرزاده عبدالرزاق جي ڪتابت سان تاريخ 18 رمضان 1351هہ ۾ شايع ٿي، ان زماني ۾ هڪ رسالو "اعداء ثقلين" نهايت مدلل ۽ مختصر رسالو ٻئي مولوي صاحب جي نالي سان ڇپايو هئائون، جو مفتي صاحب اڳي ئي باز پرس ۾ هو سندس وفات بعد حافظ شمس الدين ساکرو مفتي صاحب جي نالي سان ڇاپيو. (عبدالوهاب چاچڙ)

حضرت مفتي صاحب جو لکيل ڪتاب "ضرب المداس بجواب واقعة القوطاس مطبوعہ مون حضرت مفتي صاحب وٽ ڏٺو هو جيڪو هاڻي ناپيد آهي.

(مولوي حيدرالله خيرپور)

مولانا مفتي عبدالڪريم رحہ

مولانا عبدالڪريم بن آخوند عبدالرحيم بچہ ڳوٺ تعلقي پنوعاقل ۾ تولد ٿيا. ابتدائي تعليم سنڌ مان حاصل ڪري ديوبند ويا. سڄي تعليم اتي مڪمل ڪيائون، 5 شوال 1330ھ ۾ دارالعلوم ديوبند ۾ داخل ٿيا. فنون، تفسير ۽ حديث 6 سال اتي پڙهيا، مولانا اميد عليﷺ بہ سندن دوري هئا. هدايہ، توضيح ۽ ٻيا ڪتاب پڙهيائين. سندن استاد هئا حضرت مولانا انور شاھ ڪشميري صدر مدرس، مفتي عزيزالله، سيد اصغر حسين، مولانا اعزاز علي، مولانا رسول خان، مولانا محمد ابراهيم بلياوي، مولانا عبدالسميع ۽ ٻيا. سند الفراغ 1336ھ ۾ کين ملي. ابتدائي تعليم پنهنجي والد ماجد وٽ ورتي هئائون، مولانا نورمحمد ملڪ عادلپوري ۽ مولانا نورمحمد انيڙ وٽ بہ پڙهيا هئا. ڪجھ وقت سکر ۾ حضرت امروٽيﷺ جي ڪوليل مدرسي ۾ پڙهايائون ان زماني ۾ مولانا پنهنجي مرشد امروٽيﷺ سان گڏ تحريڪ آزادي ۾ ڀرپور حصو وٺندا رهيا. پنهنجي ڳوٺ بچہ ڏاريجہ ۾ پڙهايائون، اهو مدرسو گهوٽڪي ۾ قاسم العلوم جي نالي سان منتقل ٿيو تہ اتي بہ ڪافي وقت پڙهايائون. وري موٽي پنهنجي ڳوٺ ۾ پڙهائي پوءِ علي شاھ جي ڳوٺ (چڪ لڳ) پڙهايائون. پوءِ روهڙي شيد ۾ ڪوڙي شيخ جي دلچسپي سان مدرسو هلندو هو جتي پاڻ پڙهايائون ان کان اڳ ۾ اهل علم وزير محمد ابراهيم جي دور ۾ خيرپور ميرس جي بالا آفيس ۾ سب رجسٽرار هئا. ان زماني ۾ مير علي نواز خان کي انگريزن سنڌ نيڪالي ڏني هئي، اهو اجمير رهندو هو. ان جي بيگم صاحبہ مولانا کي چوايو تہ حضرت سائين امروٽيﷺ کي اجمير وٺي اچو. مولانا جن حضرت جن وٽ ويا تہ پاڻ پٽن سردارن جي فيصلي تي ويل هئا، مولانا اتي ويا تہ اهي ڪنهن ڳالھ تي نہ پيا ٻيهن، حضرت جن کان اجازت وٺي مولانا جن انهن جو فيصلو ڪيو ۽ حضرت جن جي مرضي مطابق فيصلو قبول ڪيائون، مولانا جن حضرت امروٽيﷺ جن کي اجمير شريف وٺي ويو اها ڳالھ حضرت جن جي وفات کان چند سال اڳ جي آهي.

هتان تي پوءِ بچہ ڳوٺ علي شاهہ ۽ روهڙي ۾ پڙهايائون. پوءِ 1934ع ۾ خيرپور موتي آيا. مولانا مفتي سعدالله سان خيرپور جي والين جو اختلاف ٿيو جو مفتي صاحب توب محمدي لکي پستول حيدري جو جواب ڏنو هو ان زماني ۾ مفتي عبدالڪريم جن مفتي تي آيا. هتي مسجد ۾ مدرسہ تعليم القرآن جو بنياد وڌائون. حضرت مولانا استادالڪل مولانا محمد جن پڙهائڻ آيا جيڪي مولانا مفتي صاحب جن جا بہ استاد هئا. 1955ع تائين افتا جي منصب تي فائز رهيا. عمر وڏي تي وئي ان ڪري رٽائر ٿيا پوءِ بہ سال ڪن آرام ۾ گذاريائون.

1958ع ۾ فوت ٿيا. شعر بہ چيو اٿن مامون تخلص هين.

اولاد:

پهرين شادي حضرت مولانا نورمحمد عادلپوري جي نياڻي سان ڪيائون. ان مان اولاد ٿيو پر اهو فوت ٿي ويو اها اهليہ فوت ٿي وئي تہ حضرت پير فخرالدين شاهہ ۽ حضرت پير قاري شير محمد شاهہ جي ڪوشش سان اباوڙي مان ملا خير محمد سمہ جي نياڻي سان شادي ڪيائون. ان مان اولاد ٿيو جن مان هن وقت بہ پٽ ميان عبدالرحمان ۽ ميان حبيب الرحمان ۽ هڪ نياڻي حال حيات آهن. ميان حبيب الرحمان بي اي ايل ايل بي آهي. مان پارسي ۽ ابتدائي عربي والد رحمه الله وٽ پڙهيم. ۽ ايم اي تاريخ ۽ اسلامي ڪلچر ۾ ڪيم. بيروت جي جامعہ امريڪيہ مان ڊپلوما ڪري آيم. جامعہ ازهر ۾ بہ اتان جو تعليمي نظام ڏسڻ ويو هوم. هاڻي سنڌ يونيورسٽي شاهہ لطيف ڪيمپس ۾ اسلاميات جو پروفيسر آهيان. مون کي ٽي پٽ عزيزالرحمان، خليل الرحمان ۽ فضل الرحمان آهن. ٽي پٽ ۽ هڪ نياڻي فوت بہ ٿي ويا آهن.

(پروفيسر عبدالرحمان بن مولانا مرحوم)

معلوم ٿيو آهي تہ بچہ ڳوٺ واري مدرسي قاسم العلوم ۾ استادالڪل مولانا محمد ۽ مولانا اميد علي ۽ مولانا عبداللطيف پڙهائيندا هئا. مولانا محمد اڪرم بخشاپوري جيڪو ڳڙهي خيرو بہ رهيو آهي، فاضل ديوبند ان مدرسہ ۾ پڙهيو هو مولانا محمد مراد هاليجوي فرمايو تہ حضرت امروٽي رحمه الله جي سفر اجمير ۾ حضرت سائين هاليجوي رحمه الله بہ خدمت ۾ گڏ هئا. (عبدالوهاب چاچڙ)

سيد پير شهاب الدين شاهه لڪياري رحه

لڪياري خاندان جو سيد پير شهاب الدين شاهه جن هالاڻي جي تاريخي شهر ۾ سال 1868ع ڌاري تولد ٿيا هئا. سندن والد بزرگوار جن مير سر علي مراد خان ٽالپر رياست خيرپور ميرس جن وٽ دفتر داريءَ جي اعليٰ منصب تي فائز هئا، ۽ رياست جي حدود اندر فصلن لهڻ بعد ديرن ۾ داڻبندي ڪرائي مير صاحب پاران ماڻهن کان ان جي جنس ۾ ڍل وصول ڪندا هئا. مير صاحب جي اڙد وغيره جو انتظام به سندن حوالي هوندو هو انهيءَ وقت ۾ گويا رياست جا وزيراعظم پاڻ هئا. سندن اسم گرامي سيد فتح علي شاهه هو.

سيد فتح علي شاهه جن پنهنجي فرزند کي اعليٰ تعليم ۽ تربيت ڏيڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي، ۽ پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي کين دستاربند مولوي ڏنائون. پهريائين پارسي ۽ عربي هالاڻيءَ واري مولوي عبدالله صاحب وٽ پڙهيا، تنهن کان پوءِ ڪنهن وقت مولوي ميان غلام محمد مهيسر (ڳوٺ ڪمالديرو تعلقو گمبٽ) وٽ عربي ۽ پارسي جي تعليم ورتائون، جنهن بعد مولانا غلام صديق (شهدادڪوٽي) وٽ آخري ڪتاب پڙهي دستار بڌي، پنهنجي وطن مالوف هالاڻيءَ وارد ٿيا. ٿوري ئي وقت ۾ سندن والد سيد فتح علي شاهه. مير صاحب جن جي تختگاه شهر ڪوٽڏيجيءَ ۾ تاريخ يارهين محرم الحرام وفات پاتي، سندن وفات بعد، سندن ناز پرورده نوجوان نينگر مولوي پير شهاب الدين شاهه تي گويا مصيبتن جا پهاڙ ڪري پيا. هڪ طرف ههڙي بختاور ۽ مهربان والد جو وڇوڙو ٻئي طرف ٻچڙا ننڍا ۽ انهن جي پرورش ۽ قوت گذران جو سامان ڪونه: ڇو ته سندس ماٽيلي ڀاءُ مرحوم فتح علي شاهه جي تمام ملڪيت تي قبضو ڪيو. شهاب الدين شاهه وٽ سواءِ غم والم جي ٻيو ڪجهه به ڪين هو پاڻ هر وقت پنهنجي والد بزرگوار جي تربت تي ڪلام پاڪ پڙهندا ۽ رئندا هئا. سندن مهربان استاد ڪامل ميان غلام صديق صاحب جن سندن لڪيل التجا تي، شهدادڪوٽ کان هالاڻيءَ پهتا ۽ نهايت مجذوبانه نموني ۾ باري تعاليٰ جي درگاه ۾ ميان صاحب عرض گذاريو ان دعا کي قبوليت جو شرف مليو ۽ پير شهاب الدين سڄي حياتي

وڏي جاه و جلال سان گذاري پنهنجي خاندان جو نالو بلند ڪيائون.

پڻ ٽن ڏينهن اندر مير فيض محمد خان ٽالپر، والي رياست خيرپور ميرس، پنهنجن پوٽن مير علي نواز خان ۽ مير غلام حسن خان جي پڙهائڻ لاءِ پير شهاب الدين شاهه کي سڏي ماهياڻي پگهار تي ڪين معلم مقرر فرمايو. جتان پوءِ خان قادرداد خان وزير رياست خيرپور ميرس ڪين مختيارڪار مقرر ڪيو. جتان پوءِ وڏي رياست جا نائب وزير ٿيا. پهريائين پاڻ خان قادر داد خان وزير صاحب رياست خيرپور ميرس جي وقت ۾ ناري جا مختيارڪار مقرر ٿيا ۽ وزير بهادر جن جي منظوريءَ سان ناري تعلقي جي هيڊڪوارٽر سوره ۾ هڪ کوه کٽايائون، جو اڃا تائين موجود آهي، انهيءَ کوه جو پاڻي هر موسم ۾ نهايت مٺو ۽ ٿڌو رهندو آهي. منقول مشهور آهي ته جنهن جاءِ تي هيڻئر سوراه ۾ کوه آهي، انهيءَ هنڌ تي پهريائين سيد شهاب الدين شاهه جن ٻه رڪعتون نفل پڙهي، بارگاه ايزديءَ مان دعا گهري، فرمايو ته "هن هنڌ کوه کوٽيو: انشاءَ الله تعاليٰ ته پاڻي مٺو ۽ ٿڌو نڪرندو." الله تبارڪ و تعاليٰ جو شان، ٿيو به ايئن! انهيءَ کان اڳ انهيءَ کوه جي آسپاس کوه کوٽڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي هئي ته پاڻي کارو ۽ گرم نڪتو هو. اهو کوهه اڃا تائين آهي.

پاڻ پوءِ تعلقي فيض گنج جا مختيارڪار ٿيا. هيڊڪوارٽر پڪن چانگن ۾ هڪ کوه کوٽايائون ۽ باغ رکايائون، جتي ٻئي اڃا تائين موجود آهن. پڪن چانگن وارو کوه به اڃا تائين مٺي ۽ ٿڌي پاڻيءَ کان مشهور آهي.

ان کان پوءِ پاڻ تعلقي گمبٽ جا مختيار مقرر ٿيا ۽ گهڻو وقت اتي مختيارڪاري ڪيائون. انهيءَ وقت پير صالح شاهه جيلاني سجاده نشين درگاه راڻيپور شريف، پير خميس علي شاهه جيلاني سجاده نشين درگاه شريف گمبٽ، سخي قبول محمد سجاده نشين درگاه درازا شريف ۽ مخدوم کهڙن وارن سان سندن تمام گهرو ۽ گهاٽو ظاهري روحاني رشتو هو ۽ پاڻ پنهنجي استاد ميان غلام محمد مهيسر جن جي زيارت لاءِ مهيسرن جي ڳوٺ ۾ به پنهنجي مختياريڪاريءَ گمبٽ جي وقت ۾ گهڻو ويندو هو انهيءَ بعد پاڻ تعلقي ميرواه جا مختيارڪار ٿيا، جتي ٻڻ کوه کٽايائون ۽ باغ رکايائون. تنهن کان پوءِ پاڻ ميرواه ڊويزن جا نائب وزير مقرر ٿيا ۽ سندن هيڊڪوارٽر نري ٿيو.

نون ڏهن مهينن بعد پاڻ، فالج جي بيماريءَ سبب سال 1905ع مطابق

21 ذوالحج 1344هه ۾ جان بحق تسليم ڪيائون. سندن تربت والد سان گڏ هالاڻي جي مشهور مسجد شريف، جنهن ۾ مرحوم فتح علي شاهه جن جا والد سيد محمد عاقل شاهه مفتي اعظم سنڌ پنهنجي شاگردن کي عربي درس ڏيندا هئا. تنهن مسجد شريف ڪوٽ جي وچ ۾ آهي. پاڻ بهترين انشا پرواز ۽ نهايت خوشخط، خوش خلق هئا ڏوهارين کي سزا ڏيڻ کان پهرين قرآن و حديث پڙهي تلقين ڪندا هئا. (سيد حسين شاهه مهراڻ س ن مختصراً)

مخدوم الله بخش کهڙوي رحه

سندن نالو مخدوم عطا محمد هو مگر عام طور کين مخدوم الله بخش سڏيندا هئا. سندن مهر تي هيءَ سجع نقش ٿيل هئي: ”سعادت دوجهانم عطا محمد کرد“ پاڻ عباسي خاندان جا چشم چراغ هئا. سندن سلسله نسب کهڙن جي مشهور مخدوم عبدالرحمان شهيد سان هيٺين طرح ملي ٿو مخدوم عطا محمد بن مخدوم محمد عاقل عرف مخدوم پير محمد بن مخدوم عبدالخالق بن مخدوم محمد عاقل بن مخدوم احمدي بن مخدوم عبدالرحمان شهيد.

سندن وڏن مان هر هڪ بزرگ پنهنجي وقت جو علامه ۽ صاحب فيض ٿي گذريو آهي. سندن والد ماجد مخدوم محمد عاقل ﷫ هڪ نهايت جيد عالم، قرآن ۽ حديث جو ماهر، فقه حنفيءَ جو وڏو ڄاڻو ۽ مير علي مراد خان جي وقت ۾ سموري رياست جو وڏو قاضي هو. مير صاحب جي ڪچهريءَ جو هي دستور هوندو هو جو فقط مير صاحب پاڻ پلنگ تي ويهندو هو ۽ ٻيا سڀ هيٺ ويهندا هئا. مگر مخدوم محمد عاقل کي اهو امتياز حاصل هو جو نه فقط مير صاحب سان گڏ ويهندو هو پر مير صاحب پاڻ پيرانديءَ کان ٿي ويهندو هو ۽ مخدوم صاحب کي سيرانديءَ کان جاءِ ڏيندو هو.

مخدوم محمد عاقل جا ڪيئي ڪتاب تصنيف ٿيل آهن. جن مان دنيا جي تاريخ ”آئينه جهان نما“، ”رياض محفل“، ”تفسير پاره عم“ ۽ هڪ فقه حنفيءَ جي مشڪل مسئلن جو ڪتاب قابل ذڪر آهن. ”آئينه جهان نما“ ٽن ضخيم جلدن ۾ لکيل آهي. پهريان ٻه جلد دنيا جي تاريخ سان تعلق رکن ٿا. باقي ٽيون جلد خاص سنڌ تي آهي، جنهن ۾ سنڌ جي

بادشاهن، عالمن، صوفين، مشهور شهرن ۽ مشهور جاين جو ذڪر ٿيل آهي. رياست خيرپور جي درگاهن ۽ ولين جو ذڪر خاص طور تي جيترو هن تاريخ مان ملي ٿو اوترو ڪنهن ٻيءَ تاريخ مان نٿو ملي. "رياض محفل" فارسي ۾ مجلس جي آداب تي لکيل آهي، جنهن ۾ مخدوم صاحب جا پنهنجا شعر بہ ڪافي داخل آهن. هڪ نهايت عجيب ڪتاب آهي، ڏسڻ سان تعلق رکي ٿو ڀهريان تي ٿي ڪتاب مخدوم صاحب جي پڙ پوٽي مخدوم عبدالخالق عرف مخدوم شفيع محمد وٽ موجود آهن، چوٿون نمبر ڪتاب بہ پنهنجي فن ۾ هڪ عجيب ۽ بينظير ڪتاب آهي. هيءَ ڪتاب مصنف جو دستخطي راقم الحروف وٽ موجود آهي، مخدوم محمد عاقل مرحوم، راقم الحروف جو سڳو نانو هو.

مخدوم محمد عاقل کي چار پٽ هئا (1) مخدوم فضل الله، جو مجذوب الطبع هو ۽ سندس زبان ۾ ڏاڍو تاثير هو. (2) مخدوم عبدالخالق عرف مخدوم دين محمد، اهي صاحب بہ نهايت قابل ۽ دانشمند هو. مخدوم محمد عاقل مرحوم جي فوت ٿيڻ بعد بالاتفاق کيس ئي سندس والد جو جانشين چونڊيو ويو ۽ نهايت دٻدٻي سان خاندانن جو ڪاروبار هلائيندو رهيو. هي صاحب پڻ هڪ تاريخي هستي آهي. سندس بہ پوٽا مخدوم شفيع محمد ۽ مخدوم فيض محمد حيات آهن. (3) مخدوم عطا محمد عرف مخدوم الله بخش: (4) مخدوم دوست محمد. مخدوم فضل الله ۽ مخدوم دوست محمد لاولد فوت ٿيا، مخدوم دوست محمد جي وفات ڀوهہ جوانيءَ ۾ ٿي.

مخدوم الله بخش صاحب جي ولادت جي صحيح تاريخ معلوم نہ ٿي سگهي آهي، منهنجي والده سائڻ، جا مخدوم الله بخش جي سڳي ڀيڻ هئي ۽ ڪانئس عمر ۾ وڏي هئي، سا ڳالهہ ڪندي هئي تہ "مخدوم الله بخش ۽ انهيءَ جو ڀاءُ مخدوم دوست محمد بابي سائينءَ کي پيريءَ ۾ ڄاوا هئا، ۽ اڃا ننڍا ئي هئا تہ سندن سر تان والد جي شفقت جو سايو کڄي ويو ۽ هي ٻئي ڀائر، جن جي پيشانيءَ مان ننڍي هوندي ئي سعادت ۽ بخت جي بلندي بکي رهي هئي، سي يتيميءَ جي زندگي گذارڻ لڳا. اسان جي امڙ شڪارپور جي مشهور پناڻ سخي مدد خان جي گهراڻي مان ۽ نهايت ناز پرورده هئي، تنهن ويچاريءَ ڏاڍا ڏکڙا ۽ تڪليفون سر تي سهي ٻنهي ٻچن جي پرورش ڪرڻ شروع ڪئي، وڏي ڀاءُ ۽ سجاده نشين جي مخالفت هن هنڌ تي ڀهتل هئي،

جو مولانا غلام محمد مهيسر ڪمالديري واري کي (ابتدا ۾ مخدوم محمد عاقل رحمه الله جو شاگرد هو ۽ سندس وفات کان بعد شهدادڪوٽ وڃي مولانا گل محمد مرحوم وٽ رهيل علم جي تڪميل ڪئي هئائين، ۽ پوءِ کهڙن ۾ محمد عاقل واري مدرسي ۾ شاگردن کي تعليم ڏيندو هو) تنهن کي بہ منع ڪري ڇڏي هئائين تہ الله بخش ۽ دوست محمد کي نہ پاڙهي! جنهن تي مولانا صاحب ڇا ڪندو جو مخدوم صاحب کي ساڻ وٺي ”ابل واه“ ٽپي، پير سرهنديءَ جي روضي ۾ ويهي لڪي کيس پاڙهيندو هو. جيئن ميان دين محمد کي خبر نہ پوي ۽ ابل واهہ اڄا بہ هڪ مئنر جي صورت ۾ سانگهي هنڌان وهي رهيو آهي، جنهن ۾ اوڀارين ڪپ تي مخدومن جي عاليشان مسجد ۽ مدرسو قتل حالت ۾ موجود آهن ۽ اولاهين ڪپ تي مسجد جي سامهون سرهندي بزرگ جي درگاهہ آهي.

والده سائڻ فرمايو تہ آخر ادو الله بخش انهن سختين ۽ ڏکن کان تنگ اچي پيرين پيادو پنڌ ڪري، پرچونديءَ شريف حافظ محمد صديق وٽ ڪهي ويو. حافظ صاحب جن، جنهن جو مخدوم محمد عاقل سان دلي رابطو هو ۽ هونئن بہ پير سائين روضي ڌڻيءَ جي مريد جي حيثيت ۾، کهڙن جي مخدوم گهراڻي لاءِ سندس دل ۾ وڏي عزت هئي، ڇاڪاڻ تہ پير سائين، مخدوم محمد عاقل وڏي جو شاگرد هو. تنهن کي رات جو وڃي ٻڌايائون تہ هن طرح هڪ مخدوم نينگر آيو آهي، ڇوڻ تہ انهيءَ وقت حافظ صاحب کي پيٽ ۾ سور هو، سو هڪدم پاڻيءَ ڇڪو موڪليائين تہ مخدوم نينگر کي چئو تہ هن تي ڪا قرآن جي آيت دم ڪري ڏئي تہ آئون پيان. مخدوم الله بخش، حڪم جي تعميل ڪندي، انهيءَ وقت جيڪي کيس خيال ۾ آيو سو پڙهي انهيءَ پاڻيءَ تي دم ڪري ڏنو. خدا جي فضل سان حافظ صاحب جو سور لهي ويو. حافظ صاحب جن پنهنجي خليفن کي سخت تاڪيد ڪيو تہ هن نينگر جي سک ۽ آرام جو سڀ ڪو انتظام ڪيو وڃي. آخر صبح جو نماز کان پوءِ حافظ صاحب مخدوم الله بخش کي گهرائي ڪانئس احوال ورتو ۽ نهايت پيار سان پيش آيو. سندس حق ۾ دعا ڪيائين.

حضرت حافظ صاحب جي دعا سان ان تي علم آسان ٿيو ۽ ٿوريئي وقت ۾ فارغ التحصيل ٿيو.

مخدوم الله بخش جڏهن علم جي تحصيل پوري ڪئي ۽ اڄا کيس

ڪٿي بہ روزگار نہ مليو هو. تڏهن ڪنهن ڏينهن ڪا ورثي ترڪي جي تحرير لکيائين ۽ تحرير لکائيندڙ کيس هڪ روپيو نذراني طور ڏنو اهو روپيو ڪٺي اچي پنهنجي ڳٽيتيءَ ماءُ جي هٿ تي رکيو. بس پوءِ تہ ڪو امڙ جي خوشيءَ جي حالت ڏسي ها، خدا جي شڪراني مان نہ ڌاپي، چوي تہ ”اي الله! تنهنجا لک شڪرانا جو تو منهنجي الله بخش کي اهڙو ڪيو جو اڄ روپيو ڪمائي ڪٺي آيو آهي.“ مگر امان سائڻ پنهنجي اکين سان فقط اهوئي هڪ روپيو ڏٺائين: ٿوري وقت کان پوءِ بيمار ٿي پيئي ۽ هن فاني جهان مان باقي جهان ڏانهن لڏي وئي.

والده جي وفات کان پوءِ، مخدوم الله بخش راڻيپور شريف جي درگاه غوثيہ جي سجاده نشين حضرت پير ابو محمد صالح شاهہ آفنديءَ وٽ وڃي منشي ٿيو ۽ اتان کيس پورو پنو ملندو هو. جنهن مان ڏکيو سکيو پنهنجي ٻچن جو گذران ڪرڻ لڳو.

مخدوم الله بخش، پير صالح شاهہ صاحب جي ڪم سان، خيرپور رياست جي وزيراعظم سردار محمد يعقوب خان وٽ ويو. سردار صاحب، مخدوم صاحب جي قابليت ڏسي، پهرين ئي ملاقات ۾ مٿس مفتون ٿي پيو ۽ ضروري ڪم پوري ڪرڻ کان پوءِ مخدوم صاحب کي چيائين تہ ”اسان کي توهان جهڙي قابل ۽ دلير ماڻهوءَ جي سخت ضرورت آهي، توهان پير صاحب جي نوڪري ڇڏي اچو تہ مان توهان کي پنهنجو حاضري منشي (Personal Assistant) ڪري رکان. مخدوم الله بخش اهو خيال ڪري تہ خانگي نوڪريءَ تي ڪو اعتبار ڪونهي نہ وري اتي ڪي ترقيءَ جا امڪانات آهن، گذر بہ ڏکيو ٿي رهيو آهي پير صاحب کان موڪلائي اچي سرڪاري نوڪريءَ ۾ گهڙيو. پهريائين بالا آفيس (وزير جي آفيس کي انهن ڏينهن ۾ بالا آفيس چوندا هئا) ۾ وزير صاحب جي حاضري منشي جي حيثيت ۾ مقرر ٿيو. جلد ئي رياست جي قانون جو امتحان پاس ڪري ورتائين. جنهن تي کيس فيض گنج تعلقي جو هيڊ منشي مقرر ڪيو ويو. سندس قانوني مهارت ڏسي انهيءَ وقت جي وزير شيخ صادق علي کيس خيرپور جو ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ مقرر ڪيو. خيرپور ۾ مختلف هنڌن ريزيڊنٽ رهڻ کان پوءِ، کيس دکن رليف ائڪٽ مطابق، ساري رياست جو رليف جج مقرر ڪيو ويو آخر ۾ مير امام بخش خان مرحوم جي تقاضا تي

ڪيس مير صاحب جو خاص منشي مقرر ڪيو ويو جنهن ڪري ڪيس مير صاحب سان گڏ هميشه گشت ۾ رهڻو پوندو هو اتي ڪيس ڪا گرميءَ جي لهس اچي وئي ۽ سلهه جو شڪار ٿي پيو جنهن مان جابر نه ٿي سگهيو آخر تاريخ 2 رجب سنه 1335هه ۾ وفات ڪيائين.

مخدوم الله بخش عربي ۽ فارسي زبانن، تفسير، حديث فقه ۽ ٻين مروج علمن جو تمام قابل ۽ ماهر هو جيستائين ڪنهن شرعي تحرير تي سندس صحيح نه هئي، تيستائين اها تحرير سڄي رياست ۾ ڪٿي به قبول نه پوندي هئي، سندس لکيل قلمي تحريرون اڄا تائين موجود آهن، جن جي ڏسڻ مان ايئن پيو معلوم ٿئي گويا علم جو هڪ سمنڊ آهي، جو ڇوليون هڻي رهيو آهي، هو هڪ خوش بيان واعظ به هو، گهڻو ڪري پنهنجي مسجد ۾ هر جمعي تي وعظ ڪندو هو جنهن جو عجيب تاثير هوندو هو ۽ پري پري کان ماڻهو سندس وعظ ٻڌڻ لاءِ هلي ايندا هئا.

فارسي ۽ عربي زبانن ۾ انشا پردازي ۽ شعر گوئي ۾ ڪمال حاصل هو. مخدوم الله بخش اگرچه ساري عمر نهايت اهم سرڪاري عهدن تي فائز هو انهيءَ ڪري ڪيس وقت تمام ٿورو بچندو هو تاهم تصنيف تاليف کان غافل رهيو سندس تصنيف ڪيل هيٺيان ڪتاب دستياب ٿي سگهيا آهن:

1. تفسير تسهيل القرآن" هي هڪ نهايت عجيب نموني جو مختصر مگر جامع تفسير لکڻ شروع ڪيو هئائين، جنهن جا فقط چار پهريان پارا پورا ڪري سگهيو انهن مان ٽي پارا سندس زندگيءَ ۾ شيخ علي محمد نو مسلم ڇپائي پڌرا ڪيا. باقي چوٿون پارو راقم الحروف وٽ قلمي صورت ۾ موجود آهي، هي تفسير سنڌي زبان ۾ آهي ۽ اسرائيليات کان پاڪ آهي.
2. "فوزالا خلاف به فيض الاسلاف عرف تذڪره مخاديم کهڙا" هيءَ ڪتاب فارسي زبان ۾ لکيل آهي، ۽ کهڙن جي مخدومن جي حالات تي مشتمل آهي، هن ڪتاب جو اصل مصنف جو لکيل نسخو راقم الحروف وٽ موجود آهي، انهيءَ جو هڪ نقل پير حسام الدين راشدي ۽ هڪ نقل سنڌ يونيورسٽيءَ جي لائبريريءَ ۾ موجود آهي.
3. "علم غيب متعلق هڪ رسالو" هي رسالو سنڌي زبان ۾ پير صاحب شاهه مردان شاهه پاڳاري رحمة الله عليه جي چوڻ تي لکيو هئائين،

رسالي ۾ هن معرکة الا راءَ مسئلي جي نهايت انوکي نموني تي تحقيق ٿيل آهي، هي رسالو بہ راقم الحروف وٽ موجود آهي.

4. منطق جي مشهور متن "ايساغوجي" تي فارسي زبان ۾ هڪ نادر حاشيو لکيو هئائين، جو راقم الحروف وٽ قلمي صورت ۾ موجود هو مگر افسوس جو هڪ بي رحم دوست کڻي ويو ۽ گم ڪري ڇڏيائين.

5. تنهن کان سواءِ عربي ۽ فارسي زبانن ۾ ڪي مختلف فقهي تحريرون لکيل آهن جيڪي هڪ طرف ادبي شہ پارا آهن تہ ٻئي طرف متعلقہ مسائل بابت جامع ۽ مانع تحقيق آهن.

مخدوم الله بخش صاحب کي خداوند ڪريم وڏو ذهن ۽ ذڪا عطا ڪيو هو سندس حافظي جي قوت جي ڪهڙي ڳالهہ ڪجي، عربي ۽ فارسي ڪتابن جون عبارتن جون عبارتون کيس ياد هونديون هيون ۽ جيڪڏهن ڪنهن بہ وقت سندس روبرو ڪو علمي بحث ڇڙي پوندو هو تہ ايئن معلوم ٿيندو هو گويا پوري لئبريري جا ڪتاب سندس آڏو کليا رکيا آهن ۽ هو انهن ۾ ڏسندو عبارتون پڙهندو ۽ صفحن جا حوالا ڏيندو ٿو وڃي، حاضر جوابيءَ ۾ خاص ملڪو حاصل هوس.

ايران جي هڪ مجتهد سان مير فيض محمد خان هن جو بحث ڪرايو مجتهد صاحب جواب نہ ڏيئي سگهيو ۽ چيائين مان ڪتاب سکر ۾ ڇڏي آيو آهيان جنهن تي مير صاحب مشهور مقولو پڙهيو "علم همان است کہ در جلد خويش، علم همان نيست کہ در جلد ميش" مخدوم صاحب جن مير علي نواز علوي جي صحبت ۾ پنهنجي مطالعي جي زور تي علم طب جا ماهر هئا، ان جي معمولي نسخن سان وڏيون بيماريون هليون وينديون هيون سندن طبي بياض جي بي سائز مون وٽ محفوظ آهي.

(محمد امير محمد مهراڻ س ـ ن مختصراً)

آئينہ جهان نما جو ڪجهہ مطالعو نصيب ٿيو اٿم، هڪ بهترين تاريخ آهي، سنڌي ادبي بورڊ کي گهرجي تہ جيترو جلد ٿي سگهي ان کي ڇاپي دنيا ۽ سنڌ جي اهم ۽ نين انڪشافات تي مشتمل اها تاريخ مخدوم محمد عاقل وڏي (استاد) حضرت روضي ڌڻيءَ جي لکيل آهي، جيڪو مخدوم احمدي جو پٽ هو. مخدوم امير ان کي مخدوم محمد عاقل ثاني ڏانهن نسبت ڪري غلطي ڪئي آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مخدوم دين محمد کهڙوي رحہ

مخدوم دين محمد بن مخدوم محمد عاقل عرف مخدوم پير محمد بن عبدالخالق بن مخدوم عاقل محمد بن مخدوم احمدي بن مخدوم عبدالرحمان شهيد بن مخدوم محمد بن عاقل محمد بن عبدالخالق قريشي هاشمي عباسي.

اسان جو وڏو سيدنا ابراهيم متوفيٰ 348هہ خليفہ معتصم بالله جي زماني ۾ مدينہ منوره کان نيرن ڪوٽ جي ويجهو ڪلور ٽڪر تي اچي رهيو هو بادشاهہ جي طرفان قاضي القضاة ٿي. مخدوم الملڪ اسدالله متوفيٰ 966هہ کهڙا لڳ پيپري ۾ آيو پوءِ ان جو پڙپوٽو مخدوم عبدالخالق متوفي 1062هہ پيپري کي ڇڏي کهڙن ۾ آيو. گهوٽڪي جي سادات جو اسان جي وڏن سان گهرو ربط هو. موسيٰ شاهہ وڏو گهوٽڪي وارو مخدوم عبدالرحمان شهيد جو شاگرد هو. مخدوم جي شهادت کان پوءِ پير صاحب صاحبزادن جي تعليم لاءِ مخدوم ابوالمعالي کي سيوهڻ مان وٺي کهڙن ۾ رهايائين.

مخدوم دين محمد سيوهڻ ۽ ٺٽہ ننگر مان پڙهي آيو والد کان پوءِ پڳ ٻڌائين. اڳيان مخدوم پاڻ پڙهائيندا هئا. هن بزرگ کان اهو سلسلو ختم ٿيو. هن يا ان جي جانشينن پاڻ پڙهائڻ ڇڏي ڏنو تعليم لاءِ مولانا غلام محمد مهيسر کي رهايائين. جيڪو کهڙن جو پڙهيل هو ۽ آخري ڪتاب شهدادڪوٽ مان پڙهي دستاربند ٿيو وڏا سڀ قادري سلسلي جا هئا. مخدوم عبدالخالق دوم حاجي عبدالرحمان فاروقي سرهندي نقشبندي جو مريد ٿيو. جيڪو مسافر ٿي هتان لنگهيو هو ان جي مزار کهڙن جي ٻاهران آهي. اهو اصل جالنڌر ضلعي جو هو. مخدوم پير محمد پيءُ کان فيض ورتو ۽ مخدوم دين محمد بہ پنهنجي پيءُ کان، سندس وفات ماه صفر 1326هہ ۾ ٿي.

(مخدوم نيڪ محمد سجاده نشين)

مخدوم نيک محمد رحہ ۽ شفيع محمد رحہ

مخدوم نيک محمد بن مخدوم دين محمد پيءُ جي جاءِ تي پڳ ٻڌي، ان جي تعليم مولانا غلام عمر سوني جتوئي تعلقي باقراڻي واري وٽ ٿي، سندس وفات 2 ربيع الاول 1337هہ ۾ ٿي، ان جي جاءِ تي مخدوم شفيع محمد ويٺو جيڪو مولانا غلام عمر ۽ مولانا مير محمد نورنگي وٽ پڙهيو اهو خواجہ حسن جان سرهندي جو مريد ٿيو. ان جي وفات اپريل 1973ع مطابق 4ربيع الاول 1393هہ ۾ ٿي. (مخدوم نيک محمد سجاده نشين)

مخدوم امير احمد رحہ

مرحوم مخدوم امير احمد جو تعلق کهڙن جي مشهور و معروف مخدوم خاندان سان آهي، جيڪو ٽين صديءَ هجريءَ جي شروعات ۾ خليفي معتصم بالله عباسيءَ جي دور خلافت ۾ سندس ئي التجا تي سنڌ ديس ۾ دين اسلام جي تبليغ ۽ ترويج لاءِ تشريف فرما ٿيو.

مرحوم مخدوم امير احمد جو سلسلہ نسب ٻٽيهن واسطن سان حضرت سيدنا عباس عم رسول الله ﷺ سان هن طرح ملي ٿو.

مخدوم امير احمد بن مخدوم احمدي بن مخدوم عصمت الله بن مخدوم احمدي بن مخدوم عبدالخالق بن مخدوم محمد عاقل بن مخدوم دين محمد بن مخدوم پير محمد بن مخدوم عبدالخالق بن مخدوم محمد عاقل بن مخدوم احمدي خدائي بن مخدوم عبدالرحمان شهيد بن مخدوم محمد بن مخدوم محمد عاقل بن مخدوم عبدالخالق (مدفن کهڙا) بن مخدوم يحيٰ (مدفن پپري) بن مخدوم جمال الدين بن مخدوم اسدالله بن مخدوم احمدي (اڏيهي ڪائي وئي آهي پڙهڻ ۾ نٿو اچي) بن مخدوم عبدالله بن مخدوم جمال الدين بن مخدوم عبدالله بن مخدوم ابراهيم شهيد (ازد ست سارقان) بن مخدوم اسحاق بن مخدوم معرف بن مخدوم محمد بن مخدوم عبدالله بن

مخدوم محمد بن مخدوم علي بن مخدوم عبدالله بن حضرت عباس رضي الله تعاليٰ عنهما.

مخدوم امير احمد جن خير سان سن 1901ع ۾ شهر کهڙن ۾ تولد ٿيا ۽ يارهن سالن کان پوءِ سن 1912ع ۾ شهر کهڙن جي سنڌي اسڪول ۾ داخل ڪرايا ويا ۽ ڇهن سالن ۾ چوٿون درجو امتيازي نمبرن سان پاس ڪيائون انهن ڏينهن ۾ رياست خيرپور جي وڏي وزير جناب سردار محمد ابراهيم خان کي رياست خيرپور جي ناز هاءِ اسڪول جيڪو هز هائينس مير علي نواز خان ناز جي نالي تي قائم ڪيو ويو هو. کي وڌائڻ ۽ زور وٺائڻ جو ڏاڍو اونو دامنگير هو ۽ انهيءَ ئي سبب سرڪاري حڪم نافذ ڪيو ويو هو ته رياست خيرپور جي حدن اندر ڪو هوشيار شاگرد نظر اچي ته ان کي فوراً ۽ جبراً ناز هاءِ اسڪول پهچايو وڃي جنهن جي رائج الوقت نان نفقه تعليمي اخراجات ۽ ٻئي ضروريات زندگيءَ جو خرچ رياست سرڪار برداشت ڪندي جيستائين اهو شاگرد ناز هاءِ اسڪول ۾ زير تعليم رهندو.

جيئن ته مخدوم صاحب جن به هميشه پنهنجي ڪلاس ۾ پهريون نمبر هوندو هو. تنهن ڪري لامحاله هن پڪڙ ڌڪڙ ۾ اچي ويا ۽ زبردستي ڪين رياست جي حڪم موجب سن 1916ع ۾ ناز هاءِ اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو ۽ مخدوم صاحب موصوف فقط اتي هڪ هفته رهيا. ڇا لاءِ ته کهڙن جي مخدومن جو اوج هو زبردستي داخله واري حرڪت بالڪل معيوب ۽ ناقابل برداشت سمجهي وئي، تنهن ڪري آغا گل حسن خان شڪارپوري (نائب وزير رياست خيرپور) جي معرفت مخدوم صاحب جن کي انهيءَ رياست جي حڪم کان مستثنيٰ رکندي ڪين هڪ هفتي بعد پنهنجي والدين ڏانهن واپس ڪيو ويو. سندن والدين جو دنيوي علم پڙهائڻ ۾ قطعاً ارادو ڪونه هو. تنهن ڪري مخدوم صاحب جن کي ڪنهن جوڳي بندوبست ٿيڻ تائين کهڙن جي خواجه حافظ محمد سليمان وٽ في الحال قرآن شريف حفظ ڪرڻ لاءِ ويهاريو ويو مخدوم صاحب جن خير سان ٻه سيپارا حفظ ڪري ورتا. ان وچ ۾ حضرت مولانا بخش علي دادويءَ کي ٽنبي شهبازي ضلع دادوءَ مان مخدوم صاحبزادن کي ديني تعليم لاءِ مخدوم صاحبن واري جامع مسجد شريف سان متصل پراڻي مدرسي ۾ رهايو ويو. ان لاءِ مخدوم صاحب جن کي خواجه حافظ محمد سليمان وٽان اٿاري حضرت مولانا ممدوح وٽ

ديني علم پڙهڻ لاءِ ويهاريو ويو پر خدا جو شان تہ فقط ٽن مهينن گذرڻ بعد مولانا بخش علي جن هن فانيءَ دنيا مان باقي دنيا ڏي لاڏاڻو ڪيو. تنهن ڪري هاڻي مخدوم صاحب جن خواجہ حافظ محمد سليمان وٽ حفظ سان گڏوگڏ فارسيءَ جي پڙهيل ڪتابن جو تڪرار بہ شروع ڪيو ۽ ڪي قدر اڳتي بہ پڙهندا رهيا.

ٿوري ئي وقت ۾ حضرت مولانا محمد هاشم انصاري دادويءَ ڪي قلجي مان گهرائي مخدوم صاحبزادن جي ديني تعليم ۽ تربيت لاءِ ساڳي ئي مدرسي ۾ ويهاريو ويو ۽ مخدوم صاحب جن کي وري بہ خواجہ محمد سليمان وٽان اٿاري حضرت مولانا محمد هاشم جي حوالي ڪيو ويو. جتي مخدوم صاحب جن پنهنجي اعليٰ فهم ۽ ذڪا جو مظاهرو ڪندي فارسيءَ جو سمورو مروج نصاب فقط ٽن مهينن اندر پورو ڪري ورتو. ياد رهي تہ مولانا محمد هاشم، حضرت مولانا محمد حسن جوهيءَ واري جو شاگرد رشيد ۽ مولانا محمد حسن وري حضرت مولانا عبدالرحمان ڏامراهيءَ جو شاگرد رشيد ۽ مولانا عبدالرحمان وري حضرت مولانا نظر محمد پنگ واري جو شاگرد رشيد هو.

فارغ التحصيل ٿيڻ بعد مخدوم صاحب جن پنهنجي اباڻي مدرسي ۾ درس و تدريس جو سلسلو شروع ڪيو ۽ وٽس پري پري جا طالب علم فيض پرائڻ لاءِ جوق در جوق ايندا رهيا ۽ مدرسي جي معاونت ڪهڙن جا ماڻهو دل کولي ڪندا رهيا ۽ مدرسو وڏي اوج ۽ احترام سان هلندو رهيو پر افسوس تہ ڪن خانداني رنجشن ۽ نہ سهپ ڪري مخدوم صاحب جن مدرسي جي ٻن سالن خدمت ڪرڻ بعد لاچار مدرسہ ۽ ڪهڙن کي خيرباد چئي سن 1926ع ۾ نوشهري فيروز ۾ حڪيم قاضي ميان احمدي جي رفاقت سان قاضين جي مسجد ۾ مدرسو قائم ڪيو ۽ مخدوم صاحب جن ڇهہ سال انهيءَ مدرسي ۾ مسلسل تعليم ڏيندا رهيا، اتان ڪافي طالب ديني علم جي زيورن سان آراستہ ٿيا.

قاضي حافظ عبدالله مرحوم نوشهرويءَ بنده راقم سان ذڪر ڪيو تہ هڪ دفعي رات جو قاضين واري مسجد شريف مان رمضان شريف جون تراويحون پڙهي نڪتاسين تہ مخدوم صاحب جن فرمايو تہ انشاءَالله تعاليٰ آئينده رمضان شريف جون تراويحون اسان انهيءَ مصلي تان پڙهائينداسين

۽ خدا جو شان جو ٿيو ٻہ ايئن جو انهيءَ رمضان المبارڪ کان وٺي مخدوم صاحب جن قرآن شريف حفظ ڪرڻ شروع ڪيو. فقط اٺن مهينن جي قليل عرصي ۾ سڄو قرآن شريف حفظ ڪري ورتو ۽ ايندڙ رمضان شريف ۾ اهڙو تہ صحيح ۽ فرحت بخش ختم ٻڌايو جو اسان تہ سڀئي حيران ۽ دنگ رهجي وياسين، سبحان الله ڪيڏو نہ اعليٰ ذهن ۽ ذڪاءُ هو.

مخدوم صاحب جن جي علم جي سڄي نوشهري ۾ خوشبوءِ پکڙيل هئي. ان کان متاثر ٿي 12 مئي 1933ع انهيءَ وقت جي نوشهري فيروز جي مدرسہ هاءِ اسڪول جي هيڊماستر مسٽر انصاري صاحب جي ذاتي ڪوشش سان مخدوم صاحب جن نوشهري فيروز جي مدرسہ هاءِ اسڪول جا عربڪ ٽيچر مقرر ٿيا ۽ انهيءَ سال چوٿين درجي کان عربي پڙهائڻ شروع ڪئي وئي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان وقت چوٿين درجي ۾ نوشهري فيروز مدرسہ هاءِ اسڪول ۾ زير تعليم هئا ۽ فرمائين ٿا تہ اها اسان جي خوشقسمتي هئي جو مخدوم صاحب جهڙا لائق ۽ فائق استاد اسان کي نصيب ٿيا، جن اسان جي دلين ۾ عربي ٻوليءَ جو شوق پيدا ڪيو ۽ اها انهيءَ ابتدائي شوق جي ئي برڪت هئي، جو مان ايم اي عربي ۾ ڪيئي، مخدوم صاحب جن جي شاگردن عربيءَ ۾ ان وقت ڏاڍو نالو ڪڍيو. مدرسہ هاءِ اسڪول جي اها حالت ڏسي سال 1938ع ۾ نواب شاهہ لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول جي هيڊماستر حاجي خواجہ مهر علي جن کي مخدوم صاحب کي پاڻ وٽ گهرائڻ جو ڏاڍو شوق ٿيو نيٺ سندس اڻٿڪ ڪوشش بار آور ٿي ۽ مخدوم صاحب جن نوشهري فيروز مدرسہ هاءِ اسڪول کان اچي لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول نوابشاهہ ۾ عربڪ ٽيچر مقرر ٿيا. هتي پڻ مخدوم صاحب جن پهريائين عربڪ ٽيچر هئا. شاگردن ۾ عربيءَ لاءِ بي پناهہ شوق پيدا ڪيو. لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول جي ترقي لاءِ پڻ مخدوم صاحب جن خواجہ صاحب سان چڱيءَ طرح ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا. بورڊ هائوس جي چارج بہ سندن ئي حوالي هئي، هاءِ اسڪول جو پهريون باغ مخدوم صاحب جن پنهنجي ذاتي نگرانيءَ ۾ لڳرايو. سال 1944ع ۾ حيدرآباد ۾ الجامعة العربية في السند (سنڌ عريبڪ يونيورسٽي) جي جناب سيد علي اڪبر شاهہ ميهڙوي جي ذاتي ڪوشش سان ڪانفرنس ٿي، جنهن ۾ مخدوم امير احمد جن لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول نواب شاهہ پاران شرڪت ڪئي، جنهن ۾ مخدوم صاحب

جن عربيءَ ٻوليءَ جي موجوده مروج نصاب جي ترميم ۽ تبديل ڪرڻ تي ايتري تہ مدلل تقرير ڪئي جو سيني ٻڌندڙن جي دلين ۾ گهر ڪئي وئي ۽ انهيءَ ئي سبب ڪري سال 1945ع ۾ ڪين اتفاق راءِ سان الجامعة العربيہ جي عربي ڊپارٽمينٽ جو سربراهہ مقرر ڪيو ويو ۽ بعد ۾ سال 1946ع ۾ الجامعة العربيہ جا پهريان پرنسپل مقرر ٿيا.

مخدوم صاحب جن جي علمي مقام کي خيال ۾ رکندي ڪين انهيءَ ئي سال سنڌ يونيورسٽي جي سينيٽ جو ميمبر چونڊيو ويو. سال 1952ع ۾ پاڻ حج تي خير سان اسهيا ۽ واپس موٽڻ تي اتان ناياب عربي ڪتابن جو تحفو آندائون ۽ جيئن تہ حج بيت الله کان موٽڻ بعد ڪيس سنڌ اورينٽل ڪاليج جو پرنسپل مقرر ڪيو ويو ۽ اها ناياب ڪتابن جي سموري پيتي تحفي طور اورينٽل ڪاليج جي لائبريري کي ڏنائون، ۽ سنڌ اورينٽل ڪاليج کي وڏي شان ۽ شوڪت سان هلائيندا رهيا. سال 1951ع کان 1953ع تائين مخدوم صاحب جن کي مسلم گرلس ڪاليج ۾ پارٽ ٽائيم عربي ٽيچر ڪري بي اي آنرس ڪلاس کي عربي پڙهائڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو. سندن شاگردياڻي ميڊم امينہ هاليپوٽو صاحبہ سڄيءَ يونيورسٽيءَ ۾ پهريون نمبر آئي.

سال 1955ع ۾ سندن ئي ڪوشش سان اسلاميہ ماڊرن هاءِ اسڪول وجود ۾ آيو جنهن جا پاڻ جنرل سيڪريٽري مقرر ٿيا، ۽ انهيءَ کان سواءِ مرحوم خان بهادر محمد بخش شيخ جي برپا ڪيل حمايت الاسلام هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج حيدرآباد ۾ سندن وڏو هٿ هو ۽ پاڻ حمايت الاسلام جا سرگرم رڪن هئا.

مخدوم صاحب جن جناب قاضي حڪيم شمس الدين جي وفات کان پوءِ سندن برپا ڪيل سنڌ طبيہ ڪاليج جيڪو سنڌ يونيورسٽيءَ سان پڻ ملحق هو. جا سربراه هئا ۽ اورينٽل ڪاليج جي بلڊنگ ۾ وڏي آب ۽ تاب سان هلائيندا رهيا جنهن جا پرنسپل جناب ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل صاحب هئا، هينئر ڪين سينيٽ سان گڏ سنڊيڪيٽ جو ميمبر پڻ مقرر ڪيو ويو.

مخدوم صاحب جن سنڌ جا بي نظير عالم ۽ اديب هئا، ڪين عربي لغت ۽ ادب تي وڏو عبور حاصل هو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جن فرمائين ٿا تہ مان رياست

جهوناڳڙهہ ۾ پڙهندو هوس، ۽ انٽر آرٽس ۾ عربي ڪنئي هيم. ابن دريد جو مشهور قصيدو "المقصوره ابن دريد" ڪورس ۾ رکيل هو هي قصيدو نہ فقط ڪلاسيڪل رنگ ۾ لکيل آهي پر مشڪل مان مشڪل عربي لفظن، محاورن ۽ استعارن سان پڻ لبريز آهي. علامہ ابن دريد لغت جو امام ليکيو ويندو آهي ۽ پنهنجي هن قصيدي ۾ تمام ڏکيا لفظ ڪم آندا اٿس مون ڪلاس ڪان سواءِ پنهنجي روءِ سوءِ انهيءَ کي سمجهڻ تي گهريو. انهيءَ ڪري وئڪيشن ۾ نواب شاهہ وڃي مخدوم صاحب جن ڪان پڙهندو هوس. پهريون تہ مون سمجهيو تہ شايد مخدوم صاحب جن کي پڙهائڻ ۾ دقت ٿيندي پر منهنجي تہ جي حد ئي نہ رهي جڏهن مون ڏٺو تہ مخدوم صاحب جن اهو ڪتاب بنان تڪلف جي لفظ بہ لفظ ڪري سمجهايو. ڪتاب فقط هڪڙو سو بہ منهنجي طرف سڌو کليل اٿئي ڪتاب کي پڙهندا ۽ سمجهائيندا ويندا هئا، ڪن جزوي لفظن ڪان سواءِ ڪين ڪا بہ دقت نہ ٿيندي هئي، جا ڪڏهن لغت ڏسي حل ڪندا هئا.

عربيءَ تي مڪمل عبور ڪري ڪين سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪن پيرڊن لاءِ مقرر ڪيو ويو جتي پاڻ بي اي ۽ ايم اي آنرس جا ڪي ڪتاب پڙهائيندا هئا.

مخدوم امير احمد صاحب جن پنهنجي نوشهري واري زماني ۾ انگريزي زبان پنهنجي روءِ سوءِ پڙهڻ شروع ڪئي ۽ آخر وقت تائين سندن انگريزي استعداد ڪنهن بہ صورت ۾ بي اي ڪان گهٽ ڪونہ هو ۽ سنڌ اورينٽل ڪاليج جي پرنسپاليءَ واري زماني ۾ انگريزي لکپڙهہ بنا ڪنهن تڪليف جي هلائيندا هئا. مخدوم امير احمد صاحب جن سنڌي ادب جا ماهر هئا ۽ شروع ڪان ئي وٽن ڪين ادب سان وڏو شغف هوندو هو. نوشهري ۽ نوابشاهہ ۾ بہ ڪين ادب سان وڏي دلچسپي هوندي هئي، نوشهري مدرسہ هاءِ اسڪول ۾ بزم مشاعره و بزم ادب قائم ڪئي هئائون، جنهن جا سيڪريٽري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هوندا هئا ۽ نوابشاهہ لوڪل بورڊ هاءِ اسڪول ۾ بزم مشاعره و بزم ادب جا سيڪريٽري مرحوم شفيع محمد شاهہ هوندا هئا، جتي شاگردن جي نظم خواه نثر جي اعليٰ اصلاح ٿيندي هئي پر افسوس تہ حيدرآباد اچڻ ڪان پوءِ بعد عديم الفرصتيءَ ڪري سندن اهو شوق ختم ٿي ويو حتيٰ ڪ سندن ڪو اڳيون مواد بہ سنڀالجي نہ سگهيو.

حيدرآباد اچڻ بعد سندن سنڌي ادب ۾ بهري ونڻ جو مواد پڻ ڪي قدر موجود آهي. شاهه عبداللطيف يادگار مخزن، اورينٽل ڪاليج مخزن، الرحيم رسالي ۽ رسالي مهراڻ جي مشاهير سنڌ نمبر ۾ سندن مضامين سندن اعليٰ مضمون نويسي ۽ انشا پردازي جي بخوبي ساک پرين ٿا.

مخدوم صاحب جا سنڌي ادبي بورڊ طرفان هيٺيان ڪتاب فارسيءَ مان سنڌيءَ ۽ عربي ٻوليءَ ۾ ترجمو ۽ تحقيق ٿيل آهن، جي سندن علمي بصيرت جو بين ثبوت آهن.

1-فتح نامون سنڌ (چچ نامون) (2) تحفة الڪرام (3) تاريخ معصومي (4) حيات القاري في اطراف صحيح بخاري ۽ (5) بذل القرة في حوادث سني النبوة (ٻيئي تصنيف حضرت علامه محمد هاشم صاحب ٺٽوي) جي تحقيق.

سندن وفات 1 محرم الحرام 1391هه ۾ ٿي، پٺيان 3 پٽ (1) مخدوم غلام احمد ايم اي بي ٽي (2) مخدوم ڊاڪٽر نذير احمد (3) مخدوم بشير احمد اسسٽنٽ پروفيسر، ٻه نياڻيون ۽ اهليه محترمه ڇڏي ويا.

(مخدوم ڊاڪٽر نذير احمد)

مخدوم صاحب جن کي حضرت مولانا ڪريمداد نرڙهي وارن به پنهنجي مدرسه ۾ پڙهائڻ لاءِ گهرايو هو. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولوي محمد علي شاهه شهيد رحه

سونهاريءَ سنڌ جي ضلعي سکر (هاڻي خيرپور) ۾ ديهه الرا جاگير جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ سيد ڳوٺ ۾ 1905ع ۾ سيد ولايت علي شاهه بخاري جي حويلي ۾ مظلوم بي وس ۽ ابوجهه عوام جي آزاديءَ جو علمبردار مولوي محمد علي شاهه پيدا ٿيو. شاهه صاحب جن پرائمري تعليم پنهنجي ڳوٺ کان هڪ ميل پنڌ تي ڪوٽ ميرمحمد ۾ حاصل ڪئي. پرائمري تعليم پوري ڪرڻ کان پوءِ شاهه صاحب کي ديني تعليم پرائڻ لاءِ سندس والد سائين سنڌ جي مشهور ديني درسگاهه دارالهديٰ ٺيڙهيءَ ۾ حضرت مولانا حبيب الله جي حوالي ڪيو شاهه صاحب جي ذهانت کان متاثر ٿي، مولانا قاضي

حبيب الله مٿن پدرانہ شفقت جو هٿ رکيو.

جنهن سال مولانا عزيز احمد صاحب تحصيل علم لاءِ ديوبند ويا تہ شاهہ صاحب ساڻس گڏ هيو ۽ عربيءَ جا منتهي ڪتاب ان وقت جي صدر مدرس مولانا انور شاهہ ڪاشميري ﷫ ۽ مولانا شبير احمد عثماني وٽ پڙهيائون.

دارالعلوم ديوبند ۾ هڪ سال قيام بعد شاهہ صاحب پنهنجي مربي استاد مولانا حبيب الله صاحب وٽ واپس نيڙهي آيا. جتي باقي رهيل ڪتاب ۽ دوره حديث پورو ڪري دستار فضيلت ٻڌائون.

دستاربندي وقت شاهہ صاحب جو والد اڳ ۾ ئي رحلت ڪري ويو هيو سندن والده زنده هئي، جنهن پنهنجي فرزند کي عالم جي حيثيت ۾ هيئت ۾ ڏٺو ۽ ساڳي ڏينهن سندن والده بہ وفات ڪئي، جيڪا بي بي صاحبہ اڳ ۾ ئي نزع جي حالت ۾ هئي ۽ فقط پنهنجي عظيم فرزند جي مولويت جي پڳ (دستار فضيلت) واري آس اکين سان ڏسڻ لاءِ بيتاب هئي. شروع ۾ شاهہ صاحب جن دارالهديٰ نيڙهيءَ ۾ درس تدريس جو ڪم شروع ڪيو بعد ۾ ناظم اعليٰ ۽ مجلس شوريٰ جو ميمبر ٿي رهيو ۽ نيڙهيءَ جي مدرسي جي ترقي ۽ توسيع لاءِ آخري دم تائين پاڻ پتوڙيندا رهيا. پنهنجي حياتي ۾ ئي سندن محسن ۽ مربي استاد مولانا حبيب الله صاحب جن جي لائق ۽ فائق فرزند مولوي قاضي فضل الله صاحب کي سياسي ۽ سماجي سکيا ڏئي خيرپور ضلعي جو مشهور سياسي ۽ سماجي رهنما ثابت ڪري ڏيکاريو. مرحوم قاضي فضل الله شاهہ صاحب جي شهادت کان اڍائي سال پوءِ 1970ع ۾ شهيد ٿيو. ساڻس گڏ پڙهندڙن مان مرحوم مولوي حافظ عبدالحميد پٽي سکر، ڊاڪٽر محمد عمر شيخ سکر ۽ مولوي امدادالله جتوئي ڳوٺ الله داداڻي جا نالا قابل ذڪر آهن.

شاهہ صاحب کي تقرير خواه تحرير ۾ ڪمال حاصل هيو شاهہ صاحب ننڍي کان انقلابي ذهنيت رکندڙ هيو. اهو دور جاگيردارن ۽ وڏن زميندارن جي بربريت جو هيو. غريب هاري جاگيردار ۽ زميندار جي ظلم جي چڪيءَ ۾ پيسندا ٿي رهيا. شاهہ صاحب 1927ع ۾ سيد محبوب علي شاهہ سکر واري سان گڏجي هاري جماعت ناهي رجسٽرڊ ڪرائي. اها هلچل سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پکڙجي وئي، شاهہ صاحب جي انقلابي تقريرن ان وقت جي مرده دل هارايل ۽ هيسايل هاريءَ ۾ زنده رهڻ ۽ پنهنجي حق کي

حاصل ڪرڻ جي سگهه پيدا ڪئي، لوڪس پارڪ سکر ۾ ڪيل سندس انقلابي تقرير سبب انگريز سرڪار ڪيس جيل ۾ وڌو ۽ ساٽس گڏ سکر ضلعي جا ڪيترا هاري به هيا.

شاهه صاحب جن غريب هارين جي رهنمائي ۽ رهبري لاءِ سندرو ٻڌي مرد مجاهد ٿي ميدان تي نڪري پيا، پوري زندگي غريب پرور ۽ اسلام جو سچو سپاهي ٿي گذاري.

نيٺ 1940ع ۾ جاگيرداري ايڪٽ پاس ٿيو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ 1951ـ 52ع ۾ سنڌ جي حڪومت هارين جي خوشحالي لاءِ زرعي ڪميشن مقرر ڪئي، جنهن ڪميشن جو چيئرمين غالباً مرحوم مير غلام علي خان ٽالپر هيو ۽ ان وقت روينيو منسٽر پير علي محمد شاهه راشدي هيو. ان ڪميشن ۾ شاهه صاحب کي پڻ ميمبر چونڊيو ويو جي ايم سيد به ان ڪميشن جو ميمبر هيو. ان ڪميشن سنڌ جي هارين جي خوشحالي ۽ سنڌ اندر زرعي پيداوار کي ميڪانڪي طريقي سان وڌائڻ ۽ غير آباد زمين کي آباد ڪرڻ لاءِ نهايت اهم ۽ ڪارائتيون تجويزون پيش ڪيون. صدر ايوب خان جي دور حڪومت ۾ جيڪي لئنڊ فارم (زرعي سڌارا) نافذ ڪيا ويا، اهي ان زرعي ڪميشن جي سفارشن تجويزن ۽ رڪارڊ جي روشنيءَ ۾ تيار ڪيا ويا هيا.

شاهه صاحب سموري زندگي عوامي ۽ ديني خدمت ۾ گذاري جنهن جي پڄاڻي شهادت جي عظيم موت تي ٿي. 18 جولاءِ 1967ع مطابق 9 ربيع الثاني شام جو الرا جاگير جو آفتاب هميشه لاءِ گروب ٿي ويو.

شاهه صاحب جن ديني ۽ انقلابي زندگيءَ جو شروعاتي حصو حضرت مولانا تاج محمود امروٽيؒ جي زير قيادت گذاريو عالمن ۽ اديبن ۾ سندن هم صحبت مولانا عبدالڪريم چشتيؒ مرحوم مولانا دين محمد وفائي، حافظ عبدالحميد پٽي، پير جيئل شاهه راشدي وغيره هئا.

1941ع ۾ يونين ڪائونسل جا چيئرمين ٿي رهيا ۽ ضلع سکر ۽ خيرپور ضلعي ڪائونسل جا سرگرم ميمبر پڻ ٿي رهيا ڪيس 1941ع ۾ ئي ضلعي سکر جو بهترين چيئرمين قرار ڏنو ويو. شاهه صاحب ساڳي وقت سول اسپتال سکر جي ايڊوائيزري ڪميشن جو پڻ ميمبر ٿي رهيو.

(احمد علي شاهه ابن مولانا محمد علي شاهه مرحوم)

مولوي عبدالرحيم مانڌڻ رحه

مولوي عبدالرحيم مانڌڻ سن 1271هجري ۾ مانڌڻ (جيڪو ٺري ميرواهه کان ٻه ميل مفاصلي تي آهي) ۾ جنم ورتو. سندس مائٽ اڻ پڙهيل جهنگلي هئا. جن سندس نالو پار پيو رکيو. تنهن وقت ۾ ٻهراڙيءَ ۾ تعليم پرائڻ جو ڪو به شوق ڪونه هيو. پار پيو پنهنجي والد کان پڙهڻ جي اجازت گهري ته سندس والد کيس اجازت ڏني ۽ چيائين ته پٽ وڃي پڙهه، مگر صرف قرآن شريف پڙهه. مولوي عبدالرحيم کي تعليم پرائڻ لاءِ مشڪل دور ڏسڻ ۾ آيو مگر هن کي پختو يقين هيو ته ڪوشش ڪاميابيءَ جي ڪنجي آهي، سو هن پنهنجي عزيزن کان اجازت وٺي علم جي ڳولا لاءِ ڪمربند ٿي نڪتو هي بزرگ جڏهن جو گهران نڪتو ته واپس تڏهن آيو جڏهن سندس دستاربندي ٿي.

جڏهن مولانا عبدالرحيم مانڌڻ 1304هجريءَ ۾ پنهنجي ڳوٺ ۾ آيو ته کيس ڪو به شهر جو ماڻهو يا عزيز سڃاڻي نه سگهيو سندس والدين هن جي موٽڻ کان اڳ فوت ٿي چڪا هئا. سندس هڪ ننڍي ڀيڻ جنهن کيس اڳين نشانين تي سڃاتو ساڻس ملي گهر وٺي ويئي. مولوي صاحب وٽ هڪ اٺ ڪتابن جو موجود هيو جڏهن ماڻهن کي معلوم ٿيو ته هي پار پيو آهي، مگر عالمن سندس نالو عبدالرحيم رکيو آهي تڏهن سندس تمام گهڻي تعظيم ڪرڻ لڳا. تنهن وقت خيرپور رياست ۾ ٽالپرن جي حڪومت هئي، مير صاحب جڏهن به ڪنهن شڪار سانگي ايندا هيا ته مولوي عبدالرحيم کي گهرائي سندس خدمت ۽ وڏي احترام سان ساڻس ملندا هئا. مولوي عبدالرحيم مانڌڻ حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحمة الله عليه سان گڏ تعليم حاصل ڪئي، هڪ دفعي حضرت مولانا تاج محمود امروٽي رحمة الله عليه سان مولوي عبدالرحيم جو هڪ عزيز مليو ته حضرت امروٽيءَ کانئس پڇيو ته عبدالرحيم ڪهڙي حال ۾ آهي. هن وراڻيو ته مولوي صاحب تمام خوش آهي. حضرت امروٽي رحمة الله عليه فرمايو وڏو افسوس آهي اهڙو باعمل عالم گمنام جاءِ ۾ گذاري رهيو آهي، مولوي عبدالرحيم مانڌڻ کي پير آف راڻيپور سيد صالح

شاهه ايترو تہ پائيندو هو جو ڪيس پنهنجي پرسان وهاري ساڻس سچو ڏينهن گفتگو ڪندو هيو ۽ سندس شاگرد پڻ هيو. مولوي عبدالرحيم مانڌڻ پنهنجي شهر ۾ هڪ مدرسو کوليو. جنهن جو خرچ پاڻ برداشت ڪندو هو. ديني تعليم لاءِ آسپاس جا طالب اچي پڙهندا هيا. هڪ دفعي وقت جو حاڪم مير فيض محمد ٽالپر سندس مدرسي جو معائنو ڪيو ڪانئس ايترو تہ متاثر ٿيو جو مدرسي لاءِ گرانٽ جي منظوري ڏنائين. جيڪو مولوي صاحب کي هر سال ملندو هيو. منظور ٿيل گرانٽ اج تائين سندس پوين جي نالي ملي رهيو آهي. ڪيس چار پٽ ۽ هڪ نياڻي هئي. جيڪي پڻ عالم بڻيا. مولوي عبدالرحيم مانڌڻ سن 1334هہ ۾ سورت "ياسين" پڙهندي انتقال ڪري ويو. سندس غسل ۽ جنازي ۾ ٻن غير معلوم شخصن شرڪت ڪئي. جنازي نماز ڪانپوءِ اهي غائب ٿي ويا.

(محمد اسماعيل مانڌڻ)

مولانا قاضي حبيب الله رحہ

مولانا حبيب الله ولد قاضي عبدالله بن قاضي محمد حسن ميمڻ. مولانا جا وڏا ميرن جي صاحبي ۾ قضا جي عهدي تي فائز هئا. قاضي کي بينچ مختار چيو ويندو هو. انهن کي 6 مهينا جيل يا 500 رپيا ڏنڊ رکڻ جو اختيار هو. ڪين چيل هو تہ هو ڀهراڙي ۾ رهي اتي ان منصب کي سنڀاليندا اچن. هلڪيون سزائون پنهنجي ڳوٺ ۾ ئي ڏيندا هئا. وڻن ڪاٺ جو اسڪنجو ٺهيل هو ڏوهي جون ٽنگون ان ۾ ڦاسائي چڙهيندا هئا سنڌ ۾ اهي اسڪنجا گهٽو استعمال ٿيندا هئا ان ڪري تہ اج بہ جيل پوڻ کي ڪاٺ ۾ پوڻ سان تعبير ڪيو ويندو آهي. قاضي محمد حسن رحمه الله. مير علي مير خان جو پويون زمانو ڏٺو هو اهو بہ بينچ مختار هو. ان کي ٽي پٽ هئا. قاضي محمد صالح، قاضي عبدالله ۽ قاضي محمد ابراهيم. انهن مان قاضي عبدالله مرحوم عالم دين، قاضي (بينچ مختار) ۽ زميندار هو. ڪيس ٽي پٽ ٿيا قاضي لطف الله جنهن پنهنجي والد ڪان پوءِ زمينداري سنڀالي، مولانا حبيب الله ۽ مولانا عزيزالله.

مولانا حبيب الله گهٽي پارسي پنهنجي والد وٽ پڙهيو باقي رهيل پارسي ۽ سچي عربي حضرت مولانا حمادالله هاليجوي رحمه الله وٽ پڙهيو.

حضرت جن نيڙهي جي هڪ مسجد ۾ پڙهائيندا هئا، اها مسجد نئين تعمير سان هن وقت بہ قائم آهي. مسجد جي پر ۾ هڪ حجرو هو طالب علم مسجد ۽ حجري ۾ رهندا هئا ۽ پاڻ عيال سميت شهر ۾ رهندا هئا. حضرت هاليجوي رحمه الله ماڻهن جي اصرار تي ڳوٺ هليا ويا تہ مولانا حبيب الله بہ ساڻن گڏ ويو ۽ اتي وڃي پڙهيو. مولانا حبيب الله سمورو علم حضرت هاليجوي رحمه الله کان حاصل ڪيو. البت آخري سال مدرسہ دارالرشاد پير جهنڊي ۾ پڙهيا. ان زماني ۾ مولانا عبيدالله سنڌي مدرسہ جا پاڻ منتظم هئا ۽ پڙهائڻ لاءِ چوٽيءَ جا عالم مقرر هئا. مولانا حبيب الله جن استادالڪل مولانا محمد لغاري ۽ مولانا نجم الدين پنجابي وٽ پڙهيا. مولانا محمد اڪرم وٽ ارشادالصرف بہ پڙهيا، هڪ سال رهي فراغت لهي واپس ٿيا. مولانا حبيب الله جي عمر ان وقت ويهہ سال هئي. اچا مڇن جي ساول هين جو دوره حديث ڪامل ڪري جهنڊي کان موٽيا، فراغت کان پوءِ پيرجهنڊي کان ڪي طالب علم آيا جن جي ڪري مدرسو قائم ڪرڻ جو خيال ٿين. قاضين جي هڪ مشترڪ جاءِ هئي جنهن ڪي هو پنهنجي مشترڪ مسائل ۾ ڪم آڻيندا هئا. انهن جي اجازت سان اتي حضرت مولانا تاج محمود امروٽي قدس سره جن مدرسي جو بنياد رکيو. پراڻي مدرسي واري عمارت اها ئي اوائلي تعمير آهي، مدرسي جي تعمير ٿيڻ تائين سيٺ محمد الياس ميمڻ عارية جاءِ ڏني جنهن ۾ بہ ٽي سال مدرسو هلندو رهيو. ڪجهہ سالن کان پوءِ اهو مدرسو طالب علمن لاءِ ڪافي نہ ٿيو. قاضين جو هڪ پيو وڏو پلاٽ خالي پيو هو ان جي وڏي حصي کي مدرسي لاءِ منتخب ڪيو ويو. ان ميدان جو هڪ حصو ٻاهر ڪڍيو ويو جنهن تي هينئر قاضين جا گهر آهن. افتتاح لاءِ وري بہ حضرت امروٽي رحمه الله تشريف فرما ٿيا. حضرت جن نيڙهي گهڻو ايندا هئا. حضرت جن ايڏي وڏي پلاٽ کي بہ ننڍو محسوس ڪيو ۽ پلاٽ جي ڪجهہ حصي ٻاهر ڪڍڻ کي پسند نہ ڪيائون ۽ فرمايائون منهنجو خيال هو تہ سمورو پلاٽ مدرسہ کي ڏيندا. ابا! مان اوهان جي فائدي لاءِ ٿو چوان، منهنجون اکيون ڏسي رهيون آهن تہ اڳتي هلي اها جاءِ ڪفايت نہ ڪندي، مدرسي جي باقاعده شروعات 1332ھ ۾ ٿي. مولانا حبيب الله جن ان جا صدر مدرس ٿيا ۽ مولانا عزيزالله ثاني مدرس.

(مولانا قاري عزيز احمد مرحوم- شريعت ج 4 ش 1)

مولانا حبيب الله جي علم جي وڏي برڪت ٿي. سڄي سنڌ ۾ دارالهديٰ نيڙهي جو مقام مثاهون ٿي ويو. ڪيئي عالم فيض يافتہ ٿي نڪتا جيئن

حضرت مولانا غلام محمد، مولانا عبدالهادي، مولانا غلام قادر، مولانا شاهہ محمد مرحوم، مولانا شاهہ محمد دارالهديٰ جو پهريون شاگرد هو. مولوي حافظ عبدالحميد پٽي المنار اخبار سکر مان ڪيڏي تہ ان ۾ پاڻ کي سنديافتہ دارالهديٰ نيڙهي لکندو هو. مولانا حبيب الله جو مجاهد علماءِ سان تعلق هو. جمعية علماءِ هند سان وابستہ رهي ديني سياسي ملڪي خدمتون سرانجام ڏيندا رهيا. سنڌ جي آزادي بعد 1937ع ۾ اليڪشن ۾ ميان عبدالستار پيرزاده جي پرپور ورڪ ڪيائين، پيرزاده جي ڪاميابي بعد حافظ عبدالحميد المنار ۾ لکيو ”رفيق محترم پيرزاده ميان عبدالستار جي شاندار ڪاميابي. استادالڪل حضرت امير شريعت مولانا حبيب الله ۽ خطيب جامع مسجد تالاب مولانا نورالحق جي شاندار فتح“ المنار جون ٻہ ٻيون خبرون بہ قارئين جي آڏو پيش ڪجن ٿيون.

آه مولانا عبدالحڪيم:

نهايت ڏک ۽ افسوس سان لکڻو ٿو پوي تہ روهڙي انجمن شيڊ واري مسجد جو پيش امام مولانا عبدالحڪيم صاحب راڄنپوري گذريل هفتي اربع واري ڏينهن هن فاني عالم کان رحلت ڪري ويو. اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّآ اِلَيۡہِ رٰجِعُوۡنَ. مرحوم و مغفور سکر ضلعي جي باعمل عالمن مان هڪ عالم هو. سندن حياتي گهڻو ڪري سفر ۾ گذري هئي، پاڻ فن ڪتابت ۾ پنهنجو نظير پاڻ هو ٿورو وقت اڳ مدرسہ جامع العلوم سکر جو صدر مدرس هو ۽ ان کان پوءِ روهڙي انجمن شيڊ ۾ پيش امامت اختيار ڪئي هئائون ۽ تدريس پڻ ڪندو هو. سندن وفات جو سبب گرده جو سور ۽ جيري ۾ پٿري پيدا ٿيڻ چيو وڃي ٿو جو هڪ قسم جي شهادت آهي. اسان انهيءَ حادثہ جانڪاه ۾ مرحوم و مغفور جي پس ماندن خاص طرح حافظ مولوي عبداللطيف سان همدردي جو اظهار ڪندي دعا ٿا گهرون. الخ. (المنار 2 جولاءِ 1938ع)

مدرسہ قاسم العلوم گهوٽڪي جي ڪمرن جي مهاڙي، کوه ۽ مسجد جي تڪميل ۾ خاص مدد ڪندڙن جو مهتمم نالي وار شڪريو ادا ڪيو. ان ۾ رئيس بلند خان پٽو ۽ هڪ ڪلوڙ وڏيرو بہ مذڪور آهن ۽ ڊپٽي ڪليڪٽر روهڙي جناب حافظ صاحب جي منظور ڪيل 180 روپيا جو ذڪر بہ آهي ۽ گهوٽڪي ميونسپالٽي جي مسلم ۽ هندو ميمبرن جي اتفاق سان ٻہ سو رپيا مدرسہ لاءِ منظور ٿيا ان لاءِ لکيائون. مسلمانن خواه هندو ميمبرن حسن اتفاق ڪيو آهي. اسان سيني ميمبرن جي حق ۾ دعاگو آهيون. (المنار 19 مارچ 1938ع)

مولانا حبيب الله جي وفات بعد سندن وڏو پٽ مولانا قاضي فضل الله مهتمم ٿيو ان نوجوان ۽ ذهين عالم مدرسي کي چڱي قوة ونرائي، ان جي شهيد ٿيڻ تي سندس ٻيو پٽ مولانا قاضي عبدالله مهتمم ٿيو ان جي شهادت بعد مولانا قاضي حمدالله ولد قاضي عبدالله شهيد هن وقت مهتمم آهي، اهو به نوجوان عالم آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا قاضي عزيز الله رحہ

مولانا حبيب الله ﷫ جو ننڍو ڀاءُ هو. پهريون نيڙهيءَ ۾ پوءِ هاليجي شريف ۾ پنهنجي ڀاءُ سان گڏ حضرت مولانا حمادالله هاليجوي﷫ وٽ پڙهيو. مولانا حبيب الله جي فراغت بعد مولانا حبيب الله وٽ باقي رهيل ڪتاب پڙهي تڪميل ڪيائين. تڪميل واري مرحلي ۾ هيٺين درجي جا ڪتاب پڙهائيندا هئا. پيرجهنڊي ۾ مولانا حبيب الله سان گڏ پڙهڻ ويا هئا. مولانا حبيب الله جي وفات بعد مولانا عزيزالله مدرسہ جا صدر مدرس ۽ صدر مهتمم ٿي رهيا. نهايت ساده مزاج بزرگ صفت عالم هو. سندس ولادت تقريباً 1314هہ ۾ ٿي ۽ 81 سالہ عمر ۾ رمضان المبارڪ 1395هہ ۾ وفات پاتائون ۽ پنيان ڪافي اولاد ڇڏي ويا. جن مان مولانا مفتي امدادالله مرحوم ناميارو ماڻهو ٿي گذريو آهي. (عبدالوهاب چاچڙ)

مولانا قاري عزيز احمد رحہ

سندس پنهنجي لکايل سوانح حيات پيش ڪجي ٿي، جيڪا ماهوار شريعت جولاءِ 1976ع ۾ شايع ٿي هئي.

قاضي محمد حسن جي ٽين فرزند قاضي محمد ابراهيم کي ٽي فرزند ٿيا، قاضي نورمحمد، قاضي نوراحمد، قاضي عزيزاحمد، منهنجا ٻيئي وڏا ڀائر مدرسي جا اوائلي استاد هئا. پهريون معلم القرآن ۽ ٻيو پارسي جو معلم هو. منهنجي ولادت سن 1330هہ ۾ ٿي. ننڍي هوندي سمجهہ کان اڳ ۾ منهنجو والد مرحوم

ڏاري ويو. مولانا حبيب الله مرحوم منهنجي تربيت ڪئي، مولانا حبيب الله
نهنجو سئوٽ هو هڪ ٻئي لحاظ کان منهنجو مامون بہ ٿئي جو منهنجي ناني
اضي نورمحمد مرحوم جي وفات کانپوءِ منهنجي نانيءَ مرحومہ قاضي عبدالله
سان شادي ڪئي جنهن مان مولانا حبيب الله جن پيدا ٿيا، اهڙي طرح مولانا
حبيب الله مرحوم منهنجي والده جو مائيٽو ڀاءُ ٿيو. مولانا حبيب الله مرحوم
ٻنهنجي نياڻي منهنجي نڪاح ۾ ڏني، سو مولانا جن منهنجا سهرا بہ ٿين.

تعليم ۽ تربيت:

ڳوٺ جي هڪ شخص ميانجي عبدالرحيم ميمڻ وٽ قرآن مجيد پڙهيم، باقي گهڻي ڀاڱي تعليم حضرت مولانا حبيب الله مرحوم کان حاصل ڪيم، معقول جا ڪي ڪتاب مولانا محمد استادالڪل وٽ پڙهيم ۽ ڪجهہ تعليم مولانا عزيزالله ۽ مولانا قطب الدين وٽ بہ حاصل ڪيم (مولانا قطب الدين گهڻو مولانا حبيب الله وٽ پڙهيا ۽ هڪ سال مدرسہ دارالرشاد پيرجهنڊي بہ پڙهيا) 1355هہ ۾ منهنجي فراغت ٿي.

طالب علمي جي دوران بہ پڙهائيندو هوم. ڪنز قدوري ۽ شرح تهزيب تائين ڪتاب پڙهايا هيم. فراغت کان پوءِ متصل هڪ سال مدرسہ دارالهديٰ ۾ استاد مقرر ٿيم، ٻي سال حضرت مولانا مرحوم جي مشوري سان دارالعلوم ديوبند ڏانهن وڃڻ جي تياري ٿي. 1357هہ جي آخر ۽ 58 جي اوائل ۾ هڪ سال ديوبند ۾ حديث جو دوره پڙهيم. حضرت مولانا حسين احمد مدني ﷫ وٽ صحيح بخاري ۽ سنن ترمذي جو پهريون جلد، صحيح مسلم مولانا محمد ابراهيم بلياوي﷫ وٽ، سنن ترمذي جو ٻيو جلد ۽ شمائل ترمذي مولانا اعزاز علي ﷫ وٽ، سنن ابوداؤد جو منڍ ۽ پڇاڙي ميان اصغر حسين وٽ ۽ ابوداؤد جو باقي وچون حصو مولانا مفتي محمد شفيع وٽ، موطا امام مالڪ مفتي محمد شفيع وٽ ۽ موطا امام محمد مولانا عبدالحق وٽ پڙهيم، اهو مولانا عبدالحق پناڻ هو ۽ نافع گل سان مشهور هو. اهو مولانا عبدالحق اڪوڙه خٽڪ وارو هو؟ مون (عبدالوهاب) عرض ڪيو. مولانا جن فرمايو نہ هيءَ ٻيو مولانا هو. مولانا عبدالحق اڪوڙه خٽڪ وارو ان وقت اڃا دارالعلوم ديوبند ۾ پڙهندو هو. شرح معاني الآثار مولانا شمس الحق افغاني ﷫ وٽ پڙهيم، مولانا انهيءَ سال جي وچ ۾ قلات جا وزير معارف مقرر ٿيا ۽ اوڏانهن

هليا ويا. سنن نسائي مفتي رياض الدين وٽ ۽ سنن ابن ماجہ جو ڪجھ حصو (غالباً) مولانا مفتي محمد شفيع وٽ پڙهيم. انهيءَ سال حضرت مولانا عبيدالله سنڌي مرحوم وطن واپس وريا ۽ ديوبند ۾ آيا. اتي سندن زيارت ٿي، امتحان ۾ انعامي نمبر کٽي سنڌ وٺي واپس آيم.

توهان سان سنڌ جا ٻيا ڪهڙا عالم سڄورا، ديوبند ۾ شريڪ سفر هئا؟ مون عرض ڪيو.

فرمايائون تہ لاڙ جو مولانا خان محمد دوره حديث ۾ گڏ هو. سنڌ جا ٻيا طالب علم بہ هئا جيڪي هيٺيان ڪتاب پڙهندا هئا. حضرت مولانا نورنگي جو فرزند مولانا غلام محمد بہ هيٺيان ڪتاب پڙهندو هو. مون کان پوءِ ٻي سال مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ مولانا قطب الدين صاحب جن دارالعلوم ديوبند ويا. دارالعلوم ديوبند ۾ فارغ وقتن ۾ مولانا بلياويؒ يا ٻي ڪنهن عالم وٽ معقول جا ڪتاب بہ پڙهيئو؟ عرض ارشاد فرمايائون تہ نہ اهڙو ڪو موقعو ڪونہ مليو البت مولانا عثمانيؒ جي ننڍي ڀاءُ قاري عتيق الرحمان وٽ تجويد جي مشق ڪيم ۽ مون کي تجويد جي سند بہ ملي.

ديوبند کان موٽي هڪ سال مدرسہ دارالهديٰ ۾ عربي جا ڪتاب پڙهايم. مولانا حبيب الله مرحوم فرمايو تہ مدرسہ ۾ تجويد جو شعبو قائم ڪجي. انهيءَ شعبي لاءِ مون کي منتخب ڪيائون سو مون کي تجويد جي مهارت لاءِ سهارن پور موڪليائون. رمضان جو مهينو اتي قاري عبدالخالق وٽ رهي سند وٺي آيم. قاري عبدالمالڪ جيڪو آگري طرف رهندو هو سو مذڪور قاري صاحب جو ڀاءُ هو. مولانا احتشام الحق، قاري عبدالمالڪ کي دارالعلوم ٽنڊوالهيار ۾ مقرر ڪيو هو پر جلدي اتان ڇڏي ويو ۽ پوءِ سنت ئي گذاري ويو. شروعاتي تجويد گهوٽڪي ۾ قاري شير محمد شاهہ مرحوم وٽ سندن گهر جي ڀرواري مسجد ۾ رمضان شريف جي مهيني ۾ پڙهيو هوم. مطلب تہ تجويد جو شعبو منهنجي حوالي ٿيو انهيءَ سان گڏ عربي جا ڪتاب بہ پڙهائيندو رهيم. ڪجھ سالن کان پوءِ تجويد جو شعبو قاري محب الله جي سپرد ڪيو ويو. جڏهن قاري صاحب ٽي سال مديني منوره جي شيخ القراءَ کان پڙهي موٽي آيو. انهيءَ وقت کان هيل تائين عربي جي تعليم ۾ مشغول آهيان. مولانا مرحوم، تبليغ جو شعبو منهنجي حوال ڪيو ۽ سڄي سنڌ ۾ تبليغي دورا ڪيم ۽ هن وقت ڪمزوري هوندي بہ تبليغي ڪم جاري آهي.

هن سال توهان ڪهڙا ڪتاب پڙهايا؟

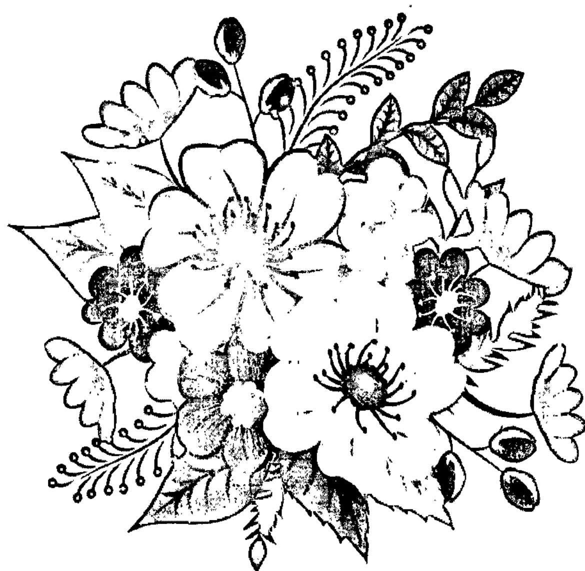
فرمايائون بيضاوي شريف، صحيح مسلم ج 1، هدايه اول ۽ شرح تهذيب.

سنڌ جي مرڪزي مدرسي ۾ پڙهائڻ ڪري توهان جا شاگرد تہ تمام گهڻا هوندا، پر انهن مان ڪن مخصوص شاگردن جا نالا ٻڌائيندا؟

جواب ڏنائون تہ مولانا عبدالهادي ڪان سواءِ باقي سڀ مقامي عالم منهنجا شاگرد آهن. جيئن تہ مولانا قاضي فضل الله مرحوم، مولانا مفتي امدادالله، مولانا محمد امين. اهڙي طرح مولانا محمد بلاول، مولانا غلام قادر، مولانا عبدالرحمان دريا خان مري وارو مولانا غلام محمد ۽ سندس پاءُ مولانا حسن ڪولاب جيئل وارا ۽ سنڌ جا اڪثر نوجوان عالم منهنجا شاگرد آهن.

پنهنجي اولاد متعلق فرمايائون تہ ٽي پٽ ۽ ٻہ نياٽيون منهنجو اولاد آهن. منهنجون ٻيئي نياٽيون با اولاد آهن، پٽن مان قاضي امير احمد فارغ التحصيل ٿي پڙهايو نهايت ذهين هو پڙهڻ دوران هر جڳهہ پهريون نمبر آيو ۽ ڪيترا ڀيرا تفسير قرآن مجيد جا نسخا ڪيس انعام ۾ مليا، سندس شادي ٿي ان مان اولاد (ٽي پٽ هڪ نياٽي) بہ اٿس. هدايہ اولين ۽ جامي تائين سڀ ڪتاب پڙهايائين، 21 سالن جي عمر ۾ ماليخوليا (اسڪيزوفرينيا) جي بيماري ۾ مبتلا ٿيو علاج لاءِ ڪراچي ويو، اتي جاءِ جي ڇت تان ڪري پيو ۽ شهيد ٿي ويو. ٻيو پٽ رشيد احمد ۽ ٽيون پٽ شفيق احمد گهٽو ڪونہ پڙهيا.

تمت بالخير

انڊيڪس

ث

پ

ج

چ

ح

خ

د

ڊ

ڏ

ذ

ڏ

ر

ز

س

ش

ص

غ

ف

ق

ڪ

گ

ڳ

ل

م

ن

ه

و

ي

طالب المولي اڪيڊمي، هالا

1442هه / 2021ع